

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्द्रव्याख्यानसहितः

नौवर्गः त्रिभिर्भाग्यः ज्ञातः द्वितीयः भागः

महाराज्यजधानासिद्धसुदमावितिष्ठता

दि. रत्नपात्रावनः परिशोधय

प्रकृतितः ॥

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तमुक्तं, आतुरवृत्तं तु
बहुभिधेयत्वात् सूत्रितम् । तस्य चातुरवृत्त-
स्य स्वस्थवृत्तस्य च शरीरपरायत्तत्वात् द्विती-
यस्थाने जन्मन प्रभृति शरीर निर्णयम् ।
सम्प्रति तु व्याधिनिर्णयस्यावसरः । तेषां च
व्याधीना निर्णयेऽयं क्रमः प्रथमं तेषां कारण
प्रदर्शयितव्यम् । तदनु लक्षणानि एतावता
चाधिगतत्वरूपाणां यथास्य प्रतीकारः । अ-
तो निदानलक्षणपरिज्ञानार्थं तृतीयस्थानस्या-
रम्भः । चिकित्सितं तु बहुवक्तव्यत्वाच्चतु-
र्थे वक्ष्यते । निदानप्रधानत्वात् स्थानस्य नि-
दानव्यपदेशः । निदानं च द्विविधम् । वि-
श्वित् सकलरोगानुयातम् । विश्विद्विशिष्ट-
रोगान्नयम् । वस्तु प्रत्यध्यायं निदंक्ष्यते । स-

कलरोगव्यापवनिदानपरिज्ञानार्थं प्रथमोऽध्याय
आरभ्यते ॥

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्या-
मः । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्वव्याख्येयम् । रोगा ज्व-
रादयोऽनुक्ताः । निदानं कारणम् । तच्च द्वि-
विधम् । किञ्चिन् * पुराकल्पे असता रो-
गाणां स्वरूपप्रतिलम्भहेतुः । किञ्चिन् दृष्टा-
दृष्टाशुभकर्मवृत्ता शरीरे तत्प्रभवनिमित्तम् ॥

इह कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वन्द्व-
जितलोभक्रोधप्रमदमालम्ब्यभया निष्परिग्र-
हाः पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबलेन

पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरस-
दीर्घादिसमुदितानि सस्यान्योपपद्यन्तः ।
ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चो-
पयुञ्जानां सत्यार्जवानृशस्यादिगुणयोगाच्च
सुरसदृशतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपच-
यसहननसत्त्वसारसपक्वा दीर्घाप्सुषो नीरज-
श्च बभूवुः ॥

इत्यादि । इह मनुष्यलोके कृतयुगे
विगता रागद्वेषादयो द्वन्द्वा हेता येपा ते त-
थोक्ताः । जितानि लोभभ्रमानि यैः । नि-
ष्परिमदाः स्वच्छन्दचारिणः । तथाविधा
पुरुषा बभूवुः । तेषामिति । प्रथमयुगं ते-
षां पुरुषाणां पुण्यजलेन पृथिव्यादीनां सर्वगु-
णसमुदायाद्धेतोरचिन्त्यान्यतर्क्याण्यतिशयिता-
नि रसादीनि येपा सस्यादीनाम् । ते पुरुषास्ता-
नि सस्यादीन्योपधीश्वोपयुञ्जानास्तदा सत्या-
दिगुणयोगाच्च सुरसमानतेजसो रूपादिसपक्वा
नीरजो दीर्घायुषश्च बभूवुः । प्रसादो निर्मल-
त्वम् । उपचयो महत्त्वम् । सहननं काठि-
न्यम् । साराणि त्रयमकादीन्युक्तानि ॥

* पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणां सम्-
बहेतुः सामान्यविशेषभेदेन । तयोः पूर्वं सा-
मान्येनोच्यते ॥

अश्रयति तु कृतयुगे युगस्वभावात् क्र-
मेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु श-
रीरेषु च धर्मातिशयात् पुरुषेष्ववश्यभावि-

नो निरपेक्षरूपाभिरुपेक्षिता देवताभिर्जरा-
दयः प्रादुरभूवन्निति सर्वरोगाणां सामान्य-
तः सम्भवः ॥

तत्र कृतयुगे भ्रश्यति पुरुषेषु जरा-
दयः प्रादुरभूवन् । कथमित्याह । पृथिव्या-
दिषु युगस्वभावात् भ्रश्यमानसर्वगुणेषु शरी-
रेषु च भ्रश्यमानमर्जगुणेषु । बिभृता जरा-
दय आह । धर्मातिशयान्निरपेक्षाभी रूक्षा-
भिश्च निर्रोहाभिर्देवताभिरुपेक्षिता अविहित-
प्रतिन्रिया अवश्य भाविन इति सामान्येन रोग-
गागामुत्पत्तिः ॥

ज्वरस्तित्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

ज्वरस्तु स्वाणुशापात् प्राचेतसत्वमु-
पागतस्य प्रजापतेः कर्ता भागमपरिकल्पय-
तस्त्वादिनाशार्थं पूर्वजन्मावमानितया रुद्राण्या
मेरितस्य पशुपतेर्विष्यमन्दसहस्र परिरक्षि-
तवत् । क्रोशमतिचिरकालसंभूतो जनान्ते रो-
पाग्निं किङ्कररूपेण किल पिण्डितमूर्तिर्वीर-
भद्रनामा भस्मग्रहरणस्त्रिभिरोक्षिनाहुपाठः पि-
ङ्गललोचनो दम्प्री शङ्कुकुर्णं कृष्णतनुरुत्त-
माङ्गान्निधवार । स देवीविनिमित्तया सह
भद्रकाल्या मतिरोमरूपमभिनिःसृतैर्विविध-
पिकृताकृतिभिरननैर्ध्यानमवाप्त्यन्यावपु-
र्भिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगान्तकरकालाम्भो-
दसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वाला-
गर्भेण परीत कलकलारावेण महाभूतसङ्घ-

* पुराकल्पे द्वितीययुगे । तथा चरकान् "द्वितीये हि युगे शवमकापनत्रमास्थितम् । दिव्य-
सदस्य वपापमसकृत् अभिमुञ्चतुः । तथापिन् समीपमुपिगन्धादि ॥

वकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरवि-
ध्वसन च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवम् ।
शिवीभूतोऽसि देव देव, देवैः * पितामह-
प्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राभिष्टूयमान ।
सप्रत्यहं किं करवाणीति । त शूली क्रो-
धमादिदेश । यस्मात् त्रिदशैरप्यजग्य !
मत्क्रोध ! प्रतवित्र चिकीर्षु दैत्यसैन्य दक्षो
दक्षहव्य च त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य स-
स्यावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ।
त्व हि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममर-
णेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मतो वि-
स्मारयितापचारान्तरेषु चोष्मायमाणत्वात्
सतापात्मा द्वयेष्वपि ध्रुवो ज्वरो भवेति ।
सोऽयमेवमुपापतिनानुग्रहीतो नानानामभिः
सर्वतोऽनुश्रुतिं विचरति । तत्रया । पाक-
लो गजेष्वाभितापो वाजिष्वल्कं कुकुरेष्वि-
न्द्रमदो जलजेषु ज्योतिरोपधीषु चूर्णको
धान्येष्वपु नीलिका भूमावूपरो मनुष्येषु
ज्वर इति ॥

इतिहासेन सुबोधम् । शङ्खाकारौ
कर्णौ यस्य स शङ्खकर्णः । रोदसी धावापृथि
ज्योरन्तराळम् । सङ्ग उपप्लवः । शूली भग-
वान् महेश्वर । अचारान्तरेष्वप्यविशेषे
षु । द्वयेष्वप्यत्युक्तेषु जन्ममरणेष्वप्यपचारान्त-

रेषु । ध्रुवोऽवश्यभावी ॥

तत्सहजाश्वारोचकाङ्गमर्दशिरोव्यथा -
भ्रमकमग्लानितृष्णासंतापदयः । तत्सता-
पाच रक्तपित्तम् । तत्रैव च यज्ञे क्रोधम-
याभिभूतानां परितो विद्रवता लङ्घनप्ल-
वनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिद्विजठराद -
यो हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शः शोफातीसारदयो
भयोद्वासशोकाशुचिसम्पशरुन्मादापस्मारग्र -
हादयो रोहिष्यतिप्रसङ्गाच्छेपदुहित्सभोग-
कृताश्च प्रजापतिकोधान्नक्षत्रराजस्य राजय-
क्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि
हि न विना ज्वरेणानुवभ्रातीति सरुलोऽपि
रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवान्यो वा ॥

तेन च ज्वरेण सह तदा जाता अरोच-
कादयः । शोषोऽतिस्पष्टतया न व्याख्यायते ।
ज्वरेण विना नानुवभ्राति अनुवभ्रतोऽवश्यभा-
वी ज्वर इत्यर्थः ॥

ज्वरस्तमो विकार आतङ्क पाप्मा ग-
दो व्याधिरावाधो दुःखमामयो यक्ष्मा रो
ग इत्यनर्थान्तरम् । तत्र रुजतीति रोगः ।
तस्योपलब्धिनिदानपूर्वरूपरूपोपशयसमा -
प्तिभिः ॥

सर्वेषां रोगाणां ज्वरादीनि नामानि ।

* “अश्वर देवगण सह सप्तर्षिभिर्विशुम् । तमृगिरस्तुवयावच्छिन्ने भावं शिव स्थित” इति
चरकपाठः । (२) अनपराभिनि मनुयलोके कथं नाधनमिति चेदुच्यते । भगवता योगबलेन दृष्ट्वा प्राणिनो
रे । भजेनाधर्मेण परितृहीतारतोऽप्यजरोऽपि भाविनीं दृष्ट्वा ज्वरं निपुतवानिति । अपचारान्तरेण तन्निदानानीति जर्जट ॥

रोगशब्दः प्रसिद्धत्वाभिहितोऽयं * पर्यायाणाम-
र्थावघोषनाय । तस्य रोगस्योपलब्धिर्जिज्ञा-
सितुमुद्वावुपारोहो निश्चयश्च निदानादिभिः प-
ञ्चभिर्हेतुभूतैः ॥

तत्र निदानं वाग्नादिमकोप । त-
स्य पुनरहिताहारविहारसेवा । निदानपर्या-
यास्तु हेतुनिमित्तमायतन कारणः कर्ता का-
रणं प्रत्ययः सप्रुत्थानं मूलं योनिरिति ॥

निदानं कारणम् । ज्वगदीनां वाताद-
यो वातादीनां प्रतिपिद्धानुष्ठानम् । तदुभयम-
पि रोगविशेषावच्छेदे हेतुः । न हि यत्र स्त-
म्भापरुष्यादि दृश्यते यत्र वा लघुरुक्ष्णाग्निगुण-
युक्ताहारसेवातिव्यायामादिकं वा चिरकाला-
तीतज्वरादिकं वा सजातं तत्र कदाचिदपि क-
फकारणता रोगस्य वक्तुं पायते । प्रतिरोग-
मपि च विशिष्टं कारणमात्रात् । यथा अ-
र्शसामतिव्यवाययानसक्षोभकठिनोत्कुटिकास-
नादि । प्रमेहे च नवधान्यादि । तेन यथो-
त्तेन रोगस्येदन्ता परिच्छिद्यते । हत्वादी-
न्यस्य पर्यायाः ॥

निदानं चैकमप्यनेकस्य रोगस्य कारणं
समाव्यते यतस्तत एव निश्चयेन पूर्वरूपादीन्य-
पेक्षन्ते ॥

पूर्वरूपं नाम येन

विज्ञायते न तु दोषविशेषः । तद्ध्युत्पत्त्य-
मानस्य व्याधेरल्पत्वादव्यक्तं रूपम् ॥

पूर्वरूपं दोषविशेषानपेक्षं व्याधिविशेष-
स्य भविष्यतो गमकम् । यद्यमेव दुष्यामहे
विशिष्टस्य स्वरूपमात्रेण रोगस्य सकलतया
विशेषेषु यदनुगच्छति तदोषविशेषस्यागमकम्
स्वल्पत्वादव्यक्तं च स्वरूपमुच्यते न तु दोषवि-
शेषेण । तस्मिन् काले सवधा रोगस्या-
धिष्ठानात् केवलं न तत्तस्य तथा गमकम्
तथा हि वातजोऽपि ज्वरे आलस्यादयो भ-
न्त्येव । भवात् च तदेव दोषविशेषानधि-
ष्ठाने । अन्यथा किं तस्यामवस्थायां यो दो-
षो नाभूत् रोगे भवति स व्यक्तान्स्थायां कु-
आगमिष्यति । शास्त्रकृतश्चैतदेवाभिमतम्
येन हृदये पठति । “तदेव व्यक्तां या-
रूपमितीभिधीयते” । एव च स्थिते सपूर्वं
इति यदा हृदयमन्धे व्या-
ख्यायते चोदयिष्याम ॥

रूपम् । तस्य शब्दान्तं
शब्दार्थेक्षणं चित्तं सस्थानं च
स देव

यत्
गमकं तदुपमं
रोगे पूर्वरूपेण
दोषविशेषाधिष्ठितस्य
ज्ञाते
रोग-

।पनिश्चयाय च । तस्य रूपस्य अन्दा-
तणि पर्यायाणि लिङ्गादीनि ॥

एषा च किञ्चिन्निदानसंयोगासंस्कारव-
त्तन्निर्दिष्टैर्विद्वत्कार्यकरैश्च गुणैरनेकका-
नुतासम्भावनयानेकत्र तथा पाठाच्च विशेषान-
तिं सम्भावयतोपशयोऽपि विशेषगमकत्व-
भाया निश्चितस्तस्मादुपशयप्रदर्शनार्थमाह ॥

उपशयो हेतुव्याधिविपरीतैर्विपरीता-
गारिभिश्चोपधाहारविहारैः सुखानुबन्धः ।
हि व्याधिसात्म्यसङ्गः । तद्विपरीतोऽनुप-
शयः । एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ॥

उपशय आहारविहारैः सुखानुबन्धः ।
भूतैर्हेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थ-
रिभिश्च । एषा च लक्षणानि सूत्रस्थाने
शितानि । तस्यैव चोपशयस्य व्याधि-
त्वंमिति सङ्गा । उपशयप्रसङ्गादनुपश-
योऽपि लक्ष्यते । उपशयलक्षणाद्विपरीतलक्ष-
णोपशयः । अनुपशयेन च व्याधे स्वरूप-
प परिच्छिद्यते । अनेन चोपशयाख्येन
गानुबन्धेन देशकालावपि व्याख्यातौ । ते-
दुक्तं भवति । यस्य व्याधिविशेषस्य

देश कालौ वा सुखानुबन्धहेतुः स त-
सात्म्यमिति ज्ञेयः । तेन चानूपादि-
भेदेन गीतादिविशेषविशिष्टेन च साधा-
रणविशेषनिमित्ततया व्याधिविशेषनि-
श्चयाय च रोगस्य स्वरूपविशेष परि-
च्छिद्यते । सर्वज्ञायुपशयो भिष्कूपरीक्षा-
नात् पूर्वमप्यनेनैव सपन्नो वैद्यपरीक्षया

विकारविशेषाधिगने कारणसामग्रीमनुप्रविश-
ति । अथवा गृहलिङ्ग आवाधे आशङ्कि-
तामयपरिहारेण यन्नेनाप्युपशयानुपशयहेत्वा-
हारादिक प्रयुक्तं तत्तु कर्मनिष्ठातस्य भिष-
जोऽवधारणेयत्ताभावोदुमलम् । एवमेवनिदा-
नादिचतुष्टय रोगविशेषचन्देशाय पर्याप्तम् ॥

अथ कदाचिन्निदानादीनि साधारणत्वा-
द्यामोहादन्यतोऽपि वा निमित्तादावद्वय स्व-
रूपमसमर्थानि प्रदर्शयितुं तत् संप्राप्त्या व्या-
धिविशेष भिषगवगन्तेत् ॥

संप्राप्तिं पुनरेवदुष्टो- दोषस्तेन चै-
वमारब्धो व्याधिसत्त्वर्याया जातिरागतिनि-
र्घृतिनिष्पत्तिरिति ॥

अथ का पुनरिय संप्राप्तिर्नाम भरती-
ति । याहि जनाना पद्धतिरिव गदाना नि-
दानादिभिरधिगतानामपि सर्वेण प्रकारेण स्व-
रूपनिश्चेषनिराकाङ्क्षताभाववृत्तिः । इयमु-
च्यते एतदुष्टो दोष इत्यादिवा । एतन्नि-
ख्येन प्रकारेण । पकाराद्वाहितविशेषसेव-
नाद्गुरुत्वं । तथा च तदेकैव द्रव्य तमेव
चैक स्वकार्यभूतमन्यतम दोष प्रकृत्यादीना ना-
नाविधविशेषापेक्षया कदाचिद्विधेन कोपय-
ति । कदाचिद्रौयेण । कदाचित् काठि-
न्येन । कदाचिदजीर्णेन । कदाचिदोषान्तर-
प्रकोपेन । कदाचिच्छैत्येन । कदाचिद् येन
वा यथासम्भव गुणविशेषेणति । तथा किञ्चिद्दुर्-
व्यमूर्ध्वभागिक भवति तदन्यथा दोष कोपयति ।
किञ्चिदधोभागिन तदन्यथा अन्यदुभयभागीक

तद्रूपान्तरेण । एतस्माच्च कार्यविशेषादेवदुष्टो दोष इति ज्ञायते । न हि मरिचस्य रौक्ष्येण यो दुष्टो वायुर्वै तस्यैव लाघवेन तावेकरूपौ भवितुमर्हत । रौक्ष्येण हि कुपितो रौक्ष्यमेवात्मगुणमुपवृद्धयस्तदनुगुणान्येव कार्याणि काष्ठोपशोषणादीनि कुरुते । लाघवेन च कुपितः पवनो रूपमनुवर्धयन् लाघवादीन्येव प्रदर्शयति । एत सर्वमप्यूहम् । समोद्भयाद्विस्तरणे न प्रतन्यते । तथा च इदमेव तावद् दृश्यताम् । इह हि प्रमत्तजनप्रकोपकारणं तित्तरुदुक्कपायरूक्षलघुशतविष्टम्भिविरूढकृन्धान्यावि बहुविध निर्दिष्टम् । यत्र यस्तिष्ठरसेन द्रव्येण कोपः स एव किं कटुकानायेन वा विरूढकादिना भवति । द्रव्याणामनेककारणारब्धत्वात् । तथा योऽपि पटोलात् कोपः स एव न स्नायन्तीवालकादिप्रत्यपत्तामुपयाति । न चैवमेक द्रव्यमेकस्यैव दोषस्यापतनं भवति । यतस्तद्द्रव्यमनुचितेन मात्रादिविशेषेण प्रयुक्त सद्यथोक्तेन गुणेन किञ्चित् कोपयति । तथा गुणान्तरेण । सदृशेन । विलक्षणेन वा । प्रभावादिभिर्वा । तमेव दोषान्तरमेव वा प्रकोपयितुं किं बन्धुवर्गण कार्गिशपथम् । तेनैवस्तिष्ठपि दोषे कुपिते व्याधिकारिणि चान्यो दोषो हेत्वाग्रपेक्ष कदाचिन्मात्रया तस्य व्याधे समुत्पानतामप्राप्नोऽपि विकारविशेषमापन्नो भवत्येव । तथा च तन्त्रेषु दृश्यत । ज्वरचित्रित्सिते तावत् । “कपायपानपथ्यामैर्दशाह इति लक्ष्यते । सर्पिर्दद्यात् कफ मन्दे खातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्वेषु दोषेष्वसूत त-

द्विपोपममग्न्या । दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् । लब्धनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसक्षयान् । देहधातुत्रलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते । रूक्षं हि तेजो ज्वरकृन्ते जसा रूक्षितस्य च । वमनस्वेदकालाम्युकपायलघुभोजनैः । य स्यादतिबलो धातुः सहचारी मदागति”रित्यादि । इदमेव तावद्विचार्यता किं त्रिदोषजनमेव ज्वरमधिकृष्यैतदुच्यते । आहोस्वित्सामा येन । यदि त्रिदोषजाधिकारेणेत्युच्यते तन्न । आप्रकरणमविशेषपाठाद्यथोक्तमन्मनाच्च । अथवा सामान्येन तत्रैकदोषाभिमतरोगपक्षे कथं यथोक्तसम्भव । यतो ज्वरकारणे कफे वमनादिभिः क्षीणे तत्कार्यं च ज्वरोऽपि कथं न क्षीयते । अनपचितोऽपि वा किमिति स्वकारणदोषविपरीतदोषान्तरकारणतामेकदैवासादयति । उक्तं चैतत् । “प्रयोगः शमयेत्यादि योन्थमन्यमुदीरयेत् । नाम्नी विशुद्ध शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपये”दिति । तस्मान्नापि क्रियापादहानौ व्यामूढकचिकित्सकविषये चैतदुच्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् । एवमेकदोषजेष्वपि रोगेषु दोषान्तरसम्प्राप्त्यभिमुखं भवत्येव । यत् कालादि सहस्रभासाद्य नानाविधविकारकरणाय विगृह्यत इति । न चानेकमपि द्रव्यमेकनैव रूपेणैकस्य दोषस्य कारणं भवति । तस्मादनेन प्रकारेण दुष्टो दोष इति ज्ञायते । कथमनेन दुष्टेनापि सत्ता व्याधिरारभ्यत इति विकल्प्यते । तस्माद् दुष्टो दोषो दोषकारणविशेषवशादन्यथा चान्यथा च विकारहेतुतामनुगृह्णाति । तथा स एव दोष सक-

लं शरीरमनुसरन् विशिष्टमेव रोगमभिनि-
र्वर्तयति । एकत्वावस्थितोऽपि विशिष्टदोषान्त-
रेण विहृतप्रसरोऽन्य दोषान्तरमनुगतोऽन्य
मित्येवमादिनैकोऽपि दोषो नानाविधविकार-
कर मपद्यते येन स एव वायुः कदाचित्
ज्वरमभिनिर्वर्तयति । कदाचित् कुष्ठादिकमि-
ति । एषा सप्राप्ती रोगविशेषाधिगमे हेतुः ।
यस्याद्यदैव ज्ञायते यथानेन निदानविशेषेण
यो दोष कुपित स च कारणवशादस्मिन्
देहे स्वत एव व्यापारोऽनेनानुगतश्च वर्तते
एवविधश्चास्य रोगविशेषस्य सप्राप्तिविशेष प्र-
दर्शितस्तदावश्यमेवाधिगम्यते अग रोग उत्पन्न
इति । एतानि निदानादीनि पञ्च परस्परस-
मन्वितानि व्याधिविशेषाधिगमने निराकाङ्क्ष-
तामनुवर्णन्ति । तत्पर्याया इति तस्या स-
प्राप्तेः पर्याया ज्ञात्वाद्यः ॥

सा सख्याविकल्पप्राधान्यबलकाल-
विशेषैर्भिद्यते । तत्र सख्या तावदष्टौ ज्व-
रास्त्रिविध रक्तापित्त पञ्च कासा इति । वि-
कल्पः समवेताना दोषाणामंशाशकल्पना ।
प्राधान्य व्याधीनामनुबन्धनुबन्धकभेदात्त-
रतमयोगाद्वा दोषाणाम् । बलाबलविशेषो
हेत्वादिकात्स्न्यावयवविभावनया । काल-
विशेष पुनर्दोषाणामृत्वहोराभ्याहारसमय-
नियतः प्रकोप इति । एतावतैव समा-
सतः कथितो निदानार्थः । विस्तरेण तु
यथास्य प्रतिरोगमुपदेक्ष्यते ॥

सा च सप्राप्तिः पञ्चभि सत्यादि-
विशेषैर्भिद्यते । तत्र सख्या यथेत्याह । अ-

ष्टौ ज्वरा इत्यत्रैव वक्ष्यते । अपैव सख्या ।
सप्राप्तिर्यत्तदेकोऽपि रोगोऽनेकधा भवतीति ।
एव विकल्पादीनामपि वान्यम् । मिश्रीभू-
ताना दोषाणामंशाशिका य कल्पना स
विकल्प । प्राधान्य सूत्रस्थानोदितानुबन्धा-
नुबन्धकभेदाद्विविध भवति । तत्रानुबन्धः
प्रधानमनुबन्धकोऽप्रधानम् । अथवा तरतम-
योगात् प्राधान्य भवति । य एवान्यापेक्ष-
याधिक स एकस्तस्य प्रधानमित्यर्थः । दो-
षाणा बलाबलविज्ञान हेत्वादीना कात्स्न्याव-
यवविशेषेण । यदा कृत्स्ना हेत्वादयो दो-
षे दृष्टास्तदा बलवत्त्व तस्याध्यवस्येत् । यदा
त्ववयवेन तदा अबलवत्वमित्यर्थः । आदिप्र-
हणेन पूर्वरूपादीना ग्रहणम् । कालविशेषो
वातादीनामृत्वादिप रतन्त्र्येण यथोक्तेन प्रको-
पः । इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण समासत स-
क्षेपेण निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूप उक्त ।
विस्तरतत्त्वसाधारण्येन प्रतिरोग पृथगव्या-
येयूर्यते ॥

अथेत्यादिना सर्वरोगनिदानभूताना वा-
तादीना प्रकोपकारणमुच्यते ॥

अथ तित्ककटुरूपायरूक्षलघुशीतरि-
ष्टम्भिविरूढकटूणधान्यफलायचणककरीर -
तुम्बकालिङ्गचिद्दिग्निसशालूकजाम्बवातिन्दु -
कहीनशुष्कप्रमिततृपिताशनक्षुधिताम्बुपाना -
सूक्ष्मयविरचनादिकर्मातियोगवेगविभ्रारणो -
दीरणरात्रिजागरणमवातव्यवायव्यायामव -
लवबुद्धनिग्रहानिस्वरचापकर्षणत्यागविषम -
लब्धनाध्वान्यनपावनसलिलतरणाभिया -

तदभ्यगोवाजिगजनिग्रहादमशिलालोहका -
घोटक्षेपविशेषपञ्चमणचालनगाढोच्छादनपरा -
घातनादिसाहसभयशोकोत्कण्ठादिभिरतिते -
वितैर्ग्रामिषवर्षापरराट्णापरराताहारपरिणामा -
न्नेषु च वायु प्रकोपमापद्यते ॥

तिक्तादिभिरतितेवितैर्वायु प्रकोपमापद्य-
त इति सञ्जयम् । तथा श्रीमान्तादियु
च वायु प्रकोपमापद्यते । अशनशन्दस्य ही-
तादिभिः सञ्जयम् । विरेचनादीना कर्म-
णामतिथोगत यथोक्तलक्षणेन । विरेचन व-
सनविरक्तौ । आदिग्रहणेन निरुहणस्य गण्ड-
पाणीना प्रहणम् । प्रवात प्रकृष्ट पवन ।
धनता सह युद्धेन निग्रहस्तथाक्त । फटि
नचापकर्षणादियुक्तयो यत्र आदिग्रहणादन्ये
षो तथाविधाना माहसाना ग्रहणम् । व-
स्याना अवाञ्छाना गवादीना निग्रहः । अ-
श्मादीनामुल्लेखादिना सञ्जयम् ॥

कृत्स्नमूलजणसारोष्णनीक्ष्णविदाहि-
शुक्तशाण्डाकीमग्रमूत्रमस्तुदधिरान्याम्लतैल -
कुलत्थमापनिष्पावतिलाभ्रकट्वग्गुठेरकादि -
वर्गामात्रातकाम्लोकापीलुभल्लातकास्थिला -
कुलिकापरिचातपाग्निर्जोषुमकोथेर्प्याजीर्ण -
मैयुनोपगमनादिभिरर्षाशरन्म यन्दिनाररा -
ताहारविदाहकालेषु च पित्तम् ॥

कट्वम्लादिभिः पित्त शरदादिकालेषु
च प्रकोपमापद्यते । आममपस्त्रमाघातकम् ।
अजीर्ण मैयुनोपगमन तथोक्तम् । आ-
दिग्रहणेनान्येषामपि पित्तहेतूना ग्रहणम् ॥

मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छि-
लाभिप्यान्दिनवात्रपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशक्नु -
ल्यामसीरकीलाटमोस्टकूचीकातक्रपिण्डकपि -
न्यूपेभुरसफाणितगुदानपपिशितमोचरज्जूर -
भक्ष्यनालिकेरेनिशाम्बुपानात्सम्बुपानातिस -
तर्पणभुक्तमात्रदिवास्मकालातित्स्वप्रकायवा -
ञ्जनोन्यापारानारम्भानुपधानशयनावश्याय -
हर्षच्छर्दिबिघातविरेचनाद्ययोगादिभिः शि-
शिरवसन्तपूर्वाह्णप्रदोषशुक्तमात्रेषु च श्लेष्मा ।

मधुराम्लादिभिरतितेवितैर्भुक्तमात्रादियु
च कालेषु कफ प्रकोपमापद्यते । मोचा-
दीना पर्यायाण्युक्तानि । काले पूर्वोक्ते
अतिस्वप्न । कायादिद्वयापाराणामनारम्भ ।
अव्रजयागो रात्रौ नभस पतितसूक्ष्मजलर-
स । छर्दिबिघातश्छर्दिवैगतिग्रह । भुक्त-
मात्रदिवाशन्दयो स्वप्नशब्देन सञ्जयम् ॥

द्वयससर्गात् ससर्गम् । सर्वेषां तु
मिश्रीभावात्तथाध्यशनसमशनविपमाशनवि -
रुदाशनसकांशाशनव्यापन्नाम्बुमग्रमन्दरुद -
धियानकयवसुरापिण्वाकाममूलकसर्पपशु -
ष्कभाशकल्लूरकृशपिशितलकुचामफलमृत्ति -
काभ्यवहारान्नपरिवर्तितुंव्यापदसात्पर्यापधि -
गन्त्राघ्राणयिपिष्टकाविपगराभ्यवहारानार्त -
वदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपुरोवातपर्वतोपश्ले -
परसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगे -
न्य. पापाना च कर्मणामभ्यासात् पूर्वकृ-
ताना च परिणामात् स्त्रीणा विषमसत्वात्
प्रसूताना च मिथोपचारान् मन्त्रिपातः ॥

यस्योभयकोपलक्षणस्य च ससर्गान्मिश्री-
भावाद्यथास्व ससर्गः कुप्यति । एव स-
र्वेषां मवदोषप्रकोपहेतूनां मिश्रीभावादध्यश-
नान्मिश्र सत्रिपात प्रकुप्यतीति नयन् ।
अध्यशनादीनां लक्षणान्युक्तानि । सर्का-
णांशनं नानाजातीयभोजनम् । व्यापन्नश-
ब्देन विकृतपर्यायेणान्मुमद्ययोः संबन्धः ।
मन्दकमजात दधि । यवसुरा सुराविशेष ।
वल्गुर शुष्कमासम् । अन्नपरिवर्तो देशादि-
हेतुकोऽप्राविनिमयः । ऋतुन्यापत् काले ही-
नयोगमिष्यायोगासियोगा । विषपिटका
विषहेतुकास्तथोक्ता । गरो वक्ष्यमाणलक्ष-
ण । अनातर्तवदुर्विन्नमत्र यद्वर्षाहेमन्ते त-
दार्तवम् । अन्यथा दुर्दिनमनार्तवम् । ग्रहै-
सूर्यादिभिर्जन्मराशौ पडितम् । अथवा प्र-
हाणा देवदानवादिभेदानामष्टादशानां सवन्ध-
शरीरे । रसायनादीनां मिष्यायोगेन संब-
न्धः । पूर्वजन्मकृतानां च पापानां कर्मणां
परिणामादिति ॥

इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोष-
प्रकोपहेतुरुक्त इति । भवन्ति चात्र ॥

इति सामान्येन सर्वेषु रोगेषु ये का-
रणभूता दोषास्तेषां प्रकोपहेतुरुक्तः । प-
मिहिं कारणैर्नानाविधविशेषविशिष्टैरनन्तरप्र-
दर्शितसंप्राप्तिप्रकारविशेषसहस्रैः प्रकुपितास्त्र-
योऽपि वातादयो दोषा मन्त्र्यातीतान् वि-
कारानाभिनिर्ययन्ति । भवन्ति चात्रेति
श्लोकसमुदायैरुपपादयतीति ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगाभिनीः ।

रसायनीः प्रपन्नाश्च दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥

अनेन प्रकारेण प्रतिरोग क्रुद्धा दोषा
आशु देहे विकुर्वन्ते । किं कृत्वा आह ।
रोगाधिष्ठानगाभिनी रसायनी प्रपन्ना ।
रसायन्यो रसवाहिन्यो धमन्य मिरा । री-
गस्याधिष्ठान स्थान यतो रोग प्रभवति तत्र
य रसायन्यो गच्छन्ति ता प्रपन्ना तमेव रोग
कुर्वन्ते यथा धन्तिगाभिनीः क्रुद्धमेहौ ।
एव मर्बत्र मर्बरोगसाधारणस्तत्कथनमिति ॥

प्रमद्वेनेदमुच्यते अस्मिन् नक्षत्रे चन्द्र-
मसा युक्ते य कश्चिद्व्याधिरूपेण स एव
भवतीति ॥

आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपरकरे ।
नक्षत्रे व्याधिरूपेणः क्लेशाय मरणाय वा ॥

ज्वरस्तु जातः पद्मावादिभिनीषु निवर्तते ।

भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु तु ॥

त्रिः सप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।

एकादशाद्वा दिवसान्मृगे पणवरात्रयोः ॥

पञ्चाहान्मृत्पुराद्र्यां त्रिपक्षे सशयोऽथवा ।

पुनर्वसौ मृत्तस्तु ज्वरोऽप्येति त्रयोदशात् ॥

दिवसात् सप्तविंशद्वा अहन् सप्ताहतोऽथवा ।

पुष्येऽश्लेषासु मरण चिरेणापि मघासु तु ॥

अवश्य स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो नचेत्

फाल्गुन्यो पूर्वयोर्मृत्पुरन्ययोश्च दिनेऽष्टमे ॥

नवमेऽष्टमेऽथविशेषे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।

इत्येन सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥

पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथ वा त्रिभिः ।

पक्षैर्मृत्यु विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥

नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिमत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठाया पञ्चमे मृत्युर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथ वा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भजेच्छिरम् ।
आज्येष्ठाद्वाद्द्विष्टासु द्वादशाद्वारणेषु तु ॥
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रथमो रेवतीषु च ॥
चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा सेममित्याह गौतमः ।

इति सर्वरोगनिदान नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

आधानं नक्षत्रं येन व्याधितो गर्भः
सम्भूतः । जन्मर्नक्षत्रं येन प्रजातः । नि-
धनं जन्मतः सप्तमम् । मूलरं पञ्चमम् ।
विषत्करं तृतीयम् । सुगोचमन्या । अ-
वणं कथं नोदिष्टमिति न विदुः । दान्वाहि-
स्तु पठति । कृतिका श्रवणो हस्तं पुष्यं
अश्लेषाश्लेषा इति । मृगो रावताव-
त्रिवर्तत इत्यनुवर्तते । पुष्ये दिवमात् स-
प्तविंशदूर्ध्वं ब्रह्मात् सप्ताहवोऽथवा । श्रे-
ष्ठात्वाश्लेषात् चिरेणापि मरणम् । मघा-
सु तु यदि द्वादशाहान् मृत्युः ततोऽवश्यं स्वा-
स्थ्यमाप्नोति । पूर्वयो फाल्गुन्योरन्ययोः-
क्षरयोश्चाष्टमे दिने मृत्युः । हस्तेन जातो
ज्वरो नवमेऽहन्येकविंशे वा सौम्यत्वमृच्छ-
ति । चित्राया जातः सप्तमे वाष्टमे वा
शान्तिमृच्छति । स्वातो जातो ज्वरश्चित्राग-

मे सप्तविंशतिदिने शान्तिमृच्छति । अथ-
वा दशाहादथवा त्रिभिः पक्षैः । विशा-
खासु जाते ज्वरे द्वाविंशेऽहनि मृत्युः निर्दि-
जेत् । मैत्रोन्मूराधा । तस्या यदि नव-
मेऽप्यशान्तिः ततो मृत्युः अश्विन्याद्विंशे-
पेण यदुक्तं तत् ज्वरं एव विशेष्यम् ।
इत्याह गौतमः इत्यनेन एतद् नर्हयति । यथा
गौतमस्तथाप्येव वेत्ति यय पुनरप्ययं वस्तुनो
निश्चयं नाधिगच्छाम इति ॥

इतीन्तं विवरीकृत्यामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदानस्थानं प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सर्वरोगाणां सामान्येन निदानमुक्त्वा
ज्वरादिविशेषेणोच्यते । तत्रापि ज्वरस्य प्रा-
धान्यात् पूर्वमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

यद्यपि प्राग्भूपसप्राप्त्यादिकमुच्यते त-
थापि निदानेन प्राधान्यादप्यपदेशः ।

अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः सजायते म-
नुष्याणां पृथग्दोषैः सष्टैः सन्निपतितैरा-
गन्तुना च ॥

एव ज्वरस्याष्टौ कारणानि । आग-
न्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथाप्यन्यत-
न्त्रप्रसिद्धसरयानुरोधेनोक्तमविशेषेण । तत्र
प्रथममेव तावदोषजा निश्चीयन्ते पञ्चदागन्तु
कारणम् ॥

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपि-
ता दोषाः प्रविश्यामाश्रयमृष्मणा मिश्री-
भूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि
पिधाय पित्तं तु द्रवत्वात्तप्तमिव जलमन-
लमुपहृत्य सर्वेऽपि च दोषा पक्ता र-
स्थानाद्बहिर्निर्गम्य सह तेन सकलमपि शरी-
रमभिसर्पन्तः तत्सपर्काद्बन्धबलेन स्वेनोष्म-
णा नितरां देहोष्माणमेधयन्तोऽन्तस्स्रोतो-
मुखपिधानात् स्तम्भमादधाना बहिरपि स्वे-
दमपहरन्तः सर्वेन्द्रियाणि चोपतापयन्तो ज्व-
रमभिनिर्वर्तयन्ति ॥

तत्र यथोक्तैरित्यादेर्दोषा ज्वरमभिनि-
र्वर्तयन्तीति सवन्त्य । यथोक्तैः प्रकोपननि-
दानैरित्युक्तं द्वाविभिः । उष्मणा आमाश-
यस्थेनाग्न्यभिधानेन । पित्तस्याय विशेष ।
यदुष्णमपि द्रवत्वादनलस्य जाठरस्योपहनन
जलमिवोष्णम् । शेष सर्वदोषसाधारणम् ।
* दोषाणां स ऊष्मा येन पच्यते । तथा च
दोषधातुषु स्वल्पा अनलभागाः प्रदर्शिता ।
अत एव प्रतिरोगमध्यायेषु यत्पृथङ्निदान-
कीर्तनं तद्व्याधेः स्वरूपाधिगमनाय चिकित्सा-

काले हेतुवैरितीतौषधपरिज्ञानार्थं च सप्राप्ते-
रपि कीर्तनं व्याधिपरिज्ञानाय चिकित्साका-
लेऽपि तथाविधसप्राप्त्यन्यथाकरणेन तत्सप्रा-
प्तिकस्य रोगस्य विनाशो भवतीति प्रतिशो-
धनाय च । तथा च विपुलमतिर्वैद्योऽपचारस्व-
रूपाविशेषात् तत्कार्यविशेषाद्दोषकार्यविशेषभ्यश्च
दोषाणां सप्राप्तौ ज्ञाताया गूढलिङ्गस्यापि व्याधेः
स्वरूपमधिगच्छत्येव । तथा प्रतिरोगप्रदर्शिता-
या सप्राप्ते स्वाध्यायोक्ताधिकित्सितात् प्र-
कारान्तरेणापि यतो विनाशं कर्तुं पार्यते
ततोऽप्ययमेव रोगोपशमः । सर्वस्यगमपि चि-
कित्सायां सप्राप्तिविनाशनमेव प्रधानं प्रयो-
जनम् । तथा चोक्तं ज्वरचिकित्सिते आमाश-
यस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वति लङ्घ-
नमिति ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । मुखवैरस्य-
मन्त्रानभिलापो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पमाण-
ता गतिस्खलनं निद्राधिक्यमरतिरमूया हि-
तोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाभिर्नन्दनमविपाकोऽङ्गमर्द-
श्चक्षुषोराकुलत्वं साश्रुता जृम्भा विनामः
कृमो रोमहर्षः शब्दानलाम्बुशीतवातच्छाया-
तपेष्वाकस्मादिच्छाद्वेषौ च । तदनन्तरं व्य-
क्तीभावो ज्वरस्येति । भवति चात्र ॥

मुखवैरस्यादीनि ज्वरस्य पूर्वरूपाण्यु-

* अतः पित्तयोग्या विद्यते वातकृष्णयो इत ऊष्मा । न । शक्त्यात्वेनोत्तत्ता । अथ वा त-
योः पृष्मा विद्यते भीमाप्यभिगवायव्या पयोऽप्येण सनाभसा इति वचनान् इति जर्नेट ॥
। मुखवैरस्यमन्त्राभिलाषलक्षणमभिधीयत इति जर्नेट ॥

देहदेशविशेषतः कालविशेषतश्च वैषम्य-
नेकरूपत्वं भवति । तत्र तत्र च
वाय्वाश्रयेऽङ्गे तास्ता वायुकारणा वेदनाश्चला
स्युः सुरोधम् । प्राजन प्रतोद मूर्ध्नि शिर-
सि अधिक वेदना । आस्यविरसत्वं विशेषे-
यानाख्येयदुष्टरसत्वं । मला मूत्रशकृत्वे-
नादादयः । त्वगादीनां रुक्षारुणता । कासच्छ-
र्दिषो ह्युष्णत्व कफादीनामप्रवृत्ते । वात-
ज्वरेऽन्यश्च श्वयोर्महः । सर्वस्य च रूप-
जोऽप्रीतिर्न व्याधिस्वरूपविशेषपरिज्ञानाय पृथक्
वैकित्सितप्रतिविधानाय च ॥

गणप्यासिरङ्गानां प्रलापः कटुवपत्रता ।
सास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्छामदोऽरतिः
दुर्लभः पित्तवमन रक्तप्लीवनमम्लकः ।
कोष्ठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ॥

निश्वासवैगन्ध्यमनितृष्णा च पित्तजे ।
युगपज्ज्वरव्याध्यादि पित्तजे भवतीति
ज्ञेयम् । रक्तानां कोष्ठानां सोत्सेधानां म-
यस्तेनायं युज्यते ॥

हृत्तर्जिण्ड्य स्रोतरोधोऽल्पवेगता ।
मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसा ॥
आसदूर्ध्वं कासः स्तम्भः श्वैत्य त्वगादिषु ॥
शीतपित्तास्तन्द्रोदरदः कफोद्गमे ।

सातिशया अरुचिजाड्यादयो रोगाः
ज्वरे भवन्तीति । अल्पवेगता ज्वरस्य ।
वेदनासो हृदयोच्छेदशुक्लः प्रसेकः छर्दन यथा-
भव कफादीनाम् ॥

काले यथास्य सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विज्वरे वा ।
निदानोक्तानुपशयो त्रिपरीतोपशयिता ॥

सर्वेषां वातपित्तकफज्वराणां यथास्य
काले प्रीतिपरान्धनवर्षाश्वर मध्यन्दिनशिशिरव-
स तादिके प्रवृत्तिरथवा वृद्धिर्भवति । इदम-
पि रूपं यथा निदानदेगेक्तानां वातज्वरे-
नित्तादीनां पित्तज्वरे कट्वादीनां कफज्वरे म-
धुरादीनां चानुपशयोऽसुखावहनं यथास्ववि-
परीतानां चोपशयस्य सुखानुनन्दित्वमिति ॥

पृथगोपाणां ज्वराणां लिङ्गमुक्त्वा मि-
थदोषजानामुच्यते ॥

यथास्य लिङ्गसमर्गे ज्वरः समर्गजोऽपि च ।

यथास्य लिङ्गसमर्गे सति तावत्
ज्वरस्तत्समर्गजो विज्ञेयः । तेन वातपित्त-
ज्वरलिङ्गमिथीभावे वातपित्तज्वरो विज्ञेयः ।
वातकफज्वरलिङ्गसमर्गे वातकफज्वरश्च । ए-
व पित्तकफोऽपीति यथास्वशाब्दार्थः । अपि
चेति समुच्यते ॥

शिरोऽर्तिमूर्त्तावमिदाहमोह-

कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।

उन्निद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा-

जृम्भातिवास्त्व च चलात् सपित्तात् ॥

तापहान्यरुचिर्परीशिरोरु-

पीनसश्चसनकासविनन्धाः ।

शीतजालयतिमिरभ्रमतन्द्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहान्यस्या

तृष्णा नासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रा लिप्तित्तास्यता च
क्षय रूप स्तेप्यपित्तज्वरस्य ॥

शिरोत्यादीनि वातपित्तज्वरलक्षणानि ।
तापहान्यादानि वातश्लेष्मज्वरलक्षणानि । क्षी-
ताशब्दवशादीनि पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणानि ।
पित्तश्लेष्मप्रवृत्तिदृष्ट्या ॥

मर्बज इत्यादिना सन्निपातज्वरो ति-
र्णयिते ॥

सर्वजो लक्षणैः सपैदाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीत महानिद्रा टिटा जागरण निनि ॥
सदा वा नैव या निद्रा मुहुः खेढोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिकृतोत्तमवर्तनम् ॥
समुत्ती कण्ठे रक्ते क्षुभ्रेलुजितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिनी पान्थेर्मूर्धपर्यास्थिरभ्रम ॥
सस्वनौ सरजौ कर्णा कण्ठः शूर्पेतिवावृतः ।
परिदग्धा सरा जिह्वा गुरस्सस्ताङ्गसन्धिता ॥

रक्तपित्तकफपृष्ठीबो लोजन शिरसोऽतितुद् ।
कोटाना श्यावरक्ताना मण्डलाना च दर्शनम् ॥
हृत्पथा मलससङ्गः प्रवृत्तिर्नाल्पगोऽति या ।
स्निग्धास्यता उत्पन्ना सरसाद प्रत्यापिता ।
दोषपाकश्चिरात्तद्वा प्रतप्त कण्ठकजनम् ।
सन्निपातमभिन्यास त द्रव्याच्च त्वौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् ।
न्यवायिन्याच्च सौक्ष्म्याच्च चरिर्मार्गं प्रवर्तते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्व सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे त्रिपदे नष्टेऽग्रा सर्वसपूर्णलक्षणः ॥

असाध्य सोऽन्यथा दृच्छोभयद्वन्द्वत्यदोऽपि वा

मर्बलक्षणे पृथक् सप्तगोक्तैः । अत्र
च सन्निपातेऽयं विशेषः सुहृद्दोहो मुहुः क्षी-
तम् । सुशोष्म् । विकृतगीतादीहाप्रवर्त-
नम् । अक्षिणि समुत्तीत्यादिलक्षणे । मुमे
कनीनिकापाङ्गयोरतीक्ष्णे । पिण्डिकादीना रु-
क् । परिदग्धेव परिदग्धा जिह्वा सरम्पर्शा
च । गुर्भङ्गता म्रस्तसन्धिता च भवति ।
शिरसो लोजन चलनम् । कोटा निर्मुखाः
पिटकाप्राया । मलाना सङ्गोऽप्रवृत्तिः । अ-
थवा सप्रात्यादिविशेषवशेन स्फुक्स्तोक प्रवृ-
त्तिः । अथवातिप्रवृत्तिः । तस्य सन्निपात-
स्याभिन्यासहर्ताजसौ पर्यायौ । स च सन्नि-
पातज्वरो दोषे विषद्वेऽस्थिरेऽग्रा च नष्टे स-
ति सर्वलक्षणे सपूर्णो भवति तदासाध्यः ।
अथवा दोषे चले बन्धति चाम्रावसपूर्णल-
क्षणञ्च भवति तदा कृच्छ्रसाध्यः । वैकल्य-
दो वा भवति ॥

अन्यच्च सन्निपातविशेषोत्थो ज्वरो यत्र
यदा दोषैरेव सन्निविष्टो भवति तदैव स्वरूपो भव-
ति । कीदृगित्युच्यते ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक्स्थितम्
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥
तद्वद्दातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

दोषत्रयेऽपि कुपिते यत्र पित्तं पृथग्भवे-
ते पृथग्वातरूपौ । यत्र यदा पित्तं त्वचि वर्त-
ते कोष्ठे वातकफौ तदा ज्वरवेगकाले पूर्व
दाहं विदधाति पश्चाच्छान्तिम् । यदा पुन-
स्त्वचि वातकफौ वर्तते कोष्ठे पित्तं तदा पूर्व

शीत विधत्तः पश्चादाहम् । तयो शीतपूर्व-
दाहपूर्वयोर्दाहादिर्दुस्तर ॥

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्पन्दितशोपिते ।
शीते शान्तेऽम्लको मूर्छा मदस्तृष्णा च जायते
दाहादौ पुनरन्ते स्पुस्तन्द्राष्टेववपिरुमाः ।

शीतादौ पुन कोष्ठस्थेनोर्णनेन पित्तेन
कफे स्थापिते शोपिते च सति शीते शान्ते
पित्ताधिक्यादम्लकादिक जायते । मूर्छा मां-
हः । दाहादौ पुन कोष्ठे वातकफोर्दार्णतया
वेगं कृत्वा दाहे शान्ते कफकार्याणि तन्द्रादी
नि भवन्तीति दोषैः समविधौ ज्वर उच्यते ॥

आगन्तुरभिघाताभिपङ्गशापाभिचारतः ।
चतुर्धात्र सतन्त्रेदाहाद्यैरभिघातजः ॥

अमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं मद्पयम् ।
सव्यथाशोफैर्वर्णं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥

आगन्तुरत्यष्टमश्चतुर्धा अभिघातावित ।
तत्र क्षतादिभिर्द्य सोऽभिघातजः । तस्मिन्
हि क्षते पवनं स्वभावात् प्रायो रक्तं मद्-
पयम् सव्यथादिकं ज्वरं कुरुते । प्रायोपहणं
कचिद्भ्यभिचारप्रवर्णनाथम् ॥

ग्रहावेशौषधिविपक्रोधभीशोककामजः ।
अभिपङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नरुसाद्धासरोदने ॥
ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरूचं श्वयधुः क्षयः ।
विषान्मूर्छातिसारास्पृश्यापतादाइहृददा ॥
क्रोधात्कम्पः शिरोरूचं प्रत्यापो भयशोकजे
कामान्मोहोऽर्चुचिर्दाहो हानिनार्धाष्टित्तयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः क्रोधे तु पित्तस्य—

यो हि महावेशादिजो ज्वर सोऽभि-
पङ्गाद्विज्ञेयः । ग्रहा देवादयो वक्ष्यमाणाः ।
सुबोध्यम् । महादौ त्रये ग्रहौषधिविपलक्षणे
सन्निपातस्य कोपो भवति । भयादौ त्रये भी-
शोककामाख्ये मरुतो धाव्योः कोपो भवति ।
क्रोधे कोपे पित्तस्य कोपः ॥

—यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावत्सह्यतमौ मतौ ॥

शापेनाभिचारेण च यौ ज्वरौ तौ स-
न्निपातेन घोरौ भवतः । तौ यातिशयेनास-
ह्यौ मत्तावागमकर्तृणाम् । शापमपराधाद्गुर्धो
वयो विदधति ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटवृद्धमैः ॥
सदाहमूर्छेर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः—

अभिचारे त्वाभिचारिकैर्मन्त्रैस्तु दहेति
हूयमानस्य प्रथममेव चेतस्तप्यते । ततो देहः ।
ततो विस्फोटादिप्रस्तस्य प्रत्यहं ज्वरो वर्धते ।
इति दोषागन्तुमेवादष्टधा ज्वरो दृष्टः आयुर्वे-
दविधिः ॥

—समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तराहिराश्रयः
प्राकृतो वैकृतः साव्योऽसाध्यः सामो निरामकः
एवमपि भवन् सक्षेपेण द्विविधः ।
शारीरो मानस इति द्विविधः । सौम्य-

स्तीक्ष्ण इत्येवमपि द्विविध । अन्तराश्रयो
बहिराश्रय इत्येवमपि । तथा प्राकृतो वैकृत
साध्योऽसाध्य सामो निरामक इति ॥

एषा शरीरादीना पूर्ण शरीर इत्यादि-
ना लक्षणमुच्यते ॥

पूर्व शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाञ्जीत श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्र मिश्रे—

श्लेष्मसयुक्ते पवने पवनस्य योगवा-
हित्वाञ् जीतं भवत्यर्थात् न एव सौ-
म्य । एव पित्तयुते पवने दाहः स ज्वरस्ती-
क्ष्णः । मिश्रे श्लेष्मसयुक्ते पित्तमयुक्ते च प-
वने मिश्रं जीतं दाहः च । मिश्रे तूत्कर्षेण
रूपपदेशान् सौम्यतीक्ष्णद्वयादव्यतिरेक ॥

—अन्तः सश्रये पुनः ।

ज्वरेधिक विकाराः स्फुरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधता ।

अन्तःसश्रये ज्वरे अन्तः कोऽष्टोधिक वि-
काराः स्युः सत्यपि सर्वार्होपताये । बहिर्वे-
गे ॥ बहिरेव तापो नान्तर्विकाराः । तत्र
च सुसाधता । अर्थाद्व्यतिरेकान्तर्वेगे दुस्सा-
धतेति । अपि चेति समुच्चये ॥

वर्षागरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतं क्रमात् ।
वैकृतोऽप्यसदुम्माथ प्रायश्चप्राकृतोऽनिलात्
एकमार्गक्रियारम्भप्यतिवृत्तेर्महात्पयात् ।

यथाक्रमेण वर्षासु यो वातजो ज्वरः
स प्राश्न इत्यने । तथा शरीरे पित्तजो

ज्वर वसन्ते कफजश्च । अन उक्तादयो वै
कृतं म दुस्साधो भवति । प्रागोपहणमसा-
कस्यार्थम् । कथं वायुना य प्राकृतं स एव
दुस्साध इत्याह । एकमार्ग इत्यादि । एक
मार्गो य क्रियाया आरम्भ तस्य वृत्ति-
वृत्तेरिपर्यासान् तथा महात्पयादपि । वैकृ-
ताना यदेव दुस्साधकारणत्वं तदेवाप्यप्राकृ-
तस्यापि सत् । ज्वरे तावत् पूर्वं लक्षणमु-
च्यते तत्रैकत्रिषम् । तद्वाप्यवपः रमव एव
रोगस्यान्य क्रियामार्गोऽप्यथ दोषश्च । त-
था वायुना प्रकुपितेन यदा निष्पद्यते न-
तो महात्पयाद्धेतो वायुना प्राकृतोऽपि ज्वरः
प्रायो दुस्साधः ॥

यश्च प्राकृतो वातादिभिरुक्तः स प्रा-
वान्यापेक्षया यस्यादोषान्तरमपि तत्रानुबल
भवत्यस्य प्रदर्शनार्थमुच्यते ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात् पित्तं च शरीरे तस्य चानुबलं रुफः ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भरेदनु ॥

वर्षादिगत्यादि । वर्षासु यदा मारुतो
दुष्टो ज्वरः कुर्यात्तदा पित्तश्लेष्मान्वितो
ज्वरः कुर्यात् । नानान्वित । तदा ज्वरो
वातिकोऽप्यवश्यं पित्तश्लेष्माणौ संप्राप्त्यभि-
मुखौ भवतः । सहायबललाभात् ज्वरम-
नुगम्यते । शरीरे च पित्तं दुष्टं ज्वरं कु-
र्यात् तस्य च पित्तस्य ज्वरं कर्तमभ्युद्यतस्य
शरीरानुबलं कफो भवत्यस्य चोभयस्य हेतु-
द्वयं तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च । वर्षासु मारुतो

दुष्ट पित्तश्लेष्मान्भवतो ज्वर कुर्यादित्यत्र हे
तु कालस्य तथाविधस्वभावत्वम् । पित्त
च शरदि तस्य चानुपल कफ इत्यत्र हेतु-
रिसर्गादिति । तत्र यातिके वर्षासु पित्त-
श्लेष्मानुगतत्वादनशनात् भय नास्ति । तथा
शरदि पैत्तिके पित्तकफानुगन्धत्वादनशनात् भ-
य नास्ति तत्र लङ्घन विधेयमेवेत्यर्थः ।
वसते कफो दुष्टो ज्वर कुर्यात्तमपि कफम-
नु घानपित्त भवेत् प्रकृत्या आदानाच्चेयपि-
शाल्मभ्यते । तथा कफजेऽयतिलङ्घना-
द्यन्नतो रक्षेदित्यर्थाहभ्यते ॥

साध्योऽमाध्य इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

उलवत्स्वरूपद्रोपेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥

बलवत्स्वरूपद्रोपेषु यो ज्वरोऽनुपद्रवश्च
स साध्यः । उपद्रवा प्रलापभ्रमादयः ।
यत्स्वसाध्य न प्राक् क्षारारे विकृतव्याधि-
विज्ञानीये सर्वेण प्रकारेणोदाहृतो ज्वरो नि
रुद्धि बलमानित्यादिना ॥

सामो निरामक इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्नहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्निर्दिर्जीर्णान्ध्रुत्सामज्वराकृतिः ॥
ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसन भ्रमः ।
मलमवृत्तिरुत्केश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामनिपर्यासात् सप्तगल च लङ्घनात् ।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्ण रमित्यादि सुबोधम् ।
पच्यमानता सामत्वादन्या । जीर्णता निरा-

मत्तम् । मा च जीर्णता आमलक्षणात् ज्व-
रोपद्रवतीक्ष्णत्वादेर्विपर्यताद्विज्ञेया । न केव-
लमत एव जीर्णता विज्ञेया यावत् सप्तरात्र
लङ्घनाच्च जीर्णता ज्वरस्य विज्ञेया । तेनैतदु-
क्तं भवति । सप्तमादह पूर्वमामलिङ्गाभावेऽपि
यथात्मभवेन लङ्घनेन लङ्घितस्य जीर्णज्व-
रोक्तं न किञ्चिद्विधेयम् । तथा सप्ताहा-
दूर्ध्वमप्यामलक्षणमद्भावे जीर्णज्वरोक्तं प्रति-
पिध्यत इत्युपपद्यमानविपर्यसं सप्तरात्र ल-
ङ्घनं च जीर्णतालङ्घयामिति ॥

बहुभिर्भेदैर्ज्वरस्य द्वैविध्यमुक्त्या प्रका-
रान्तरेण पञ्चविधत्वं मुच्यते ॥

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालवलावलात् ।
प्रायः ससन्निपातेन भूयसा त्वपदिश्यते ॥
सन्तत सततोऽन्येषु स्तृतीयरुचतुर्थकौ ।

ज्वर इत्यादि । एकोऽपि ज्वरो म-
लानां दुष्टानां वातादीनां बलवत्त्वादवलव-
यत्तान्च पञ्चधा भवति । मलगदो द्रो-
णवाची । तथा ज्वरकारणद्रोपकोपे य का-
लो निमित्तता याति तस्य बलवत्त्वादलव-
त्त्वाच्च पञ्चधा भवतीति । तथा च प्रद-
र्शयिष्यते मलानां वलावलात् । तुल्यदृष्ट्या-
दिवर्धिता सन्तत कुर्युरित्यादि । तथा स
प्रत्यनीको विषम कुर्याद् दृष्टादशयान्ति इति ।
कालोऽपि यगोत्तरमित्याद्यन्तरमेव वक्ष्यते ।
स पञ्चविधः प्रायः सन्निपातेन भरति ।
अपदिश्यते तु भूयसा दोषेण । वाति-
कादिविशेषेण योऽयं वक्ष्यमाणलक्षणं सन्त-
तादि स प्रायेण सान्निपातिचो भवतीति ।

प्रायोमहणं क्वचिद्वाभिचारसूचनार्थम् । य-
थोत्तरूपेभ्यः सन्ततादिभ्योऽन्यस्मात् परिह-
र्यमानादव्यतिरेकः । सन्तत इत्यादिना प
ञ्चाना नामान्युच्यन्ते ॥

धातुमूलशकृदाहिस्त्रोतसा व्यापिना मलाः ।
तापयन्तस्तनु सर्वा तुल्यदृष्ट्यादिवर्धिता ॥
बलिनो गुरवः स्तब्धा दिशेपेण रसाश्रिताः ।
सन्तत निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुस्तदम् ॥

धातुमूत्रत्यादिना सन्ततस्योत्पत्तिरुच्य-
ते । एवभूता मला दुष्टा वातादयः सन्त-
त ज्वरं दुस्तदं कुर्युरिति सधन्वः । धा-
त्वादिवाहिस्त्रोताभिः व्यापिनस्तथा तुल्यैर्दृष्ट्या-
दिभिर्वर्धिता अत एव निष्प्रतिद्वन्द्वा । य-
था वाताधिका दोषः दृष्ट्येऽग्निं देगे जाह्न-
लेऽवस्थस्य पुरुषस्य काले वर्षास्त्रयी विपमे
वातप्रवृत्तेर्बृद्धाय हीनसत्त्वस्य रूक्षादिसाम्य-
स्येत्येषमादि । प्रतिपक्षैरपण्डितशक्तिना-
द्वलिनः । सामत्वादगुरवः । स्तब्धा ऊर्ध्व-
मधश्चानिस्तरणात् । विशेषेण रसाश्रिता अ-
तिशयेन रमारयः धातुमाश्रिताः । न रस-
वद्वत्तादीन् दूषयतीति विशेषग्रहणम् । सुदु-
स्तदं सुतरामनष्टमिति ।

मलाज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयस्ततः
सर्वाकार रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपिचरुर्ध्वं सप्त दश द्वादशवासरान् ॥

प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतः—

तस्मिंश्च सतते ज्वरोष्मा दृष्टादृष्टकार-

णविशेषवैचिन्यात् सर्वप्रकारेण रसादीनां शु-
द्ध्या कदाचिन्मलं क्षपयेदशुद्ध्या वा रसादी-
नां कदाचिद्धातून् क्षपयेदूष्मण क्षपणध-
र्मत्वात् । ततो हेतोर्वातादिभिः क्रमाद् रसादी-
नां शुद्ध्या मलान् क्षपयन् सप्तादिवासरान्
मोक्षाय मर्यादामनुयाति । रसादीनां तु र-
वाकाराशुद्ध्या धातून् क्षपयन् वधाय मर्या-
दामनुयाति । ज्वरोष्मा धाताधिकं सप्त
वासरान् । पित्ताधिकं दश । श्लेष्माधिकं
द्वादशेति क्रमार्थं इत्यग्निवेशस्य मतम् ॥

—हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुध्यशुद्धौ ज्वरः कालदीर्घमप्यनुवर्तते ।

हारीतः पुनरेवमनुजानाति । यद्युर्द-
श वासरान् दाताधिकं मोक्षाय वधाय वा
मर्यादामनुयाति ज्वरोष्मा । अष्टादश पि-
त्ताधिकं । द्वाविंशति श्लेष्माधिकं इति ।
यदा तु रसादीनां मध्ये केषाञ्चित्शुद्धिर-
शुद्धिश्च केषाञ्चित्दश सततो ज्वरो न शुध्य-
ति । नापि मारयति । केवलं दीर्घकाल-
मनुवर्तते । सा च रसादीनां शुद्धिः सूत्रो-
क्तेन प्रकारेण ज्ञातव्या इति सध ध । इति
सतत उक्तः ॥

कृशानामित्यादिना सततादिविषमज्व-
र उच्यते ॥

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्
अत्योऽपि दोषोऽदृष्ट्या देहं बान्धयतमतीव लम् ॥

सप्रत्यनीको विषम कुर्याद्दृष्टिद्विषयान्वितः ।

ये कृशा व्याधिसुक्ताश्च मिथ्याहार-
विहारसेविनश्च तेषामल्पोऽपि दोषो दूष्यादी-
नामन्यतमतो बल लब्ध्वा सप्रत्यनीक सप्रति-
पक्षः क्षयवृद्धिभागविषम सतत्तादिचतुष्टयरूपं
ज्वर कुरुते । अथवा कृशानामित्यादिना म-
न्यवृद्धि न पञ्चम इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन सत-
तादीना चतुर्णां ज्वराणां साधारण रूप स-
न्तताश्च विधिप्रज्ञा प्रदर्शयते । कृशानामिति
स्वाभाधिक दौर्बल्यम् । व्याधिसुक्तानामि-
त्यवस्थानिर्देशपट्टम् । मिथ्याहारादिसेविना-
मित्याहारवृत्त गृहीतम् । दृष्टिद्विषयान्वित-
त्वे सप्रत्यनीकत्व हेतुः । सदृशदूष्यादि-
प्रसादात् वदामिद्विषयान्वित । प्रत्यनीक-
प्रसादाच्च वदामिद्विषयान्वित इति । अनेन
चैतदुक्तं भवति । बलवान् दोषो दूष्यादी-
ना सर्वेषां सदृशानां बल लब्ध्वा निष्प्र-
तिपक्ष सन्नविच्छिन्नोष्माण सन्ततास्य ज्व-
रमेकरूपं कुरुते । तद्वैपरीत्ये विषम ज्वर
सततादिकम् । तत्र यदा दूष्यादीनि प्रभू-
तानि सदृशानि प्राप्नोति न सर्वाणि तदा स-
ततज्वर करोति । यानि त्वरदृशानि तानि
प्रतिपक्षाणि यदा तु तत ऊनानि सदृशानि
प्राप्नोति तदा क्रमेणान्येद्युकादीन् ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येत्यादिना सततादीना
चतुर्णां विषमज्वराणां विच्छिन्नसतापत्वे का-
रणमुच्यते ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पधारेण यत् ।

याति देहं च नाशेष भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ।
क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुपपन्नवान् ।

इह हि घातुवाहीनि स्रोतास्त्यक्तानि ।
तानि च प्रतानसदृशानि । क्रमेण मूले मू-
ले स्थूलान्यमेषु सूक्ष्माणि । तत्र सूक्ष्मा-
स्येषु सूक्ष्मतरास्येषु च तथा दूरेषु दूरतरेषु
च रक्तादिस्त्रोतस्सु यद्यस्मादल्पो दोषः श-
नैर्याति चिरेण च स्थानं प्राप्नोति निश्शेष
च देहं न व्याप्नोति तेन कारणेन विषमो
विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते । अनेनैतदुक्तम् ।
प्रभूतो दोषोऽतिस्थूलमुख्येषु स्रोतस्सु यद्य-
स्माच्छीघ्रं महानिम्ननिष्कटदेशेषु च गच्छन् स-
ततज्वरमभिनिर्वर्तयति । अल्परतु दोषं सूक्ष्म-
मुख्येषु महानिम्नाद्दूरेषु च रक्तादिमार्गेषु च ग-
च्छन् शनैश्च गच्छन् सततं कुरुते । ततोऽल्पस्य
सूक्ष्मतरास्येषु दूरतरेषु च गच्छन् अन्येद्युम-
भिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यल्पसूक्ष्मतरास्येषु दू-
रतरेषु च गच्छन् तिमन्वगतिरतिचिरेण ग-
च्छन् तदधिकमभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यतिगन्धे-
न चतुर्थको वाच्यः । अन एव च व्याप्ते-
श्चिरेण दोषस्य वेगात् सतापस्य विच्छेदः ।
सन्ततादौ च प्रयुज्यमाने भेषजे भूयिष्ठमय-
मेव क्रमः । तेन सन्तते शीघ्रं भेषजेन दो-
षस्य प्राप्तेः शीघ्रं ज्वर उपशम्यति । सत-
तादौ तु क्रमेण दोषस्य दूरदूरतरस्त्रोतानुगत-
त्वात् । तथैव भेषजेन चिरेण चिरतरां चो-
पशमः । भूयिष्ठमहणं बाहुल्योपलक्षणार्थम् ।
तेन किञ्चिद्भेषजं प्रथममेव रसस्रोतासि प्राप्य

सकल शरीर प्रप्नोति । विन्ध्यसु धातुशोभा
 दूरतराणि ग्रातासि गमेति । तेषां यतो हेतोर्वि-
 न्ध्यसकतापन्नत एव विषमो रीरुप । अ-
 तश्च विषमो यतो विषमारम्भप्रियावागेऽनु-
 क्तया । अतोनादशयति यथा मत्तत म्ये-
 त रूपेण दुस्माध । तथा सन्तताद्विपरित-
 रूपोऽपि विषमोऽनेन रूपेण दुस्माध एव ।
 तेन विषम इत्यस्या मज्ञाया प्रवृत्तिगि-
 त्तमनेककृता कृत्साधयता च । विषमः अ-
 सम आरम्भ प्रथमा प्रवृत्तिरस्य स विष-
 मारम्भ । यथा चतुर्विधे कर्मेण हेतुना
 पूर्वं जहृन्मया प्रभाष द्वायेन्डिरमधागि
 लात्पूर्वं प्रभाष नश्येदिति विषमारम्भ ।
 विषमा प्रिया यत्र दोषस्यौपधस्य वा । दोष-
 स्य यथा प्रादी वितागिहान्मूर्ध्न इत्यादि ।
 औपधस्य यथा चिक्किमित उक्त साम मे-
 धमनेन सह सविचोहियेन्वित्र विषमत्व स-
 न्तर्पणमपतर्पण च । विषमकालोऽनियतपूर्वा-
 ह्णाद्यागमकाल । तथा च य सततादिरे-
 क्किमज्ञहनि पूर्वाह्णे भूत मोऽन्यालिमपरा-
 ह्णेऽपि भवन दृष्ट इत्येवत्रय विषममज्ञाया हे-
 तुः । अनुपपन्नान्य रत्नपथैव हेतुना निवृत्त
 पुनरनुपपद्यते एतन्नि सज्ञाहेतु ॥

दोषस्य मन्दगतिर्ये च मन्दशक्तिताया
 च कारणमुक्त्वा सिद्धरूपेणोच्यते ॥

यथात्तर मन्दगतिर्मन्दशक्तिर्यथा यथा ।
 कालेनामोति सहज्ञान् सरसादीन्मथा तथा ।
 दोषो वरयति कुक्षिधिराचिरतरेण च ।

यथात्तरमिन्त्यादि । यथात्तर धातु' तो
 तन्मु मन्दगतिः सर सापो मन्दगतिश्च यथा
 यथा भित्तारारेण काष्ठेन सहज्ञान् रसादीन्
 प्राप्नोति यथा यथा मुक्त एत विराचित-
 तराण उपरगति । तेनदुः प्रभति । प्रथम
 मेव रसादीनि गेतासि मूलानुमानि प्रा-
 प्य यपु' यामिमभिनिर्त्य मरुद्व्यादिमा-
 दव्यात् मन्तमभिनिर्त्ययन्ति । यथा तु दू-
 रमूर्ममोतोगमपेक्षा दोषस्यामद्व्यात्
 भिरप्राप्तिश्च तदा विन्ध्यमरन्ताप सततम् ।
 तथा च रसाभयो नोप द्यादि यद्यने ॥

पर्यवर्षस्य सुदृढावरणाय भूमौ स्थि-
 तमित्यादिना नष्टान् उच्यते ॥

भूमौ स्थित जले, सिक्त फालमेव प्रतीक्षते ।
 अदृष्टाय यथा यौनदोषरीज रजे तथा ॥

स्वकारणसामग्रीमन्त्रश्च क्षान्तिर्वाजमद्वु-
 राय यथायथ फालमपेक्षते तेन तथैव दो-
 षबीज रजे फालमपेक्षते । भूम्या दोषाश्र-
 यस्य सादृश्य जलसेवेन सादृश्य दू'यस्य ।
 तेनैतदुक्तम् । यावदावता फालेन सहशू-
 द्यादिक दापो लभते तावतावता उपरारणा
 रुजा जनयतीति ॥

वेग कृत्वा विष यददाशये लीयतेऽन्यम् ।
 कुप्यत्यास्रल भूयः काले दोषविष तथा ॥
 एव ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ।

वेग कृत्वेत्यादिना रुक्मशमे पुनर्भावे
 च दृष्टान्त उच्यते । यथा विष वेग कृत्वा

अथल सदाशये स्वे स्थाने लीयते पुनश्च सद-
शकारणवशादाप्तमल सहेगाय स्वे काले कुप्य-
ति वद्वहोपविषमपि ॥

एवमित्यादिना सूक्ष्मेत्यागुक्ता विषम-
ज्वरसंप्राप्तिं निगमयति ॥

दोष प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ।
निवर्तते पुनश्चैव मत्सनीकबलानल ॥

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
लीनत्वात्कार्ष्ण्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधीततः

क्षीणे दोष इत्यादिना उक्तविभिष्ट-
मन्तरा निवृत्तिं निगमयति । वेग कृत्वा
दोषे क्षीणे ज्वर सूक्ष्म सन्नुसादिषु ली-
यते । लीनत्वाच्च कार्ष्ण्यदीनादधीति नैव
स्वास्थ्यम् ॥

लीनप्रसङ्गेनागतमपक्षोक्त्यते ॥

अतिलीनोऽतिमन्दत्वात् भरत्यहिन न पञ्चमे ।

अतिलीन इत्यादि । एव कस्यचिदाशङ्का
भवति यथा मज्जाश्रिते दोषे चतुर्थे दिवसे ज्वरो
भवति एव हुच्छ्रिते दोषे पञ्चमे प्राप्तेन कश्चित्
पञ्चमे विषमज्वरो दृष्ट इति । त प्रसूयते ।
अतिलीन सन्नतिमन्दगतिश्च सरकारभ्रष्टादप-
चयाश्च दोषो ज्वर नाभिनिवर्तयति । अने-
नैव पक्षादिषु शङ्का निरस्ता । मज्जान यावत्प्रा-
प्तश्चतुर्थो यावदोषस्य शक्तिर्भवत्यस्य स्वभावो
हेतुः । यत्तु शुद्धौ ज्वरे तमसो दर्शनादि-
लक्षणमुक्त तच्छुद्धमेवाविष्टाय दोषस्य ज्वर-
कारणत्वम् । न तु धातुव्याप्ति क्रमेणेति ॥

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ।

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्यैरुपराश्रितः ॥

तस्मिन्मांसवद्वा नाडीर्मेदोनाडोऽस्तृतीयके ।

प्राही पित्तानिलान्मूर्च्छित्तिरुस्य रुफपित्ततः ॥

स पृष्ठस्यानिलरुफात् स चैकाहान्वरः स्मृतः ।

अनन्तरं सततादीना विशेष उच्यते ।
प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततज्वर
करोति । प्रायोप्रहण रसाश्रितत्वप्रतिषेधनि-
वारणाय । रसाश्रितत्वस्य सकृज्वरसंसार-
णत्वात् । एव सर्वेषु ज्वरेषु वाच्यम् । स
च सतत अहोरात्रस्य मध्ये द्वौ घातौ स्यात् ।
अन्येषु पुनरहोरात्रस्य सकृदेकार वेग करो-
ति । तस्मिन्दोषा मांसवद्वा नाडीराश्रिता ।
तृतीयके ज्वरे मेदोवद्वा नाडीराश्रिता । पि-
त्तानिलादधिकान्मूर्च्छः प्राही भवति । तत्र चा-
गन्तुत्वात्तु दोषस्य वेपथ्वम् । कफपित्तात्त्वधि-
कातिरुस्य प्रवासन्नेप्राही भवति । अनि-
लरुफात्तु स ज्वर पृष्ठस्य प्राही । स च
तृतीयक एकाहान्वर स्मृतः । सर्वस्य दोष-
स्यागन्तुत्वादल्पबलत्वम् ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावः स तु दर्शयेत् ॥

द्विधाकफेनजड्याभ्यामथमाशिरसोऽनिलात् ।

गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सभवात् ॥

तुल्योन्मेषाच्च दोषाणां दुर्विकृतिस्तथचतुर्थरुः

चतुर्थको ज्वरो मले दोषे मेद आ-
स्थान्यतमस्थे भवति । कदाचिन्मेदस्य अथवा
मज्जस्ये अथवा अस्थिस्य इति । अपरे पुन-

राचार्या मज्जरथ एव दोषे चतुर्थको द्विधा प्र-
भाव दर्शयेत् । कपेनाधिकेन पूर्वं जङ्घा-
भ्या प्रभाव दर्शयेत् । अनिलास्तु पूर्वं शि-
रसः रोगस्वभावात् । पित्तस्यानुद्रेक । गम्भी-
रधातुचारिः वादिन्यादि सुवाधेम् ॥

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्यय' ।
त्रिधा गृह्य ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ॥

चतुर्थकविपर्ययो नाम्ना ज्वरोऽस्थिम-
ज्जारयोभयगते दोषे भवति । अस्य च दो-
षाश्चानतिवृत्तेर्दिनसरयानतिनसाधोदशचतुर्थ-
कात्तर्भाव । केवलमुभयाश्रयत्वं गृह्य ज्वरण
च विशेषः । स चतुर्थकविपर्ययत्रिधा भव-
ति । वातेनाधिकेन पित्तेन श्लेष्मणा वा । न
तु चतुर्थकवत् द्विधा । तच्च त्रिविध प्राधान्य-
वैपण्याभावात् पूर्ववत् प्रभावमुत्प्रेन शोचम् ।
केवल दोषलक्षणदर्शनेन बोद्धव्यम् । इत्युक्ता-
स्सन्ततादयो ज्वरा ॥

पपा च स ततादीनामेवरूपता दृष्टा
यत् स तताद्य यतमरूपो भूत्वा यतमरूपो भ-
वतीति वृष्ट इदमाह ॥

बलावलेन दोषाणामनचेष्टादिजमना ।
ज्वर स्थान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥

बलावलेनेत्यादि । दोषाणामनचेष्टादि-
ज मना बलावलेन मनसश्च बलावलेन पूर्व-
ज मज्जतश्च च कर्मणो बलावलेन तदा तदा
ज्वर स्यात् । एवमुक्तं भवति । दोषोऽवलस-
न्तताद्यन्यतमभूमिकास्योऽनाद्यन्यतमस्यात् ब-
ल उ-ध्वा पूर्वा पूर्वतरा वा भूमिकामामाद-

यति । तथा बलवान्दोषोऽनाद्यन्यतमजन्मना
अवलवत्त्वेन पूर्वा पूर्वतरा वा भूमिकामपहा
योत्तरामुत्तरतरा वा गृह्णाति । आग्निग्रहणान्
देशकालादीना प्रदणम् । मनश्च बलवदोपज्व-
रस्तानिबृदिति वक्ष्यते ॥

उल्लेख इत्यादिना रमाद्याश्रयविशेषेण
ज्वरस्य लक्षणमुच्यते ॥

उत्प्रेक्षो गौरव दैन्य भद्रोऽङ्गानां त्रिजृम्भणम् ।
अरोचको वमिः सादः सर्गस्मिन्सर्गं ज्वरे ॥

रक्तनिष्टीवनं तृष्णा रक्तोष्णपित्कोद्वमः ।
टाहरागभ्रमपटमलापा रक्तसंभिते ॥

तृक्षलानि सृष्ट्यर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तम' ।
दीर्गम्य गात्रविशेषो मामस्य मेदसि स्थिते ॥

स्वेदोऽतितृष्णा वमन स्वगन्धस्यासहिष्णुता ।
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थित्ये त्वस्थिभेदनम् ॥

दोषप्रवृत्तिरू र्वाधश्चासाहसंपक्वजनम् ।
अन्तर्दाहो वाह्यश्लेष्म श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥

तपसो दर्शन ममेच्छेदनं स्वस्थमेदता ।
शुक्रप्रवृत्तिर्यत्पुत्र जायते शुक्रसंश्रये ॥

उत्तरोत्तरदुस्साध्याः पञ्चात्रान्त्यौ तु वर्जयेत्
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥

मन्दज्वर प्रलेपस्तु संशीतः स्यात्प्रलेपकः ।
नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शीतः कृच्छ्रेण सिध्यति

स्वन्याह' श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासक' ।
हरिद्रामेकर्णाभस्तर्द्वर्णं यः ममेहाते ॥

स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक' स्मृतः ।
कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥

तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते रात्रिकोज्वरः

दिवाकरा पीतपले व्यायामाच्च त्रिशोषिते ॥
शरीरे नियतवाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तदार्धं शीतञ्च देहे त्वर्धञ्चोष्णं प्रजायते ।
फाये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितं
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ।

रसतो ज्वरे सर्वस्मिन् वातादिसमवे
च्छेदादीनि भवन्ति । रक्तनिष्टीवनादीनि र-
क्तस्थे । मदी यद्यमाणलक्षणं । मासस्थे वृद्धादी-
नि । मेदस्थे श्वेदादीनि । स्वेदं शरीरोद्भव । अ-
स्थिस्थे अस्थिभेदादीनि । ऊर्ध्वमधश्च प्रवृत्तिर्दोष-
स्य भक्तादे । मज्जगतेऽन्तर्दाहादीनि । शुक्लमंश्र-
ये ज्वरे तमसो दर्शनादीनि जायन्ते । अत्र
धात्वाश्रयेषु पूर्वाहुत्तरोत्तरो दुस्साधः । रसा-
श्रितो दुस्साधः । ततोऽपि रक्तसमाश्रितः ।
ततो माससमाश्रितः । ततो मेदः सश्रयः ।
ततोऽस्थिस्थ इत्यर्थः । अन्यौ मज्जशुक्लसश्र-
यौ वर्जयेत् । चरकाचार्यस्तु मज्जगतस्य
कृच्छ्रसाध्यत्वं शृण्वति । प्रलिम्पिश्रित्यादि सु-
बोधम् ॥

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसनं स्थिरं कृञ्च वमति चेष्टेत ॥
वेपते प्रलपत्युष्णैश्शीतैश्चाङ्गैर्हृतप्रभः ।
विसर्जो ज्वरवेगार्तः सन्मोघ इव वीक्षते ॥
सदोपशब्दश्च शकुद्द्रव सृजति वेगवत् ।

सर्वस्मिन् ज्वरे ज्वरधारणो दोष ज्व-
रमोक्षकाले धातून् प्रक्षोभयन् विलीयते ।

ततो धातुप्रक्षोभादनन्तरमिदमिदं कुरुते ।
श्वसन्नित्यादि सुबोधम् ॥

देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्ठश्च भूर्ति निगतज्वरलक्षणानि ॥

इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

देहलघुत्वादीनि विगतज्वरस्य पुरुषस्य
लक्षणानि । स्वेदः शरीरजः ॥

इति न्दुबिरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदानस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतं ।
प्रकारित्वाच्च ज्वरानन्तर्येण रक्तपित्तनिर्णया-
याध्यायारम्भः । रक्तपित्तवच्च कासस्यापि यतः
क्षिप्रकारित्वमतं सोऽप्यस्मिन्नेवाध्याये निर्णयते ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्या-
ख्यास्यामः । इति इस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णवद्वमल्लवणातिविदाहिभिः ।
कोद्वोदाह्नैश्चाग्नैस्तथुक्तैरतिसेवितैः ॥

कृपितं पित्तजैः पित्तं द्रव रक्तं च मूर्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥

पित्तं रक्तमपि विकृतेः ससर्गाद्द्रूपणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥

प्रभवत्यग्नः, स्थानात् पीहनी यकृतश्च तन् ।

शुशोणतीक्ष्णादिभिः कोट्रोहोहातकैश्च
शुक्लैरतिसेवितैः पित्तं द्रवमुपितं रक्तञ्च
तनुं शरीरं व्याप्नुत । किं कृत्वाह । र-
क्तपित्ते द्वे अपि मूर्च्छिते परस्परं प्राप्ते ।
तुन्यरूपतः सवर्णतामागम्य तनुं व्याप्नुत ।
रक्तपित्तसहाया पित्तं रक्तस्येत्यादिना हेतुक-
च्यते । तत्र पित्तं रक्तनिकास्त्वेन वा रक्त-
मिश्रीभाषाद्वा दूषणाद्वा रक्तगन्धाद्यनुवृत्तेश्च
सर्वमग्नं सभनतीत्यर्थः । तत्र रक्तपित्तमसृज-
स्थानात् प्रभवति । झीद्वतो यकृतश्च प्रभव-
ति । गतेषां तत्प्रभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥

शिरोगुरुत्वमरचि, क्षीतेऽङ्गं धूमकोऽम्लः
छदिदङ्गदितैर्बभूव्य कसभासौ भ्रमः रमः ॥
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्न स्वरक्षयः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।
स्वप्ने तदर्णदक्षित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥

शिरो गुरुत्वादीनि भविष्यद्रक्तपित्तलि-
ङ्गानि । धूमको धूमस्योद्विगणम् । अम्ल-
कोऽम्लस्येव । तथा छदितस्य बान्तस्यादिदं
भस्म दर्शनादिभिर्भूद्गेगन्तृत्वात् । आमगन्ध-
प्रसिद्धः । हरितः शाङ्खलवर्णः ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णाख्यैर्मन्द्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमरूपैश्च समस्तैस्त्वत् प्रवर्तते ॥

तत्र रक्तपित्तं कारणविशेषाद्यदोर्ध्वं प्र-

वर्तते तदा यथापल नामादिभिः प्रवर्तते । य-
था त्वघ्नत्वात्तदा मेढ्रादिभिः । सर्वत्र च यं
मधूपैरपि समन्वैः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं साम्यं कफाग्रस्यात्तद्विरेचनसाधनम् ।
उदीपय च पित्तस्य विरेको हि वरीपथम् ॥
अनुगन्धी कफो यत्र तत्र तस्यापि शुद्धिदृक् ।
कपायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्रेष्मणोहिताः
किंशुत्तिकाः कपापात्रायेनिसर्गात्कफापहा ॥

तयोर्धोर्ध्वयोग्योर्ध्वं प्रवृत्तं साम्यम् ।
यस्मात्तदूर्ध्वगतं कफाद्वेतोर्भरति । रक्तपित्ते
च रागस्य भावविशेषादोपस्थं दोषधेनेन विप-
रीतनयनाय यदूर्ध्वं विरेचनं तत्पित्तस्य ता-
वद्वरीपथम् । यत्र तत्रानुगन्धी कफस्तस्या-
पि विरेकः शुद्धिदृक् । रक्तपित्ते च विशु-
द्धश्रेष्मणोऽस्य पुरुषस्य मधुराः कपायाः
कपादयः कफाद्विपरीता अपि रोगस्वभा-
वाद्विताः । किं पुनस्तिका कपाया ये
कफापहस्वभावाः । तयोर्ध्वं उदीपय त्रि-
शिष्टानां कफप्रानामपि पथ्यत्वादतस्त्वं सा-
ध्यम् ॥

अधोयाप्यचलाग्रस्यात्तत्प्रचूर्तनसाधनम् ।
सत्वोपपथं च पित्तस्य वमनं न वरीपथम् ।
अनुगन्धी चलो यत्र शान्तयेपि न तस्य तत् ।
कपायाश्चहितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥

यत्प्रवृत्तं प्रवृत्तं तस्याप्यम् । यस्मात्तद-
धोगतं चलाद्वायोर्भवति । तत्र च रोगस्व-
भावादोपस्थोऽर्ध्वनयनाय रमनं पथ्यम् ।
तत् पित्तस्यानौपथ्यं दोषस्वभावात् । यत्र-

तत्रानुपन्धी वायुरुक्तस्तस्यापि वमन शान्तये न भवति । किञ्च शोधनमध्यपथम् । तस्य च मधुरा एव कषया हिता वातपित्त-हितत्वात् । अन्येषामम्लादीना शेषाणा च पित्ते धार्यौ चापध्यत्वम् । तच्च स्वल्पौषध वातपि क्षहराणामेव पध्यत्वात् । अतोऽद्योग रक्त-पित्तं याप्य भवतीति ॥

कफमारुतसहस्रप्रसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वाद्भावाद्दौषधस्य च ॥
न हि सशोधनकिञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमनम् ।
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
मसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिञ्चमनं हितम् ॥

यत्तुभयमार्गं युगपदूर्ध्वमधश्च प्रवृत्तं
तत् कफमारुतसत्त्वान् भवति । तदसाध्यम् ।
यस्मात्तदशक्यप्रातिलोम्यम् । दोषस्य विप-
रीतनयनं तत्र न सम्भवतीत्यर्थः । वमनमूर्ध्वप्रवृ-
त्तत्वादप्यम् । अथ प्रवृत्तत्वाच्च विरेचनम् ।
तथाविषधौषधं न विद्यते यत्तत्र सर्वधा-
पध्यम् । न ह्यित्यादिना अशक्यप्रातिलो-
म्यत्वे युक्तिरुच्यते । समृष्टधित्यादिना चो-
पधाभावः ॥

ततः दोषानुगमनं सिरास इव लक्षयेत् ।
उपद्रवाश्च विकृतिज्ञानतः—

तत्र च रक्तपित्ते दोषानुगमनं वाता-
शुचुबन्धं सिरास इव लक्षयेद्भासाच्छ्रयावा-
रुणं रक्तमित्यादिना लक्षणम् । तत्र चो-
पद्रवान्विकृतव्याधिविज्ञानायाश्चक्षयेद्रक्तपित्तं च

श्च रक्तमित्यादिना लक्षणम् । इत्युक्तं र-
क्तपित्तम् ॥

—तेषु चाधिकम् ॥

आशुकारी यतः कासस्तपेवातः प्रवक्ष्यते ।

तेषु च रक्तपित्तोपद्रवेषु मध्ये यतः
कास आशुकारी अतस्तमेव प्रवक्ष्यते । त-
त्प्रत्येव ग्रन्थो वक्ष्यत इत्यर्थः । आशुकारी-
त्यनेन स्वयं तन्त्रकृत् कासस्य निर्णयप्रम-
त्तं दर्शयति । आशु स्वकर्म करोतीत्याशुकारी ॥
पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे रल्लिन्नश्चोत्तरोत्तरम् ॥

वातादिभेदेन तद्विज्ञि पञ्च कासा
स्मृताः । सर्वे च कासा उपेक्षिता अनु-
पक्रान्ता श्रयाय मरणाय वा भवन्ति ।
उक्तेन वातादिकमेव यथोत्तरं रल्लिन्नं । वात-
कासात् रल्लिन्नं पित्तकासः । ततः कफकासः ।
यावदुरश्चतकासाद्राजयक्ष्मकास इति । क्षय-
कासश्चात्र प्रधानत्वाभिर्णीयते न राजयक्ष्मा ।
वातेत्यादिना कासस्यादितो निदानमुक्तम् ॥

तेषां भविष्यतामित्यादिना पूर्वरूप-
मुच्यते ॥

तेषां भविष्यता रूपं कण्ठे कण्ठररोचकः ।
शूकपूर्णभक्तकण्ठतमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥

स्पष्टम् ॥

कषायविज्जलासात्म्यरुद्धमल्लक्षणोपधैः ।
ज्ञेन रूपविशेष उच्यते ॥

कषायविज्जलासात्म्यरुद्धमल्लक्षणोपधैः ।

रक्षणीतगुह्यस्त्रिधोत्तेदिपुपिताशनं ॥

धारणोदीरणायासरायह स्वभ्रजगरे ।
अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥

शुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदापानं प्रपद्यते ।
ऊर्ध्वं रसस्य सः स्थानं तिष्ठेदुरासि पीडयते ॥

उदानेन सजस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्वं च ।
वाहिनीर्गलमूर्धस्थास्वतोऽङ्गान्मुक्तिपन्निव ॥

क्षिपिष्विषाक्षिणी पृष्ठपुर पार्श्वे च पीडयन् ।
विद्वत्त्वान्मुखेनैति भिन्नकास्योपमधनिः ॥

यस्मात्तस्मात्स वणाजोविलमासक्षयावहः ।

सम्प्राप्ते कारणपरायत्तत्वात् कषाया
विकर्तिनम् । विज्जल हिन्निपिच्छलप्रायो
गुणविशेष । रक्तमासादीना यत् छेदभावहति
तदुत् त्रैवि । धारणोदीरणे वातादिवेगानाम् ।
अयंश्चैवप्रकारै वैश्विर्धातुक्षयकारिभिः ।
कैश्चित् स्नातस्माकावगणकारिभिर्वायु शुद्धः
सन् यदापानप्रतिहतत्वादिना रूपेण कासा
र्यो भवति तदा वर्णादिक्षयावहो भवति ।
सर्वत्रैव धायोर्धातुक्षयात् कोषा मागस्यावर-
णेन वा । अथ चापानो नाम वायु कु-
पित सजातीय एवापाने कारणविशेषवशात्
प्रतिहत सन् ऊर्ध्वंशुपरि वतते । स चा-
पान ऊर्ध्वं प्रवृत्त सन् रसस्थाने उरसि क्षि-
तिशील सन् नलयावेनोदानारयेन पीडयते ।
पीडितश्च तत्र रसस्थाने उरसि कण्ठे च
सजन् सक्षिमापानम् गत्रस्था मूर्धस्थाश्च वा-
हिनी सिरा अनुप्रपूर्वं अङ्गान्मुक्तिपन्निवे
त्यादि मुत्रोपगम ॥

हेतुभेदादित्यादिना वातैव कारणस्यैक-
रूपस्यापि कासस्य रुक्शद्दानेनत्वे कारण-
मुच्यते ॥

हेतुभेदात् प्रतीचातभेदो वायो सरहसः ।
यदुजाशब्दवैपम्य कासाना जायते ततः

वायो सरहस्य सवेगस्य हेतुभेदात्
कारणनानात्वात् प्रतीचाते भेदं यद्यस्मात्तत
कासाना रुजाशब्दायोर्वैपम्य ज्ञायते । ते-
नैतदुक्तं भवति । वायु स्वभावेन सवेग
स च वेगो नानाविधकारणवशाद्भूताधिको
भवति । यथा तस्य प्रतिहन्ता स कार-
णविशेषवशाज्जानाविधे देहस्थाने नानाविध
प्रतीचात करोति । स एव च प्रतीचातो
रुजाशब्दयार्निमित्तमतो रुजाशब्दायोर्वैपम्य
मिति ॥

कुपित इत्यादिना पञ्चाना कासाना
वातादिभ्यो लक्षणमुच्यते ॥

कुपितो वातलैर्वायुः शुष्कोर कण्ठप्रव्रतताम् ।
हृत्पार्श्वोर शिर शूल मोहसोभस्वरक्षयान् ॥
मरोति शुष्ककासं च पक्षाघातकजास्वनम् ।
सोऽद्भर्षाकफशुष्कसं शन्मुत्तराल्पतानेव ॥
पित्तात् पीताक्षिरुफता तित्तास्पत्तज्वरोभ्रमः
पित्ताद्यन्वमनं तुष्णा वैस्वर्यं वृमको मदः ॥
प्रतत कासवेगेन ज्योतिषामिदं दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुद्धमूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसं ऊर्ध्वरोचका ।
गोमहर्षो घनस्निग्धश्चेत् श्लेष्मप्रवर्तनम् ॥

सवेपा कासाना एवासम्प्राप्ति । का-
रणविपरीतादोषानुगम्य । कुपित इत्यादि

वातकासलक्षणम् । पीताक्षिकफतादि पै-
क्षिके उरोत्पन्निगत्यादि कफने ॥

क्षतकासलक्षणमुच्यते ॥

युद्धार्थः साहसैस्तेस्तैः सेपितैरयथाश्लम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पिचेनानुगतो ग्लौ ॥
कुपितः कुरुते कास कफ तेन सशोणितम् ।
पीत इयान च शुष्क च ग्रथित कुथिन बहु ॥
घृषेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णापैश्वर्यैरुष्णवान् ।
पारावत द्वाकूजन् पार्श्वशूलौ ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्ल वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य साष्टमूत्रत्व स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥

युद्धार्थैस्तैस्साहसैरयथाश्ल घलाधिकाया-
ससेधितैर्वायु कुपितस्तैरेव साहसैरस्यन्तःक्षते
सति । किंभूतो वायु । पिचेनानुगतो
ग्लौ च कास कुरुत इति सञ्ज्ञम् । तेन
कासेन पुरुष सशोणितत्वादियुक्त कफ घृ-
षेद्वमेत् । कुपित छिद्रम् । कण्ठेन रुजता
उरसा च विभिन्नेनेव । सूचीभिरिव ती-
क्ष्णाभिस्तुद्यमानेनोरसा शूलिना च । किं-
भूत घृषेदाह । पर्वभेदादिमान् । अस्य
च कासिनोऽनन्तर क्रमाद्वीर्योदयो हीयते ।
एव च क्षीणस्य सरक्तमूत्रत्वं पृष्ठकटीग्र-
हश्च स्यादिति क्षतकासलक्षणम् ॥

क्षयकासलक्षणमुच्यते ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्षिणः ।
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कास घृषेत् कफ ततः ॥

पूतिपूयोपम पीत विस्त्र हरितलोहितम् ।
लुप्येत इय पार्श्वे च हृदय पततीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा वद्वाशित्व वलक्षयः ।
भिग्भप्रसन्नवज्रतः श्रीमदर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणिसर्पाण्यानिर्भगान्ति च ।

राजयक्ष्मवतः पुरुषस्य वायु प्रधाना
धातवो वातान्यो यक्ष्मायतनैः वदमानैः
राजयक्ष्महेतुभिः सवे कुपिता कास दुर्व-
न्ति ततः पुरुष प्रतिपूयोपमत्वादियुक्त कफ
घृषेत् । पार्श्वे लुप्येते इयपनीयेते इवाकस्मात्-
क्षटिति । ततोऽनन्तरमस्य च कासिन स-
र्वाणि राजयक्ष्मरूपाण्यानिर्भवन्ति ॥

इत्येव क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिना तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाध्यात्—

इत्येवरूप एव क्षयज कास क्षी-
णानामवश्यं देहनाशन एव । बलिना पु-
नर्याप्यो वा देहनाशनो वा । तद्वत् क्ष-
यजवत् क्षतजोऽपि कासो दिष्टेयः । क्षी-
णानां देहनाशनो बलिना पुनर्याप्यो वा दे-
हनाशनो वेति । इत्येव क्षतक्षयकासौ न
सिध्यत सानाध्यादभिनवौ सिध्येतामपि ।
न सिध्यत । सानाध्यात् चिकित्सासम्पत्ते ॥

—साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥

तेषां च कासानां मध्ये पृथग्दोषै-
रस्य कासा वातपित्तश्लेष्मप्रभवा साध्या ।
द्वयात् ससर्गाद्ये कासास्ते मिश्रा यथास्त

मिश्रलक्षणा भवन्ति ते च याप्या । स-
न्निपातकामोऽचिकित्स्यत्वात्पेदिष्टः । सर्वं च
कासा पृथग्द्वयाद्य स्थविरस्य जरया हेतु
भूतया याप्या दोषोपधाक्षमत्वात् ॥

कासान्ज्वासक्षयछर्दिस्वरसादादयोगदाः ।
भयन्पुपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥

इति निदाने तृतीयोऽध्यायः ॥

सर्वश्च सर्वदा कामस्वरया जेय ।
यत्तस्य कासस्योपेक्षया न कासो रोग
बलादेव आसादीना गदाना हेतुता यातीति ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गममहव्याट्याया
निदाने तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

कासोपेक्षया आसस्य सम्भन्नास्तदेकरूपत्वाच्च
हिध्मायास्तयोर्निर्णयायैकाध्यायारम्भ ॥

अथात आसहिध्मानिदान व्याख्या
स्याम. । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि सर्वेष्वध्यायेषु पूर्ववद्वारयेयम् ॥

कासदृष्ट्या भवेज्वास पूर्वो दोषकोपनै ।
आमातिसारवमपुविपपाण्डुज्वरैरपि ॥

रजोभ्रुमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।

क्षुद्रकस्तमकण्ठिष्ठो महान् वर्षश्च पञ्चम ॥

आसः कासस्य वृद्ध्या भवेत् । अ-
धिकीभूत काम एव कारण आसस्य ।
रोगस्य च रोग कारण भवतीत्युक्तं प्रा-
क् । अथवा पूर्वदोषकोपने कासस्य हेतुत्वे-
नोक्ते आमो भवति । तानि च कपायविजला-
मात्म्यादीनि । अथवा पूर्वाणि दोषकोप-
नानि सर्वरोगनिदानपठितानि तिककटुका-
दीनि । तैर्व्यासम्भवमामादिभिरपि आमो
भवत्यतिहिमाम्बुन्यै इति आसस्य निदा-
नानि । क्षुद्राग्नीनि तस्यैव रूपभेदेन पञ्च-
नामानि ॥

कफोपकृष्टत्वादिना आसस्य सम्प्रा-
प्तिरुच्यते ॥

कफोपकृष्टगमनः पवनो विप्यमास्थितः ।
माणोदकाश्रवादीनि दुष्टं स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थं कुरुते आसमापाशयसमुद्भवम् ।

स्वहेतुभिर्दुष्टं सन् पवन कफेन च
कारणविशेषादुपकृष्टगमन समन्तादास्थितश्च
प्राणादिवाहीनि स्रोतांसि दूषयन्नुरन्ध्र एवा-
माशयसमुद्भवरूप आस कुरुते । आमाश-
यप्रवृत्ति आसस्य व्यापारः ॥

ग्रामूप तस्य हृत्पार्श्वशूल प्राणविलोमता ।
आनाहः श्वसभेदश्च—

सर्वस्य आसस्य हृत्पार्श्वशूलादि पूर्व-
रूपम् । प्राणस्य वायोविलोमता विपरीत-
गमन कार्यात् ज्ञायत ॥

तत्रेत्यादिना क्षुद्रादिक्रमेण आसाना
लक्षणमुच्यते ॥

—तत्रायासातिभोजनैः ॥

प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्र स्वयंसंशमन मरुत् ।

आयासादिप्रेरितो मरुत् क्षुद्र नाम्ना
स्वयंसंशमन आस प्रेरयेत् । वेग कृत्वा
स्वय शाम्यतीत्यर्थः ॥

प्रतिलोममित्यादिना तमकस्य दृक्-
णमुच्यते ॥

प्रतिलोम तिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।

परिशृण्व शिरोग्रीवमुर'पार्श्वे च पीडयन् ॥

कास घूर्णुररु मोहमरुचिं पीनसं वृणुम् ।

करोति तीव्रवेगं च आस प्राणोपतापिनम् ॥

प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षण सुखी ।

कृच्छ्रच्छयान' श्वसिति निपण्णः स्वास्थ्यमृ-

[च्छति ॥

उच्छ्रितासो ललाटेन स्निघ्ना भृशमतिमान् ।

विशुष्कास्पो मुहुः आसी कासत्पुण्यं सवेषधुः

मेघाम्नुशीतप्राग्वातै' श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।

स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा वलिनो भवेत्

ज्वरमूर्छायुतो शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

पवन प्रतिलोम विपरीत कृत्वा सि-

रा गच्छत्वेन गमनेन कफमुदीर्य शिरो ग्री-

वा च परिशृण्व पार्श्वमुरश्च पीडयन् कासादिक

तीव्रवेगं प्राणोपतापिन आसं च करोति ।

तस्य च तथाविधस्य आसस्य वेगेन पुरु-

ष प्रताम्येत् । निष्ठ्यूतावे च क्षण सु-

खी भवति । शय्यायां शिवतश्च शृङ्गेण

श्वसिति । भिन्त्यादौ च निपण्ण स्वास्थ्य-

मृच्छति । सुगोघम । स च आसो मे-

घाम्वादिभि श्लेष्मलैश्चाहारैर्विवर्धते । ए-

वभूत आसो याप्यो भवेत् । नाम्ना च

तमकः । अथवा वलिनः पुरुषस्य नव

सन् साध्यो भवेत् । एवरूप एव आसो ज्व-

रमूर्छायुतो भवति शीतैश्चाहारादिभि शा-

म्येन् स तमकविशेष प्रतमकसङ्घित ॥

छिन्नाच्छ्रवसिति विच्छिन्न मर्मच्छेदरुजादितः

सस्वेदमूर्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ॥

अघोहग्निपुतासश्च मुह्यन् रक्तैरुलोचनः ।

शुष्कास्यः प्रलपन्दीनो नष्टञ्जायो विचेतनः

छिन्नाच्छ्रवसाद्विच्छिन्न विरामैश्च

श्वसिति । मर्मच्छेदरूपया रुजयादित स्वे-

दादियुतश्च भवति ॥

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ।

उद्धूयमानः सरब्धो मत्तर्पभ इवानिगम् ॥

प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।

वसः समाक्षिपन् वद्धमूनवर्चा विशर्णिवारु ॥

शुष्करुण्डो मुहुर्मुह्यन् कर्णशरशिरोऽतिरुहः ।

महदास्तेन तु श्वसेन महता ना-

देन श्वसिति । दीन क्रथश्च श्वसिति ।

क्रथन नासाशब्दः । उद्धूयमान उत्प्लव्य-

मान तथा मत्तर्पभ इव सरब्धः । ज्ञान

चेतना । विज्ञान विचारः ॥

ऊर्ध्वश्याम उच्यते ॥

दीर्घमूर्ध्व श्वसित्यूध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्माहतप्रस्रवस्रोताः रुद्धगन्धवहादितः ॥

उर्ध्वहृन्वीक्षते भ्रान्तमसिणी परितः सिपन् ।
मर्मसु तिष्ठमानेषु परिदेवी निरुद्धनाम् ॥

उर्ध्वच्छ्वासादूर्ध्वं दीर्घं आसिति ।
दीर्घं आस मध्यर्तात्यर्थं । १ च आस-
मद्य प्रत्याहरति । मुक्तं पुनर्नैव प्रवेशय
तीत्यर्थं । श्लेष्मणा आश्रितं मुक्तं श्रोतासि च
यस्य स तथोक्तः । गन्धवहो वायु । तेन
क्रुद्धेतादितः । सुषोषम् ॥

साध्यामाध्यविभागं दर्शयति ॥

एते सिध्यैयुरव्यक्ता व्यक्ता प्राणहरा ध्रुवम् ।

एते सर्वे आसा अव्यक्ता अपरिपू-
र्णत्वाद्दण्डा स ॥ सिध्येयुः व्यक्ता पु-
नः ध्रुवमवश्यं प्राणहरा । इत्युक्ता आसा ॥

अनन्तरं हिध्मा निर्णयन्ते ॥

आसैकहेतुमायूपसरयाप्रकृतिसञ्चयाः ।

हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥
गम्भीरा च—

आसैकैकं सदृशं हेत्वादि यस्या सा
तथोक्ता । सरयाप्रकृतिः सरयास्वरूपम् ।
सञ्चय आश्रय उद्भवस्थानम् । भक्तोद्भवोदी-
नि पञ्च हिध्माविशेषनामानि ॥

—महत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेविते ।

रुक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडित ॥

करोति हिध्मामरजा मन्दशब्दा श्वानुगाम् ।
शम सात्त्व्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा

तत्र हिध्मासु मध्ये मरद्वायुरन्नपानै-
स्त्वरया वैपरीत्येन च सेवितैः रुक्षादिभि-

प्रपीडितं सन्मन्दशब्दा श्वानुगं च हिध्मा
करोति । सात्त्व्यान्नपानेन पशयाद्य अन्नजा भ-
क्तोद्भवोच्यते ॥

आयासात् पवनः पुद्गलः क्षुद्रा हिध्मा प्रवर्तयेत्
जन्ममूलप्रविश्रुतामल्पवेगा मृदु च सा ।

दृष्टिमायास्पतो याति मुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

क्षुद्रा हिध्मा पवनो वायुरायासाद्दे-
तो क्षुद्रः स्वल्पः प्रवर्तयेत् । सा तु ज-
न्ममूलेद्भवाल्पवेगा मृदुश्च । आयासं पुर्वतो
शृद्धिं याति । मुक्तमात्रे च मार्दवं या-
तीति क्षुद्रा ॥

चिरेण यमर्द्धवेगेराहारे या प्रवर्तते ।

परिणामोन्मुखं दृष्टिं परिणामे च गच्छति ॥

कम्पयन्ती शिरोऽग्नीवामाध्यातस्यातितृप्यतः ।

प्रलापच्छर्गतीसारनेत्रविध्वतिजृम्भण ॥

यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।

यमला नाम हिध्मा या चिरेण य-
मर्द्धवेगे द्वाभ्यां वेगाभ्यां भवति । परि-
णामोन्मुखः आहारे प्रवर्तते परिणते च ।
शिरोऽग्निवा कम्पयन्त्याध्यातानादिमत्तं पुरुषस्य
शृद्धिं यातीति यमला । तस्यास्तु वेगिनी
परिणामवती चेति नामद्वयम् ॥

महत्युच्यते ॥

अस्तध्रूणखयुग्मस्य मास्रिष्ठनक्षत्रपुः ।

स्वम्भयन्ती तनुवाच स्मृति सज्ञा च मुष्णती

रुन्धती मार्गपन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ।

पृष्ठतो नमन शोष महाहिध्मा प्रवर्तते ॥

महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ।

ध्वस्तभ्रूशरयुग्मत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य वाक्तुस्तम्भादिकं कुर्वती महामहिमा प्रवर्तते । सा च महामूलत्वादिरूपा । विप्लुते अनिनन्दे इव चक्षुषी । मर्मघट्टन हृदयादिरुक् । वृष्टतोनमन वक्षसो बहिर्निस्सरणम् । महामूला आमाशये प्रथमोत्पत्तिर्यस्या । तत्र बहुव्यापारवती दृश्यत इत्यर्थः । इति महती ॥

गम्भीरा च पक्षाशयादित्यादिनोच्यते ॥

पक्षाशयाद्वा नाभेर्मा पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥
तद्रूपा सा मुहुः कुर्यात् जुम्भामङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा —

पूर्ववदिति महती च ध्वस्तभ्रूयुग्मादिमस्तनुस्तम्भादिकं कुर्वती चेत्यर्थः । तद्रूपा महा मूलत्वादिरूपा । गम्भीरायास्तु विशेषो जुम्भामङ्गप्रसारणं च मुहुर्वेगेषु कुर्यात् । गम्भीरेण चानुनादेन भवति इत्युक्ता पञ्च हिम्मा ॥

—तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गा च वेगिनीम् ॥
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तजेटेदस्तस्य वा ॥

तासु हिम्मासु मध्ये आद्ये द्वे भक्तोद्भावा क्षुद्रा च साधये । अन्त्ये द्वे महतीगम्भीरास्ये चोपेक्षणीये । या च वेगिनी नाम हिम्मा सा सम्पूर्णलक्षणयुक्ता सत्युपेक्षणीया । सर्वाश्च हिम्मा सञ्चिता-

मत्वादियुक्तस्योत्पन्ना वर्ज्याः । य पुन पुरुषो व्याधिभिः क्षीणदेहः । अथवा आहारविच्छेदेन क्षतस्तस्य ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिम्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालया
इति निदाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय भवन्ति । न केवलं हिम्माश्वासावेवेति । ते च रोगा एवभूता अपि शीघ्रकारिणस्तथा न भवन्ति । यथा हिम्माश्वासौ शीघ्रकारिणविति । शीघ्रं कर्म मारणं कुरुत इति यथोक्तौ । यस्मात्तौ मृत्युकाले कृतालयाववश्यमाविनौ । एतेनानयो शीघ्राचिकित्सितत्वं दर्शितमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदाने चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

धातुक्षयहेतुत्वसामान्यन्महारोगत्वादिनाशावहत्वाच्च हिम्माश्वासान्तरं राजयक्ष्मनिर्णयायाग्यायारम्भः ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभ्युदयं पुनः ।
यद्य राजा च यस्माच्च राजयस्या नतो मनः ॥
देशोपधस्य कृते' क्षयस्तत्समयाच्च स ।
रसादिशोषणान्त्रोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥

राजयस्या राजयद्वेकमेवैतादृशगतो भ-
वति । तस्मिन्नेव घृतसमये यद्वपद्रवत्रम भ-
वतीत्यर्थः । तथा यद्यो रोगा पुरोगमन-
शीला यस्य । अनेनैतदुक्तम् । उक्तस्तो रा-
जयक्षिण प्रथममेव पीतमभानादिष्वद्विरो-
गजन्म भवतीति । एतेषां च रोगाणां म-
परिवारमधुनानामप्येतद्वत्त्वं विज्ञेयम् । रा-
जयद्मादयश्चत्वारः पर्यायाः । ४ च नक्ष-
त्राणामित्यादिना निरुध्य ते भवावधोपना-
यः । तेन राजयद्वेकमेवैतदुक्तं कमवा-
रयो वा । देशोपधस्य कृते' देव्याद्यानुक्षयदेवु-
त्वाद्वा क्षयः । धातुशापगान्त्रोषः । तेषु
रोगेषु मध्य राजनाद्रोगराट् ॥

साहस्य रोगसरोधः शुक्रौजः स्नेहमक्षयः ।
अन्नपानविधित्यामयः सारस्तम्य हेतवः ॥

तस्य राजयद्वेकमेव साहस्यद्वयत्वा-
रोऽतिसेविता हेतवः । साहस्यमविवर्ध्यात्म-
शक्तिं सेवितमतिमात्रं युद्धादि । वगाना वा
वादीना धारणम् । शुष्कादिक्षयः स्वस्व-
हेतुभ्यः ॥

तैरुदीर्णोऽनेन पित्त कफ चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरमन्त्रीनाविश्य तान् सिग्नं प्रपीडयन् ।

शुक्रानि स्रोतसा रुन्धा नपैतातिविट्ठन्य वा ।
सर्पभ्रूयमधमिर्गम्यथान्य जनयेत् मदात् ॥

तैः साहसादिभिर्गतिः उदीर्णं पित्त-
कफचोदीर्यन्त्येवमाः यथापि मदात् पित्त-
मादीन् जायेदिति सम्बन्धः । तातीति श-
रीरमन्त्रीना । सम्प्रानियन्ता स्रोतोमुत्पत्ति-
रुन्धातिविट्ठन्य वा ऊर्ध्वमधतिर्यक् च म-
दात् प्रसङ्गः ॥

रूप भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यापो मृदा क्षयः ।
मनेको मृतमाधुर्यं मदनं ग्रहिदेवयो ॥
स्थान्यमत्रापानादीं शुभ्राप्यगुरीक्षणम् ।
मक्षिकावृणकेभ्योऽपि प्रायोऽन्नपानयोः ॥
हृत्प्रासदुर्गिरुचिरश्नोऽपि वृक्षस्य ।
पाण्योरेखा पादस्य नासोऽक्षोरतिशुभ्रता ॥
ग्राहो प्रमाणजिज्ञासा काये वैमस्यदर्शनम् ।
क्षीमप्रमाणमपि यतां घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥
नमकेगातिट्टिभ्यः स्वप्ने चाभिभक्तो भवेत् ।
पतङ्गकृन्त्यासाहिकपिभ्यापदपाक्षिभिः ॥
केगास्थितुपममादिरागां समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्पतोऽभ्रसत् ॥
ज्योतिर्गिरीणां पतता ज्वलता च महीरहाम् ॥

भविष्यतस्तस्य राजयद्वेकमेव प्रतिश्या-
यादीनि पूर्वरूपाणि । स्थान्यादौ शुचाव-
प्यगुचिबुद्धिः । पाण्योरेखा निर्हेतुका ।
तथा काये वैमस्यदर्शनम् । मूर्धे शिरसो
वस्त्रादिना प्रच्छादनम् । स्वप्ने पतङ्गास्त-
भिभवो भवेत् । केगादिराशयधिरुहणम् ।

शून्यग्रामादिदर्शनं च । पतङ्गोऽग्निः ॥
पीनसश्वासकासासमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ।
ऊर्ध्वं विट्सससंशोपावधः ऊर्ध्वं कोष्ठे ॥
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुदोषे सन्धिगे भवति ज्वरः
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ॥

तस्य च राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वं गते
दोषे पीनसादयो भवति । अधोगते पुरी-
पस्य नस शोषो वा । कोष्ठगे दोषे छ-
र्दिर्भवति । तिर्यक्स्थोत्तरसु स्थिते पार्श्वरुक्
भवति । सन्धिगे ज्वरो भवति । तेनैत-
दुक्तम् । दोषकोपशिक्षेपपरायत्ता शरीरे
व्याप्तिः । यथाव्याप्तिं च रोगसम्भाव ।
सफलव्याप्तौ स्वेनादशरोगसमूहः परिपूर्णो रा-
जयक्ष्मा भवति । स्रोतसा रोगाद्विद्वज्जो-
ष । तेषां विवृतत्वान् नसः तेन सत्या-
यामनयोरन्यतरस्य ग्रहणम् । युगपदसम्भ-
वात् । पीनसश्वासकास असरुक्
मूर्धश्च स्वररुक् अग्निं विश सस शोषो
वा छर्दिं पार्श्वरुक् ज्वर इत्येकादशरोगस-
मूहः क्षयः ॥

तेषामुपद्रवान् विधात् कण्ठोद्ध्वसमुत्तरोजम् ।
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीयवह्निषादास्यपूतिताः ॥

तेषां पीनसादीनां कण्ठाध्वसादय उ-
पद्रवा । रोगस्य पश्चादुत्पत्तौ दुःखानुबन्धी
रोग उपद्रवः ॥

तत्र वाताच्छिरपार्श्वशूलमसाङ्गमर्दनम् ।
कण्ठोद्ध्वसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादास्यपाणिषु

दाहोतिसारोऽसृग्छर्दिर्गुरगन्धो ज्वरो मदः ।
कफादरोचकड्गर्दिः कासो मूर्धाङ्गौरवम् ।
प्रसेकः पीनसश्वासः स्वरसादोऽल्पमद्विता ।

तत्र वाताधिके राजयक्ष्माणि शिरशू-
लादिकं लिङ्गम् । पित्ताधिके पाददाहादि-
कम् । कफाधिके अरोषकादिकम् ॥

राजयक्ष्मवतो धातुपुष्टिकर्मसादिभि-
रभ्यवहृतैर्धातुक्षयो जायत इत्यत्र युक्तिमाह ॥
दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपः, कफोऽनणः ।
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातुम्पस्वल्पकेषु च ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तास्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन् मासादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति
पच्यते कोष्ठ एवागमन्नपक्वैव चास्य यत् ।
प्रायोऽस्मान्मलता यात नैवाल धातुपुष्टये ॥
रसोऽप्यस्य न रक्ताय मासाय कुत एव तु ।
अवष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥

दोषैरित्यादि । तस्य राजयक्ष्मवतो
रोगस्वभावेन मन्दानलत्वेन हेतुना दोषे सो
पलेपैरपाकाद्विशर्दस्तथा कफोऽनणश्च स्रोतो-
मुखेषु रुद्धेषु अत एव धातुम्पस्वल्पकेषु सत्सु
रसादयो धातु स्वस्थान एव विदह्यमानो ना-
पि रक्तादिधातुषु बहन् वास्तानुपद्रवारं स्वहे-
तुकान् कुर्यात् । असृक्च मासादीनगच्छ-
न्ध्वं शरीरस्य धावति । अस्य चान्नमन्न-
पक्वैव पच्यते । न तु रसादिभ्रमेण त्वन्य-
पाचकैः । कोष्ठ एव पच्यते न धातुस्रो-
तस्य । अत एव हेतोर्वाहुत्येन मन्तामेव
यातमन्न धातुपुष्टये नान्न न पर्याप्तं भवतीत्य-

र्थे । स्तोकेन सारेणाप्याच्यन्ते धातव इति
प्रायोमहणम् । सुषोध्यम् ॥

लिङ्गेष्वस्त्वेष्वपि क्षीण व्याधौपययलाक्षमम् ।
वर्जयेत् साधयेदेन सर्वेष्वपि तत्रोऽन्यथा ॥

एवभूत शीणमल्पेऽपि लिङ्गेषु वर्ज-
येत् । किंभूतमा । व्याधीनामापचम्य च
थल या च क्षमते । ततो व्याधौपयय-
लाक्षमत्वादन्वया यैपरीत्ये व्याधौपययलक्ष-
मत्वे सर्वेष्वपि लिङ्गेषु सत्त्वक्षीण सपचये-
देन विरि मेदेन न तु वज्रयत् । इति नि-
र्विद्यो राजयक्ष्मा ॥

अनन्तर तद्वद्भूता प्रथमत्वात् स्वर-
भेदादयो निर्णीयन्ते ॥

दोषैर्ष्वस्तैस्समस्तैश्च क्षयात् पृष्ठमदसा ।
स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षधल स्वरः ॥
शूक्ष्णूर्ध्वमण्डलं स्निग्धोपशयोऽनिलात्
पित्तात्तालुगळे द्राह शोष उक्तावमूयनम् ॥

लिप्पिस्त्रिंश कफात् कण्ठ मन्दः सुरसुरायते ।
स्वरो विरद सर्वस्तु मर्लिङ्ग क्षयात् रुपेत्
धुमायतीव चाल्यर्थे मेदसा श्लेष्मलक्षण ।
कृच्छ्रलक्षणाक्षरान्तरान्त्य च वर्जयेत् ॥

तेषु च वातादिभि सन्निपातेन श्रया-
न्मेदसा च पट् स्वरभेदाः । तत्राभिलक्ष्यस्वर-
भेदे क्षामस्वरत्नादिक लिङ्गम् । पित्तात्ता-
लुदाहादिक उक्तामसूयनमपरिपूर्णवचनता ।
लिङ्गनिवेत्यादि कक्षस्वरभेदलक्षणम् । सन्नि-
पातेन स्वरभेदे स्वरो विरदो भवति वाता-

दिस्वरभेदलिङ्ग च भवति । क्षयात् स्व-
रभेद स्व स्थान कण्ठादिक कपेत् धूम-
मिव षण्ठे वरोति । मेदसा स्वरभेद स्ले-
ष्मस्वरभेदलिङ्गो यस्तु कृच्छ्रलक्षणाक्षर ।
एतेषु स्वरभेदेषु मध्ये सर्वेस्सन्निपातप्रभवो
यश्चान्त्यो मेदसा एतौ स्वरभेदौ वर्जयेत् ।
क्षया साध्या इत्यर्थः । उक्त स्वरभेदः ॥

अरोचक उच्यते ॥

अरोचको भवेदोर्षनिर्दिष्टाद्द्वयसंशयः ।
सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥

दोषैर्ष्वस्तैर्भिर्जिह्वा हृत् च मंभे-
ने पृथक् सिभिररोचको भवेत् । तेषा को-
वे कारण सामान्यमुक्तम् । मन्त्रास्त्रिंसा-
स्तु रोगविशेष इति सर्वत्र योद्धव्यम् ।
सिभिर्दोषै पृथक् त्रयोऽरोचका सन्निपातेन चतु-
र्थः । जिह्वाद्द्वयसंभितेनेयर्थाद्ध्यते । म-
नसः सन्तापेन नानाविदेन शोकरोषादिना
कृतेन पञ्चम आगन्तु । तत्रापि चामन्तू-
नामागन्तुस्वरणोपतापमनु नपीदयानुनयो म-
यलेवेति पूर्वं व्याख्यातम् ॥

कपायतिक्तभधुर वातादिषु मुख क्रमात् ।
सर्वोत्थे विरस शोकरोषादिषु पथामलम् ॥

वातान्द्रव्येष्वरोचकेषु लिङ्ग क्रमाद्य-
थास्वरपेन मुखे कपायादीनामुपलम्भ । स-
न्निपातेत्येऽरोचके मुख विरस दूरस भवति ।
शोकरोषादिषु यवागल य एव दोषोऽनु-
न्य गृह्णाति तलक्षण भवतीत्यर्थः । अथवा

भयशोकयोर्वातिकात् क्रोधे पित्तादिति यथा-
मलम् । उक्तोऽरोचकः ॥

छर्दिरुच्यते ॥

छर्दिर्दोषैः पृथक् संवर्द्धिर्द्वैरर्थश्च पञ्चमी ।
उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्यपूर्ध्वमस्यति ॥
तामूल्लेशास्य लाघव्यमसेकारुचयोऽग्रजाः ।

वातादिभिः सन्निपातेन द्विप्रार्थजा चे-
ति पञ्च च्छर्दयः । मर्शसु च्छर्दिपूदानो
नाम वायुर्दोषान् वातादीन्पूर्ध्वमुपेत्य अस्य-
ति क्षिपतीति साधारणा सम्प्राप्तिः । स-
र्वासु चांशुशेषादीनि पूर्वरूपाणि ॥

नाभिभित्त्यादिना वातादेर्लक्षणमुच्यते ॥
नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पकपाय फेनिल वमेत् ।
शब्दोद्गारयुत कृष्णमण्डं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥
कासास्यशोषहन्मूर्धस्वरपीडारुमान्वितः ।
पित्तात् क्षारोदकनिभ धूम्र हरितपीतकम् ॥
सास्रगम्ल रुदृष्ण च तृणमूर्छादाहतापवान् ।
कफात् स्निग्धघनश्चेत् श्लेष्मण्यतुगवासितम् ॥
मधुर लवण भूरिप्रसक्त लोमहर्षणम् ।
मुखश्चयथुमाधुर्यतन्द्राह्लासकासवान् ॥

वायुर्नाभ्यादि रुजन्नाहारमुत्क्षिपेत् त-
दनन्तरं च विच्छिन्नमल्पाल्पकपाय वमेत् का-
साग्रन्वितं पुष्प इति यातात् छर्दिलक्षणम् । पित्तात् छर्द्या रुद्धादिमान् क्षारो-
दकनिभः सादियुक्त वमेदिति पित्तच्छर्दिः । र-
फाच्छर्द्या मुखश्चयथुमाधुर्यतन्द्राह्लासकासवान् वमेत् ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता यावत् ता त्यजेत्
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥
तमे चित्ते हृदि स्मिष्टे छर्दिर्द्विप्रार्थयोगजा ।

या च्छर्दिः सर्वमलैर्वातादिभिः सा
सर्वलिङ्गा सर्वानन्नरोक्तवातादिलिङ्गमयुक्ता ।
या च्छर्दिर्वेगवती मूत्रशुक्रद्वन्द्विरित्यादिना
स्मिष्टोक्ता ते द्वे अपि त्यजेत् । असर्वलि-
ङ्गा तु सान्निपातिकी चिरित्स्यैव । या छ-
र्दिः पूत्यादीना दर्शनश्रवणचिन्तनादिभिश्चि-
त्ते तमे हृदि च स्मिष्टे भवति एषा द्विप्र-
ार्थजा इति पञ्च च्छर्दयः ॥

वातादीनेव विष्टमेत् कृमिदृष्णामदौहृदे
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजा वदेत् ॥
कृमिहृद्गोलिङ्गैश्च—

कुम्भादिषु या छर्दिः ता नात पृथ-
ग्भूतास्तासां वातादिहृतुः ॥ अन्तःसु चर-
न्त्युच्छर्दिषु वातादीनेषु च वा लक्ष्यगैर्विष्टमेत् ।
दौहृत् प्रथमगर्भे मातुर्नताविशारेच्छा त-
स्यालाभाया छर्दिः सेवर्थः । कृमिजाप्राप्तुं
शूलवादिनि लक्षणानि । त्रिमेगात् कृमिदृ-
ष्टगन्धं लिङ्गं श्यावनेन यादिभिः कृमिजा
छर्दिः प्रदेदिति सधन्वः । इत्युक्ताश्छर्दयः ।

हृद्मेगा उच्यन्ते ॥

—स्मृताः पञ्च तु हृद्मेगाः ।
तेषां मुष्मनिटानोक्तैः सप्रत्ययैश्च संभवः ॥

वातादिभिः सन्निपातेन कृमिभिश्चेति
पञ्च हृद्मेगा स्मृता आचार्यैः । तेषां च हृद्मे-

माणं शुल्मनिशो वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः समम् ॥

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुयेते स्फुटनीय च ।

भिद्यतेऽनुप्यतिस्त-पहृदयशूल्यतादयः ॥

अरुस्मादीनता शोको भय गन्धासहिष्णुता ।

वैषधुर्वेष्टन मोह आसगोरोऽल्पनिद्रता ।

पित्तातृणान्भ्रमोमूर्त्तौ म्येष्टो ग्राहोऽल्पकृत्तम
छर्दन चाम्लपित्तस्य धूमर पीतता ज्वरः ॥

श्रेष्मणा हृदय स्तब्ध भारि फसाद्भगर्भजत् ।

फासापिसादनिष्टेयनिद्रास्वाचिन्तराः ॥

अल्पनिद्रान्तेन म येन वातहृद्रोगल-
क्षणम् । अत्यर्थश-रेनैता गमयति अन्ये-
ष्वपि हृद्रोगेषु हृदय शूल्यो अतिगथे
तु वातेन इति । अवसाद्हेतुम् । ज्व-
रान्तेन पित्तहृद्रोगलिङ्गम् । पतितादेषु ।
हृदयस्तन्मात्रिणि । लिङ्गं श्रेष्मणा हृद्रोगे भ-
वति । हृदय भारिगुणफसर्गभजद्वभगर्भाय ॥

सर्वलिङ्गान्निभिर्दोषैः कृमिभिः श्यामनेत्रता ।

तम प्रवेशो हृद्धास शोषः कण्ठः ककुमुति ॥

हृदय प्रततञ्चात्र क्रन्चेनेव दार्यते ।

चिन्तिस्तेदामय घोर त शीघ्र शीघ्रकारिणम् ॥

यत्तु सिमिश्रपैहृद्रोग म सर्वलिङ्गो
भवति । कृमिहृद्रोगे श्यामनेत्रतादि लि-
ङ्गम् । अथ कृमिहृद्रोगे कृम्युपधातप्रशात्स
तत हृदय क्रन्चेनेव दार्यते । ककुच कर-
पवम् । ॥ च कृमिहृद्रोगारयमामय घोर
शीघ्रकारिण च शीघ्र चिन्तिस्तत् महाम
महत्त्वस्य कृमिभिर्भक्षणात् । इत्युक्ता हृद्रोगा ॥

हृष्णा उच्यन्ते ॥

यानावपिचात्रफान्नुष्णामाश्रिपातदसप्तपात्र

पट्टी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥

सर्वाण्यु तत्प्रकाशो हि गाम्भ्यातुप्रशोषणात् ।

सर्वदेहभ्रमोत्तम्पतापतृद्धाहमाहृत् ।

वाताग्निनिशेवेण पट्ट हृष्णा भवन्ति ।

उपसर्गाऽ-रोगाभिपज्ञा । सर्वाण्यु हृष्णासु

वातपित्ते प्रमाण कारणम् । तयोश्च वातपि-

तयो रोगाव सौम्यस्य रोगान्प्रधातो कार-

णयज्ञा प्रशोषणात् । म च तत्प्रशोषः स-

पट्टदेहभ्रमोत्तम्पादिहृत् ॥

जिह्वामूलगज्जोपतालुतोयपटाः मिराः ।

सर्वाण्यु हृष्णाजायन्तेतासासामान्यरक्षणम् ॥

मुखशोषो जगत्तुसिरस्त्रेप स्वस्थयः ।

कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्य जिह्वानिष्क्रमण क्षमः ॥

प्रलापश्चित्तिभ्रमस्तृद्धप्रदोक्तास्तथामयाः ।

सर्वाण्यु हृष्णा जिह्वामूलादिक मया

व्य जायन्ते । सर्वाण्यु प्रशोषादितृद्धप्रदो-

क्षामयात मामान्यलक्षणम् । तृद्धप्रदोक्ता

आमया शोषादयो गैगालुत्वादीनीयोक्ता ॥

मारतात् क्षामता दैन्य शस्त्रतोदः शिरोभ्रमः

गन्धाज्ञानास्पर्वम्पथुतिनिद्रास्वापया ॥

शीताम्बुपानाद्बृद्धिपित्तान्मूर्च्छास्यतिकृता ।

रक्तेक्षणत्वं प्रतत शोषो दाहोऽति दुमरः ॥

क्षामतादिव मारुतात्तृद्धप्रणम् । मूर्च्छा-

दिक पित्तात् ॥

हृष्णासु शोषे वातपित्त कारणमुक्तं तत्

कफे कणाचिन्मौम्यत्वात् सभवत्यत कफ-

जाया सप्राप्तिरुच्यते ॥

कफो रुणद्धि कुपितस्तोषत्राहिषु मारुतम् ।
 स्रोतस्सु सरूपस्तेन पङ्कवन् शोष्यते ततः ।
 शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरमन्त्रता ।
 आध्मान शिरसो जाळय स्तमित्यञ्जरीरोचसा
 आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ॥

कफ कुपितस्तोषत्राहिषु स्रोतस्सु
 यदा मारुत रुणद्धि तदा तेन मारुतेन
 स कफ शोष्यते पङ्कवन् । ततः कफे शुष्के
 अविपाकान्त वृष्णाया लिङ्ग भवतीति क-
 फवृष्णा । सन्निपातेन वृष्णा सर्वलक्ष-
 णा भवति ॥

आमोद्भवा च भक्तस्य सरोषाद्वातपित्तजा ।
 उष्णकान्तस्य सदसा शीताम्भो भजतस्तृपम्
 ऊष्मा रुद्धोगत कोष्ठया कुर्यात् पित्तजैव सा ।
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णग्रे स्नेहजा च या

या स्वामोद्भवा सा वातपित्तजैव

(यन अमेनापञ्चमेसस्यापकेन तपणाभावाद्गन्धाम्या
 वातपित्ताम्या जन्यते । उष्णेनातपादिना क्रातस्य सतस्तदसा
 शीतोदकस्तेनान् या वृद्ध दद्या सा तित्तेन)
 मोद्भवा । यान्द्रूपरूप पित्त वृद्ध शरीरे
 व्याप्य सर्वमान बहि शीताम्बुष्काऽऽ प्र-
 तिद्वत कोष्ठे प्रविष्ट वृष करोति सा । या
 पानस्य मद्यस्यातिपानेन भवति सा च पि-
 त्तजैव । तथा तीक्ष्णग्रे पुरुषस्य स्नेहेन
 या वृष्णा सा च पित्तजैव । न सर्पिः
 केवल पित्ते पेयमिति स्मर्तव्यम् ॥

स्निग्धगुर्वल्लवणभोजनेन कफोद्भवा ।
 वृष्णारसस्योक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
 या वृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता
 इति निदाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्निग्धविभोजनेन या वृष्णा सा क-
 फोद्भवेति विज्ञेया । रसक्षयलक्षणेन क्षया-
 त्मिका वृष्णा ज्ञेया । रसक्षयलक्षण रसे
 रौक्ष्यमित्यादिक सूत्रोक्तम् । एषा पञ्चमी
 वृद्ध । शोषादिदीर्घरोगोपसर्गाद्या तीव्रा वृद्ध
 सोपसर्गात्मिका पृथ्वी । इत्युक्तास्तृष्णा ॥

इतीन्द्रुग्निचितायामष्टाङ्गसमग्रव्याख्यया
 निदाने पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वातकोपहेतुसामान्याद्धातुशोषणसामा-
 न्याच्च राजयक्ष्मानन्तर मदात्ययादिनिर्णया-
 यध्यायारम्भः ॥

अथातो मदात्ययनिदानं नामाध्याय
 व्यरुधास्यामः । इति हस्महुरात्रेयादयो
 महर्षयः ॥

मदेनात्ययो मदात्यय मदेहेतुको व्या-
 धिरित्यर्थः । मदो नाम चित्तधातुविकारः ।
 स च मदकार्यम् । मद्य च यथा कार-

णता तत्र प्रतिपद्यते तथा वी-ण इत्यादिना दर्शयति ॥

तीक्ष्णोक्ष्णरुक्षसृक्षमागल व्यचारयाशुकर लघु
विकापि विशद मधमोजमोऽस्माद्विपर्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विपेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनोगुणा
जीवितान्ताय जायन्ते विपे तूत्कर्षष्टित्तः ॥

तीक्ष्णादिगुणदशकसमुक्तं मधम् । ते-
नास्मान्मद्यात्तीक्ष्णादिगुणविपरीतमन्दादिगुणद-
शकसमुक्तस्यौजसो विपर्यय एव । तीक्ष्णाद-
यो गुणा विपेऽप्युक्ताः । तत्रस्याश्च ते जी-
वितान्तं य जायन्ते । तत्र तेषामुत्कर्षष्टिति-
र्हेतुः । अनेनैतत् कथयति । विप मध
सममेवौजसो विपरीतमिति ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मध मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश सक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आग्ने मदे —

अत एव यतो मध तीक्ष्णादिगुण
मोजो मन्दादिगुण अतो विपर्यान्मध से-
वित तीक्ष्णादिभिः सर्वैर्दशभिर्गुणैरोजसो म-
न्दादीन् दशपि गुणान् निक्षोभ्य चेतो वि-
क्रिया नयति अयमाद्यो रुद ॥

— द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यवबुध्यते ॥

ततो मद्यस्यातिपानेन द्वितीयो मन्दो
भवति । यस्मिन् प्रमादायतने प्रमादकार-
णभूते स्थितः पुरपो दुर्विकल्पहतः सन् मू-
ढस्तदव सुखमित्यवबुध्यते ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्याजो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इय भूमिरवधानां दौर्दशीत्यस्येदमास्पदम् ।
एकोऽप्य बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

ततोऽपि तृतीयो मदो भवति । य-
स्य द्वितियेन तथाविध सन्धिर्भजति य स-
न्धिं प्राप्य रजस्तमोभ्या युक्तं सन् पुर-
पो निरङ्कुश इव व्याजो न किञ्चिन्ना-
चरेज्जडः । निरङ्कुशः स्यतन्मृष्टिः । व्या-
जो दुष्टाजः । अवधाना दोषाणा इय भू-
मिः । यो मध्यमोत्तमयोः सन्धिः ।
देशिकः उपदेष्टा ॥

निक्षेष्टः शत्रवच्छेते तृतीयं तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरा दशाम् ॥

यदा तु तृतीय मदः संपूर्णं प्राप्नो-
ति तदा स पापान्मरणादपि पापतरा द-
शामगच्छा गतो निक्षेष्टः सन् शत्रवच्छेते ।
एतदेवानन्तराक्तो मदत्रयलक्षणम् ॥

धर्माधर्मं सुख दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेदुधम् ॥
मध्ये मोहो भय शोक क्रोधो मृत्युश्च सञ्ज्ञिता
सोन्मादमदमूर्च्छाया सापस्मारापतानकाः ॥

तत्र मद्यं युवः शीलयितुं नार्हति
यस्मिन्नासक्तो धर्माधर्मादिकं दृष्टादृष्टफलं न
जानाति । तन्मद्यं कथं युधं शीलयेत् ।
मध्ये नित्यं मोहादयः सञ्ज्ञिता तत्कारण-
त्वात् । अपतानको वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

यतैकः स्मृतिविभ्रशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमत्र हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्य त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

अथवा किं मोहादिभिरुक्तैर्यत्रैक स्मृ-
तिविभ्रशस्तत्र यदसाधु तत् सर्वं स्थितमेव ।
तद्य मद्य अयुक्त्या युक्तं सुतरामसाधु ।
तथा चात्रमयुक्तियुक्तं व्याधये भवति ज-
यवा मरणाय भवति । एतन्न कदाचिदृ-
ष्टक्षलैः । मद्य पुनरयुक्तियुक्तं त्रिवर्गादिना-
शनेऽपि पर्याप्तं भवति । धीर्बलं महणशक्तिः ।
धैर्यं मनसः स्थिरत्वम् । आदिमहणेनान्ये-
षा आध्यानां शुणानां महणम् ॥

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥
स्तग्धाः सत्ववयोयुक्ता मय्नित्यास्तदन्वयाः
मैदः कफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्रय ॥

तद्य मद्य न सर्वज्ञ दोषावहत्वेन स-
भवति यतो बल्यादयो बहुनापि मयेन ना-
तिमाद्यन्ति । तदन्वयः मद्यपकुलोत्पन्ना ॥

त्रिपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विस्त्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मयेन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाति च ॥

तत्स्वरूपविपर्यये चातिमाद्यन्ति । त-
था विस्त्रब्धाः सुविश्रस्तास्तथा कुपिताश्च
ये । अम्लरूक्षेण च मयेन सर्वे एवातिमाद्यन्ती-
ति समन्धः । तथा साजीर्णे पीतेनापि ।
बहुना च पीतेन ॥

वातादपित्तात्कफात्सर्वेश्वत्वारः स्युर्मदात्ययाः
सर्वेऽपि सर्वजायन्ते व्यपदेशस्तु भूयमा ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विदभेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः
शिरःपार्श्वस्थिरकम्पो मर्मभेदस्तिरुग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिरः कासश्वासप्रजागराः ॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयशुश्चित्तिभ्रमः ।
प्रलापश्छर्दिरुत्केशो भ्रमो दुस्समदर्शनम् ॥

वातादिभिः सन्निपातेन च चत्वारो
मदालया स्युः । सर्वेषामपि त्रिदोषजत्वे
भूयसा व्यपदेशः । सर्वेषां मदालयाणां प्र-
मोहादि साधारणं लिङ्गम् । सौम्याग्नेयो
ज्वरो यो मिश्रलक्षण इत्युक्तः ॥

विशेषाज्जागराश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
स्वप्ने भ्रमन्त्युत्पतति प्रेतैश्च सह भापते ॥
पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृदृभ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तेनैत्रकपोलता ॥
श्लेष्मणा छदिहृल्लासनिद्रोददीर्घगौरवम् ।
सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वम्—

एषु लिङ्गेषु सत्त्वपि वातिके जा-
गरादिके सातिशयं भवति । पित्तादाहा-
दिकम् । श्लेष्मणा छर्द्यादिकम् । सान्निपा-
तिके मदालये सर्वलिङ्गत्वम् । इति
मदालयः ॥

अनन्तरं मद्यकारणौ ध्वंसकविश्वयौ
निर्णयिते ॥

—युक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥

सहसालुचितं चान्यतस्य ध्वंसकविश्वयौ ।
भवेत्तु मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥
ध्वंसके श्लेष्मनिष्टीवः

शब्दासहस्रं तन्ना च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुत् ।
हृत्कण्ठरोधः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः ।

यो नरो मशयः सन्मद्य बहुकाल
त्यक्त्वा सहस्रान्यदनुचितं मद्यं पिबेत् तस्य
वातादेतः रसकविभ्रयो नात्रा कष्टौ व्याधी
भवेताम् । दुर्बलस्य च विशेषेण तौ स्या
ताम् । भ्रसके श्लेष्मनिघ्नीवादि लक्षणम् ।
विक्षयेऽङ्गरुगादि ।

मद्यमुपसहस्रं निवृत्तं इत्यादिना ॥

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शरीरमानसः ।

सुनोधम् ।

अनन्तरं मद्यवशितोपघातसामान्याद-
नैव मदादयो निर्णीयन्ते ॥

रजोमोहादिताद्वारपरस्य स्पृश्यो गदा ॥
रसास्रवचेतनागदिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्छायसन्त्यासा यथोत्तरवलोत्तराः ॥

रजोमोहाद्यभ्यासपरस्य पुरुषस्य दोषै
रगादिवादिषु स्रोतस्तु रुद्धेषु मदादयो व्या-
धिविशेषा दृश्यन्ते । ते च यद्योत्तरं बलाधि-
का । मदान्मूर्छायस्ततः सन्त्यास इति ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमत्रविपैरपि ।
सक्तानल्पद्रुताभापथ्यलक्षलितचेष्टितः ॥
रुक्षस्यावारुणतनुर्मदे वानोद्भवे भवेत् ।
पित्तेन क्रोडनो रक्तपीताम्बुः कलहमियः ।
स्वल्पासबद्धयाम्पाण्डु कफाद्भयानपरोऽलस
सर्वात्मा सन्निपातेन —

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन रक्तम-
द्यविपैश्चेति सप्त मदाः । सक्ताभापत्वादियुक्त
पुरुषो वातोद्भवे मदे भवेत् । पित्तेन क्रोधन-
त्वादियुक्तः । कफाद्भयानपरादियुक्तः ।
सन्निपातेनानन्तरोक्तसर्वलिङ्गः ॥

— रक्तात् स्वप्नाद्गदृष्टिता ॥

पित्तलिङ्गं च मद्येन निरुतेहासरादृष्टता ।
त्रिपात्कम्पोऽतिनिद्राचसर्वेभ्योऽभधिकृष्य सः
लसयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

रक्तात् मदे स्वप्नाद्गदृष्टिता पित्तलिङ्ग
च भवति । मद्येन मदे निरुतेहृत्नास्ति लिङ्गम् ।
त्रिपात् मदे कम्पोऽतिनिद्रा च भवति ॥ स ए-
व सर्वमदेभ्योऽधिको दुस्साधतावद् । तेषु च
शोणितादिमदेषु वातादीन् लक्षणोत्कर्षात् लक्ष-
येत् । अनेनैव दुक्तम् । रक्तमद्यविषमदाः य-
द्यपि त्रिदोषजास्तथाप्युत्कृष्टेन वातादीनामन्यत-
मस्याधिक्यं व्यवस्येत् । इत्युक्ता मदाः ॥

मूर्छाया उच्यन्ते ॥

अरुण नीलकृष्ण वा रस पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥
शीघ्रं च मतिमुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये माहतात्मके
पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेषतमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहवृद्धतापपीडितः ॥
भिन्नविष्णीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्ष्णः ।
कफेन मेघसकाश पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥
तमाशिराच बुध्येत सहस्रासप्रसेकवान् ।
गुरुभिस्तिमितैरद्वैतैर्द्वैतैर्चर्मविवनद्वयत् ॥
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निशेष्टं विना गीभत्सचेष्टितैः ॥

मायतात्मके मूर्छाये पुरुषे ऽरुण नाल
 कृष्ण वा आपाशं पश्यन्तमः प्रविशेत् शीघ्रं च
 प्रातिघुष्येत् हृत्पिण्डादिकं चाग्रं भवति । त-
 म प्रवेश उच्यते चम् । रश्च ५० त येत्यादि पि-
 त्तमूर्छायलक्षणम् । मेपेत्यादिकं कफमूर्छायल-
 क्षणम् । त्रिभिर्दोषैर्मूर्छाय सर्वांशुतिः सर्वरू-
 पो भवति महारम्भत्वेऽपर इहापस्मार । अय-
 तु मूर्छायो धीम-चेष्टितैर्मूलपुरीषोत्सर्गादिभि-
 र्विना निश्चेष्ट पुरुषमाशु पातयति ॥

अपस्माद्विना मदमूर्छायोऽप्यारवयो-
 ये दोषेऽपि त्यादिना देवकृ-यत् ॥

दोषः मदमूर्छाया कृतवेगेषु दोहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशान्त्यन्ति सन्यासो नौपयैर्विना ॥

दोहिना कृतवेगेषु सत्सु दोषेषु मदमूर्छा-
 या स्वयमेवोपशान्तिरक्षमेवोपशान्त्यन्त्यावेगका-
 लम् । सन्यास पुनरौपयैर्विना न शान्त्यति ॥

सन्यास क उच्यते इत्याह ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिवला मला ।
 सन्यास सन्निपतिता प्राणायतनसंश्रया ॥
 बुध्नि तेन तेन पुरुष काष्ठभूतो मृतोपम ।
 त्रियेत शिघ्रं शिघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥

वागित्यादि । आतिवलाः स्वकाणां विशेष-
 वेष्टाद्वातद्वयो दुष्टा वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षि-
 प्य गृहीत्वा परस्पर सन्निपतिताः प्राणायतनसं-
 श्रिताश्च सन्यास बुध्नि त । प्राणायतन हृद-
 यादि । तेन च संश्रयोऽनेन पुरुष काष्ठभूतो
 मृतोपमश्च भवति । तत्र यदि शिघ्रं चिकि-
 त्सा न प्रयुज्यते ततो त्रियेतैव ॥

अगाधे ग्राह्यदुले सलिलोप श्वातटे ।
 सन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥

तथा भिषक् मन्यामे विनिमज्जन्तं नर-
 माशु निवर्तयेत् अगाधे गम्भीरे ग्राह्यदुले अ-
 तटे च सलिलोपे निमज्जन्तं नरं यथा घातधवा
 निवर्तयन्ति ॥

मदमागेत्यादिना गदात्ययनिदानस्यान्म-
 येनैवोपमहर्षाह ।

मदमानरोपनोप-
 प्रभृतिभिरिगिनिजैः परिपन्न ।
 युक्तायुक्तं च समं
 युक्तिवियुक्तं मयेन ॥

तोषो हर्ष । प्रभृतिभिरित्येव कामक्रोधाद-
 य । युक्तायुक्तं च सममिति कृत्याकृत्याविवे-
 को न भवति

एवं विधिहीनस्य दोषमुक्त्वा बलफाले-
 त्यादिना विधियुक्तस्य पुनर्गुणमाह ॥

बलफलदेशसात्म्य-
 प्रकृतिसहायामयवयासि ।
 प्रविभज्य तदनुरूपं
 यदि विधति ततः पितृत्यमृतम् ॥
 इति निदाने पट्टोऽध्यायः ।

बलादीनि प्रबुद्धनिरूप्य बलाद्यनुरूपमेव
 यदि मदं पितृति ततोऽमृतमेव पितृति ॥

इतीन्द्रविरोचितायामष्टाङ्गसमग्रहव्याख्याया
 निदाने पट्टोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्राणायतनाश्रयत्वसामान्यान्मदात्ययनि-
दानादनन्तरमशौर्निर्णयायाध्यायारम्भ ॥

अपातोऽर्शसां निदान नामाध्याय
व्याख्यास्यामः । इति हस्मादु रानेपादपो
महर्षयः ॥

अरिचद्विशसन्तीत्यर्शासि । तानि पु-
नर्बहुप्रकाराणि सुबहुप्रवृत्ताणि च पायुमेदा-
दिसश्रया मांसकीलाः । समासतस्तु द्विवि-
धान्यर्शासि सहजानि जन्मोत्तरकालजानि च ।
पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च । सर्वेषां
पुनरधिष्ठान मेदो मास त्वक् च । स्थूला-
न्त्रमतिबद्धोऽर्धपञ्चाङ्गुलो हि शुद्धः । त-
स्मिन् । पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिस्रः पेश्योऽध्य-
र्धाङ्गुलाः । ता मवाहिणी विसर्जनी सवर-
णी च । रोमान्तादध्यर्धयव गुदोष्ठमाहुः ।
मयमा तु गुदोष्ठादङ्गुलमात्रे ॥

अनेकप्रकारा वाय्वादिषु मासकीला
अरिचच्छत्रुवद्विशसनादशौसीत्युच्यन्ते । सु-
बोधम् । पूर्वमित्यङ्गविभागे । बाह्याद्रोमा-
न्तादध्यर्धयवमानो गुदोष्ठो भवति । विभा-
गपरिज्ञानायैवत् प्रदर्शितम् । गुदोष्ठादध्यर्ध-
यवमानादनन्तरेऽङ्गुलमात्रे प्रथमा वली ॥

तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिराय-
तनम् । तस्या द्विविधो हेतु मातापितृरपचा-
रो दैव च ॥ ताभ्यां सन्निपातप्रकोपः । त-

स्मात्तान्यसाध्यानि । एतेन कुञ्जा सर्वे वि-
कारा व्याख्याताः ॥

पुरुषस्याधानकाले येन बीजाशेन व-
लय उत्पद्यन्ते तस्य दोषैरुपतप्तिः सह-
जानामर्शसा हेतुः । तस्या इत्युपतप्ते ।
नाभ्यामिति मातापित्रप्रचारदैवाभ्याम् । त-
स्मादिति विशिष्टबीजोपतापान् । तानीति स-
हजानि । एतेनेत्यादिना बीजोपतापहेतुत्वेन
सर्वेषा कुञ्जाना व्याधीनामसाध्यत्व व्या-
ख्यातम् ॥

विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपा-
ण्डुपचितदारुणान्यन्तर्भूतानि बहूपद्रवोपद्रुता-
नि भवन्ति ॥

सामान्याशौलक्षणसम्भवेऽपि सहजानां
दुर्दर्शनत्वादिनाविषय । दुर्दर्शनानि यन्त्रप्र-
वेशमार्जनादौ द्रष्टु नार्हन्तीति ॥

अथेतराणि पदविधानि पृथग्दोषैः सं-
सृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन च । तत्र वात-
श्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्या-
र्द्राणि ॥

इतराणि जन्मन उत्तरकालभावीनि ।
पृथग्दोषादिभेदेन पदविधानि पदप्रकाराणि ।
ससर्गे एकजातित्वात् पूर्वोच्चार्योत्तरोधेनैकत्व-
मुक्तम् । सर्वेषां चाशेसा वातश्लेष्मान्वया-
च्छुक्लत्व भवति रक्तपित्तान्वयाच्चाद्र्वत्वम् ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः । स यदा
मलोपचयमादधाति पुनश्चोत्कृष्टविषमकठि-
नासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोद्गादिप्रयाणादति-

व्यवायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुद-
क्षणनादभीक्ष्ण शीताम्बुसंस्पर्शाच्चैललोष्ठ-
णादिसघर्षात् प्रततातिप्रवाहणाद्वातमूलपुरी-
षवेगोदीरणधारणात् स्त्रीणां चामगर्भश्राद्ध-
भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतेरेवंविधैश्चापरैः कुपितो
वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगतमासाद्य गु-
दवलीष्वाधत्ते । ततस्तास्यभिष्यण्णास्यर्शासि
सम्भवन्ति ॥

प्राशुक्त सर्वरोगनिदाने तिककटुके-
त्यादिना सामान्यदोषकोपहेतु स यदा म-
खानां वातादीनामुपचय धृद्धत्वमान्धाति ।
पुनश्चोत्कटकासनादिनाऽपनो वायु कुपितस्त्र-
मुपचित मल दोष सहज गुदवलीष्वाध-
त्ते । तदा तेन दोषेण तामु गुदवलीष्वा-
भिष्यण्णासु शिथिलीकृतास्वर्शासि सम्भवन्ती-
त्येवमर्शसा सपाप्तिर्निदान चोक्तम् ॥

तेषां पूर्वरूपाणि कृच्छ्रात् पक्तिरान्न
कृजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽग्राश्रद्धाविष्टम्भो-
न्नमगर्भमनाभित्वमादोपोऽपस्तात् कृच्छ्रेण स-
शब्दस्य च वायोः प्रवृत्तिर्वहुमूलत्वमल्पपुरी-
षता गुदपरिकर्तनं सक्रियसदनमक्ष्णोः श्वय-
धुरविमलेन्द्रियत्वमालस्य तन्द्रा कार्यं दीर्घ-
स्थमाशङ्का प्रहणीदोषशोफोदरपाण्डुरोगगुल्मे-
षु । जातेषु चैतानि लिङ्गानि प्रव्यक्ततराणि
भवन्ति ॥

तेषां जन्मोत्तरकालमाविनामर्शसा कृ-
च्छ्रात् पक्तिरित्यादीनि पूर्वरूपाणि । सुबो-
धम् । प्रहणीदोषादिष्वाशङ्का श्लोक श्लोकं
तल्लक्षणयुक्तत्वम् । जातेषु त्वर्शसु एता-

नि कृच्छ्रात् पक्तिरित्याद्युक्तानि प्रव्यक्ततरा-
णि भवन्तीत्युक्तानि लिङ्गानि ॥

तैः खल्वधोमागोपरोधाद्वायुरपानो नि-
वर्तमानः समानव्यानोदानप्राणान् पिचक्षे-
ष्माणौ च प्रकोपयन्नलमुपमृद्नाति ॥

तैरर्शोभी रुद्धोऽपानो वायु प्रतिनिवृ-
त्त समानादीन् क्रमेण कोपयन्नलमुपमृद्ना-
ति नाशयति ॥

अथ सर्व एवार्शसो भवत्यतिक्रशो
विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपु-
रीपोऽश्मरीशर्करावाननियतविबद्धमुक्तामपक्व-
भिन्नशुष्कवर्चास्त्वयान्तरान्तराश्वेतपाण्डुरित-
पीतरकारुणतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभे-
वंशणोद्देशप्रचुरपरिकर्तित्कान्वितः सगुदशू-
लप्रवाहिकामहर्षप्रमोहोऽल्पशुक्लमजोऽल्पभुक्
सिरासततगात्र क्रोधनो दुरुपचारः फासश्वा-
सपीनसतृष्णारोचकपाणिपादवदनासिक्लृष्टश्च-
ययुसवधुवेषधुवमधुपरीतस्त्वैमिरिकः शिर शू-
ली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी सज्वरः साङ्ग-
मर्दः सर्वपर्वास्थिशूलोऽन्तरान्तरा हृदयकुक्षि-
पार्श्वपृष्ठवस्तित्रिकग्रहोपतप्तः मध्यानपरः पर
यलसश्च ॥

सर्वोऽर्शसः सहजाशोभिर्युक्त उत्तरका-
लमाविभिर्वायुपतप्त अतिक्रमादित्यो भव-
ति । अर्शोसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः ।
अर्शआदिभ्योऽच् प्रत्यय । प्रचुरा प्रभू-
ता प्रबद्धा असम्यक्प्रवृत्ता वातादयो य-
स्य । अश्मरीशर्करयोर्विशेषो वक्ष्यते । वि-
बद्धमुक्तादित्वेनानियतरूप वर्चं पुरीष यस्य

स तथोक्त । समन्ताच्छेदनमिव परिक्-
र्त्तिता । दुरेण परिचारवैरपचर्यत इति
दुःखोपचारः । अन्तरातरेति वादाधि-
त्कत्वलक्षणाया ॥

तत्र वातोत्पन्नानि शुष्कमलानकठिन
परस्परसंशयावादानि तीक्ष्णफुटितदुस्त्वानि
विगममयानि कष्टमृत्पुष्पतुष्टिकैरीकर्मन्धु-
सिद्धार्थविमर्शवर्जुरफलप्रमाणानि वक्राणि
मिथो विसृष्टानि कटीपार्श्वदिप्यधिकवेदना-
नि सशूलोदात्तकराणि गुल्याष्टीलाष्टीहोद-
राणि चास्य तन्निमित्तान्येव । कृष्णत्वदन्-
खनयनवदनमलाश्च भवन्ति ।

तत्रेत्यादिना वातोत्पन्नानां विशेषलक्ष-
ण मिथो विसृष्टानि परस्परविलक्षणानि ।
गुल्यादीनि चारम तन्निमित्ता यद्वा निमित्ता-
न्येव भवति । रोगश्च रोगस्य हेतु
भवतित्युक्तम् ॥

पित्तोत्पन्नानि नीलाग्राणि रक्तपीत-
कृष्णानि मृदुर्गिथिलानि स्पर्शसहानि विस्र-
गन्धीनि तन्नुनि तनुरक्तस्त्रावीणि दाहपायव-
ति उवरयोदात्तकराणि सकृत्प्रकाशानि शु-
क्लजिह्वाजलकाववत्रसदृशानि यक्ष्मध्यानि प्र-
हिणानि भिद्रपीतवर्चसि हारिद्रत्वदन्त्रा-
दिकराणि च ॥

नीलामाणीत्यादि पित्तोत्पन्नानां विश-
पलक्षणं सुबोधम् ॥

श्लेष्मोत्पन्नानि महामूलानि स्थिरस्नि-
ग्धपाण्डुरोपचितानि गुरुस्त-वश्मृक्षणि

च्छिलानि सुसुप्तानि स्पर्शसमाणि परीरप-
नसास्थिगोस्तनाकाराण्यीतमात्रोत्थानप्रवाहि-
कावल्लणानाहनाभिपरिकर्त्तिकाह्लासप्रसेक -
कासश्वासपीनसारुचिच्छर्दिदृग्मृत्प्रमेहशीत-
उवरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेफाग्निमार्दवर्ष -
व्यामविकारप्रवृत्तानि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति
कष्टवहुलानि सश्लेष्मप्रसाप्रकाशातिमलोपवे-
शानि शुक्लत्वनदरादिकराणि च । लक्षण-
स्वरत् ससर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥

महामूलानि त्यादि श्लेष्मोत्पन्नानां विशेष-
पलक्षणम् । सुप्तसुप्तायत्तानि । अतिमात्रो-
त्थान विरेक । प्रवाहिका निरतानिका । ह-
उच्छेदयुक्तः प्रसेको ह्लासः । इन्द्रियाणामु-
पलेप द्योपलेपो विषयग्रहणाक्षयत्वम् । अग्नि-
मार्दवग्रहण कफजेवतिशयार्थम् ॥

रक्तोत्पन्नानि तु वरमरोहाविद्रुमकाफ-
निदिकाफलाभानि पित्तलक्षणानि च तथा
गादपुरीषप्रतिपीडिता यत्पर्य दुष्टशुष्णसृक्
सहसा विसृजति । तस्यातिप्रवृत्तौ रक्तक्ष-
योपद्रवा भवन्तीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

श्लेष्मोत्पन्नानां विशेषलक्षणं सुबोधम् ।
काफनादिका शुष्का । पित्तलक्षणानि पित्तो-
त्पन्नाश्लेष्मणानि रक्तक्षयोपद्रवा शिरोऽभि-
तापादय । इति सहकुलार्थप्रकाशनाय वैचि-
याय च तन्प्रकृता गद्यबन्ध कृत ॥

अनन्तरमर्जसामुपद्रवरयोदावर्तादयस्य
श्लेष्मणानां हेत्वादिकमुच्यते ॥

हृद्रक्तोद्रवजूर्णाद्वररीरचणकादिभिः ।
रसैः सग्राहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बन्धी

अग्रेयहानि स्रोतासि संरुध्याथः प्रशोषयन् ।
 पुरीष वातविण्मूत्रसमं कुर्वीत दारुणम् ॥
 तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
 आध्मानमुदरापेष्टो हृष्टासः परिकर्तनम् ॥
 वस्तौ च सुतरा शूल गण्डे श्वयथुसंभवः ।
 पयस्योर्ध्वगामित्वं ततश्चर्चुरचिज्वराः ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रमङ्गपराहिताः ।
 बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥
 मनोविकारस्त्वृणात्तपित्तगुल्मोदरादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
 दुर्नीम्नामित्युदावर्त परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठाना तैर्विनापि स जायते ॥

मुद्रेत्यादि । आदिसन्धेन मसूरादीना
 ग्रहणम् । एतेरन्यैश्च रुक्तेः सप्ताहेभिर्वायुर-
 पानाख्यः स्वे स्थाने नाभेरथ । तेनेति वातादि-
 सङ्गेन । तत ऊर्ध्वं गतात् पवनात् छर्यादयो
 जायन्ते । अयमुदावर्तो दुर्नीम्नमर्शसामुपद्र-
 वत्वेन जायते । स उदावर्तो वाताभिभूतको-
 ष्ठाना तैर्दुर्नीमभिर्विनापि जायते ॥

अर्शसामसाध्यादीना सहजानीत्यादिना-
 साध्यादिलक्षणमुच्यते ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ ।
 स्थितानितान्यसाध्यानि याप्यन्ते गिबलादिभि
 द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवन्सराणि च
 बाह्याया तु वलौ जातान्यैरुदोषोत्पन्नानि च
 अर्शासि सुखसाध्यानि नविरोत्पतितानि च

सहजानीत्यादि । सहजान्यर्शासि तु

उत्तरदोषान्वयानि वलीवीजोपतापजातानी-
 त्यर्थः । तथा त्रिदोषजानि गर्भजानि जा-
 तजान्यपि । आभ्यन्तरे वलौ यानि स्थितानि
 एकदोषद्विदोषजानि तानि सर्वाण्यसाध्यानि ।
 वलीशब्द स्त्रीपुलिङ्ग द्वन्द्वजादीनि सर्वाणि
 च सप्तमरसचिकित्सितानि च कृच्छ्रसाध्या-
 नि । बाह्यादीन्यभिनवोत्पन्नानि च सुख-
 साध्यानीत्युक्तानि शुद्धान्यर्शासि ॥

मेदोदिप्त्रपि वक्ष्यन्ते यथास्व नाभिजानि तु
 गण्डपदास्पर्शपाणि पिच्छलानि मृदूनि च ।
 व्यानो गृहीत्या श्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचो वहिः
 कीलोपमं स्थिरम्बर चर्मकीलं तु तं विदुः ॥
 वातेन तोदपाखण्य पिच्छादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथिततरं सजर्णता ॥
 अर्शसा प्रश्ने यत्रपाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
 तान्याशु हि शुद्ध्यं वक्ष्या कुर्युर्द्विगुदोदरम् ॥

इति निदाने सप्तमोऽध्यायः ॥

मेदोदिप्त्रपि गुह्यरोगादौ वक्ष्यन्ते । तथा
 नासारोगे कर्णरोगे च । नाभिजानि त्वर्शा-
 सि गण्डपदमुखसदृशत्वादियुक्तानि । गुदान्
 वहिस्त्वचो व्यानो यदक्षे, करोति तदाचा-
 र्याश्चर्मकीलं विदुः । वातेनेत्यादिना चर्म-
 कीललक्षणम् । अर्शसामियादिनोपमहरति ।
 वद्वगुदोदरं वक्ष्यमाणं कुर्युरिति ॥

इतीन्दुरित्येतायामष्टाङ्गसप्तमः पद्याया
 निदाने सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

राक्षसावकाधोगदोपेतुत्वसामा यत्तज्ज्ञो-
निदानं नन्तरमतिमारग्रहणोपिण्यायाध्याया-
रम्भः ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं ध्या-
रमास्याम । इति हस्मादुराग्रयादयो य-
हर्षयः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयान्छोकाण पटविध-
अतीसारं स सुतरां जायतेऽत्यन्तुपानतः ।
कृष्णशुभ्रामिपासाम्पतिलपिष्टिर्दुर्लभं ।
गन्धरक्षातिमात्रार्धरक्षोभिः स्नेहविभ्रमान् ॥
कृमिभ्यो रोगरोधाद्य तद्विधं कुपितोऽनिल-
विस्सयत्यधोव्याप्तुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥
व्यापय्यानुशङ्कत् फोष्ठं पुरीषं द्रवता नयन् ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय —

वातान्निभेदेन पट्विधोऽतीसारः । स
स्वन्यम्युपानेन सुतरां जायते । कृशेलादि-
ना सर्वोत्तीसाराणां दोषजानां निदानं स
प्राप्तिश्चोच्यते । कृष्णामिपादिभिरन्यैश्च वात-
प्रकोपकारणैरेवप्राचुराभिलं कुपितं रुजिदमि-
दं कृत्वातीसाराय कल्पत इत्यर्थः ॥

—लक्षणं तस्य भाविनः ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आभमानमविपारुध्य, तत्र वातेन विज्जलम् ॥
अल्पाल्पं शब्दशलाढ्यं विवद्धमुपवश्यते ।

रुक्षं मर्केनपच्छ च ग्रथितं वा मुद्गुर्मुद्गः ॥
तथा दग्धगुदाभास सपिच्छापरिवर्तिवम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुथ हृष्टगमा विनिष्टनम् ॥
पित्तेन पीतमसितं दारिद्र्यं शार्दूलमथम् ।
सरत्तमतिदुर्गन्धं तृष्णूर्ध्वस्येत्ताहवान् ॥
सञ्चरन् पायुसतापपावजान, श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छलं तन्तुमच्छेतेत म्निग्धमामं कफान्वितम्
अर्भीक्ष्णं गुह्यं दुर्गन्धं विरट्टमनुवदन् ॥
निद्रालुग्लसोऽन्नादिद्वयाल्पं समवाहिनम् ॥
सरोमहर्षं सौन्दर्यं शोः शुक्लस्तिगुदोदरः ।
वृतेऽप्यकृतसङ्गत्य, मर्त्यात्मा सर्वलक्षणः ॥

इतोदादि सर्वोत्तीसारपूर्वलिङ्गम् । सु-
बोधम् । विनालं हिमोदकप्रायम् । सम-
मिश्रितेष्वधोनाच्छ वा ग्रथितं वा । विनि-
ष्टान् निष्क्रान्तिकां गुणम् । इति वात-
जे । पायुपाण्यं पित्तातीमारलिङ्गम् ।
घातिकां श्लेष्मातीमारलिङ्गम् । कफ-
विषमिति स्वरूपेणातीसारं कफप्रवृत्तिः । स-
प्रवाहिकं सनिलानिकम् । वृद्धशो दोषा-
णाम् । वृतेऽतीसारे गुरुयादृशतसत् ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्राययेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिमार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रव शुक्लम् ॥
यावत्पित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्व्यं शोक्तम् ।
अतीसारं समासेन द्वेधा सामो निरामकः ॥
सामृद्धनिरसस्तत्राग्रे गौरयादप्यु मज्जति ।
शङ्खदुर्गन्धमादोषविष्टमभार्तिप्रसेकिनम् ॥
विपरीतो निरामस्तु कफात् पकोऽपि मज्जति

भयजोषयोर्वायु सपित्तं शङ्कतो द्र

वत्न करोति । तद्येत्यादिना सामनिरामयो-
प्रयोजनवधादक्षणासुच्यते सासृष्टनिरसयोरस-
मेव लिङ्गम् । आद्ये सामे । आमस्य
गुरुत्वाच्छृङ्खलसु जले निम्ज्जति । तस्य
दुर्गन्ध भवति । आटोपादियुक्तस्य पुन-
रस्य । आटोप आनाहप्राय । पफादेतो-
योत्तीऽसार स पफोऽपि निरामोऽप्यसु म-
ज्जति । इत्युक्तोऽर्थासार ॥

अथ ग्रहणीदोष उच्यते ।

अतीसारेषु यो नातिघ्नवान् ग्रहणीगद ॥
तस्य स्यादग्निविध्नसकरैरन्यस्य सेवितैः

अतीसारेषु वर्यधजने सेध्यसेवने च
यो नातिघ्नवान् भवति तस्य नरस्य ग्रहणी-
गद स्यात् । तथान्यस्याप्यनतिसारस्याप्यग्नि-
नाशकरै सेवितैर्ग्रहणीदोषः स्यादिति सवध्यते ॥

अतीसारग्रहणीदोषयोः सादृश्याद्वक्ष्य-
विशेष उच्यते ॥

सामं शक्नुन्निराम वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकाग्री स्वभावतः ।
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्व तु नैव वा ॥
अकस्माद्वा शुद्धवृद्धमरस्माच्छिथिलं शुद्धं ।
चिरदृष्टग्रहणीदोषं सञ्चयाचोपनेशयेत् ॥

येन रोगविशेषेण जीर्णेऽन्ने पुरीष सा-
मं वा निरामं वा पुरुषोऽतिसार्यते सोऽती-
सारः । स च स्वभावादेव सर्वमाशुकरो-
ति । एवमतीसारः । ग्रहणीदोषे पुनरनि-
यमेनातिसार्यते । जीर्णे चाजीर्णे च तत्र

यदजर्णोऽतिसार्यते तत् सामं सान्नं च भ-
वति । यत्तु जीर्णोऽतिसार्यते तत् पक्वमव-
या जीर्णे वदाचिनातिसार्यते । अकस्माच्च
वृद्धमकस्माच्छिथिलं शुद्धं पुनरस्य तु ग्रह-
णीदोषश्चिरदृष्टः । अत्र सचिते दोषे शक्य-
त्युपपश्यते ॥

स चतुर्गुण्यदोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
माश्रूय तस्य सदनं चिरात् पचनममलकः ॥
प्रसेको ववतवैरस्यमरुचिस्तृद ह्रमो भ्रमः ।
जानद्धोदरता छदि कर्णक्षत्रान्नवृजनम् ॥
सामान्यलक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्च्छा गिरोरग्निष्टम्भः श्वयुः करपादयोः ॥

पृथग्वातादिभिः सन्निपातेनेति चत्वारो
ग्रहणीदोषाः । सर्वस्य ग्रहणीदोषस्याग्निगवनादि
पृथग्रूपम् । कार्यादि वातादिषु साधारणलिङ्गम् ॥

तत्रानिलात्तलुशोपस्तिमिर कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवदक्षणाग्रीवारजाभीक्ष्ण विपृचिका ॥
रसेषु शुद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिफटिका ।
जीर्णे जीर्णति चाध्मानश्चेत् स्वारस्यं समं नुते
वातह्रोगशुल्भमार्शं ग्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद्दुःखं द्रव शुष्कं तन्वायं शब्दफेनवत् ॥
पुनः पुनः सृज्येद्वर्चं पायुरन्वासाकासवान् ।
पित्तेन नील पीताम् पीताम् सृजति द्रवम् ॥
पूत्यम्लोद्ग्राहृत्कण्ठदाहारचिदुदार्दितः ।
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥
आस्योपदेहनिष्टीवकासहृष्टासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥
उद्गारो दुग्धमधुरः सदनं क्षीणहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मससृष्टशुरचर्चःप्रवर्तनम् ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्य सर्वज्ञे सर्वसफर' ।

तालुशोषादिविशेषो वानात । वात
हृद्रोगादिशङ्कितस्तद्रूपत्वात् । पित्ताग्नीलादिक
विशेष । श्लेष्मणोज्ञस्य दुःखपाकादि ॥

सिराविभागे ये चोक्ता त्रिपमात्रास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्पृष्टग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठपेहोदरभगन्दराः ।
अर्शासि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥

इति निदाने अष्टमोऽध्यायः ॥

सिराविभागेऽध्याये विषमतीर्गमन्त्या-
रया येऽग्नय उक्तास्तेऽपि ग्रहण्याश्रितत्वा-
द्ग्रहणीदोषा भवन्त्येव । वातव्याधीलादिना
ग्रहणीदोषप्रसङ्गेनाष्टौ महारोगा उच्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदाने अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधोगदोषहेतुत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रमेह-
निणयायाध्यायारम्भ । वराप्यतिकष्टत्वान्मूत्रकृ-
च्छ्र उच्यते ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्यख्यास्या-
म । इति हस्पाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विंशतिर्मूत्राघाता भवन्ति । तद्यथा ।
वातपित्तकफसन्निपातकृन्त्राणि । वातापित्त-
श्लेष्मशुक्राश्मर्य । वातस्त्यष्टीलाकुण्डलिका-
मूवातीतजठरोत्सङ्गग्रन्थिशुम्भविद्विवातोष्ण-
वातमूत्रक्षयापसादाश्चेति ॥

विशत्या रोगेषु मूत्रमाह्वयते । अतस्ते
मूत्राघाता । ते च क्रमेणाह्वयन्ते । त-
त्र चत्वारि कृच्छ्राणि पृथग्दोषमन्निपातोद्भवा-
नि । चतस्रोऽश्मर्य । पृथग्दोषशुक्लजा ॥

तत्र वातवस्थादयो नव वातोल्बणा ।
ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ । अन्ये कफपित्तो-
ल्बण ॥

वातवस्थादयो त्रिविधातान्ता नव
वातोल्बणा । ततोऽनन्तरं द्वावुल्बणवातमूत्र-
क्षयो वातपित्तोल्बणौ । अन्यौ मूत्रावसा-
द कफपित्तोल्बण । सर्वत्रोल्बणशब्दो दो-
षान्तरसद्भावप्रतिपत्त्यर्थे ॥

सर्वेषां पुनर्मूर्वरोगाणामधिष्ठानं वस्ति ।
स मर्मस्वभिहितं प्राङ् । स चाग्नेमुखोऽपि मू-
त्रवहासु नाडीषु सूक्ष्ममूलसहस्रनिष्पन्देन मू-
त्रारयेनाविरतं नवो घट इवाप्सु निमग्नमुखो
पि पार्श्वेभ्योऽम्भसापूर्यते तेरेव च स्रोतोभि-
र्वातादयोऽपि दुष्टा मविश्य वस्ति यथास्व-
माघातान् प्रमेहाश्च जनयन्ति ॥

सर्वेषामित्यादिना मूत्राघातानां प्रस-
ङ्गेन प्रमेहाणां चाशयं संप्राप्तिश्चोच्यते ।
वस्तिर्मर्मसु मूत्राशयो धनुर्वक्त्र इत्यादिनाभि-

हितं प्राक् शरीरे । अधोमुखेऽपि नय-
ते पार्श्वेभ्यो जलप्रवेशो दृष्टः । तैरेव सो-
तोभियेर्मूत्रं प्रशिशति वस्तौ ॥

तत्राल्पशो मृदुर्मुहुर्वस्तिमेद्वक्षणेपु ती-
व्रशूलः कृच्छ्राभूयति वातकृच्छ्रे । सदाह स-
रुज रक्त पीत कृष्ण वा पित्तकृच्छ्रे । वस्तिमे-
द्वयोर्गोरव शोफो मूत्रं च सपिच्छ मेहति कफ-
कृच्छ्रे । सर्वलक्षणसन्निपातेन सन्निपातकृच्छ्रे ।
स च कृच्छ्रतम ॥

तत्राल्पश इत्यादि वातकृच्छ्रलक्षणम् ।
सदाहमित्यादि पित्ते । वल्लीत्यादि कफे ।
सर्वेत्यादि सन्निपाते । स च सन्निपातकृ-
च्छ्रोऽयच्छ्रेभ्यः कृच्छ्रतम ॥

यदा तु वायुर्वस्तिमुखमावृत्य सपित्तं
सकफं सशूलं वा मूत्रं परिशोषयति तदा क्रमेण
गोरिव पित्ताग्रोचना मणिकस्येव खच्छादपि
जलात् पङ्क्तद्वन्द्वमयं भिनिर्वर्तते । सर्वा च
सा श्लेष्माश्रया । अथास्या पूर्वरूपाणि ज्व-
रो रस्याभानमस्ति चर्मत्रकृच्छ्रं वस्तिभिरोमु-
ष्कशोफसा वेदना वस्तगन्धिर मूत्रम्येति ।

यदा स्त्रित्यादिना सर्वोदमरीषु स्रष्टा
तिदृश्यते । मणिकालिन्तरारयो जलाधारः ।
सर्वा अदमर्यश्च श्लेष्माणमाभित्य जायन्ते ।
सर्वसा अदमर्या ज्वरादीनि पूर्वरूपाणि ॥

सामान्यलिङ्गानि तु नाभिपरिसेरुनीपु
मेहतस्तया मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारास-
ङ्गस्तद्वपाये च गोमेदरुप्रकाशमनाविलम्बसि-

त सुसुखं मूत्रं विस्त्रजति । तत्सप्तोभणाच्च
सरुधिरम् । धावनलङ्घनादिभिक्षास्य वि-
विधा वेदना भवन्ति । यथैव च पकाशयात्
स्रस्तेन शकृताधिष्ठिते वस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते
तथाश्मर्यापि ॥

सामान्यं च लक्षणं नाभिवेदनावी-
नि । मेहतो मूत्रं कुर्वत पुरुषस्य ।
तद्वपायेऽश्मरीविगमः अनाविलम् । गोमेदरु-
मङ्गोलकम् । तस्या इत्यश्मर्या सक्षोभणात्
क्षते सरुधिरं मूत्रं महति । अस्त्येवश्मरी-
मत् । गृध्रदुपघातान्मूत्राप्रवृत्तिर्दृष्टेय ॥

तत्र वायुना वस्तिसेरुनीमेहनेपु तीव्र-
वेदनादितो दन्तान् खादति नाभिं प्रपीडयति
मेदं मृदुनाति । मुहुर्मुहुर्वैपुमान् कृच्छ्रात्स-
वातं शकृद्विश्रुति । विशीर्णधारं च मूत्रय-
त्यश्मरी चास्य ध्यावा परपा विपमा कदम्ब-
पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति । पित्तेन प-
च्यमान इव दहते वस्ति । अदमरी च
रक्ता पीतावभासा कृष्णा भ्रष्टातनास्थिसस्या-
ना । श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यत इव सुखः
शीतश्च रस्तिरश्मरी च श्वेता महती कुक्ष्या-
ण्डप्रतिमा मधुवर्णा या भवति । प्रायेणैता-
स्तिस्त्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते । तेषामेव
चाल्पवस्तिरवातल्पमासोपचयत्वाच्च सुरग्रह-
णाहरणा भवन्ति ॥

तत्र वायुनेत्यादि वातादमरीलक्षणम् ।
पित्तेनेत्यादि पित्तादमर्या श्लेष्मणेत्यादि श्ले-
ष्मादमर्या लक्षणम् । सुनोभमन्यन् ॥

महता तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भ-
वति । मैथुनविघाताच्छुक्रमुपास्थितमनिरस्य-
मान विमार्गगमनिलो विशृङ्खल दृषणयोरन्तरे
सहरति सहस्योपशोपयति ततः शुक्रमश्मरी
भवति । सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्र-
वस्तिवेदनां दृषणयोश्च श्वयधुमापादयति ।
उत्पन्नमात्रायां च शुरु निरेति । प्रपीडित
मात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे विलीयत इति ॥

मैथुनविघातेनाह-धरत्यवसानस्य तस्मि-
नानिष्टया उपस्थितं ज्ञातोमुखे । सेति या
शुष्क शुक्रमश्मरी ॥

अश्मर्येव तु रायुनाणुशो विभिन्ना
शर्करेत्युच्यते । अनुलोमे च मारुते सा सि-
क्तेर मूत्रेण सह च्यवते ॥

वायुना अणुशो भिन्ना अश्मर्येव श-
र्करेति मन्त्रः । एवमारेण अश्मर्या अ-
नन्यत्र शर्करायां प्रदर्शयति ॥

वायुस्तु मूत्रदेगरोधादस्तिमुखमावृणो-
ति । ततो मूत्रसङ्ग वेदना कण्डू च करोति ।
कदाचिच्च वस्ति स्वस्थानात् प्रच्याप्य गर्भ-
मिवावृष्टं स्थूल परिप्लुतं च कुरुते । तत्र
शूलस्पन्दनदाहोद्वेष्टनानि विन्दुश्व मूत्रसङ्ग-
णम् । पीडिते च वस्तौ धारया प्रहृतिरत्र
द्विविधोऽपि वातवस्ति कृच्छ्रसाध्यः तयोरपि
द्वितीयोऽनिलमरुल कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वायुस्तिन्यादिना वातवस्तिऽक्षणम् ।
उदाचिदित्यादिना तत्रैव भद्राधिकरायुको-

पातः । एव द्विविधोऽप्ययं वातवस्ति कृ-
च्छ्रसाध्यः । तयोरप्युत्तरं कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वस्तिविण्मार्गान्तरे रायुर्धनोन्नत तीव्र-
रुजमचलमष्टीलाभ ग्रन्थिं करोति । तेनानिल-
विण्मूत्रसङ्गो भवत्याध्मानं च । सा वाताष्टीला ।
विगुणो वायुर्वस्तौ कुण्डलीभूतस्तीव्रशूलस्त-
म्भगौरवान्वितो मूत्रमाविध्याल्पशो वा प्रव-
र्तयन् भ्रमति सा वातकुण्डलिका । मूत्रमति-
वेलं विचार्य विमुच्यमान न प्रवर्तते बाह्मान-
स्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्तते तन्मूत्रातीतम् ॥

वस्तिविण्मार्गं इत्यादिनाष्टीलाक्षणम् ।
अष्टीला पाषाणमयी वीर्यमाह्ननोपकरण-
तदाकारो ग्रन्थिरष्टीला । विगुणइत्यादि वा-
तकुण्डलिकालक्षणम् । मूत्रमतिवेदमित्यादि
मूत्रातीतलक्षणम् । वेदामतिक्रान्तमतिवेदम् ।
बाह्मानस्य प्रयत्नं कुरुते ॥

मूत्ररोधादपानो वायुर्नाभेरधस्तात्तीव्र-
रुजमाध्मानमलसङ्गं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्
तन्मूत्रजठरम् । मारुतेनासितं छिद्रवैगुण्येन
वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाले मर्णा वा
स्थित्वा तच्छेषयोरुमेदस्य सरुजमरुज वा श-
नैः सवेत् स मूत्रोत्सङ्गः । वस्तिद्वारेऽल्पो
वृत्तः शीघ्रसम्भवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्र-
ग्रन्थिः ॥

मूत्ररोधादित्यादि मूत्रजठरलिङ्गम् ।
मारुतेनेत्यादि मूत्रोत्सङ्गलक्षणम् । नाड्य-
हिमैदृश्यं वस्तोऽत्र मध्यमः । मणिमैदृशम् ।
वस्तिद्वार इत्यादिना मूत्रग्रन्थिरुच्यते ॥

भूतितस्य व्यायगमनाद्वातोद्धतं स्व-
स्थानाच्छुतं शुक्रं मेहतो मूत्रस्य प्रारूपथाद्वा
भस्मोदकसंकाशं प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रम् । वा-
युना पीडितं शक्नुमूत्रस्रोतं प्रपद्यते ततो वि-
द्गन्धिं विदसंसृष्टं च कृच्छ्रान्मूत्रयति स विद्-
विघातः । अत्यध्वातपोष्णभोजनादिभिः
पित्तं प्रवृद्धमनिलेरितं वस्तिमेद्गुददाहं कुर्व-
द्धरितहारिद्रक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रात् प्रव-
र्तयेत् स तूष्णवातः । वातपित्तं उस्तिमाश्रि-
त्य मूत्रं सशूलदाहं क्षपयति स मूत्रक्षयः ।
पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन उस्तीं सहन्य-
ते ततो मूत्रं सदाहं सरक्तं पीतं श्वेतं सान्द्रं
कृच्छ्रप्रवृत्तिं शुष्कं च शङ्खरोचनान्यतरचू-
र्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति । स मूत्राव-
सादः ॥

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रामृत्तिजाः ।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिमृत्तिजाः ॥

इति निदाने नवमोऽध्यायः ॥

भूतितस्येत्यादि मूलशुक्ललिङ्गम् । वा-
युनेत्यादिना विद्विघातः अत्यध्वेत्यादिनोष्ण-
वातः । वातपित्तमित्यादिना मूत्रक्षयलक्ष-
णम् । पित्तमित्यादिना मूत्रावसादः । ए-
वमेवा निदानं संप्राप्तिर्लक्षणं चोक्तम् । इ-
ति विस्तरतः इत्यादिनाध्यायमुपसहरति । द्वि-
तीयं च प्रस्तावयति ॥

इतीन्दुविरचितयाम्पटाङ्गसम्प्रद्वन्याख्याया

निदाने नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

उक्तमध्यायारम्भप्रयोजनम् ॥

अथातः प्रमेहनिदानं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति इस्माट्पुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

विंशति प्रमेहा भवन्ति । तद्यथा ।
रुफादुदकेक्षुसान्द्रसुरापिष्टशुक्रसिकृताशीतश-
नैर्लाप्रमेहा दश । पित्तात् क्षारकाळनील-
हारिद्रमाञ्जिष्ठशोणितमेहा पदः । वाताद्वासा-
मज्जहस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥

विंशति प्रमेहाः । सर्वेषां च प्रमे-
हाणां श्लेष्मा हेतुः । सर्वे च रोगस्थाना-
वाग्नवोत्पन्नाः श्लेष्मप्रमेहा भवन्ति । अतः क-
फादिप्रमेहे निर्दिश्यन्ते । दशोदकमेहादयः
कफाः भवन्ति । पदः क्षारादयः पित्तात् ।
वसादयश्चत्वारो वातादिति ॥

तेषां यत्किञ्चिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्मप्रमेदोमूत्रजननं स हेतुः । तल्ल वातपित्तमे-
दं क्लेदमासशुक्ररसैरन्विनो वस्तिगतं श्लेष्मा
प्रमेहान् जनयति । तै कफशोणिताभ्यां च
युक्तं पित्तम् । तैरसालसीकामज्जीजोभिश्च
वायुः ॥

तेषामित्यादिना प्रमेहाणां निदानमुच्य-
ते । तत्रेत्यादिना संप्राप्तिः । स्वहेतुदूषि-
तः श्लेष्मा प्राधान्येन यदा प्रमेहान् जन-

यति तदा वातादिभिरान्वितः सन् वन्निम-
न्वेति । यदा पित्तं तदा तैः पूर्वोत्तैर्गता-
दिभ्यो रमातैः कफशोणितान्या चानुगतम् ।
यदा वायुः तदा तैः पूर्वोत्तैः कफशोणित-
पित्तान्तैर्वनादिभिश्चावित ॥

त्रयाणामपि दोषाणां श्रेष्ठा प्रमेहेषु
प्राग् प्रकोपमापद्यते श्रेष्ठाधिष्ठानत्वान्मूत्र-
स्य । तत्तद्वैर्दृष्टं यत् यत् तेन प्रथमं दृश्यते तस्य
न्तसभागत्वात् । तदनन्तरं दृष्टेन्द्रादयः ।
ततः श्रेष्ठादिक्षये पित्तं प्रवर्त्तमानं चोत्पन्नं
मपि दृश्यति । तत्क्षयेऽपि प्रायश्चामादीन् धा-
तून् शरीरस्य परमसारभूतान् अस्तिमाकृष्य
मृतेण सह मिस्रजति ॥

सर्वमहेषु च रागध्वजाच्चतुर्लोक्येण प्र-
कोपमापद्यते । पित्तजोऽपि प्रथममप्यङ्ग-
पित्तं श्रेष्ठास्वरूपं लिङ्गं दर्शयति । वि-
लिखित्वा श्रेष्ठमपमेहो मूत्रा वातरोगान्
कफादौ क्षीणे पित्तमेहता गतिपद्यते । त-
त्रापि रक्तपृष्ठेन कालेन रक्तमयाद्वायुरेसा-
दीन् देहस्य सारभूतान् आकृष्यन्ते वातप्रमेहान्
करोति । अत्र त्रयेण दोषाणां कारणत्वं प्र-
थममेव वातपित्तप्राधान्येनोत्पत्तेः अपि कल्प-
नं किञ्चित्कान्धदत्तम् । सभागत्वं सदृश्यम् ।

तस्मात् कफपित्तवातजा क्रमेण मा-
व्ययाप्यासाद्या । तथा पित्तजा सप्तपृष्ठो-
पमेदस्थानत्वाद्विच्छेदोपक्रमत्वाच्च । वातजा
पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया विच्छेदोप-
क्रमत्वाच्च मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि
साध्यता मन्देषु ॥

तत्र कफजा प्रमेहा, साद्या त-
स्यादित्युक्तादृष्टान् । पित्तप्रमेहे तु पफान-
न्तरजे प्रथममेव पित्तप्राधान्येनोत्पत्तेः नय-
त्यानुसारद्वेतांर्याप्यत्यम् । तत्रापि मेदसि ना-
तिदुष्टे माध्यत्यमेव । वातप्रमेहाणां धातुषु
य विनातुत्पत्तरश्च सर्वप्रमेहाणामन्ते भावः ।
यथोक्तान् हेतून्माध्यत्यम् ॥

धातुसपर्यात् पुनः सर्वमहेषु मूत्रमारि-
लं भूमिं च भवति । दोषाणां दृष्ट्याणां
चोत्पत्त्यापृष्टमयोगेन मूत्रवर्णरसम्पर्शगन्-
विनेषाद्वर्णानामिव शुक्लकृष्णादीनां शरत्क-
ल्पापादयः प्रमेहाणां प्रभेदा भवन्ति ॥

यतो धातुमपकं सर्वेषु तत्र आविल-
मूत्रस्यापि साधारणं लक्षणम् । दोषाणां च
नानाविधाः सयोगाजानादिभयवर्णास्तु ॥

तेषां पूर्वरूपाण्यतिदृढिर्नयादीनां ज-
टिलीभावाच्च केशानां माधुर्यमास्यस्य तालुक-
पृष्ठोप । पिपासा मलाधिनयः रश्मि काये का-
याच्छिद्रेषु च शीतेच्छा स्नेहः स्नेहः सुप्तता चा-
द्रुषु पाणिपाददाहोतिमाधुर्यान् विपीलिकाप-
सर्पणं विस्रगन्धता च मूत्रशरीरयोः शुक्रता
च मूत्रे आसन्निद्रातटालस्यमनर्पणम् ॥

सर्वदृष्ट्यादीनि सर्वप्रमेहाणां पूर्वरूपा-
णि । मलं प्रसिद्धं वहिः कायभवनम् ॥

तत्र शीतं श्वेतमगन्धमच्छुद्रकमिरोद-
कमेही मेहति । उदुरसमियातिमधुरं शीतधी-
पत्तिच्छिदलामिलमिधुमेही । पयुपित्तं सान्द्री-
भयत् सान्द्रमेही । मुरातुल्यमुपरि प्रमत्तम-

ध सान्द्र सुरामेही । हृष्टरोमा पिष्टमित्र सान्द्रं
सितं च पिष्टमेही । शुक्रमं शुक्रमिश्रं वा
शुक्रमेही । सरुज ससिकृत सिकृतमेही ।
प्रायो मधुरमतिशीतं शीतमेही । मन्दमन्द
शनैःशनैः शनैर्मही । पिच्छिलं तन्तुवद्धमिव
लालामेही । वर्णगन्धरसस्पर्शः सुतक्षारोपम
क्षारमेही । उष्णं मपीकालं कालमेही । सफेनम
ऋतमम्लं चापपत्रनीलं नीलमेही । रुटुक
सदाहं हृग्निद्राद्युक्तमिव हारिद्रमेही । विस्रं म-
ज्जिष्ठोदकर्णमिव मज्जिष्ठामेही । विस्रमुष्णं
सलवणं शोणितसंकाशं शोणितमेही । रसामि-
श्रं वसां वा वसामेही । मज्जमिश्रं मज्जानं वा
मज्जमेही । सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव
च विरद्धमनुवद्धमजलं मत्तं इव हस्तीं सूचति
हस्तिमेही ॥

तत्रेत्यादिना क्रमेण प्रमेहाणां लक्षणमु-
च्यते । यन्मेह इति तन् पर्युषितं सन् परि-
वानात् सान्द्रं धनं भवति । सुतक्षार
क्षारजलम् । लसीकां म्लीनं मेहं प्रायम् ॥

ओजः, निम्बद्रुमपुरं तद्वैश्याद्वापुः क-
पायत्वेनोपसृजति तेन कपायमधुरानुयात
मध्विव मेह इति मधुमेही । स तु द्विगं कै-
श्चिदिष्यते । धातुक्षयेणानिलकोपादोपावर-
णेन वा । तदाटतो हि वायुराहारप्रसाद-
मादाय सुहृर्धुहुरनिमित्तं दोषलिङ्गानि वृद्धि-
क्षयो चाभिभाषयन् कुच्छसाध्यं मधुमेहं प्र-
वर्तयति । सर्व एव चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्व-
मायान्ति । तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनो-
च्यन्ते । यत् सर्वेष्वपि प्राज्ञाध्विव मधुर
मेह इति मधुररसत्रास्य देहो भवतीति ॥

ओज इत्यादिना मधुमेहलक्षणम् ।
ओजो नाम प्रधानधातुः पूर्वोक्तं प्रसृतमानं
तत्स्निग्धं मधुरं च वातसयोगाच्च कपायम-
धुरं किञ्चित् । पक्षान्तरप्रोधानाय कैश्चिदि-
ति । तन्नाश्रुतो दोषानृतः । कुच्छसाध्यस्त्याव-
रणान्मधुमेहः । धातुक्षयजन्मा त्वमाध्य ॥

तत्र प्रतिश्यायः शरीरगैयिल्यमरोच-
काविपाकौ प्रसेकश्चर्दिनिद्रा कासश्च श्लेष्म-
जानामुपद्रवा भवन्ति । वृषणावदरणं व-
स्तिमेद्रुतोदोऽम्लकं, पिपासा ज्वरो दाहो मू-
र्च्छातीसारं पाण्डुरोगश्च पित्तजानाम् ।
हृद्गर्हो लौल्यमनिद्रता कम्पः शूलं बद्धपुरी-
षत्वं शोषः कासः श्वासश्च वानजानाम् ॥

प्रतिश्यायादीनि श्लेष्मप्रमेहोपद्रवाः ।
वृषणावदरणादयः पित्तजे । हृद्रोगादयो वा-
तजे । लौल्यं विषयगृष्टिः ॥

अथैवमस्य मेदः, क्लेदादिभिरभिध्यण्यदे-
हस्य दोषैरनुगतयातो प्रमेहाभिष्टब्धौ मास-
श्लेष्मकाशेषु सन्निधमर्षसु च प्रदेशनिशेषा-
श्रयत्वात् प्राणापहारिण्यो भूयःकष्टतमोप-
द्रवा दश पित्ता जायन्ते । सुतरां चा-
धं कुर्यात् । तदभिमुखं हि प्रमेहिणा दोषाः ।
तत्रथा । शराविका कच्छपिका जालिनी
पुत्रिणी विदारिका सर्पपिका ममूरिकालजी
विनता विद्रधिश्च ॥

अथेत्यादिना प्रमेहाणामुपद्रवभूताः शरा-
विकाद्या दश पित्ता जायन्ते इत्युच्यते । मा-
मच्छेयकासादिषु ऊर्वादिषु । प्रदेशविशेषा-

अथवात् मुकुमारप्रदेशावाते भूयास व-
ष्टमा उपद्रवाः पश्चात्कालमाविरो रोगा यामु
तासथोक्ता । तदभिमुखा अध कायाभिमुखा

तस इयावेत्यादिना तामा प्रमेण
लक्षणमुच्यते ॥

तत्र इयावा हेतुदेनायुक्ता निम्नम-
ध्योन्नतोष्ठा शरायसस्थानममाणा शरायिना ।
महामूलागदातितोदा शृङ्गा कच्छपपृष्ठ-
निभा कच्छपिका । महाशयातितोदा स्त
न्ना निग्धवाविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांसासि-
राजालाटता जालिनी । महती पिटकाभि-
रल्पाभिराचिता पुत्रिणी । कठिना विद्रा-
रीरुन्दरद्वृत्ता विदारिका । शीघ्रपाका म
हावेदना सर्पपाठुविममाणा तद्विराभिश्च पि-
टकाभिधिता सर्पपिका । मसूराकारममाणा
मसूरिका । त्वचमुत्थान एव दहन्ती स्फो-
टैरावृता विसर्पन्ती रक्ता कुण्ठातिवृष्णोह
ज्वरकरी दाहभूयिष्ठातिकृष्टा चालजी । म-
हती नीलावगाढरुजाळेढा पृष्ठोदरान्यतरा-
धिष्ठाना विनता विनता । विद्रिप्स्तु व
क्ष्यते प्रथगेव ॥

शराविकासमा पिटका इयावादिगुण-
युक्ता भवति । शरावस्येव सस्थानमाकार
प्रमाण मान च यस्या सैवम् । महामू-
लेत्यादि कच्छपिकाया लक्षणम् । सुबाधम् ।
अवगाढो घन । विदारिकिन्द सृगालिरा-
कन्दम् । त्वचमुत्थान एवेत्यादिनालज्जिलक्ष-
णम् । महतीत्यादिना विनतालक्षणम् । वि-
द्रिप्स्तु बहुवचन्यत्वात् प्रथगेव वक्ष्यते ॥

तासामात्रा पश्चातिनलश्रेष्मणेन सभवेन
मूलन्याध्येकरूपत्वाच्चदृष्टिकारितया तु स
हा । न त्रितराः पित्तोन्वणतयाल्परूपे-
दोभावाद् । प्रमेहश्चाथ पिटकासु यथार्थ
दोषोद्रेको भवतीति । भवति चाव श्रेणः ॥

तासा पिटकानामात्राः पञ्च विदा-
रिवान्ता अतिप्रलक्ष्णममेहः प्रभवत्वादिहेतोर्दु-
सहा भवन्ति इतरा सर्पपिकाया पञ्च न
तु दुःसहा पित्तोन्वणत्वादिहेतो । आसा
च पिटकाना प्रमेहवशादोषोद्रेको भवति । ये-
नैव प्रमेहेण सह वर्तन्ते तयोपा एव भ-
वन्तीत्यर्थः । भवति चासेति च-नरीति ॥

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

प्रमेहेणेयादि । एता पूर्वोक्ता पि-
टका दुष्टमेदस पुरुषस्य प्रमेहेण विनापि
जायन्ते ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिमहः ॥

साधदित्यादि । एता शराविकाया
पिटकास्तावन्न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिमहः ।
एतदुक्तं भवति । आसा पिटकाना स्वरू-
पातुरोधाद्वर्णवस्तूनि स्वमरुमासमेदोमज्जासि-
रास्त्राज्यादीनि दोषाः सद्रूप्य उत्तानतो ग-
म्भीरतो वा कर्तुं प्राप्तास्तदा यावत्कालेन
वस्तुसद्रूप्यं न निर्वृत्तं तामन्न लक्ष्यन्ते या-
वता कालेन सद्रूप्यं निर्वृत्तं तदा लक्ष्य-
न्ते । आसाश्च वस्तुपरिमहरूपत्वान् पूर्व-
रूपासम्भव वस्तुपरिमहः कठिनाभोगमहणम् ।

आसा च प्रमेहलक्षणान्वयेन दोषान्वयोऽयूय ॥
हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ।
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तापेक्षं तु तं विदुः ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिण्डं
मधूपमं स्याद्विनिधौ विचारः ।
संपूरणाच्छ्लेष्मसमुद्भवः स्यात्
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥
सपूर्वरूपाः रक्तपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्या
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥

हारिद्रवर्णमित्यादिनाऽसंभवं ध्रान्तिनि-
वृत्तिं करोति । सुबोधम् । सर्वमेहेषु च
रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । तत्र य-
दान्यदोषापेक्षया स्वल्पं प्रकोपो भवति त-
दा प्रथमं भवन्नपि श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं द-
र्शयेत् । यथा तु न स्वल्पं तदा प्रथमं
संपूर्णं एव श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात्
कफादौ क्षीणे पित्तमेहता प्रतिपद्यते । त-
न्नापि रक्तप्रवृत्ते कालेन रक्तक्षयाद्वायुर्वसा-
दीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान्
करोतीति क्रमेणेत्युक्तम् ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसमग्रहव्याख्याया
निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

उक्तशेषत्वाद्विद्रवैरुत्सर्पेण तत्तमानत्वा-
च्च वृद्धिगुल्मयोस्तन्निदाननिर्णयायाध्यायारम्भः ।

अथातो विद्रधिदृष्टिगुल्मनिदानं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

शुक्लैः पृथुपितात्युष्णरूक्षगुल्माविदाहिभिः ।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूपणैः ॥
दुष्टत्वच्चासमेदोस्त्रिस्तावासृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्चा महामूलो महारुजः ॥
वृत्तं स्यादायतो यो वा स्मृतः पौदा स विद्रधि

शुक्लैरित्यादि । पृथुपितादिभिरभ्यासेन
शुक्लैः जिह्मशय्यादिभिर्वा । तैस्त्रैश्च रक्त-
प्रदूपणहेतुभिर्यः शोफः स्यात् स विद्रधिदि-
ति सन्नधः । किंभूतः शोफः आह दुष्ट-
त्वगाद्याश्रयः । तथा स बहिर्वा भवत्यन्त-
र्वा वृत्तो वा आयतो वा ॥

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥
बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोऽनतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मप्रदूपनः ॥
बल्मीकवत् समुच्छ्रयी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।
नाभिवर्तिस्तयकृत्सीहकोमहत्कुक्षिवंशने ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने वा—

अथ विद्रधिर्वातादिभिः सन्निपातेन

रक्तेन क्षुतेन चेति पञ्चमिध. । तत्र तस्य ना
न्यादारभे । मन्थीरोऽग्राह । गन्ध्यानुभ-
यस्यापि विद्वेधे म्यानम् ॥

—यानात्तयानितीप्रहर ।

श्यावारणधिरौत्थानपाको विषमसम्यिति ॥

व्यय=उदभ्रमनाहस्पन्दसर्पणशङ्कान् ।

रक्तनाम्नामित पितातृष्णाहङ्गरग्राहवान् ।

क्षिमात्थाननपाकय पाण्डु रण्डयुत फफात् ।

सोत्तेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचनगौरव ॥

चिरात्थानविदाहश्च सकाणं सन्निपातत ।

सामर्थ्याचार विभजेद्व्याप्यन्तरलक्षणम् ॥

वातात्तोत्यादि वातविद्रिष्टिलक्षणम् ।

रक्ततामेयादि पितातृ । पाण्डुकण्डूवित्यादि

विदाहान्त फफात् । विदाह पात्राभिमुख

त्वम् । सन्निपातजो विद्रिष्टिलक्षणैः सरीणिः । अ

स्याधोक्तलक्षणोद्दिश्येयास्याभ्यन्तरलक्षण सा-

मर्थ्यास्तमवादिभजेन् विभज्य दुर्यात् । अने

नैतदुक्त भवति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरविशेषा

विषयया वातादिविद्रिष्टिलक्षणमुक्तं तथापि य-

द्वाभ्य उपपत्ते रक्तताम्रत्वादि तत्तत्रैव विज्ञे-

यम् । यत्त्वाभ्यन्तर एवोपपद्यते आनाहमो-

हारोचकादि तत्तत्रैव लिङ्गम् । यत्तु क्षिप्रो-

त्थानप्रपाकानुभवत्र समवति तदुभयत्रापि लि-

ङ्गमिति ॥

कृष्णस्फोटोदृत श्यामस्तीव्रदाहस्त्राज्वर. ।

पित्तलिद्वोऽग्राजा नाथ स्त्रीणामेव नयान्तर ॥

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिण ।

क्षतोष्मा वायुविश्लिष्ट सरक्त पित्तमीरयन् ॥

पित्तालम्बनं कुर्याद्विद्रिष्टि शूर्पपत्रम् ।

पृष्णमोटापृतत्वादि रगविद्रिष्टिलक्षणम् ।

स च नागोऽभ्यन्तरं या स्वागामेव भवति ।

न तु पुरुषाणा इति रक्तविद्रिष्टि । शस्त्रादिभि-

रित्यादि शतविद्रिष्टिलक्षणम् । भूरय भूयास

पत्रयाः पश्चात्कात्रभावित्र फटा रोगा य-

भिन्न म तथोक्त ॥

तपूपत्रभेदश्च स्मृताऽधिष्ठानभेदेन ॥

नाभ्या हिमा भवेदस्ती मूत्र कृन्द्गपूति च

श्यामोयकृतिर्गोऽस्तुमीत्युन्मृतासम्यक्पुन

गच्छदश्च श्लोम्र स्यान् मर्याद्वनग्रहो हृदि ।

प्रमोहस्तमकः कामो हृत्पयोद्वहन व्यथा ॥

शुक्षिपार्थान्तरागमार्तिः शुक्षाराटोपजन्म च ।

मन्मोर्ग्रहो वसणयोर्दृष्टयोः फटिष्टृष्टयोः ॥

पार्थयोश्च व्यथा पापी पवनस्य निरोदनम् ।

आमपक्विद्रिष्टत्वे तेषा शोकवदादिशेत् ॥

तपु च विद्रिष्टिनाशयविशेषवशादाश-

यिविशेष । तस्मादुपपन्नविशेषभेदेन । एत-

देव नाभ्या हिभ्येत्यादिना दर्शयति । हृद्य-

धान्त इति । तेषा विद्रिष्टीनामामत्व पक्त्व

विदग्धत्वे च सुगोर्क शोकस्यामादिलिङ्गैरा-

दिशेत् शोकोऽल्पोऽन्योऽप्यस्मिन्नादिना । वि-

दग्धत्वे पाकाभिमुखत्वम् ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखोत्पकाः प्रसन्नन्त्यधरे गुदात् ।

गुदास्यान्नाभिजो विद्यादोष हेदाश्च विद्रिष्टौ ॥

यथास्य त्रणवत्तत्र विचर्य्य सन्निपातज ।

पको हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्गहारेव वा ॥

पक्षान्तः स्रवन् वक्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः

नाभेरूर्ध्वे ये विद्रव्यस्ते पक्वा सन्तो मुख्यादोष स्रवन्ति । नाभेश्च येऽधरास्ते दोष गुदात् स्रवन्ति । नाभिजो मध्यस्थत्वान्मुखाच्च गुदाच्च दोष स्रवति । अस्मिन्विद्रव्यौ वातादिक दोषमनुबद्धार छेदात् कौषाद्विघाथात् प्रणवत् । प्रणे यथा छेद्वृत्तिविशेषण वाताद्यन्वयोऽनुमीयते एवमत्रापि । प्रणे च वक्ष्यति । (प) मस्तुमासपुलाकान्मुतुत्यतन्व-
रुपसमुतीत्यादि क्षीणस्योपद्रवान्वित इत्येवमन्ते ग्रन्थे विवक्ष्ये इत्यनुवर्तते ॥

एवमेव स्तनसिराविहृताः प्राप्य योपिताम् । सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेऽव्ययधुर्येन ॥ स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रविलक्षण । नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां तु न जायते

एवमेवेत्यादि स्त्रीणां स्तनविद्रविलक्षणम् ।

स बाह्यविद्रविलक्षणो भवति । कन्यकानां नैव जायते तासां नाड्यं सूक्ष्ममुत्ता भवन्ति । इत्युक्ता विद्रव्य । कुष्ठ इत्यादिना वृद्धेलेक्षणमुच्यते ॥

कुष्ठोरुद्धगतिर्वायुः शोफशूलरश्चरन् । मुष्कौ वृक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः प्रपीड्य धमनीर्दृष्टिं करोति फलकोशयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान् स वृद्धिं सप्तधा गद ॥ मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् । वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पकोदुम्बरसकाशः पित्तादाहोष्णपाकान् ।

कफाच्छीतोयुरक्षिः ॥ कण्डूमात्रकठिनोत्पलकृष्णस्फोटवृत्त पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः । कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुस्त्रालफलोपम ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रं स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णं गेवत्क्षोभ याति सरुद्धदुः ॥ मूलकृच्छ्रमधः स्याच्च बलवः फलकोशयो ।

स्वकारणात् कुष्ठः सन् कारणान्तरेण रुद्धगतिः मुष्कौ वृषणौ कफकोशौ । वृद्धिर्नाम गदो वातादिभिरन्त्रान्तैः सप्तधा भवति । सुबोधम् । वातपूर्णदृतीत्यादि वातात् । दृतिर्भस्त्रा । अहेतुरुक् बाह्येन हेतुना विना अकस्माद्गुप्यत । पकोदुम्बरसकाश इत्यादि पित्तात् । शीत इत्यादि कफात् । कृष्णेत्यादि रक्तात् । कफवदित्यादि मेदसा । मूत्रधारणशीलस्येत्यादि मूत्रवृद्धेलेक्षणम् ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोषावगाहनैः । धारणेरणभाराच्चविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽप्येष क्षुद्रान्नावपय यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ कुर्याद्वक्षणसन्निस्थो ग्रन्थ्याभ श्वपशु तदा ।

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुस्तम्भवती स रायुः । प्रपीडितोऽन्तः स्वन्नान् प्रयाति मध्यापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

आन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः । रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥

वातकोपिभिरित्याद्यान्प्रवृत्तैर्लक्षणम् ।
घारणरणे वायोरेव । सुषोषमन्य । उपे-
क्षमाणम्याचिफित्यमानस्याध्मानादिमर्तो गुण्य-
वृद्धिं कुर्यादिति समर्थ । उक्तो वृद्धिः ॥

अनन्तर शोकसामान्याद्गुल्म उच्यते ॥
गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः सृष्टैर्निचय गतैः ।
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टम ॥

गुल्मोऽष्टप्रेत्यादि सख्यारूपा सप्रामि-
सदेवाष्टधात्व दर्शयति । पृथग्दोषैरित्यादि-
ना । न च वातादिभेदेन सप्तविधः ।
स्त्रीणामेवार्तवस्य रजसो दोषेणाष्टम ॥

अथयाज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा
कर्मभिः फणितो वातव्यानाहारयत्याहाराभि-
लापी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानन्तर वा
लङ्घनपुवनव्यवाययानयानादीन् देहरिषो-
भिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदीरयत्युदीर्णा-
न्वावातादीन् निश्वासोच्छ्वासौ वा निष्टुह्णा-
त्यल्लेहपूर्व वा वमनविरेचने करोति तथा
शोधित एववातिविदाहिनोऽभिम्यन्दिनो वा
निपेयते तस्य यथास्य वातप्रधाना कुपि-
ता दोषा पृथक् सृष्टा समस्ता सर-
क्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यादृत्योर्ध्वमधश्च
मार्गमवश्यं शूलमुपजनयन्तो गुल्ममभिनि-
र्वर्तयन्ति । यतश्च तस्मिन् शूलविद्ध इव
व्ययते तीव्रवेदनादितः कृच्छ्रोच्छ्वासस्त-
स्माच्छूलमित्युच्यते ॥

अयेत्यादिना गुल्मानां विस्तरेण नि-
दानं संप्राप्तिश्चोच्यते । यं च वराति त-

स्य वातप्रधाना दोषा गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति ।
स च गुल्मो नामा शूलमित्युच्यते । इ-
त आह । यतश्चेत्यादि ॥

अथ योऽसौ गुल्मः यमाभिनिर्वर्तय-
न्ति दाया इत्याह ॥

तत्रातिकर्शनात् कफपित्ताभ्यां वा
मार्गनिरोधाद्व्याश्रयो वायुस्तप्तुनो रौ-
स्यात् कठिनीभूतः स्वाश्रये स्थतन्त्रः प-
रतन्त्रो वा पित्तश्रेष्ठाश्रये स्पर्शोपलभ्यः
पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो प्र-
थिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसङ्गां लभते ।
तस्य पञ्च म्यानानि वास्तिर्नाभिः पार्श्वे
हृदयं च । अथास्य पूर्वरूपाणि सदनम-
मिशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुता कुक्षि-
शूलमाभ्यान्मुद्गिरणं रज्जुगो विदग्धेऽङ्गे
छर्दिराटोपो मलस्य मादुर्भागोऽप्रवृत्तिश्च ।

तत्रातिकर्शनादित्यादि । द्वौ हि हेतू
वातस्य कणन मार्गरोधश्च । तस्य गुल्मस्य
वस्त्यादीनि पञ्चाशयाः । सदनदीनि सा-
मान्येन पूर्वरूपाणि । सौहित्यं रुचिं तद-
सहिष्णुत्वम् । उद्विग्नं छर्दनम् । मलस्य
पुरीषस्य प्रादुर्भावो बहिरप्रवृत्तिश्च ॥

तत्र वातात् सून्येव च शङ्कुनेव
च व्यथो मन्याशिरः शङ्खशूलज्वराङ्गमर्द-
ष्टिहाटोपान्त्रकूजोदायतोऽन्त्रासोपरोधमुखशो-
पस्तन्पगात्रता वायुकालेपृषद्रवरादिर्विपमा-
प्रता कृष्णारुणपरुषत्वङनत्वादित्वं गुल्म-

श्वास्य चलत्वाद्यायोरनियतस्थानसंस्थानोद-
चप्रलयाल्पमहारजः पिपीलिकापरिगत इव
तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशेच-
र्म कदाचित् कटाचित्सकोचयतीव हर्षयति
रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु सर्वस्मिन्नपि
देहे प्रायो वस्त्याभयश्च भवति ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्मलक्षणम् । वा-
युकलेषु विनान्तादिषु । वातिको गुल्म
प्रायो वस्त्याभयो भवति ॥

पित्तादाहो धूमकोऽल्लकस्तृष्णा ज्वरः
स्वेदो विद्भेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरि-
तहारिद्रत्वगादित्व गुल्मश्वास्य तप्ताय पिण्ड
इव तमवकाश दहति द्यते धूमायत ऊ-
ष्मायते शिथिल इव व्रण इवास्पर्शसहो
निलोमा प्रायो नाभ्याभयश्च ॥

दाहादि पित्तात् गुल्मे लिङ्गम् । धूम-
को धूमायनम् । धूमकान्त्वयोर्लक्षणमुक्त
क्षोभेदीये । तथा त्वह्नर्यादिषु हरितहा-
रिद्रो वर्ण इत्यतः ॥

कफात् सौमिल्यमरोचकाविपाकौ हृ-
दयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदन कासो हृ-
ष्टासः पीनसोनिद्राऽलस्य नखादिशुक्ता
गुल्मश्च सुप्तस्थिरगुरुकठिनोऽवगाढोऽल्परु-
प्रायो हृत्पार्श्वत्रयश्च । सस्पृष्टलिङ्गः स-
सर्गात् । स त्रिविधः । सर्वलिङ्गनिचये
निचयगुल्म सोऽसाध्यः ॥

कफात् गुल्मे सौमिलादिक लिङ्गम् ।

अवगाढो घनः । ससर्गजेषु त्रिषु गुल्मेषु
यथास्व ससर्गलक्षणानि भवन्ति । सर्वलि-
ङ्गमित्रीभावे निचयगुल्मः सोऽसाध्यः ॥

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशे-
प्यात् पारतन्त्र्यादवैशारद्यादुपचारानुरोधाच्च
स्त्रिया एव भवति ॥

(या स्त्री गर्भमर्दनसमर्था सत्र गृह्यते । न क्वयका
प्रतनुकार्त्तवा परिणतययस्का चेति चरकव्याख्याने नर्जतः ॥)

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनाविहे-
तोः स्त्रिया एव भवति । न पुरुषस्य य-
थोक्तविपर्ययात् । अवैशारद्यादि तत्र सा-
विशय विद्यते । गर्भकोष्ठे स्त्र्यार्तवागमनवै-
शेष्येण विशारदा व्युत्पन्नयुद्धि ॥

तत्र यदासावृत्तुमती नवमसूता यो-
निरोगिणी वा वातलान्यासेवेत तदास्या वा-
यु प्रकृपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यात्तव-
मृपकृणद्धि । तदुपरुध्यमान मासे मासे कु-
क्षिमभिनिर्वर्तयति गर्भलिङ्गानि च हृष्टास-
तन्द्राज्ञासाददौहृदस्तन्य दर्शनादीनि । वायु
ससर्गात् पुन पित्तैकमकोपतया च वात-
पित्तगुल्मरूपाणि क्रमाच्छलस्तम्भदाहती-
सारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूल त-
था योन्यादौर्गन्ध्यमास्त्राव च करोति ।
गुल्मश्च न गर्भ इवाङ्गैः पिण्डित एव तु
चिरेण सशूल स्पन्दते । गुल्म एव वर्द्ध-
ते न कुक्षिः ॥

तत्रेत्यादिना िग्न सप्राप्तिश्चोच्यते ।

एव कृपितो वायुः गर्भलिङ्गम् कृक्षिमभि-
निर्वर्तयतीति सम्बन्ध । गर्भलिङ्गानि हृष्टा-
सादीनि चाभिनिर्वर्तयति वातस्य ससर्गात्
पिचकोपतया च तच्छोणित क्रमाद्वातापिच-
जातानि शूलादीनि करोति । गर्भाशये सु-
तरा शूलम् । यो स्त्रावादि च कुरु-
त । अस्या गुल्म गर्भे इवाङ्गेन स्फुर-
ति । पिण्डीभूत शूलवाश्च चिरेण स्प-
न्दते । अस्या कृक्षिर्न वर्धते । गुल्म-
स्तु वर्धत एव ॥

स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ।
तस्माच्चिरेण नैव वा पाकमेति । भृशदु-
ष्टरक्ताश्रयत्वात्तु विद्रधि शीघ्रपाको भवती-
ति ॥ भवति चात्र ॥

यत सर्वो गुल्म स्वदोषाधिष्ठानः
स्वदोषाश्रयो भवति तस्माच्चिरेण पाकमेति
भजते न वा पाक भजते । सपाको भ-
वत्यपाक एव वा विद्रधिरनन्यदोषारब्धोऽपि
दुष्टरक्ताश्रयोभवत्यत शीघ्र पच्यते । शीघ्र-
विदाहिर्त्वादेव च विद्रधिरित्यभिधीयते । वि-
दाह पाकः भृशमहण गुल्मे विद्रध्यपेक्षया
स्वप्परक्तकापप्रदर्शनार्थम् ॥

गुल्मेऽन्तराश्रये रस्ति कृक्षिहृष्टीहवेदनाः ।
अग्निर्गर्भरुध्नो वेगानां च प्रवर्तनम् ॥
अतो विपर्ययो पाहं कोष्ठान्नेषु तु नातिरुहः ।
वैवर्ण्यमपकाशस्य वाहिरुन्नततापिचम् ॥

वसिरेदनान्तराश्रयलिङ्गम् । एत-
द्विपर्यात् कोष्ठारुगादिभिर्नाहं विद्यात् ॥

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरेभृशम् ।
ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥
घनोऽग्निलोपयो ग्रन्थिरग्निलोर्ध्वं समुन्नतः ।
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यग्निला तदाकृति-
पकाशयात् गुदोपस्थ वायुस्तीव्ररुजः चरन् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥

इत्येकादशोऽध्यायः ॥

साटोपमित्यादिना गुल्मप्रायो भवती-
त्यानाहस्य लक्षणमुच्यते । आटोपो नामे-
रधो मन्दसञ्चारवायुता । घन इत्यादिना
गुल्मसादृश्यादर्धालाप्रतिष्ठितयोर्लक्षणम् । प-
काशयादित्यादि तूनीप्रतून्योः । स एवेति
वायुः । अत एव पकाशयात् गुदोपस्थग-
मनात् । वैपरीत्येन गुदोपस्थात् पकाशय-
प्रयासीति ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमग्रहव्याख्याया
निदाने एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शोफानाहजठरविकृतिसामान्याद्विद्वध्या-
द्यतनरमुदरनिर्णयाध्यायारम्भ ॥

अथात उदरनिदान नामाध्याय व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षय ॥

रोगा सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतगामुदराणं तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चात्रैर्जायन्ते मलसचयात् ॥
ऊर्ध्वाधोधातवा रुग्णा वाहिनीन्मुवाहिनीः ।
प्राणान्मपानान्सदृष्यकुर्युस्तद्वासासन्निगाः
आध्याय्यं कुक्षिमुदरम्—

सर्वपामपि ज्वरादीनामग्निमान्द्यसम्भ-
वाद्युदराणामतिगम्यः । अतोजीर्णहेतुकान्मलि-
नात्रहेतुकाश्च वावादिस्त्रय्याद्युदराणि जाय-
न्ते । ऊर्ध्वाधि इत्यादिक्रया संप्राप्त्या मला
उदरं कुर्युरिति मन्यन्ते । धातवो वाता-
दयः । अम्बुवाहिनी सिरा ऊर्ध्वागोदेह
रुग्णा प्राणाश्च सदृश्य एव ह्मासस्य म-
ध्यमात्रिता ॥

—अष्टश तच्च भिप्रते ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च हीनदृशतोदरैः ।
तेनार्ता शुष्कतात्वयोऽथ शून्यपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टानलाहारा कृशा प्रमातृकुल्यः ।
स्यु मेतरूपाः पुरुषा भाविनस्तस्य ऋक्षणम् ॥
धुनाशोऽन्न चिरात्मर्षं सविदाह च पच्यते ।

जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहृदसहते न च ।
क्षीयते घलत शश्वच्च त्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ।
दृद्धिविशोऽप्रष्टचिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।
रुग्नास्ति सन्धौ ततता लम्बलपाभोजनैरपि ।
राजीजन्म बलीनाशो जठरे—

तथोदर वातादिभिः सत्रिपातेन मू-
हादिभिश्चापृथा । सुगोधम् । लघुभोजना-
दिभिरपि जठरे ततता राजीजन्म बलानां
नाशश्च भवतीति पूर्वचक्षम् ॥

—जठरेषु तु ॥

सर्वेषु तन्द्रा सदन मलसङ्गोऽल्पवद्विता ।
दाह श्वयपुरा मानमन्ते सलिलसम्भयः ॥
सर्वं स्वतोयमरुणमशोकं नातिभारिकम् ।
गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥
नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृता प्रणश्यति ।
मारुतो हृत्कटीनाभिपाशुक्षणवेदन ॥
सशब्दो निःश्वरेद्रागुर्निद्रा यद्धा मृत्रमल्पकम् ।
नातिमन्दोऽनलो लोल्य न च स्याद्विग्नसंमुखम्

सर्वेषु जठरेषु तन्नादि साधारण लि-
ङ्गम् । अरुणतागतोयमन्त्रादिङ्गम् । भारि-
कं गुरु । शुडगुडरियव्ययं शब्दः । मा-
रुतो वेगं कृता तत्रयतीति तत्रभ्यते । त-
श्यति नोपलभ्यत इत्यर्थः । नातिमन्द इ-
त्यादिना सलिलसम्भयऽतिमन्त्रत्वं निर्जितम् ।
न च लोल्यं मृत्रम् । विग्नं च मृत्रं न
स्यात् । यथा सलिल इत्यर्थः ॥

तत्र वातोदरे शोफ पाणिपान्मुष्कसन्निधुः ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरू पर्वभेदनम् ॥
 शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वयकस्माद्भासश्छिद्यते ॥
 सतोदभेदमुदर तनुकृष्णसिराततम् ।
 आमातद्वतिवच्छब्दमाहत प्ररुरोति च ॥
 बायुश्चात्र सरक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ।

पाणिशोफादि वातोदरलक्षणम् ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता
 भ्रमोऽतिसार पीनत्व त्वगादातुदर हरित् ।
 पीतताम्रसिरानद्ध सखद सोष्म दहते ॥
 धूमायति मृदुस्पर्श क्षिप्रपाक प्रदूयते ।

ज्वरादिष्वपि पित्तोदरे ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदन स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥
 निद्रोऽश्लेष्मारुचिश्वासः शसुक्त्वगादिता ।
 उदर स्तिमित स्निग्ध गुरुराजीत महत् ॥
 चिराभिष्टुदिकठिन शीतस्पर्श गुरु स्थिरम् ।

अङ्गसदनादिक श्लेष्मोदरे ॥

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैस्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥
 गरदूषीविपायैश्च सरक्ता सचिता मला ।
 कोष्ठ प्राप्य विकुर्याणा शोफमूर्च्छाभ्रपान्त्रितम्
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदर शीघ्रपाक मुटारणम् ।
 बाधते तच्च सुतरा शीतवाताभ्रदर्शने ॥

त्रिदोषकोपनैरित्यादिना सन्निपातोदर-
 स्य निदानादिकमुच्यते । तैस्तैरित्यादि म-

र्वरोगनिदानोक्तैः । तच्च सन्निपातोदर शी-
 तादिकाले सुतरा बाधते ॥

अत्याशितस्य ससोभाधानपानादिचेष्टितैः ।
 अतिव्यवायभाराध्वगमनव्याधिकर्शनैः ॥
 वामपार्श्वीश्रितः प्रीहा च्युत स्थानाद्विवर्धते ।
 शोणित वा रसादिभ्यो विवृद्ध त विवर्धयेत्
 सोऽष्टीलैवातिकठिनः प्रोन्नत कूर्मपृष्ठवत् ।
 क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्ष्यावुदरमावहेत् ॥
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुज्वरं ।
 पाण्ड्वत्वमूर्च्छाच्छर्दीभिर्दाहमौहैश्च संयुतम् ॥
 अरुणाभ विवर्ण वा नीलहारिद्रराजिमत् ।
 उदावर्तकजानाहैर्मोहिहृद्दहनज्वरं ॥
 गौरवारुचिकाठिनैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ।
 प्रीहवदक्षिणात् पार्श्वीत् कुर्यात्पृष्ठदपि च्युतम् ॥

अत्याशितस्येत्यादिना प्रीहोदरमुच्यते ।
 अतिभुक्तवतो यानादिचेष्टितैः, ससोभादितिव्य-
 वायादिकर्शनैश्च स्थानाच्च्युत प्रीहा विवर्धते ।
 अथवा रसादिभ्यो घातुभ्यो रक्त विवृद्ध दृ-
 ङ्गि प्राप्तमाभयत्यात्त प्रीहान विवर्धयेत् ।
 आसादिभिः संयुतमुदरमावहेदिति सवन्धः ।
 तत्र प्रीहोदर उदावर्तादिभिलिङ्गैः क्रमाद्वा-
 तादीन् मलान् विद्यात् । तेनोदावर्तादिभि-
 लिङ्गैर्वाताधिक प्रीहोदर भवति । मोहादि-
 भिः पित्ताधिक भवति । गौरवादिभिः क-
 ष्माधिकम् । प्रीहसमानत्वाद्यकृतस्तदुदरस्या-
 पि निदानादिभिरनधिकता ॥

पक्ष्मवालं सहाग्नेन भुक्तैर्वद्धायनं गुदे ।
 दुर्गमाभिरुद्रावर्तैर्गर्वान्नोपलोपिभिः ॥

वर्चं पित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिल' ।
 अपानो जठरं तेन स्युर्दीहज्वरतृदक्ष्वा ॥
 कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुग्न् ।
 मलसङ्गोऽरुचिऽतृन्निरुदरं मूढमारुतम् ॥
 स्थिरं नीत्रारुणमिगाराजीनद्धमराजि वा ।
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना यद्वोदरमाह ।
 पक्ष्मादिभिर्गुदे यद्वमार्गे कुपितोऽनिलोऽपाना-
 रयो वर्चं प्रभृतीन् रुध्वा जठरं कुरुत इति
 सधन्ध । तेन जठरेण पुरुषस्य दाहादय
 स्यु । सुनोधम ॥

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नेश्च भुक्तैरत्यशनेन वा ।
 भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहि
 आम एव गुदादेति ततोल्पाल्प सविड्सः ।
 तुल्यं कुणपगन्धेन पिच्छिलं पीतलोहितः ॥
 शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ।
 वर्धते तदधोनाभेराशु चैति जलान्मताम् ॥
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वागतृद्भ्रमं ।
 छिद्रोदरमिदं माहुः परिस्त्रावीति चापरे ॥

अस्थ्यादिशल्यैरित्यादिना छिद्रोदरस्य
 निदानादिकमाह । तच्छिद्रैश्छिन्नपवान्त्रं तृ
 द्रै । स्रवन् किञ्चिन् गुदात् बहिरिति कि-
 ञ्चिज्जठरमापूर्य तिष्ठति । वातादिदोषान्त्व-
 येन यानि रूपाणि तत्र तान्युद्रिक्तानि भ-
 वन्ति । व्याप्तमतिशयेन शुभम् । आचा-
 र्या इदं छिद्रोदरं नाम्ना आहुः । अपरे
 आचार्या छिद्रोदरस्यैव परिस्त्रावीति ना-
 म मन्यन्ते ॥

प्रवृत्तस्तेहपानादेः सहसामाम्बुपायिनः ।
 अत्यम्बुपानान्मन्दाग्ने क्षीणस्यातिकृशस्य वा
 रुध्वाम्बुमार्गाननिलं कफश्च जलमूच्छितं ।
 वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥
 ततः स्यादुदरं तृष्णागुदमुतिरुजान्वितम् ।
 कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ॥
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथुः ।
 दकोदरं महत् मिश्रं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ॥

प्रवृत्तस्तेहपानादेरित्यादिना दकोदरमा
 ह । तदम्बु कफानिलाबुदराश्रयौ वर्द्धयेताम् ।
 ततस्तृष्णान्वितत्वादियुक्तमुदरं स्यात् । आ-
 वृत्ता नाभिर्यत्न ॥

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युता ।
 पाकाद्द्रवाद्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमृखान्यपि ॥
 स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ।
 तदेवोदकमाप्याय्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाह तं च न शब्दवत् ।
 मृदुव्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ।
 सिरान्तर्द्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ॥
 वातपित्तकफप्लीहासन्निपातदकोदरम् ।
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतं ॥
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ।
 जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रं तममत् ॥
 वलिनस्तदजाताम्बु यन्नसाध्यं नरोत्थितम् ।

इति निदाने द्वादशोऽध्यायः ॥

उपेक्षयेत्यादिना सर्वोदरेपूदकरूपापत्तौ
 हेतुरुच्यते । वातादयः स्थानाच्च्युता पात्रे-

सादः श्रमोऽनिलात्तन गात्ररूतोदकम्पनम्
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥

शोफानाहास्यवैरस्याविदशोपाः पार्श्वमूर्धरूक् ।
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्व ज्वरस्तम ॥
तृट्स्वेदमूर्छा शीतेच्छा दौर्गन्ध्य रुद्धवक्त्रता ।
वचोभेदोऽम्लको दाह रुफान्छुरुसिरादिता
तन्द्रा लवणवक्त्रत्व रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासरउद्विध निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुस्तह ॥

सर्वस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि
पूर्वरूपम् । गात्ररुगादि वातपाण्डुरोगलक्ष-
णम् । हरितसिरादित्वादि पित्तात् पाण्डुरोगे
भवति । शुक्लसिरादित्वादि छर्द्यन्त कफात्
पाण्डुरोगे भवति । आदिग्रहणेन नरवि-
ण्मूत्रनेत्राणा ग्रहणम् । निचयात्सन्निपातान्मि-
श्रलिङ्गं सोऽतिदुस्तह ॥

मृत् कपायानिल पित्तमूत्रा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्त विरूक्ष्य च
स्रोतास्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्भुक्त्वा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोग ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
शुरीप कुमिवन्मुञ्चेद्भिन्न साष्टकफ नरः ।

कपाया मृदनिल दूषयित्वा ऊपरा
मृत् पित्त दूषयित्वा मधुरा मृत् कफ दू-
षयित्वा पाण्डुरोग कुर्यादिति सग्रन्थः । मृदोर-
सविशेषेण दोषविशेषकोपनत्व रसादिदूषण सा-
धारणम् । स्रोतास्यापूर्य रुक्त्वा च पु-
र्ववदिति पाण्डुरोगसमानसम्प्राप्त्या तेरेव
च लक्षणैरिति । ततो नर शूननाभ्यादि-
युत । अत्र तु नाभिधयध्वादिर्विशेष इ-

त्यर्थः । उक्तः पाण्डुरोग । अथ तदङ्गभू-
ता कामिलेच्यते ॥

यः पाण्डुरोगी सेपेत पित्तञ्च तस्य कामिलाम्
कोष्ठशाखाथय पित्त दग्ध्वासृज्जांसमावहेत् ।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥
दाहारिपाकृत्पणावान् भेकाभो दुर्वलेन्द्रिय ।
भवेत् पित्तोद्वणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥

पाण्डुरोगी यो नर पित्तकृमाहारा-
दिक सेवते तस्य कामिला पित्तमावहेत् ।
किं कृतेत्याह । असृज्जास दग्ध्वा तस्या-
श्चोभयो मार्गं कोष्ठं शाखा च असौ
च कामिलाख्यो रोगः पाण्डुरोगाद्विना पि-
त्तोत्त्वणस्य पुंसो भवति । अपि चेति
युक्तिसमुच्चये ॥

उपेक्षया च शोफाद्व्या सा कृद्वा कुम्भकामिला

उपेक्षया अचिकित्सया शोफाद्व्या सती
कुम्भकामिलेत्युच्यते । सा च कृच्छ्रसाध्या ॥

हरितश्यावपीतत्व पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥
वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीप्लवहणो मृदुज्वर ।
तन्द्राउलानलभ्रशो लोढर त हलीमकम् ॥
अलस चेति शसन्ति—

पाण्डुरोगे यदा हरितादिरूपत्व वा-
तपित्ताधिक्याद्भवेद्भ्रमादिक च तदासौ रोगो
हलीमक उच्यते । तमेव लोढरमलस च
शसन्ति ॥

—तेषां पूर्वमुपद्रवा ।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगम्यते ॥

तेषामिति प्रधानानां पाण्डुरोगाणां प्र-
हणम् । पूर्वमिति विद्वत्प्रयोगविद्यायां शो-
कप्रधाना उपद्रवा वृत्तिः पाण्डुरोगश्च
यथुमानिन्दादिना । अत्र कारणादयं शो-
क एव निगद्यते इति । शोकं प्रति य-
न्यो निगद्यते इत्यर्थः ॥

पितरक्तकफान् वायुर्दृष्टं दृष्टान् यदि सिराः ।
नीत्वा रुद्धमतिस्तिर्दि कुर्यात् तस्मात्समश्रयम् ॥
उत्सेधं सहतं शोकं तस्मादुचिन्तयादन ।
सर्पम्—

वायुं स्वकारणात् दुष्टं पितादीन् दु-
ष्टान् यदि मिरा नीत्वा तैः पितादीन् रु-
द्धमिति सन् तेषां मातुः साधयाम उत्सेधं
संहतं शोकं नात्रा गेग कुर्यात् । अतः
कारणान् सयं शोको निषयात्मकः ॥

—हेतुनिर्देशस्तु रूपमदाश्रयत्वम् ॥

दोषं पृथग्द्वयं सैरभिघाताद्विषादपि ।
द्विधा वा निजमागतं सर्वोक्तकाद्वन च तम् ॥
पृथुस्तप्रथितनातिशेषश्च त्रिधा विदुः ।

अथमुक्तोऽपि स्थिति-विशेषवशात्प्रज्ञात्मा
दोषादिभेदेन । दोषं पृथक्समष्टैः सन्नि-
पतितैवेति मतम् । अभिघाताद्विषादिति द्वौ ।
अथवा हि नवात्मकत्वेन द्विषवोच्यताम् ।
वाताशुत्या निजां श्लेष् आगन्तुरिति । स-
र्वोक्तकाद्वनभेदेनापरं द्वैविध्यम् । पृथ्वादिवि-
शेषेण तस्यैव त्रिविधत्वम् । तत्र दोषजा-
नपिबुद्ध्याह ॥

सामा यहेतुं शोफानो दोषजानो विनिवृत्तः ॥
व्याधिष्वपिपवागाग्निशीणस्य भजतो द्रुतम् ॥
अतिमायमपान्यस्य सुर्वमलक्षिष्यतीत्यम् ।
लक्षणभारतीदृष्टोष्णताकाशुस्यमनागरम् ॥
सुदृष्टाम्यमागवन्तुमजीर्णश्रमपथुनम् ।
पदातंर्यागमनं पानेन शोभिणापि वा ॥
शामकामाविसाराशोऽग्निरमदृज्ज्वरा ।
विषुच्यन्तावन्तुमजीर्णश्रमपथुनम् ॥
अन्येऽपिभ्यापवान्तास्तेदोषास्तमिन्निगताः ।
ऊर्ध्वं शोफमप्यो र्म्या माये कुर्यान्ति मध्यमा
सर्वाद्भगाः सर्वगतं मल्येषु तदाभया ।
तत्पूर्वम्पं दवम् सिरापामोऽङ्गगौरवम् ॥

सामान्योक्तुमिन्नादि वातादिजानां शो-
फानां हेतुः । सामान्यं साधारणं सर्वरोगनि-
नाशुकः । व्याधीत्यादि तथा विशेषणोऽपि
सायेन हेतुः । व्याध्यादिभिः क्षीणस्य दृ-
तं ज्ञानिनि सुर्वोक्तिं भजतः । व्याधि-
जादिवत्त्व विरैवन्त्यस्यातिमात्रं मात्राधिक्येन
सुर्वोक्तिकं भवति । स्वप्रज्ञागरादवत् इत्य-
र्थम् । वस्तुतः शुक्लमामम् । अजीर्णं अ-
भ्यादिना श्रम अजीर्णं एव च मैथुनम् ।
प्रदोऽतिरजः । आसादयाऽप्ये च रोगा
मिध्यापवान्तास्तेदोषाभिः दुष्टा वक्ष्यन्ति स्थिता
शरीरस्य पूर्वभागं शोकं कुर्यान्तीति सय-
न्यः । वस्तु स्थिता अधः शोकं कुर्यान्ति ।
सुवोधम् । तदित्युक्तपरामर्शः । द्रुतं वादि
सर्वशोफेषु पूर्वरूपम् । चतुरादीन्द्रियेषु दा-
हो दवम् ॥

वातान्छेफश्लो रूक्षं खररोमाशुणासितः ।
 संकोचस्पन्दहर्षातितादभेदप्रसुप्तिमान् ॥
 क्षिप्तोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ।
 क्षिप्रघोष्णमर्दनैः शाम्येद्रान्त्रबलो दिवा महान्
 त्वक्च सर्पपलित्वेव तस्मिन्निमित्तिमायते ।
 पतिरक्तासिताभासः पित्तादाताभ्ररोमरुत् ॥
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनोः ।
 सवृद्धाहज्जरस्वेदवलेदमदभ्रम् ॥
 शीताभिल्लापी विद्वेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः
 कण्ठमान् पाण्डुरोमत्वक्ठिनः शीतलो गुरुः ॥
 स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरस्त्यानो निद्राच्छर्माभि
 सादकृत् ।
 आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशावलः
 सवेन्नास्रश्च चिरात् पिच्छा कुशशस्त्रादिविक्षत
 स्पर्शोष्णकादक्षी च कफाद्यथास्व इन्द्रजास्त्रयः
 सकराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ।
 अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ॥
 हिमानिलोदप्यनिलैर्भ्रष्टातकपिकृच्छ्रजैः ।
 रसैश्शकैश्चसस्पर्शाच्छर्माद्यु स्याद्विसर्पवान् ॥
 शृशोष्मा लोहिताभासः प्रायश्च पित्तलक्षण

वातादित्यादिना क्रमेण नवानां शो-
 फानां लक्षणमुच्यते । चल्दादिरूपो वा-
 तान् । पीतेत्यादि पित्तात् । कण्ठमानि-
 त्यादि कफात् । स्त्यानो घनीभूतः । आ-
 क्रान्तः करपीडितः । कुशादिक्षतः सक्षि-
 रात् पिच्छा सयेत् । त्रयः ससर्गाद्यथास्व
 हेतूनां सकराद्यथास्वल्लिङ्गसकराश्च । स-
 म्निपातजः शोफो हेतुलिङ्गानां निचयाद्भव-

ति । शस्त्रादिक्षताद्विमादिभिश्च यः शोफः
 सोऽभिघातेन विग्राह्यः ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूलनात् ।
 दष्टादन्तनखापातादीवपप्राणिनामपि ॥
 विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसकरात् ।
 विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गर्गयोगावचूर्णनात् ॥
 मृदुश्लोऽवलवी च शीघ्रदाहरजाकरः ।
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः

विषजः इत्यादिना नवमशोफलक्षणम् ।
 विषप्राणिनां सर्पादयः । परिसर्पणं गमनम् ।
 अविषप्राणिनामपि दष्टादिपातान् । दष्टा स्त्र-
 करादीनाम् । दन्तनखः पुरुषादीनामपि ।
 सुयोधम् । गरो वक्ष्यमाणलक्षणम् । मृदु-
 रित्यादि नवमशोफलक्षणम् । नव इत्यादिना
 साध्यशोफलक्षणम् । असाध्यस्तु पुरा वि-
 कृतव्याधिविज्ञानीये ईरितं उक्तं अनेकोपद्रव-
 युत इत्यादिना । इत्युक्तं शोफः ॥

अनन्तरं विसर्पं वक्ष्यते ॥

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तेदोपेर्दृष्ट्यैश्च शोफवत् ।
 त्र्यधिष्ठानं च तः प्राहुर्योहान्तरुभयाश्रयात् ॥
 यथोच्यते च तु साधास्तत्र दोषा यथायथम् ।
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तस्थिता बहिः ।
 बहिस्था द्वितये विस्थाः—

विषवर्ज्यं हेतुं दृष्ट्यं च विसर्पे शो-
 फवत् । तत्र च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं च प्रा-
 हुर्युनय इति शेषः । कश्चित् बाह्याश्रयः ।

कश्चिद्यान्तराश्रय । कश्चिदुभयाश्रय इति ।
वाह्यादान्तरे दुग्ताय । तत उभयाश्रय इ-
ति यथोत्तरार्थ । विदाहिभि विदाहिस-
युक्तै स्वहेतुभिः प्रकुपिता देहे विसर्पन्ति ।
विनादित्यपदिनान्तर्गद्भिर्दलितमाह ॥

—विद्यात्तवान्तराश्रयम् ॥

*आशु चामिनलभ्रशादतो वाय निपर्ययात् ।

⁴⁰ જાગૃધામિવઉત્તરશાસ્ત્રાચમયમસમવાદિને જાગૃ, ૧૧

मर्मोपतापाद्यान्तरविसर्पलक्षणम् । म-
र्मणा हृदयादीनामुपतापस्तथोच । मोह ए
व सम्मोह । अयनानि श्रोतासि तेषा
विघट्टनान् पीडनाद्यान्तर विसर्प विद्यादिति
स्यन्ध । आन्तरलिङ्गविपर्ययात् यास्य विद्यात् ॥

तत्र वाताव परीसर्पो वातज्वरसमन्वयः ॥
 शोकस्फुरणनिस्तोदभेदायामातिर्हर्षवान् ।
 पित्ताद्बहुतमग्निं पित्तज्वरलिप्तोऽतिलोहितः ॥
 कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरममानरुक् ।
 स्वदोषलिप्तैर्धीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥
 ते पृथग्भिन्ना स्व स्व च निभ्रति षण्णलक्षणम्

तत्रेत्यादिना वातादित्रयमणाष्टानां वि
सर्पणा लक्षणमुच्यते । सुरोधम् । सर्वे
इवादिर्विसर्पं उपेक्षिता सन्त स्वकाग्न-
वोपलक्षणै स्फोटैश्चयन्ते । ने च स्फोटा
पूर्वं पक्वा पश्चात् भिन्ना स्व स्व वाता
दित्रयलक्षणं विध्रति । नातस्फोटा वात
द्रणलक्षणम् । एतदन्ययोगेऽपि वाच्यम् ॥

वातपित्ताग्निरजःशुक्रमूर्ध्नितीक्ष्णसर्वद्वये ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतपःकारोचकं पुंत् ।

करोति सर्वमङ्ग च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥
य य देशं विसर्पथ विसर्पति भवेत्त सः ।
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तोऽप्यशु च चीयते ॥
अग्निदग्ध इव स्फटि शीघ्रगताद्द्रुतञ्च स ।
मर्मानुसारी वीसर्प स्वादानोऽतिप्लवत् ॥
व्यथेताद् हरेत्सर्पा निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिम्ना च स गतोऽपस्थापीदृशीं लभने न ना ॥
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
वेष्टमानस्ततः कृष्टो मनोदेहश्चमोद्भवाम् ॥
दुष्पथोऽशुते निद्रा सोऽग्निवीसर्प उच्यते

वातपित्तादग्निबीजोऽप्येव भवति । अत्र
रादिभिर्भुत सर्वं च शरीरं दीप्तिरह्मरैरव-
कीर्णमिव करोति । स च विसर्पे य य
देहदेशं विसर्पति स स देशः शान्ताङ्गा-
वत् कृष्णो नीलो वा रक्तो वा भवति ।
स च विसर्पोऽग्निदग्धवत् स्फोटैश्चाप्यते ।
वातपित्तकारणत्वेन शीघ्रगत्यात् क्षणितं म-
र्माणि हृदयादीन्धनुसरति । ततो मर्मातु-
सरणादूर्ध्वमतिबलो वातोऽङ्गव्ययादिकं कु-
र्यात् । स ना पुरुष ईदृशीमवस्था ग-
तोऽरतिप्रमत्तया भूष्यादिषु न कचिच्छर्म सु-
ख लभते । तथा वैष्टमानं क्षिप्रं सन् स-
नोदेहश्रमोद्भवा निद्रामश्नुते यदा तदा दु-
ष्पयोधो भवति । स नाग्नाग्निविसर्प ॥

कफेन रुद्धं पवनो भित्त्वा त बहुधा कफम् ।
रक्तं वा दृढरक्तस्य त्वरुसिरास्त्राग्मासगम् ॥

दूषयित्वा च दीर्घाणुद्वस्तस्यूक्तशाल्यनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मोला रक्तानां तीव्ररुज्वरात् ।
भ्रासकासातिसारास्पशोपहिष्मावभिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाद्भ्रमभ्रमिसदनैर्युताम् ॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतमोपजः ।

वातकफात् ग्रन्थिविसर्पो भवति । त-
स्यैव कफनेत्यादिना सप्तानिलेक्षणं चान्यते ।
त कफ बहुधा भित्वा वा वृद्धरक्तस्य पुरु-
षस्य पवनो रक्तं लण्डं कृत्वा वा मन्थी-
ना मोलां कुरुते । उभयथापि ग्रामादि-
युताम् । किंभूतं रक्तमाह । त्वगादिग दू-
षयित्वा वेत्यर्थम् त्वगादीनेव ॥

कफपित्तात् ज्वरः स्तभोतन्द्रानिद्राशिरोरुजः ।
अन्नावसादविषेपमलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्च्छाभिहानिर्भेदाऽश्मां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतंसा स च सर्पति ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशश्च नातिरुहः ।
पिठकैरुचकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥
मेचकाभोऽसितः स्निग्धोमलिनः शोफवान् शुरुः ।
गंभीरपाक प्राज्योऽन्ना स्पृष्टः क्षिप्रोऽवदीर्यते ।
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रासिरामणः ।
शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमारुत्यमुशन्ति तम् ॥

कफपित्तात् ज्वरादियुक्तो विसर्पो भ-
वति । तमाचार्याः, कर्दमारुत्यमुशन्ति । वि-
क्षेपोऽज्ञानम् । इन्द्रियाभिघ्नानगौरवमुपचा-
रादिन्द्रियगौरवम् । स च विसर्पः प्रायेणा-
माशयैकदेशं गृह्णन् विसर्पति । मेचक
कृष्णकपिलः । मांसे क्षीर्णे स्पृष्टः स्ना-
य्यादयो यत्र स त्योक्तः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ।
बाह्यहेतोः सतात् कुद्द सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्यसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाद्य श्यावलोहितम् ।
पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाधानुपद्रवा ।
असाध्यौ सतसेवोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ।
शीर्णस्नायुसिरार्मासाः प्रलिप्ताः शवगन्धयः ।
इति निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

सन्निपातजो विसर्पः सर्वधात्वभि-
सर्पणो भवति । बाह्यहेतोरित्यादिना अभि-
घातजविसर्प उच्यते । सुषोध्यम् । पृथगि-
त्यादि साध्यासाध्यविसर्पलक्षणम् । पृथग्दो-
षैर्वादादिभिस्त्रयां विसर्पाः साध्या । द्व-
न्द्वजा संसर्गजा अनुपद्रवाः सन्तः सा-
ध्याः । उपद्रवाः शारीरौक्ताः काश्यपैवर्ण्यो-
दयः । क्षतजाः सन्निपातजश्चासाध्यः । स-
र्वे च विसर्पा आक्रान्तमर्मत्वादियुता अ-
साध्या इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाह्नसमहव्याख्याया
निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

धातूपवातत्वगेकदोषसामान्याद्विसर्पान-
न्तरं कुष्ठादिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातः कुष्ठाभिवृद्धिनिदानं नामा-

ध्याय व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरा-
त्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वकुष्ठानां समान्यो हेतुमाह मिथ्या-
हेतित्वादिना ॥

मिथ्याहाराविहारण विशेषेण विरोपिना ।
साधुनि दावधान्यस्वरणाद्यैश्च संवितैः ॥
पाप्मभिः कर्मभिः मद्यः प्राक्तनैर्वैरितामलाः
सिरा, मूष्यतिर्यगास्त्वग्गमीकासृगामिषम् ॥
दूषयन्त, श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वहि ।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तन् ।
कालेनापेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्रूपः ।

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दा-
ब्रह्मादिभिर्नाबिधैः पाप्मभिः कर्मभिः स
द्यः कृतैः प्राक्तनैर्जन्मान्तरकृतैर्वा मला दुष्टा-
स्त्वचो वैवर्ण्यं यत् कुर्वन्ति तत् कुष्ठमुश-
न्ति मुनय इति शेषः । सिरा प्रपद्येत्या-
दिना समाप्तिः । कालेनेत्यादिना कुष्ठशब्द-
स्यार्थः ॥

प्रपद्ये वातूच्याप्यान्त सर्वान्सहस्रं चानुहते ।
सस्वेदेदेहसंयोजनान्कृमिन्सूक्ष्मान्मुदारणान् ।
लोमन्तरस्नायुधमनीतरणास्थीनि ये क्रमात्
भक्षयेत् श्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

प्रपद्येत्यादौ कालेनापेक्षितमित्यनुवर्तते ।
तत् कुष्ठं धातून् प्रपद्य ताश्च सहस्रं कृ-
मीनावेहेच्छरीरं । ये शृमिभिः करणभूतै-

र्लोमादीनि यस्मात् कुष्ठं भक्षयेत् तरुणास्त्री-
नि वर्णनामादिगतानीह या युक्तानि । अ-
स्मात् कारणात् ध्वित्रं, वातकुष्ठमन्देनोच्यते ।
कुष्ठकृम्याद्यभावात् सत्यपि । स्वमोगत्वं इत्य-
र्थः । सुयोधम् ॥

कुष्ठानि सप्तधा द्वौपै पृथग्विधैः समागतैः ॥

पृथग्द्वौपै द्वौपै । सप्तर्गेण च सौ-
भिः । सन्निपातेनैकमिति सप्तविधानि कुष्ठानि ॥

नन्वेव सत्येकद्वौपज द्विद्वौपज च कु-
ष्ठं न सर्वं त्रिद्वौपज स्यादित्यत आह स-
र्वेष्वपित्यादि ॥

सर्वेष्वपि त्रिद्वौपेषु व्यपदेशोऽधिकस्त्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु सन्निपातजेष्वधिकत्वे-
न व्यपदेशः । सन्निपातस्य समवि-
पमात्मकत्वात् ॥

वातेन कुष्ठं कापालं पितादौ दुर्म्यरं कफात् ॥
मण्डलाख्यं विचर्चीचक्रद्वारायं वातपित्तजम् ।
चर्मककुष्ठकिटिभिसिन्धालसविपादिका ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारपी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥
सर्वं स्यात् कण्ठपूर्वं त्रिकं दद्दुं सकाकणम्
पुण्डरीकस्यैजिह्वं च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

वातेनेत्यादिना सप्तविधस्य कुष्ठस्य ना-
मा युच्यन्ते । यान्याश्रित्य लक्षणं विधी-
यते । वातादेकं पित्तादेकं द्वे कफात् ।

आदाश्रिताः स्फोटो म्लेद सान्धिषु चा-
धिऋम् ।

गतिक्षयोऽज्ञानादलन स्याच्च भेदसि ॥

भङ्गोऽस्थिमज्जस्ये नेत्रराम स्वरक्षयः ।

च कृमय शुक्ले स्वदारापत्यापनम् ॥

तत्रेत्यादिना त्वगाद्याभयपिशोपवशेन कु-
णमुच्यते । तेषु मध्ये त्वाचि स्थिते

तोदादयः । श्लोणितस्थिते स्वेदादयः ।

नेपादस्फोटादयो मासगे । कौण्ड्यादयो

स्थिते । कौण्ड्य विकलपाणित्वम् । ना-

भङ्गो नेत्रराम स्वरक्षयः क्षते च कृम-

श्लेष्टतदस्थिस्थे मज्जस्ये च । स्वदाराणा-

पत्याना च बाधन कुष्ठसमय शुक्लाश्रिते

ष्टे भवति ॥

यथापूर्वं च सर्वाणि स्थूलिज्ञान्यसृगादिषु ।

असृगादिस्थिते कुष्ठे यथापूर्वं लिङ्गा-

यस्मिन् धातौ स्थित तस्य य

तद्विज्ञान्यपि तत्र भवन्तीत्यर्थः ।

तद्विज्ञान्यपि भवन्ति । मा-

सृगमकाश्रयाणि । भेदोमे त्व-

अस्थिगे त्वगादिभेदो-

ति । एव यावच्छुद्धम् ।

ज्ञानि भवन्तीत्युक्त

दिना श्वित्रमुच्यते ॥

आरुण्य च तत् ॥

सश्रयम् ।

तदोपदूष्यसमा

प्यादिक संभवो यस्य तत्तयोक्तम् । तद्य

श्वित्र नाम्ना फिलास चारुणमपरिक्षावि च

निर्विष्टमाचार्यै । तथा निषातृद्रवसश्रय त्र-

यो घातयो घातपित्तश्लेष्माण उद्धव श्रय-

श्च घातयो रक्तमासमेदोलक्षणा आश्रयो यस्य

तत्तयोक्तम् । घातुशब्देनोभयमुद्धवश्च सश्र-

यश्च गृह्यते ॥

वाताद्रूक्षारुण पित्तात्ताम्र कमलपत्रवत् ।

सदाह रोमविध्वांसि कफाच्छ्रुवेत घन गुरु ॥

सरूण्डु च रुमाद्रक्तमासेमदस्तु चादिशेत् ।

वर्णनैवेदगुभय कृच्छ्र तद्योत्तरोत्तरम् ॥

अशुक्रोरोमावहुलमसृष्ट मिथो नवन् ।

अनभिदग्धज साध्य श्वित वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥

गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदा ॥

सर्वे सचारिणो नेत्रराम्विकारा विशेषतः ।

वातादित्यादिनोद्धवधातुत्रयक्रमेण लक्ष-

णमुच्यते । सश्रयधातुषु वर्णनैवेदक्रमेणै-

यादिशेत् । तेन रूक्षारुण वर्णेन रक्ताश्रि-

त श्वित्रम् । ताम्र मासगम् । श्वेत मे-

दोगतमिति । उभय क्रमेण कृच्छ्रम् । त-

द्योत्तरोत्तरम् । उभय वातगुद्धव रक्तादि-

सश्रय चोत्तरोत्तर कृच्छ्रसाध्यम् । तेन वा-

तज रक्ताश्रित कृच्छ्रम् । ततोऽपि पित्त-

ज मासाश्रितम् । ततोऽपि कफज भेदो-

गतम् । अशुक्रोरोमत्वादियुक्त श्वित साध्यम् ।

तद्विपर्यये वर्ज्यम् । गुह्यादिषु जातमचिरन्त-

नमपि वर्ज्यम् । प्रमङ्गेनाह स्पर्शेत्यादि ।

सुत्रोद्यम् । इति श्वित्रमुच्छ्र ॥

तीव्रास्त्यो मन्दकृद्बन्ध सगरापिटकाचिता ।

रुक्षमित्यादिना सिध्यन्ति ; कण्ठैः क-
ण्डयुतैश्चितमित्येवमन्तलक्षणम् । अलसक र-
क्तैर्गण्डैर्भवति । पाणिपाददरणादि विपादि-
कालक्षणम् ।

वदुलिङ्गमाह ॥

दीर्घमतानां दूर्वारदत्तसीकुतुपुण्ड्रविः ॥

उत्तममण्डला वदुः कण्ठमत्यनुपङ्गिणी ।

मूलमूलं सदाहतिं रक्तज्यावं उहुवणम् ॥

शतारु क्लेदजन्वाद्य मायशः पर्वजन्म च ।

रक्तान्तमन्तरापाण्डुरुद्धदाहरुजान्वितम् ॥

सोत्सेधमाचित रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ।

घनभूरिलसीकासृक्मायमाशु विभेदि च ॥

पुण्डरीकम्—

दीर्घमतानां दूर्वारदत्तसीकुतुपुण्ड्रविः ।

उत्तम मण्डलं यस्याः । अनुपङ्गिणी वदु-

कालस्याः । शतारु मूलमूलत्वादिलिङ्गम् ।

जन्तवः क्रमयः । पर्वण्यस्थिसन्धीनि । र-

क्तान्तादि पुण्डरीकलक्षणम् । अन्तर्मध्ये आ

पाण्डु । अश्वो रजासि तैराधितम् ॥

—तनुत्वग्भिधित स्फोटैः सितारुणैः ।

विस्फोटं पिटकाः पामाकण्डूक्लेदरुजापिकाः ॥

सूक्ष्मा श्यावारुणा धङ्ग्य श्राय स्फिकपा-

णिगूर्परे ।

सस्फोटमस्पर्शसह कण्डपातोददाहवत् ॥

रक्त दलचर्मदलं कारुण तीव्रदाहरुक् ।

पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकनन्दौफलोपमम् ॥

कुष्ठलिङ्गैर्धुत सर्वमेकवर्णं ततो भवेत् ।

तनुत्वग्भिरीत्यादि विस्फोटलक्षणम् ।

विस्फोटास्तमुत्पत्ताः । पिटका इत्यादि पा-

मालक्षणम् । कण्ठादन्विताः पिटकाः पा-

मा इत्युच्यन्ते । तत्र पामास्यं रिप्ता-

दौ प्रायो भवति । सस्फोटमित्यादिनां क-

र्मदलम् । तीव्रदाहयुतत्वादि काकणलक्षणम् ।

काकनन्दौ गुञ्जा । तत्कनमर्धं कृष्णमर्धं

रक्तं भवति । तत्र सर्वदोषजत्वान् सर्व-

लिङ्गमेकवर्णं च भवेदिति ॥

दोषभेदीपविहितैरादिशेलिङ्गकर्मभिः ॥

कुष्ठेषु दोषोत्पन्नतां सर्वदोषोत्पन्नं त्यजेत् ।

रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्लसमाश्रयम् ॥

याप्य मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वात्ममांसगम् ।

अकृच्छ्रं कफवाताद्यं त्वचस्थमेकमलं च यत् ॥

एतेषु च कापालाधेषु कुष्ठेषु प्रत्येकं

वाताद्यन्धनमदोषोत्पन्नतां दोषभेदीपविहितैर्वा-

तादीनां लिङ्गैः कर्ममिच्छादिशेत् । अस्मिन् कु-

ष्ठविशेष इयान् दोषकोप इति दोषाणां लिङ्गक-

र्मभिः, सस्यासादिभिः परिपूर्णापरिपूर्णैरभ्यव-

स्येत् । तत्र अस्मिन् सर्व एवोत्पन्नास्त त्यजेत् ।

रिष्टोक्तं कुष्ठं विशीर्यमाणान्नामित्यादिना यत्तच्च अ-

स्थयावाश्रयं यत्तच्च त्यजेत् । अस्थ्यावाश्रयस्या-

त्रैव लक्षणं वक्ष्यत इत्येतत्सर्वमसाध्यम् ।

मेदोगतं याप्यम् । पित्तादिविशिष्टं कृच्छ्रम् ।

कफवातजमकृच्छ्रं सुखमित्यर्थः । तथा त्व-

गाश्रयमेकदोषं च ॥

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूपता ।

खेदस्वापभययव शोणिते पिशिते पुन ॥

पकेत्यादि पुरीषोत्थाः कृमयः पकाश-
ये जायन्ते । अधोगुस्यश्च भवन्ति । ते-
षु च बुद्धत्वाद्यदामाशयोन्मुखता भवति
तदास्य पुरुषस्योद्गारविश्रुता विद्वग्व्यानुवि-
धायिनो भवन्ति । ते च पृष्ठादिगुणा
कफेरुकादय लेलिहान्ताश्चेति पञ्चनामा-
नः । एते विद्वभेदादीन् जनयन्ति । ए-
व विंशतिः कृमयः । द्वौ बहिर्भलजौ ।
सप्त फफजा । षट् रक्तजाः । पञ्च
पुरीषजा इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाहसमहव्याख्याया
निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

महायोगत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तर वा-
तव्याधिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातव्याधिनिदान व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वाभ्यानिर्णयकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्ट पन्न शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूप प्रजापति ।
सष्टा धाता विशुर्विष्णु महर्ता मृत्युर्नन्तर ॥
तददुष्टौ मयवेन यतितव्यमतः सदा ।

पुरुषेण वातादुष्टौ सदा यतितव्यम् ।
यतोऽस्य विश्वस्य सर्वप्रयोजनकरणे सर्वोप-
द्रवकरणे च यथाक्रमेण दुष्टोऽदुष्टश्च पन्न-
न कारणम् । शरीरस्य तु विशेषेणादुष्ट-
दुष्टोऽर्थानयकारणम् । स विश्वकर्मेत्यादि पू-
र्वाचार्यैश्चैत्याद्यायुस्तोत्रम् ॥

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥
समामाद्यासतो दोषभेदीये नाम याम च ।
प्रत्येक पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदान सलक्षणम् ।
असंख्यमपि संख्यायै यदशीत्या पुरेरितम् ॥
धातुक्षयरुर्वायुः कृष्णत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतः ॥ रिक्तोऽप्युश तान्येन पूरयन् ॥
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं गच्छी ।
तत्र पकाशये क्रुद्धं शूलानाहान्नरूजनम् ॥
मलरोधाश्चर्माशैत्तिकृष्णरुद्रीग्रहम् ।
करोत्यधरकाये च तास्तान् कृच्छ्रादुपद्रवान् ॥
आमाशये तुद्वमधुश्चासरासविपूचिका ।
कण्ठोपरोऽमुद्गारान् व्याधीन् वै च नाभित ॥

तस्येति वातस्य प्राकृत कर्मोत्साहो-
च्चासादि । वैकृतं वृद्धिभुयभेदान् कार्या-
हसादादि । व्यासतो रिक्तेरेण । नाम
प्राणादिकम् । धामोरक्वण्ठादि पञ्चत्वपि भे-
देषु प्रत्येकमुक्तम् । तथा चारो व्याप्ति
व्यापारश्चोक्तः । इह ॥ तस्यैव वायो
रूपान्तरेण वैकृतमुच्यते । वायोर्द्विविध को-
पो धातुक्षयादावरणाच्च । स एव धातुक्ष-
यकरैरित्यादिना प्रदर्श्यते । सुबोधम् ॥

कृमयन्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
 वहिर्मलरूपासृग्विदजन्मभेदाद्यतुर्विधाः ।
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तन्नामृजोद्धवा ॥
 तिलप्रमाणसस्थानवर्णा केशाम्बराश्रया ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिप्ताश्च नामतः ॥
 द्विधा ते कोटपिटकरूपाण्यङ्गण्डान् प्रकुर्वते ।

कृमय उच्यन्ते द्विविधाः कृमय बा-
 ह्या आभ्यन्तराश्च । जन्मभेदेन चतुर्विधा ।
 केचिद्वहिर्मलजा । केचित् कफजा । के-
 चिदसृग्जा । केचिद्विहजाः इति । वहि-
 र्मलः शरीरबाह्य केशवस्त्रादिमलः । पुनर्ना-
 मभेदेन सर्वे विंशतिविधा । तत्र नाह्या
 वहिर्मलजा । ते नामृजाहेतुका । सुनोषम ॥

कुष्ठैरुहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥
 मधुराक्षगुल्फरिदपिमक्तुनवोदनैः ।
 शङ्कुजा बहुविद्धान्यपर्णशाकोकुलादिभिः ॥

कुष्ठेत्यादि । अन्तर्जा कफादिजन्मा-
 नः, सर्वे कुष्ठैरुहेतवः । तेषु चान्तरेषु म-
 ध्ये श्लेष्मजा अधिकं मधुरादिभिर्भवन्ति ।
 शङ्कुजा बहुविद्धान्यादिभिर्जायन्ते । ओकु-
 ल इति तान् पञ्चमं काण्डस्थान्यपकानि
 सृष्टानि सस्थानीति ॥

कफादामाशये जाता वृद्धा सर्पन्ति सर्पतः ।
 पृथुवद्गमनिभा, केचित् रेचिन् गण्डप्रदोपमा
 रुद्धधान्या रुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणव ।
 श्वेतास्ताम्राभसाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महारुहाः ।
 चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते तु कुर्वते ॥
 हृल्लासमास्यस्रवणमविषाकमरोचकम् ।
 मूर्जच्छर्दिज्वरानाहकार्षणस्रवधुपीनसान् ॥

कफादित्यादि । तत्र कफजा आमा-
 शये जाताः वृद्धा, सन्त पश्चाम् सर्वज-
 णे सर्पन्ति । सुनोषम् । ते च कफजा
 कृमय । पुनस्ते चेति कफजा कृमय
 हृल्लासादिव कुर्वन्ति इति सवन्ध ॥

रक्तनाहिसिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः
 केशादा लोमविध्वसा लोमदीपा उदुम्बराः ।
 पट् ते कुष्ठैरुक्मणः सहसौरसमातर ॥

रक्तवाहीत्यादि । रक्तजा जन्तव अ-
 णव सूक्ष्मास्तेषां रक्तवाहिन्यः सिरा, स्था-
 नम् । ते च केशादाद्यश्चत्वार सहसौर-
 समातर इति द्वौ एव पट् । एके सौर-
 सा अपरे मातरः ॥

पकाशये पुरीपोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ॥
 तटास्योद्गारनिश्वासा विदगन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूला श्यावपीतसितासिताः ॥
 ते पञ्च नाम्ना कृमय कर्करुक्मकेरुका ।
 सौसुरादा सल्लनारया लोलिहा जनयन्ति च
 निडभेदशूलविट्श्लेष्मकाश्चैव पाण्डुता ।
 रोमहर्षाग्निसदनगुदरूढमिनिर्गमान् ॥
 इति निदाने चतुर्दशोऽप्याय ॥

व्रण मर्माश्रित प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यापञ्चन्ति तनु दोषाः सर्वाभापादमस्वकम्
 नृप्यत पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जित ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्वेष्वाक्षेपकेषु तु ।
 जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघातत ।
 कुपितो हनुमूलस्थ स्रसयित्वाऽनिलो हनू ॥
 करोति विवृतास्पत्वमथवा संवृतास्पताम् ।
 हनुस्रस स तेन स्यात् कृष्णचर्वणभाषणम् ॥
 वाग्वाहिनीसिरासस्थोजिह्वास्तम्भयतेऽनिल ।
 जिह्वास्तम्भ सतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥

व्रणमिह्यादिना व्रणायाम । स वर्जि-

तोऽन्नाध्य । येषु चानन्तर्रोक्तेष्वक्षेपकेषु
 वायुवेगे गते स्वास्थ्य भवति । हनुस्रस-
 लिङ्गमाह जिह्वेत्यादिना । कुपितोऽनिलो हनू
 स्रसयित्वा भक्षयित्वा । हनुस्रस सन्धेर्भ्र-
 श । वाग्वाहिनीत्यादिना जिह्वास्तम्भ ।
 सुषोधम् ॥

शिरसा भारभरणादतिहास्यमभाषणात् ।
 उत्त्रासवत्सवधुत्तरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधानाद्य कठिनानां च चर्वणात् ।
 गायुर्विशुद्धस्तैश्च रातञ्जैरूर्ध्वास्यित, ॥
 र्नीकरोति वक्त्रार्थमुक्त दसितभीक्षितम् ।
 ततोऽस्य कम्भते मूर्ध्ना वारुसङ्ग स्तब्धनेत्रता
 दन्तचाल, स्वरभ्रश थुनिहानि क्षवग्रह ।
 गन्धाज्ञान स्मृतेर्मोपस्रस सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीय पार्श्वतोऽप्यापादेकस्याक्ष्णोनिमीलनम्
 जवोरु र्जज्ञान्तीना शरीरार्थेऽथरेऽपि बा॥

तमाहुरादित केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवन, कुर्यान्मूर्ध्ना सिरा ॥
 रुक्षा सवेदना कृष्णा सोऽन्नाध्य स्यात्
 सिराग्रहः

शिरसेत्यादिनादितञ्जिह्वम् । रक्तकार्मु-
 कमतिकठिनचाप तदाकर्षणात् । अस्यैवाम-
 यस्य केचिदाचार्या एकायाममिति नाम कु-
 र्वन्ति । सिराग्रहलिङ्गमाह पवनो रक्तमा-
 श्रितेत्यादिना । सुषोधमन्यत् ॥

पक्षवधमाह ॥

गृहीत्वार्थं तनोर्गोषु सिरा स्नायुर्विशोष्य च
 पक्षमन्यतर हन्ति सन्धियन्धान् विमोक्षयन् ॥
 कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतन ।
 एकाङ्गरोग त केचिदन्ये पक्षवध विदुः ॥
 सर्वाङ्गरोग तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ।
 शुद्धवातहत पक्ष कृच्छ्रसाध्यतमो मत ॥
 कृच्छ्रस्तन्येन सद्यष्टो विमर्श्य, क्षतहेतुक ।

वायुस्तनो कायस्यार्थं गृहीत्वा । अ-
 कर्मण्य कर्मण्यसाधु । केचिदाचार्यास्तमे-
 काङ्गरोगमिति विदुः । अन्ये आचार्याः
 पक्षवधमिति विदुः । तद्वदुभयभागग्रहे स-
 र्वाङ्गरोग स्यात् । शुद्धेन वायुना पक्षवधोऽति-
 कृच्छ्रमाध्य । दोषान्तरयुक्तेन वायुना तु
 कृच्छ्रसाध्य एव । अतहेतुः पक्षवधोऽचि-
 कित्स्य ।

अथ पक्षवधमाह ॥

श्रोत्रादीध्वन्द्रियवध त्वचि स्फुटनरुक्षते ।
 रक्ते तीव्रा रुजां स्वाप ताप राग विवर्णताम् ॥
 अरूप्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशता भ्रमम् ।
 मांसमेदोगतोग्र-धींस्तोदाढ्यान् रुर्कशान् भ्रमम्
 शुर्वन्न चातिरूक् स्तब्ध मुष्टिदण्डहतोपमम् ।
 अस्थिस्थ सन्धिसन्ध्यस्थिशूलतीव्रजलसयम्
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौर्षिपर्यमस्य सतत रजम् ।
 शुक्लस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्ग विहृतिमेव वा ॥
 तद्वर्धनस्य शुलस्यः सिरास्वाध्मानरिक्तते ।
 तस्य स्नावस्थित कुर्यात्तृष्टस्यायामकुञ्जतां ।
 वातपूर्णहृतिस्पर्श शोफ सन्धिगतोऽनेल ।
 प्रसारणाकुञ्चनयो मर्वाचि च सनेदनाम् ॥
 सर्वाङ्गसश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ।
 स्तम्भनाक्षेपणस्यापसन्ध्याकुञ्चनरुम्पनम् ॥

श्रोत्रादिध्वन्त्यादिग्रहणान्तरसनादी -
 ना ग्रहणम् । शुक्लस्यो गर्भस्यापि शुक्लस्य
 तद्वच्छीघ्रमुत्सर्गादिक शुक्लवद्ग्रभस्थ इति
 तस्य सिरास्थः । वातपूर्णादि सन्धिगत
 विह्वलम् । सर्वाङ्गसश्रयो वायुस्तोदादीन्
 करोति ॥

यदा तु धमनी सर्वा जुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ।
 तदाङ्गमाक्षिपत्येव व्याधिराक्षेपक स्मृतः ॥
 अध प्रतिहतो वायुर्नजन्मूर्ध्वं हृदाश्रिता ।
 नाडीं प्रविश्य हृदयशिर शङ्खौ च पीडयन्
 आक्षिपन् परितो गात घनुर्वन्नास्य नामयेत् ।
 कृष्णदुच्छ्रयसिति स्तब्धसस्तमीलितदन्तं तत
 कपोत उग्रं रज्ज्वं च निस्सङ्गं सोऽपतन्त्रम् ॥

स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अनुवीत मुहुः स्वास्थ्यमुहुस्वास्थ्यमावृता ॥
 गर्भपातसमुत्पन्न शोणितातिस्रवोत्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्न दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥

यदा तु वायु मुहुः सन् सर्वा व
 मनीर्मुहुर्मुहुर्भ्येति । तदाङ्गं शरीरमाक्षिप-
 तिसकोचयति । असौ नाम्ना व्याधिराक्षेपकः ।
 अध प्रतिहत इत्यादिनापतन्त्रकलक्षणमाह ।
 प्रतिहतो दोषान्तरेण । अत्र च हृदि मरुता
 मुक्ते मुहुः स्वास्थ्यमनुवीत । आवृते च
 मरुता हृदि मुहुस्वास्थ्यमनुवीत । न्य
 चापतन्त्रको गर्भपातादिना नायां समुत्पन्न
 कृच्छ्रतमः ॥

मन्ये सस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा
 व्याप्नोति सकल देहं ज्वरायम्यते तदा ॥
 अन्तर्धनुर्निवाङ्गं च वेगः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति जृम्भां दशनं दनानानां कफौद्धमम् ॥
 पार्श्वयोर्वेदना वास्यदनुपृष्ठशिरात्रेहम् ।
 अन्तरायाम इत्येव वाह्यायामश्च तद्विधः ॥
 देहस्य वीहिरायामात् पृष्ठतो ह्रियते शिरः ।
 उरश्चोत्तिष्ठत्येव तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥
 दन्तेष्वास्ये च त्रैवर्ण्यं प्रस्वेदं स्तम्भगात्रता ।
 वाह्यायाम घनुष्कम्प्य शुबते वेगिनं च तम् ॥

मन्ये सस्तभ्य इत्यादिनान्तरायामन्-
 हिरायामयो साध्याणम् । विशेषस्तन्तरा-
 यामे वक्ष्योऽभिमुखमाकुञ्चनम् । वहिरायामे
 पृष्ठाभिमुखमिति ॥

विश्वभीमगृध्रस्थो सयोगात्तीव्ररुजान्वि-
तत्वे खट्वीत्युच्यते । अथ पादहर्षलक्षणमाह
इष्येते इत्यादिना । पाददाहलक्षणमाह पा-
दयोरित्यादिना ।

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसमूहव्याख्याया
निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

वातहेतुत्वसामान्याद्वातव्याध्यनन्तर वा-
तशोणितनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्या-
स्याम । इति हस्माहुरात्रेपादयो महर्षयः ॥

विदाद्यन्न विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनं च स्वमजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शतलैर्वापुर्दुर्द्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥

असृजा रुद्धो वायुर्वातशोणितम् ।
कथमित्याह विदाहीत्यादि । सुकुमारा अत्य-
र्यमुदुशरीरावयवा सर्वहेशसमर्था उक्ता ।
ते पुनर्जाला एवेत्येके । प्रागिति त्रमाद्वा-
त्वनन्तरमपि प्रदूषयेत् ॥

आढ्यरोगं खुदं वातवलास वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाधानयानार्थः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लयाङ्गता ॥
जालुजङ्घोरुक्त्येसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति गुरुवर्धिवर्धन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिदस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं प्रधावति ।

तच्च वातशोणितमाचार्या आढ्यरोगा-
दिभिराहुः । तच्च वातशोणितं प्रथमं पादौ
प्रधावति । यानयानार्थं प्रलम्बौ पादौ वि-
शेषात् प्रधावति । तस्य च वातास्रस्य कु-
ष्ठसदृशमतिश्लक्ष्णस्वरूपशार्शुक्तं पूर्वरूपं भव-
त्यत्र तु सादादीन्यपि भवन्ति ॥

त्वक्कासाश्रयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् घातूनभिद्रवत् ।
कङ्घादिस्युतोत्ताने त्वक् ताम्रश्यावलोहिता
सायामा शृङ्गादाहोपा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमञ्जसु ॥
भिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्मुखं वेगवान् ।
करोति खड्गं पटगु वा शरीरे सर्वतथरन् ॥

तच्च द्विविधम् । पूर्वमेव यावत्त्वक्का-
साश्रयं तावदुत्तानमुच्यते । ततः क्रमेण सर्वा-
रघातूपि गच्छद्गम्भीराख्या लभते । अथोत्ता-
नलिङ्गमाह षण्डवादीत्यादिना गम्भीरेत्यादिना
गम्भीरलिङ्गम् । गम्भीरे श्वयथुरुत्तानश्वयथो-

आमवह्नायनं दुर्यात् सन्तभ्याद् यफाजित
असाध्ये हतसर्पेह दण्डदण्डकं मरुत् ॥
असमूलस्थितो वायुः सिराः सञ्कोच्य तत्रगा-
वाहुमम्पन्दिताहर जनयत्यपराहुकम् ॥
तल प्रत्यद्गुलीनां या कण्डरा वाहुपृष्ठतः ।
वाहुचेष्टापहरणां विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

आमवह्नायनो मरुत् । सुषोषम् ।
अपवाहुकलिङ्गमसमूल इत्यादि । विश्वभी-
क्षणमाह । अहगुलीनां सधन्विनी या कण्ड-
रा तल प्रति पाणितलाभिमुख्यं वर्तते सा
कण्डरा वाहुपृष्ठतो यदा वायुकोपाग वाहु-
चेष्टामपहरति तदा विश्वभी नाम सा स्मृता ॥

वायुः कटगस्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेत्तदा ।
तदा खञ्जो भवेज्जन्तु पङ्क्तु सत्रग्रीवोरपि
कम्पते गमनारम्भे खञ्जनिव च याति यः ।
कलायसञ्ज त विद्यान्धुस्तसन्धिप्रवन्धनम् ॥

वायुः कटगमित्यादिनैकसक्थश्चाक्षेपण
वर्धते हेतुः । द्वयोः सक्थिनोराक्षेपक प-
ङ्क्तु रज्जा विकलैकपादः । पङ्क्तुर्विकलोभ-
यपादः । दस्य तु वातवशात् सक्थः स
बन्धि बन्धनं मुष्टं रज्जात्रिव च याति त
कलायसञ्ज विद्यात् ॥

शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्निग्धैर्निपेक्षितैः ।
जीर्णाजीर्णैः तथायाससभोगस्वप्नजामरैः ॥
संश्लेष्मेद पवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतर दोषमृत् चेत प्रतिपद्यते ॥

सक्थ्यस्थिनीमपूर्व्यात् श्लेष्मणास्तिमितेनतद्
तदा स्तभाति तेनोरु स्तब्धौ शीतारघेतनौ
परकीयाग्रि गुरु स्यातामतिमृदुव्ययौ ।
ध्यानाद्गर्भदेनैमित्त्यतन्त्रान्ग्रीवाचिगर्भैः
सयुतः पादमदनकृच्छ्रोदरणमुत्तिभिः ।
तमूरस्तम्भमित्याहुराश्वयसतिमयापरे ॥

अथोरुस्तम्भस्य निदानं संप्रामिधोन्वये
शीतोष्णत्वादिना । श्लेष्मणोर्जम् श्लेष्मि-
जोर्जमिति जीर्णाजोर्जम् । अभिभूयेत्यनेनैत-
दोपरय प्रकरोष्यतीति गम्यते । सुषोषम् ।
अपरे आचार्यान्त्यैवाह्वयवात इति नामाहुः ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारजः ।
श्लेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु र्भूलः क्रोष्टुकशीर्षजः ॥
रुरु पादे विपमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाधित्य तमाहुर्वीतकण्डकम् ॥
पार्णि प्रत्यद्गुलीनां या कण्डरा मारुतादिताः
सक्थ्युत्सेप निमृद्नाति गृध्रसीं ता मचक्षते

क्रोष्टुकशीर्षालिङ्गमाह वातशोणितज इ-
त्यादिना । क्रोष्टुकशीर्षो जम्बुकशिरः ।
रुगित्यादिना वातकण्डकम् । पार्णि प्रतीक्षा-
दिना विश्वभीषत् गृध्रसी च व्याख्येया ॥

विश्वभीषद्गृध्रसीचोक्तत्वात्खट्वातीतरुजान्विता ।
हृष्येते चरणौ यस्य भवेता च प्रसुप्तजः ॥
पादहर्षः स विशेषः कफमारुतकोपजः ।
पादयोः कुरते दाहः पित्ताश्रुत्सहितोऽनिलः
विशेषतश्चक्रमिति पाददाहं तमादिशेत् ।

इति निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तता ॥
कुष्ठं विसर्पमन्याश्च कुर्यात्सर्वाङ्गगान् गदान् ।

व्यानोऽतिगमनातिस्थानादिभिर्दूषितः पु-
स्त्वभ्रशादीनन्याश्च सर्वाङ्गगान् गदान् कुर्यात् ।
पुरत्व शुष्ठम् ॥ सर्वाङ्गरोग उभयपक्षवध ॥

समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वमाशयजान् गदान् ॥

समानो विषमभोजनादिभिर्दूषितः श-
लादीन् पक्वमाशयजान् गदान् करोति ।
अकाले षड् धारुण वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥

अपानो रुक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहैः ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥
कुपितः कुस्तेरोगान् कृच्छ्रान् पक्वमाशयान् ।
मूत्रशुष्ठमदोषाशौगुदभ्रशादिकान् वहून् ॥

अपानो रुक्षादिभिर्यानयानादिभिश्चा-
तिसेवितैः कुपितः मूत्रदोषादिकान् पक्वमा-
शयितान् अतिकृच्छ्रान् रोगान् कुरुते ।
सर्वत्र चादिग्रहणान्यागमाविरुद्धेनानुमानेन य-
थासम्भवं व्याख्येयानि ॥

सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्थैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥
कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥

सर्वं च प्राणालिकं मारुतं तन्द्रादि

भिरान्वितं सामं विद्याद्वैद्य इति शेषः । त-
न्द्रादिवैपरीत्यान्निरामम् ॥

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूल भ्रमस्तम् ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥
लघ्पनायासरुक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वब्जासान्तरजा भृशम् ॥
भवेच्च रागी श्वयधुर्यायन्ते मण्डलानि च ।
मासेन कठिनं शोफो विवर्णं पित्तास्तथा
हर्षं पिपीलिकानां च संचार इव जायते ।
चलं स्निग्धोमृदुः शीतं शोफो गात्रेष्वरोचकः
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृते ।

अतोऽनन्तरं वायोः पित्तादिविशेषात्
बहुभेदमावरणं वक्ष्यते । दाहादिकं पित्तावृ-
ते लिङ्गम् । शैत्यादिकं कफावृते । सदाह-
त्वगत्यादि रक्तावृते । कठिनशोफादि मासे-
न । चलत्वादियुतं शोफं आढ्यवातनामा
कृच्छ्रमाध्वो मेदसावृते ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽस्त्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥
सूच्येव तु यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।
मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥
शूलं च पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम्
शूलावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलतापि वा ॥
युक्ते कुक्षौ रुजाजीर्णे शाम्पत्यन्नावृतेऽनिले ।
मूत्राप्रवृत्तिराम्भानं वस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥
विडावृते विवन्धोऽथ स्वे म्याने परिक्रान्ति

रूपधिरुक्तमयति । तथा मयि कठिना ।
 सखी विरलेक्याद । पञ्चुड १०३ ५० ॥
 वनेऽधिकेऽधिकं तथ शून्धुः यत्नम् ।
 शोषस्य रौक्ष्यकृष्ण-वशपातनाट्टिहानयः ॥
 धमन्यदगुणमन्वीनां सकोतोऽङ्गप्रहोऽनिकर
 शीतद्वेषानुपशयो स्तम्भवेपथुमुत्तमः ।
 रक्ते शोकोऽनिकर तोऽस्तामोपिपिपायः ।
 क्षिप्ररूपं तप नैति कष्टेन्दुममन्त्रित ॥
 पिते रिताह ममोह स्वेदो मृगं पञ्च सउद्
 स्वर्गासमत्वं कृत्वा गोक पात्रो धृष्टोपना
 कफे स्वैमित्तगुणानुमितिभ्यत्तवर्तिनया ।
 कष्टमन्दा च रङ्गद्वन्द्ववैरिद्रं च मरुत ॥

वनेऽधिकेयादि शान्तिभिरुद्धम । र-
 खेऽधिके वाताय गोकदिव लिङ्गम् । पि-
 सेऽधिके वाताय निदाहदि लिङ्गम् । सौ-
 मित्रादि कफेऽधिके । मरुते समर्प मन्त्रि-
 पाते च यथामर्पेण द्वादसवैरिद्रम् । य-
 धाहलिङ्गं च भवति ॥

एकतोषानुग सा य ना चाप्य द्वितीयम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत् क्षाति स्तम्भमर्तुदकारि च ॥

तस्य वातशोणितमनदोषजं तत्र सत्
 साध्यम् । अनेकदोषजं चाप्यम् । त्रिदोषजं
 त्यजेदसाध्यत्वात् । सापित्यादियुक्तं च ।
 अतुष्टं गिर घनं सप्रणमभिरुक्तमम् ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु श्वासासन्धिषु मारुतः ।
 निशिरयान्योन्यमावर्त्य रेन्नाभिर्हिरत्यम् ॥

वायुः क्षात्तामाभिषु निशिरय रक्तम्
 मागवायु निर्यात । मे च वायुरक्षे पर
 रक्तमावर्त्य वेदनाभी र्नाभि- पुन्यमभ्युद
 १०३ । त चेवनेमेषावर्त्यविषा पाद्वक्ष्य
 १०३ प्रकरोतां कथापि भवति । क
 य प्रदवापिषु प्रथमं यन्मसु वायुविशेषेण नि
 गतं तन्मग्नं च मेव च वायौ पञ्चात्मक
 इत्यादिना मरुदन्ते । वायो मयोवादाह
 रणं भिद्यन् ॥

वायो पञ्चात्मके माणो रौक्ष्यव्यापामन्दयते ।
 भत्वाहाराभियानाभ्यर्गोदीरणधारणौ ॥

तुषितभभुरादीनामुपयात मरुतयत् ।
 पौनमात्रितत्त्वात्तन्वामाद्रीणिमयानवत् ॥

तदु च माणो रौक्ष्यादिभिः तुषित
 श्वाभुरासृक्पात पौनमाद्रीश्च यथाकायं मरुत
 पट्टपायं कुरुते ॥

उदानं सवधृङ्गात्तन्निद्रातिधारणैः ।
 गुरुभारातिरन्तिहाभ्याग्नेर्विकृतो गदान् ॥
 कष्टराशयनोभ्रुगन्तर्गोयरूपनिमात् ।
 कृष्या गन्गण्डादीनां स्नानजम्भ्यस्यथयान् ॥

उदानं श्वजुपागणादिभिर्विकृतं कष्ट-
 रागादीनाम्नाश्र जम्भ्यस्यथयानां गदान्
 कुर्यात् ॥

व्यानाऽतिगमनस्थानकीडात्रिपमनेष्टिते ।
 विरतिरुक्तभीहर्षोपादायैश्च क्षुपितः ॥
 पुस्तोत्साहस्यभ्रगशोफचिचोत्पञ्जरात् ।

सरोधादिकं भवति । एवमुदानेनावृते प्राणे-
यलादिक्षयः ॥

दिशानया च विभजेत् सर्वमावरण भिपक् ॥
स्थानान्यवेक्ष्यवातानाष्टदिशानिचरुर्गणाम् ।

अन्यैव दिशाऽनुक्तमावरण स्वबुद्ध्या वै-
द्यो विभजेत् । कथमित्याह । वाताना प्राणादीना
दोषभेदीयोक्तं प्रकारेण स्थानान्यवेक्ष्य त-
था तत्कर्मेणा घृवनादीना वृद्धिं हानिं चावे-
क्ष्य । तेनैव भवत्यस्य वायोरय प्रदेशस्तव
स्थितस्य चेद् कर्माज्ञात तष सम्प्रत्यनेन रू-
पेण वृद्ध वा हीन वा यदा दृश्यते तदानु-
मीयतेऽनेनावृतोऽयमिति । न केवलमेतदेवा-
वरण यावदेभ्योऽन्यदप्यधिकमस्तीत्याह ॥

प्राणादीना च पञ्चानां मिश्रमावरण मिथ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशाभिर्मिश्राणा मिश्रितैश्च तैः ।
मिश्रै पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यत्प्राणतिरसख्यताम् ।

प्राणादीनामित्यादि । प्राणाद्यो व्यादि-
सयोगेन मिश्रा कदाचिन्नायार्या भवन्ति ।
कदाचिदावारका इत्याद्युतिरसरयता यातीति
संनन्धः । तथैव पित्तादिमिश्रा अपि । द्वौ
दोषौ । पङ् धातवो रक्तादयः । अत्र शकृ-
न्मूत्र सर्वधातुश्चेति । तैश्च पित्तादिभिर्व्या-
दिसयोगेन मिश्रै, अनेकधा प्राणादिमिश्रा-
भिः । सर्वेषु सयोगेषु त्रिभिर्दधिकतर किञ्चि-
दधिकतममिति । एवमनेकधा विकल्पनादा
युतिरसख्यता याति ॥

ता लक्षयेदवहितो यथास्य लक्षणोदयात् ॥
शनैश्शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
विशेषाज्जीवित प्राण उदानो वलमुच्यते ॥
स्यात्तयो पीडनाद्दानिगायुपथ वलस्य च ।

ता चानेकविधामावृतिं यथास्य लक्षणै-
र्दोषाणा लक्षयेत् । गूढा तु शनैश्शनैर्मुहुर्मु-
हुश्चोपशयेन लक्षयेत् । तत्र च प्राणोदानौ
यन्नतो रक्षेत् । कुत इत्याह । विशेषादि-
त्यादि । स्रोधम ॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा उत्तर स्थिताः
प्रयत्नेनापि दु साधा भयेयुर्वानुपक्रमाः ।

आवृताऽत्र वायवोऽनुपलक्षिता उपलक्षि-
ताश्चाप्युपेक्षिता अतीतसवत्सरा सन्तः प्रय-
त्नेनाप्युपचर्यमाणा दु साधा असाध्या एव वा
भवेयुः । अतोऽवश्यमुपलक्षयेत् ॥

विद्रधिष्ठीहृद्गोगुल्माग्निसदनादयः ॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

इति निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

आवृतानां वायूना उपेक्षणाद्विद्रध्याद-
यो भवेयुरतो नोपेक्षेतेति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसमूहव्याख्याया
निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

॥ निदानस्थान तृतीय समाप्तम् ॥

उज्ज्वलाशु जरा स्नेहो युक्ते चानघते नरः ।
शकृत्पीडितमन्त्रेन दुःख शुष्क चिरात्सृजेत् ॥
सर्वमात्वावृते रायौ श्रोणिवद्गुण पृष्टम् ।
विलोमो माहतोऽस्वास्थ्यं हृदय पीडयतेऽति च

वृणस्पर्शाद्यभिनन्दनाद्यन् रावृते । अ-
ङ्गविनमनादिक मज्जावृते । अतिवेगादिक शु-
क्लावृते । शुष्कफल गर्भः । अन्नावृतऽनिले
मुक्त कुक्षिरुजादि । मूत्रावृते मूत्राप्रवृत्त्या
दि लिङ्गम् । विशा पुरीषेणावृते विनन्धादि ।
श्रोणिरुगादि यौगपद्येन सर्वधात्वावृते लि-
ङ्गमिति ॥

सामान्येन वायोरात्रणमुक्त्वा प्राणा-
दिभेदेनोच्यते ॥

भ्रमो मूर्छा रुजा दाह पित्तेन प्राण आवृते ।
विदग्धेऽन्ने च वमनमुदाने निभ्रमादय ॥
दाहोऽन्नरुजाभ्रशश्च दाहो व्याने तु सर्वम् ।
हृमोऽन्नचेष्टामद्गश्च सताप महदेदन ॥
समान ऊर्मोपहृतिरितिलेनोऽरति सतद् ।
दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥
रुजोऽतिट्टिस्तापः । योनिपेदनपापुषु ।

भ्रमादियुत पित्तो प्राणान्ये वायाना-
मृत भवति । पित्तेनोदात्ता आवृते विध्र-
मान्दाहादयः । निभ्रमो माहधाय । पि-
त्तेन वाया आवृतं सर्वोद्गीर्णताहातिऽक्षणम् ।
अप्युपहृतं वादिदाहान् पित्तो ममाने आवृ-
ते । दाहोऽपुर्णपत्यादि पित्तेन वाया आवृतेऽति-
ले प्रावृत रूपम् ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे मादस्तन्द्रारुचिर्वमि ।
प्रीवनक्षत्रधूद्गारनिश्वातोच्छ्वाससंग्रह ॥
उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाम्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्रह ।
गुरुताद्वेषु सर्वेषु स्वलिखितं च गतौ भृशम् ।
समानेऽतिहिमाद्भस्वमस्वेदो मन्दवाहिता ॥
अपाने सकफ मूत्रशकृतो स्यात् प्रवर्तनम् ।
इति द्वारिंशतिविध वायोरात्रण विदुः ॥

श्लेष्मणेऽत्यन्तं पित्तयत् क्रमेणोच्यते ।
ध्रुवध्वादीनां संग्रहः । सुनोधमन्यत् । एव
द्वाभ्यां दोषाभ्यां रक्तादिभिः पङ्क्तिर्धातुभि-
रन्नेन मूत्रेण विशा सर्वधातुभिः पुनः प्रा-
णादिपञ्चकस्य पित्तेन सङ्गत् कफेनेति द्वा-
विंशतिविध वायोरात्रणमुक्तम् ॥

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि त्रिंशतिविध विद्यादावरणं च तत् ॥
निश्वातोच्छ्वाससरोधः प्रतिश्याय शिरोग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥
उदानेनावृते प्राणे रणान्नोपलसक्षयः ।

सर्वेऽपि प्राणादयः परस्परं यथा-
क्रममावृण्वन्ति । सथान्योन्यावरणं त्रिंशति-
विधं विद्यात् । तथा च प्राणादीनामन्यत-
मं श्लेष्मणा चतुर्णां क्रमेणावरणं भ-
वति । एव पञ्च प्राणान्यो यत् प्रत्येकं
चतुरंगं भेदान् यान्यन्ते त्रिंशतिविधमाव-
रणम् । तत्र च प्राणेनोदान आवृते निश्वा-

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

निदानस्थाने ज्वरादिक्रमेण प्रधानरो-
गाणां हेत्वादिकमुक्त्वा तेषामेव तेनैव क्रमे-
ण साध्यानां सतामवसरप्राप्तं प्रतीकारं प्रद-
शयितुं चतुर्थस्थानमारभ्यते ॥

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्वव्याख्येयम् । इतीत्यादि
च । चिकित्सितं प्रतीकारः ॥

आमाशयस्थोऽहत्वाग्रिसामोमार्गान्पिधाययत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लघनम्
प्राग्पेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।
घलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥

आमाशयस्थ इत्यादिना प्रकृतार्थप्रस्ता-
वना । यद्यस्मादामाशयस्थत्वादिरूपो दोषो
दुष्टो वातादिज्वरं विदधाति तस्मान्ज्वरे प्रथ-
मं "लघनं कुर्वीत" इति सबन्धः । हेतुनिर्दे-
*यपि लघनं द्वादशसु परिभाषितं लघनवृद्धी

यत् पुनश्चपासे यतने । इतस्तेषामनस्थानशात् प्रयोग
इति जर्जटः ॥

शनैस्तत् प्रदर्श्यते येषु ज्वरेष्वेव रूपता संप्रा-
प्तेस्तत्रैव लघनं विधेयं नान्यत्र । तथा च
वक्ष्यति । "शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु
लघनम् । नेप्यतः" इति । अत्र च लघनश-
ब्देन न वसनादिकं सर्वं लघनमुच्यते । कि-
न्तु उपवास एव । ननु तल्लघनं कस्यामवस्था-
या कुर्वीतित्याह । प्राग्पेष्वेत्यादि । ज्वरस्य
पूर्वरूपदर्शनं एव लघनं कुर्वीत यदा तु प्रा-
ग्पक्षदर्शनकाले निदानस्य साधारणत्वादपरि-
ज्ञानाद्वा लघनाविषयता आशङ्क्यते तदा
ज्वरादावपि योज्यम् । ज्वरस्यादिज्वरादिः ज्व-
रप्रारम्भ इत्युक्तं प्राग्पेषु ज्वरादौ वेति । अ-
न्ये पुनरेव वर्णयन्ति ज्वरस्य प्राग्पेषु लघ-
नमवश्यं कुर्वीत ज्वरादौ ज्वरस्य कृताप्रादु-
र्भावे वा लघनं कुर्वीत तेन शुद्धवातादिविप-
ये व्यक्ते ज्वरे लघनं न विधेयम् । घल-
यत्नेन पालयन्नित्यनेनैतदुच्यते तावद्वलघनं कुर्वी-

मधुलवणयोरौषधव्याप्तियोग्यता मावा ॥
 पटोलनिम्बकफौटवेत्रपत्रजलानिवा ।
 पेयाम्मण्ड रस चैक्षोर्मय कल्पोदितानि वा ॥
 वमनानि प्रयुज्जीत बलकालविभागवित् ॥

अथवा पटोलादीना पत्रजल पीत्वा व-
 मेदिति सद्यन्त्र । पत्राणा जलस्य च जलस-
 स्कारापादनी मात्रा । पाने तु जलस्य को-
 ष्ठाद्यपेक्षया तृप्यवसानं वा मात्रा । पेया-
 मण्डादीनामिवात्रापि पीत्वा वमेदिति सद्य-
 ध्यते । वमेदित्यङ्गुल्यादिनोपायेनोद्विरेत् ।
 मद्य पूर्वमुक्ताहारापेक्षया यथायोग्यमिति व-
 मनानि बलकालविभागवित् प्रयुज्जीत । अ-
 थवा वमनकल्पे प्रदर्शितानि "वमनानि च
 प्रयुज्जीत । तेनैतदुक्त व्याधौषधनलानुरो-
 धेन औषधविषयानुरोधेन चान्यतमस्य वम-
 नस्य प्रयोग इति ।

*वमनानाति बहुवचन किं उच्यते । न सकृ
 चापीर्षितदोष इति जर्जरे ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ॥
 दोषाणा समुदीर्णाना पाचनाय शमाय च ।

अनन्तरोक्तप्रकारेण कृते वमने विशो-
 षणमुपवासादिना कुर्यान्न तु रुच्ययोगेऽप्य-
 वश्य तदहरेव वमनविधिप्रदर्शितप्रकारेण पे-
 या सेवत । तथा यत्रापि वमनस्याविषय-
 त्वाद्विषयेऽपि वा निमित्तान्तराद्वमनं न कृतं
 तत्रापि विशोषणं कुर्यात् । दोषाणामित्यादि-
 ना यथोक्तोपशोषणप्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

आमेन भस्मनवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ॥
 तस्मादादौषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ।

आमेनेत्यादिनोपवासावधिप्रदर्शनम् । य-
 थात्राहोऽग्नौ भस्मना छन्नेऽन्नं न विपच्यते ए-
 वमान्तरेऽप्यामेनं चट्न्ने । तस्माद्विषय नि-
 रामतोत्पत्तिरुपवासानामवधि । उपपूर्वो व-
 सिर्भोजननिवृत्तौ वर्तते ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बुपिवेद्वातकफज्वरे ॥
 तत् कफ विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ।
 उदीर्षं चार्घ्यं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥
 लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूलानुलोमनम् ।
 निद्राजाळ्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।

तस्मिन् लघने क्रियमाणे रुग्णगति-
 मात्रा तृष्णामनुभवमेव ॥ वातकफज्वरे अ-
 स्पाल्पमुष्णाम्बु पिवेत् । तत्रोष्णाम्बु पीत
 मार्गधारय कफ विलयं नीत्वा तृष्णा नि-
 वर्तयेत् । अग्न्युदरिणेन च स्रोतांसि मृदूकृ-
 त्य तान्येव शोधयेत् । तथा लीनानाम
 सुखिष्टरूपाणामपि पित्तादीनामनुलोमन मा-
 गेप्रेरक निद्रादिहरं च । निद्रा हृत्वास्थ्येह-
 तुका गृहीता । प्राणानामवलम्बनमम्बु स-
 तर्पणस्वभावत्वात् । एव यथोक्तविषये उ-
 ष्णाम्बुन एव प्रयोगः ।

॥किं वातकफज्वरे द्रवसमुप एव नैत्याह
 वात स्रोतांसि वा कफोष्णं जलं हितं तथा समुदितं
 यो रसु नमरिराधाति च ।

विपरितमित्यादिना तदैव शिताम्बुप-
 रिहारे हेतुकच्यते ॥

त यावता बलहानिर्न भवति तेन लघितलि
क्ष्मादुर्भावाभावऽपि बलपालनानुरोधेन लघ-
नाद्विरमेत । बलाधिष्ठानमित्यादिना बलपाल-
ने हेतुरुच्यते ॥

लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे साते ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिं पक्तिर्नलमोजश्च जायते

लघनैरित्यादिना सर्वलघनानां ज्वरवि-
षयाणां सुप्रयुक्तानां फलनिरूपणम् । लघनै-
र्बमनादिभिर्दोषे तत्साध्ये ज्वरारम्भके क्षपिते
तत्क्षपणाच्च भस्मापनयनेनेवाग्नौ दीप्ते लाघवे
चोत्पन्ने स्वास्थ्यादिकं जायते दोषक्षपणादु-
र्ध्वं लघनेनानिन्धनत्वादग्नेर्नाश एव स्वास्थ्य-
भावश्च । तथा चोक्तम् । “रुग्णो घनाम्य-
विस्त्रावत्तेह्योजनलघनैर्यात्यग्निर्मन्दता”मिति ।
तत्र च लघनशब्देन उपवास एव भण्यते ।
स्वास्थ्यं रोगाभावः । पक्तिरित्यादीनां पाकः ॥

ननु किं सर्वत्रानियमेन सर्वमेव लघ-
नं विधेयमाहोस्वित् केनचिद्विशेषेणेत्याह ॥
तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।
सहृदासप्रसेकान्नेद्वेपकासविपुचिके ॥
सर्गो भुक्तस्य सजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्याच्चदन्यथा ॥
श्वासातीसारसमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तद्येत्यादि । उत्कृष्टं प्रभूतं । समु-
त्कृष्टं स्थानात्समन्ताच्चलितं । कफप्राय-
श्चेष्टप्रधानः । चटो नैकत्रस्थितिशीलः ।

सह हृदासादिभिर्वर्तते यो मलः तथाविधे मल-
दोषे वमनार्हस्य सतो ज्वरितस्य वमनमेव
शस्तं नान्यलघनमिति सबन्धः । सद्यो भु-
क्तस्य त्वष्टविधेऽपि ज्वरे सजाते वमनमेव
शस्यते । आगन्तावपि भोजनस्थाजरणादि-
ना दोषानुबन्धरक्षणार्थं । सामे तु ज्वरे
सद्यो भुक्तस्य सजाते विशेषतो वमनम् ।
वमनार्हमग्नेन प्रतिपिद्धवमनानां गर्भिण्यादी-
नां वमनविषयेऽपि ज्वरे वमनं प्रतिपिध्यते ।
तच्च वमनपन्यथा उत्कृष्टत्वादिलक्षणविपरीते
मले प्रयुक्तं श्वासादीन् ज्वरितस्य कुर्यात् ।
अनुत्कृष्टस्योत्कृष्टेन वायोर्मागरोधाच्छ्वासा ईप-
दुत्कृष्टस्य स्यन्दनेनाग्निनाशादतीसार उप-
शुब्धे दोष औषधस्य तैक्षण्यात् समोहः त-
थाविधपयोर्ध्वनयनादधुद्रागः दोषस्य स्वल्प-
त्वात् बहिरग्निर्हरणा दूरदूरतरन्नीत पूरणेन वा
यथाहेतुः सततकादिको विषमज्वरः ॥

पिप्पलीत्यादिना वमनयोगमाह ॥

पिप्पलीभिर्व्युक्ता गाळा कलिर्द्वैर्मधुकेन वा ।
पान्वोष्णतोयेन वमेन्मन्मस्यु लवणाम्बु वा ॥

दोषदेशाद्यपेक्षया यथायोग्यं योगवि-
कल्पः । गाळा मदनफलम् । ता गाळा क-
दाचिनः पिप्पलीभिर्व्युक्तामुष्णाम्बुना पीत्वा व-
मेत् कदाचिदिन्द्रियैः कदाचिन्मधुयात्रया अ-
थवा मधुना सयुक्तमुष्णाम्बु पीत्वा वमेत् ।
लवणेन वा सयुक्तमजमधुनोऽप्रयोगः । गा-
ळानां सयोगिनां समानां कोष्ठापक्षां माक्षां

इति प्रसङ्गेन उदरे परिहार्यदर्शनं कृ-
त्वा सोर्द्धत्यादिनामस्याविशेषेण विधेयविशेष
नियमयति ॥

सोर्द्धपीनसम्भासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ।
स्वेदभूत्रशङ्कातान् कुर्यादग्रेष्व पाटनम् ॥
स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥

वातश्लेष्मात्मके ज्वरे उर्द्धादिना य-
थासम्भ सयुक्ते स्वेदाख्य उपक्रमः शस्तः ।
स स्वेदः स्वेदादीनि प्रवर्तयेत् । उर्द्धां ना-
म कफरोगः प्रदर्शितः । स्नेहोक्त आचा-
रविधिरुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः ॥

लघनस्वेदनं कालो यथाग्नस्तिक्तको रसः ।
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥

‡ लघनमित्यादिना पूर्वोक्तस्यानियमेन क्र-
मनियमेन च प्रदर्शनम् । लघनमुपवासः ।
स्वेदनं स्वेदः । कालः परित्रासक्रमः । य-
थाग्नं पेयाः । तिक्तको रसस्तिकतरसयु-
क्तद्रव्योपयोगः । वमनं शोधनं न तु पाच-
नम् । यथावस्थमित्युक्तविषयानतिशयेन मला-
नां पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेण लघ-
ने क्रियमाणे द्रोणस्य निषिद्धत्वविनाशाय प्र-
थममेव स्वेदनं तत्र, काल उपवासनिरपेक्ष-
तया तत्र उपवासेन स्वेदेन कालक्रमेण च
शोषे मार्दवं याते सुसुप्तिं यां जाताया यथा
गन्धवस्त्रस्तिक्तो रसो मुस्तापर्पटादिः ॥

‡ लघनादि तितरसा न पचयिष्य पाचनोक्तिः नञ्

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लघनम् ।
नेप्यते तेषु हि हितं शमनं यत्र कर्शनम् ॥

सामान्येन नवज्वरे लघनोपक्रमाच्छु-
द्धवातादिविषाणां लघनस्य प्रतिषेधः, जीर्ण-
ज्वरे च लघननिषेधः । तेषु च शुद्ध-
वातादिषु यस्माच्छमनं तत्र शमनं यत्र कर्श-
नं ताप्यविद्वहणं रोगस्वभावादित्यर्थाहस्यते ॥

तत्रसामञ्जसकृत्या जानीयाद्विशोषितम् ।
द्विविधोपक्रमज्ञानमवेसेत च लंघने ॥

तत्वेत्यादिना लघनस्यायोगसम्यग्योग-
प्रदर्शनम् । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादिः सामञ्ज-
सकृतिः । आकृतिर्लक्षणमिति पर्यायौ ॥

युक्तं लघितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ।
यथास्थानं पचसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥
पटहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावद्वाप्नुयात् ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पात्रकः ॥
ताश्च भेषजमयोगालघुत्वाद्याग्निदीपनाः ।
वातभूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमकाः ॥
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वाच्चूम्नशान्तये ।
आहारभावात् प्राणाय सरस्वत्यान्वाय च ॥
ज्वरघ्नज्वरसात्प्रेष्यतु तस्मात्पेयाभिरादितः ।
उपक्रमेज्ज्वरान् सर्गाद्युते मयसमुत्थितान् ॥

त च ज्वरितं चञ्चद्वाभिहितेन सा-
मञ्जसकृतिविपर्ययेन द्विविधोपक्रमणीयोक्तेश्च

विपरीतमतः शीत दोषसघातवर्धनम् ॥

उष्णाम्बुनो गुणैर्विपरीतं शीताम्बु दोषसघातवर्धनम् च ॥

उष्णमित्यादिना केवलपिनादीनामुष्णाम्बुप्रतिषेधं शीताम्बुप्रयोगः च दर्शयति ॥

उष्णमेवगुणत्वेऽपिपुञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
उद्विक्तपित्ते दबधुदाहमोहातिसारिणि ॥
विषमग्रोत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रापित्तिनि ।
घनचन्दनशुष्क्यम्बुपर्पटोक्षीरसाधितम् ॥
शीत तेभ्यो हितं तोय पाचनं रुद्धज्वरापहम्

उष्णमनं तरप्रदर्शिताम्बुद्वीरेणस्रोतश्शोधनत्वादिगुणसमुत्तत्वेऽप्येकान्तपित्तनादौ व्याधावातुरे वा न युज्यते । उद्विक्तमन्यदोषाभिभावि पित्तं यत्र । दबधुश्चभुरादीन्त्रियाश्रयेषु नाह । दाहं सर्वाङ्गीणस्तीव्र एव । ग्रीष्मकाये स्वभावाद्गुणाम्बु नेष्यते । यदा तु ग्रीष्मे देशादिविशेषवशाद्वातकफस्थोऽष्टप्रस्रोतदा स्तोकं हितमेव । तेभ्यश्चैकान्तपित्तं छान्तिभ्यो घनादिसाधितं शीतं तोयं हितं तद्धि पाचनं रुद्धज्वरापहं च ॥

*ननु नागरस्य बहुलत्वात् कथं प्रयोगः । उच्यते । आमोशयगसुत्पत्त्या परस्परैषण एवाभ्यद्रव्यसमुत्पत्त्यज्जटसम्प्रापमावाप इति जर्जटः । तथा चायं पण्डितः । गन्धस्य श्रुतज्ञानात्पुं शब्दादि प्रयुज्यन्तर्कमात्रं ततो दत्त्वा साधयेत् प्रमाणं रज्जुमसीति ॥

उष्णाम्बुप्रतिषेधप्रसङ्गे सर्वेषां पित्तविरुद्धानां ज्वरे प्रतिषेध उच्यते ॥

ऊष्मापित्ताद्वेतेनास्तिज्वरोनास्त्यूप्यपणाविना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्
स्तानाभ्यद्रुप्रदेहाश्च परिशेषं च लघ्वनम् ॥

ऊष्मेत्यादि पित्तनिमित्तात् सर्वज्वरेऽपि पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । पित्ताधिकं तु ज्वरे पित्तविरुद्धान्याधिकं त्यजेत् । पित्तविरुद्धं यत् पित्तमारि तच्च कफज्वरादौ किञ्चित् त्यजेदित्यधिकशब्दालभ्यते । क्षानादींश्च सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । तथा परिशेषं लघ्वनं अवस्थाविशेषवशेनोक्तालघ्वनान्वयलघ्वनं परिशेषम् ॥

अजीर्णं इव शूत्रघ्नं सामं तीक्ष्णं हि ज्वरे ।
न पित्रेदौषधं तद्धि भूय एवाममारहेत् ॥
आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

अजीर्णं इत्यादिना सामं ज्वरे औषधप्रतिषेधप्रदर्शनम् । अजीर्णं इवेत्यादिना तीव्रार्तिरपि नाजीर्णं पित्रेच्छूलघ्नमौषधम् । आमसंश्लोऽनलो नालं पक्वु दोषौषधाशनम् । निह्न्यादपि चैतेषां विभ्रमं महमातुरमिति स्मारयति । तीक्ष्णज्वराग्रहणं प्रभूतामोषलक्षणार्थम् । अल्पेऽस्त्वामेने किञ्चिच्छक्तत्वात् कान्थादिकं प्रयुज्यत एव । न केवलं साम औषधं त्यजेत् यावत् क्षीरमपि त्यजेदिति प्रदर्शनार्थमाह आमाभिभूतकोष्ठस्येत्यादि । यस्य ह्यामेनाभिभूतं कोष्ठस्तस्य दीपनत्वादियुक्तमप्यौषधं न युज्यते किमुत क्षीरम् । अहिं दृष्टान्तेन विषस्य दुष्टता प्रदर्शिता ॥

द्राक्षाडाहिमक्षाप्मर्यपथ्या पल्लिपरूपकैः ।
 समधूकैः सवदरैः सक्षौद्रान् ससितोपलान् ॥
 च्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्रिर्वा लाजतर्पणान् ।
 पिबेत् सुसुक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे तु तर्पणे ॥
 यवाग्ना घौदन क्षुद्रानश्रीयाद्भृष्टतण्डुलम् ।
 दकलावणिकैर्युषै रसैर्वा शुद्धलाजैः ॥
 इत्यय पटहो नेयो बल दोष च रक्षता ।

तेषु तु मथोद्भवादिषु पेयाप्रसङ्गे ला-
 जतर्पणान् पिबेत् । तर्पणा' मन्त्रव केन
 विवेदाह । च्वरापहैर्द्राक्षाडाहिमाक्षिभिस्तोय-
 मृदितैर्यथायोग्यमथवा केवलभिरेवाङ्गि । किं-
 भूतानाह सशर्कराक्षौद्रान् । तथासु सुक्ष्म
 रजस वस्त्रतितञ्चारितान् । तत पीत्वा
 तद्वहरेव तर्पणे जीर्णे यवाग्ना वा स्वविष-
 यप्रयुक्तानां तद्वहरेव जीर्णानां यन् क्षुद्रान्
 भयति तदा भृष्टतण्डुलश्चतमोठनमद्यात् । के-
 नेत्याह दकलावणिरैर्युषैर्वा शुद्धगलावाग्ना वा
 रसैः । इत्यनेन पेयादिप्रमेणावलाधितोत्तरप-
 षह आतुरेण बल देहस्य दोष च क्षय-
 क्षितौ रक्षता नेय ॥

तत पक्षेऽपि दोषेषु लब्धनाथैः प्रशस्यते ॥
 कपायो दोषशेषस्य । पाचनः शमनोऽथवा ।

तत पेयाप्रसादनन्तर लघनस्वेदनका-
 लयवागृभिर्दोषेषु च्वरारम्भकेषु पक्षेषु दोष-
 शेषस्य पाचनो वा शमनो वा कपाय प-
 ष्वेविधकल्पन प्रशस्यते । कपाय इति पाके
 नोपलभत्वादौषधस्य सङ्गा ॥

। लघाम्नुयवागृभिर्दोषा र पच्यते । तदा
 त सुखैरस्य तृष्णारोचकनाशने कपाय पाचनहर्षो-
 षे स गुपाचरेत् । पाचनीयविषयोयम् । सशमनाय
 विषयश्च । मृदो च्वर लघा देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्व
 दोष विजानीयाद्यदिषु तदापथम् । तस्मान् सशमनी-
 यगालीयमिति जगट ॥

तित्तः पित्ते । ईश्वर्येण इत्येत्य. वदुष वफे ॥
 पित्तश्चेत्पमहरत्वेऽपि कपाय' स न शस्यते ।
 नचच्वरे दलस्तम्भात् कपायो विषमच्वरान् ॥
 कुरतेऽरुचिहृष्टासहिष्माध्मानादिकानपि ।
 न च्यव ते न पच्यन्ते कपायस्तम्भिता मलाः
 तिर्यग्गता विमार्गावा वर्धयन्त्यपि च च्वरम् ।
 वद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहोदकानपि ॥

स च कपायस्तित्तरसः पित्ते वि-
 शेषेण योज्य । विशेषप्रहणात् वफेऽपि यो-
 ज्य इति लभ्यते । वदुषश्च वफ एव यो-
 ज्यः । स च कपाय कपायो रसेन पि-
 त्तश्चेत्पमहरोऽपि सन् नचच्वरे न शस्यते ।
 तत्र हि नचच्वरे कपायो मलानां स्तम्भात्
 वहिर्गमनपाचनाभावेन तिर्यग्गमनविमार्गगम-
 नाभ्या यथासप्राप्तिविषमच्वरानरुच्यादीनपि क-
 रोति । कपायरसस्तम्भिता मला न च्य-
 वन्ते नाप्यन्त पच्यन्ते प्रत्युत तिर्यक्स्त्रो-
 तस्तु विपरित वा मार्गेषु गमनात् च्वर व-
 र्धयन्ति । वद्धामादिवाक् कपायो यथासप्रा-
 प्ति शलादिकार्येऽपि भवतीति तिर्यग्गमनेन वि-
 मार्गगमनेन च विषमच्वरस्य स्वरूप प्रद-
 शितं भवति । नचवाया त्वतीताया हरि-

लेखितलिङ्गयुंस्त शास्त्रा पेयाभिरुपाचरेत् ।
 किंभूताभिराह । यथास्त्रीपथसिद्धाभिर्गस्मिन्
 ज्वरे यदेव यथायकत्पापपथमुक्तं तौपथे
 साधिताभि । मण्ड पूर्वा यासा ताभिलि-
 ष्ठो कृते मण्डस्ततः पथा । विस्तृताभि-
 स्याह । आन्तितो ज्वरारम्भान्नात् प्रभृति
 पटह यावत् । यत्र तु पटहान् पूर्व एष-
 तलिङ्गाभावात् पेया न प्रयुक्ता तत्र यथा
 प्रयुज्यत तत्र तामा ज्वरमाद्योत्पत्तिरात्रा
 प्रयोग । सुनोपम् ॥

† अत्रा यथायथा प्रवृत्त मन्त्राश्च विपलासा
 गतास्त्विति ज्ञेयम् ॥

प्राग्जापेया मुजरां सशुष्कीधान्यपिप्पलीम् ।
 ससैन्यया तथाभ्यर्था तां पिबेत् सहडाडिमाम्
 सृष्टविद्वद्बुधितो वा सशुष्कीमाक्षिर्मा हिमाप्र-
 वस्तिपार्थशिरश्शुली व्याघ्रीगोबुरसाधिताम्
 पृथिवर्णाबलाविल्यनागरोत्पलधान्यम् ।
 सिद्धा ज्वरातिसार्यम्लं पेया दीपनपाचनीम्
 हृस्वेनपञ्चमूलेन हिक्काकर्मुषासकासजान् ।
 पञ्चमूलेन महता कफार्तो यत्रसाधिताम् ॥
 विरद्धवर्चा सयवा पिप्पल्यामलकै कृताम् ।
 यवागू सर्विषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ॥
 चवित्रापिप्पलीमूलद्राक्षाभलकृनागरैः ।
 कोष्ठे विवर्द्धे सरजि पिबेत् परिश्रुतिनि ॥
 शूलवृक्षाभलकलशीवाग्नीश्रीफलै कृताम् ।
 अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तं सितामलकृनागरैः ॥
 सितामरमृद्धीकाशरिरामुस्तचन्दनैः ।
 तृष्णाञ्जर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं सौद्रसयुताम् ॥

कुर्यात् पंथोपधरेव रसयूपादिकानपि ।

यदा यथागमवसतः मण्डानु सु
 जरताम्नाजपेया पिबेत् । ततस्तण्डुलपेया मै
 न्यजलाजपेया वा । अन्नार्थप्रमाणेन कुर्यात्
 हि रुचि दोषा इति स्मर्यते । न त्वर्थि-
 तामात्र प्रयोग । सर्वामा च पेयाना सा-
 धनजलसम्पादकारी गोदाशवेभा चौपधमाश्च ।
 अन्ये पठन्ति “प्रवान्मूत्रस्यूपेषु रसाद्यापान
 वादिषु । द्रव्यमात्रा प्रयुज्यते लोहसिद्धा
 यथार्हत । अथवा याजना व्याप्तिर्नाति स्या
 द्वेधजेन तु” । सुवापम् । यदसाधिता य-
 स्या तण्डुला न प्रविशति । सयवा यत्र
 स्तोत्र यत्रानाम । परिश्रुतिनि कोष्ठे कोला-
 विभि” । श्रीफल रित्वम् ।

• प्राग्जापेया एतन्नामिति इत्येवमेत्या प्रथमा ।
 अत्र अभिलषी ताम्र इतिमात्रा मित्येवा याद्वितीया
 सृष्टविद्वद्बुधितोऽन्वयः तृतीया पित्तं अत्र ताम्र मधुरा
 मित्रार पित्तं रिकथन । आमपाचतापमिष्यत एव ।
 शेषाणां विषयनिर्देशस्तु शास्त्रस्वकर्त्ता इति एव इति नर्जट ॥

मथोद्भवे मथनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 ग्रीष्मे तपोवर्षाधिक्रयोस्तुदृञ्जर्दिर्दाहपीडिते ।
 ऊर्ध्वं मृत्ते रक्ते च पेया नेच्छन्ति—

मथोद्भवादिके विषये पेयामाचार्या ने-
 च्छन्ति । मथनित्ये पुरुषे । तयोरित्यन-
 न्तरधुनयोः पित्तश्रेष्ठाणो । प्रीप्मकाले वृद्धयो-
 वेति समुच्चये । नेच्छन्तीत्यनेनानुपयुज्यमाने
 युक्तिविशेषतैवागमस्य प्रदर्शिता ॥

—तेषु तु ।

दुरालभामृतामृस्तानागर वातजे ज्वरे ।
 अथवा पिप्पलीमूलगुडचीविश्वभेषजम् ॥
 कनीय पञ्चमूल च पिचे सौद्रसमन्विताः ।
 कलिङ्गमुस्तकडुका मुस्तापर्पटक तथा ॥
 सधन्वयापभूनिम्ब वत्सकाद्यो गण कफे ।
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गिरेरदुरालभा. ॥
 रुग्विवन्थानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ।
 अभयापिप्पलीमूलशम्याककडुकायनम् ॥

दुरालभादिक वातज्वरे । पिप्पलीमू-
 लादित्रय वातज्वर एव । केवलमेव हृत्प-
 ञ्चमूलक गते । कलिङ्गादित्रय सक्षौद्र पि-
 ते मुस्तापर्पटक दुरालभाकिरातठिकसयुक्त पि-
 ते । कफे वत्सकाद्यो गण । अथवा वृ-
 षपादय । गाङ्गेयी मुस्ता । रुगादियुक्ते वा-
 तश्लेष्मज्वरे अभयादिक तच्च दीपन पाचन च ॥

कलिङ्गका पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणी ।
 पटोल शारिष्ठा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥
 पटोलनिम्बाग्रिफलामृद्धीकायुस्तवत्सका ।
 किरातवित्तममृता चन्द्रन विश्वभेषजम् ॥
 घात्री मुस्तामृतासौद्रमर्धश्लोकसमापना ।
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मता ॥

पटोलेन्द्रयवारिष्टमद्रमुस्तामृताद्वयम् ।
 शारिषाद्वितय पाठा त्रायन्ती ऊदुरोहिणी ॥
 पटोलारिष्टमृद्धीकाशम्याकतिफलावृषम् ।
 चन्दनोशीरधान्द्राद्गुडचीविश्वभेषजम्
 देवदारुस्थिराशुण्ठीवासाघात्रीहरतीकी ।
 पञ्च पञ्च ज्वरान् हन्ति योगा मधुसितोत्कटा

कलिङ्गादिभिः पञ्चभिरुद्भूतैः पञ्च
 यथायोग्यकल्पनाः कपाया तथाभयेन प-
 ञ्चाना सततादीनां शमना मता आचार्यो-
 णाम् । एवमेव पटोलादिभिर्योग्यकल्पना म-
 धुमितोत्कटाः प्रभूतमधुसिताः ॥

सगुडा शारिषाद्राक्षशताहाकरेणुकाः ।
 काष्मर्यशारिषाद्राक्षत्रायमणाामृतागुडाः ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ।
 शर्करामधुसयुक्ताः समासीमुस्तधान्यका ॥
 कृष्णापुनर्नवाद्राक्षशताहागुडशारिषा ।
 शालिपर्णाविलाद्राक्षशारिषाच्छिन्नसम्भवा. ॥
 आरग्वधो बला राक्ता काष्मर्य मधुक गुड ।
 शतावरीच्छिन्नरुहास्वरसो वा गुडान्वितः ॥
 सकृष्णाजीरकसितानागरश्चामृतारसः ।
 वातज्वर जयन्त्याशु केवलो वामृतारस ॥
 भार्द्वासरजगाङ्गेयीदारुकुष्ठैलवालुकम् ।
 कोष्ण घृतगुडोपेत पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥

सगुडाइत्यादिना नव योगा वातज्वरे
 नियताः नियतकल्पना । तत्र शारिषादयो रे-
 णुकान्ता सगुडा । रेणुका हरेणुका ।
 काष्मर्यादयोऽमृतान्ता सगुडा । शतपुष्पा-
 दय, समासीमुस्तधान्यका शर्करामधुसयुक्ताः ।
 कृष्णादय, शारिषान्ता शालपर्णादयच्छिन्न-
 सम्भवान्ता । आरग्वधादिकः सगुडः । श-
 तावरीगुल्फयो स्वरस सगुड । गुडची-
 रस सकृष्णाजीरकादि । केवलञ्च गुडची-
 रस । सर्वत्र च मधुगुडशर्कराणा व्याप्ति-
 २४५

तद्व्यासः प्रयोगो एष्ट । एवं पट्टदादौपध-
योगात् ।

सत्तादादौपध केचिन्नादुरन्ध्रे दगाहत् ।
केचिन्नान्नभुक्तस्य योज्यमाणोन्मग न तु ॥

फरिदापायां* मन्नादादौपधमाहुः ।
अन्ध्रे तु दगाहत् । केचिन्ध्वेयमाहुः* यथा
लघनादनन्तरं यदौपधमुपयुज्यते तदा येन ल
घनं भुक्त तस्यैव योज्यम् । पक्षत्रयस्यपि
समान योज्यमामोहणत्वौपध नेति । केवल
केपाब्धिन् पट्टदामोहणत्व केपाब्धिन् म-
न्नाद् केपाब्धिदशाहमिति ॥

आमोन्मगे न योज्यमित्यत्र हेतुकरव्यने॥

तीत्रज्वरपरीतस्य द्रोपवेगोदये यत् ।
द्रोपेज्यवातिनिचिते तन्नास्त्वैमित्यकारिणि ॥
अपच्यमान भेषजं भूयो ज्वरलपि ज्वरम् ।

यतो यस्मात्तीक्ष्णज्वरपरीतस्य द्रोपवेगोद-
ये सति पयुक्तमौपधमत एवापच्यमान भूयो
ज्वर ज्वरलपि । अथवा नज्वरेऽतिनि-
चिते द्रोपे तन्नास्त्वैमित्यकारिणि औपध प्र-
युक्त भूयो ज्वर ज्वरलपि ॥

यदा ज्वरो मुदुर्देहो लघु प्रचलिता मला ॥
अचिरज्वरितस्यापि योजयेद्रेपन्नं तदा ।

यदा मृदुज्वरो वेदश्च लघुर्मलाश्रुति-
ता न तु विमितास्तदा अचिरज्वरितस्या-
पि भेषजं योजयेत् । तेनैतदुक्तम् । यद्य

पि पयुज्य प्रदर्शितं तस्याप्येवमेवावगत्यम् ।
यस्य ज्वरस्य तद्विषयं प्राप्तस्य च छद्मपन्न
स्याप्योज्ञादौपस्यातिप्रद्वयं सामान्यं च तथा
वज्यमौपध न योज्यम् । एतद्विपर्यये तु
योज्यमेव न तु पट्टदादौपधमपेक्षायामिति ॥

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुष्कता दुम्पर्थयापि ता ॥
पाकस्य प्रतिक्रियायं ता पाठोशीर सराज्जम् ।
पित्रेनद्वयं भूतिम्बगुह्यं मुस्तनागरम् ।
यथायोगमिव योज्या कपाया दौपपाचना ।
ज्वरारोचज्वरणास्यारस्यापक्तिनाशना ॥
पाठेन्द्रपरभूतिम्बमुस्तपर्पटकामृता ।
जयन्त्यामपतीमार ज्वर च समहौपया ॥

मुस्तपेट्यादिना तदेवौपधमुच्यते । एवं
द्रोपादिविशेषापेक्षया पर्पटं कदाचिन्मुस्तया यु-
क्तं यदाचिन्मुष्कता यदाचिद्गुलमभया ।
पाठादिप्रयं शृतं वा शोतं वा । भूतिम्बा-
दित्यनुग्रहं तद्वन्मृतं वा शीतं वा । इमे च
मुस्तपर्पटकादयः कपाया नियतानियतकल्प-
ना । यथायोगं द्रोपापेक्षया योगानातिर-
मेण योज्या, पते च ज्वरादिनाशना पाठादयः
सागरा आमादिक ज्वरिणो जयन्ति यथेच्छ-
कल्पनाप्रयुक्ता वातपित्तश्लेष्मणि ॥

१ यथायोगमिव च जर्जट - पाकस्य शीतपाय या
मुस्तार्थेन पित्रे । पाकस्य पाय प्रतिक्रियायामनु-
वर्तयेगीन्द्रादयः सद्रूपं ब्रह्म यद्व्यापिपुनितं पीयते तत्
केवलमिति । ऐतन्ने च सनागर पराकं यदापि । पि-
तृककपाये सदुपक्रमं पक्वम् इत्यन्माश्लिशन्मोवश-
मनानामित्यान्नात् । दाहवद्वले पाठोशीर सराज्जम् ।
शीतप्रये भूतिम्बगुह्यं मुस्तनागरमिति । अन्ये व्याख्या-
नपति यथायमा सर्वेयानि कृतं व्याधिप्रत्यनीक-
त्वात् यथा कुष्ठे सादिरमहन्मा तत्र महेदं हरिद्वेति ॥

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्यय छर्दि मूर्छा दाह श्रम श्रमम् ॥
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासा कामिलामपि ।

गोकण्डकादि सशर्करं वातपित्तजे ।
द्राक्षाद्यर्धश्लेकैर्वातीपत्तजे कषाययोग्ये त्रय
कषाया । द्राक्षामधूनादिना सार्धेन श्लेकेन
फाण्डः शीतकषायो वा मध्यादिभिर्भुक्तो जा
तीपुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तजनमूर्छादिक ज-
यति । ईश्वर बाळकम् ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सकाः ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथ छिन्नोद्भवोद्भव ।
व्याघ्रीशुष्यमृताकाथ पिप्पलीचूर्णसयुतः ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्या कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकट्टणपर्पटम् ॥
सरुद्रफलवचाभार्ज्जुदेवाह मधुहिङ्गुमत् ।
कफवातज्वरप्लीवकुक्षिहृत्पार्श्वदेनाः ॥
कण्ठामयास्यश्वयगुकासश्वासानियच्छति ।

वचादयः समस्ता कफवातजनरे ।
तत्रैव गुल्फाकाथः पिप्पलीमूलचूर्णेन दोषा
शपेक्षमात्रेण युक्त व्याघ्र्यादिकायस्तद्वद्वातश्ले-
ष्मज्वरादिजित् । शूल शिरसि । पथ्यादि-
को मासिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिक नि-
यच्छति ॥

आरग्वधादिः ससौद्र कफपित्तज्वरं जयेत् ॥
तथा तिक्ताट्टपोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता ।
पटोलातिविपानिम्बमूर्धाधन्ववाका ॥

वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामासिकान्वित ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति साष्टरूपितं सकामिलम्
अनन्ताविश्वभैषज्यरुट्टकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृद्भ्रमसमोहधूमकाम्लकनाशना ॥

आरग्वधादिगणो 'प्राक्षिकयुक्त' कफ-
पित्तजनरे । तिक्तादिघन्वयवापान्त तथा स-
क्षौद्रमेवेत्यर्थः । वृषस्य पुनरपत्राभ्या रसो
यथोक्तगुणः । अनन्तादयो ज्वरादिनाशना ।
अनन्ता मूर्धा । ताय बाळकम् । तोय-
दो मुस्ताः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रद-
र्शितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाद्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वरु त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटक पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीरुधन्तमूलद्राक्षापथ्यामधुलिका ॥
तिफलोशीरपट्टग्रन्थायष्टीमधुवलाघना ।
नागर पौष्कर मूल गुल्फवी रुष्टकारिका ॥
सकासश्वासपार्श्वतो वानश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूपरुम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाप्यय कल्पयेद्धिमम् ।
कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
जात्यामलरुमुस्तानि तद्वद्वन्वयवापरुम् ।
वदविद कटुराद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुञ्जान् ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिः कटुकान्त ।
मुस्ताद्यर्धश्लेकैश्च यो योग्य यथायोग्य मन्त्रि-
पाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हृनिपित्ते

जतिना माया । भाङ्ग्यादिर्धृतगुणमयुषो
वातज्वरे । ग्राह्येयी मुस्ता । ग्राह्यालुर्धर्मते
य मुगन्धि हरिणालुर्धर्ममिति पर्यायः ॥

पटोलादिगुल्फ्यादी मूत्रोक्ती पित्तजे ज्वरे ।
अञ्जनादिः सकाप्पर्म्ये शारिवादि सशर्कर
सितामधुरकाप्पर्म्यशीतोष्णरूपरूपम् ।
गुल्फ्यादीशारिवालौद्धरूपलोत्पलशर्करा ॥
द्राक्षामयातिक्तघनशष्पाकफलपर्वटम् ।
शामापर्वटदु स्पर्शान्तिक्तान्तिक्तसितामृषा ॥
शर्करातिक्तमृदुकात्रायमाणानिमीतकम् ।
गुल्फ्यामलरुच्युक्त केवलं रापि पर्वट ॥
रुपायो वा हिमस्तिकाद्राक्षामधुरनिमज्ज ।
पित्तज्वरघ्नी कटुका शृङ्गपिष्टा सशर्करा ॥

पित्तज्वरे पटोलादिगणो गुल्फ्यादिव्यो
सकाप्पर्म्योऽञ्जनादिः । सशर्कर शारिवादि ।
पञ्चभिर्लक्ष्यो सिनेयादिना यथाप्राग्यक-
ल्पनम् । सुषोषम् । शीतलचन्दनम् । ति-
क्त किराततिक्तः । घनो मुस्तः । शम्भारु
आरग्वर । तस्य कठम् । गुल्फ्यामल-
कमुक्त पर्वट केवलं वा । तिक्तादिजो
वा शीत रुपाय इति पित्तज्ज्वरे । र-
दुकाशर्कराचूर्णं च पित्तज्वरे ॥

कफज्वरेतिविषोऽशीरपटोलमरिचसपा ।
सन्तर्पेन्द्रपवरीपिकुष्ठानिम्बवचागुदा ॥
सप्तचूदाभृतानिम्बस्कूर्जात माक्षिकान्वितम् ।
निशात्रिकदुक् तिक्तानागधुष्पकलिङ्गका ॥

शारिवातिनिषादुष्टदु स्पर्शामुस्तगुल्फु ।
परुष त्रिकला तिका धीज वृषकर्म घनम् ॥
नागरत्रिकलामुस्तामूर्शपाठा समासिका ।

अतिविषादयो ययान्ताः मृगुदा क-
कं । क्षमा हरिद्रा । द्वीपि विषक ।
ममच्छदादिक समाश्रिकम् । ममच्छ मम-
पर्ण । मृज्जाल काकतिक्त । निशाशारि-
वापक्ष्यनागरापाश्रत्यार रुपाया समाश्रिका ।
निशा हरिद्रा । तिका कटुका । नागदु-
ष्प नागवेसम् । कलिङ्गक इन्द्रयव ।
वृषकर्म धीज शाकवीजमिति कफज्वरे ॥

संसर्गसन्निपातंषु मिश्रानेतान् विकल्पयेत् ॥

एते च योगा दोषविशेष उक्तानि
मदते दोषे युग्यन्ते । अपि त्वान्तरविज्ञे
वागन्तिष्ठने प्रयोगावयवममुदायशक्त्यानुगुण्ये-
न । तच्च योगमिति वर्णविधि कर्मोभ्या-
मादवभिद्यत । एताश्च कषायान् यथोरेव स-
सर्ग तयोरेष उक्तान् मिश्रीभावेन कल्पयेत् ॥

गोक्ण्टकउलादर्धो ससिता चातपित्तजे ।
द्राक्षामलरुभूनिम्बाः सगुल्फ्यादीगुदा ॥
त्रायन्ती शारिवाद्राक्षा काप्पर्म्यच्छिन्नजागुदाः
द्राक्षाममूर्शत्रायन्तीगुल्फ्यादीशारिवालला ॥
द्राक्षामधुरमधुरकलौद्धकाप्पर्म्यशारिवा ।
मुस्तामलरुद्धीरेरपत्मकेसरपत्मकम् ॥
मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरुषकम् ।
काष्ठो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासेव ॥

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्यय छर्दिं मूर्छां दाहं श्रमं भ्रमम् ॥
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासा कामिलामपि ।

गोकण्डकादि सशर्करं वातपित्तजे ।
द्राक्षाद्यधैर्यैर्कैर्वातपित्तजे कपाययोग्ये त्रय-
कपाया । द्राक्षामधूनादिना सार्धेन श्लोकेन
काण्डः क्षीतकपायो वा मध्नादिभिर्युक्तो जा-
तीयुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तज्वरमूर्छादिकं ज-
यति । ह्रीवेर वाऋकम् ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सकाः ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथ त्रिभोज्ञबोद्धव ।
व्याघ्रीशुण्ठयमृताकाय पिप्पलीचूर्णसयुतः ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्या कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीरुतृणपर्पटम् ॥
सरुदफलवचाभार्द्वादिबाह्व मधुहिङ्गुमत् ।
रुफवातज्वरप्लीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कण्डामयास्पृश्ययुक्तासश्वासाश्रियञ्छति ।

वचादयः समस्ता कफवातज्वरे ।
तत्रैव गुडूर्वाकाथ पिप्पलीमूलचूर्णं दोषा-
द्यपेक्षमात्रेण युक्तं व्याघ्र्यादिकाथस्तद्वद्वातश्ले-
ष्मज्वरादिजित् । शूलशिरमि । पथ्यादि-
को माक्षिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिकं नि-
यच्छति ॥

आरग्वधादिः सक्षौद्रं रुफपित्तज्वरं जयेत् ॥
तथा तिक्ताहृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता ।
पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवाका ॥

वृषपुष्पञ्जदूरस शर्करामाक्षिकान्वित ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सासृक्षपित्तं सकामिलम्
अनन्ताविश्वैषज्यहृदुकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृद्भ्रमसमोहधूमकाम्लकनाशना ॥

आरग्वधादिगणो नाक्षिकयुक्तः कफ-
पित्तज्वरे । तिक्तादिधन्वयवापान्तं तथा स-
क्षौद्रमवेत्यर्थः । वृषस्य पुष्पत्रयाभ्यां रसो
यथोक्तगुणः । अनन्तादयो ज्वरादिनाशना ।
अनन्ता मूर्वा । तोय वाऋकम् । तोय-
दो मुल्लः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रद-
क्षितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाह्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वर्ह त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीरुधन्वमूलद्राक्षापथ्यामधुलिका ॥
विफलोशीरपट्यग्रन्थायष्टीमधुबलायना ।
नागरं पौष्करं मूलं गुडची रुण्डकारिका ॥
मन्नासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मधूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूपरुम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाप्पयं कल्पयेद्विमम् ।
कपायं तं पिवन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवापरुम् ।
बद्धविद् कटुमद्राक्षानायन्तीत्रिफलाशुलान् ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रधादिः कटुकान्तः ।
मुस्ताद्यधैर्यैर्कैर्यो योगा यथायोग्यं मन्नि-
पाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हनिपित्ते

सन्निपाते । मधुरपुष्पादि द्रव्यकषाय वि-
ल्य कस्मिंश्चिन् काले ज्वरे प्रयुक्त सर्व-
ज्वरहरम् । तद्वदेव जात्यादि । तद्वददुषा-
लभा । यस्तु ज्वरी पक्षावेदनादिष्वपि कटु
कादीनि विषेण इति कथ्यता ॥

जीर्णपिण्डोऽन्न पेयाद्यमाचरेत् श्रेष्ठात्तान तु ।
पेया कफ वर्धयति पटु पांशुषु वृष्टिन् ॥

अस्मिन्प्रसंगे निरुद्धप्रयुक्त सद्वरेष प-
चाविष्टेष्वपि कषमन्त्रमात्रेण । किं सर्वं इत्या-
ह श्रेष्ठमवाप्त तु । अनेन पेयाद्यन्न प्रति-
षेध । अन्न हेतु पेया कफ वर्धयतीत्यादि ।

एव प्रतिषिद्धायां श्रेष्ठमन्न पेयाया नि
योऽयमित्याह ॥

श्रेष्ठमाभिष्यण्णदेहानामत प्रागपि योजयेत् ।
यूपान कुलत्थचणकनलायादिदृप्तान् लघून् ॥
रुक्षास्तिकरसोपेतान् दृष्टान् रुचिकरान् पटून्

श्रेष्ठेत्यादि । अभिष्यण्णमन्वेनोद्धि-
ष्टपर्यायेण कफं पाचनत्वेन पेयाना विधाने
विरोध निर्वर्तयति । प्रागप्रीति न केवलमौ-
षधे जीर्णे पेयादिप्रतिषेधो यावत् कफादि
के लब्धितल्लिङ्गादनन्तरमपि यूपानेवोदनेन
वृष्टतण्डुलेन सह योजयेत् । रुक्षानिति मि-
ना श्लेहेन सङ्कृतान् । तिक्तो रस ज्वर-
घ्नाना कषायाणा यथायोग्यान्यतमद्रव्याश्रयः ॥
रुक्षाया शालयो जीर्णा पष्टिश्च ज्वरेहिता
श्रेष्ठोत्तरे वीततुपास्तथा वाय्वकृता यवा ।

आन्मनैः सुतो द्विषि प्रयोक्तव्यो यथापयम्
दोषदूषादिवन्तो ज्वरघ्नकायमात्रेण ।

यस्य चान्नं जीर्णमकृतायाः शालप-
पष्टिश्च पाठ्यमेव हिता । श्रेष्ठोत्तरे
॥ यवा अपि । नञ् शालिभिर्दोषदूषा-
नपेभ्यः ज्वरघ्नाः शरीरेकशोधनायितं सिद्धं
भोजनं द्वौ वारौ शीतं पागन वा यवा-
ज्य सुतो यथापयम् ज्वर प्रयोक्तव्यः ॥

मुद्राद्यैरेषुभिर्गुणैः कृत्यं ज्वरापहाः ॥

कार्पण्यकृत्तण्डुलात्मलकपर्पटं ।
वार्तास्निग्धकृमुपपटोलफलपट्टवैः ॥

अत्यन्तगुणभिर्ममिर्नाङ्गैश्च हिता रसा ।
व्याघ्रीपरुपतपारीत्राशामलकद्विदैः ॥

सम्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकमेन्धवै ।
सितामधुभ्यां भाषण सयुता वा कृताकृता ॥
अनम्लनमिमिद्वानि श्लेष्मानि व्यञ्जनानि च
अग्न्यान्पनसपमान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥
तानि कथितशीत च वारि मय च सात्त्विक

मुद्राद्यैरेतन् लघुमहणेन राजमाषादी-
ना गुरुणा प्रतिषेध । कार्पण्यकादिभिः पु-
थगतिदुग्धिभिश्च जाङ्गलाया मासैस्तस्योग्यज्वरे
रसा हिता । ते च यूपरसा यथाविप-
य व्याघ्रश्वादिभिः सितामधुभ्या च सङ्क-
ता वा सयुक्ता वा कृता यावत्कृता वा
नात्यन्तेन च तर्केणमिद्वानि व्यञ्जनानामने
न सह योजयेत् ॥ शान्धेय च यूपरसादी-

न्यनुपानेऽपि योजेत् । सात्त्व्यापेक्षया च
कथितशीतादिकमध्यनुपाने योजयेत् ॥

कपायपानपञ्चाभैर्दशाह इति लङ्घिते ॥

सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोच्चरे ज्वरे ।

पक्षेपु दोषेष्वमृत तद्विषोपममन्यथा ॥

दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रवद्विकृत् ।

लघनादिकर्म तत्र कुर्यादा कफसंशयात् ॥

अस्मिन् कपायान्ते लघनक्रमे कु-
त्तेऽपि यदि ज्वरो न शान्तस्तत आदितो
दशाहेऽतीते लघनक्रमेण च कफे मन्दाभूते
वातपित्ते च पूर्वं सप्ताप्यभिमुखीभूते सम्प्र-
ति लघनेनैवाधिक्यमुपगन्वति सर्पिर्दद्यात् ।
दशाहमहणमस्या यथोक्तस्या ज्वरावस्थायास्तदा
प्रायोभवत्वादुपलक्षणाद्यम् । तत्पूर्वेष्वहस्तु
सर्पिं प्रतिपेक्षार्थं च । तच्च सर्पिर्ज्वरे दो-
षेषु पक्षेपु सत्सूपयुक्तममृतं भवति । अ-
न्यधामेऽप्यपक्षेऽतीतेऽपि दशाहे प्रयुक्त वि-
षोपमं सत् ज्वरोपद्रवद्विकृतम्यात् । उपद्र-
वाः श्वासादय उक्ताः । ननु यदि स-
र्पिर्नित्र प्रतिपिद्ध किमन्यद्योज्यमित्याह लघना-
दिकममिति । तस्य च क्रमस्य कफसंशय
अवधि ॥

सज्वर ज्वरमुक्त वा दिनान्ते भोजयेत्पु ।

श्लेष्मक्षयविद्वद्वोष्मा बलवाननलस्तदा ॥

यथोचितेऽथवा काले दोषसात्त्व्यानुगोधतः ।

प्रागल्परिद्विर्भुजानो न ज्वरीर्णन पीड्यते ॥

इति ज्वरचिकित्सित नाम प्रथमोऽध्यायः ।

सज्वरमित्यादिना सर्वज्वरावस्थासु भो-
जनकाल नियमयति । सुप्तोऽपि । यस्त्व-
त्प्राग्निः स प्रागेव मुञ्चान अजीर्णेन न पी-
ड्यते । प्रागेव प्रथमदिने । एष कपायान्तो
लघनक्रमः सामे तरुण एव ज्वरे साधुरि-
त्यध्यायः समाप्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गमग्रहणाख्याया
चिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सित व्या-
ख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

देहधात्वलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ।

देहधात्वित्यादिना प्रयुक्तेऽपि विषये
लघनक्रमे ज्वरानुवृत्तेर्हतुरन्यते । देहस्यावल-
त्वं धातुना चापरिपोषो ज्वरानुवृत्तिहेतुः ।
तस्या च जीर्णताया प्रथम कपायपान प-
ञ्चात्सर्पिरूपाक्षिप्त पूर्वाध्याये । तस्यैवात्र वि-
शेषेण विषयप्रदर्शनं क्रियते तस्मिन् जीर्ण-
ज्वरे सर्पिः शस्यते । कथमित्याह ॥

रूपं हि तेजो ज्वरकृचेजसा रुक्षितस्य च ॥

वमनस्येदकालाम्बुकपायद्रुधुभोजनैः ।

य स्यादतिवलो धातुः सहचारी सदागति
तस्य सशमन सर्पिर्दोषस्यैवाम्बु वेदमनः ॥
वातपित्तजितामग्र्यं सस्कारमनुरुध्यते ।
सुतरां तद्ध्यते दद्याद्यथास्त्रौषधसाधितम् ॥

रुक्षमित्यादि । तेजो हि ज्वरकृत् पि
त्तारय तद्य तेजस्त्वादेय रुक्षम् । तेन च
तेजसा रुक्षितस्य सत पुरुषस्य वमनादिभिरपत
र्पणैर्विधातु सदागत्याय प्रमथनापरनामा
तेन सहचार्योतिवत्, स्यात् । तस्य सदाग
तेस्तेजस सहचारिण सर्पिं सशमन भव
ति । यथा वीतस्य वेदमनोऽम्बु । तद्य
सर्पिर्वीतपित्तजितामौषधानामग्र्यम् । तथा स-
स्कारमनुरुध्यते यनैव स्रिक्रयने तद्गुणै स-
हात्मीयकार्यकर भवतीत्यर्थः । यतश्च साका
रमनुरुध्यतेऽतस्तसुतरा यथास्त्रौषधसाधित ज्व-
रिणे दद्यात् । वातान्वये तदौषधं मिदमेव
पित्तफणयोरपि विज्ञेयम् ॥

तद्य सिद्ध सर्पिकृष्णानामपि दोषाणां
पथमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

विपरीत ज्वरोष्माण जयेत् पित्तं च क्षैत्यतः ।
क्षेहाद्वात घृत तुल्य योगसंस्कारत वषम् ॥
पूर्वं कषया सघृता सर्वे योज्या यथामलम् ।
त्रिफलापिचुम्ब दत्वन्मधुश्च वृहतीद्वयम् ॥
समसूरदल काथ सघृतो ज्वरकासहा ।

विपरीतमित्यादि । ज्वरोष्माण पित्त
च विपरीत क्षैत्याज्येत । वात तु विप-
रीत क्षेहाज्येत । कफ पुनस्तुल्यमपि त-

त्राशकद्रव्यसयोगसंस्काराभ्यां जयेत् । अतो
हतोः पूर्वं मुखार्पणकषाया कषया यथा
दोष सघृता सान्या योज्या । तनैतदु-
क्तं भवति । दोषाद्यपेक्षया कदापिदौषधै
सिद्ध सर्पिं पिबेत् । कदापिदौषधानि स-
र्पिणा सहेति । सुगोधम । सुयाज्यम् ॥

निदिग्धिकायामलकीनायमाणाकालिद्रव्यैः ॥
कृष्णाशुमत्यतिविपाकटुकासेव्यचन्दनैः ।
धात्रीत्रिलवघनद्राक्षाक्षारिवाभिश्च साधितम् ॥
हन्ति सद्यो घृत जीर्णज्वर कास हलीमुकम् ।
अरुचि विषम वह्निं यक्ष्माण च नवोत्थितम् ॥

निदिग्धिकादिभि साधित घृत सद्यो
जीर्णज्वरादिक हन्ति । कस्याश्चतुर्गुणश्च क्षे-
हः पलसरयया । क्षेहाक्षोय चतुर्गुणम् ।
ततश्च प्रमाणस्यानुक्तौ सर्वत्र क्षेहपाकज्वपि
विज्ञेयम् । वामलकी ताली । अशुमती
सारपणी । सेन्यमुशीरम् । बहेवपम्यदुत्त-
लक्षणम् ॥

वाशाशुक्लीतिफलाप्रायमाणायवापकात् ।
काथे क्षीरे च विपचेत् ज्वरघ्न कल्कितैर्घृतम् ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरे ।

वाशादीनां काथरूपनया क्वाथे क्षे-
हाश्चतुर्गुणे क्वाथसमे च क्षीरे पिप्पल्या-
निभिश्च कल्कितैर्मानेन क्षेहाश्चतुर्धाक्षीज्वरघ्न
घृत पचेत् पूर्ववत् ॥

वलादुराल्भाभ्युस्ताप्रायन्तीनिम्बपर्पटम् ॥

पञ्चमूलद्वयं यच्च काथयित्वा घृतं पचेत् ।
सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदामलकपौष्करैः ॥
पटीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःपार्श्वहृच्छूलान्साभितापनुत् ॥

बलादिक्वाथेन द्राक्षादिकल्केन घृतं प-
चेत् । अत्र क्षीरं घृतसमम् । तच्च घृतं
परं ज्वरहरं क्षयादिनुत् ॥

हृत्कथकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।
द्विपलान् सलिलद्रोणे घृते पिप्पलाक्षकान् क्षिपेत् ।
पञ्चकोलकसप्ताहवयस्थानिश्चतुष्टयम् ।
पटीपुष्करमूलार्कमूलमतिविपावचा ॥
किराततित्तकं मृस्तं वर्षटाण्यां दूरालभाम् ।
नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिघृतेजनीः ॥
सोमवल्कद्विरजनीरुष्टकीकण्टकारिका ।
पटोलहिङ्गुगोजिहावेधुकं मदनोद्भटा ॥
लवणानि पलांशानि क्षारानर्धपलोन्मितान् ।
मस्य चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित् ।
हृत्प्रीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितम् ।
दीर्घज्वराभिभूतानां चरिणाममृतोपमम् ॥

हृत्कथ्यादिक्वाथद्रव्यपलानि द्वाविंशति ।
सलिलद्रोणं पलशतानि पञ्चद्वादशपलाधिकानि ।
क्वथितशेषं चतुर्थांशेन पलानां शत-
मष्टाविंशत्यधिकम् । अक्षतान्तानि कापि
काणि । कण्टकी रजिरः । गोजिहा गो-
जी अक्षता बहुपत्रा च भूधानी तामलक्यपि ॥
मञ्जिष्ठातिविपापध्यावचानागररोहिणी ॥

देयदारु हरिद्रां च द्रोणेऽप्या पालिकान् पचेत् ।
काथेऽस्मिन् साधयेत् पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितम् ॥
शृङ्गिवेरकणाहिङ्गुद्विक्षारपटुपञ्चकैः ।
तत्पुष्पादृतसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमम् ॥
वर्ध्महिध्मारचिश्वासकासपाण्डुविकारिणाम् ।
गजग्रहं प्रमेहार्शं शुद्धापसारशोफिनाम् ॥
उदात्तपरीतानां मन्दाभिकृमिकोष्ठिनाम् ।

* गोत्रे इति पठ्यते ॥

अथमेव मञ्जिष्ठाद्यम् । सुबोधम् ।
यत्र च सामान्येन क्वाथश्चक्षुस्तत्र क्वाथ-
द्रव्यपले बुध्यात् प्रस्यार्धं पादशेषितमित्येतद-
वगन्त्यम् । तेन द्रव्यात् पाटशगुणं क्व-
थनजलम् । क्वथितशेषं चतुर्थांशं द्रव्याक्षत-
गुणम् । पिबु कर्ष ॥

शुक्ल्या रसकल्याण्यां त्रिफलाया वृषस्य च
शुद्धीकाया बलायाश्च सिद्धा क्लृप्ता ज्वरच्छिदः

शुक्ल्याः खरसः स्नेहाक्षतुर्गुणः । तस्या
एव कल्कः स्नेहाक्षतुर्थांशः । एव त्रिफलाया
वृषस्य च वाच्यम् ॥

जीर्णे घृते च शुद्धाति मृदुमासरसोदनम् ॥

उल्लूहल टोपहरं परं तच्च बलप्रदम् ।
कफपित्तद्वग्ना मृदुगकारवेष्टादिजा रसाः ।
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धना ।

यस्मिन् कर्मिभ्यस्तु घृते जीर्णे मृदु

मातरसाशनं भुञ्जीत । यत्तन्मातरसाशनं
परं पलप्रदं बलं च श्रेष्ठं दोषहरमौषधादितो
यत् एवमतः पूर्वोक्ता कारवेलादिना रसा ये
पिचश्लेष्महरास्ते जीर्णज्वरे वातोत्तरत्वात् हि
ता शूलादिजननाश्च ॥

न शाम्पत्येवमपि चेज्ज्वरं कुर्यात् शोषनम् ।
शोषनार्हस्य वमनं प्रायुक्तं तस्य योजयेत् ॥
आमाशयगते दोषे बलिनं पालयन् उलम् ।

एतच्च श्लेहयोगेनापि यदि विषये
प्रयुक्तेन ज्वरे न शाम्पाते ताः शोषनार्ह-
स्य गर्भिणोऽमुकुमाराग्निसार्वादिष्वर्चितस्य गो-
धनं योजयेत् । वमनं पूर्वोक्तविषम्यादि य-
थायोगं योजयेत् । तच्च वमनं जीर्णज्वर-
ेण आमाशयगते दोषे योग्यं बलिनम् ॥

सतर्पणोत्थं वमनं पिप्पलीलवणान्मुना ॥
शर्करामाक्षिकान्मोक्षिर्हृत्पुण्ड्रवर्णे ज्वरे ।

यश्च ज्वरः पूर्वं सतर्पणोत्पन्नः पिप्प-
लीलवणान्मुनेन वमनं योग्यम् । दाहलणो-
हवर्णे पुनः सर्वं वमनं पित्तान्नयेन शर्करा-
माक्षिकोन्मैरेव योग्यम् ॥

पके तु सिधिले दोषे ज्वरे वा विषमज्वरे ॥
मोदकं त्रिफलाद्यापानिद्रित्पिप्पलिकैमै ।
ससितामधुर्मेथ्यग्रीष्मोपायं वा विरेचनम् ॥
द्राक्षागारीरसं तद्वत्सद्राक्षा वा हरीतकीम् ।
रसमामलकानां वा घृतमृष्टं ज्वरापहम् ॥

त्रिधादा त्रितृणचूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ।
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिचेद्राक्षारसेन वा ॥
आरग्वयं वा पयसा मृद्रीकानो रसेन वा ।
त्रिफलां त्रायमाणां त्रापयसा ज्वरितं पिबेत् ।
सघृणं त्रिफलाकाशं गर्पिषा वापिना शृतम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा मृद्रीकास्वरसं पिबेत् ॥
त्रिफलां च ससर्गां मण्डपूर्वां यथाक्रमम् ।

पके तु दोषे सिधिले ताविलीने वि-
रेचनं दद्यात् । तथा विषजे ज्वरे मयजे
ज्वरे च सुतराम् । विषने विषसंस्कारत्वात् ।
किं विरेचनमिच्छाह । मोदकं त्रिफलादिभि-
सहितं मधुभिः । अथवा व्यापाद्य मोदकं
विरेचनरूपपठितं "पोषत्रिजातकाम्मोदेत्या-
दिना । तथा द्राक्षामलकाभ्यां विमिश्रितं
रसम् । मुरोपम् । त्रिफला कृष्णमूल-
स्यैको योगः सर्पिर्मेधुभ्याम् । तथा द्वि-
तीयं, त्रिफलायां द्राक्षारसेन पानम् । आ-
रग्वयं क्षीरेण वा मृद्रीकारसेन वा पूर्वपेक्ष-
या विषम्प । सर्वयोगेनां च दोषाण्ये-
क्षया मित्रविषयत्वम् । ससर्गां पेयादिकम् ।
अत्र मण्डं पूर्वं पश्चात् पेयादि यथाक्रमम-
न्युत्तरपर्यम् ।

अथमानं ज्वरोत्पिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
पकोऽपि हि निवृत्तं दोषं कोष्ठे कृतास्पदं

यत्र तु ज्वरे सतापादुल्लेखेन मलं
स्वयमूर्ध्वमधो वा वहिः प्रवर्तते तत्र तन्म-
लमुपेक्षेत न विधारयेदित्यर्थः । यतो दोष-

पकोऽपि कोष्ठे कृतास्पद सन्नवश्यमेव वि-
कार कुर्यान् । तस्मादुपेक्षेत ॥

अतिप्रवर्तमान वा पाचनयन् संग्रह नयेत् ॥

अथवा अतिप्रवर्तमान उलहान्यादिभ-
वात् पाचयन् वैद्यो मल दोष संग्रह नयेत् ॥

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिता ।

आमे च दोषे स्वयं प्रवर्तमाने सगृ-
हीते ये दोषा उपद्रवा भवन्ति ते दोषोप-
क्रमणाध्याये विधृतास्ते हि कुर्वन्ते रोगानुत्पा-
दनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदानित्यनेन ग्रन्थे-
नोदिता उक्ता । एतच्च दोषहरण विरेचन
जीर्णज्वरे पके दोषे योग्यम् ॥

पायपेदोपहरण मोहादामज्वरे तु यः ॥

प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

यस्तु भिषङ्मुढो विरेचनमामज्वरे पा-
चयेत् स स्वामनर्थकारी प्रसुप्तं कृष्णसर्पं क-
राग्रेणापि परामृशेत् ॥

ज्वरक्षीणस्य न हित चमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥

एव जीर्णं ज्वरेऽपि ज्वरक्षीणस्य न
चमनं हितं नापि विरेचनम् । काममित्य-
ङ्गीकरणे । तथाविधस्य क्षीणस्य शोधनसा-
ध्यताया पयसा निरुहैर्वा ज्वरैर्मलान् हरेत् ।

सीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहत्

क्षीर पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
तद्रपुर्लघनोक्षतं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ।

दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति
संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्भारोष्णमेव वा ॥
विभज्य काले युज्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा

क्षीरोचितस्येत्यादिना पयसा विषयनि-
र्देशः । तन् क्षीरं लघन्नेसत्तं वपुर्जीवयेत् ।
अथाग्निना प्लुष्टं वनं दिव्याम्बु जीवयेत् ।
तस्य च क्षीणस्य क्षीरं ज्वरमाशु नाशयति ।
तस्माद्यथायोगं क्षीरं काले विकल्प्य दोषादीन्
युज्जीत । अतोऽन्यथा विपरीते विषये प्रयु-
क्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ॥

पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्रीकाशर्कराघृतम् ॥

शृतशीतं मधुयुक्तं तृद्धाहज्वरनाशनम् ।

तद्वद्द्राक्षासालायणीशारिवारुणचन्दनैः ॥

चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत्

सशुण्ठ्यादिकं पयः शृतमनु च शीतं
मधुयुक्तं च तृद्धादिनाशनम् । शुण्ठ्यादीनां
परस्परसमाना नातिव्याप्तिः । द्राक्षादिभिः
पयस्तद्वत् शीतं मधुयुक्तं तृद्धादिनाशनमि-
ति । अथवा विकल्प्य केचलेनैव क्षीराच्च-
तुर्गुणेनैवाम्भसा सिद्धं पिबेत् । अथवा पि-
प्पल्यासिद्धम् ॥

कासाच्छ्वासान्ज्वरशूलात् पार्श्वशूलाच्चिर-
ज्वरात् ॥

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीमृतं

शृतमेरुण्डमूलेन बालाविल्वेन वा ज्वरात् ॥
घारोष्णवापय पीत्वा विरुद्धानिलवर्चसः ।
सरक्तपिच्छातिष्ठते मृदुशूलप्रवाहिकात् ॥

पञ्चमूलशृत पय पीत्वा कासादि-
भ्यो मुच्यते । एरुण्डमूलादिना शृत पय
पीत्वा ज्वरान्मुच्यते इति सयन्ध । किंभू-
तादाह । विरुद्धानिलवर्चसः सरक्तातिष्ठ
त्यादेश ॥

सिद्ध शुष्णीबलाध्याग्नीमोक्षकगुलं पयः ।
शोफमूलशकृदातविषन्धज्वरकासाजित् ॥
वृश्चीवधिह्रनवर्षाभूसाधित ज्वरशोफनुत् ।
क्षिशिपासारसिद्ध च क्षीरमाशु ज्वरापहम् ॥

शुष्णव्यादीसिद्ध पयो ज्वरिण शोफा-
दिति । व्याग्नी कण्टकारिका । सिक्क-
ण्टको गोक्षुरकः । सुकोषम् । एका पुनर्न-
वा वृश्चीवो द्वितिया वर्षाभू । सार क्षिर-
माभ्य तर क्षिशिपाया इति पय उक्तम् ॥

निरुहस्तु यल बहि विज्वरत्व मुद रुचिम् ।
दोपे युक्त करोत्याशु पक्व पकाशय गते ॥

निरुह उच्यते । पक्वे दोपे पका-
शयगते च युक्तो निरुहो बलादिकमाशु क-
रोति । तरयैव विरेचनाद्गुणातिशय उच्यते ॥

पित्त वा उफपित्त वा पकाशयगत हरेत् ।
ससन त्रीनपि मलान वस्ति, पकाशयाश्रयान

ससन विरेचनम् । तथादि पर-प-

क्वाशयगत पित्तमेव हरेत् । कफपित्तमेव
वा । वस्तिः पुनर्त्रीनपि त्रातादीन्मलान् प-
क्वाशयाश्रयान् हरेत् ॥

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटीग्रहे ।
दीप्ताग्नेर्विद्वशकृतः मधुजीतानुवासनम् ॥

प्रक्षीण इत्यादिना प्रसङ्गेनानुवासनस्य
ज्वरवर्तेज्वरे विषयनिर्देशः, क्रियते ॥

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरद्वगुलै ।
स्थिरावलागोक्षुरकमदनोशीरवाळकैः ॥
पयस्यधोदके काथ क्षीरशेष विमिश्रितम् ।
कटिकरुतेर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥
वस्ति मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ।

पटोलेत्यादिना निरुहा उच्यन्ते ।
तत्र पटोलाद्यौषधानि समानि । तेभ्यश्चाष्ट-
गुण क्षीर माह्वं तावज्जलम् । द्रव्याष्टगु-
र्गुणस्य क्वथितजेपस्य ग्रहणे प्राप्ते बाधक्व-
चन क्षीरशेषमिति । कल्कसार्पित्मभूति च
सर्वत्र चाष्टम भाग कल्काद्भवति वा यथा
नाल्यच्छसाद्रेतेत्यादिप्रकारेण । पटोलनिम्बयोः
छदन पक्वम् । चतुरद्वगुल आरम्भम् ।
क्षिरा मालपर्णी । कृष्णा पिप्पली ॥

चतस्र पणिनीर्पष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
काथयेत् कल्कयेयष्टोशतादाफलीनीफलम् ॥
मुस्त च वस्ति सगुहसाद्रसार्पिज्वरापहः ।

पणिन्यादिकाथे कल्कादि वस्तिविधिप्रद-
क्षितम् । पणि-यः सारपणीं प्रश्निपर्णी-मुद्गपर्णी,

मापपर्णी च । यष्टी मधुयष्टी । फल मदनफलम् ।
नृपट्टम् आरुग्धम् । शताह्वा शतपुष्पा । फ-
लिनी गन्धप्रियङ्गुः ॥

तायमाणा मृतायष्टी मदनाशुमती द्वयैः ॥
सबला चन्दनवृषैर्जाड्रलैश्च मृगद्विजैः ।
काये कृते क्षिपेत् पिष्ट्वा फलयष्टी कणाघनम् ॥
स सद्यो ज्वरहा वस्ति* सा ज्यसौद्रोऽल्पसैन्धवः

त्रायमाणा यैरौषधैः सह ज्ञाङ्गलानां मृ-
गाणां पक्षिणां च यथा लाभं वाञ्छन् रक्षारक्ष-
रा, क्लेशत्वापादनीश्च मन्त्राः । रेष पूर्व-
वत् । अशुमती द्वयं गालपर्णी शुद्धिप-
ण्यौ । फल मदनफलम् । पिष्ट्वा पिप्पली ।
यनो मुख ॥

आम्नादीनां त्वच शल्वं चन्दनं मधुकोत्पलम्
स्वर्णगैरिकमज्जिष्ठा मृणालास्त्रनपत्रकम् ॥
क्षीरेण कक्षितं वारितं क्षीतं समधुक्षर्करम् ।
दाहज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवास्नम् ॥

आम्नादिकं क्षीरेण पिष्टं वस्ति । आ-
म्नादीन्यलानि फलानि । मधुफ मधुयष्टी । ज-
ञ्जन सौवीरम् । तैरेवाम्नादिभिरित्यत्र तैल-
मनुवासम् ॥

जीवन्ती मदन मेढा पिप्पली मधुफ वचाम् ।
क्राद्धिं रास्ना बलां बिल्वं शतपुष्पं ददावरीम्
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ।
ज्वरेऽनुवासनं कुर्यात्तथा स्नेहं यथामलम् ॥

जीवन्त्याने क्षीरजलसर्पिस्तैलानां स-

मानम् । स्नेहाद्यनुयायं पिष्टानाम् । तथा
स्नेहं यथामलमित्यनेनैतदुच्यते । दोषमधि-
कं ज्वरे ज्ञात्वा कदाचित् सर्पिरधिकमत्र कु-
र्यात् कदाचित्तैलमिति ॥

चन्दनागरुकाप्यर्षपटोल* मदनोत्पलैः ।
पटोलारिष्टमदनशुद्धीमधुक्षैरपि ॥
ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः

* मधुफ इति पाठोऽत्र ॥

चन्दनादिभिरपि साधितं तैलं ज्वरेऽनु-
वासनं दद्यादिति संबन्धः । पटोलादिभिर-
पि । सिद्धिषु वस्तिविध्यध्याये च ज्वरना-
शना वस्तयो वक्ष्यन्ते तान्यपि ज्वरे दद्यात् ॥

शिरोरोगौ रवस्त्रेप्पहरमिन्द्रियबोधनम् ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्य विरेचनम् ।
क्षौद्रिकं शूयश्चिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ॥

तथा जीर्णज्वरे अवस्थाविशेषज्ञो भि-
न्नाविरेचनं नाम नस्यविधिमदर्शितं नस्य द-
द्यात् । तद्वि जीर्णज्वरवतः शिरोरोगादि-
हरमिन्द्रियपाटव्यं रुचिं च करोति । यो हि
जीर्णज्वरवान् श्रेष्ठमणं क्षीणत्वात् शूयदि-
रास्तस्य स्नेहिकं नाम नस्य दद्यात् । स्ने-
हिकं बृहणम् । दाहार्ते पित्तनाशनं शमनं
नस्यम् ॥

धूमगण्डपकज्ज्वान् यथादोषं च कल्पयेत् ।
प्रतिश्यायास्यवैरस्यगिरि* कण्ठामपापहान् ॥

तथा जीर्णज्वरे क्षुधितदोषापेक्षया धूमा-

दीनपि यत्पयेन् । ते हि तस्य प्रतिश्या-
यादिहरा ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसर साज्यसैन्यवम् ।
वात्रीद्राक्षासिताना या यत्कृमास्येन धारयेत्

जीर्णज्वरऽरुचौ मातुलुङ्गकेसरम् घृत-
सैन्ययुक्तपाद्रेन धारयेन् । द्राक्षादिकल्क वा ।

यथोपशयसस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ।
अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥
कुर्यादञ्जनधूपाश्च तथैवागन्तुनेऽपि तान् ।

यश्च जीणा ज्वरस्त्वचमाश्रित्य वर्तते
तत्ताभ्यगादीन् कुर्यात् । किभूतानाह । यथो-
पशयसस्पर्शान् य एव सस्पर्श उपशेते शी-
तो वा उष्णो वा तेन युक्तान् । तथा क-
दाचिच्छीतद्रव्यकल्पितात् कदाचिदुष्णद्रव्यक-
ल्पितात् । अञ्जनधूपाश्च त्वगाश्रिते कुर्यान् ।
आगन्तुकेऽपि ज्वरे तथैव यथोपशयेत्यादि-
ना तानित्यभ्यङ्गादीन् योजयेत् ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेन् ॥
स्रोक्तैश्च गणैस्त्वैस्त्वैर्मधुराम्लरूपायकैः ।
दूर्वादिभिर्वा पिचले, शोधनादिगणोदितैः ॥
शीतवर्षाहिमस्पर्शं कायकलीकृतं पचेत् ।
तैल मक्षीरमभ्यङ्गात्सथो दाहज्वरापहम् ॥

दाह इत्यादिना दाहज्वराचिकित्सा ।
सहस्रधौत सर्पिर्यत्तापित तापित शीतोदकेन
पानश रयानीक्रियते । सूत्रस्थानोक्तैर्वा तैस्त्वै-

र्मधुरादिगणैरित्येवमादौ कायकलीकृतैस्तैल प-
चेदिति सप्रप्यते । घृतमभिव्यतादि मधुरो ग-
ण । दाहिमामलकेत्यादिकोऽम्लः । इति-
कीत्यादि कषाय । प्राधनादिगणाध्याय त-
स्योक्तानि दूर्वागन्तुनादीनि पिचलानि ये-
षामेव कषायपरिमाणया कषाय तेषामेव क-
रुपरिभाषया कल्क । क्षीर तैलसमम् ॥

चन्दन मधुक काळा द्राक्षा मधुरसा निशा ।
तत्सिद्ध पूर्ववत्तैल दाहज्वरहर परम् ॥

चन्दनादिके पूर्ववत् तैलमित्यनेन स-
क्षीरमिति मन्यते । काळा नीलिनी । म-
धुरसा मूत्रा ।

गिरोगात्र च तैरेव नातिपिष्टे मलेपयेत् ।
तत्कायेन परीपेकमवगाह च योजयेत् ॥
तथारनाळसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ।

यान्येव द्रव्याणि तैलसाधनायोक्तानि
तैरेव नातिरुक्ष्यपिष्टैर्दाहे गिरो गात्र च प्र-
लेपयेत् । तेषामेव कषायेन परिपेकमवगा-
ह च योजयेत् । तथैवारनाळादिभिः परि-
पेकमवगाह च ॥

कपित्थमातुलुङ्गाम्लविदारीलोध्रदादिभिः ॥
वदरीपल्लवोत्थेन केनेनारिष्टकस्य वा ।
कर्पूरपथकोक्षीरकालीयाम्बुकचन्दनैः ॥

तुल्यमित्यङ्गुलिवालकमलोत्पलकर्दमैः ।
वेरायलोध्रपुण्ड्राहैरारनाळेन कलिकतैः ॥
लेपा ध्यस्ते समस्तेर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ।

कपित्थादिभिर्ध्यादीपादि यथाशामं च
 म्भैः समस्तैर्वा लेपा दाहप्रत्वादियुक्तः ।
 समस्तेषु लेपा इति बहुवचनं पुनः पुनः
 क्रियापेक्षया । अम्लोऽम्लवेतस । यदरीष-
 प्राणामम्लाना च मुसलक्षुण्णानां केन रुद्र-
 कृति । अरिष्टको निम्ब । कालीयक च-
 न्दनम् । कुचन्दन रक्तचन्दनम् । अम्यु वा-
 लकम् । तुङ्ग पुत्राग । पद्मकेसर वा ।
 आरनालेन कलिकतानि नातिश्लगपिष्टानि ॥

धारीत्व रूपत्वनलदर्शत्वेयाग्रनर्त्तोत्पलैः ।
 चन्दनाञ्जनमुस्तैश्च सट्टसाम्लाम्लवेतसैः ॥
 सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सटाडिमैः ।
 बीजपूररससौद्रशुकयुक्तैः प्रलेपितैः ॥
 शिरस्यङ्गे च तृट्टदिदाहमोहशिरोरुज ।
 नश्यन्ति गण्डाः पिटका प्रलापश्च ज्वरार्तिज
 गौरामलरुक्कश्च साम्ल साज्यश्च तद्गुणः

धात्र्यादिभिर्वृक्षाम्लादिभिश्च बीजपूरर-
 सादियुक्तैः शिरस्यङ्गे च प्रलेपितैस्तृट्टादयो
 नश्यन्ति । नष्टद मासी । वृक्षाम्लस्तिन्त्रि-
 णी । गौराणामामलकानां कलकोऽश्नेन का-
 श्विकशुकादिना युक्त सघृतश्च तद्गुणस्तृ-
 ट्टादिनाशनः ॥

मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥
 जयन्ति मधुसर्पिर्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ।
 कासासृग्पित्तवीर्यपासहिच्चावमीरपि ॥
 वाम्य च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ।

यो वर्णित पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥
 त च शीलपतः शीघ्र सदाहो नश्यति ज्वरः

मधूकादयः सर्पिर्मधुभ्यां लीढा दाह-
 ज्वरादीन् जयन्ति । उदीच्य वाळकम् ।
 मधूक मधूकपुष्पम् । मधुक मधुयष्टि ।
 तस्मिन् ज्वरे सदाहेऽज्वरमधिक श्लेष्मल-
 माशु शीतेन मधुवारिणा वामयेत् । सु-
 बोधम् ॥

वल्लभीमधुर गीत चन्द्रिका हर्म्यमस्तकम् ।
 हरन्ति दाह हाराश्च हरिचन्दनशीतला ॥
 दाह मन्दानिलोद्धूताः कुल्या सलिलमालिन-
 चलत्प्रवाळाद्गुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमा ॥
 वाच शिशूनामव्यक्ता योपितो मदनातुरा ।
 दाह निर्भस्तस्यन्त्याशु सज्जनानां च स्रुता ॥

वल्लभी वणिजा । महाद्रुमाश्चलत्प्रवा-
 लाद्गुलिमदीह तर्जयन्ति । किंभुता कु-
 ल्यासलिलमालिनः । तथा मन्दानिलोद्धूता या-
 न्येव चलत्प्रवाळानि तान्येव तर्जनाद्गुल्यः ।
 शिशूनामव्यक्ता वाचो दाहमाशु निर्भस्तयन्ति ।
 योपितश्च मदनातुराः कामालसा वाच । सज्जना-
 ना च स्रुता वाच । स्रुता, प्रियसत्वरूपा ॥

रुचिभेदानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ।
 दाहशीतज्वरहरः कान्ताकान्ताङ्गसङ्गमः ।
 दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

तथा कान्तानां प्रियाणां यानि का-
 न्तानि चारुण्यङ्गानि तेषां सगमोऽहज्व-

रहर शतिज्वरहरश्च । कयमेको विरुद्ध-
कारी भवतीत्याह रुचीत्यादि । रुच्यनुरोधेन
नानाविधशक्तिभिरालेपनालकारादिभिः सम-
न्वितः । तथा च केचित् स्थूलामेव का-
ययन्ते । अन्ये तन्वीम् । तथा पुष्पुमा-
गर्भनुलेपनाच्छीतहराः । ताश्च दोहं शीते
वा प्रयुक्ता, कान्ता दाहशतिव्युपरमे पुनर-
पनेया न तु ताभिः सगत चिर कुर्यात् ॥

वायिर्लोणैरुष्णसस्पर्शं स्नगरागरुकुङ्कुमैः ।
कुष्ठस्यौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥
नखरान्नापुरवचाचण्डैलाद्वचोरकैः ।
पृथ्वीकाशिशुसुरसर्हिन्वाध्यामकसर्पपैः ॥
दशमूलामृतैरुण्डद्वयपत्तूररोहिपैः ।
तमालपत्रपृतीकसल्लकीधान्यदीप्यकैः ॥
मिसिमापकुलत्थाप्रिमकीर्णानकुलीद्वयैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः, शीते तैल ज्वरेपचेत् ॥
कथितैः कल्कितैर्घुक्तैः मुरासां गौरकादिभिः ।
तेनाभ्यज्यात् सुखोष्णेन तैः गुपिष्ठैश्चलेपयेत्
कवोष्णैस्तैः परीपेकमवगाह च योजयेत् ।

वायिर्लोणैरिलादिना शीतज्वराचिफित्सा ।
स्नगरादिभिरन्यैश्च वायैः स्पर्शं चाणैः कथि-
नैस्तैरेव च कल्कितैः सौवीरकसुरादियुक्तैः
शीते ज्वरे तैल पचेत् । तेन तैलेनाभ्यज्यात् ।
पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्र-
वम् । मुरादिव चाम्ल यथालाभं प्रयुज्जीत ।
नद्यादिव द्रवमिश्रीभूत स्नेहसमम् । तै-
रिति तगरादिभिः । स्त्रीणेयम् । चारटी-

शुकवर्हारस्य स्त्रीणेय तैलपीतकम् । पुटे शु-
त्पुल्ल । पृथ्वीका हिङ्गुगुपत्रिका । हिंसा
मासी । पत्तूरो मत्स्याक्षको जलशाक ।
रोहिण्यो भूतिकम् । सल्लकी मुराभिः । मो-
चा महेरुण्यश्चमूत्रिका । दीप्यकोऽजमोज ।
मिसि' शतपुष्पा । प्रकीर्यः पृथिकरज ।
नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
कुङ्कुमागरुकस्तूरीनखैलामुरदारुभिः ।
शैलेयचण्डात्वदमुस्तारान्नारुपिचामयै ॥
पृथक् प्रदेहाः सर्वेषां शीतघ्ना हृदकल्किता ।
यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
दर्बीमलेपनं लेपं ज्वरार्तस्य प्रयोजयेत् ।

शुक्लादिभिः, केवलैर्द्रव्यमहितैरपि तद्वच्च
परिपेकमवगाह च योजयेदित्यर्थः । कुङ्कु-
मादिभिः प्रथक् सर्वेषां प्रदेहा ऋक्षणादिघ्नाः
शीतज्वरहरा । सुयोग्यम् ।

आरग्वधादिबर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपने ॥
धूपानगरजान्ये च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलीत्यादिबर्गं पानाद्यन्य-
तमया कल्पनया योजयेत् । अभ्यञ्जनं तै-
न पक्वं तैलम् । लेपने स एव जलपिष्टः ।
जगरुजो धूपः शीतज्वरे हितः । येन धूपा वि-
षमज्वरे वक्ष्यन्ते पल्कपेलादिना तानपि शी-
ते योजयेत् ॥

अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषजभोजनम्

ससर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्हणम् ।
 गर्भभूवेश्मशयनं कुथकं वल्लरुल्लकान् ॥
 निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिका ।
 मधे स्यूषण तक्र कुलत्थग्रीहिकोद्रवान् ॥
 संशालयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ।
 अजाज्याः सगुड कल्क सगुळ वामृतारसम्
 रस वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
 मधुकागत्कौन्तीना कल्को व्याघ्रनखस्य च ॥
 मधेन पीत सप्तौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ।
 दयिता स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः
 यौवनासचमत्ताश्च तमालिन्नेयुरङ्गना ।
 शीतशीत च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुन ॥

अनपिकृता स्वेदा निवातसदनगुरु-
 प्रावरणमुहुर्मद्यपानक्षुब्धायामातपनियुद्धाध्वभार-
 हरणामर्षभैरिति । हसन्तीव दीप्तत्वात् ह-
 सन्ती हसन्तिका अङ्गारशकटी । स्यूषण
 मरिच पिप्पली शुण्ठी च । वेपथु शी-
 तेन प्रफम्पः । मधुकादीना चतुर्णां कल्को
 मधेन । सुयोधम् ॥

आनाहेकालवित् कुर्यात् क्रियामलसकोदिताम्
 पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचित्रसाधिताम् ॥
 यवागू पाययेच्चनमनिलस्यानुलोमनीम् ।

आनाहे मासांशतीयेऽलसकोक्ता क्रि-
 या कुर्यान् । कालविन् भिषग्व्याघेस्तद्योग्य
 काल ज्ञावेत्यर्थः । एव चानाहिन पिप्प-
 ल्यादिसिद्धा यवागू पाययेत् ॥

सोपद्रवोऽपि चेदेव ज्वर शीतो न शाम्यति ॥

अत्युदीर्णेऽनिलकफे स्वस्थाने पित्तघात्रि वा ।
 तक्रानुपानं त्रपुस भक्षयित्वा नल भजेत् ॥
 आ स्वेदसभवाच्चैष्ट प्रावृतस्तद्वदातपे ।
 ततो विमृदितस्नातो युक्ताशी स्याद्वते ज्वरे ॥

एवमनन्तरोक्तया क्रियया शीतज्वरो
 नक्षान्मति सोपद्रवो यदि वर्तते ततोऽस्मिन्ना-
 तुरक्षपुसमार्गं भक्षयित्वा नल भजेत् । न त्वे-
 व सर्वत्र अपि त्वनिलकफे अत्युदीर्णे स्वस्था-
 नस्ये पित्तस्थानस्ये वा । कियन्त काल भ-
 जेदित्याह । आ स्वेदसभवात्तथा तद्वत्तक्रा-
 नुपान त्रपुस भक्षयित्वा प्रावृत सन्ना स्वे-
 दसभवादातपे तिष्ठेत् । तत स्वेदे सभूते
 सृष्टि स्नातश्च मध्यमोजी भवेत् । गते
 ज्वर इत्यनेनैतत् प्रदर्श्यते । सज्वरो भक्षि-
 तत्रपुसश्च तद्वद्वरश्च न भुञ्जीतेति । एव
 च भवतीत्याह ॥

शम तो पित्तवृद्ध्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥
 निवर्तते तत शीघ्र वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ।

शममित्यादि । वातकफावेव पित्तवृ-
 द्ध्या शमं स्वधाम च प्रपद्यते । ततश्च त-
 यो शम स्वस्थानं च यातयो वातश्लेष्मो-
 द्भव शीतज्वर शीघ्रं निवर्तते ॥

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठाश्लामूर्वानिशीपथै ।
 सतक्र साधित तैलमभ्यङ्गादाहशीतजित् ॥

स्वर्जिवादिभि स्नेहाश्चतुर्धाशैस्तमेणैव
 स्नेहसमेन साधित तैलमभ्यङ्गादाहशीतजित्-

जित् शीतज्वरे शीतजित् । सुषोषम् ॥
 वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।
 ज्वरानुपचरेद्भीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ॥

वमनैः कफोद्भवे विरेकैः पित्तोद्भवे व-
 स्तिभिर्बोद्भव इति क्रमः । परतश्च सर्वा-
 वस्थास्वप्रतिपिद्धासु विक्षेप ॥

ससृष्टे सन्निपतितैरेकानेकोत्बणै समै* ।
 ज्वरान् दोषकमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥

ससृष्टेर्द्विसंख्यैर्मिश्रीभूतैस्तथा सन्निप-
 तितैस्तुल्यैर्मिश्रीभूतैरुभयोरप्येकोत्बणैर्द्वयोश्च -
 पैर्वा यो ज्वरस्तान् ज्वरान् यथोक्तैरेव य-
 थादोषमौषधैर्जयेत् ॥

विषमदोष समदोष च सन्निपातमधिकृत्याह ॥

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोचितस्य वा ।
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वर जयेत् ॥

वर्धनेनेयादि । विषमदोषमेकस्य दो-
 षस्य वर्धनेन जयेत् । अथवा एतद्व्योच्छि-
 तस्य क्षपणन जयेत् । अथवा यत्र द्वाबु-
 च्छिन्नौ तत्रैको हीनः । यत्र द्वौ हीनौ त-
 त्रैक उच्छिन्न इति । समदोष तु कफ-
 स्थानानुपूर्व्या जयेत् । प्रथममेव कफविष-
 रीतमौषधं युज्यात् ततः पित्तविषरीत त-
 त्तो वातविषरीतमिति ।

निद्रानिवारणोपायं सन्यासाभिहितो हितः ।
 सन्निपाते विशेषेण द्वाकणोऽयमुपद्रवः ॥

सर्वेभ्यश्च ज्वरे निद्राया निवारणोपायं
 सन्यासे योऽभिहितस्तो ह्यनस्यादिकः स हि-
 तः । सन्निपाते तु स विशेषेण हितः । योऽयं
 निद्राया उपद्रवो दारुणः सन्निपाते ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोफं सजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥
 रक्तावमेचनं शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च त जयेत् ।
 प्रदेहैः कफापचघ्नैर्नार्वनैः कृत्रकग्रहैः ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते सन्निपातज्वरेण क्ष-
 पिते शरीरे पुरुषस्य कर्णमूले सुदारुणः शो-
 फं सप्रसितिविशेषवशाज्जायते । तेन शोफेन
 कश्चिदेव विमुच्यते प्रायो मारयतीत्यर्थः ।
 तन्मातुः शोफं कवठप्रहान्तैः शीघ्रं जयेत् ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ।
 शात्वानुसारीतस्यामुषुश्चेद्वाहो कमात्तिराम्

यस्य पुंसः शात्वानुसारी धात्वग्नितो
 ज्वरो रक्तावमेचनान्तेपेण शीतोष्णादिकोप-
 क्रमेण न शाम्यति तस्य ग्राहो ब्रमात् सि-
 रा मुञ्चेत् । न तु द्वयोर्युगपत् ॥

अपमेव विभिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम्
 ज्वरे विभज्य वातादीन्यथानन्तरमुच्यते ॥
 पटोलरुडुकाभुस्तापानदामपुनैः कृता ।
 त्रिचतुष्पञ्चशः काथा विषमज्वरनाशना ॥

तथा य एव विधिः पूर्वमुक्तः स एव
 विषमे सततकादिके वातादिदोषविशेषकोप-

वशेन यथात्मीयः कार्यः । यश्च विधिर-
नन्तरमुच्यते सोऽपि कार्यः । सुबोधम् ॥

योजयेद्विकलां पञ्चां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक्
तैस्तैर्विधानैः सगुदं भक्षतारुमथापि वा ॥

तथा त्रिकलादीनां विधैर्विधानैः पृथ-
ग्योजयेत् । कदाचिदोपाद्यपेक्षया विषमज्व-
रे त्रिकला । कदाचिद्वरीतकी । कदाचित्
गुडूचीनि पृथक्शब्दाश्च । सुबोधम् ॥

लघुन बृहूण वापि ज्वरागमनवासरे ।
मातः सतैल लघुन प्राग्भक्त वा तथा घृतम्
जीर्णं तद्वदपि पयस्तक्र सर्पिश्च पट्पलम् ।
कल्याणक पञ्चगव्यं तित्कारणं वृषसाधितम् ॥

त्रिपमे सततकादिचतुष्टये यस्मिन् दि-
ने ज्वर आगच्छति तस्मिन्लघुन त्रिपलम् वृ-
हूण वा कुर्यात् दोषाद्यपेक्षया । सुबोधम् ।
घृत जीर्णमिति सवध्यते । तथेति सतैलम् ।
तद्वदिति प्राग्भक्त दद्यादिकम् । पट्पला-
दिकं सर्पिश्च । पट्पलं पञ्चकोलमवक्षारैः
राजयक्ष्मण्युक्तम् । कल्याणमुन्मादे । पञ्च-
गव्यमपसारि । तित्कारं कुष्ठे । वृषघृत र-
क्षयिष्ये ॥

पञ्चगव्यस्य महतो विधिना पञ्चमाहिपम् ॥
पञ्चाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धं घृतम् —

तथा महतः पञ्चगव्यस्य विधानेना-
पसारोक्तेन द्विपञ्चमूलादिक्वायेन भाङ्गार्वा-

दिकस्केन च पञ्चमाहिपमपि सिद्धम् ।
पञ्चमाहिपाणि विडूंसमूगादीनि । तद्वदेव
पञ्चाजम् । तथा चतुरौष्ट्रं विष्टूंसहीनम् ।
सिद्धं पक्कम् । मिद्धं नाम फलसाधनाय ॥

—तथा ।

कटुरोहिणिपञ्जिष्ठावृषप्रन्थिकचित्तकैः ॥
पाठास्यगुहादिनिशैः पञ्चगव्यस्य पञ्चसु ,
प्रस्थेषु सयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित् परम् ॥
चाकूस्वरस्पृतिमेवाग्निनलारोग्यद्वपत्वक्तुम् ।

तथा कटुरोहिणिकादिभिः सयुक्तैः प-
ञ्चसु पञ्चगव्यप्रस्थेषु सिद्धं घृतं सिद्धम् ।
गोमयम्बरसखीरदधिमूत्रघृतानि च पञ्चगव्या-
नि । कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्यांश । मथिन्नं पिप्प-
लीमूलम् ॥

कोलाग्रिमन्थत्रिकलाकाये दध्ना घृतं पचेत् ॥
तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ।

कोलादिक्राथे घृताघतुर्गुणे दध्ना क्षे-
हसमेन पट्टिकालोद्धर्चूर्णस्य कोदाच्चतुर्येनाशे-
न घृतं पचेत् ॥

श्रुतक्षीरघृतसौद्रसिताकृष्णा खजाहता ॥
विषमज्वरहृद्गोक्षतक्रासक्षयापहाः ।

श्रुतं क्षीरं घृतं श्वेदं समं गृहीत्वा क्ष-
कंरापिप्पलीचूर्णं गाढत्वपरिहारेण समिश्रयते
खजाहता सन्तो विषमज्वरनादानाः ॥

सुरां तीक्ष्णं च यन्मथं शिखितिसिद्धिदक्षजम्

मांस मेध्योष्णवीर्यं च सहाग्नेन प्रकामतः ।
सेवित्वा तदहं स्वप्यादयवा पुनरुल्लिखेत् ॥
सर्पिषो महती मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुन

तथा सुरादिकं सेवित्वा तदहं स्व-
प्यादयवा तत्सेवित्वा वमेत् । घृतस्य वा
महतीं मात्रामहोरात्रजरणलक्षणां पीत्वा छ-
र्दयेत् ॥

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कडुरोहिणीम् ॥
पित्रेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादित ।

ज्वरागमनदिवसे ॥ विषमज्वरेषु नी-
लिन्यादीन् जलेन पिबेत् । किंभूत आह ।
स्नेहस्वेदाभ्यां संस्कृत ॥

आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्स्विन्नस्य थापनम् ॥
पयसा पृषदशस्य शकुद्रा तदहं पिबेत् ।
मस्तुना वा वृषणकृत् सुरया वाथ सैन्धवम् ॥

अथवा तदहर्ज्वरागमनदिवसे स्विन्नस्य
सक्तौ थापनान्यमास्थापनं दद्यात् । थापना
कल्पसिद्धिषु वक्ष्यन्ते । सुषोषम् । पृषदशो
मार्जार । घृष, घृषपुगव । तस्य विषमस्त्व-
देन च सयुक्तम् । सैन्धव सुरयैव ॥

मनोहासैन्धव कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ।
योज्याद्विद्विगुसमान्याग्रीवसानस्येससैन्धवा ॥
पुराणसर्पिर् सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

न्याग्रवसा द्विगुसमा सैन्धवेन च
स्तेकेन युक्ता नश्यति । मृगणसर्पिर् वेवलम् ॥

पलकपानिम्बपत्रं च वा कृष्ट हरीतकी ॥
सर्पपा. सयवा सर्पिर्धूपो विद्वद्वा विलाज्जता ।
पुरध्यामवचासर्जनिम्बाकांकागुदालुभिः ॥
धूपो ज्वरेषु सर्वेषु कार्याऽयमपराजितः ।

पलकपादिकं घृताभ्यक्तं धूप । वि-
लाजविद् केवला । पुरादिभिरपराजिताभ्यो
धूप सर्वज्वरेषु कार्यः । पुरो गुल्गुल ॥

सहदेवावचाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ।
धूपनोद्वर्तनालेपानं सर्वज्वरनिर्हरणान् ॥

सहदेवादिभिः सर्वज्वरहरणं धूपादीन्यो-
जयेत् । भद्रा कृष्णगारिमा । नाकुली
सर्वसुगन्धा ॥

धूमनस्याञ्जनोत्थासा यं चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
विशेषादिप्रमाणं प्रायस्ते क्षागन्त्यनुबन्धजा ।

चित्तवैकृते च भूतोन्मादापस्मारेषु धू-
पादय उक्तास्तेऽपि ज्वरेषु योज्याः । दै-
वाश्रयं भैषज्यं मणिमन्त्रादि । विषमान्
ज्वराञ्च तथान्यदोषं व्यपोहति यथा दैव-
व्यपाश्रयम् । यतस्ते विषमाः प्रायेणाग-
न्तोराभिचारग्रहत्वेशादेरनुबन्धेन जायन्ते ।
तत्र च बलवद्दैवव्यपाश्रयं कर्म ॥

यथास्य च सिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ।

विषमज्वरे च तक्षिणोष्णादिभिः सर्व

या अशान्तौ यथास्व सिरा विध्येत् । हृत्ती-
यकंऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके बाह्योश्चे-
त्यादि यथास्वशब्दाद्ये ।'

रससस्ये तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलघने ।
सेकसशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥
तीक्ष्णान्निवरेकानमांसस्येमेदोघ्नमेदसिस्थिते ।
अस्थिस्ये वातशमनमभ्यङ्गस्येदमर्दनम् ॥
ज्वरे वातार्तिशमन विशेषाद्वैदिकं च ।

रससस्ये प्राधान्येन वमनम् । अन्य-
थायायोग्य लघनम् । रक्ते ज्वरहराम् से-
कादीन् । सुबोधम् । मेदोघ्न यतिकृष्वत् ।
अस्थिस्ये ज्वरे वातशमनमभ्यङ्गादिकं कुर्यात् ।
ज्वरे बान्धव्यं तथा वातार्तिशमनं यथा व-
क्षितरक्तमपि कुर्यात् । मज्जशुक्लस्योः कष्ट-
त्वाद्विशेषेण नोक्तम् । सामान्येन तु मज्ज-
श्चतुर्थकोक्तेवोक्तम् ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटोदाभिहृतज्वरे ।
सर्पिष्पानहिमालेपसेकमामरसाशनम् ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।
ग्रहोत्थे भूतविधोक्तं मणिमन्त्रादिसाधनम् ॥
ओषधीगन्धजे पित्तशमन विपनिद्रिपे ।

केवलानिलादिके ज्वरे सर्पिष्पानादिकं
कुर्यात् । यथास्व चाग्रायेपूक्तं विसर्पादिषु र-
क्तमोक्षादि चिकित्सितं तदपि ज्वरे कुर्यात् ।
सुबोधम् ॥

इष्टैर्यैर्मनोऽर्थं यथादोषशमेन च ॥

हिताहितविवेकश्च ज्वर क्रोधादिर्जं जयेत् ।

क्रोधकामभयशोकजान् ज्वरानिष्टे त्रि-
यैर्मनोऽर्थे रमणीयैर्जयेत् । पित्तशमनेन क्रो-
धजम् । भीशोककामजान् वातशमनेनेत्यर्थः ।
इदं हितं तदात्वानुबन्धयोरिवमहितमिति ज्ञा-
त्वा तदाचरणपरिहाराभ्यां च जयेत् ॥

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः
भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ
शापार्थवर्णमन्तोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥

क्रोधजस्तु ज्वर क्रोधविषये कामो-
त्पादनेन शमं याति । कामजश्च काम-
विषये क्रोधोत्पादनेन । भयोद्भवो ज्वर
शोकोद्भवश्च ताभ्यां कामक्रोधाभ्यां शमं यातः
भयविषये क्रोधविषये च दोषाद्यपेक्षया क-
दाचित् क्रोधं कदाचित् कामः । तथेतरौ
कामक्रोधोद्भवौ भीशोकाभ्यां शमं यातः ।
सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयो विधिर्मणिमन्त्रादि ॥

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मले ।
तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥
न हि ज्वरोऽनुज्वरं प्राप्तिं मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

एतेषु चागन्तुज्वरेष्वहारादिकं दोषानु-
सारेण कल्पयेत् । यतस्ते आगन्तव्यो ज्व-
रा आगन्तुसमवधानवेलायां केवला मन्ता-
पमात्ररूपा एव भवन्ति । तथाप्यनन्तरं म-
लैर्वातादिभिर्न्याप्यन्ते यस्मात् ज्वरो मारुता-

दैर्घिनाकृतोऽनुग्रहः न गृह्णाति । अनुग्र-
हश्चेत् स्थिता एव भावनादय इति ।

कथास्त्रिर्गमयुक्ता रुद्रनिद्रादिप्रिनोदिनी ।
शस्ता मिचिनाः शृणुयान्न प्रतन्याथिताश्रया
ज्वरकालस्मृति चास्य हारिभिर्विपदैरेत् ।
त्यजेदाबललाभाद्य व्यायामज्ञानमैथुनम् ॥
शुर्वसात्म्य विदाद्यन्न यथान्यज्ज्वरकारणम् ।
न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत् —

न च ज्वरी ज्वरहेतुकरुद्रनिद्राद्या-
दिविनोदनाय विचिन्ता प्रशस्ताश्च धर्मार्थ-
कामसमुदा कथा शृणुयात् न तथा प्रे-
ताश्रिताश्च । अस्यातुरस्य ज्वरागमनश-
स्मृति मनोहरे श-शदिभिर्हेतु । मुनोपम ॥

—तथा ॥

निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्र व्यापादयति दुर्लभम्
सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥
तस्या तस्यामवस्थायां कुर्यात्तच्चिपग्नितम्

तथेति सर्वाङ्गाहारत्वे । हिशब्दो य-
स्मात्कर्त्तव्यः । यस्माज्ज्वरो निवृत्तो गत्वा पुन-
प्रत्यावृत्त पूर्वक्षपितत्वात् दुर्बल नर शीघ्र
व्यापादयतीति । स च निवृत्तो ज्वरो य-
स्मात् सद्यः प्राणहरस्तस्मात् तस्यामवस्थायि-
शेष विकल्प्य योग्यमौषध कुर्यात् ॥

मनोभिरामा विषया वचन हलादि दक्षिणम्
करुणार्द्र मन शुद्ध सर्वज्वरनिषूदनम् ॥

मनसो बलाबलेन तदा तदा ज्वर

स्यादित्युक्तं यो मन पुष्टये मनोभिरामा इ-
त्यादिकमुच्यते । विषयाः शब्दादिकाः ।
दक्षिणमूर्खम् । शुद्ध रागादिभिरनुपगतम् ॥

मातर पितर देवान् वैद्यान् विमान हर हरिम्
पूजयेच्छीलपेक्षानन्दमसत्यदयार्जवान् ।
धार्म्ये च मन्त्रा मन्त्रमणिरत्नमर्हापथीः ॥

मातृदीन् पूजयेत् । दत्तात्रेयं शी-
लयेत् । श्रुतिश्च सम्पूर्णा सिद्धमन्त्रादिक
धार्म्ये ॥

आर्यालोकिते पणशररीमपरा १.
प्रणमेदायताग च सर्वज्वरनिवृत्तः ।

आर्यालोकितः चोद्धृतः पण-
मेत् । तथैव पणशररीं तान विद्या तथा-
पराजितामार्थतारा च सर्वज्वरनिवृत्त्यर्थं प्र-
णमेदेव ॥

जपस्तथा गतोष्णीप सर्वव्याधिक्रित्सितम्
आगन्तुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥

इति जीर्णज्वरचिकित्सितं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

तथा गतोष्णीप नाम मन्त्रविशेष ज-
परागन्तुजैर्दोषजैः सहजैश्च रोगैर्विमुच्यते इ-
ति । तच्च तथा गतोष्णीपवत् सर्वव्याधि-
चिकित्सितमस्माभिः पणशर्याद्याः पठ्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमग्रव्याख्याया
चिकित्सिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति हस्मादुरालेयादयो महर्षयः ॥

ऊर्ध्वग बलिनोऽवेगमेकदोषानुग नवम् ।
रक्तपित्तं मुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥
अधोग यापयेद्रक्त यच्च दोषद्वयानुगम् ।
शान्त शान्त पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरश्च यद्
अतिप्रवृत्त मन्दाग्रेस्रिदोष द्विपथं त्यजेत् ।

ऊर्ध्वगमिलादिविशिष्ट रक्तपित्त साधयेत् चिकित्सेत् । अधोगमिलादियुक्त च यापयेत् । यद्भ्रजत् । अतिप्रवृत्तत्वादियुक्तं तु त्यजेत्तत्र चिकित्सेदित्यर्थः । मुखः कालो द्विविधोऽप्यभिमतः । उपद्रवा विकृतव्याधिविज्ञानीये प्रदर्शिता ॥

ज्ञात्वा निदानमयं मलावनुबलौ बलम् ।
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
लघन बृहण चादौ शोधन शमन तथा ।

साध्ये च रक्तपित्ते निदानादिकं ज्ञात्वा तदानुगुण्येन कदाचिदादायेन लघनं योजयेत् कदाचित् बृहणमिति । तथा कदा-

चिच्छोधनं कदाचिच्छमनम् । अनुबलौ मलौ यावत्कफौ । शोधनादे सामान्येनोक्तत्वात् सन्तर्पणोत्थमित्यादिना विशेष उच्यते ॥

सन्तर्पणोत्थ बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥
ऊर्ध्वभाग विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्बृहणैश्चान्यलघ्यबृहणानवेक्ष्य च ॥

मुशब्दात् सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तमेवाधोभाग वमनेन । अन्यदित्यपतर्पणोत्थं जलस्याल्पदोषस्य च यद्रक्तपित्तं तच्छान्तनैर्बृहणैश्च साधयेत् । लघ्यबृहणानवेक्ष्य च रक्तपित्तं साधयेदिति । अनेनैतदुक्तं व्याधिकर्षितादयो बृहणत्वेन ये पूर्वमुक्तास्तेषां सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तं शोधनेन तथा साधयेद्यथा बृहत्वालघनं न दोषाय भवति । तथा येऽपि मेहादयो लघ्यत्वेन पठितास्तेषामपतर्पणोत्थत्वादियुक्तं तथाविधाभ्यां शमनबृहणाभ्यां साधयेत् यथाविधाभ्यां लघ्यस्य बाधा न संपद्यत इति ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनीं रसौ तिक्तकपायकौ ।
उपवासश्च निःशुण्डीपटगोदकपायिनः ॥
अधोगे रक्तपित्ते तु बृहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादिना शमनबृहणयोर्मार्गविशेषेण विषयप्रदर्शनम् । पटङ्ग घनादिसाधितमुदकं ज्वरपठितम् । मधुरो रसो नानाविधया भक्ष्यादिकल्पनया ॥

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं

अश्रुतो बलिनोऽशुद्ध न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।
धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निच्छीघ्रकारि तत् ॥

ऊर्ध्वगे यदाग्न प्रयुज्यते तदा प्रथमं
तर्पणं लाजसक्तम् । अघोगे तु पेया प्रयो-
ज्या । अशुद्ध रक्तमदनतो बलिनश्च प्रवृत्त
नैव धार्यं स्तम्भनादिना । तद्विधारित रो
गकृत् भवति अन्यथा पुनर्यन् भोजनरहि-
तस्यावलस्य च प्रवृत्त शुद्ध च तच्छीघ्र प्रा-
रयेत् । यतस्तद्रक्तपित्तमग्निवच्छीघ्रकारि र
क्तक्षयाच्छीघ्र मारयतीत्यर्थः ॥

त्रिवृत्तात्रिकलापात्रीनापन्सारग्न्याभयाः ।
गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षीद्रसितोत्कटा ॥
यथास्व फलपत्रिहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ।

त्रिवृत्ताद्योऽभयान्ताः । पृथक्त्वोक्तेन
विधानेन यथास्व विषयेषु गवाक्षीक्षुरसदि-
भिर्यथायोगमेकद्विवैरुत्कटा विरेकार्थं रक्तपि-
त्ते प्रयोजयेत् ॥

त्रिवृत्तस्यामाकपायेण कटकेन च सशर्करम् ।
साधयेद्विवेचनेह लिप्तात् पाणितल ततः ॥

त्रिवृत्त श्यामायाश्च पाथ शर्कराश्च
विपाच्य तत्रैव च लेहत्वापादनयाग्यं वि-
वृत्तश्यामाकटक दत्वा लेहं साधयेत् । त
तो लेहात् पाणितल कथं लिप्तात् ॥

त्रिकलात्रिवृत्ताभ्यामपिप्पलीशर्करामधु ।
मोदक सन्निपातोर्ध्वैरक्तपित्तज्वरापह ॥

त्रिकलादिभिः समैः शर्करया पित्त-
जयायाधिक्या साक्षिणेण कृतो मोदकः स-
न्निपातमूर्ध्वप्रवृत्त रक्त दोष उवर पापहन्ति ॥

त्रिवृत्तमसिता तद्वत् पिप्पलीपादसमुता ।

त्रिवृत्तश्चतुर्थे भागेन पिप्पली । व-
द्वद्वि मोदक । सन्निपातादिद्वर । सा
क्षिकमनुपकृतमपि तद्वद्महर्णा मोदकत्वात्सम्भ-
वे । इति विरेकानि रक्तपित्ते ॥

वमन फलमयुक्त तर्पणं ससितामधु ॥
ससितं वा जल सौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
फलेन्द्रपरगाद्वेयमधुरु वा समाक्षिकम् ॥
शीरं वा रसमिशोर्वा—

फलसमुक्तं तर्पणादिकमधोगेन रक्तपि-
त्ते वमनं भवति । तर्पणं लाजसक्तरो म
दनसितामधुपुस्तम् । ममितं वा जलमिति
वाजन्दात फलसमुक्तमेव । क्षीरेक्षुमयो-
रनुक्तान्यपि फलानि वमनत्वात् प्राधान्याच्च
लभ्यन्ते ॥

—शुद्धस्यानन्तरो विधिः ।

यथास्व मन्थपेयादि प्रयोज्यो रसता चलधु ।

एव विरेकेण वमनेन वा शुद्धस्य यथा-
स्व विषयेष्वनन्तरो वक्ष्यमाणो विधिः क्वचि-
न्मन्थादिः प्रयोज्यः । क्वचित् पेयादिः ।
तथा च प्रयोज्यो यथा चलहानिर्न भवति ॥

मन्थो ज्वरोक्तोद्राक्षादि पित्तघ्नैर्वा फले, कृत

मधुर्ज्वरमृद्वीकापरूपरुसिताम्भसा ॥
मन्यो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभि ।
डाडिमामलकाम्लोवामन्दान्गन्यम्लाभिलापिण्

उत्तरोक्तो द्राक्षादिमेन्ध द्राक्षाडाडि-
मकात्मर्यपञ्चावित्त्वपरूपकै । समधूरे सज-
दरैः सस्रैर्द्रैः ससितोपले । उत्तरमैस्तोयमृदि-
तैरिति । अन्यैर्वा पित्तप्रैः फले, कृत ।
अथवा पञ्चसाराख्येनाम्भसा करणभूतेन घृ-
ताभ्यक्तैर्लाजसक्तुभि कृतो मन्थः । अ-
न्यै पञ्चसारशब्देन क्षतक्षयकासधिकेरितसे
पठित शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण
च । सयुक्त वा शृन क्षीरमिति क्षीर व्या-
ख्यातम् । तत्र त एव पण्डिताः प्रमाणम् ।
मन्दाग्रेरम्लाभिलापिणश्च रक्तपित्तवता डा-
डिमेनामलकैश्चापादिताम्लत्वे मन्थ पित्त-
श्लेष्माधिकादिना पेया योग्यस्यैते मन्था ।
तत्र च उत्तरोक्त स्मरणीयम् ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुका ।
उशीर शावर लोद्ध्र शृङ्गिरेर कृचन्दनम् ॥
द्विरेर धातकीपुष्प विल्वमध्यं दुरालभा ।
अर्भाधेर्विहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ॥
भूनिम्बसेव्यजलद्राथन्दनाम्बुमिषङ्गव ।
शालिपर्ण्या युता मुद्रा पृश्निपर्ण्या ममूरका ।
तुषर्यो घातिपलया वलया वा हरेणव ।
तत्कपाये हिता, पेया मासपेयास्तथा रसाः ॥
अनम्लाः किञ्चिदम्ला वा सघृतसौद्रशर्करा ।

यत्र तु योग्याः पेयास्तत्र यथाविषयक-

मलाशुशिरादेह्रीवेरादिभिस्त्रिभिरर्धश्लोकैराचार्यै-
र्विहिताः पेया रक्तपित्ते । भूनिम्बेत्यादिना -
श्लोकचतुर्भागैरेप्स्य पेया वक्ष्यन्ते । तुषर्ये आढ-
क्य । एषा चानन्तरौक्ताना पेयौषधाना
काये सिद्धाः दोषाद्यपेक्षया कदाचित् पेया
केवला हिता । कदाचिन्मासपेया कदा-
चिन्मासरसाः । ते च पेयाद्य औषधका-
यसिद्धाः कदाचिद्द्राडिमामलकादिनाम्लाः सर्वे
च घृतादियुक्ताः ॥

शूकशिम्बीभव धान्य शाक मांसं च शस्यते ॥
अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्त लघुशीतलम् ।

अन्नस्वरूपविज्ञानेऽध्याये शूकधान्यादि-
क यष्टु शीत चोक्त तद्रूपे शस्यते ।
न तु यरूपादिमापादिकाकमाच्यादि ॥

पूर्वोक्तमम्बु पानीय पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥
लघुना शृतशीत वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।

पूर्वोक्तमम्बु निश्शुण्ठीपिडङ्गम् । अथवा
लघुना ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धम् । शृतशी-
त वा केवलम् । फलाम्बु द्राक्षाशर्करास-
र्जरादिशुद्धितपूर्वकम् ॥

पत्रकायजनार्दि च शारिवादि च फल्पयेत् ॥
अन्नपाने गण दहदशक दाहनाशनम् ।
कफानुगे यूपशारु मारुतानुगते रसम् ॥

अन्नपाने च पत्रकायजनार्दिशारिवा-
दिक गण दाहनाशन च दशक फल्पयेत् ।

एषां क्वाथेन साधयेत् पानं चेलथं । अथ-
वाप्तं पानं यथायोगमेतैः समुक्तं कारयेत् ।
पञ्चकलाजोशीरं मधुकोत्पलशारियासितोदी-
र्यम् । काष्ण्यफलं चन्दनमेष गणो दाह-
नाशनं प्रोक्तः । सुषोभम् । रसो
शामरसः ॥

अभीरोरङ्कुरैर्लाजाः सहस्रमुद्राः पटोलजैः ।
मकुष्ठाधन्वपापोत्थैरसपित्ते परं मतां ॥
शश्च सवास्तुक् शस्तो विप्रन्ये तित्तिरिः पुन
उदुम्बरस्य निर्गूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥
पुष्पस्य वर्हिणस्तद्वन्मयोधस्य च कुङ्कुट ।
विसोत्पलमृणालानां वर्तकक्ररो हितौ ॥
वर्तिनाम्भोजनाळानामश्वत्थस्य कपिञ्जलः ।
यात्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तत्र वर्जयेत् ॥

लाजा नाम पक्षिणः । अभीरो श-
तावर्गो अङ्कुरैः सह सिद्धा रक्तपित्ते प-
रमत्यर्थं मताः पूजिताः । तथा मुद्रा, प-
टोलजैरङ्कुरैः सह सिद्धाः । तथा मकुष्ठा-
दुरालभोत्थैश्चाङ्कुरैः । सुषोभम् । पुनश्श-
ब्दासितित्तिरपि सवास्तुक् । मारुताधिके रक्त-
पित्ते उदुम्बरकायसाधितः तित्तिरिः । क-
चिन्मारुतेऽधिके प्लक्षस्य निर्गूहे वर्हिणो म-
यूरः । फलवर्हीभ्यामिनड्यत्वर्यायः । त-
था विसादीनामन्यतमस्य निर्गूहे वर्तक-
क्ररो वा हितः । मृणालं विसाङ्कुरः ।
सर्वा पक्षी नियूहापेक्षया । शृङ्गोष्णतीक्ष्णादि-
सर्वं रक्तपित्तकारणं रक्तपित्ती वर्जयेत् ॥

वायारसेन फलिनीमृद्धोप्राञ्जनमासिकम् ।
पित्ताष्टकं द्रवयेत् पीतं निर्वासो वाटरूपकात्
शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।
एष सद्यो जयत्यस्य तत्र द्रव्यं परमोपधम् ॥
वायारसेन भूनिम्बन्दुकाशर्करा पिवेत् ।
तेनैव वा शौद्रयुतं पञ्चकेसरपञ्चकम् ॥
सलोध्रनागदुसुमशाद्वलोन्यल्पत्वाम्बुक्म् ।

फलित्यादि वाशास्त्रसेन पीतं पित्ता-
ष्टकं मताम् । अथवा केवल एवाटरूपस्य
वाशाया निर्वासः परसः । अथवा न के-
वलोऽपि तु शर्करामधुसंयुक्तः स वा-
शानिर्वासः । अथवा शृतं कथितः । एष
सद्यो जयत्यस्य । हिशब्दो यस्मादर्थे ।
यस्मात् सर्वप्रकारोऽपि दूषोऽस्य रक्तस्य पर-
प्रधानमोपधम् । भूनिम्बादि चूर्णं वायार-
सेनं प्रयोगः । तेनैव माक्षिकपुष्पं पञ्च-
केसरादि वास्तुकात् प्रयोगः ॥

लिताद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकुतो रसम् ॥
पथ्यारजन्यर्हिंसा वा पलाण्डुं तद्देव वा ।
फलिनीलोद्ध्रस्वदिशालमलीकोविदारजम् ॥
शिरिषश्लेखकुम्भसिन्दुवारातिमुक्तजम् ।
पलाशपृथिकाशिमधूकासनजन्म च ॥
मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ।
पुष्पैरेभिर्विषकं च सशौद्रं माहिप धृतम् ॥
लितात् शौद्रेण पथ्यां वा किञ्चलकंकमलस्य वा
लाजा मृद्वाटकं सुखं खर्जूरं कृष्णमृत्तिकां
क्षीरिष्टसाङ्कुरान्द्रासा तवक्षीरीं सितोपलाम्

गैरिक मधुकं लोध्रं शंखं शम्बुकमञ्जनम् ॥
 तण्डुलीयकमूलं वा चीजं वा वास्तुकोद्भवम्
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपत्रकम् ॥
 लोध्रो वृषस्तण्डुलीय कृष्णा मृन्मदयन्तिका
 शतावरी गोपकन्याकाकोष्ठयौ मधुपट्टिका ॥
 रक्तपित्तहरा काथास्त्रय समधुशर्करा ।
 ससौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्गात् पारावताच्छुद्धम् ॥

गवाश्वस्य शकृद्रसो घृतमाश्लिकाभ्या
 लेहप्रयोगः । पश्यादीना तद्वन्मधुसर्पिर्भ्यां प्र-
 योगः । तथा पलाण्डो । फलिण्यादीना
 यथासम्भव पुष्पं पृथग्विश्रितं वा चूर्णितं म-
 धुना प्रयोगः । अथवा त्रिभिः श्लोकापेक्ष-
 यः प्रयोगाः । सुशोधम् ॥

अतिनिष्ठुररक्तो वा सौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजं मासं पित्तघ्नं यकृत् ॥
 लोध्रकालीयकोशीरफलनीशद्वयगैरिकम् ।
 पटोलपत्रं दुस्पर्शं समगं शारिवालता ॥
 त्वग्जघुवेतसाध्वः पट्ट्याहोदुम्बराजुनात् ।
 किरातवित्तकमुकमुस्तकदफलपत्रकम् ॥
 मपौण्डरीकक्रीवेरुमलोत्पलपत्रकम् ।
 चन्दनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सशर्करम् ॥
 फाण्टीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तण्डुलाम्भसा ।
 पीतमाशु जयत्यस्य तृद्धादनमकानपि ।

सुखमेव निष्ठुतम् । जागलजीवप्रभ-
 वत्ताडुधिर जाङ्गलम् । अथवा आजं यकृद-

पकं सजातीयपित्तसयुक्तं भक्षयेत् । लोध्रा-
 दिभिर्दोषायपेक्षं पृथग्विश्रैर्वा फाण्टं शृतं शी-
 तं वा चूर्णं वा तण्डुलाम्बुमिश्रं सर्वमेव च-
 न्दनशर्कराभ्यां संयुक्तं पीतमस्त्रादीनाशु जय-
 ति । अर्जुनान्तानां त्वचा सवन्धः ॥

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्गरकायवै ॥
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

बलायाः कायस्य पटसु पठेषु चन्द-
 नादीनां पत्रं रात्रिस्थितं द्वितीयेऽह्नि प्रातः का-
 पायो रक्तपित्तघ्नः ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यमृदुश्चण्डलोद्वजः ॥
 सुशीतः ससितासौद्रः शोणितान्तिप्रवृत्तिजित्

चन्दनाम्भोजादीनां प्रसादो विचूर्ण्य ज-
 लेनालोह्यं स्थापितानामुपरिभवो भागः सिता-
 दिमान् शोणितस्यातिप्रवृत्तिजित् ।

तद्वद्वृद्धः सितालोध्रमधुकोशीरचन्दनात् ॥
 मृच्छ्यामाशारिबामुस्ताधातकीपट्टिकान्वितात्

सितादीनामच्छं प्रसादस्तद्वन् गुणैश्च-
 न्दनादिप्रसादवत् । सुशीतः ससितासौद्र-
 श्च सन्निवर्धः ॥

वैदूर्ययुक्तामृच्छं स्वगैरिकामलकोदकम् ॥
 मधूदकं रसं चेशोः पिबन् जयति शोणितम् ।

वैदूर्यदीनां मिश्रितानामुदकप्रयोगस्त-
 था । मधूदकं तथेयुरसश्च ॥

आपोऽप्य वा नवे कुम्भे प्लावयेद्विधुगण्डिका
स्थित तत् गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः घृतं जलम्
मधुमद्विकचाम्भोजकृतोत्तस च तद्गुणम् ।
त्रयुसीमूलकत्क वा ससौद्र तण्डुलाम्बुना ॥
पित्रेत् करञ्जबीज वा तेनसौद्रोसितायुतम् ।
लोदुप्रचन्दनयष्ट्याह तेन यष्ट्याहमेव वा ॥

अथवा इक्षुगण्डिका आपोऽप्य जर्जरि-
कृत्य प्लावयेत् घट्टना जलेनाभिपुण्यात् । त-
ल्लहमाकाशे लम्बशिक्ये रात्रिं सुरक्षितं स्थित
प्रातर्वस्त्रादिना स्नृत समकरदविकसितजलजकु-
सुमशृतोत्तस सत तद्गुण शोणितं जयतीत्य-
र्थः । उत्तस केसरम् । सुयोधम् । तेनेत्यु-
भयत्र तण्डुलाम्बुना ॥

नीलोत्पल सिता यष्टी मधुक पद्मकेसरम् ।
छिन्नोद्भवा च शीतोऽप्य कपायो रक्तपित्तजित् ॥
ये च पित्तचरे प्राक्ता कपायास्ताथ योजयेत्

नीलोत्पलादिभिः प्रीतकणाय । छिन्नो-
द्भवा शुद्धची । सुबाधम् ॥

कपायैर्विविधैरभिर्द्विष्टैश्चो विजिते कफे ॥
रक्तपित्तं न चेष्टामयत्तत्र वातोत्त्वणं पयः ।
युञ्ज्याज्जलागं शृतं तद्वत् गन्धं पञ्चगुणेऽम्भसि
पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ।
जीवकपैर्भवद्राक्षायलागोभुग्नागैर ॥
पृथक् पृथक् शृतं ग्रीतं सघृतं सितयाथवा ।
क्षीरेण यमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्कराम् ॥

कपायैर्विविधैरिलादिना क्षीरविषयो द-

र्शितः । तद्वदिति गन्धं पयः शृतमेतदुप-
पन्नमूलशृतमेव ससितामधु । पृथक् पृथगि-
ति कदाचिज्जीवकेन कदाचित्पमकेणेत्येव स-
र्वं । अथवा शर्करया शृतं सर्वथा सभृतम् ।
यमनी पुष्पादिकं पृथक् क्षारं चूर्णितमालोऽप्य ।
यमनी छर्दनफला वाट्या कार्पासनमिका ॥

गोकण्टकाभीरुशृतं पणिनीभिस्तथा पयः ।
हन्त्याशु रक्तं सरजं विशेषान्मूत्रमार्गम् ॥
विष्णुमार्गे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
वटमरोहैः शुद्धैर्वा शुण्डयुदीच्योत्पलैरपि ॥
रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

गोकण्टकजतावरीभ्यां शृतमथवा पणि-
नीभिः । पणि-यो मुद्गसापसारलघुनिपण्यं ।
मोचरसेन शृतं पय इति सधन्धः । नि-
यातो यस्तु श्वेतमत्याः स मोचरससहितः ।
प्ररोहोऽवकुरः । शुद्धं प्रथमोद्धितं किंसलवम् ।
तत्र प्रकरणाद्वदन्त्यैव । अत्र च रक्तपित्तं
दोषाद्यपेक्षया रक्तातिसारविषयित्वा रक्तार्श-
श्चिकित्सा च कल्पयेत् ॥

पीत्वा कपायान् पयसा शुद्धीतं पयसैव तु ।
कपाययोगैरभिर्वा विषक् पाययेत् घृतम् ॥

कपायाश्चूर्णादिभिः पयसा पीत्वा पय-
सैव शुद्धीतः । यथादोषादि च पृथक्कर्तव्यं-
नाविधकल्पनोपयोगैरप्यैर्विषक् शृतं पाययेत् ॥

समूलमस्तकं क्षुण्णं दृपमदृगुणेऽम्भसि ।
पक्त्वाष्टांशात्रशेषेण घृतं तेन त्रिपाचयेत् ॥

तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं ससौद्रं पित्तशोणितम् ।
पित्तगुल्मज्वरभासकासहृद्रोगकामिला ॥
तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ।

समूलशारस्यार्द्रघृष्योत्पलले क्षुण्णस्य
षोडशपलायष्टाविंशेन शतेन जलपलानां प-
क्त्वा पक्कस्य च षोडशपलानि गृहीत्वा
तेन तावदेव घृतं घृताद्युत्थं शौनकमते-
न पलाशेन वा घृष्युष्पाणि गर्भे दत्त्वा वि-
पचेत् । सुबोधम् ॥

पलाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
ससौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्गृह्यत्सकसाधितम्
लोघ्रोन्पलसमगाभिस्तथैव प्रायमाणया ।

पलाशवृन्तानां स्वरस सामान्यपरि-
भापया घृताद्युत्थं गुणसौपामेव गर्भे घूर्णस्य घृता-
द्युत्थं शौनकमते अष्टमांशं कल्कस्य ।
अनेनैव विधिना वत्सकलोद्भादिप्रायमाणासा-
धितानि त्रीणि घृतानि । घृतं पत्रम् ॥

लाजगोधूममधुकासिताचूर्णं पयोद्रवम् ।
घृतेनोत्कारिकाकृत्वा खादेत्पिप्पलासवारिणीम्

कटारिका या पिष्टमालोढ्य सस्वेद्य
च पिण्डीक्रियते ॥

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
लिप्ते माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनाळजम् ॥
मृणालाम्भोजनिज्जलक्ष्यामासनमधुकजम् ।
तद्वत् पृथक् पृथक् क्षारं—

कण्ठमार्गगे रक्ते पिच्छात्वादियुते नी-
लोत्पलनाळज क्षारो मधुसर्पिर्भ्यां लेह्य ।
पिच्छा मण्डप्रायम् । ग्रथितं सहितम् ।
मृणालादीनामन्यतमस्य क्षारो दोषाद्यपेक्षया
प्रयुक्तस्तद्वत् सर्पिर्मधुभ्यां लीढ उत्पलनाळ-
जवद्विधेय ॥

—घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥

पिष्टैरभीरुकाकोळीमेढावृक्षाभ्लहादिभैः ।
फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥
तद्विग्रन्धज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ।

क्षीरेण समघृतेन । पुनर्वसुमते चतुर्धा-
शेनाभीर्वाक्किल्केन घृतं पचेत् जलं विना द्र-
व्याणि न सस्वरायोग्यानि भवन्तीत्यनुक्ताव-
प्याचार्याः सर्पिणां समं जलमिच्छन्ति । अ-
भीरुः शतावरी । वृक्षाभ्लं तिन्निर्णीकम् ।
फलपूरकं बीजपूरकम् ॥

पञ्चभिः पञ्चमूलैश्च सिद्धमाद्यैस्तदर्थकृत् ॥
सुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिप्यते ।

आद्यानि पञ्च पञ्चमूलानि महद्भ्र-
स्वमध्यजीवनतृणख्यानि । तदर्थकृदिति वि-
बन्धस्वरदिजित् । अत्र घृताद्युत्थं जलम् ।
पञ्चमूलकल्कश्च घृताद्युत्थं शौनकमते । सुबोधम् ॥

मधुकाञ्जनमञ्जिष्ठां मृणालोत्पलगैरिकैः ॥
सुवर्णलोध्रकालीयसमगामधुजचन्दनं ।
सौगन्धिकसिताशखं पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥
क्षीरेणास्थापयेदेनं ज्ञातं च शिशिराम्भसा ।

क्षीरेणैवाशयेच्छालीस्ततो मधुकसर्पिषा ।
 फालेऽनुवासयेद्देवमतिमारेऽपि दुस्तरे ॥
 जीर्णेऽश्मयले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ।
 विदार्यादिगणेनेष्ट मृत वास्थापने पयः ॥
 सद्यौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ।
 मूत्राशयस्य शययेद्रक्तमृत्तत्त्वस्तिभिः ॥
 ईदृशैरेव तद्वध प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ।
 छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धगोणिते ॥
 विशेषात् प्रदरस्योक्त योनिरोगेषु चापघम् ।

मधुकादिभिः पिष्टैश्चैवमाध्वकयुक्तैश्च
 क्षीरेण सहास्यापयेत् । सुवर्णं पक्वकम् ।
 फालीयं पीतचन्दनम् । समगा मज्जिष्ठा ।
 सौगन्धिकमत्र पक्वकम् । अमुं वाळकम् ।
 अनेनास्थापितं छावाशितं च मधुयष्ट्या स-
 युक्तेन सिद्धेन वा मर्षिषा सूत्रोक्तेन वि-
 धिना फालेऽनुवासयेत् । अथ च वक्तो
 वृहणो रक्तपित्तक्रमः स पुराणे रक्तपि-
 केऽतिसारे विरेचनासियोगे च विधेयः । सु-
 बोधम् । सद्यौद्रैत्यादि पयोविशेषणम् ।
 ईदृशैरेवेति य एव वस्तयो गुदेनोक्तस्त ए-
 व मेद्रेण योज्या इत्यर्थः । अथ च मेद्रे-
 प्रवृत्तरक्तनिग्रहो विधिः प्रदरेऽपि योनिप्रवृत्ते
 रजसि गुह्यरोगे वक्ष्यमाणे विधेयः । तथा-
 यमेव रक्तपित्तविधिर्वृहणः छेदाभिघातादिना-
 तिप्रवृत्ते शुद्धगोणिते च विधेयः । प्रदरस्य च
 योनिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य योनिरोगोक्त रक्त
 शमनागौष । विशेषाद्विशेषतः ॥

घ्राणगे रुजिरे शुद्धे नाचनं चानुपेक्षयेत् ।
 कपापयोगान्पूर्वोक्तान्क्षीरेक्ष्मादिरसाप्लुतान्

क्षीरादीन् ससितं तोयं केवलं वा हितं जलम्
 रसो दाटिमपुष्पाणामाग्राश्च शाद्वलस्य च

घ्राणप्रवृत्ते गुद्धे रक्ते नश्यमनुपेक्षयेत् ।
 विमिश्रयाद् । पूर्वोक्ताध्वर्णादेकपापयोगान् श्री-
 रेक्ष्माद्यन्यतरमेताभ्योऽतिवानपवाः क्षीरेक्षुरमा-
 नीन् सशर्करान्मोय वा मशर्करं केवलमेव
 वा तोयम् । सुबोधम् ॥

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
 यथ पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ॥
 रक्तपित्ते हितं तच्च सतक्षीणे हितं च यत् ।

इति रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥

शीतो वर्गः पित्तशमना दूर्वादि शोधना-
 दिगणपठितं अथवा गृहाकपायसप्रवृत्तितं प-
 फलाजादिर्दाहश्च दशकं शीतः । सुबोधः श्लोकः ।

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसमहन्त्याख्याया
 चिकित्सिते तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कामस्य चिकित्सिता प्रद-
 शैयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात कामचिकित्सितं व्याख्या-
 स्याम । इति हस्साहुरावेयादयो महर्षयः ॥

प्रादानोत्क्रमस्थानश्रयणान् प्रथमं केयलेत्या-
 दिना वातकासाचिकित्सोच्यते ॥

केवलानिलज कासं स्नेहोदावृणाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धे स्निग्धैश्च पेयायूपरसादिभिः ॥
 लेहधूमस्तथाभ्यङ्गस्येदसेकावंगाहने ।
 वस्तिभिर्वज्रविदेवांतं सपित्तं त्वौर्ध्वभक्तिकैः
 घृतं क्षीरेण सकफं जयेत् स्नेहविरेचने ।

स्नेहैः घृतादिभिर्यथायोग्यम् । घातघ्नानि
 शोषनादिगणपठितानि भद्रदाकनेतकुष्ठादीनि ।
 पेयादिभिरवगाहान्तैर्घृतादियोगात् स्निग्धैः ।
 अभ्यङ्गस्यातिशयप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । वि-
 रूद्धा कठिना । पातो विषद्वे असम्यग्वा-
 ही । घृतैरेवौर्ध्वभक्तिकैः क्षीरैरिति सामा-
 न्येन । सपित्त सकफ चेत्यनिलजकासवि-
 शेपणम् ॥

गुक्ष्चीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
 मस्य सिद्धो घृताद्वातकासनुद्विदीपनः ॥

गुक्ष्चीकण्टकार्योः षष्टि पलानि ततो
 निष्पीडितौ रसौ यथार्सभवं तस्यालार्भं का-
 यकल्पनया ज्ञाय ॥

शाररास्त्रावचाहिद्गुपाठायऽध्याह्नधान्यकैः ।
 दिशाणैः सर्पिषु मस्य पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
 दशमूलस्य निर्युधे पीतो मण्डानुपायिना ।
 सकासंश्वासहृत्पाश्वैर्ग्रहणैरोगगुल्मनुत् ॥

शाररादीनां पञ्चकोलानां प्रत्येकमर्धक-
 र्षं । दशमूलकाथो घृताद्यनुगुणं । सह
 श्वासेन वर्तते य कासः स तथोक्तः ॥
 काष्मर्यत्रिफलाज्योपशटीद्राक्षापरूपकम् ।

द्वे पाठे देवदार्ष्टिद्विस्वगुप्ताम्रिकागोधुरम् ॥
 व्याघ्रीतामलकीमेदाकाकनासाशतावरी ।
 विदारी च घृतप्रस्थः कर्पाशैस्तैर्विपाचितः ॥
 क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ।
 गुल्मारुचियकृत्प्लीहशिरोहृत्पाश्वेदनाः ॥
 कामिलार्शोऽनिलाष्टीलाक्षतशोफक्षयाश्च सः ।

काष्मर्यादिभिः कर्पाशैर्घृतप्रस्थं तद्वत्
 समेन क्षीरेण युक्तं पचेत् । अत्र घृतसम
 जलमिच्छन्ति । अम्रिक चित्तक । ताम-
 लकी ताली । काकनासा काकतुण्डफला ।
 शोषो भासक्षयः । क्षयो राजयक्ष्मा ॥

द्रोणेऽर्पां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ।
 पलोन्मिता द्विकुडुर्वं कुलत्थं वंदीरं यवम् ॥
 तुलार्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ।
 समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैः संमीक्ष्य तत् ॥
 प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥

पञ्चकासान् शिरः कर्म्पं योनिघृणवेदनान् ।
 सर्वात्रैकाग्ररोगाश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥

रास्त्रादीनां द्वादशपलानि कुलधादीनां
 प्रत्येकमष्टौ पलानि आजमांसस्य पलानि प-
 ञ्चाशदिति पानीयपलशतपञ्चकेन सद्वादशप-
 लेन साधयेत् । तेनेति सिद्धेन साधिप्रयो-
 गान्मीसवन्मीसपांकावधिरस्य सिद्धता । च-
 र्के तु पठितं पादशेषेण तेन चेति । जी-
 वनीया उष्णाः । सैः पलाशैः समेन क्षी-
 रेण युक्तं घृताढकं पचेत् । संमीक्ष्येति ईह-

णीयत्व सम्यग्विकल्प । सर्वाङ्गरोगा नाना-
विधा वातव्याधय । ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनिल
ऊर्ध्वानिल । सहस्रान्देन तावपि जयेदि-
त्युक्तम् ॥

विदार्यादिगणकायस्त्रैसिद्ध च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य कायः स्नेहाश्चतुर्गुण
कल्कश्चतुर्धा । इदं च घृतं वातपित्त-
कासे विधेयम् ॥

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्राञ्जनपत्रकै ॥

सविलैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृताप्लुतम् ।
लिङ्गात् पयश्चानुपिवेद्वाज कासाभिपीडित* ॥

अशोकबीजादीनि घृताश्चतुर्धाशानि ।
पानीयं चात्र घृतसममिच्छन्ति । तद्विल-
शोकनीजादिपरामर्श ॥

विलङ्ग नागर रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम्
भार्ङ्गसारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥
सकफोऽनिलजे कासे श्वासहिम्माहताग्निषु ।

विलङ्गादिचूर्णोपयोगे घृते मात्राशब्द*
स्वीकृतव्यायः । तद्य विलङ्गादिचूर्णं वातकासे
सश्लेष्मणि हितं श्वासादिषु च ॥

दुरालभा शृङ्गिवेर शर्बी रास्तां सितोपलम् ।
लिङ्गात् रुक्मटशृङ्गी च कासे तैलेन वातजे ॥
दुस्पर्शा पिप्पली मुस्त भार्ङ्गी रुक्मटकी शंटीम्
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यबलेहयेत् ॥

तदूत् सकृष्णां शुष्नीं च समार्ङ्गी तद्देव च ।
पिवेत् कृष्णा च कोष्णेन सलिलेन ससैन्यवाष्
मस्तुना ससितां शुष्नीं दध्ना वा कणरेणुकाः
पिवेत् वदरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभि ॥
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतमृष्टं ससैन्यवम् ।

दुरालामादीन् कर्कटशृङ्गीसहिवालैलेन
लिङ्गाद्वातजे कासे । द्वितीयं दुरास्दर्शा-
य सुबोधम् । तद्वदिति कृष्णाशुष्णयोः
पुराणगुडतैलाभ्यां प्रयोगः । तद्देव भार्ङ्गी-
शुष्णयोः । सैन्धवपिप्पलीरुक्मणोर्वकेन प्रयो-
गः । सितशुष्णयोर्मस्तुना । दध्ना कणरे-
णुकाः पिप्पलीबीजानि । तथा वदरमज्ञो
रेणुकाः मदिरया वा दध्ना वा मस्तुना
वा । पिप्पलीना कल्को जलपिष्टः, सैन्धवमु-
क्तेन घृतेन शृष्टः, क्रियते ॥

कासी सपीनसो धूम स्नेहिक विधिना पिवेत्
हिम्माश्वासोक्तधूमाश्च क्षीरमासरसाशन ॥

स्नेहिक धूमविधादुक्तम् । हिम्मा-
श्वासे ये धूमा वक्ष्यन्ते तान् नेवेत् क्षीर-
मासरसाशनं सन् ॥

ग्राम्यान्पौदकैः शालिपत्रगोधूमपट्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्वितान् ॥

ग्राम्यादिमासकृतै रसैर्माषात्मगुप्ताकृतै-
र्वा यूपैः शालिपत्रादीन् हितान् पश्यान्
भोजयेत् ॥

यवानीपिप्पलीचिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्नाजानीपृथक्पर्णीपिलाशशटिपोष्करैः ॥
 सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत्
 कटीहृत्यार्धकोष्ठातिश्वासहिध्मापणाशिनीम् ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिबेत् समतिलां पेयां क्षेयेयीं वा ससैन्धवाम्
 मातस्यकौकुटवराहैर्मासैर्वा साज्यसैन्धवाम् ॥

अनिलजे कासे यवान्यादिभिः सिद्धा
 बाढिमादिभिरम्ला च पेया पिबेत् । दशमू-
 लरसे पञ्चकोलगुडसयुता तद्वत् कटीरुगा-
 दिनाशिनीमित्यर्थः । समशालिनिला ससैन्ध-
 वामथवा क्षेयेयीम् । मत्स्यादिभिर्मसैः पेया
 पृतसैन्धवयुक्ता ॥

वास्तुकोवायसीशाक कासत्र सुनिपण्डरुः ।
 कण्टकार्या फल पत्रं बाल शुष्क च मूलकम्
 जैहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिका ।
 दधिपस्त्वारनाजाम्लफलाम्बुमदिरा पिबेत् ॥

वास्तुकादिशाक कासे पथ्यम् । जे-
 हास्तैलादय तैलपूर्वाः । भक्ष्या नानाविधाः
 क्षीरादीना पिबेदित्यनेन सवन्धः । गुडेन कृ-
 त गौडिकम् । सुबोधम् ॥

पित्तकासे तु सकफे वमन सर्पिषा हितम् ।
 तथा मदनकाष्मर्यमधुरुकथितैर्जलैः ॥

फलपञ्चाढरुक्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ।

सकफे यत्र मुखेन कफप्रवृत्तिः तत्र

वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनम् । अथवा
 मदनादिकथितैर्जलैः । अथवा मदनमधुय-
 ष्ठ्यो कल्को विदारीरसेन चेक्षुरसेन चे-
 पयुक्तः ॥

पित्तकासे तनुकफे तिष्ठतां मधुरैर्युताम् ।
 युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्माणि तिक्तकैः ॥

तनुकफे पित्तकासे मधुरैरौषधैर्युक्ता त्रि-
 वृताम् । घने कफे तु तिक्तकैर्युक्ताम् ॥

हृतदोषो हिम स्निग्ध स्वादु ससर्जन भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिर रुक्षं तिक्तोपसहितम् ॥

तथा च त्रिवृतया हृतदोष सन् शी-
 तादिगुण ससर्जन पेयादिक्रम भजेत् । घन-
 कफे पित्तकासे शीतरुक्षादिक तिक्तोपसहित
 मिश्रितम् ॥

पिप्पलीमुस्तपञ्चाहद्राक्षामूर्वामहौषधम् ।
 लाजामृताफलद्राक्षात्वरुक्षीरीपिप्पलीसिता ॥
 दुस्पर्शकर्कटीशुण्ठीशरीद्राक्षासिवाबला ।
 निदिग्धकामूलफल वटरीज रसाञ्जनम् ॥
 खर्जूरं पिप्पली चांशी श्वदट्टा चेति पञ्च ते ।
 घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्थः पित्तकासिनाम्
 पयोऽनुपाना शृङ्गीं बालिहातृसाज्यसितामधुम्

पिप्पलीलाजदुस्पर्शनिदिग्धकाखर्जूरा -
 दिभिः पञ्चभिर्यैः श्लोकैः पञ्च घृतक्षौद्राभ्या
 युक्ता लेहाः पित्तकासिनामुक्ता । महौ-
 षध शुण्ठी । अमृताफण्डमामलकफलम् ।

कर्मटी कर्मटगृही । पोक्षी कुपाक्षीरी । भृ-
ग्या आश्वसितामधुनो दोषाद्यपेक्षया माक्षा ॥
लेहः पौत्ते सितापाक्षीसौद्राक्षादिमोत्पलैः ।
सफके सान्द्रमरिचः सघृत सानिले हित ॥

एवं पित्तकामं सिताक्षिभिर्लेहः । स
कफे पौत्ते मुस्तमरिचाभ्यां युक्तः सितादि-
भिर्लेहः । कानिले तु पौत्ते भद्रमरिचा-
भ्यां दिना सघृत सिताभिर्भित्तः ॥

मृष्टीकाधिशत । त्रिशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेह्यैर्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शट्टसम् ।
त्वगेलाघ्योपमृष्टीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्तशरीरास्त्राधार्त्रिकलविभीतकैः ॥
शर्करासौद्रसर्पिर्भिर्लेहा हृद्रोगकासहा ।

मृष्टीकाफलानि पञ्चाशत् फलानां स-
रयाशब्देन कथनेन प्रयोगे वक्तव्यमानं न ने-
च्छन्ति । पिप्पलीफलानि त्रिशत् । शर्करायाः
पलमित्येतन्माक्षिकेणावलेहयेत् । अथवा पुनः
वस्य क्षीरघृते संयोज्य यं शक्यते रस-
सं मधुना लेहयेत् । त्वगादीनां शर्करांस्त-
ना क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लेहो हृद्रोगकासयोर्हन्ता ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षालाजलासगसितोपला ।
सचूर्ण्य पक्त्वा पयसा लिङ्गात् सौद्राष्टभागिका

पिप्पल्यादीनां चूर्णं क्षीरेण पक्त्वा
आलेह्यवप्राप्तेस्तत्राष्टभागं क्षौद्रं दत्त्वा लिङ्गात् ।

विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम्

पित्ते सौत्रेण संयोज्य पित्तकासमोहयेत् ॥

विदार्योर्दामां रसान् क्षीरं सितोपल-
यं समभागानि दोषाद्यपेक्षमात्रेण सौत्रेण
संयोज्य पित्ते । तत्र पीतं पित्तकासन-
मोहयेत् ॥

मधुरैर्जाह्नलरसैर्वज्र्यामाककोद्रवा ।
सुद्रादियूपैः शार्कैश्च तित्कैर्मन्त्रया हिता ॥

तत्र च पित्तकासे यवादयो जाह्नलानां
मासानां रसैर्मधुरैरग्निरहितैः सहमात्रया हि-
तास्तथा सुद्राक्षीनां यूपैः शार्कैश्च पटोला-
दिभिस्तित्कैः ॥

घनश्रेष्ठाणि लेहाश्च तित्ककामधुसमुताः ।
शालयः म्युस्तनुकफे पट्टिकाश्च रसादिभिः ॥
शर्कराभ्योऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुम्वरसः पयः ।

घनश्रेष्ठाणि पित्तकासे तित्कैर्द्रव्यैर्म-
धुसंहिता लेहाश्च हिताः । तनुकफे पौत्ते
शाल्यं पट्टिकाश्च रसयूपशाकादिभिः ।
सुवोधम् ॥

काकोलीबृहतीमेदादयैः सवृषणामरैः ॥
पित्तकासे रसक्षीरपेयायुषां प्रकल्पयेत् ।

काकोल्यादीनां काथेन पित्तकासिनो
मासरसादीन् कल्पयेत् । कल्पयेदित्यनेन चू-
र्णितैरपि सम्यक्तरा रसादय इत्यन्ते ॥

द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ -
साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम्

द्राक्षादिकायेन समं क्षीरं शृतं शीतं
समधुशर्कराभ्यां सह पिबेत् । तेन वा द्रा-
क्षादिकथितजलेन साधिता पेया केवलेन मधु-
नान्विता पिबेत् ॥

पट्टीवीरेन्द्रहृतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
पिष्टा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्छितम् ॥

जलेन पट्ट्यादिकं पिष्टां तद्रसं वस्त्र-
पूतमिश्रितं पिबेत् ॥
महिष्यजावीमोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेत्—

महिष्यादीनां क्षीराणि धात्रीफलानां च
स इति पञ्चनमानि तावच्च सर्पिर्विषकं सि-
द्धं पिबेत् पित्तकासे ॥

—तद्वन्मधुरेण गणेन वा ।

कार्पाकृतेनेक्षुरसे क्षीरयुक्तेन साधितम् ॥ -
सशर्करं पिबेत् प्रातर्लिङ्गाद्वा मासिकान्वितम् ।

तथा मधुरगणस्य कायेन स्नेहसमेन
क्षीरेण च स्नेहसमेन स्नेहाश्चतुर्गुणं इक्षुरसे
सर्पिः साधितं शर्करया सह प्रातः पिबेत् ।
मधुरो गणो रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः ।
अथैवैतन् सर्पिः सशर्करमेव प्रातर्मासिकान्वि-

तं लिङ्गात् स्थानं सत् ॥

क्षीरितृक्षाद्दुरकाये पक्वं क्षीरसमं घृतम् ।
पाययेत् पित्तकासारं मधुना वाजलेहयेत् ॥

क्षीरितृक्षाद्दुरकायं स्नेहाश्चतुर्गुणं ।
सर्वसर्पिषि स्थानानि नेत्रयोगीनि भवन्ति ॥

मेढ्रा विदारिणीं काकोळीं स्वयमुक्ताफलं बलाम्
शर्करां जीवकं मुद्गमापपूर्यां दुरालाम् ॥

कल्मीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥

मेदादीनि स्नेहाश्चतुर्गुणं । जलमौ-
षधस्य वीर्यमद्वयं स्नेहसममष्टगुणेन क्षी-
रेण सर्पिः पचेत् । तत्र पक्वं पानादिषु
प्रयुक्तं पित्तकामनुत् ॥

लिङ्गाद्वा चूर्णमेतेषां कृपायमथवा पिबेत् ।

एतेषां घानन्तरोक्तानां घृतद्रव्याणां
चूर्णं लिङ्गान्मधुनेयथालभ्यते । अथवा घैरे-
व द्रव्यैर्घृतान्मुक्तानि तेषां कृपायं पिबेदिति
पित्तकासः ।

कफकासी पित्रेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥
स्नेहं परिधुतं व्योषयवसारावचूणितम् ।
स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥
तीक्ष्णैर्विरेकैर्कलिन—

कफकासीत्यादि सुबोधम् । सुरकाष्ठं
देवदारं । स्निग्धमित्यनेन स्नेहेन त्रिभि-

मार्गेयुक्त्या वातरक्षाविरूपया । विरेचयेत्
ऊर्ध्वमिति चमनेन । अध इति विरेचने
न । मूर्ध्नाति नत्येन । तद्वैः पुनर्द्रव्यै-
स्त्रिधापि बलिनमेव विरेचयेत् । अबल तु
मृदुभिर्विरकैरित्यर्थः ॥

—ससर्गा चास्य योजयेत् ।

यवमुद्रकुलत्पात्रैरुष्णरुसै कटुत्वटै ॥

का समर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।

धान्वैल्लरसै स्नेहैस्तिलसर्पपनिम्बजैः ॥

अस्य च विरिक्तस्य वासिनः समर्गा
पेयादङ्गमात्वा योजयेत् । केनेत्याह ।
यवाद्यजैः । विभूतैरुष्णै रुधैश्च तथा कटु-
भिर्मरिचादिभिरुष्णैः, कासमर्दादिभिर्नानावि-
धेन प्रकारेणावितैस्तथा घा वैर्जाङ्गलै रसैर्वैल्लैश्च
विशेषायप्रभवैस्तिलादिजैश्च स्नेहैः ।

दशमूलाभ्यु घर्माभ्यु मधु मध्वभ्यु वा पिबेत् ।

मूलैः पाण्डुरशम्यामपटोलैरन्वित निशाम् ॥

पिबेद्धारि सहस्रौद्र कालेप्वनस्य वा त्रिषु ।

रूपितश्च दशमूलाम्बादिक पिबेत् ।
घर्माभ्युष्णादिकम् । पाण्डुरादिमूलैः सक्ता
रात्रि समन्वित वारि चोभूतेषु त्रिषु कालेप्वन-
स्य पिबेत् । भोजनस्यारम्भमध्यपर्यवसाने-
ष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगापेक्षया विस्तरः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल शृङ्गिरे विभीतकम् ॥

देवदार्वभया मुस्त पिप्पलीविशभेजम् ।

गुल्मी पिप्पलीभार्ङ्गशृङ्गीकटुकस्य च ॥
व्योपदारुत्रिङ्गानि त्रिफलाशर्कराधला ।
निदिग्धिकाया मूलत्वक्षरिचै सहयोजिता ॥
शिविकुक्षुटपिच्छानां मपी क्षारो यवोद्भव ।
विशालापिप्पलीमूल त्रिहृता च मधुद्रवा ॥
कफकासहरा लेहा सप्तश्लोकार्थयोजिताः ।
मधुना मरिच लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥
पृथग्रसाश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकशृङ्गजान् ।
कासघ्नस्याश्वशकृत सुरसस्यासितस्य च ॥

पिप्पलीदेवदारुगुल्मीव्योपनिदिग्ध-
काशिरापिच्छावशालादिभिः श्लोकाधे, स
त माक्षिकद्रवा लेहा कफकासहरा भव-
न्ति । मरिचैः फलैः सह योजिता निदि-
ग्धिकामूलत्वक् । सुबोधम् । जोङ्गकं क-
ष्णागरु । कासघ्नादीनां पठ्यन्तानां पृथग्-
सो विधेय कासघ्न कासमर्दः । असित
इति सुरसविशेषणम् ॥

देवदारुपट्टीराम्नाकर्षदारयादुरालभा ।

पिप्पली नागर मुस्त पथ्याधानीसितोपला ।

मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।

विडङ्ग संघव हिङ्गु कुष्ठ व्योप मनः शिला

कासेश्वासेचहिध्यायालिह्यात्सौद्रघृताप्लुतम्

देवदारुदिभिः पिप्पल्यादिभिश्च
तैलमाक्षिकयुतौ लेहौ वातानुगे कफे कफ-
कासे भवत । विडङ्गादि चूर्णं श्लोद्रघृता-
प्लुत कासादिक लिह्यात् ॥

गुल्फारोपणकणाडादिम् श्वासकासजित् ।
 क्रमात्पलद्वयार्धाक्षयार्धाक्षपलोन्मितम् ॥
 द्वे पले ण्डिमादष्टौ गुल्फाभ्योपात् पलत्रयम् ।
 रोचन दीपन स्वर्य पीनसश्वासकासजित् ॥

गुल्फादिव क्रमात् पलद्वयादिरूपोन्मा-
 नामित श्वासकामाजित् । गुल्फस्य पलद्वयम् ।
 यवक्षारस्यार्धकर्पः । मरिचस्य कर्पः । पि-
 प्लीनामर्धकर्पः । ण्डिमा य पलसिति क्र-
 मार्थः सुबोधम् ॥

पाठाशुण्ठीपट्टीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनम् ।
 पिष्ट्वा घमाभ्युना हिङ्गुसैन्धवाभ्या युत पिवेत्
 तद्वन्मुस्तापट्टीशुण्ठीनागरातिविषाभया ।

पाठादिव शूलण पिष्ट्वा उष्णान्मुना-
 लोड्यानु च दोषाद्यपेक्षामात्राभ्या हिङ्गु-
 सैन्धवाभ्या च सयोज्य पिवेत् प्रकरणात्
 कफकासे । मुस्तादिव तद्वत् पिष्ट्वा घ-
 माभ्युना हिङ्गुसैन्धवाभ्या युक्तमित्यर्थः ॥

पिवेज्ज्वरोक्त पल्यादि सशृङ्गीक च पाचनम्
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥
 सकण कथित मूत्रे कफकासी जलेऽपि या ।

ज्वरोक्त पल्यादि “रत्निवन्धानिलश्रे-
 ष्मयुक्ते क्षिपत्पाचन अभयापिप्पलीमूलशून्या-
 ककटुकाधन” तत् सशृङ्गीक पिवेत् ।
 दल्यिकादिव पिप्पल्यन्त गोमूत्रे कथित कफ-
 कासी पिवेत् ॥

तैलभृष्ट च वैदेहीकल्काक्ष सासितोपलम् ॥
 पाययेत् कफकासघ्न कुलत्थसलिलाप्लुतम् ।
 सौवर्चलाभयाघात्रीपिप्पलीक्षारगारम् ॥
 चूर्णित सपिपा वातकफकासरर पिवेत् ।

वैदेह्या पिप्पल्या कल्कस्याक्ष कर्प-
 रैलेन भाजित सत् इक्षुरया दोषमात्रया यु-
 त कुलत्थकथितसलिलेन पाययेत् तद्वि क-
 फकामघ्नम् । सौवर्चलादिव चूर्णित घृते-
 नालाट्य वारश्रेष्मकासे पिवेत् ॥

दशमूलाढके प्रस्थ घृतस्याक्षसमै पचेत् ।
 पुंकराद्वपट्टीविल्वसुरसव्योपहिङ्गुभि ॥
 पेयानुपान तत् सर्ववातश्रेष्मामयापहम् ।

द्रवपाठासभवाद्य दशमूलरसस्याढको
 विज्ञेय । दशमूलाढक पुनर्घृतप्रस्थेनाभ्यक्त-
 तामेव न प्राप्नोति । अक्षसमै, कार्पिकै ॥

निर्गुण्डीपत्रनिर्वाससाधित कासजिघृष्टम् ॥
 घृत रसे विरङ्गानां व्योपगर्भ च साधितम् ।
 पुनर्नवीसनदिङ्कासुरसकासमर्दामृता
 पटोलबृहतीफणिर्जकरसैः पय सयुतै ।

घृत त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सजायते
 न कासविषमजरक्षयगुडाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥

निर्गुण्डीपत्राणा स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गु-
 ण स्नेहश्चतुर्थांशः । निर्गुण्डी शेकालिका ।
 तस्या एव पत्रम् सुबोधम् ॥

समुल्फलपत्राया कण्टकार्या रसाढके

घृतमस्य बलाज्योपविद्धपडिडाडिमैः ॥
 मौर्वचैलययभारमूलापन्नरूपोर्करैः ।
 वृथीचतृहतीपथ्यायवानीचित्रकार्थिभिः ॥
 मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालभाम्लवेतसैः ।
 शृङ्गीतामलसीभाद्रार्द्रास्मान्गोधुरैः पचेत् ॥
 कलकैस्तत् सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

कण्टकाया रसा निष्पीडितः यन्त्रादि-
 नि स्रोहाश्चतुर्थांशानि । मूल पिप्पलीमूलम् ।
 आमलकफलानि । मौर्वच पुष्करमूलम् ।
 चरकविद् पठन्ति सौवर्चलययभारपिप्पली
 मूलमौर्वचैरिति ते ह्यामलानि न पठन्ति ॥

कण्टकार्यास्तुला क्षुण्णा परत्वा द्रोणेऽम्भस
 [पचेत् ।
 तेनाढकेन काथस्य घृतमस्य पिचुन्मितैः ॥
 रास्त्रादुत्पर्शपद्मन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
 सौवर्चलययभारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥
 कासश्वासः फण्ठीग्रहिपारोचकपीनसान् ।

कण्टकार्या पलशतम् । जलद्रोण
 सद्वादशपलानि पञ्चशतानि । कश्चित्तद्वेष
 आढकमष्टाविंशत्यधिक पलशतम् । रास्त्रादीनि
 कर्पाग्निमतानि । पद्मन्था जतपविका । कफ-
 ष्टेन श्रेष्मोद्गिरणम् ॥

पचेत्त्राघ्नीतुला क्षुण्णा षडेष्पामाढकस्थिते ॥
 पिपेत् पूते तु सचूर्ण्य व्योपरास्त्राभृताधिकान्
 शृङ्गीभाद्रार्द्राघ्नप्रन्थिधन्वयापान् पलार्धकान् ॥
 सर्पिष पोडगपल चत्वारिंशत्पत्रानि च ।

मत्स्याण्डिकाया शुद्धायाः पुनथ तदपिथयन्
 दर्वील्लिपेति शाने च पृथग्द्विगुडव पिपेत् ।
 पिप्पलीना तवक्षीर्षा माक्षिकस्यान्तरस्य च ॥
 त्रिहोऽयं शुल्मद्द्रोणेदुर्नामश्चामकासजित् ।

व्याघ्रपाः पलशतम् । अपा जलम्
 यह पलसहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिकम् । मा-
 त्रकमष्टाविंशत्यधिक पलशतम् । पूत कृतम् ।
 प्रन्थिः पिप्पलीमूलम् । मत्स्याण्डिका व्यण्डा
 दूना शर्करा । शुद्धा निर्मला । अधिक
 यण पाकाय चुत्वामारोहणम् । पिप्पली
 ना द्विगुडमष्टौ पलानि । तद्वसुधाक्षीर्षा
 माक्षिकस्य द्विगुडव पोडगपलानि । अतव
 शानेन तद्वत्सरकृतं प्रतिविध्यते ॥

त्रिफलापिप्पलीपाठाशारिषाचतृहतीद्वयम् ।
 मरिच पत्रकं तुस्तमुशीर चाक्षसमितम् ॥
 परत्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकम् ।
 दत्त्वा गुलस्य च पल पचेद्वादर्विलेपनान् ॥
 लेह कफोत्पण्ण कास सर्वमेव नियन्त्रति ।
 साधित क्षीरमेभिर्वा तिलशौद्रयुत पिपेत् ॥

सिफटादिभे त्रिफलादय कर्षपमाणा ।
 सुबोधम् ॥

शमन च पिपेद्भूष शोधन उहले कफे ।

सजसिन् कफकासे शमन धूम पि-
 येत् । शमन प्रयोत्तिको मध्य इति पर्वा-
 या । यन्त्र तु कफकासे बह्वो घन क-
 फो भवति तदा शोधन धूम पिबेत् ।

शोधनो विरेचनस्तद्विण इति पर्यायाः । ए-
सौ धूमविधौ प्रदर्शितौ ॥

मनःशिलासमधुक्तमौसीमुत्सेऽद्गुदीत्वचः ।
धूम कासप्रविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेद्वे ॥
निष्ठ्यूतान्ते गुळयुत कोष्णं धूमो निहन्ति सः
वातश्लेष्मोत्तरान् कासानाधिरेण चिरन्तनान्

मनःशिलादीनां धूमं कासप्रधूमवि-
धानेन पीत्वा क्षीरं पिबेत् । कासप्रधूम-
विधानं तु “चूर्णं शुट्टिका वा निर्धूमदी-
प्रक्षिरागारपूर्णं क्षुप्तस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्वे-
न मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय नि-
धाय च तत्त्वोत्तसे नैव मुखेनैव धूमं पि-
बेत्” उरःप्राप्तं च मुखेनैवोदमेत् प्रशान्ते
च धूमे पुनः पुनः क्षिपेत् । पिवेच्छाशोष-
शुद्धेलापवादेति । एतच्च धूमविधौ व्याख्या-
तम् । तत्र च क्षीरं धूमात् निष्ठ्यूतस्य श्लेष्म-
णोऽन्ते गुळयुतमीषदुष्णं च पिबेत् ॥

मणौहरीकं मधुकं शार्ङ्गशिलामनःशिलाम् ।
परिचः पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्भूमं सौमचैलानुवर्तिनीम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत् तद्वत् गुळाम्बु वा

प्रणौहरीकादिभिः श्लेष्मापिष्टैः सौम-
पेलैः सह वर्तिं कृत्वा तां च घृताक्ता-
मनु तत एव धूमं पिबेत् अनु च क्षीरं
तद्वदिति निष्ठ्यूतान्ते गुळयुत कोष्णं च ।
अथवा गुळाम्बुपिबेत् न तु तथाविधं क्षीरम् ॥

नेपाळीतालमरिचलाक्षाञ्जनकुटभट्टे ।
उशीररोहिण्यफलद्रामिळीवंशलैखनैः ॥
पूर्वरूपेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमं कासविनाशनः
कोशातकीफलान्मध्यै पिबेद्वा समनःशिलैः ॥

नेपाळ्यादिभिः पूर्ववद्धूमः । नेपा-
ळी मनःशिला । कुटभट्ट प्लवः धान्य वि-
तुन्न परिपेलवम् । रोहिण्य भूतिकम् । फल
मदनफलम् । द्रामिळी सूक्ष्मला । वशले-
खन वशाशिलातनुशरुल वदन्ति । सुबोधम् ।
कोशातकफलमज्जा मनःशिला च धूमम् ॥

तमकं कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः
पित्तकासक्रिया तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
कफानुबन्धे पत्रे कुर्यात् कफहरा क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥
वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमाद्रं विरक्षणम्
कामे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्तसयुतम् ॥
इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

यत्र तु कफकासे पित्तानुबन्धात् तमका-
ख्यं श्वासं स्यात् तत्र कफकासे पित्तक-
सक्रिया यथावस्थं कुर्यात् । वातकासे तु
कफानुबन्धे कफकासहरा क्रिया कुर्यात् ।
वातरूपयोर्मिश्रितयोरपि पित्तानुबन्धे पित्त-
कासक्रिया कुर्यात् । सुबोधम् । तित्तस-
युतशब्देन कर्म सप्रयते ॥

इति नुविरचितायामष्टाङ्गमहन्व्याख्याया
चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

क्षतभयकासयार्थेन प्राणायाण प्रथ-
मेवाध्यायारम्भः ॥

अथात सप्तमस्य कामचिकित्सित-या
ख्यास्यामः । इति हस्मादुक्तं यादयो
महर्षेण ॥

उरस्यन्त क्षते सदा लाक्षा सौष्ट्रयुता पिबेत्
क्षीरेण गालीनजीर्णोऽद्यात् क्षीरेण सप्तर्क्षरान् ॥
पार्श्वेऽस्ति सप्त रचाल्पपित्ताग्निस्तां सुराधुनाम्
भिन्नविदुः समुस्ताति विषापाठा सरत्सपाम् ॥

अतः क्षत-देन पिदातोऽत रारय-
ति । तस्मिन् लाक्षाधौद्रक्षीरे जीर्णं सप्त-
र्क्षराच्छालीन् क्षीरेण वायान् । तामिति
लाक्षाम् । ममुस्तादिषा लाक्षामेव भवत्सकाम् ।

लाक्षां सपिर्मधुच्छिष्ट जीरनीयगणं सिताम्
त्वग्मूलीरिसमितक्षीरेपक्त्वा द्वांस्तान् पिबेत् ॥

लाक्षादीनि समानि जीवनीयगणस्य
सयुक्तस्यान्यतमसमत्वम् । मधुच्छिष्टं ति-
क्यकम् । समित् गोधूमचूर्णं स्यात् । तत्र
सर्वं यदुना क्षीरेण पायोग्यं पक्त्वा दी-
प्तामि उरक्षतां पिबेत् ॥

इक्ष्वाळिफासिगन्धिपद्मकेसरचन्दने ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥

क्षतऽऽतहरति पुरुषं सन्धानार्थं
इक्ष्वाळिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं पिबेत् ॥

यस्यार्ना चूर्णमामानां क्षीरमिष्टं घृतान्वितम् ॥
उरदादं गितासौष्ट्रमवतून् वा पयसा पिबेत् ॥

यच्चूर्णं क्षीरेण तथा माध्यमेन य-
थेवाप्रायो भवति । आमानास्तिग्ममिष्टान्तां
यवागम् । तच्चूर्णं मयरागदे क्षते । अथवा
मितादीन् पयसा पिबेत् ॥

कासवास्तु पिबेत्सपिर्मधुरौपपसाधिनम् ।
गुदोदकं वा क्षीरा ससौष्ट्रमग्निच हिमम् ।
चूर्णमामानानां वा क्षीरे पक्व घृतान्वितम् ॥
रमायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

कामवागिति प्रकरणार्थं शृतकामवा-
मधुरौपपसाधिनं रममेदीयाकतो मधुरम्पन्थ ।
सुयोगम् । आमलकचूर्णस्यैव प्रयोगः । पि-
प्पलीना रमायनविधिना प्रैव दृश्यते ॥

कासी पर्वास्थिशूली च लिप्तात्सघृतमाक्षिना-
मधून् मधुकदाभा न्यक्षारीपिप्पलीबला ॥
त्रिजातमर्षेकर्पाश पिप्पल्यर्षपलं सिता ।
द्राक्षा मधूक रज्ज्वर पलाश क्षुक्ष्णचूर्णितम् ॥
मधुना गुळिका घ्नन्ति ता वृष्या पित्तशोणितम्
कासम्भासारचिच्छर्दिमूर्च्छादिध्मायदभ्रमान् ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रशयीहमोपाद्वयमारुतान् ।
रक्तनिष्टीवहृत्पाश्वरूपपासाञ्चरानपि ।

पर्वास्थिशूलसयुतं कासी मधूकादिक-
सयुतमाक्षिकं लिप्ता ॥ त्रिजातकादा

शुद्धिका सुबोधिनी । इयञ्चैलायेति प्रसि-
द्धा । आहत्यमारुतो वातव्याधानुक्त ॥

रक्तेऽतिवृद्धे ऋण वा जाह्नल वा पिवेदसू-
र्षाभूषर्करारक्तशालितण्डुलज रज ॥

रक्तर्षावी पिवेत् सिद्ध द्राक्षारसपयोधृतै ।
मधूरुमधुकर्षारसिद्ध वा तण्डुलीयरुम् ॥

रक्तेऽतिवृद्धे षहि प्रवर्तमाने । जा-
ह्नलजीवप्रभावाज्जाह्नलम् । वर्षाभवादीना
चूर्ण द्राक्षारसादिभिः सिद्ध रक्तर्षावी पि-
वेत् । सिद्धमभिसयोगेन । सुनोधम् ॥

यथास्य मार्गविस्मृते रक्ते शूर्याच्च भेषजम् ।

अस्मिन्क्षौर क्षते कदाचिदतिमृच्छ रक्त-
मघो नासिकया वापि प्रवर्तते । तत्र रक्ते
यथास्य रक्तपित्तवदपि भेषजं कुर्यात् ॥

पिप्पलीमधुक पिष्ट कार्पिक ससितोपलम् ॥

मास्थिक गव्यमाज च क्षीरमिक्षुरस तथा ।
यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रस ॥

तैल च प्रसृताशानि तत् सर्वं मृदुनाग्निना ।
पचेल्लेहो घृतक्षीद्रघृत स क्षतकासनुत् ॥

श्वासहृद्रोगनासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाग्न ।

पिप्पल्यादिनितोपलान्त कार्पिक ।
यवादिचूर्णं प्रलेख प्रसृताश द्विपलमित्यर्थः ।

आमलकफलरसस्य प्रसृतो द्वे पले यन्पि

शुष्कमेयेध्विद मान द्विगुण तत् द्रवाद्र्यो-
रित्युक्त सामान्येनैव । तथाचाचार्येणैव यु-
क्त्या सम्पन्ने इदमे कथितम् । कुडुवादि
तथा द्रवमिति । अत्र तेन प्रसृतो न सगृ-
हीत । तैलेऽयमेव विज्ञेयम् । घृत क्षौद्र
च सस्कारापादनयोग्य दोषाद्यपेक्षमात्र वा ॥

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्ट ससैन्धवम् ।
क्षामःक्षीण क्षतोरस्कोमन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
शृतक्षीरसरणाद्यात् सशृतक्षौद्रशर्करम् ।

यस्य तु क्षतकासिनो मूढो नातुलो-
ममार्गप्रवृत्त प्रबलो वातः सोऽजस्य मे-
दोऽद्यात् । किंभूत सुराभृष्ट ससैन्धव
च । सुरा भृष्टा येनेति वक्तव्ये बहुत्वा
न्मेदस प्राधान्यज्ञापनार्थं विपरीतप्रयोग य-
स्तु क्षामत्वादियुक्तः स तदेवाजामेदः शृत-
क्षीरजातेन सरणे सहघृतक्षौद्रशर्करमग्रात् ॥

शर्करायवगोधूम जीवरुर्षभकौ मधु ॥
शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीण क्षती कृशः

क्रन्धात्पिशितनिर्गृह घृतभृष्ट पित्रेच स ॥
पिप्पलीक्षौद्रसमुक्त मांसशोणितवर्धनम् ।

य पुनः क्षीणत्वादियुक्त कासी स-
शर्करादिव शृतक्षीरानुपानमथाव । स च क्षी-
णत्वादियुक्तः क्रन्धादा पिशेताशिना मामस्य
नियुद्ध रम घृतभृष्ट पिप्पलीक्षौद्राभ्या युक्त
मांसशोणितवर्धनार्थं पिवेत् ।

न्यग्रोधोदुम्भराश्वत्थपुष्पसालाप्रियङ्गुभि ।

तालमस्तकजम्पूत्वकृमियाळैश्च सपन्नकैः ।
साभकर्णं धृतात् क्षीरादधाज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्योदन क्षुतोरस्क क्षीणशुम्भलेन्द्रिय ॥

न्यमोषादिभिः शृतात् क्षीराज्जातेन
सर्पिषा सह शालीनामोदन क्षुतोरस्कस्वादि-
मुक्तोऽगात् । तालमस्तकं तालप्रान्तम् । शे
षाणि सर्वाणि प्रसिद्धानि ॥

वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मते ।
नैलक्षानिलरोगैश्च —

वातपित्ताभ्यामदिते पुरुष यो गात्रभेद-
कस्मिन् घृतैस्तैलैश्च वातव्याधिहरद्वयसिद्धैर-
भ्यङ्गो मतः ॥

—पीडिते मातरिश्वना ॥

हृत्पात्रार्तिषु पानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिष-
कुर्याद्वा वातरोगश्च पिचरक्ताभिरौषि यत् ॥

मातरिश्वना वातेन पीडिते पुरुषे या
हृदागर्तयस्तासु जीवनीयद्रूपसिद्धस्य सर्पि-
ष पानं स्यात् । अथवा यत् पित्तरक्तावि-
रोधि वात-याधिहरं कर्म तत् कुर्यात् ॥

यच्छ्यादनगवलयो क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिण्णलीनाशीरूकसिद्धं क्षने हितम् ॥

घृतान्मधुयष्टीनगवलयो क्वाथश्चेत्तुर्गु-
णः । पयस्यादीनां वल्कं म्नेहाश्चतुर्थीश ।
पयस्याशीरिणी । गशी तुकाक्षीरी । एतद्
घृतं क्षतकासे हितम् ॥

शृतं चाष्टगुणे क्षीरे कोनलासारसान्वितम् ।
कल्कैः कट्वद्वादीर्वात्यग्वत्सकत्वाद्दलैर्घृतम् ॥

क्षीरं घृतादष्टगुणम् । बदराणां ला-
सायाश्च रसो निर्यूहः पृथक् घृतमम् ।
कट्वद्वादीनां चतुर्णां वल्कं द्वादशतुर्भाजितम् ।
एतदपि घृतमुराश्रिते कामे च हितम् ॥

जीवनीयो गण शुण्ठी वरी वीरापुनर्नवौ ।
रत्नाभाङ्गीस्यगुप्ताधिगृहीतामलकीरुणा ॥

शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यष्टयु ।
द्राक्षाशोदादि च फलं मधुरस्निग्धबृहणम् ॥

तैः पचेत् सर्पिषं मस्य कर्पाणि श्लक्ष्णकरिक्तै-
र्धीग्धानीविदारीभुञ्जामासरसान्वितम् ॥

मस्यार्थं मधुनः शीते शर्करार्थतुलारजः ।
पलायिकं च मरिचत्तगोलापवकैसरम् ॥

विनीय चूर्णितं तस्माद्विद्वान्मात्रां यथानलम्
अमृतप्राशमित्येतन्नराणां मृतं घृतम् ॥

मुषामृतरसं प्राश्य क्षीरमासरसाशिना ।
नष्टशुक्लतक्ष्णीषदुर्बलव्याधिकनिवान् ॥

क्षीमसक्तान् कृणान् वर्णस्वरहीनाश्च बृहयेत्
कासहिंष्याचरन्भासदाहदृष्णास्त्रपिचमुत् ॥

पुनर्द छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ।

एव जीवनीयादिभिः कर्पांशे घृतप्र-
त्य पचेत् । जीवनीयगणादिपञ्चमूलान्तरय-
द्रव्याणि पृथक्कर्पांशानि । द्राक्षादीनां लाभत-
कर्पांशानां प्रयोगः । शीरवाजीरसादीनां घृ-
तयु पृथग्घृतसमत्वं विशेषम् । तस्मिन्

घृते शीते मधुनः प्रसार्य षोडशपलानि ।
 शर्कराचूर्णस्य च पञ्चाशत् पलानि । मरिचा-
 दिक द्विकार्पिक चूर्णित विनीय प्रक्षिप्य यथा
 नलमिलमिवलापेक्षिणी प्रयोगे गात्रा । ए-
 तच्च घृत नाम्ना अमृतप्राशमिति । सुधा-
 सुतरसमिति चेप्यते । एतद्धि नराणा-
 ममृतम् । एतच्च नरेण प्राश्य य क्षीरेण
 मासस्तेन वात्र समश्नाति । एतद्धि नष्ट-
 शुष्कादीना बृहण कासप्रस्वादिगुणयुक्त च ॥

श्वद्व्योशीरमज्जिष्ठावलाकाधर्म्यकर्तुणम् ॥
 दर्भमूल पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिराम् ।
 पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
 कल्कैः खगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ।
 शतावर्षुद्धिमृद्मीकाशर्कराव्रावणीविसै ॥
 प्रस्थ सिद्धो घृतदातपित्तहृद्गोशूलनुत् ।
 भूनक्तुश्च प्रमेहाशौ कासशोषक्षयापह ॥
 धनुस्त्रीमन्भाराध्वखिन्नानां बलमासदः ।

श्वप्तादीना कायस्य चतुश्चत्वारिंशत्
 पलानि । क्षीर काथाचतुर्गुणम् । खगु-
 तादीना रक्त स्नेह(नतर्थाश्च । श्वद्व्यो गो-
 क्षुरक । कर्तुण भूतिकम् । पृथक्पर्णी पृ-
 दिनपर्णी । स्थिरा सालपर्णी ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षामस्थकाथे पचेद् घृतम् ॥
 पिप्पल्यप्लपले कर्तुं प्रस्थ सिद्धे च शीतये ।
 पृथगप्लपल शौद्रशर्कराभ्या च मिश्रयेत् ॥
 समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ।

मधुकाष्ठया अष्टौ पलानि । शुष्का-
 या द्राक्षाया प्रस्थ षोडशपलानि । का-
 थकल्पनया काथयेत् । तस्मिन् काथे प-
 ण्णवतिपलमाने घृता प्रस्थ पचेत् । तस्मिन्
 घृतप्रस्थे शीते च क्षौद्रस्याष्टपलैः शर्कराया-
 आष्टपल विमिश्रयेत् । जम्ब च घृतस्य स-
 क्तुभिः समैरुपयोगः ॥

धातुफलविटारीक्षुजीवनीयरसात् घृतात् ॥
 गन्ध्याजयोश्च पयसो प्रस्थ प्रस्थ विपाचयेत्
 सिद्धशीते सितासौद्रद्विप्रस्थ विनयेत्ततः ॥
 यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ।
 वयस्थापनमायुष्य मासशुक्लबलप्रदम् ॥

धानीफल्परसादीना सप्ताना पृथक्प्रस्थ-
 मानत्वम् । तस्मिन् प्रस्थसप्तके सिद्धेन घृ-
 तपाकेन पुतेन वस्त्रक्षुतेन शर्कराया प्रस्थ
 षोडशपलानि । क्षौद्रस्य च प्रस्थ द्वाविं-
 शत् पलानि । विनयेत् प्रक्षिपेत् मादिहर-
 मेतत् घृतमिति विज्ञेयम् । वयस्थापनपत्रादि-
 युक्त च । वयस्थापन जरानाशनात् ॥

घृतं तु पित्तेऽभधिके लिङ्गादातेऽधिके पित्रेत्
 लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ॥
 आक्रामत्यनिल पीतमूष्माण निरुणद्धि च ।

पित्तेऽधिके सर्व घृतमेव लिङ्गात् ।
 यतस्तलीढं स्वैर्याच्यैत्याद्य पित्तं निर्वापयेत् श-
 मयेदल्पत्वाच्चाप्रेर्नाशं न करोति । घाते त्व-
 धिके घृतं त्रिलीनं पिबेत् । यतः पीतं

व्याप्तेरनिलमात्रमिति । तत्सयोगेन प्रसर त-
मूष्माण निगुणाद्धि ॥

क्षामक्षीणकृशाद्रानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णं स्त्यानानि योजयेत्

एतान्येव चानन्तरोक्तानि घृतानि क्षा-
माद्याह्वाना त्वक्षीर्यादिचूर्णं सह स्त्यानान्य-
विलीनानि योजयेत् ॥

सर्पिर्गुडान् समवशान् कृत्वा दद्यात् पयोऽनु च
रेतोवीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयान् ॥

चूर्णसयुक्तैस्त्यानैश्च घृतैर्मोक्षिकभागमि-
श्रैः सर्पिर्गुडान् घृतपिण्डवान् कृत्वा तान-
व योजयेत् । अनु च पयोऽन्यान् पाना-
य तै सर्पिर्गुडैः पुरुषो रेतोवीर्यादिकमाशु-
तरमाप्नुयात् ॥

बलाविदारिढस्य च पञ्चमूलं पुननवम् ।
पञ्चाना क्षीरिष्टाणां शुद्धामुष्यशकास्तथा ॥
एषा कपाये द्विक्षीरे विदार्या जरसाशके ।
जीवनीर्यं पचेन् पिष्टैरक्षमात्रैर्घृतादकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावेत् ।
गोधूमपिप्पलीवाशी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥
समाक्षिकं कौडुविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
तान्जग्ध्वापालिकान् क्षीरं मय्यत्वत्तुपिवेत् कफे
शोषे वासे भते क्षीणे श्रमस्त्रीभारवर्जिते ॥
रक्तनिष्ठावने तापे पीनसे चोरासि स्थिते ।

शस्ता पार्श्वशिरः शूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥

बलाविदार्यादीनि पृथक् ह्रस्वपञ्चमूलं
पुनर्नवम् पञ्चाना क्षीरिष्टाणां शुद्धानीत्ये-
तत् पालिकम् । पानीयपटशतद्वयं माष्ट-
पलम् । कश्चित्शिष्टो द्विपञ्चाशत् पलानि ।
तत् कपायाद्द्विगुणं क्षीरम् । केयलाया
विदार्या, कथं आजमासरसश्च बलादिका-
यसमौ । जीवनीयानि कर्पिकाणि । गो-
धूमचूर्णादिकं कुडुवमातम् । कुडुवश्चत्वारि
पलानि । माक्षिकस्य कुडुवोऽष्टौ पलानि । रजो
मन्थनोपकरणम् । तान् सर्पिर्गुडान् प्रीति-
पालिकाश्चगध्वा सर्वं कश्चित् क्षीरमनुपिवेत् ।
कफेऽधिरे मद्यं नानाविधं कफहरमनुपि-
वेत् । तापपीनसयोः कुरोमूलयोः स्थितत्वम् ।
पीनसो नासास्तावः ॥

सशर्कराभूते क्षीरघृततैलादवश्यम् ।

चूर्णाकृता क्षिपेत् पकसान्ते दशपला पृथक्
द्राक्षात्मगुप्तावर्षाभूसमगामीरुपिप्पली ।
तद्द्विदार्यामलके प्रस्थार्धं विश्वभेषजम् ॥
यज्ज्वाहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ।
क्षामक्षीणक्षतं शुष्यस्तान्खादेत्पालिकैर्गुडैः
तथा सद्यो रसादीनां गृह्यात् पुष्टिं समश्नुते ।

क्षीरघृततैलानामाढ्यत्रयमेकाकृत्य स्तो-
क्या शर्करया सयोज्य पचेदामान्द्राभा-
वात् । तस्मिन् शर्करापाकेन पके सान्दे
द्राक्षायासलकान्नादि पृथग्दशपलानि क्षिपेत् ।

शुण्ठ्या अष्टौ पलानि । यष्ट्याद्वसौवर्चल-
योर्द्विपलमेकस्य पलम् । गरिचस्य तु द्विप-
लम् । रसादीनां घातूनां वृध्या सवन्नः ॥

गोक्षीरार्धाढक सर्पिः मस्थमिक्षुरसाढकम् ॥
रसाद्विदार्याः कुडुबं रसात् मस्थ च तैत्तिरात्
दद्यात् सिध्यति तास्मिन्सु पिष्टानिक्षुरसैरिमान्
मधूकपुष्पं कुडुबं कुडुबं च प्रियाळत ।

पलद्वयं तवाक्षीर्याः खर्जूरानि च विशति ॥
पृथग्विभीतकान्मह पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ।
त्रिंशत्पलानिखण्डाचमधुकात्पाणिमानिकाम्
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
सिद्धे द्विकुडुबं क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान्
कारयेन्मरिचाज्जीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥
पाताक्षरूपितरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
क्षीणौजःस्वरशुद्धेषु योनिदोषेषु सप्तवे ॥
पतमजासु वन्ध्यासु हित गर्भस्य च सुतौ ।

गोक्षीरार्धाढकमित्यादि सुबोधम् । कुडु-
बादौ शुष्कमेवेतिद मान द्विगुणं तद्वत्वाद्दे-
योरिति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । मधूकपुष्पादी-
नानिक्षुरस पेपजे यानानुपयुज्यते । खर्जूरा-
णि फलसरयया । चतुर्थिका पलम् । पा-
णिमानिका अष्टौ पलानि । मरिचाज्जाज्यो
मिश्रयोः पलम् ॥

चीतत्वगस्थिकृष्माण्डतुलां स्विन्नां पुन पचत्
घटयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेञ्च च क्षिपेत्
खण्डाच्छत कणाशुण्ठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशरुम् ॥
अवनारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धिकम् ।
खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम्
कासीहृद्माज्जरन्नासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
उदरःसन्धानजनन मेघास्मृतिपलमदम् ॥
अश्विभ्यान्निमित हृद्यं कृष्माण्डकरसायनम् ।

पृथक्प्रहणात्त्रिजातकस्य प्रतिद्रव्यं द्वि-
कार्षिकत्वं घृतार्धिकत्वान्मधुन पाडेश पलानि ॥

पिप्पेन्नागबलामूलस्यार्धकपांभिवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मास क्षीरद्वत्तिरनन्नक्षुक् ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकर परम् ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च

अर्धकपांभिवर्धितमिति । प्रथमेऽह्न्य-
र्धकपं । द्वितीये कपं । तृतीये सार्धक-
पं । चतुर्थे द्वौ कपां । पञ्चमेऽर्धोनक्षि-
तय । षष्ठे त्रयः । सप्तमेऽर्धोनचत्वार ।
अष्टमे तु पलम् । रेखाणि द्वाविंशतिदिना-
नि पञ्चम् । नागबलामूलवन्मण्डूकपर्ण्या अ-
पि वृद्धिः । क्षीरमानं वृद्धिविषयकपञ्चम् ।
तद्वन्मधुसंख्या । तद्वच्छिद्वेदरेष्य । मण्डूक-
पर्ण्या ब्रह्मसुपर्चला ॥

पादशेष जलद्रोणे पचन्नागबलामूलम् ।
तेन कायेन तुल्याशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥
पलांशैश्चातिबलबलायष्टीपुनर्नवे ।
प्रपौण्डरीरुक्राप्मर्यामियाळकपिकच्छुभिः

अश्वगन्धासिताभीरमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
 फाकोळीक्षीरकाकोळीक्षीरशुक्राद्विजीरकैः ॥
 मृणालविसखर्जूरशृङ्गाटककशेरुकैः ।
 एतन्नागवलासर्पिः पिच्छरक्तक्षतव्रणम् ॥
 जयेत्तृद्वभ्रमदाहाथ वलपुष्टकरपरम् ।
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्य उलीपलितनाशनम् ॥
 उपयुज्य तु पण्मासाद् वृद्धोऽपि तरुणायते ।

पादशेषमित्यादिना नागवलासर्पिः ।
 सुशोधम् । क्षीरशुद्धा क्षीरविनारीत्युच्यते ॥
 अन्याक्षीरविनारीत्यादितुगन्त्रेक्षुवरयपि ।
 क्षीरवल्ली क्षीरक दा क्षीरवृक्षा पञ्चाशिनी ॥
 इति पठन्ति ॥

शर्करा पिप्पलीचूण सर्पिषा माभिकेण च ॥
 सयुत वा शृत क्षीर पित्रेत् कासज्वरापहम् ।
 फलाम्ल सर्पिषा भृष्ट निदारीभुग्से कृतम् ॥
 स्त्रीषु क्षीण पितृरूप जीवन वृहण परम् ।
 सक्तूना वस्त्रभूताना मन्य क्षौद्रवृत्तान्वितम् ॥
 यवान्नसात्स्यो दीप्ताग्नि श्रुतश्रीण पित्रेक्षर

शर्कराणिभिः मयुक्त शृत क्षीर प
 च्चसारमिलाह । फलाम्लानि यूपविशेष
 णम् । यूपो मुद्रादीनामन्यतम विना न
 भवति । फलैर्वाहिमतिन्निर्णीकाभिमिरम् ।
 क्षतस्य क्षीणस्य यत्रात्रसात्स्यस्य दीप्ताग्नेश्च
 सतो मन्यप्रयोग ॥

जीवनीयोपमिद्ध या जागल वृत्तभजितम् ॥

रस प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सगर्भरम् ।
 गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मासरसैस्तथा ॥
 यवान्न भोजयेत्पै फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ।

जीवनीयोपमिद्धमित्यादिना मासरसा-
 ना नानाविधाना क्षीराणा यूपाना चोपयो-
 गविधानं सुनोधम् ॥

दीप्तेज्यौ विरिरेप स्यान्मन्दे दीपनपाचन ॥
 यस्मोक्त क्षतिना शस्तो ग्राही शक्ति तु द्वे

एष विधिरनन्तर्गोको वृहण क्षत-
 क्षीणयोर्दीप्तेऽर्मा सति विवेय । मन्दे त्वमौ
 दीपनपाचनो विधिर्भवति । यश्च विधी रा-
 जयदमप्युक्तः सोऽपि अतिना शस्त । य
 दा तु क्षतस्य विनाजीर्णादिव शब्दद्वय भ-
 वति एता ग्राही विधिः शस्त ॥

दशमूल स्वयगुप्ता शत्रुपुष्पी शटी उलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गेपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥

भाङ्गी पुष्करमूल च द्विपलाशान्यवाढकम् ।
 हरीतकीशत चैव जलपञ्चादके पचेत् ॥

यस्मिन्ने कृपाय त पुत तथाभयागतम् ।
 पचेद्गुळतुला दद्याद् कुडुन च पृथग्वृत्तात् ॥
 तैलात्तुमपिप्पली रूर्णात्तुमिदं शीतेचमाक्षिकं त्व
 लेहाद्दे चाभये नित्यमत एादेद्रसायनात् ॥

तद्वलीपलित हन्यादूर्णापुर्वलवर्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षय श्वास सहिधम विपमज्वरम्
 मेहगुल्मग्रहण्यशौहृद्देगान्चिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहित धन्यमिदं श्रेष्ठ रसायनम् ॥

दशमूलेत्यादिना अगस्त्यलेह सुबोधम् ।
अत्र जलस्याढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् ।
धृतैलमाधिकाणा कुडुवान्यष्टपलानि । पि-
प्पलीचूर्णस्य कुडुव चतुष्पलम् । हरितकी-
फलानां काथशल्कादुद्धृतानां विगतास्थीनां
बथोक्तैर्हृष्टानां तेनैव सह गुडकायप्रक्षे-
प । वृद्धानां प्रायो लेहेषु च्यवनप्राशवज्र-
वहारः । रसायन लेह एव । सदिति र-
सायनपरामर्शः ॥

दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ।
पाठाभगन्धापमार्गस्वगुप्तातिविषामृताः ॥
बालवित्त्व त्रिवृदन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ।
पपस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात्
बोळस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरीः ।
शूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ॥
सौभञ्जनकनिम्बवगिक्षुरं च पलांशकम् ।
पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ॥
पचैदष्टगुणे तोये यवस्त्रेदेऽवतारयेत् ।
शूते सिपेत् सपथ्ये च तत्र जीर्णगुळानुलामम् ॥
वैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थप्रस्थं ततः पुनः ।
अधिश्रयेन्मृदाबसौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ॥
शीते प्रस्थद्वयं सौद्रात् पिप्पलीकुडुव क्षिपेत् ।
चूर्णीकृतात्त्रिजाताच्च त्रिपलं निम्बनेचतः ॥
धान्ये पुराणकुम्भस्य मासं तदेव पूर्ववत् ।
रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ॥
सस्यानां निम्परीक्षारं सर्तुषु च शस्यते ।

दशमूलबलादिकं वासिष्ठगुणिप्रोक्तं २-

सायनं सुबोधम् । दशमूलं पृथग्द्रव्यं पला-
शिकम् । दन्त्या मूलम् । चित्रकस्य पत्रम् ।
पयस्या क्षीरिका । कुटजं वत्सकम् । हिं-
सा मासी । वज्रकमसनम् । बोळस्थविर
बोळवृक्षः । कुलहलमलम्बुसो भूकदम्बकः । श-
कदेजे मुण्डिकेति प्रसिद्धा । चन्द्रलेखा वा-
कुची । द्विचत्वारिंशदौषधशालानि । यवा-
नामष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । हरितकीफलानां
चैकादशशतानि । सर्वमेकीकृत्य तत्तुलया
परिच्छिद्य तत्तांऽष्टगुणेन तोयेन पचेत् ।
पूतं शल्करहितं सूतत्वात् । पथ्याः श-
ल्कादुद्धृतानस्थिमर्जिताः पूर्ववत् काथे प्रक्षे-
प्याः । ततः एकं धान्यराशौ निरत्नेन ।
मासं धान्ये स्थितिः । पूर्ववत् गुणा आग-
स्त्योक्ताः ॥

पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले
कुडुवाशानि वृक्षाम्लं ढाडिमं पत्रमार्जकात् ॥
एकैकामरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
रुच्यं तदीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्चातकासमुत् ॥

आर्जकस्य कुठेरस्य पत्रम् । एकैके-
ति चतुर्थिकायां पलपर्यायस्य परामर्शः ।
धान्यकफलान् द्वे पले । अतः चूर्णीन्मात्रा
स्तोकं प्रत्यहमन्नपानेषु दापयेत् । तच्चूर्णं
रुच्यादिशुग्मम् ॥

एकापांशुशिकाधान्याद्द्वेदेवानां निदीप्यकात्

ताभ्यां हाडिमवृक्षाम्ले द्विस्सौर्वर्चलात् पले
शुण्ड्या 'कर्प' दधित्यस्य भन्नात् पञ्चपन्नानि च
तत्तूष्णे पोदणपले 'शर्कराया' त्रिमिश्रयेत् ॥
पादयोय भदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्
विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहित शस्पते क्षुते ॥

एनामित्यादौ पोदशिका कर्प । अजाग्या
द्वौ कर्पा । अजमोदस्य द्वौ कर्पा । ताभ्यामित्य-
जाजीदीप्यकाभ्यां हाडिमवृक्षाम्ले द्वि द्वि ।
तेन मिश्रिताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां द्विगुण हा-
डिम तद्वत्तिन्निजनीरम् । एवमष्टौ कर्पा हाडिम-
स्याष्टौ तिन्निजनीरस्य । पल मौषचलस्य ।
शुण्ड्या कर्प । पञ्च पलानि दधित्यम-
स । दधित्य कपित्थम् । शर्करायाः पोद-
शपलानि । राजयक्ष्मचिकित्सित रक्तपित्त
चिकित्सित च विक्लव्योर क्षुते योग्यम् ॥

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उर गिर ।
दाल्येतेकासिनोयस्यसनाधूमानिमानपिपेत ॥

एवमनन्तरोत्तेन वृद्धेन श्मेन क्षत-
दोषे निवृत्ते वृहणेनैव कफ वृद्ध उरभि
शिरसि च रुफानुगन्धेन यस्य कासिनो म-
हती हम्भवति स ना पुरुष इमान् वक्ष्य
माणान् धूमान् पिबेत् ॥

द्विमेदाद्विबलायष्टिकल्कैः क्षौमे सुभाषिते ।
वर्ति कृत्वा पिबेद्भूम जीवनीयघृतानुप ॥
मन शिलायलासाजगन्नात्यक्षीन्निगरे ।
तद्वेवानुपान तु शर्कराक्षुगुलोदकम् ।

पिष्टा मन शिला तुल्यामार्द्रया घटशुद्रया ॥
ससर्पिष्क पिबेद्भूम तित्तिरिप्रतिभोजन ।

द्विमेदादिकल्कक्षौमकृतया कर्त्वा घृ-
तानुपान जीवनीयपक्व घृतम् ॥ मनसि
छादिभिः, क्षौमवर्तीधूपेऽनुप न शर्करामल-
जल इत्युणा मुणेन । पिष्टेयादि सुयोपम्
एतद्भूमपथ्य तित्तिरिरसादिना भोजनम् ॥

क्षयजे वृहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेह मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिष्टया मृद्वीकारमयुक्तया ।
तिलकस्य कपायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पि सिद्ध पिबेद्युत्सा क्षीणदेहो विगोधनम्

क्षयज इत्यादिना क्षयकासनिश्चयः ।
सुधोधम् । शम्याकेनत्यादिना शोधनानि
घृतानि । कदाचिन्नुभ्यावन्न कदाचिद्वाक्षा
रसयुक्तया त्रिष्टया । कदाचित्तिन्त्रकस्य
कपायेण । कदाचिद्विदारीस्वरसेन । शम्या-
क आरग्वध । तिलक लोभम् ॥

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृत 'शर्करा'क्षीरद्विबलासाधित पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैवा तालसस्यैश्च साधितम्
घृत पयश्च—

अथवा पित्तादिषु क्षीणेषु समै क
कटक्यादिभिः, स्नेहपाकपरिभाषया घृत सा-
धित पिबेत् । विदारीकन्दैर्वा घृतम् । व-

इवैवां भूतम् । तालवीजै सिद्धं घृतं वा
धीरं वा ॥

—भूतस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदेन मेदे पापौ सश्रोणिवक्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।

क्षयकासे यत्र पुनर्मूर्त्रवैवर्ण्यादिकं ज-
यति तत्र लघुना घृतमण्डेनानुवास्य ।
पापौ सश्रोणिवक्षणे शूने सवेदेन इत्यनुव-
र्तेते । मिश्रकं घृततैले ॥

जाङ्गलैः प्रतिशुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्या पिशिताशिन
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चयावय-
'न्ति ते ॥
कफ शुद्धैश्च तै पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्बहवस ।

अनुवासनानन्तरं प्रथमं जाङ्गलानां
प्रयोगः । ततः क्रमेण वर्तकादीनां विले-
शयानां प्रसहानां च पिशिताशिनाम् । ते
हि वर्तकादयः कफमौष्ण्यात् प्रमाथित्वाच्च
स्रोतोभ्यश्चयावयन्ति तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः
सम्यग्बहवस पुष्टिं कुर्यात् ॥

चविकात्रिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
मृतेर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशटिपौफरैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिन्शृण्वितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च

दत्त्वा युक्त्या पिचेन्मात्रा क्षयकासनिपीडित

चविकादीनां काथः स्नेहाश्चतुर्गुणः ।
नागरादीनां च स्नेहाश्चतुर्यांशः । सिद्धे घृते
क्षारयोर्लवणानां च दोषाणामेकं युक्त्या मात्रा ॥

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ।
पिप्पल्या रुदुरोहिण्या काम्पर्यासुरसेन च ॥
अक्षमार्तैर्घृतमस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेत्त्र्योपञ्चरग्रीहसर्वकासहरं शिवम् ॥

कासमर्दादीनां सुरसान्तानां काषिक-
त्वम् । क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोराढकः ।
शिवं मङ्गल्यम् ॥

वृषण्याघ्रीगुल्मीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ।
रसकरैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचौः ॥

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रादीनां काथे क-
ल्के च । तयोश्च स्नेहपाकपरिमाणा ॥

द्विगुणे डाढिमरसे सिद्धं वा व्योपसयुतम् ।
पिष्टेदुपरिभक्तं यत्रक्षारयुतं नरः ॥

डाढिमन्वरसो घृताद्द्विगुणस्तत्र व्योप
कल्के यत्रक्षारेण मयुषं घृतं तथोक्तं
भक्तस्योपरि भोजनान्ते ॥

पिप्पलीगुडसिद्धं वा उगक्षीरयुतं घृतम् ।
एतान्यग्निपित्र्यं सर्पापि क्षयकासिनाम् ॥
स्युर्दोषपद्मकण्ठोरं स्रोतसा च

पिप्पलीगुडाभ्यां सिद्धं सच्छागक्षरिण
पीयते । एतानीति चविकाद्यादीनि प्रत्यक्ष-
श्यन्ते । सुशोधम् ॥

आविडां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्करा ।
आसफासहरा बहिषादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥
एरण्डपत्रक्षार वा व्योपतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेव वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥
लिङ्गात्पूषणचूर्णं वा पूराणगुलसर्पिषा ।
चित्रकान्निफलाजार्जीरुकदारयाकटुत्रिकम् ॥
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिङ्गादद्याद्गुडेन वा ।

आविडा प्राणिना सूचयो देहे जाय-
न्ते बहिषादौ वा दग्धाविति सवन्ध । सु-
शोधम् । चित्रकादिचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लि-
ङ्गाद् गुडेन वा सहापात ॥

पाठामधुकजीवन्तीत्वक्क्षीरीन्निफलाघनम् ।
शटीद्विचूहतीद्राक्षापेपल्येलान्वितुत्रकम् ॥
शारिबापुष्करजटाफर्कदारयारसाञ्जनम् ।
पुनर्नवालौहरजस्त्रायमाणायवानिका ॥
अद्विस्तामलकी भार्गवी विन्द्व धन्वयापकम् ।
क्षारचिः कचव्याम्लवेतसव्योपदारु च ॥
सर्वकासान् जयेत्क्षौद्रं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।

पाठामधुकादिश्लोकत्रयेण चूर्णो मधुस-
र्पिषा लटिः सर्वकासान् जयेत् । त्वक्क्षीरी-
तुकाक्षीरी । घनं मुक्तम् । वितुत्रक कुटजतम् ।
(नि) कुटजतं धूवन्धान्यं वितुत्र परिपेलम् ।
पुष्करजटा पुष्करमूलम् । तामलकी ताली ।
सैव भूपात्री । व्योप त्रिकटुकम् ॥

पद्मकं त्रिफला व्योप विळङ्ग देवदारु च ।
बलारास्त्रा च तच्चूर्णं समस्तसमशर्करम् ॥
खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिङ्गात् कासहर परम्
तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
पथ्याशुष्ठीघनगुल्मेर्गुल्लिकां धारयेन्मुखे ।
सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥
कल्के तिल्वकपत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ।
पेयोत्कार्थयत्रा च्छर्दिदृक्कासामातिसारनिद्रे

पद्मकादीनां चूर्णान्येकैव शर्करा चै-
कतः । अथवा सशर्करमेव मधुघृताभ्यां लि-
ङ्गात् । सुशोधम् । घृतेन भृष्टे सशर्करे च ति-
ल्वकपत्रे समागितेनाग्नेन पेया चोत्कारिका
वा कार्मा । उत्कारिका स्त्रिन्नपिण्डी ॥

गौरसर्पपगण्डारविळगव्योपचित्रकान् ।
साभयान् साधयेचोये यवागूस्तेन चाम्भसा ॥
ससर्पिलेवणा कासे हिष्माश्वासे सपीनसे ।
पाण्डवामये सये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मृदूयूष सुसंस्कृतः ।
सगौरामलक साम्ल सर्वकासभिपगजितम्
वातघ्नौषधनिष्काये क्षीरं यूपान् रसानपि ।
वैष्णिरान्मातुदानं बैलान् दापयेत् क्षयकासिने

गौरसर्पपादिद्वये सिद्धा पेया सघृत-
लेवणा कासादिशमनी । सुशोधम् । क्षण-
कासे क्षीरादीन् विष्णिरादीश्च रसान् वा-
तघ्नानामौषधानां निष्काये सिद्धान् दद्यात् ।
वातघ्नानि शोघनादिगणसमहोक्तानि भद्रदा-
यार्थानि ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिता
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि
बृहण दीपन चाग्ने. स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्य सर्वप्रशस्यते

क्षतकास इत्यादि सुबोधम् । बृह-
णादिकं यस्मिन्चिद्वाजयक्ष्मणि वक्ष्यते तत्स-
र्वमत्रापि हितम् । तच्च बृहणादिव्यत्यामान्त
पर्यायेण सर्वं नल्य शस्यते नायल्यम् ।
सुबोधम् ॥

सन्निपातोद्भवो घोर क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबल तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥

इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

यथादोषबलमिति दोषबलापेक्षया वा-
चप्राधान्येन पित्तप्राधान्येन कफप्राधान्येन वा
सन्निपातहितं हितमित्यर्थः ॥

इतीन्द्रविरचितायामग्निसप्रहव्याख्याया
चिकित्सिते पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

प्रमत्तस्य आसस्य तदेकयोगक्षेमाया
हिष्मायाश्च चिकित्सितप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः ॥

अथात आसहिष्माचिकित्सितं व्या-
ख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

आसहिष्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः
तुल्यमेव तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥

स्निग्धैरिवणतैलाक्तं स्रोतस्सु ग्रथितं कफ ।
तैर्लीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तं सुनिर्हरं
भवेत् स्वेपु मृदुत्वं च मारुते चानुलोमता ।
स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजं रसैः ॥
दध्युत्तरेण वा—

निदानस्थानप्रदर्शितप्रकारेण आसे हि-
ष्माया च यतो हेत्वादिकं समानमतं सा-
धनमपि समानमेव वेदितव्यम् । तदार्त-
मित्युभयस्य परिग्रहः । स्निग्धैरिति स्निग्ध-
द्रव्यकृतैः स्वेदैः । तैरिति स्वेदैर्विलीनः क-
फः कोष्ठं प्राप्तं सुनिर्हरं भवेत् । स्रोतो-
मृदुत्वादिकं च भवेत् । दध्युत्तरेण वाञ्छ
भोजयेदिति सबन्धः ।

- दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥

विशेषात् कासवमगुहदग्रहस्वरसादिने ।
पिप्पलीसैन्धवसौद्रयुक्तं वाताग्निरोगि यत् ॥
निर्हते सुखमामोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥
ध्मानोदावर्ततमके मातुलुहाम्लवेतसै
हिद्गुपीलुबिल्वैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥
ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम्

अग्ना इति आसहिष्मात्वाय कासा-
दियुक्ताय विक्षेपेण वमनं दद्यात् । पिप्प-
लीत्यादि यवनविक्षेपणम् । स इत्यन्तरो-
क्षो हिष्माश्वासयान् । अविहृतोऽनावृतमा-
री । ध्यानमाध्यानम् । मसैन्धवेत्यादि
विरेचनविक्षेपणम् ॥

एते हि रुकसर्द्धगतिमाणमकोपजाः ।
तस्मात्तन्यागंशुद्धार्थमूर्ध्वोऽशोधनं हितम् ॥
उदीर्यते भृशतरं भाररोधाद्दन्तलम् ।
यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥

एते आसहिष्माश्च कफेन सक्तवा ग-
तिर्यस्य प्राणात्यस्य बायोलाभकोपाज्जाय-
न्त इत्यतो मार्गविशुद्धिमापदार्थमूर्ध्वाधःशो-
धनं वमनं विरेचनं च हितम् । जल-
रोधदृष्टान्तं सुबोध ॥

अशान्तौ कृतसशुद्धैर्धूमैर्लान् मलं हरेत् ।
हरिद्रापत्रमेरुण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥
सदवदावर्तं मांसीं पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् ।
ताघृताक्तापिरेद्धूमं यवान् वा घृतसयुतान् ॥
मधूच्छिष्टसर्जरसंघृतवागुरुवागुरु ।

चन्दनवाजपेय्युद्धवाजालान्वाक्तावचागवाम् ॥

ऋश्यगोपाकुरङ्गैर्नर्ममृङ्गरुराणि वा ।
शुल्बुलं वा मनोहोत्रं सालानिर्यामय वा ॥
सल्लकीं शुल्बुलं लोहं पत्रकं च घृताप्लुतम् ।

“ व २२ वा तथानुसंगिते पाठः ॥

कृतसशुद्धैरेपि दोषस्याशान्तौ ऋश्या-

दीनां याति चर्मोदीति ताति च घृताप्लु-
म । ऋश्यो मृगमेदः । सल्लकीति किं
श्रीभूत घृताप्लुतं धूमः । सल्लकी सुप्रतिः ॥
(नि) मलकी मुरभिर्मोचामहेरुपश्वम्भिका ।
लोहमग्नः ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
स्वेदेयत् मसिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेवने ॥
उत्कारिकोपनाहश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजं ।
उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं वरेत् ॥

आसहिष्मापेक्षयावश्यं स्वेदनीयास्तेषा-
मतिस्थूलरूक्षादिस्वेद्यानामपि उरः क-
ण्ठं च क्षणं मृदुभिः स्नेहं, स्वेदेयत् । के-
नेत्याह ससितेत्यादि । उत्कारिका पिष्टति-
प्रपिण्डी । उपनाहः पिष्टुरन्ध्रः । सामे
तु पुरुरपे हिष्माश्वासयोरामविधिं लङ्घनपा-
चनादिकं वरेत् ॥

अविमोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पयननाशनैः ।
स्निग्धैरसाद्यैर्नान्युष्णैर्गन्धैश्च शमयेत् ॥

शोधनादीनामपतर्पणानामधिक्येन वा-
तमुद्धतं दृष्ट्वा वातनाशनद्रव्यमिदं, स्नि-
ग्धैश्च भामरमादिभिः शमयेत् ॥

अनुत्तिष्ठकफासिद्धदुर्बलानां हि शोभनाद् ।
वायुर्लघास्पदो मर्म सशोण्याशु हरेदन्तम् ॥
कापत्यलेहस्नेहायैस्तेषां तदामयेदतः ।

अनन्तराद्यं च शोधनं कर्मानुत्तिष्ठकफादी-

ना न योज्य यतस्तेषां शोधनेन वायुलेच्या-
स्पदो मर्म हृदयाख्य सशोण्याशु प्राणान्
हरेत् । अतो हेतोस्तेषामनुत्क्रिष्टकफादोनां क-
षायादिभिर्हिध्माश्वासान् शमयेत् ॥

शीणक्षतातिसारास्ररूपितदाहानुबन्धजान् ॥
मधुरान्निग्धशीतार्द्यहिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

शीणजान् क्षयजान् अतीसाराद्यनु-
बन्धजाश्च हिध्माश्वासान् मधुरार्द्यैर्बृहणैरुपक्रमै-
रुपाचरेत् ॥

कुल्यदशमूलानां काये स्युर्जाङ्गला रसा ।
यूपश्च शिशुवार्ताकासघ्नपमूलकैः ॥
पल्लवैर्निम्बकुलकबृहत्तमातुलङ्गजैः ।

कुल्यदशमूलानां पृथग्द्रव्याणां मिश्री-
भूतानां च दशमूलानां यूपश्च शिशुवादिभि-
र्मातुलङ्गपल्लवान्तैः स्युरिति मयन्धः ॥

व्याघ्रीदुरालभाशुद्धीविल्वमध्यतिरुण्टकैः ॥
सामृतामिकुल्यैश्च यूपः स्यात् कथितैर्जले ।
तद्वद्वान्नाबृहत्यादिवलामुद्रैः सचित्रकैः ॥

व्यापथादिभिर्जले कथितैरेको यूपः
स्यात् । द्वितीयो यूपो रास्नादिभिः । बृह-
त्तादिशदेन दूतपञ्चमूल गृह्यते ॥

पेषा च चित्रकाजानीशुद्धीसौवर्चलैर्हिता ।
दशमूलेन वा कासश्वासाहिध्मारुजापहा ॥
दशमूलपदीरास्नाभार्द्धीविल्ववर्षिपौकरैः ।

कुशीरशुद्धीचपलातामलक्यमृतौपधैः ॥
पिनेत् रुपाय जीर्णेऽस्मिन्पेषा तैरेवसाधिताम्
शालिपट्टिगोधूमयवमुद्गकुल्यभुक् ॥
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ।
सम्तूनवार्काङ्कुरक्षीरभावितानासमाक्षिकान्
यवानां दशमूलादिनिष्कायलुलितान् पिबेत्

एका पेषा चित्रकादिभिः द्वितीया द-
शमूलेन । दशमूलपट्ट्यादिभिः कषाय ।
औषध नागरम् । दशमूलपट्ट्यादिभिः पेषा
पीत्वा शाल्यादिभोजन । अर्काङ्कुरक्षीरभा-
विताना यवानां सवन्धन सक्तून् दशमू-
लपदीरास्नादिनिष्कायेनालोलितान् अनु पिबेत् ॥

अत्रे च योजयेत् क्षारहिद्वाज्यविठ्ठादिमान्
सपौष्करपदीव्योपमातुलङ्गाम्लवेतसान् ॥
दशमूलस्य वा कायमथवा देवदारुण ।
पिबेद्वा वारुणीमण्ड हिध्माश्वासी पिपासितः

यवक्षारादीनि च दोषान्यपेक्षयानेकप्र-
कारमन्त्रे योजयेत् । पिपासितश्च दशमूल-
काथादिक पिनेत् ॥

पिप्पलीपेप्पलीमूलपट्ट्याजन्तुप्रचिवकैः ।
कलिकर्तुर्लेपिते रुधे निक्षिपेत् घृतभाजने ॥
तक्र मासस्थिततद्धि दीपन श्वासकासजित् ।
पाठा मधुरसा दारु सरल च निशि स्थितम् ॥
सुरामण्डेऽल्पलवण पिबेत् प्रश्रुतसमितम् ।

पिप्पल्यार्चैर्लोषोर्वाङ्गुलमात्रक । रु-
ढ च ठेनीभूतलेप । मधुरमा मूर्वा ।

मरुतं पीडयत्य देवनाममज्ञमेव । द्वे पदे
प्रसृतं ॥

शिरापकुन्दकदलीकुसुम पिप्पलीयुतम् ॥
तण्डुलाम्बुप्लुत हिमाश्वत्थसहस्र परम् ।
आमनालेन पिष्ट्वा या मातुलुङ्गरसान्वितान् ॥
हिङ्गुसौत्र्यलरुणाकोलमुद्गान जलेन या ।
कोष्णेन भाङ्गी शुण्ठी च क्षार वामरिचान्वितम्
स्वस्थपिष्टां छत्रिता वापिकां पापयेन या ।

शिरापादि सुबोधम् । हिङ्गुवादिमुद्गा-
न्तान् काञ्चिकेन पिष्ट्वा पिबेत् मातुलुङ्गरसा
न्वितान् वा पिबेत् । जलन कोष्णेन भाङ्गी
शुण्ठ्यौ पिबेत् । मरिचयवक्षार वा । सु-
बोधम् ॥

स्वस्त सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरापन ॥
हिध्माश्वत्से मधुकणायुक्त पित्तकफानुगे ।
उत्कारिका तुफाकृष्णामधूलीगुलनागरं ॥
पित्तानुगन्धे योक्तव्या पत्रे त्वनुबन्धिनि ।
श्यामिदृशमपि कणाधृतगन्धकशोणितं ॥

पित्तकफानुगे हिध्माश्वत्से सप्तपर्णस्व-
स्तौ मधुपिप्पलीयुक्त । शिरापपुष्पस्वस्तौ
वा मधुपिप्पलीयुक्त । पित्तानुगन्धजे हि
ध्माश्वत्से तुफादिभिस्त्वत्कारिका योक्तव्या । तु-
फा तुवाक्षरी । मधूली मधुयष्टि । वातानु-
बन्धजे पुनः श्यामिदृशमपि कणाधृतगन्धकशो-
णितान्नैकरुकारिका ॥

सुवर्चलारसव्योपसर्पिर्भिः सहितं पयः ।

अनुग्रहाद्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥
चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छागं समुलनागरम् ।
पिप्पलीमूलमधुसुगन्धगोभक्षकृद्भसान् ॥
हि माभिष्यन्दकामघ्नान् लिङ्गान्मधुघृता
न्वितान् ।

वातपित्तानुबन्धजे ग्राल्योऽनमनुसुवर्च-
लारमादियुक्तं क्षीरं पेयम् । चतुर्गुणाम्बु-
सिद्धं छागं पयो वातपित्तं एव । पिप्प-
लीमूलादिकं समिधं मधुघृतान्वितम् ।
सुबोधम् ॥

गोगजाश्वराहोष्ट्रवरमेपाजिद्विज्ञान् ।
समर्चैरुक्तशो लिङ्गाद्वह्नुश्चेष्मपयः पिबेत् ॥
चतुष्पाचर्मरोमास्थिसुरम्बोद्भवा मपीम् ।
तथैव बाजिगन्ध्याया लिङ्गाध्वासी कफोद्वयः
क्षार वा त्रिफलापाठादृहतीकलमूलजम् ।

गवादीनां विद्वत्स्य समधो वृधकूप-
योगो बह्वेष्ममणः । तस्यैव च चतुष्पा-
चर्मोद्भव क्षारः । अरगन्ध्यायाः केवलाया
भस्म समधु । वृहतीकलमूलान्तानां क्षारः ॥

मुक्तामवालवैहृयशद्वस्त्रसौगन्धिकान्नम् ।
मसारगल्लस्फटिककाचैलालयनद्वयम् ॥
अपामार्गफल ताम्रमयो रूप्य शणात् फलम् ।
ज्योतीरसेन तल्लीयादयो रैक मधुद्रवम् ॥

मुक्तादीनां ज्योतिर्मतीरसेन लेहः ।
प्रवालं विद्रुमम् । सौगन्धिकमल्ल पद्मम् ।
मसारगल्लो मणिनिशेषः । एतच्च मुक्तादिकं

चरक क्षौद्रसर्पिषा पठति । केवलस्यायसङ्घर्षं
मधुना ॥

पटीपौष्करधात्रीर्वा पौष्कर वा कणान्वितम् ॥

गैरिकाञ्जनकृष्णा वा स्वरसे वा कपित्थजम् ।

रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ॥

घृतसौत्रेण वा पथ्या विळङ्गोपणपिप्पली ।

लिङ्ग्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याश्वत्थीदुरालभाः

घृतमाक्षिरुतैर्लैर्वा शूषण क्षारसयुतम् ।

पिप्पलीक्षौद्रमुक्तौ वा रसौ धात्रीकापत्थयोः ॥

पथ्यादित्रय मधुना । तद्वन् पिप्प-

लीपौष्करमूलम् । तद्वन् गैरिकादित्रयम् ।

कपित्थकलजो रसो मधुनैव । पाथ्यादिक

कपित्थरसेन । पथ्यादिक घृतक्षौत्रेण ।

रूपेण मरिचम् । पिप्पल्यादिक घृतक्षौत्रे-

ण क्षारसयुत शूषण घृतादिभिः ॥

सितोपलात्वामलकीद्राक्षागोषशकृदसम् ।

कोललाजमधुद्राक्षपिप्पलीनागराणि वा ॥

शुद्धैर्लैर्निशाद्राक्षाकणाराक्षोपणानि वा ।

पिबेदसांशुमघाशैर्लैर्होपधरजांसि वा ॥

सितोपलादिर्यशोकेन एको लेह ।

कोलादिना द्वितीय । वैश्वीपथैरनन्तर ले

ह । उक्तास्तान्येव द्रव्याणि तैरेव सयोगैश्चाजि-

तानि दोषाद्यपेक्षया भास्वरसादीनामन्यतमेन

पिबेत् ॥

जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगोलाद्वयपौष्करम् ।

चण्डातामलकीलोहभास्वीनागरवालकम् ॥

कर्कशाग्न्यापटीकृष्णानागकैसरचोरकम् ।

वपयुक्त यथाकार्म चूर्ण

पार्श्वरज्ज्वरकासघ्ने

जीवन्ती चोरकः शृङ्गी पौष्कर सुरसः पटी ॥

पिप्पलीविबड्हाशुष्ठीहिङ्गरवेतसम् ।

एलातामलकीभास्वीहृक्षाग्नल चैति चूर्णितम् ॥

रसेन मातुलुङ्गस्य मधेन हविषाथवा ।

लीह मयुक्तमन्ने वा केवल चोपयोजितम् ॥

हिङ्माश्वसविषन्धार्षकासहपार्श्वशूलतुत् ।

पटीतामलकीभास्वीचण्डावालकपौष्करम् ॥

शर्कराष्टगुण चूर्णं हिङ्माश्वसहर परम् ।

जीवन्त्यादिक चूर्णं यथाकाम यथेच्छ-

माहारपानादिना पानलेहादिना च । द्विती-

यस्य जीवन्त्याद्यस्य रसेन मातुलुङ्गस्येत्याशुप-

योगविधानम् । पथ्यादि सुबोधम् ॥

तुल्य गुळ नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ॥

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूल शुञ्जनकस्य वा ।

चन्दनाद्वा रस द्रव्यानारीक्षीरेण नापनम् ॥

सन्नर्करा पिप्पली वा मधुक वा मधुद्रवम् ।

स्तन्येन मधिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥

ससैन्धव घृताच्छ वा सिद्ध स्तन्येन वा घृतम्

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैस्तत् पिबेन्नावयेत वा ॥

सकृदुष्ण सकृच्छीतं व्यत्यासात् ससित मधु

तद्वत् पयस्तथासिद्धमधोभागौपयैर्घृतम् ॥

तुल्यमित्यादि सुबोधम् । लशुनमू-

लादीनि नावतगति नारीक्षीरेण । चन्दना-

द्रस एव । अलक्तकरमेन मधिकाविष्टा ना-

वयेदिति मयन्ध । अथवा

न्येन । घृताच्छ घृतमुष्ण

सह घृत मधु

जो हित पाननव्ययोः । व्यत्यासान् पर्या-
येण । शीत दत्तोष्ण दीयते पुन शीत पु-
नरुष्णम् । अधोभागैषधानि त्रिरेचनानि ॥

कणासोरचेलक्षारवयस्यादिदगुचोरकैः ।
सकायम्यैर्घृत मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥
तत् पित्रेजीरनीयैर्वा लिङ्गात् समधु साधितम्

मस्तुदशमूलकाययोर्निमित्तयोर्घृतघृत -
गुणरसम् । कणादीना परिभाषया चल्कः ।
वयस्था आमलकम् । कायस्था ह्रगंतकी ।
जीरनीयैर्वा साधित घृत समधु लिङ्गात् ॥

तेजोवत्यभया दुष्ट पिप्पली कटुरोहिणी ॥
पूतीरु पौष्कर मूल पलाशत्रिक शटी ।
पटुद्वय तामलकी जीवन्ती त्रिलवपेशिका ॥
चचापत्र च तालीस कर्पाशैस्तैर्निपाचयेत् ।
हिङ्गुपादैर्घृतमस्थ पीतमाशु निहन्ति तत् ॥
आसानिलाशोग्रहणीहि माहृत्पार्श्ववेदना ।

तेजावत्यादीना पादः परल कर्पेचतुर्भा-
गयुतम् । • जल घृतसम देयम् ॥

• जल घृतसममितलन आग्यानमेव प्रमाणम् । च
रङ्गास्तु 'हिङ्गुपादैर्घृतमस्थ' पञ्चतोये चतुष्टयम् ॥

सिद्ध वा पुरमाञ्जिगुलाक्षासर्जरसैः पित्रेत् ।
सपञ्चरुमनोहलैर्घृतमस्थ पिचून्मितैः ।

पुरादीना पिचून्मितैरित्यनेन सवन्धः ।

पिचुरक्ष ॥

वत्सकादिप्रतीयाप सिद्ध वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलण सर्पिः श्यामकासानपोहति ।

प्रथमो गणो त्रिदर्यादिस्तत्त्वायः स्ते-
हाधतुर्गुण धत्ताकादिगण कल्क पञ्च-
लवणानि मिद्वे ॥

हिंसाविच्छिन्नपूतीकरीरुद्रुत्रिकलाग्निकैः ॥
कोलमारैर्घृतमस्थ पाचयेत् सलिलाढके ।
क्षीरमस्यद्वयोपेत तत् कासश्वासपनिनान् ॥
अर्शोत्परोचरु गुल्म क्षय हिमा च नाशयेत्

हिंसादीनि कोलमानाणि । हिंसा मा-
सी । पूतीक करञ्जम् ॥ कोलमर्षकर्पः ॥

सैन्धवार्धशयुक्त वा पुराण पाययेद्घृतम् ।
धान्वन्तर टुपघृत दाधिक चूपणादि वा ॥
शीताम्बुसेकाः सहसा नासविक्षेपभीशुचः ।
हर्षेण्योन्वासरोगाश्च हित कीटैश्च दर्शनम् ॥
यत् किञ्चित् कफवातप्रभुष्ण वातानुलोमनम्
तत् सेव्य प्रायशो यच्च सुतरा मारुतापहम् ॥

केवल पुराण सर्पिः सैन्धवस्यार्धभा-
गेन युक्तम् । धान्वन्तर प्रमहोक्तम् । टुप-
घृत रक्तपिचोक्तम् । दाधिक गुल्मोक्तम् ।
चूपणादि च लङ्गाशुक्तम् । शीताम्बुसेका-
दिम् हितम् । कीटैश्च दर्शन भक्षण वात-
वेगविधावाय । सुरोधम् । प्रायोप्रहणम-
शेषविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

वातकुद्धा रुफहर कफकुद्धानिलापहम् ॥ ॥

शालिपट्टिरुगोधूमयवमुद्ग समास्थितम् ।
 लघुमच्युतवीर्यं च सुजर धलकृच्च यत् ॥
 आज क्षीर घृत मांस क्रव्यान्मांस च शोषजित्
 फाकोल्लृष्टवद्रीपिगवाभनकुलोरगम् ॥
 मृधभासवरोष्ठ च हित छद्योपसहितम् ।
 ज्ञात जुगुप्सित तादि छर्दिषे न बलौनसे ॥

शुद्धकोष्ठत्वेत्यादि सुशोधम् । समा-
 स्थित सवसरसोपेतम् । काकादिक छद्योप-
 सहितम् । तथा चरक । काकांसित्ति
 रिशब्देन सत्यशब्देन चोरगान् । दद्यान्म
 स्थान्मन्त्रशब्देन पृथग्गण्डूपदानपत्तिवमादि ।
 ज्ञातमित्यादि छद्योपसहितत्वे हेतु ॥

सृगाद्या पिताकफयोः पत्रे प्रसहादयः ।
 देशवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिता
 भृष्टा सर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथापथम् ।
 रसिका मृदध स्निग्धा पटुद्रव्याभिसंस्कृता
 हितामौद्गककौलत्थास्तद्रूपयाथ साधिता ।
 सपिप्पलीक सयव सकुलत्थ सनागरम् ॥
 सडाहिम सामलक स्निग्धमाज रस पिबेत् ।
 सेन पद्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादय ॥

सृगाद्या मृगविष्किरप्रतुदविलेशयाः ।
 शेषा प्रसहादयः । देशवारीकृता इत्यादि स-
 र्वेषा विशेषणम् । रसिकादयः सर्वे आहा-
 रप्रकाराः । रसिका रसवन्तो भृष्टा भर्जि-
 ताः । सपिप्पलीकादि सुशोधम् ॥
 कोल्लृष्टादिमनिर्यासपिष्ट्यास्त्रिविद्दीनया ।

द्राक्षमा स्वच्छधान्याभ्युप्लुतालोलितवल्क-
 फार्य सौवर्चलव्योप पत्रादीष्वकान्वित ।
 समाक्षिप्त सफर्षू सलव्ध सफेसर ।
 चन्द्रकातो यथार्थारयः शोषहामिष्टचिमद ।
 शुक्ताभ्युप्लुतादीन्वरसंज्ञाया कल्पित पलम्
 गुल्फपलसमुक्त मुक्त शृङ्गैश्च फार्पिकैः ।
 वृक्षान्मलधान्यद्रमिळीरानिकादादिमोषणैः ॥
 पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित् सौवर्चलेन च ।
 ससेच्यपत्रत्वक्तोय सुरसारसमूर्धित ।
 भूरिभूस्तृणकोगगः कष्टयोश्च समाक्षिप्तः
 पिबेच्च सुतर्गं मय जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ॥
 पिप्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ।
 सिद्ध वा पञ्चमूलेन तामलकयाथवा जलम् ॥
 पणिनीभिश्चतस्रभिर्धान्यतागरकेण वा ।
 कल्पयेद्यानुकूलोऽस्य तेनात्र शुचियत्नवान् ॥

• ज्ञानाप्रधानोत्तरेति पद ॥

स्वच्छधान्याभ्युप्लुता आलोलितवल्क-
 फल्की यस्या दाक्षायस्तथा चन्द्रकान्तो ना-
 म । द्राक्षारागः सुशोधः । पञ्चमूलेन ता-
 मलकया वा सिद्ध जल पिबेत् । तेनेति ।
 पञ्चमूलाद्यम्भसा ॥

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥
 बलागर्भं घृत योज्य क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 ससौद्र पयसा सिद्धं सर्पिर्देशगुणेन वा ॥
 जावन्ती मधुक द्राक्षां फलानि कृत्नस्य च ।
 शुक्रराह पटी कृष्णां व्याघ्रीं गोशुरक बलाम् ॥
 नीलोत्पल तामलकीं श्रायमाणां दुरालभाम् ॥

क्लृप्तकृत्य घृत पक्व रोगराजहन् परम् ॥
 दुरालभां गोक्षुरक चतस्र पर्णिनीर्वलाम् ।
 भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पल पर्पटकस्य च
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागवाशेषिते ।
 घृते तस्मिन् घृतप्रस्थ क्षीरद्विगुणित पचेत् ॥
 गर्भं दत्त्वा पट्टीकृत्वा भूनिम्नोत्तरलशारिवा ।
 त्रापन्ती पौष्कर मूल सहपत्रफलां फलम् ॥
 कुटजाच्च जपेत्तद्वि शिर पार्श्वसवेदनाम् ।
 कृष्णा छर्दिमतीसार कासदाहभ्रमज्वरान् ॥

अशमूलेन पयसा मामरसेन च घ-
 लागर्भं घृतम् । अथवा कञ्जादाना माम-
 रसेन । सर्पिषो दशगुणेन च पयसा सि-
 द्ध घृत सक्षौद्र योग्यम् जोषन्त्यागे जल
 स्नेहसमम् * । दशगुण तोय दुरालभादि-
 भ्यः । उत्पलशारिवा कृष्णमूलशारिवा ।
 सहपत्रफला तामलकी । कुटजाच् फलमि-
 न्द्रयव, ॥

* स्नेहाद्युगुण जलमित्युपपन्नम् ॥

घृत गर्जूरमृष्टीकामधुकै सपरुषकै ।
 सपिप्पलीक वैस्वर्यासासञ्जरापहम् ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियानवम् ।
 सपिप्पलीक सक्षौद्र तत् पर स्वरवोधनम् ॥
 शिर.पार्श्वसंशूलघ्न कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभि पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियात् घृतम् ॥
 पञ्चाना पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्ध सर्पिर्जयत्येतदक्षमणः सप्तक बलम् ॥
 पञ्चकोलयवसारपट्पलेन पचेत् घृतम् ।
 मस्योन्मित तुल्यपय. स्रोतसा तद्विशोधनम् ॥

गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपित्तान् ।
 कासश्वासप्रिसदनश्च यधूर्नानिलान् जयेत् ॥

गर्जुरादिभिर्जलेन च पक्वे घृते पि-
 प्त्याश्चूर्णो योग्यः । नव सर्पिर्नवरीतम् ।
 पञ्च पञ्चमूलान्याद्यानि क्षीरकथने । तत
 क्षीरादृतादेव घृतं नयनीतं ब्राह्मम् ।
 सत् घृतं पञ्चपञ्चमूलकाये स्नेहाद्युगुणे वि-
 पाय्यम् । काथार क्षीर चतुर्गुण । स-
 त्तक बल कण्ठोष्णसादिसप्तोपद्रवकृतम् । प-
 ट्पलेन प्रथेक द्रव्यपलिकम् । जलेन वि-
 ना द्रव्याणां रसो न विर्योतीति स्मर्तव्यम् ।
 अन्ये तु प्रतिपदपठितत्वाद्द्रव्य क्षीरस्य ज-
 लं नैवेच्छन्ति ॥

राक्षानलागोक्षुरकस्थिरावर्पाश्रुवारिणि ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीर शोपजिद्वुतम् ॥
 अश्वगन्धाशृतात् क्षीरात् घृतं च ससितापय

रासादीनां क्वाये जीवन्तीपिप्पलीग-
 र्भम् । गर्भं कल्कः । अश्वगन्धाशृतात् क्षी-
 रात् प्रमथ्य गृहीत घृतं शर्कराक्षीरसयु-
 तं शोपजित् ॥

साधारणामिपतुला तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत् सर्पिषां मस्य वातपित्तामयापहम् ॥
 मांससर्पेरिद पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्वरभ्रमशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥

साधारणानि मांसानि विलेपयप्रसहा-

नाम् । तनेति द्रोणद्वयपरामर्शः । मास-
रसेन वा भोज्येषु प्रयुक्तम् ॥

यष्टीरलागुल्यल्पपञ्चमूलतुला पचेत् ।
शूषेऽपामृष्टभागस्थे तत्र पात्र पचेत् घृतात् ॥
धात्रीविदारिकुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्पणे ।
सुषिष्टैर्ज्विनीयैश्च पाराक्षरपिद घृतम् ।
ससैन्य राजयक्ष्माणघ्नमूलयति शीलितम् ।

शूर्पे द्रोणद्वय चतुर्विंशलाधिक सहस्र-
पल जलस्य । पात्रमाढकमष्टाविंशत्याधित
क्षतम् । अमणा द्रोण । पञ्चशतानि द्वा
दशाधिकाणि क्षीरस्य । जावनीयानि र्ने
हाद्यतुर्थाशेन ।

सूर्षाहरिद्रादिरकाथ सर्पिः शकृत्सम् ।
गोगजाजाविहयज पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ।
स्यादुस्कन्ध त्रिपटुक फलित देवदार च ॥
पचेत्तद्याशु शोषघ्न तद्वदाशवरीघृतम् ।

राष्ट्रवा देव्या काथ, हरिद्राया,
राविरस्य च घृत गो शकृत्स गजस्य अ-
जस्य अवेर्हयस्य च तथा क्षीरम् । फ-
ल्कोद्गताद्यतुर्थाशः । वाशावरीण्या वाशाश-
तावरीण्याम् ॥

द्विपञ्चमूलवरणयवविल्वपुनर्नवा ॥
परशुकोटस्थविरकुन्थवदराग्रिका ।

भल्लातक च तत्काये पटुगुणे साधयेत् घृतम्
गर्भे दत्त्वा स्तुहीक्षीर शुक्रारयाचल्पसैन्यवम्
क्षीरतर्फी च तच्छोषशोफमेहोदरापहम् ॥

द्वे पञ्चमूलं आणे । घोःसविर
योऽश्वश्च । कुलदलोऽन्तमुसोभूषदम्भक ।
कुटकदेशे मुण्डिकति प्रसिद्ध । तत्कथ
परिभाषया घृतात् पटुगुण । शुक्रारया
शुक्रारया ॥

यवाग्वा वा पिवेमात्रां लिखाद्रामधुनाभिवताम्
सिद्धाना सर्पिणामेवा दद्यादग्नेन वा सह ।

एषा सर्पिषा यवाग्वादित्वा प्रयोगः ।
सिद्धाना नि सशयाना व्याध्युपशमे ॥

एलाजमोदात्रिकलासौराष्ट्रीव्योपचित्रकान् ॥
सारानरिष्टमायत्रीसाल्वीजकसभवान् ।

भल्लातक विच्छिन्न च पृथगष्टपलोन्मितम् ॥

सालिले पोडशगुणे पोडशांशस्थित पचेत् ।

पुनस्तेन घृतमस्थ सिद्धे चास्मिन् पलानि पद

तवक्षीर्या क्षिपोत्विशत् सिताया द्विगुण मधु ।

घृतात्त्रिजातात्त्रिपल ततो लीढ खजाहतम् ॥

पयोनुपान तत् प्राङ्णे रसायनमयन्त्रणम् ।

मेध्य चक्षुष्यमायुष्य दीपन हन्ति चाचिरात्

मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ।

ये च सर्पिर्गुला प्रोक्ताक्षतयोऽप्यक्षयेऽपि ते

एलादिको लेह सुशोध । घृताद्वि

गुण मधु । ये श्वेते उरक्षते प्रोक्ताः त

सर्पिर्गुला क्षयेऽपि राजयक्ष्माणि च योऽप्य ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्यामृष्टीदुरालभा ।

त्रिफलापिप्पलीमुस्तामृष्टाटुगुलशर्करा ॥

वीरापदीपुष्करारयासुरसाशर्कराशुड ।

नागर चित्तको लाजा पिप्पल्यामलक गुड
विण्ड्विशारधिकाच्यूपण च विचूर्णितम् ॥
अर्धश्लोके स्मृता लेहाः पञ्चैते मधुसर्पिणा ।
स्वर्गा कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्फनाशनाः ॥

सर्जूरत्रिफलावीरानगरविठ्ठलादिभि -
पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च श्लोकात्मिका लेहाः ॥

त्वग्गलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ।
चूर्णिता भक्षयेद्विद्यात् पूर्ववद्वा तथागुणा ॥
तिलमाषाभगन्धावामाक्षिकाजपृतद्रुताः ।
पूर्वाक्तेष्वेव रोगेषु वातमायेषु पूजिताः ॥

त्वचो द्विगुणाः एलास्ताभ्यः पिप्प-
ल्य ताभ्यस्तुकाक्षीरी तस्या शर्करैरिति क-
थार्थः । एकद्विचतुरष्टषोडशाशा इत्यर्थः ।
तिलादिकं सुबोधम् ॥

स्वरसादचिकित्सितम् ।

विशेषात् स्वरसादेऽस्य नस्यधृमादि योजयेत्
तत्रापि घातजे कोण विवेदौत्तरभक्तिकम् ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्भृतम् ।
साधित कासजित् स्वर्ग सिद्धमार्तगन्धेन वा
वदरीपत्रकल्कं वा भृतमृष्ट ससैन्धवम् ।
तैल वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकामित्फलैः ॥
हृत्पत्राश्च मूलेन पक्व नस्तौ निपेचयेत् ।
सुखोदकानुपान च ससर्पिण्क गुलौदनम् ॥
अशनीयात् पायस चैव स्निग्ध स्वेदचयोजयेत्

यत्किञ्चिद्वाज्यश्मप्युक्त तदेकादशस्व-
पि रोगेषु चिकित्सित सामान्येनोक्तमेव य-

त अत उच्यते । विशेषादित्यादि । सुबो-
धम् । [नि]रुजाकरस्त्वार्तगण्डो हिन्तालो
भीषणाह्वय । आर्द्राणि वदरीपत्राणि पि
ष्टानि कल्को भवति । मधुकादिभिः पक्व
तैल वा नावने शस्तमिति सुखोदकानुपान
ससर्पिण्क च ॥

पित्तोद्भवेषु विवेत् सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥
क्षीरिदृक्षाङ्कुरकायकल्कसिद्ध समाक्षिकम् ।
अशनीयाच्च ससर्पिण्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥
बलाविदारगन्धाभ्यां विदार्यामधुकेन च ।
सिद्ध सलवण सपिर्नस्य स्वर्गमनुत्तमम् ॥
प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली बृहती बला ।
साधित क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्ग नावन परम् ॥
लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृतान्वितम् ।
वरी बलां पयस्या वा कानोलीमधुके तथा ॥
एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेत् सिराम् ।

पित्तोद्भव इति स्वरसादे क्षीरिदृक्षा-
ङ्कुरकायकल्कसिद्ध समाक्षिक च सर्पि
शृतशीतपयोनुप विवेदित सवन्ध । सु-
बोधम् क्षीरसर्पिर्जातात् क्षीरात् कृतम् ।
अस्येति स्वरसादस्य ॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफने रूक्षभोजन ॥
कट्फलामलकव्योष लिङ्गाचैलमधुप्लुतम् ।
व्योषक्षारादिचिकित्साभार्द्रापथ्यापधूनि वा ॥
यवैर्यवाग्र यमके कणाधारीकृता पिबेत् ।
शुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुष्कीं ॥ ४

वक्त्रे स्वरसादे षट्त्रिंशद्विंशति मणिशालीनि
स्फुटमोजा सन् मूत्रेण पिबेत् । उपोषा
दीनि वा लिप्ताय यमकं पृथक्ते । मुखे
ति भोजनात्ते ॥

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह । ३
पिबेत् पयामि यस्यैवेवदतो विहृत स्वर ॥

यस्योष्णोपमास्य मरुतो विहृत स
नकरादिभिर्भाजि पयसि ॥५॥ ॥

अतोऽनुचितिस्तिनम् ।

विचित्रमन्त्रमवधौ द्वितैकगृहिन हितम् ।
वहिर-नर्तजा चितनिर्माण हृद्यमौषधम् ॥
द्वौ कालौ द-नरवन भभवेन्मुखयानै ।
कपायं क्षालयेदास्य धूम प्रायणिकं पिबन् ॥
तालीसपत्रवदका सकुपूरसितोपत्रा ।
शशाङ्कनिरणार्याथ भक्ष्या रुचिकरा परम्

विचित्रैस्त्वादिनारोचकचिकित्सा । अ-
पध्यमपि प्रिय द्वितैर्निमित्त हितम् । य
हिमृजा स्नादिना । अन्तर्गृजा यमनवि-
रेचनेन । चित्तनिर्वाणमानुहृल्येनाभिलापनि-
र्वर्तनम् । द्वौ कालौ प्रावर्धुं वा च । मुख-
धावना कपाया मुखरोगेषु वक्ष्यन्ते ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्छूर्णं प्रसन्नया ।
हरेणुकृष्णाकृमिजिह्वाशसैन्यवनागरात् ॥
एलाभाद्रपिपत्तारदिहृद्युक्ताद्वृत्तेन वा ।
छर्दयेद्वा वचाम्भोमि पिताच गुल्मवारिभि ॥
लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिल्लयणोत्तममाक्षिरुम् ।

कफाद्रुमेधिमन्त्रजैर्द्विपिपत्तारोचकम् ॥
पानं समन्तरिष्टाथ तीक्ष्णा समधुमायनाः ।
पिबेच्छूर्णं च पूर्वोक्तं हरेणुगुल्मवारिणा ॥
त्रिकटुत्रिफल्यातीक्ष्णान् मधुप्लुतम् ।
मातृगारवात्रे च युञ्जीत मुखयानम् ॥

हरेणुवारिकादिहृद्यं तान्पूर्वं प्रसन्नया
वा शृते वा वात्रेऽरोचके पिबेत् । रिता-
दरोचक इति मध्यम । गुग्गुलुत्रिभिर्गुल्मो-
न्ति सद्यधने । हृद्योत्तम मध्यमम् ।
कफात् सुयोधम् । समधुशीपकारोचक
पानम् । मधु माद्रीकम् । मापय मा-
क्षिकमगम् । पूर्वोक्तं हरेणुगुल्मादि । डि-
कट्वादि मुखधावनम् ॥

त्रिभुवर्चल वृष्टमनाजीमरिच सिता ।
पायेलापप्रकोशीरपिपलीचन्दनोत्पलम् ॥
लोभं तेजोवतीपथ्यायवसार वज्रवयम् ।
आर्द्रहादिभिर्यास सानाजीसितशर्करा ॥
सतैलमाक्षिकापुक्ताश्चत्वार कण्डप्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥
कारव्यनानीमरिचद्रासाट्टमल्लहादिमम् ।
सौवर्चलगुल्मौद्र सर्वोरोचकनाशनम् ॥

विडादिभिश्चतुर्भिरर्पश्लोकैश्चत्वारः क-
ण्डप्रहा सर्वे सतैलमाक्षिकाश्चत्वारोऽरोच-
कान् क्रमेण हन्युः । विडादिकं वाते ।
घात्र्यादिकं पित्ते । लोभादिकं कफे ।
हादिमनिर्यासेन सन्निपाते । कारव्यादि-
कं सुयोधम् ॥

एलात्वहनागकुसुमतक्षिणकृष्णामहौषधम् ।
 भागवृद्ध क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥
 प्रसेकाश्चिह्त्वाश्वकासश्वासगलामयान् ।
 यवानीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसौषधडाडिमम् ॥
 कृत्वा कोल च कर्पाश सितायाश्च चतुष्पलम्
 धान्यसौवर्षलाजाजीवराक्ष चार्धकार्ष्णिजम् ॥
 पिप्पलीना शत चैरु द्वे शते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत् पर रुच्य हृद्य ग्राहि हिनस्ति च ॥
 विगन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोग्रहणीगदान् ।

एलादिक क्रमात् भागवृद्धम् । तेन
 यत्रैलाना कर्पः तत्र त्वचो द्वौ कर्पौ ।
 नागकेसरस्य द्वय । मरिचस्य चत्वार ।
 पिप्पलीना पञ्च । शुण्ठ्या षडिति । स-
 र्वेषा समा शर्करा पञ्च पलानि सकर्षा-
 णि । यवान्यादिष्वे पिप्पलीना मरिचस्य
 च कलानि सख्यया ॥

तालीसपत्र मरिच नागर पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तर भागवृद्धास्त्वगेले चार्धभागिके ॥
 तद्बुध्य दीपन चूर्ण कणाष्टगुणशर्करम् ।
 कासश्वासाश्चिह्त्वादिप्लीहाहृत्पार्श्वशूलजित् ॥
 पाण्डुज्वरातिसारघ्न मूढवातानुलोमनम् ।
 तालीसपत्रचविकामारिचानां पल पलम् ॥
 कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ।
 चतुर्जातमुशीर च कर्पाश श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 तेन त्रिशत् पल दत्त्वा कथितादमलाद्गुलात्
 कुर्यात् मोदकानक्षसमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ।

तालीसादयः यथोत्तर भागवृद्धा ।
 यो यस्मादुत्तर स तस्मात् भागेन वृद्ध ।
 तेन तालीस कर्प द्वौ कर्पौ मरिचस्य ।
 द्वय शुण्ठ्याः । चत्वार पिप्पलीनाम् । त्व-
 गेले प्रत्येक भागार्धमाने । भागश्च नियामकस्ता-
 लीसस्य तेन त्वचोऽर्कः तद्वदेलाताम् ।
 कणाभ्योऽष्टगुणा शर्करा द्वाविंशत् कर्पा ।
 तालीसमोदकः सुबोध । तदिति तालीस-
 चूर्णस्य परामर्शः ॥

प्रसेकचिकित्सितम् ।

अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुपितेर्यवै ।
 प्रसेकेकल्पितान्सक्त्तुन्मक्ष्याश्चाप्राद्वलीवमेत्
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्य भक्षयेज्जाङ्गल पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् मुलघूक्षणादिरसानुप ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेक त विधात् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥

अर्कस्य द्विप्रसेकचिकित्सा । अर्कस्या-
 मृतायाश्च क्षारजल एका निशा यवाना वा-
 सो द्वितीयेऽह्नि तै सक्त्यो भक्ष्या नाना-
 विधा । यस्तु बली स कटुभित्तै-
 श्चोषधैर्वमेत् । सुबोधम् । तमिति वात-
 हेतुकम् ॥

पीनसेऽपि क्रममिम वमथो च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहान् स्वेदाथ
 शीलयेत् ॥

स्निग्धानुत्कारिरुपिण्डै शिर पार्श्वगञ्जादिषु

लवणाम्लकटुणांश्च रसान् स्नेहापसाहितान् ।

इममिति प्रसेकोत्तम । सुषोषम् ।

रसात् मासरसान् लवणाणि गुणान् उपसहि-
ता, साहिता, ॥

शिरोऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।

औदकानूपपिशितैरुपनाहा सुसङ्गृहता ॥

शस्यन्ते सचतुस्नेहा शिरःपार्श्वसशूलिनाम्
लेपश्च नतयष्ट्यादृशमादाकुष्ठचन्दनैः ॥

शिरःशूलान्पि य एष शर्पाधिकं त
मेव प्रतिशुष्यात् । औषधानां धृष्टमात्रेण प्रा-
धान्यात् । उपनाहं पिष्टवन्धः । तादि-
भिश्चन्दनाघैलेपः ॥

बलारास्तातिलाः सर्पिर्मधुक नीलसूतपलम् ।

पलद्विपादेवदारु चन्दनं मधुकं घृतम् ॥

कृष्णगन्धा उला वीरा विदारि सपुनर्नरा ।

अभीरुयष्टीमधुकपयस्याः कर्तुं घृतम् ॥

इत्यर्थैर्गोमूत्रवारं प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।

शस्ता ससृष्टदोषाणां—

मलादिभिरघ्नोक्तैश्चत्वारः प्रदेहाः स-
सर्गे विरुध्य यथादोषं योज्या ॥

—शिरःपार्श्वसशूलिनाम् ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाद्यौत्तरभक्तिरा ।

तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वास्तिकर्म तथापरम् ॥

शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेवा हरेदसृक् ।

प्रदेहं सधृतैश्चैष्ट पञ्चकोशरिचन्दनैः ॥

इयंमधुकपीडिष्टाश्चमरैर्वा घृताप्लुतैः ।

चन्दनाघनैलेन तृतर्थात्तनं सर्पिणा ॥

अभ्यङ्गं पयसा मेकं शस्तं च मधुपाम्बुना ।

तथा शिरःप्रभृतिशूलेषु तावतादिभि-

र्यते । अथर्वणा शूलं च शृङ्गाद्यैरुष्टमशु-

ष्परम् । यातडधिकं शृङ्गेण । पिनेडधिकं

जलोवाभिः । पक्वे सुस्यतेति यथाशोषार्थः ।

पञ्चकादिभिः सघृतेलेपः । तथा दूर्वादिभिः ।

शतपौतमनेकशो विलेप्य जितजले स्थापि-

ष्टम् । शीरणं यैवलेन सर्वो मधुपाम्बुना वा ॥

प्रायणोपहताग्रिरात्रं सपिण्डमतिशयैते ॥

तस्यतिसाग्न्यहर्णाविहितं हितमोषयम् ।

सनागरानिन्द्रयान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥

जीर्णेषु तेषु पेया च चार्द्धरीतप्रदाहिमैः ।

पाठानिन्द्रयवानीनां चूर्णं तमेण वा पिनेत् ॥

सुरयावाप्लुता पात्रा मनागरदुर्गलभाम् ।

जम्बूतम्रविल्वमध्यं वा सत्रपित्थं सनागरम् ॥

पेयामण्डेन—

सर्वराजयक्ष्मी सपिच्छं प्रायेणातिसार्यत

उपहताग्नित्वाद्धेतोरतिसारविहितं प्रहणीविहित-

ञ्च तत्र द्रोपाद्यपेक्षयौषधं हितम् । सुषोषम् ।

पाठादीनां वयाणां सुरया पानम् । जम्बूतम्रव्या-

दिकं पेयामण्डेन ॥

—योगैश्च पाठाग्रं काश्यत् त्रिभिः ॥

ससृपधान्यान् सस्नेहान् साम्लान् सलवणान्

खलान्

वेतसारुजम्बूना मृणालीकृष्णगन्धयो ॥
 श्रीपर्ण्या मातुलद्रस्य धातक्या डाहिमस्य च
 चार्क्ष्णी मदन्यस्याथ यूथिकायाथ पल्लव ॥
 कालविदुग्धिकायाथ लुक्रिकायाथ योजयेत्
 खलान्दाधिसरोपेतान्ससर्पिकान्सडाहिमान्
 रोचनान् दपिनान् दद्यादतीसारहरान् परम्

पाठाद्यास्त्रयो यागा नन्तरोक्ताः ।
 पाठानिन्नादिकः पाठानागरादिको जम्बू-
 म्पादिकश्च । एषा जलेन सस्नेहान् ससू-
 प्यधान्याम् सल्लान् कारयेत् । सल्लं क-
 लयुषः । वेनसेत्यादीना पाठ्यन्ताना पल्लवै-
 रल्लया योजयेत् । सर्वरत्नेषु च दधिसा-
 रिक्त्वम् ॥

पुरीष यत्नतो रक्षेच्छुध्यतो राजयक्ष्मिणः ॥
 सर्वधातुक्षयार्तस्य तल तस्य हि विद्वलम् ।

अस्य च राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सत
 पुरीष यत्नतः, क्षयाद्रक्षेत् । यत सर्वस्या-
 पि देहे यत् बलं तदातुहेतुकं भवति ।
 राजयक्ष्मिण पुनः क्षीणसकल्याकुत्वात् वि-
 द्वलमेव बलं तस्य नराय विदेव बलमित्य-
 य । अतस्त रक्षेत् ॥

ज्वरादिष्वपि कुर्वति विकारेषु यथामयम् ॥
 पदामयसमूहो हि यस्मात् सोऽतिदुःसहः ।

ज्वरादिषु विकारेषु च राजयक्ष्मव-
 तः स्व स्व चिकित्सितं कुर्वति यथामय आ-

मयोपेक्षया । यस्मा चातोऽतिदुःसहः यतो
 नानाहेत्वादिवह्नामयसमूहः ॥

अजा वा पशुपासति पम्मासानुदजे वसन् ॥
 तत्पयोमृतविट्पृच्छिपरिपेकप्रघर्षण ।
 ताभिः परिवृतं स्वभ्याच्चच्छक्रेणुसङ्गे ॥
 एतद्रसायन श्रेष्ठ रोगराजस्य नाशनम् ।
 अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रैः शृत घृतम् ॥
 सपञ्चपट्ट पञ्चाज क्षयी क्षीरानुप पिबेत् ।
 मासमेवाश्रितो युत्वा मार्धकं पिबतोऽनु च
 अविधारितवेगस्य यस्मा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरा समण्डा मार्द्रीकमरिष्ठान् शीथुमाधवान् ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिनेन्मांसानि भक्षयन् ।
 सोतोविवन्धमोक्षार्थं वलौजं पुष्टये च तत् ॥

उदजं वने लतायेदम् । तदित्यजा-
 परामर्शः । रेणुश्चूर्णम् । पञ्चाज घृतम-
 न्याजमेव । अजाशकृद्रसादीनि च मिश्री-
 कृतानि स्नेहसगानि । पञ्चपट्टं स्तोकमात्रं
 सुबोधम् । तदित्यनन्तरोक्तं कर्म ॥

स्नेहक्षीराभ्युकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णं मिश्रकस्नेहैः पुनरुक्तं सुरैः करैः ॥
 मृदनीयात् सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत् परम्

कोष्ठः काष्ठादिमयः स्नेहाद्याधारः
 उत्तीर्णमवगाहात् फण्डलाभे सति । पुनर-
 भ्यक्तं सुरा चासीनं सुरैः करैः मृदनीयान् ॥
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विरुसां

अश्वगन्धामपामार्गं तकारिं मधुकु उलाम् ॥
विदारिं सर्पपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
माषांस्तिलाश्च क्षिप्रं च सर्वमेका चूर्णयेत् ॥
यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिपन् ।
एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णफलप्रदा ॥

जीवन्त्यादिकं सर्वमेकीकृत्य चूर्णयेत्
ततश्चूर्णात् त्रिगुणो यवचूर्णं । एतदधिमाम्ना-
श्लक्ष्णाभ्यामुद्वर्तनम् ॥

गौरसर्पपङ्कजेन स्नानीयौषधिभिश्च स ।
स्नानाद्दुसुखैस्तोयैर्ज्विनीयोपसाधितैः ॥

स चोद्वर्तितो गौरसर्पपङ्कजादिभिः स्ना-
यात् । स्नानीयानि स्नानेपूकान्यौषधानि ।
ओषधयः सर्वापधयः । ऋतुसुप्तानि जला-
नि जीतोष्णविशेषेण ॥

गन्धमाल्यादिकां भूपामलक्ष्मीनाशनीं भजेत्
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसञ्चुती ।
वस्त्य क्षीरसर्पीपि मय मास सुशीलता ॥
दैवव्यपाश्रयं तद्दधर्वोक्तं च पूजितम् ।
इत्या यया च चन्द्रस्य रजयक्ष्मा पुरा जित
पुरोहितं प्रयुञ्जीत वेदोक्ता ता जितात्मन

इति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

भूपा अलङ्करणम् । सुबोधम् । दैव
व्यपाश्रयं तत्तन्मणिमन्त्रादिकम् । अथर्वो-

क्रमयवगष्टं शान्तिकादि । सुबोधम् । जि-
तात्मनो जितेन्द्रियस्यति ॥

इविन्दुविरचितायामष्टादशसहस्रारवाया
चिकित्सिते मन्त्रमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

क्रममास य उर्ध्वादिकस्य चिकित्सा-
प्रवर्जनायाध्यायारम्भः ॥

अथातः उर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सित
व्याख्यास्याम । इति हस्ताहुरानेयादयो
महर्षयः ॥

आमाशयोत्केशभवा प्रायश्चर्यो हितं ततः ।
लङ्घनं प्रायुते वायोः—

सर्वासु उर्दिषु प्रथमं सर्वं लङ्घन-
मिष्यत । वायुप्रभवा छर्दिं वर्जयित्वा ।
यतः प्रायेण लङ्घ्यं आमाशये यो दोषाणा-
मुत्केशः तत्प्रभवाः ॥

—वमनं तत्र योजयेत् ॥

बलिनो बहुदोषस्य वयतः प्रसूतं बहु ।
ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मधुं फलाम्बुभिः ॥
क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नयत्यथ ।
शमनं चौपयं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥

वमनं तसेत्यादिनावस्थाविशेषेषु लङ्घ-
नविशेषा उच्यन्ते । तत इति वमने यो
ऽजिते । स हीति विरेक । रूक्षदुर्बलस्य
तदेव शमनमेव । न तु बलिन उक्त शो-
धनम् । बलवतस्तु सर्वम् ॥

परिशुष्क म्रिय सात्म्यमन्न लघु च शस्यते ।
उपवासस्तथा यूपा रसा काम्बलिका खलाः
श्राकानि लेहा भोज्यानि रागपाट्यपानकाः ।
भक्ष्याः शुष्काविचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम्
गन्धा सुगन्धयो गन्धफलपुष्पाजपानजा ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।

परिशुष्क द्रवरहितम् । रमादीना ल-
क्षण कृतात्र उक्तम् । घर्षण येन चूर्णेनाहमुत्पृ-
ष्यते । गन्धा, सुगन्धय सुरभय एव ग-
न्धादिजा । गन्धशब्देन गन्धद्रव्याण्युच्यन्ते ॥

हन्ति मारुतजा छर्दिं सर्पिं पीत ससैन्धवम् ।
किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥
व्योषिप्रिलवणाढ्यवासिद्ध वा डाडिमाम्बुना
सशुण्ठीदधिधान्येन पीत तुल्याम्बु वा पय
व्यक्तसै धवसर्पिर्धा फलाम्लो वैष्किरो रम-
निग्ध च भोजन शुण्ठीदधिडाडिमसाधितम् ।
कोष्ण सलवण चात्र हित स्नेहविरेचनम् ।

वातजा छर्दिं ससैन्धव सर्पिर्हन्ति ।
तद्धि सकामादिका छर्दिं विशेषेण हन्ति ।
डाडिमकायेन सशुण्ठ्यादिकेन सर्पिः । तु-
ल्याम्बु वा पय पीत मारुतजा छर्दिं ह-

न्ति । व्यक्त प्रभूत सैन्धव सर्पिश्च यस्मि-
न्वैष्किरे रसे । कोष्ण सलवणश्चेति भोज-
नविशेषणम् । अत्र च वातजाया छर्द्या
स्नेहविरेचन हितम् ॥

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ।
सर्पिर्वा तैल्वक योज्य वृद्ध च श्लेष्मधामगम्
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ।
पिबेन्मन्थ यवाग् वा लाजै समधुशर्करै ।
मुद्गजात्रलजैरद्यावज्जनैः शालिपट्टिकम् ॥

पित्तजाया मुबोधम् । वृद्ध श्लेष्म-
स्थानाश्रित स्वादुभिस्तिकैश्चौषधैः पित्तमूर्ध्वमे-
व हरेद्दामयेदेव न तु विरेचयेत् । यश्चैव
विशुद्ध स तद्वह्वाजै, समधुशर्करैर्मन्थ य-
वाग् वा पिबेत् मुबोधम् ॥

मुद्गशृङ्गलोष्टमभव सुशीत सलिल पिबेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यै, सह वा सस्थित निशाम्
द्राक्षारस रसश्चेक्षुर्दृश्यम्बु पयोऽपि वा ।

तत्रमुद्गोष्टैस्तापयित्वा शीतीकृतम् । सु-
द्रादिभिर्वा सह निशा स्थित सलिलं द्वि-
तीयेऽह्नि पेयम् ॥

जम्बात्रपल्लवोशीरवटाश्चत्पाद्कुरोद्भव ।
काय सौद्रपुत पीत शीतो वा विनियच्छति
छर्दिं ज्वरमतीसार मूर्छां वृष्णां च दुर्जयाम्
धानीरसेन शीत वा पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ॥
कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ।

कोलास्थिमज्जास्रोतोऽजगजोत्पत्तरजासि वा ।
लिङ्गात् स्रोत्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा पदराणि वा
पिबेन्नीताम्युना शालिस्वर्णगैरिज रजः ॥
पिष्ट वा चन्दनद्राश्यामासीसेव्याम्युर्गैरिकम् ।

जम्बादिभिर्द्राक्षायां वा शीतकषायो वा
पीत छर्दिशोऽपि विनियन्ति नागयति । एकाऽपि
प्रयोगः स्रोत्रेण द्वितीयोऽपि । मुखोपधम् । च
चन्दनादिकं पिष्ट शीताम्युना पिबेत् ।

शालितण्डुलतोयेन पिबेद्वा समितामधु ॥
मधुकमधुकद्राक्षारुमन्त्रामलकाम्युदम् ।
सशारिवापरुपाक्ष मूर्वा वा माक्षिकान्विताम्
मधुक सात्मगुप्त वा शीत धात्रीरसेन वा ।

मधुरादिव मसितामधु शालितण्डुल
प्रक्षालनाम्युना । मूर्वाया ममाक्षिक
प्रयोगः । मधुक सात्मगुप्त माक्षिकान्वितम् ।
शीत चन्दन धात्रीफलरसेन ॥

कफजाया वमेन्निम्नकृष्णापिण्डीतसर्पपे ।
युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्लभोपवासयेत् ॥

निम्नादिरसयुक्तेन कोष्णतोयेन कफ-
जाया छर्द्या वमेत् । दुर्लभोपवासो न
वमनम् ॥

आरग्वधादेर्निर्गूह शीत स्रोत्रयुत पिबेत् ।
त्रिकलारुणचव्याद्र पेया पत्रैः कञ्जजैः ॥
मन्थान्यवैर्वा यद्गुह्यल्लर्दिग्नौपधमाचितैः ।
कफघ्नमत्र हृद्य च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥

आरग्वधादेर्निर्गूह कषाय मुनीत ।
त्रिकलारुणानां निर्गूहः । करञ्जपत्रैः, पेया
छर्दिमान्यैः पथ्यानि । लाजाम्बुपदरहादिमय-
वपट्टिमामातुद्रुक्तेष्वपानि । जम्बायामपत्रानि
च यमिणिमहणानि मृत्ना च । एषा कायेन
यवाः शुक्रा शुष्का मातपत्ने । तैः मल्लव
मिवन्त आर्जव कुठरेष्वम् । मूहमै पत्रै-
र्भूस्तृणम् ॥

लीड मनश्शिलाकृष्णामरिच गीजपूरकात् ।
स्वरमेन कपित्थाद्य स्रोत्रेण यमि जयेत् ॥
समुन्नामधुना मूर्वा कोलाम्ब वा सजाम्बवम्
तद्वद्विह्वलिकत्रिकामिन्नपरिपेत्त्वम् ॥
तद्वद्दुरालभा स्वादेत् कपित्थं श्यूपणेन वा ।
अनुरुगोपचारेण याति द्विष्टार्थना शमम् ॥
किमिजा किमिहद्रोगगदितैश्च भिषगजितैः ।
यथास्व परिशिष्टाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥

मनश्शिलादिकं कपित्थगीजपूरम्यदस-
माक्षिकैः । कोलाम्ब सजाम्बव मधुना ।
तद्वद्विह्वलिकत्रिकामिन्नपरिपेत्त्वम् । वैकः प्र-
योगः । द्वितीयो विह्वलिकपरिपेत्त्वम् ।
दुरालभा तद्वद्विह्वलिक मधुना । श्यूपणेन मह
कपिथ स्वादेत् । मुखोपधम् । परिशेषा छ-
र्दयस्तृष्णामदौ हृद्राजास्ता यथास्व वाताद्यौपणेन
च शम यान्ति । तत्कृतास्तृष्णाछर्द्यादिकृता
आमया यथास्वमौषधैः शम यान्ति ॥

त्तरमाणो जयेच्छर्दि प्रसक्तामनुगन्धिनीम् ।

कोष्ठाश्रयमहामर्षपीडाकरतरा हि सा ॥

प्रसक्ता गृहीतानुबन्धा छर्दि त्वरमा-
णो जयेद्यतः सा छर्दिर्महामर्षेणो हृदयस्य
कोष्ठाश्रयत्वात् पीडाकरतरा भवति ॥

नचान्नेन विना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च ।
पातुष्योऽतिवमयौ समीरणसमीरणात् ॥
नियत जायते तस्माद्भुत तत्र प्रयोजयेत् ।
मन्त्रैर्नातियोगोक्त क्रम स्वभनमृहणम् ॥
सर्पिर्गुहानसान् क्षीर घृत कल्याणजीवनम् ।
पान्वन्तर न्यूपण वा दोषदेहानुरोधतः ॥

अन्नस्य च वमनात्तन्मय कायो न
च वर्तते । अपि चेति समुच्चये । सुबो-
धम् । तत्र वमथौ वमनातियोगोक्त क्रम दु-
स्त शीघ्रं योजयेत् । सुबोधम् ॥

हृद्रोगचिकित्सितम् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
पिवेत् सुलोषग सविड गुल्मानाहार्तिनिघ तन्
तैलं च लग्ने सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ॥

हृद्रोग इत्यादिना हृद्रोगचिकित्सा ।
वातजे मस्त्वादियुक्त तैलं पिवेत् । तच्च गु-
ल्मादिजित् भवति । गोमूत्रेणाम्लेन च का-
श्मिकादिना सवेधं त्यजेत् एकं पूर्वगुणम् ।
श्लेष्मैः सवेधं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ॥

विल्वं रास्नां यवान् फोलं देवदारु पुनर्नवम् ॥
कुलत्पान् पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन् जले पचेत्

तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥

विल्वादीनां काये तैलचतुर्गुणे सिद्धं
तैलं हृद्रोगवतो नावनादिषु प्रयोजयन् ॥

शुण्ठीविषस्थालवणकायस्थाहिद्गुणैर्गुरैः ।
पथ्या च शृत पार्श्वहृद्गुग्मजिह्वृतम् ॥
सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशद्विते ।
घृतस्य साधितः प्रस्यो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
डाडिमं कृष्णलवणं हिद्गुशुण्ठ्यम्लवेतसम् ।
अपतन्त्ररुहृद्रोगश्वासघ्नं चूर्णमुत्तमम् ॥

शुण्ठ्यादीनां कल्केनानुक्तेनापि जले-
न * स्नेहमेनैकं घृतं पार्श्वहृद्गुग्मजि-
जित् सुबोधम् ॥

* एष चिल ॥

पुष्कराहपटोशुण्ठीबीजपूरजटाभया ।
पानि कल्कीकृता क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥
विकर्तिकाशूलहराः काथ कोष्णश्च तद्गुणः ॥

पुष्करमूलादीनां कल्कं क्षारादियुतो
विकर्तिकाशूलहरः । विकर्तिका विकर्तनमि-
व जठरे ॥

यवानीलवणक्षारवचानाज्यापत्रैः कृतः ।
सपीतदारुबीजाहपलाशपटिपौष्करैः ॥
पञ्चकोलपटोपथ्यागुग्मजीराहपौष्करम् ।
वारुणीकल्लितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ॥
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेत् गुल्मोदरेषु च ।
स्निग्धाश्चेह हिता म्येदाः सस्कृतानि घृतानि च

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधित जलम्
 चारुणीदधिमण्ड वा धान्याम्बु वा पिनेत्तुपि
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ।
 त्रियैषा सद्रवायामपमोहे तु हिता रसा ॥
 स्नेहाढ्यास्तिचिरि कौश्वशिखिवर्तकदक्षजा ।
 बलातैल सहद्रोगी पिबेद्वा सुकुमारकम् ॥
 यथ्याहशतपाक वा महारस्नेह तथात्तमम् ।
 राम्नाजीवकजीरन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवे ॥
 भार्ग्वीस्थिरावचाव्योपैर्महार्स्नेह विपाचयेत् ।
 दधिपाद तथाभ्यैश्च लाभत स निपेवित ॥
 तर्पणो बृहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशन ।

यथान्यादीना पौष्करा ताना काय
 कोष्णस्तदगुण । सुनोधम् ॥

यूपणत्रिफलापाठाभूक मधुक तुटी ।
 पञ्चमूल लघु बले मेदे रुद्धि शतावरी ॥
 षण्डकरीतामलकीजीवक चाक्षसमिते ।
 तै पचत् सर्पिष श्रम्य दत्त मस्थेन माहिपात्
 युक्त सिद्ध च मधुना तन्निहन्ति निपेवितम् ।
 हृत्पाण्डुरग्रहणीदोषनासन्वासहलीमकान् ॥
 दीप्तश्री सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
 क्षीर दधि गुड सर्पिरौदरानूपमामिमम् ॥
 एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चर्तुष्वपि ।
 शेषेषु स्तम्भजाढ्यामसयुक्तेऽपि च वातिके ॥
 कफानुबन्धे तस्मिस्तु रूक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम्

यूपणादिक सुनोधम् । तच्च सिद्ध
 सन्मधुना योज्यते ॥

पंचे द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषैः ।
 युक्तो विरेको हृद्य स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्त-
 क्षतपित्तज्वरोक्त च बाह्यान्त परिमार्जनम् ।
 रुद्धीमधुमरुक्क च पिबेत् ससितमम्भसा ।

पैत इति हृद्रोगे । विरेक कल्पे
 वक्ष्यमाणो द्राक्षाक्षुनिर्यासादिभिर्युक्तो हृद्य स्यात् ।
 क्षतोक्त पित्तज्वरोक्त च । बाह्यपरिमार्जन-
 मभ्यङ्गानि । अन्त शोधन सुबोधम् ॥

श्रेयसीशर्कराद्राक्षजीवकपत्रभक्तोत्पलै ।
 बलाखर्जूरकाफोजीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥
 सक्षीर माहिष सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकविसग्रन्थिकशेरुकाः ॥
 सशुण्ठीशैबलास्ताभि सक्षीर विपचेत् धृतम्
 शीत समधु तद्येष्ट म्यादुवर्गकृत च यत् ॥
 वास्ति च दद्यात् सक्षौद्र तैल मधुकसाधितम्

श्रेयस्यादिकल्क सममाहिषक्षीर माहि-
 ष धृतम् । सुनोधम् । स्वादुवर्गो मधु-
 र्कन्ध । मधुयष्टिकल्कसाधित सक्षौद्र तै-
 ल वास्ति ॥

कफोद्भवे वमेत् स्विन्न पिचुमन्दवचाम्भसा ॥
 कुलत्यधन्वोत्थरसतीक्ष्णमत्रयवाशन ।
 पिबेच्चूर्णं वचाहिदगुलवणद्वयनागरात् ॥
 सैला यवानरुक्कणा यवक्षारात् सुखाम्बुना ।
 फलधान्याम्बुलकौलन्ययूपमूत्रासवैस्तथा ॥
 पुष्कराहाभयाशुण्ठीपदीरास्त्रावचारुणात् ।
 काय तथाभयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकदफलात् ॥

कफोद्भवे तु हृद्रोगे स्निग्धं सन् नि-
म्बवचोदकेन वमेत् । कुलथरसादिभोजन
सन् वचादीनां चूर्णं सुखाम्बुफलधान्याम्लादी-
नामन्यतमेन पिबेत् । एकः पुष्करादीनां
काथो द्वितीयोऽभयादीनाम् । माद्री अतिविपा॥

काथे रोहीतकाभ्रत्थस्वदिरोदुम्बराज्ज्वले ।
सपलाशवटे व्योपतिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥
सुखोदकानुपानः स्याद्वेह कफविकारहा ।
श्लेष्मगुल्मोदितज्यानिक्षाराश्चविविधानपिबेत्
प्रयोजयेच्छिलाह वा प्राश चात्र रसायनम् ।
तथामलकलेह वा प्राश वागस्त्यनिर्मितम् ॥

रोहीतकाविकाथे त्रिकटुभिष्टृच्चूर्णान्विते
हृत्तोलेहः सुखोदकानुपानस्य सतः श्लेष्मविकार-
हा । सुबोधम् । शिलाहमाक्षौ रसायन-
विधौ वक्ष्येते । आमलकलेहश्चयवनप्राशः ॥

स्याच्छूल यस्य भुक्तेऽति जीर्यत्यल्पं जरां गते
शाम्येत् सकुष्ठकुमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः ॥
सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहे, स विरेच्य फले 'पुनः'
जीर्यत्यत्रे तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके
प्रायोऽनिलो रुदगतिं कुप्यत्यामाशये यतः ॥
तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ।
कुमिन्नमौषधं सर्वं कुम्भिजे हृदयामये ॥

यस्य भुक्तेऽति शूल जीर्यत्यत्रे मन्दी-
भवति जरा गते शाम्यति स पुरुषः कुष्टा
दिभिश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् । यस्य जीर्णे

शूलमाधिकं सः स्नेहैरेरण्डादिभिः । जीर्यत्य-
त्रेऽधिके शूले हरीतक्यादिभिर्विरेच्यः । सदा-
धिके शूले तक्षिणैर्मूलैर्विरेच्य ॥

वृष्णाचिकित्सितम् ।

वृष्णासु वातपित्तत्रो विधिं प्रायेण शस्यते ।
सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनः ॥
दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रौर्म च तद्वृणुणम्
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥

वृष्णास्त्रिधा वि सुबोधम् । तप्तलोष्टादि-
भिर्निर्वापितं यत्र ते मन्ना ॥

सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ।
दर्भपूर्वेण मन्थ्य प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥
वाय्वधाययवै शीतं शर्कराभाक्षिकान्वितः ।
यवागूः शालिभिस्तद्वत् कोद्वैश्च चिरन्तनैः ॥

दर्भपूर्वेण पञ्चमूलेन कथितं सशर्करम् ।
वाटयो यवौदनः ॥

शीतेन शीतवीर्यंश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
हिमाम्बुपरिप्लुक्तस्य पयसा सासितामधु ॥
रसैश्चान्मललवणैर्जातैर्लघूतभर्जितैः ।
मुद्रादीनां तथायूपैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥

शीतेनेत्यादि पयसो विशेषणम् । हिं-
माम्बुपरिप्लुक्तस्य पुरुषस्य सासितामधु भो-
जनम् ॥

नस्य शीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ।

नारीक्षीरेण वा घृष्टमुद्रास्थि ससित हितम् ॥

शीतैरौषधैः सिद्ध श्रीरोद्धव घृत न-
स्यम् । इक्षुरस केवल एव सुबोधम् ॥

निर्वापणाश्च गण्डूपा मूत्रस्थानोदिता हिता
दाहज्वरोक्ता लेपाश्च निरीहृत्य मनोरोतिः ॥
महासरिद्धदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
तृष्णाया पवनोत्थायां सगुह्य दधि शस्यते ॥
रसाश्च घृष्टा शीता विदार्यादिगम्यन्तु च

निर्वापणाः सशमना । ज्वरमा ले-
पसेकादयः । निरीहृत्यमास्यामुत्पम् । सुबोधम् ॥

पित्तजायां सितायुक्त पकोदुम्बरजो रस ॥
तत्कायो वा हिमस्तद्वन्धारिवादिगणान्मु वा
तद्विधैश्च गणैः शीतरूपायान् ससितामधून् ॥
मधुरैरौषधैस्तद्वद् क्षीरिदृष्टैश्च कल्पितान् ।

तदित्युदुम्बरपरामर्शः । तद्विधा गणाः
शारिवादिशमाः दाहादिशमना । मधुरैरौ-
षधैस्तद्वदिति शीतरूपायान् ससितामधून् ।
क्षीरिदृष्टै वटादिभिः ।

बीजपूरकमृद्गीकावट्वेतसपलवान् ॥
मूलानि कुशकाशानां यथ्याह च जले शृतम्
अपाकशर्कराच्छिन्नरुहालोद्भाजनाम्बु वा
कार्पासीफलकल्क वा ससितक्षीरभोजनः ।

बीजपूरपलवादीनां काथः । सुबोधम् ।
अपाकशर्करा कुम्भकारचुलीपत्पकलोष्ठानि ।
वालिशा शर्करैरन्ये ॥

ज्वरोदित वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिबेत्

ज्वरोदितो द्राक्षादिः शीतरूपाय
पञ्चसाराम्बु मधुसर्जरादिरूपितपठितम् ॥

कफोद्धवायां ज्वरं निम्बप्रसवचारिणा ।
वित्वाद्रूपैश्च कोलदर्भपञ्चरूपाधितम् ॥
जलं पिबेद्रज्जन्मा वा सिद्ध सौद्रशर्कराम् ।
मुह्येष च सव्योपपदोन्मीनिम्बपल्लवम् ॥
यवान् तीक्ष्णकण्ठनस्पलेहांश्च शीलयेत् ।

कफोद्धवायामित्यादि सुबोधम् । वि-
त्वादिमाधित जलं पिबेत् । आठकी तुवरी ॥

सर्वरामाद्य तद्वन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ।
ज्यूपणाकृत्तवचाफलाम्बुषणाम्बुप्रस्तुभिः ॥
अनात्ययान्मण्यं मृष्टं हिमं मन्थं च कालविद्
तृपिथवान्मासरसं मन्थं वा ससितं पिबेत् ॥
आतपात् ससितं मन्थं यत्रकोलजसक्तुभिः ।
सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्चिकैः
शीतस्नानाच्च मन्थाम्बु पिबेत्तृड्वान् गुडाम्बु वा
मथादर्धजलं मन्थं स्नानोऽम्ललवणैर्युतम् ॥

सर्वैः सन्निपातेन आमाश या तृष्णा
तस्या तद्वन्त्री सन्निपातध्यामप्री च त्रिया
हिता । ज्यूपणादिक फलाम्बुषणयतमेत व-
मनम् । अनात्ययादन्नस्याभावात् तृष्णा ।
कालविविदि प्रीमादिके पित्तकफाधिके वा ।
सर्वे पञ्चम्यन्त तत्र हेतुर्विज्ञेय । सुबोधम् ॥
स्नेहतीक्ष्णतरामिस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ।

स्नेहादुष्णाम्बजीर्णात्तुजीर्णान्मण्डपिपासित
पिवेत् स्निग्धान्नवृषितो हिमस्पर्धि गुळोदकम्
गुर्वायन्नेन वृषितः पित्तोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥
क्षयजायां क्षयहित सर्वं बृहणमौषधम् ।
कृशदुरलक्षणा क्षीरं जगो रसोऽयवा ॥
क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ।

स्नेहेत्यादिना स्नेहादिसंस्कृतस्य वृष्य-
कम् । जीर्णात् स्नेहान् पिपासित उष्णा-
म्बु पिवेत् । जीर्णान्मण्डम् । स्निग्धान्न
मासान्नक्षीरयेवादि । तदिति गुर्वाद्यन्नम् ।
उल्लिखेद्विमेत् ॥

रोगोपसर्गजाताया धान्याम्बु ससितामधु ।
पाने प्रशस्त सर्वा च क्रिया रोगान्पेक्षया ॥

रोगोपसर्गजाताया नसितामधुधान्या-
म्बुपानं सुबोधम् ॥

वृष्णं पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं ततः ॥
सात्त्विकान्नपानमपेक्ष्यैस्त्वृष्णातस्यजयेत्पुर ।
तस्याजितायामम्बोऽपिबिभ्रिःशक्यधिक्रि-
तिसुतम् ॥

इति छर्दिहृद्रोगवृष्णाचिकित्सितं नामा-
ष्टमोऽध्यायः ।

तत्र ह्युपसर्गजाताया वृष्णगतिवद्
सन् पूर्वामयेन क्षीणो यदुपसर्गात्तदुत्पन्ना स
यदि जलं न प्राप्नुयात् अवश्यं मरणं दीर्घ-

रोगं प्राप्नुयात् । अतस्तस्य ता वृष शीघ्रमेव
सात्त्विकैरन्नपानादिभिर्जयेत् । सुबोधम् ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहन्त्याख्याया
चिकित्सिते अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मदात्ययं निर्णेतुमध्याय आर-
भ्यते ॥

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेपादयो म
हर्षयः ॥

सर्वस्य मदं न्ययस्य त्रिदोषजत्वादुक्तम् ॥

य दोषमाधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥
पित्तमारुतपर्यन्तं प्रायेण हि मदात्ययः ।

य दोषमित्यादि । यत्र पुनर्न कस्य-
चिदाधिक्यं सर्वं समाः तत्र कफस्थानानु-
पूर्व्या । आदौ कफः पश्चात् पित्तं ततो
वायुः । अस्मिन् क्रमे युक्तिः पित्तमारुते-
त्यादि । सर्वस्मिन् मदात्यये कालक्रमेण पि-
त्तमारुतावधिकीभवतः । प्रथमं तु कफन्यै-
वाधिक्यम् ॥

हीनमध्यातिपीतेन यो व्याधिरपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मयेनोपशाम्यति ॥

सात्त्व्यादीनपीतेन वा विपरीतपीतेन
यातिपीतेन वा मग्नः सा व्याधिरपजायते स
तेनैव सात्त्व्ये समेन पीतनोपशाम्यति ॥

कथं येनैव राग उपसम्पन्नेनैव शा
म्यतित्याह ॥

मद्यस्य विपसादस्याद्विष तृत्वर्पट्टात्तिथिः ।
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषात्तरयपेक्षते ।

मद्यस्य विषसादस्याः । यथा विष
तीक्ष्णादिगुणयुत तीक्ष्णादिगुणयुतेन विषेणैव
शाम्यति । तद्वन्मद्यमपि मद्येन । मद्यास्त्व-
य विषमय विशेष । यद्विषमुत्पृष्टृतीक्ष्णादि-
भिर्गुणैर्योगाद्विषान्तर विजातीय विषमपेक्षते मद्य
पुन स्वस्वत्वात् तीक्ष्णादीनां सजातीयेनैवोप-
शाम्यति ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनात्रसहो विदग्धः क्षारतां गतः ॥

यान् कुर्यान्मदत्पणोद्वज्वलन्तर्दाहविभ्रमान् ।
मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धं स्रोतस्सु मारुतः ॥
सुतीक्ष्ण वेदना यात्र शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ।
जीर्णामघटोपस्य प्रकांक्षालापवे सति ॥
यौगिक विधिवशुक्त मद्यमेव निहन्ति तान् ।

स्वभावत एव तीक्ष्णादिगुणवता म-
द्येनातिमात्रपीतेनात्रसो विदग्ध क्षारगुण-

मद्यं यान् मदादीनि कुर्यात् तान् मदादीन्
काल उपमुक्तं विविष्टं मद्यमेव नाशयति ।
तथा मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण श्लेष्मणा स्रोतसु
मारुतो रुद्धं मद्यं शिरःप्रभृतिषु पात्र व-
दना कुर्यात्ता अपि मद्यमेव निहन्ति ।
कस्मिन् काल इत्याह जीर्णामघटोपस्य आ-
मा अभिनता मद्यविकारा आममद्यदोषा
जीर्णा आममद्यदोषा यस्य तथा प्रकाशा-
या मद्यविषयायाम् । एवमेव तनुत्वे मति
प्रयुक्तम् । किंभूत मद्यं निहन्तीत्याह यौ-
गिकं विधिवशुक्तं च । दोषापेक्षया यदा-
त्रस्य योगमर्हति तथौगिकम् । विधित्व-
मिमेवेवाभ्याये वक्ष्यते ॥

मद्योद्भवानां मद्येनैव शान्ते प्रकार-
न्तरेण युक्तिरुच्यते ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं क्षीघ्रमम्लोपसहितः ।
मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठ दोषविष्यन्दनादल्गम् ।
तीक्ष्णोष्णायै पुरामोक्तैर्दोषनाशैस्तथागुणैः ।
सात्त्व्यत्वाच्च तदेवाम्यं धातुसात्म्यकरं परम् ॥

क्षारो हीत्यादि । प्रथमेन मद्येनाम्ल-
रसे क्षारता गते रोगो उत्पद्यन्ते । क्षार-
व्याम्लोपसहितं सन् माधुर्यं क्षीघ्रं याति ।
अम्लेषु च मद्यं श्रेष्ठमतस्तदेव विकारनाश-
नम् । तथा तीक्ष्णोष्णयोः पुरा निदान-
स्थानश्रोतं दोषनाशोश्च दोषाणां विष्यन्दनान्
भावणात्तदेव पथ्यम् । अस्य च पुरुषस्य
सात्त्व्यत्वाद्धेतोस्तदेव परं धातुसात्म्यकरम् ॥

सप्ताहमष्टरात्र वा कुर्यात् पानात्ययौषधम् ।
जीर्यतेतावता पान कालेन विषयाश्रितम् ॥

रश्च मदात्ययोदेशे औषधमुक्तं तत्
सप्ताहमष्टरात्र वा कुर्यात् । एतावता हि
कालेन विमार्गस्थ मद्य जीर्यति ॥

पर ततोऽनुन्र्णाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
यथायथं प्रयुज्जीत कृतपानात्ययौषधम् ॥

तत ऊर्ध्वं य एव रोगं कृतपानात्ययौष-
धमातुरमनुन्र्णाति तस्यैव भेषजं कुर्यात् । य-
थायथमिति दोषाद्यपेक्षया स्वस्थ प्रकरणे वि-
हितम् ॥

तत्र वातोत्पन्ने मत्र दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकटुक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥

यवानोद्गुपुपाजजीव्योपत्रिलवणाद्रिकैः ।
शूल्यैर्मसैर्हरितकैः स्नेहवद्विधं सप्ततुभिः ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मेघमासरसा हिताः ।
भाम्राघ्रातरुपेशीभिः सस्कृता रागपाटवा ॥

तत्रेत्यादिना पानात्ययौषधं प्रदर्शयते ।
शालिपिष्टकृतं मद्यं बीजपूरकादिभिर्बोधोपयोग-
युक्तं मदात्यये वातोत्पन्ने दद्यात् । तत्र चो-
ष्णादिगुणा मासरसा हिता । सुगन्धम् ।
पेक्ष्य सण्डा ॥

गोधूममापविहृतीर्मृदुचित्रा मुखप्रिया ।
आर्द्रिकार्द्रककुन्मापशुक्तमासादिगन्धिणी ॥
सुरभिलवणाशीतानिगदावाच्छवारुणी ।

खरसोढाडिमात् काथः पञ्चमूलात् कनीयसः
शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तु शुक्ताभोन्डाम्लका-
श्चिरम् ।

अभ्यङ्गोद्भूतनखानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥
घनभागरुजो धूपः पङ्कथागरुकुङ्कुमात् ।

मृदादिगुणयुक्ता गोधूममापविहृती त्रि-
त्रा भक्ष्याग्निनानेकप्रकाराः । तथा आर्द्रिकादि-
मिश्रा विहृती । कुन्मापोऽर्धेखिलानि सत्या-
नि । गर्भिणीरन्तरान्तरा युक्ता । अच्छ-
वारुणी सुरभित्वादिगुणयुक्ता हिता । सुबो-
धम् । शुण्ठीधान्यात् काथः । धूपो घन-
प्रभूतः । पङ्क कर्दमः ॥

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाद्भयप्रय ॥
हर्षेणालिङ्गने युक्ता प्रियाः सवाहनेषु च ।

प्रियाश्च हिता । कीटभूता कुचा-
दिमी रमणीयत्वेन याः श्रावन्ते । याश्च-
यौवनोष्णाद्भयप्रयो हर्षेण प्रीत्या आलिङ्गने
सवाहनेषु च युक्ता अनुरूपा ॥

पित्तोत्पन्ने गृहजलशार्करं मधु वा युतम् ॥
रसैर्डाडिमखर्जूरपञ्चद्रासापरूपनैः ।
सुशीतससितासक्तुं योज्यं तादृक् च पानकम् ।
स्वादुवर्गरूपायैर्वा युक्तं मत्र समाक्षिकम् ।
शालिपिष्टकमध्नीयाच्छशाजैरुपिञ्जलैः ॥
सतीनमुद्रामलकपटोलीडाडिमैरपि ।

पित्तोत्पन्ने मदात्यये घृह्णन् जलेन मि-
श्रितं शार्करं मधु माद्रीकं ॥ डा-

हिमादिर्जं रमेयुक्त उभयमपि योग्यं तत्र
मुनीतरजादिभ्यस्त्वं योग्यम् । पात्रमपि
सादृक् सन्नर्परं सप्तकम् च ॥

कफपित्त समुत्थिष्टमुत्थिरेतृद्विदाहवान् ॥
पीत्वाभ्यु शीतं मद्यं वा भूरीशुरससमुत्थम् ।
द्राक्षारसं वा ससर्गां तर्पणादि परं हिताम्
तथापि दीप्यत तन्म दौषदोषपात्रपाचकं ।
कासे स रक्तनिष्टीरे पार्श्वेस्तनुरुजाम् च ॥
तृष्णायां सविदाहाया सोत्तेहं हृदयोरसि ।
गुल्मचौभद्रमुस्ताना पटोलस्याधवा रसम् ॥
सनागरं योजयेत् तिक्तिरप्रतिभोजनम् ।

कफपित्तमित्यादि सुषोभम् । मसर्गां
शोधनकमाद्या तर्पणादिका हिना । तर्पणा
सक्त्य पेयास्थाने तत्र योग्या न तु पया ।
तथा शोधनसमर्गां त्रमेणाभिर्दीप्यते योऽग्नि-
दौषदोषमत्र च पचति । कासादिने गुल्म-
न्यादीनां क्वाथ सनागर । भोजनं तिक्ति-
रिणा रसादिप्रयुक्तेन ॥

तृष्यते चातिशयलवदातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुल्लोमनम् ॥
जीर्णोऽग्नान्मधुराभ्लेन छागयासगसेन च ।
तृष्यत्यपि पिबेन्मद्यं मदं रसन् बहुदरुम् ॥
मुस्तडादिमलानाम्बु जलं वा पर्णिनीश्रुतम् ।
पाटलपुत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ॥

तृष्यन् इत्यादि सुषोभम् । जीर्णं इ-
ति द्राक्षारसे । तृषि सत्या अल्पमस्य मद्यं

पिबन् यदा पिवेन्मद्यं बहुदोषका युक्तं पि-
बेत् मदं रसन् गुन्माद्यम्बु वा पर्णिनीश्रुतम्
न वा जलं केवलमेव वा स्वभावज्ञातम् ॥

मघातिपानादन्धानौ क्षीणे तेजसि चोद्धत ।
यं शुष्मगज्जतान्वाणो जिह्वा निष्प्रम्य वेष्टेत् ।
पाययेत् कामनोऽम्भस्तं निशीथपवनान्नम् ।
कोलादिमृदुसाम्बुचुरीकानुक्रिकारसम् ॥
पञ्चाम्बुसो मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति

मघातिपानादित्यादि सुषोभम् । कामनो
यथेष्टं तमातुरमम्भं पाययेद्वाग्रीं प्रवातश्चि-
तम् । कोलादिको मुखालेपो नाम्ना पञ्चा-
म्बुस्तृष्णां सद्यः नियच्छति ॥

अथ मातस्य पानोष्णं पित्तरक्ताभिर्मुर्छितं ॥
दाहं प्रकुर्वते घोरं विद्वलो येन मुह्यति ।
तृष्णादाहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहम् ॥
विधिं यथोक्तं मुञ्जीत बाह्यान्तं परिमार्जन्तम् ।

पानकृतं उष्णं पित्तरक्ताभ्यां मिभि-
तं सन् त्वयः प्राप्तो घोरं दाहं प्रकुर्वते ।
येन दाहेन विद्वलोऽधीरो मुह्यति । तस्य
तृष्णया दाहेन च परीतस्य यथोक्तं बाह्यान्तं
परिमार्जन्तं दाहज्वरात् विधिं कुर्वीत ॥

प्रमातृमातृनोद्धूता मालयजलरापिण ।
स्मर्यमाणा अपि प्रप्तिं दाहं मलयपादपा ॥

मलयगिरी येन चन्दनादयः पादपा
ते स्मर्यमाणा अपि दाहं प्रप्तिं । विभू

ता प्रभातमारुतेन निशान्तवृत्तेनोद्धृता क
म्पितास्तथा प्रालेयजलमवश्यायाम्भो ये वर्ष-
न्ति ते तथावधाः ॥

मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा
मृणालपद्मोत्पलपत्ररम्याः ।
सेकावगाहा सजला जलार्द्रा
वाताः सुशीता मणयो महार्द्रा ॥

अलिङ्गरा वज्रकुटाक्षिप्ताना
प्रवालवर्णा हिमसारिपूर्णाः ।
परिस्रवन्तो हृतयो महान्त
पुत्राः प्रियादर्पणमण्डलानि ।

नार्यश्च नेत्रोत्पलकर्णपूरा
मध्यवय किञ्चिदिव स्पृशन्त्य ।
मनोऽनुकूला हरिचन्दनार्द्रा-
स्तृट्वाहमूर्छादवधून् जयन्ति ॥

मुक्ताकलापादयस्तृट्वाहादीन् जयन्ति ।
शशिरश्मिवद्विमरिभिरणवश्शुभ्राः शुद्धाः ।
सेकावगाहाश्च मृणाळादिभिश्चित्रा रम्या ते
च सजला, धलाहकाः । तथा जलार्द्रा सि-
क्तपटाः । महार्द्रा उत्कृष्टाः । अलिङ्गरा
मणिका महामृन्मया जलाधाराः । ते च
पक्त्वात् प्रवालवर्णाः । महान्तश्च जलपू-
र्णत्वात् स्रवन्तो हृतयः । नेत्राण्येवोत्पला-
नि तान्नेवायतत्वात् कर्णपूरा यामाम् । म-
ध्यवय किञ्चिदिव स्पृशन्त्य ईषद्विलसि-
वनवद्यौवता । दवधुश्चक्षुरादिदाह ॥

करेणुकाभि परिवारितेन
विक्षोभण वारणयूपन ।

आस्फालन शीकरवर्षण च
सिन्धो स्मरन् दाहवृत्तपोरगम्य ॥

तस्य सिन्धोस्तस्माद्वा सिन्धोर्वारणयू-
थपेन करियूपतिना विक्षाभण जलास्फाल-
न करेण च शीकरवर्षण स्मरन् पुरुषो दा-
हवृत्तपोरगम्यो भवति । किंभूतेन करेणुका-
भिर्वारणवधूभि परिवारितेन ॥

सरिद्धदाना हिमवहरीणा
चन्द्रोदयाना कमलाकराणाम् ।
मनोरमान्यापि कथा प्रवृत्ता ॥
दाह च वृणा च निहन्ति सद्य ॥

सरिद्धदानादीना कथा अन्याश्च मनो-
रमाः कथाः सद्यो दाह वृणा च निय-
न्तुन्ति । हृत्वा नदीप्रवाहेऽप्यन्तरान्तरा म-
हान्तो दूरावगाढा शिशिरमन्दमन्दमन्धार-
जलाशया । दरयो गिरिगुहा ॥

लाजोत्पलोशीर्गुकुचन्दनाम्बु
शीताभिधान मधुशर्कराढ्यम् ।
मयोद्भवा पितृकृता च वृणा
सदाहशोपा विनिहन्ति पीतम् ॥

लाजादिमिश्रमम्बु प्रभूतघृतशर्कर ना-
मना शीत मणादिवृणा निहन्ति ।

प्रियङ्गुपद्मपलवलात्रमेव
द्वीपेरकालेयफनागपुष्पै ।
शीताम्बुपिष्टैर्नरुपर्णस्थै-
स्तृट्वाहहा तर्वशरीरलेप ॥

प्रियङ्गुवारिभि शीताम्बुपिष्टैः पर-
शैश्च सर्वशरीरलेप कृद्वाहृदा । पय म
न्धपत्रम् । मेघयमुदीरम् । कर्पूरमाण वाता
हृतियोग्यवासोपलभ्यार्थम् ॥

अशाम्पत्यथवा दाहे रसेस्त्रुसम्य जाह्नले ।
शाखाश्रयो यथान्याय गोहिणां व्यवपेत्तिराम्

एवमप्यशाम्यति दाह जाह्नले रसे
हृतवृत्ते पुरुषस्य रोहिणी शुद्धगोणितवहा मि
रा दातव्यमिष्टा व्ययेन् । यथान्याय मि
राव्यथगाम्रोक्ते विधानेन ॥

उल्लेखनोपवासाभ्या विजयेत कफोन्मेषम् ।
तृपितोऽम्बु पित्रेऽतीत मुस्तया पर्यटन वा ॥
स्थिरागुण्डीरालोदीच्यदृष्टीन्यतमेन वा ।
सिद्धमेतच्च सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ।

कफालयनं तु मदात्ययमुल्लेखनोपवा-
साभ्या जयेत् । उल्लेखनं वसनम् । दो
पाक्षपक्षपतयोपयोगः । तृपितञ्च सन् क
फमवात्ययी मुस्तया पर्यटनेन वा सिद्धमम्बु शीत
पिवेत् । स्थिरादीनामन्यतमेन वा सिद्धम् ।
एतच्चागुण्डीरालोदीच्यदृष्टीन्यतमेन वा सिद्धम् ।
एतच्चागुण्डीरालोदीच्यदृष्टीन्यतमेन वा सिद्धम् ।

निराम क्षुधित काले पाययेत् बहुमात्रिकम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं श्रीशुमेव वा ॥
स्मृतर्पणसयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।

निराम मन्दात्ययान् सुविहृतं रुक्षर-
क्षोहैस्तर्पणैर्लाजसक्तुभिः सयुक्तं शार्करं वा

जीर्णं वा मधु द्राक्षारसमरिष्टं श्रीशुमेव वा
बहुना माधिकेन युक्तं कालं पाययेत् ।
तच्च सर्वं यवानीनागराभ्यां समन्वितम् ॥
यूपेण यवगोधूमं ननुनान्येन भोजयेत् ॥

उष्णाम्बुदुनित्तेन शीलत्पेनान्यमपिपा ।
शुष्कमूलकैर्नैः शार्करं रसं च घनचारिणाम् ॥
मास्त्रेतेन सत्रागुण्डीरालोदीच्यदृष्टीन्यतमेन वा सिद्धम् ।

कालं येन च यूपेण तनुता सन्नेन
चोगादिगुणैः तान्यसपिपा यवगोधूमं भोज-
येत् । रसं च घनचारिणाम् । मास्त्रेतेन सत्रागुण्डीरालोदीच्यदृष्टीन्यतमेन वा सिद्धम् ।

प्रभूतशुष्कीपरिचटारिन्द्रकपोनेकम् ।
बीजपूरसाद्यम्भु नीरसवर्जितम् ॥
करीरकरमर्दोदिसोचिष्णुबहुसाठनम् ।
प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥
यथामि भक्षयन्मासं माघरं निगदं पिवेत् ।

तस्मिन् मदात्यये यथाग्निं मासं भ-
क्षयन् निगदं निम्बं माषकं पिवेत् । तच्च
मासं प्रभूतशुष्क्यादिकम् । आर्द्ररूपेशिका आ-
र्द्रवदलानि । बीजपूरसादिना चाम्बुम् ।
भृष्टं धूतं । * नीरसवर्जितं समविकल्पं च
कम् । करीमादिकं रोचिष्णुं बहु च सा-
ठनमुपदशो यस्मिन् मासे । तथा प्रव्य-
क्तं प्रभूतमष्टाङ्गारयं वक्ष्यमाणं लवणं रसं ।
विकल्पितं निमर्दकं येन मासेन । मास-

हरितकवर्गादिनानारसोऽच्छगोधूमावेष्टितो व-
दकाकृत्या छिन्नो निमर्दक उच्यते ॥

* नीरमर्जित विग्नो रसात्रयेति नीरम वर्जित
उत्तना यात परिगु-कन्यजनमिति यावत् इति जनक ॥

सितासौवर्चलाजाजीतिन्त्रिणीराम्लवतेसम ।
त्वगेलामरिचार्जगमष्टालवण हितम् ॥
स्रोतोविशुध्यमिकर कफप्राये मदात्यये ।

सितादिकमष्टालवणाम्य कफप्राये म-
नायये हित स्रोतोविशुध्यमिकर च प्रको
भाग सितादीना ततोऽर्जेन द्वितीयस्त्वगा-
दीनाम् ॥

* कटुस्कन्धयुतां श्वेतामृद्रीकानिष्कलीकृताम्
रसेन मातुलुङ्गस्य कल्कयेदाडिम्य वा ॥
तया क्षौद्रयुतो राग कृतो रोचनदीपन ।

* कटुस्कन्धयुतामित्यत्र युतप्रहणेन कटुस्कन्धानां
मपमात्रं दर्शयतीति जनक ॥

श्वेता मृद्रीका निष्कलीकृता त्वगास्थ-
रहिता कटुस्कन्धेन संयोज्य मातुलुङ्गरसेन
दाडिमरसेन वा कल्कयेत् । तया कल्क-
तया क्षौद्रयुतो राग कृतो रोचनो दीपन-
श्च भवति ॥

सौवर्चललामरिचदीप्यकाजाजिचोचवत् ।
कारल्या कल्पयेदेव शुक्त मत्स्यण्डिकान्वितम्
आम्रामलकपेशीभि कुर्याद्भागान् पृथक् पृथक्
धान्यसौवर्चलाजाजीकास्वीमरिचान्वितान् ॥

सगुणान्मधुयुक्तेनव्यक्ताम्लान्मारिचोक्तान्

कारल्या कल्केन सौवर्चलादियुत शु-
क्त मत्स्यण्डिकान्वित राग कल्पयेत् । आ-
म्रामलकसण्डैः पृथग्धान्याशन्त्रितान् रागान् क-
ल्पयेत् । मधु भाक्षिणम् ॥

* वारची द्राणादिशया या गाम्भिर्यवत्पुन
इति जनक ॥

रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्वर्पस्तानभोजनलङ्घनै ॥
सकामाभि सट स्त्रीभिर्भुक्त्वा जागरणेन च
मदात्यय कफप्रायः शीघ्र समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णादिभिः कफप्रायो मदात्यय
शीघ्र समुपशाम्यति ॥

यदिद कर्म निर्दिष्ट पृथग्दोषरुल प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विरूपयेत् ॥

प्रथग्वातादिदोषरुल प्रति निर्दिष्ट यत्
कर्म तन्मिश्रीकृत्य तारतम्यविकल्पेन च शेषे
दशविधे सन्निपातेऽपि विकल्पयेत् । " पूर्व
। हे त्रयोदशविध सन्निपात उक्त । तत्र
एकदोषातिशयेन य मोऽत्र प्रदर्शित । व्य-"
तिशयेन त्रयस्तुन्याधिष्वैश्वर्य सन्निपात ता-
रतम्यविकल्पनाय षट्कमित्येतद्दशकम् ॥

त्वन्नागपुष्पमगधामरिचानाजिधान्यकै ।
परूपकमधुकैलासुराहंश्च सितान्वितै ॥
सकपित्थरस हृद्य पानक शशिवोधितम् ।
मदात्ययेषु सर्वेषु पेय

तद्गुहादिमृदोकावणाशाम्पयदाकामि ।
 सखीजपूरकरसंरिक्तसौवर्चलान्त्रितम् ॥
 फलैर्वा विविधैरम्लैः सत्रिवृन्चूर्णशर्करम् ।
 कन्दुदाराहकुस्टाश्रावर्षाभूजीरकद्रुपम् ॥
 मधुकयष्टीत्वक्कुष्णाकेसर शृङ्गणचूर्णितम् ।
 पिप्पलातोष्य दुग्धेन सहमतान्तग्राहितम् ॥

त्वगादिना शान्निबोधितं नाम पान-
 कम । शशी कर्पूरम् । डादिमादिभि मौ-
 वर्चलाश्रित द्वितीय पानकम् । विविधै क-
 लैस्तृतीयम् । कन्दुदाराहकुस्टाश्रावर्षा
 लोह्य सूक्ष्मवस्त्रगाहितं पिबेत् ॥

नाक्षोभ्य हि मनो मद्य शरीरमविहन्य वा ।
 दुर्पान्मद्रात्यय तस्मादिष्यते हर्षणी त्रिया ॥
 सेव्या सर्वेन्द्रियसुखा धर्मरन्त्यद्रुमादकुरा ।
 विषयातिशया पञ्च शरा कुमुमधन्वन ॥

सर्वस्मिन्मद्रात्यये हर्षणी प्रियेध्यते यस्मा-
 न्मद्य मनो नाक्षोभ्य अपि तु सक्षोभ्य मद्रात्यय
 दुहते शरीरं चाविहन्यापि तु विहन्य उभयत्रापि
 हर्षणी क्रिया हिता । तथा पञ्चविषया-
 णा शब्दादीनामतिशया सेव्या त एव प-
 ण्य द्रुमुमचापस्य शरा । धर्म एव क-
 ल्पद्रुम तस्याहकुरा फलप्ररोहास्ते ॥

सशुद्धिशमनाग्नेषु मददोषं कृतेष्वपि ।
 न चेच्छाम्येत् फले क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे
 तस्य मद्यविद्रग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पय ॥

मद्यक्षीणस्य हि क्षीण क्षीणमाश्रयं पुष्यति ।
 भोजस्तुल्यं गुणं संप्रतिपरीतं च मग्न ॥
 पयसा विहते रोगे बले जाते निरर्तयत् ।
 क्षीरप्रयोग मयं च क्रमेणात्यान्यमाचरेत् ॥
 न रिक्तस्य न सरोर्यथै मृश्येतोपद्रवैर्यथा ।
 तयोस्तु स्यात् घृतं क्षीरं वस्तयो बृहणा शिरा
 अभ्यङ्गोद्भूतनक्तानान्यन्नपानं च वातजित् ॥

मशुद्धीत्यादिना क्षीरस्य विषय उच्य-
 ते । मग्नेन क्षीणस्य पुष्यस्य यत्किञ्चित्
 क्षीणमोजस्तत् क्षीरं नाशमेव पुष्यति यत्-
 स्तत्क्षीरमोजस्तो गुणैः संधेतुल्यं मग्नस्य च
 विपरितं तत् क्षीरेण मग्नरोगे विहते बले
 च जाते क्षीरप्रयोग क्रमेण निवर्तयेत् क्रमे-
 णैव चाल्पान्प मग्नमाचरेत् । सहसा मद्य-
 पानात् भवसकविषयोपद्रवोद्भव । तयोस्तु
 भवसकविषययोपद्रवान्त्रिकं वातजित् स्यात् ॥

युक्तमग्नस्य मद्योन्थो न व्याधिरुपजायते ।
 अतोऽस्य वक्ष्यते योगो य मुखापैव केवलम् ॥

उपयुक्तमग्नस्य पुंसो मद्योन्थो व्या-
 धिर्नोपजायत एव यतोऽन कारणादाय म-
 दस्य योगो वक्ष्यते य मुखापैव केवलम् ॥

आश्विन या मद्यचेजो बल सारस्वत च या ।
 म्हास्येन्द्र च या वीर्यं प्रभावं धैर्यं च या ॥
 अह्न मकरमेतोर्वा पुरुषार्थोत्पत्तस्य या ।
 सौतामण्या द्विजमुखे हुताशे हयते च या ॥
 या सर्वोपधिसम्पूर्णा मन्व्यमानान्मुखासुरं ॥

महोदधे समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतं सह ॥
 मधुमाधवमैरेयशीथुगौडासवादिभि ।
 मदशक्तिमनुज्झन्ती या रूपैर्वहुभि स्थिता ॥
 यामास्याद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति
 कुलाङ्गनापि या पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभुक्कुटीतर्जनैर्मानिनिमिनः ॥
 एक प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्धृतिम् ।
 यथाकामभटाग्राप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥
 रुणवत् पुरुषा युद्धे यामास्या जहत्यसून् ।
 यां शीलयित्वापि चिर बहुधा बहुविग्रहाम्
 नित्य हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्या शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुगो विमुक्तं शोचते यया
 अपसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्र मन्यते दुरुस्थ हृदयस्थितया यया ॥
 अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वसवेद्यैः या परम् ।
 इति चित्वास्वस्यासु मियामनुरुरोति या ॥
 मियातिम्रियता याति यत् प्रियस्य विशेषतः
 या मीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
 पानमवृत्तौ सत्या तु तां सुरा विधिना पिबेत्

आश्विनानित्यादेस्ता सुरा विधिना पि-
 बन्त्यनेन सग्रन्धः । एराभितिहासेषु श्रूयते
 यथा किल सुराया अश्विभ्या स्वतेजो द-
 दाम् । सरस्वत्या च बलम् । इन्द्रेण

वीर्यम् । विष्णुना प्रभावः । या च सु-
 रामकरकेतोः कामस्यास्त्रम् । बलस्य च ह-
 लभृतो या पुरुषार्थः । या च सौत्राम-
 ण्यामधरे द्विजमुखे ब्राह्मणप्रत्यक्षममौ हृद-
 ते । या च महोदधेः सवापिभिर्मूर्णास्तुग-
 सुरैर्मध्यमानात् श्रयादिभिः सहोत्पन्ना । या
 च मध्वादिभिर्बहुभौ रूपैर्मदशक्तिमनुज्झन्ती
 स्थिता । या चास्याद्य विलासिन्यः कश्चो
 विलासिनीति नाम यथार्थं विभ्रति । सु-
 रया विलासस्यागमनात् । या सुरा पीत्वा
 कुलाङ्गनापि लज्जादिमत्वादलङ्घितापि मुनेर-
 प्यभ्यस्तर्ध्वस्यापि कापि चेतो नययनङ्गेन
 कामेनालिङ्गितैरङ्गैः करणभूतैः । या च सु-
 रा एक मानिनिमिनः प्रसाद्य द्वयोरपि मा-
 निनीवद्वभयोर्निर्धृतिं कुरुते अतिनिविडमानाव-
 दृम्भपरवशात्प्रादादितकादम्बरीरसा मानं पृ-
 ष्ततः कृत्वा अवधीरितपूर्वमपि प्रेयास प्रा-
 र्थयितुं यतते । तत्र चैवमुत्प्रेक्ष्यते यस्या,
 सुराया ये तरङ्गभङ्गा, सेव भुक्कुटी तथा
 तर्जनेन सखीय सख्या बद्धभावधरिणानुता-
 पभियेव मानिन्या मानमवधीर्य मनः प्रसा-
 दयति । तथा च प्रसन्नमनसा द्वितीयो
 निर्धृतिमत्सादयति तदिदं सुराया महत्
 कौशलम् । यदेकत्र प्रसादमापाद्यान्यत्र नि-
 र्धृतिमातनोति । या च सुरामास्या युद्ध
 पुरुषास्त्रणवदसूत्रं प्राणस्त्यजन्ति । किंभूते यु-
 द्धे आह । यद्येत्यादि यथाकाम यथेच्छ
 या भटानामवाप्तेस्तथा

यस्मिन्मुदे । इति विदाम्बन्ध्यामु
 प्रियामनुपरोति येति वच्यमाणत्वात्
 सर्वत्रापीन प्रभृति प्रियाया. सुरायाप्र
 श्लेष । तथा च येनैव प्रिया आ
 स्वादिता भवति स एवाप्मरोविषये तिग्नय
 पश्यत्तद्वासायाये युद्धे दृणउदमुत्थयति ।
 या सुरा यदुया मध्यादिना यदुविप्रहा नि-
 र शीडयित्वापि पुरुषो नित्य तम् पूर्वमिव
 सेवते सदैवाभिनशमेतिप्रियताज्जानातीत्य-
 ये । प्रियापि यदुया गतिप्रयायदुविप्रहा
 नेकश कृतप्रणयकलहापि नित्य दर्शितिवेगे-
 नाभिनयव सेव्यते । याश्च सुरा दृष्टा शो-
 कादिभिर्नाभिर्भूयते । प्रियामपि दृष्टा शो-
 कादिभिर्नाभिर्भूयते । दशनाभिर्भूयते शो-
 कादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समान-
 कर्तृत्व भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो
 न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्माच्च सुराया
 विना गोष्ठ्यादिक न शोभते । प्रियया वा
 विना न शोभते । यया च सुरया विमु-
 क्तता मृत्वात्मान शोचते प्रियया विमुक्तश्च
 शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि घनापि प्री-
 तै भवति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रि-
 याप्यकृतप्रसादापि प्रीतै भवति । प्रसन्ना
 पुन स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदय-
 स्थितया पतितया पुरुष इन्द्रमपि दुःख मन्यते
 आत्मानमेव सुस्थम् । तद्वत् प्रिययापि हृद-
 यस्थितया मनसि गृहीतया । या च सु-
 रा अनिर्देश्यसुरायादा । सुखमास्वादश्च य-

स्या परस्य विदुर्मुदिदन्तया न पार्यते ।
 प्रियाप्येषम् । या च सुरा पर स्वसर्वेषम् ।
 प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोत्तरप्रकारेण वि-
 द्यामु विविताम्बरायामु या सुरा प्रियामनु-
 करोति ता सुरा विभिना विवेदिति मन्त्र म
 यज्जने । या प्रियस्य पुष्पस्य प्रियानिप्रि-
 यता यानि ता विवेदिति सुरायाः प्रत्यव-
 मर्श । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीत-
 माप्रायामेर तस्या उदभापि नितरा वद-
 भाव्य गति । प्रीत्याग्निर्दध या देवादि-
 भि म्नुता । तां सुरा मन्त्रवाप्राप्तौ य-
 त्या विवेदित्वमाप्तेर विरिता । न तु य
 येष्टम् ॥

किं तथा सुरा विभिना पतय
 पतीत्याह ।

सम्भवन्ति न ते रोगा गेनेनिलरुफोद्भवा
 विधियुक्ताहते मयायेन सिध्यन्ति दारुणा ।

सम्भवन्तीत्यादि । ये रोगा मद प्र-
 भृतिजा दाम्णास्ते विधियुक्तान्मद्याहते द्रव्या
 न्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्ये-
 नैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सु-
 रया न सम्भवन्ति न जायन्ते ॥

एवविधमपि विधियुक्त पान न
 सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्या पान निवार्यते
 अन्यत्र मयान्निगदाद्विविधौपधसमृतात् ॥

आनूप जाद्वल मास विधिनाप्युपकल्पितम् ।
मय सहायमप्य सन्त्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यसंकारा उच्यन्ते ।
मद्येन सहायेन मास सन्त्यक् परिणतिं याप्ती-
ति तादर्थ्यार्थे ॥

सुतीत्रमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ।
मद्यमासवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् क्रियान् गुणः ।

महागुणस्य च लघुस्य मद्यमासस-
युक्तस्यैव सफलत्वम् ।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराधिकर्मेणि ।
पीतमद्यो विपहते सुख वैद्यविकृत्यनाम् ॥
अनलाचेजन रुच्यं शोक्रमविनाशनम् ।
न चात परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहेदूरप्राप्तस्यादृश्यस्य शस्त्र-
स्याहरणे शस्त्राधिकर्मेणि वैद्यविकृत्यना वैद्यकद-
र्पेना पीतमद्य एव सुखं विपहते साधु सोढु श-
क्नोति । सुमोघम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहितं परम धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मममात्मवता बुद्धिमता जीवि-
ते रक्षा कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वने-
कधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रि-
तेत्यादि मद्यविवेक्षणम् । आश्रिता उपकृ-
त्ता भृत्यबान्धवाद्याः । उपाश्रिता आश्रिता-
भिताः ॥

तच्च मद्यमेव पिवेदिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

ज्ञातं प्रणम्य सुरविप्रगुरू यथास्व
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमयं गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगता श्रेयते ॥

स्वास्त्युत्प्रेष्य शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेत ।
स्वयं कथं कथं चरणसङ्घै-
रुद्धत निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीतं सन्तुष्टं कलत्तूर्यवोपै ।
काञ्चीकलार्पणमलकिङ्किणीकैः
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिरुनरुसमुत्पैरावरैर्यैविचित्रैः
सजलविनिधभाक्तिश्रौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसपादनीभि-
श्चितहरिणलोलमेक्षण्यभिः प्रियाभि-
स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसम्प्रपात् ।
इति गतं दधतीभिरसंस्थित
तरुणचित्रविलोभनकार्पणम् ॥

यौवनासवमचाभिर्विलासाभिप्रेतितात्मभिः ।
सचार्यमाणं युगपच्चन्द्राभिरितस्ततः ॥

तालवृन्तनल्लिनीदलानिलैः
शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशानुग
स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥

यस्मिन् युद्धे । इति चित्त्वान्ववस्थामु
 प्रियामनुकरोति येति वच्यमाणत्वात्
 सर्वत्रापीत प्रभृति प्रियाया सुरायाश्च
 श्लेष । तथा च येनैव प्रिया आ-
 स्वादिता भवति स एवाप्सरोविषये तिप्रय
 पश्यस्तद्भाषोपाये युद्धे कृण्वदसुख्यजाति ।
 या सुरा बहुधा मध्वादिना बहुविग्रहा चि
 र शीघ्रयित्वापि पुरुषो नित्य तत् पूर्वमिव
 सेवते सदैवाभिनयामेयातिप्रियत्वाज्जातावत्प्रि-
 यै । प्रियापि बहुधा रतिप्रयौ बहुविग्रहा-
 नेकश कृतप्रणयकल्हापि नित्य हर्षातिवेगे-
 नाभिनवेव सेव्यते । याश्च सुरा दृष्टा शो-
 कादिभिर्नाभिभूयते । प्रियामपि दृष्टा शो-
 कादिभिर्नाभिभूयत । दर्शनाभिमवयो, शो-
 कादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समान-
 कर्तृत्वं भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो
 न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्याश्च सुराया
 बिना गोष्ठ्यादिक न शोभते । प्रियया वा
 बिना न शोभते । यया च सुरया विद्यु-
 त्स्ता श्रुत्वात्मान शोचते प्रियया विद्युत्तश्च
 शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि घनापि प्रि-
 यै भजति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रि-
 याप्यकृतप्रसादापि प्रीत्यै भजति । प्रसन्ना
 पुन स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदय-
 स्थितया पतितया पुरुष इन्द्रमपि दुःख मन्यते
 आत्मानमेव सुखम् । तद्वत् प्रिययापि हृद-
 यस्थितया मनसि गृहीतया । या च सु-
 रा अनिन्द्यसुरात्वाद् । सुरमाप्त्वाश्च य-

स्या. परस्य निर्देष्टुमिदन्तया न पार्यते
 प्रियाप्येवम् । या च सुरा पर स्वसर्वेयव
 प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण चि-
 त्तामु विचित्रास्त्वस्यासु या सुरा प्रियामनु-
 करोति ता सुरा विधिना पिबेदिति सर्वत्र स-
 वध्यते । यः प्रियस्य पुरुषस्य प्रियातिप्रि-
 यता यानि ता पिबेदिति सुरायाः प्रत्यव
 मश । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीत-
 मात्रायामेव तस्या बलभापि नितरा बल-
 भात्य याति । प्रीत्यादिश-दैश्च या देवादि-
 भि स्तुता । ता सुरा मद्यपानप्रवृत्तौ स-
 त्या पिबेद्व्ययमाणेन विधिना । न तु य
 चेच्छप ॥

किं तथा सुरया विधिना पतय
 वतीत्याह ।

सम्भवन्ति न ते रोगा गेदोनिहकफोद्भवा
 विधियुक्ताहने मन्त्रायेन सिध्यन्ति दारुणा ।

सम्भवन्तीत्यादि । ये रोगो मद प्र-
 भृतिजा दारुणास्ते विधियुक्तान्मद्याष्टवे द्रव्या
 न्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्यै-
 नैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सु-
 रया न सम्भवन्ति न जायन्ते ॥

एवविधमपि विधियुक्त पान न
 सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सायस्था यस्या पान निवार्यते
 अन्यत्र मन्त्राग्निगदादिविधौ पथसंभृताद् ॥

आनूप जाद्वल मास त्रिभिनाप्युपकल्पितम् ।
मद्य सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यस कारा उच्यन्ते ।
मद्येन सहायेन मास सम्यक् परिणतिं याती-
ति तात्पर्यार्थः ॥

सुतीव्रमाहृतव्याधियातिनो लघुनस्य च ।
मद्यमासवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् क्रियान् गुणः ।

महागुणस्य च लघुनास्य मद्यमासस-
युक्तस्यैव सफलत्वम् ।

निगूढशल्पाहरणे शस्त्रसारादिकर्मणि ।
पीतमद्यो विपद्यते सुख वैयविकत्थनाम् ॥
अनलोचेजन रुच्य शोभश्रमविनाशनम् ।
न चात परमस्त्यन्पदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहेदूरमाप्स्यादृश्यस्य शल्य-
स्याहरणे शस्त्रादिकर्मणि वैयविकत्थना वैद्यकद-
र्शना पीतमद्य एव सुख विपद्यते साधु सोढु श-
क्नोति । सुबोधम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवित तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहित परम धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मद्यमात्मवता बुद्धिमता जीवि-
ते रक्षा कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वने-
कधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रि-
तेत्यादि मद्यविदोषणम् । आश्रिता उपकृ-
न्ता मृत्यवान्धवायाः । उपाश्रिता आश्रिता-
मिता ॥

तच्च मद्यमेव पिबेदिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

ज्ञात प्रणम्य सुरविप्रगुरु यथास्व
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमय गन्धजलाभिषिक्ता-
भाहारमण्डपसमीपगता श्रेयत ॥

स्वास्त्युत्तरेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेत ।
स्व यश रुचकचारणसङ्घै-
रुद्धत निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीत सवृत्तं कलतूर्पघोषै ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकै-
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिरुनरुसमुत्पैरावरैर्यैर्विचित्रै
सजलविनिधभक्तिलौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तलोभसपादनीभि-
श्चक्रिन्दरिणलोलमेक्षणैभिः प्रियाभि
स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसश्रयात् ।
इति गत दधतीभिरसस्थित
तरुणचिचविलोभनकार्पणम् ॥

यौवनासबमचाभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
सचार्यमाण युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्तत ॥

तालवृन्तनल्लिनीदलानिलै-
शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशागुण
स्वादित किमुत चिचजन्मनः ।

चूतरसेन्दुमृगे कृतावासां
मल्लिकयोऽञ्जलया च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगत सत्तरत्र
फान्तमनद्विभयोद्वद्वत्रम् ॥

तालीसाथ पूर्णमेलादिक ता
हृथ प्राश्य मातृवरस्थापनं या ।
तत्प्राधिभ्यो भूमिभागे सुपृष्ठ
तोयोन्मिभं दापयित्वा ततश्च ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमनूलाधिकमाचरन् ।
सन्तिनोपचारेण सर्वमेवोपलाभयन् ॥

जितयिषसितासितसरोज
नयनसंक्रातितवर्धितधीशम् ।
कान्तासुखमिह सौरभ
हृतमधुपगण विवेकमद्यम् ॥

द्यात इत्यादि । सर्वस्य परिग्रहस्य व-
भास्य श्रुतिं विधाय । १ पुं श्रुत्यापे रसभिभ-
व्य । एतत् कृत्वा प्रथममेवापानभूमिमाभये
त । विभूतामाह । सन्भजलाभिषिक्तामादा
रमण्डपीवटवर्तिनीम् । अथ रामवृत्ते शयो
मिमत इहमिह कुर्वन् पिबेत् । नम मिह वान्ते ।
इय यक्षो निशमयन् माता वृणोन् । उत्तरं
न लोचयति । तमसिलोकम् । विलासिनीनां
य सत्प्रादिव मीत निशमयन् । तथ गीत
काञ्चीकलापादिभि कृताग्राभम् । तथ मया
मेवविधमेवविधाभिस्तन्वद्विभिः सप्तार्थमापन् ।
किंभूत भक्तमाह मणीत्यादि । आनन्देर्गोष्ठ-
विशेषैर्गोष्ठिमयैः काममयैर्ध । विविधैः रम-

णीयसंस्कारादिभिः । अन्यथ । विभूतेगवरे
छैः सप्तम्यानि जालाद्राणि विविधभक्षीनि ताता-
विभरचितवदुत्पिपत्रादिविच्छेदानि याति कौ-
माणि तैरात्तादितवर्धरैः । विभूताभिस्तन्व
द्विभिः अपि मुञ्जानितसद्योभसंपादनीमित्थथा
चलितदरिणवत् सोऽन्नेक्षणीभिश्चालयेक्षणीभि
स्तथा प्रियाभिस्तामिभ त वद्विभिर्गैत दधती
भित्तमं धारणतीभिः । विभूत सप्तम्या
पितृणा च यत् कृत देहस्य गौरव ते ताजसम् ।
ईश्वरद्वेषकाश्च संभवावापुलभ । तथा भक्तशि-
तमनेकस्यम् । तरुणविराज्य विलोभो वामेण
वर्धयन्मनमयोगम् । गौपनमेव मयहेतुशुभादाभा
वरतेन मत्तामिस्तन्वद्विभिस्तथा विलासेनाधि-
हित आत्मा स्वभावो यासां ताभिर्मुक्तपद्वि-
भि । तथ मया तास्तद्वन्तामिभैश्च दनाशयु
भयोमावर्तय क्षीतयेः क्षीतजीवितम् । तालवृ-
त्त उगजायम् । तथा सप्तम्यां दर्शनामात्रेऽपि
मिश्रज-मं कामस्य सर्वं यथागुण विदधत् ।
किमुत दशवितम् । चूतरसादिभि कृतपात
मम् । चूतरसः महवारः । इन्दुः कर्पूरः ।
युग कस्तुरिका । सल्लिया प्रसिद्ध पुष्पविद्ये-
य । तथ कान्त मयमनज्जमिभ काममिषोद्ध-
वत्त गदरीयम् । सुषोभम् । वय स्यापन य
स्विच्छिजरायद्दरद्वम् । ततोऽनन्तरिद दृष्टेय
मय विवेक्षिति सप्तम्य । किं दृष्टेयतां तप्रा
विध्य इत्यादि । तन्मया ये प्रार्थय त्मिहप-
न्ति भूतविदायां सेव्यतायोन्मिभ तोयभिभित
तथ दापयित्वा धृतिमस्तवदियुत पियम् । अ-
नूताधिकं तत्र मयापः आप्यम् । तथाविधेतो

पचारेण सर्वमेव परिवारमुपलाब्धयन् सान्त्वयन् ।
तच्च मद्य जितानि शोभातिशयेन पराभूतानि
विकसितान्यसितसरोजानि नीलोत्पलानि या-
भ्या नयनाभ्या ताभ्या विवर्धितश्रीकम् । का-
न्तामुखसदृश यत् सौरभेण हृतो मधुपग-
णोऽल्लिसमूहो येन एव भूत मद्य पिबेत् ॥

पीत्वैव चपकत्रय परिजन
सम्मान्य सर्वं ततो
गत्वाहारभुव पुर सुभिपजो
भुञ्जीत भूयोऽथ च ।
मांसापूपघृताद्रकादिहरितै-
र्युक्तं ससौवर्चलै-
र्द्विस्त्रिंशो निशि चाल्पमेव वनिता-
सवलगनार्थं पिबेत् ॥

एवमनन्तरोपेन प्रकारेण चपकत्रय पी-
त्वा सर्वं च परिजनमचित्तेन प्रकारेण समान्य
तत् आहारभुव गत्वा सुभिपजं पुन उक्तदृष्ट्य
वैद्यस्यामत स्थितो भुञ्जीत । अन्नं च भोजने
भूय पुनर्मांसादियुक्तं स द्वादो वारौ त्रीन् वा
बारान् पिबेत् । निशि राक्षायत्प वनितासवत्या-
नाहमात्रं पिबेद्यावता चित्तोल्लासेन केळीसुरस
भवति ॥

रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात्
पुष्कलिततनु जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
यदि सरभस शीथोर्वाङ्गं न पाययते कृती
किमनुभवति क्लेशप्रायं तदा गृहतन्त्रताम् ॥

रहस्येकान्ते दयितामङ्गे उत्सङ्गे कृत्व
य दा शीथोर्वाङ्गं रक् चन्दनं न पाययते तदा गृ-
हतन्त्रता गृहविषमता स कृती किमर्थमनुभव-
ति । क्लेशप्रायं बहुक्लेशम् । किंभूता दयिता-
माह । भुजान्तरपीडनात् पुष्कलिततनु तथा
जातस्वेदा रतिश्रमात् सकम्प्यो पयोधरौ यस्या-
स्तथाविधाम् ॥

वरतनुवक्त्रसद्गतिमुगन्धितर सरक
दुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
सयमत औजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥

वरतन्वित्यादिना नत्कुटकाह्वयेन सुरा-
फलम् । तच्च सरकमेवभूतं सदल्पमपि पिबतो
रतिश्रमेणैव मदो भवत्यताऽनन्तरं स पुमानोज-
स क्षयं परिहरन् शयीत । किभूत सरक व-
रतनोः कान्ताया वक्त्रसङ्ख्या स्वभावमुगन्ध-
पि मुगन्धितरम् । एवमुत्प्रेक्ष्यते दुतमिव पद्म-
रागमणिमासवरूपधरम् ॥

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
असारससारमुख परम चाधिगच्छति ॥

इत्थमनया युक्त्या मद्यं पिबन् पुरुष
त्रिवर्गाद्धर्मार्थकामाजं हीयते न तस्य त्रिवर्गाहा-
निर्भवतीत्यर्थः । असारस्य च ससारस्य यन्
परमं स्वादु विषयोपभोगाख्यं सुरसं तदधिगच्छ-
ति प्राप्नोति ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयं सुरैरपि ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन धनम् ।

अथ च यो मद्यस्य विधिरुक्तः स ऐश्वर्यस्योपभोगं सुरैरपि स्पृहणीयः अन्यथा यो धनवानैश्वर्यवाञ्छोपमुक्तः । तस्य विपत्सु राजोपद्रवादिषु धनं पश्चात्तापेन पश्चात्तापस्येन धनमुदीपकं स्यात् ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्यते ।
निर्मितोऽतिकृदर्थोऽपि विधिना निधिपालकः ॥

यश्च धनस्योपभोगेन रहितो भोगवानिति जनैर्निन्द्यते । कथमेव यथायमातिकृदर्थो विधिना निधिपालको निर्मितः ॥

तस्माच्चवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।
जित्वा निपयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम्

तस्माद्विषयेषु लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रतां जित्वा पानस्य मद्यस्य पानं व्यवस्थया दिनं न त्वनियमेन ॥

विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्वसवस्तु ये ।
यथोपपत्तिं तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥

एष च यथोक्तो विधिर्वसुमता धनिना विज्ञेयः । ये पुनर्भविष्यद्वसवस्तैर्मद्यं यथोपपत्तिं यथासम्भवमुपचारणं मात्रया पातव्यम् । हितं पथ्यम् । भविष्यद्वसुसन्धेन व्युत्पत्त्या दरिद्रा उक्ता भविष्यन्ति वसूनि येषामिति श्रुत्वा ।

स्तेन सभ्रान्तिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ।

तावदेव विरन्तव्यं मन्त्रादात्मवता सदा ॥

यावदित्यादिना मद्यपानविधिः सुबोधः ॥

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भाजितश्चान्नं पानं वातोत्तरं पिबेत् ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतैः
पैत्तिको भाजितश्चान्नं पित्रन्मत्रं न सीदति ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमधुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वर्जमांसमत्र मारिचिकैः सह ॥

तथैव मद्यमभ्यङ्गादिभिर्भाजितं आहृत्य स्नानं सन् वाताधिरं पुरुषं पिबेत् ।
वासं पटवासं । शीतोपचारादिभिः पैत्तिको मद्यं पिबन् न सीदति । अशिशिरोपचारादिना श्लैष्मिको मद्यं पिबेत् । अशिशिरश्चेदेनातिशिरस्य प्रतिपेत् । नोष्णविधानम् । उपजोपचारस्य मद्ये प्रतिपेत् । धानं । मरिचेन संस्कृतं मारिचिकम् । धन्वजं जाङ्गलम् ।

तत्र वाते हितं मत्रं प्रायः पैत्तिकगौढिकम् ।
पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥
प्राक् पित्रे श्लैष्मिको मद्यं भुक्त्योपरि पैत्तिकं वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । शालिपिष्टेन पैत्तिकम् । गुल्मेन गौळिकम् । पित्ते मधु माक्षिकं साम्भम् । कफे मार्द्वीकम् । प्रागित्यादिना मद्यस्य दोषविशेषाश्रयेण कालनियमः सुबोधः ॥

मदेषु वातपित्तघ्न प्रायो मूर्छासु चेभ्यते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्ष्येत् ॥
 शीताः प्रदेहामणय सेका व्यजनमास्ता ।
 सिताद्राक्षेधुखर्जूरकाष्मर्यस्वरसा पय ॥
 सिद्धा मधुरवर्गेण रसा यूषाः सडाहिमा ।
 पट्टिका शालयो मुद्गा यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥
 कल्याणकं पञ्चगव्य पट्पल पयसाधिरुम् ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वारसायनविधानतः ॥
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

मदेष्वित्यादिना क्रमप्राप्ताना मदमूर्छासन्ध्यासाना चिकित्सा । प्राग्ग्रहणव्यभिचारसूचनार्थं सर्वस्यापि मद्यविकारेषु पित्तमेव चिकित्स्यत्वेनोपलक्ष्येत् । सर्वत्र शीता प्रदेहादय प्रयोक्तव्याः । तथा सितादिमधुरस्कन्धेन शृतं पय । सुशोधम् । कल्याणकाशीनि वक्ष्यन्ते पट्पलमुक्त यक्ष्मणि ।

मसक्तवेगेषु हित मुखनासावरोजनम् ।
 पित्रेद्वा मानुषीक्षीर तेन दद्याच्च नायनम् ॥
 मृणालबिसकुण्ठा वा लिङ्गात् क्षौद्रेण साभया ।
 दुरालभा वा गुस्ता वा शीतेन सलिलेन वा ॥
 पित्रेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ।
 धात्रीफलरसे सिद्ध पञ्चाकायेन वा घृतम् ॥
 कुर्णात् क्रिया ज्वरोक्ता च यथादोषबलोदयम्
 पञ्च कर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम् ॥
 सत्वस्यालम्बन ज्ञानमशुद्धिर्विषयेषु च ।

प्रसक्तवेगेषु सन्ततवेगेषु मदमूर्च्छायेषु मुखनासस्य पाण्यादिवेनावरोधनं हितम् ।

तेन मानुषीक्षीरेण नस्यम् । मृणाद्याभयान्त क्षौद्रेण देह दुरालभा वा क्षौद्रेण । गुस्ता वा । मरिचादिक शीतेन सलिलेन पित्रेत् । धात्रीफलरसेन वा चतुर्गुणेन सिद्ध घृतम् । पञ्चाकायेन वा स्नेहसमेन सिद्ध घृत पित्रेत् । दोषप्रलानतिक्रमेण च मदमूर्च्छायेषु ज्वरोक्ता क्रिया कुर्यात् । सुशोधम् । सत्वस्यालम्बन धैर्यस्यावष्टम्भ । शुद्धिर्बोद्धुपता विषयेषु शब्दादिषु ।

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्ण सन्यासविहित विषघ्न विषजेषु च ॥

सन्यासविहित तीक्ष्ण नस्यादि यत् तत् सर्वमतिप्रवृद्धेषु सर्वेषु मदेषु मूर्छायेषु च योजयेत् । विषजेषु मदेषु विषघ्न च योजयेत् ॥

दुर्जयत्वेन प्राधान्यात्सन्ध्यासस्य चिकित्सा प्रथमगुच्यते ॥

आशु प्रयोज्य सन्यासे सुतीक्ष्ण नस्यमञ्जनम्
 धूम प्रथमतो दत्त सूचीभिश्च नखान्तरे ॥
 केशानां लुब्धेन दाहो दशो दशनष्टधिकैः ।
 कट्वम्लगालन वक्त्रे कपिकज्ज्वावधर्षणम् ॥
 उत्थितो लब्धसङ्गश्च लघुनस्वरस पित्रेत् ।
 स्वादेत्सन्ध्यापलवण रीजपूरककेसरम् ॥
 लघ्वन्न कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

आधित्यादि । सन्यासे शीघ्रमेव सुतीक्ष्ण नस्यादिक प्रयोज्यम् । प्रथमतस्ताना

सुतीक्ष्णशब्देन सन्ध्य । प्रथमा तासाया
चूर्णे । तत्प्रथमयोर्मध्ये सूचीभिस्तोद ।
लुब्धनमपायनम् । दाहोऽङ्गेष्वादिना ।
दन्तैर्द्विभ्रिकैश्चाङ्गेषु दश । वक्त्रे कटुना म
रिचादीनामम्लाना मद्यानीना गालन आचणम् ॥

विस्त्रापनं सस्मरणं म्रियश्रवणदर्शनं ।
पटुभिर्गीतवादितशब्दैर्व्यायामशीलनं ॥
स्नसनोद्वेगवैर्धुमै शोणितस्पावसेचनं ।
उपाचरेत्त प्रतप्तमनुबन्धभयान् पुन ।
तस्य सरक्षितव्यं च मनः प्रकृपहेतुत ।

इति चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

तस्य च निवृत्तसंयामस्य प्रकृपहेतो-
श्चित्तेक्षणमनो विस्त्रापनादिभि सरक्षितव्य
पुनरनुबन्ध येन न गृह्णातीति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसमग्रव्याख्याया
चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानामर्गसा चिकित्साप्रदर्शना-
याध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽर्गशां चिकित्सितव्याख्या-
। इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथ खलु उल्वन्तमर्शोभिरपद्रुत य
थार्हस्तेहोपास्निग्धम्विन्नमनिलयेदनाष्टद्विदशम
नार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्राय भुक्तं
न्त शुचि कृतस्वस्त्ययन मुक्तिरिष्टमव्यय
समे शुचौ त्रिरिक्तं देशे साधारणे व्यञ्जे
काले शय्याया समे फल्के वा प्रत्यादि-
त्यगुदपन्यस्योत्तिङ्गे निषण्णपूर्वाकाय उच्चा-
नमुन्नतकट्टीदेश यन्त्रणशाटकेन परिक्षिप्त
ग्रीवासीक्यसीन्धमल्लङ्घिरात्परिचारकं सु-
परिमृहीत कृत्वा ततोऽर्गशां घृताभ्यक्तगु-
दाय घृताभ्यक्त यन्त्रमृज्वनुसुखेनै पा-
यौ प्रणिदंयात् । प्रवाहणप्रविष्ट चा-
र्शोऽभिचीक्ष्य पिचुष्टोतकयोरन्यतरेणावगु-
ण्डितया शलाकुर्योत्पीड्य यथोक्तविधिना-
प्रिक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यहनिर्वापयेच्च ॥

अथेत्यादि गद्य मङ्गीर्णवस्तुसुग्रावयोधा-
य उल्वन्तमित्यल्लस्य क्षारप्रतिपेक्षप्रदर्शनम् ।
यथार्हस्तेहो टोपाद्यपेक्षया । प्रत्यादित्यगुद-
मादित्याभिमुखमुपाविष्ट सत्तमुत्ताननिषण्णस्य
ग्रीवा सक्थिनी चैकेन यन्त्रणशाटकेन परि-
वेष्टितम् । सर्वं सुरोवत्वाच्च व्याख्यापते ॥
अनुसुखं सुरानुगुण्येन यन्त्रकमुभयपार्श्वछिद्र
यन्त्रविधानुक्तम् । प्रवाहणेन तस्मिन् यन्त्रे पार्श्व-
छिद्रेण प्रविष्टमर्शोऽभिसमीक्ष्य न्हेदिति सव-
न्ध । पिचु कार्पासलेशः । प्रोतकश्चैल-
राण्डम् । यथोक्तेन सूत्रस्थानप्रदर्शितेन वि-
धिना । निर्वापयेत् । सशमयेत् । अप्रिद-
ग्धानि स्निग्धशीतेन । क्षारदग्धान्यम्लेन ॥

महान्ति प्राणवतदिङ्त्वा दहेत् ।
छत्ताकाराण्यूर्ध्वविसृतानि क्षारमूत्रेण बध्वा ॥

महान्त्यर्शासि प्राणवतः पुन्यस्य प्रथ
म शस्त्रेण छिन्धात्ततो दहेत् । क्षारलितसू-
त्रेण बध्वादिति सन्ध्यः ॥

ततो यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुर स्वभ्य
क्तगुदजनवदक्ष्ण यथाकालमुष्णोदकको-
ष्ठेऽवगाहयेत् । ततो निवातमगार प्रवे-
श्याचारिकमुपदिशेत् ॥

तत इति दग्धध्वर्गःसु शीते काले उ-
ष्णेनोष्णे शतेनोदकेन । कोष्ठो जलाधार ।
तत इत्यवगाहनस्य पश्चात् । आचारिकमु-
ष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि ॥

सावशेष पुनर्दाहयेत् । एव सप्त-
रात्रात्सप्तरात्रादेकैरुपक्रमेत् । बहुषु तु
प्राग्दक्षिण ततो वाम वामात् पृष्ठाग्रजम् ।
एकाहासु सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोष ।
तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् ।
क्षारेणैव मृदुनार्द्राणि । एष सर्वप्रदेशेष्व-
र्शसां दहनविकल्पः । तृतीये तु शुदबली
मत्पाख्यायोपचरेन्न वेत्येके ॥

सावशेषमर्शः । वामादनु पृष्ठज तत
अग्रजम् । अग्निश्चारयोरतियोगः सूत्रोक्तः ।
मृदुः क्षारः सूत्रोक्तः । सर्वप्रदेशेषु नासा-
वर्णोदिषु । तृतीया बली प्रवाहिणी । एके
आचार्या नोपाचरेदित्याहुः ॥

अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्त्रा-
भिरुचिरप्रेर्दोषिर्लाघवमिन्द्रियमसादो यथो-
क्तोपद्रवनिवृत्तिर्वलवर्णोपपत्तिश्च । असम्य-
ग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमिक्षेत् ॥

वातानुलोम्यादि सम्यग्योगलक्षणम् ।
उपद्रवा, कासपिपामादयः । असम्यग्दाहो
हीनादिलक्षणः सूत्रस्थानात् ज्ञातव्यः ॥

वस्तिवेदनाया कुष्ठशतपुष्पादेवदारु-
सुरभिपुनर्नवागरुक्लृकेन नाभेरथ सर्वमा-
लिम्पेत् । मूत्रपुरीषप्रतीयाते वरणालुबुसै-
रण्डपुनर्नवाश्वदप्रासुरभीसुपवीरुपाय सुखो-
ष्ण स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवक्ष्णगुदस्य परिपेक्षेऽव-
गाहे वा योजयेत् । क्षीर सस्नेह तैल-
मेव वा । दग्धेषु चार्शसु शकृच्छैथिल्या-
र्थं त्रिवृद्धास्तुकोपोदका चुञ्चुपर्णीशारुपुक्त
मन्त्रमश्नीयात् ॥

वस्तिवेदनाया कुष्ठदिकल्केन नाभेरथो
लेपः । सुरभिर्गन्धसुरा । सुषोधम् ॥

अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये
च स्नेहादीनि सम्पगासेवेत ॥

सशोधना प्रलेपाया कपायास्तैलयुक्तयः ।
व्रणाधिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥

अनिलस्य रक्षार्थं कोपातः । अप्रेरुक्ते
जनार्थम् । सशोधनादिकं व्रणप्रतिषेधात्प्र-
कारेण यथायोग्यं प्रयुज्यते । हतनाम दुर्नाम ॥

अथानवचारणीयशस्त्रक्षाराग्नेवातकफो-
 ल्वणानि दोषमपूर्णत्वाभिगतानि सस्वभक्त-
 ण्डशोफशूलानि क्षारचित्तककुष्ठत्रिल्वमूलक
 सिद्धेन तैलेन वा कृष्णाहिपिडाहोष्ट्रज्यौक.सू-
 कररसाभिर्वाभ्यज्य पिण्डेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदे
 न या । धूपयेच्च सधृतशमीपत्रार्कमूल्यार्
 जुपकेणाहिनिर्मारुविडालचमभि । कृञ्जरवरा
 हृष्टपशुकृत्सक्तुमर्जसैर्वा । सुरसाबृहतीपि
 प्लव्यध्वगन्धभिर्वा मधुताभि । अरिष्ट-
 शिष्टुपत्रकुलत्थवचाभिर्वा । प्रदिताच्च स्तु-
 हीक्षीरयुक्तं हगिद्राचूर्णं । गोमूत्रपिष्टै-
 र्वा कुङ्कुटशकुनिशापिप्लीगुडामूलैः । गो-
 पित्तपिष्टाभिर्वा दन्तीचित्तभुवचिन्नाभि ।
 सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णामैन्धवकुष्ठक्षीरपि-
 वीजैः । तद्वच्च गजास्थितुष्यमल्लतकलाङ्गली
 कुञ्जीरमूत्रविचाभयाहगुङ्कुष्ठत्रिल्वशिष्टुमूलक-
 बीजनिम्बाधमारपत्रपीलुमूलैः वस्तमूत्रपिष्टै-
 र्वा सुधाकाण्डार्कक्षीरतुष्यमवकरजैः । पि-
 प्लव्यादिभिर्वाजुवासनद्रव्यैः । एभिर्हि प्र-
 दिग्धान्यश्नामि दुष्टमसृग्सञ्चित पिच्छा च
 विमुच्य प्रजाम्यन्ति । एभिश्च तैलान्य
 भ्यर्द्वाभ्यमुपकल्पयेत् ॥

अथेलादि सुबोधम् । पिण्डस्वेदः सु-
 त्रे प्रदर्शितः । तद्वद्द्रवस्वेदः । सुबोधम् ।
 हरिद्राचूर्णस्तुहीक्षीरभ्यां प्रदेहः । गजास्थि-
 प्रभृतानि सुधाक्षीरेण पिष्टानि । गुडादीनि
 छानमूत्रपिष्टानि । गुडा सुधा । पिच्छा
 मण्डप्रायम् । अभिरिति गुडकृष्णासैन्धवा-
 दभिर्यथाभावात् ॥

तथा कामीसमैन्धवालापिप्लीकृष्टशु-
 ष्णीबिल्वद्रिपिडारिालङ्गलीकरवीरार्द्रकस्वर्णक्षी-
 रीदन्तीचित्तकालर्कसुधापयोभिस्तैल चतुर्गुण-
 भूतविषकमप्रदूषया गुदमभ्यङ्गात् क्षारव-
 दर्शासि श्रातयति । तैलाभ्यक्त वा पा-
 युमर्देशं पवेष्टुमाशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरभि-
 वणमहिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्विकाल
 सप्तादिनानि स्वेदयेत् । अनन्तरं च यथो-
 क्तनारगणनेन । ततो गते मसुरात्रे पूती-
 करजपल्लवकल्लेन ससैन्धवेन स्तुहीपयसा
 वर्ति कृत्वा नातिशुष्का गुदे वेदध्यात् ।
 कृतनिष्पन्न चावगाहं स्थापयेत् । प्रातः
 सायं चैव त्रिभिः मल्यहमेकान्तरं वा या-
 तस्त्रिरात्रम् । ततो देवदालीक्षाम्हरितकी
 शीलयेत् । एवमर्शासि शीर्यन्ते ॥

कासीलादीनां स्नेहचतुर्धागतम् ।
 लाङ्गली गर्भेपतनो । द्विकालमेव सहिषी-
 मूत्रनिर्वापणादुच्यते ॥

अथ हरितकीपाकविधिः । सजा-
 लमूल जीमूतरुमन्तर्धूपं ददेत् तस्यभस्म-
 नोर्दादिकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकरिंशतिकृत्वो
 गाढयेत् । ततस्तेन क्षामूत्रेण कुटजचि-
 त्रकन्याभिघातचूर्णप्रसृतत्रयान्वितेन पथ्या
 शतद्वयमाघनीभावात् पचेत् । अवनीर्णे
 च तपत्रलेहं व्योपज्ज प्रसृतयुक्तं पृतपात्रिते
 भाजने निदध्यात् । स लेहः सावलेह-
 विजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुटजजडर-
 जघ्नवदक्षणाशूलगराताहगुल्मपाण्डुरोगाश्च -

रीशर्कराश्वासकासान् नियच्छति । सदा
पत्रभट्टोदकेन कोष्णेनाम्बुना वा शौ-
चमाचरेत् । अम्रवर्तमान च खरिमुच्छ-
नकठिनेऽप्यर्शसु जलौकाभि सूचीकूर्चेन वा
प्रवर्तेयेत् ॥

एकविंशतिकृत्व एकविंशतिवारान् ।
द्वे पले प्रस्तुतः । प्रस्तुतत्रय पट्टपलानि ।
सहाबलेहेन यद्वर्तते हरीतकीद्वय तत्तथोक्तम् ।
तदुपयोगमिति प्रियाविशेषणम् । अनेन प-
त्र्यागतद्वयमपि लेहेनान्निवृत्त प्रयाज्यमित्युक्त भ-
वति । सुबोधम् । पत्रभट्ट भट्टपत्रमाहुः ।
उच्छन्नकठिनस्य रक्तविस्त्रावणहेतु । सूचीक-
र्च, शस्त्रविधायुक्तः ॥

अम्रिसादे गुदशोफशलातीं च हि-
द्वर्धकर्प सौवर्चलयवक्षारेन्द्रयवापिपल्लीना
पृथक् कर्प मूर्धार्धपल पाठापल शुण्ठीदि-
पल चैकत्र चूर्णितमुष्णाम्बुसर्पिर्मृगाद्यैरुप-
योज्यम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा । हिद्व-
गतिप्रियाकुष्ठस्त्राजिकाक्षारनिडलवणानि वा
द्विगुणोत्तराणि प्रयोजयेत् । प्राणदां वा
तक्रानुपाना सगुहम् । प्रातः प्राग्भक्त
वा निरन्त्रो वा तक्रमहरहस्तस्मिन् जीर्णे
तक्रे साय तक्रपेया ससैन्धवा पिबेत् ।
तक्रेणैव वा लाजसन्तूनवल्लिहात् । पी-
ल्लुनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्ष-
ार्धं वा प्रयोजयेत् । कटुकिकामूलमूत्रक वा
प्रातस्तक्रेण ॥

जयेन्प्रिमादादिषु । त्रिलवणादिक गुल्मे व-
क्ष्यते । हिम्वतिविषादिकमप्युष्णाम्बुवादिभिरे-
व । सगुहा हरीतकीं तक्रानुपाना कृत्वा ।
अहरह केवल प्रातः प्राग्भक्त वा तक्रम् ।
सुगोधम् । कटुविका प्रमिद्धा ॥

शुण्ठीचित्ररूपुनर्नवाकाथसिद्ध वा भी-
रम् । गोमूत्रपरिमुते वा गहुकृत्वो जीमू-
तकक्षार उपिता हरीतकी । गोमूत्रार्ध-
द्रोणसिद्ध वा शौद्रवदभयाशतम् । वासि-
ष्ठहरीतकीर्णा । भल्लातकानि वा रसायनो-
पदेशेन पुनर्नवामलबुसा वा शोफोक्तविधि-
ना शुल्काद्रिक वा ॥

शुण्ठ्यादिकाद्येन सह सिद्ध क्षीरम् ।
जीमूतकक्षारोदके पूर्ववत् कृते उपिता हरी-
तक्यामृद्भावात् । औद्रेण युक्त औद्रवत् ।
वासिष्ठहरीतक्य कासविधातुकाः । पुनर्न-
वालम्बुसे रसायनोपदेशेन ॥

सक्तुमन्थ वा भल्लातरुचूर्णयुक्त ना-
तिलयण तक्रेण । तक्रेण वापाढकार्तिक-
मार्गशीर्षाणा मासानामन्यतमस्मिन् पुष्य-
योगे समुद्भूत चित्रकमथया मस्तुयूपक्षी-
रघृततैलाद्यन्यतमेन ॥

तत्रेण नातिलवण भल्लातकचूर्णयुक्त स-
क्तुमन्थ योजयेत् । तक्रेण मस्तवादिभिर्वा
आपाढादिगृहीतत्वादियुक्त चित्रकम् ॥

चित्रकमूलकाथ वा लेहता
मगुगुड तक्रागी शीलयेत् ।

न्तश्चिन्नमूलवत्फलकलिमयुक्तं जातं दधि
काशशेषं वा पानभोजनेषु । एवं भा
ह्न्यास्फोटगुद्वर्षाश्चकौलेषु तक्रमल्प ॥

चित्रकमूत्रकायाऽपनो घातापादोना-
यलेहीभूतं मधुगुडयुक्तं तत्रागिनो यावत् ।
आदौ त्रिंशत् पञ्चाक्षुरको लिप्तगुणः तथा
विधेः घटं जानं दधि तत्र वा । चिक्क-
मूलवत् भाङ्गवर्षादिव्यपि कल्पः । आस्फोट
अव ॥

घृतघटे वा हृद्युपापकुञ्जिकाधानका-
जमोढाजानीपहीकाग्रीययानीचित्ररूपिष्य-
लीद्वयपिप्पलीमूलचूर्णमुत जातं तत्रम् ।
तक्रमेन प्रातिपन्त्यदि सप्ताहमर्षमास वा
मासमपि वा कालान्पेक्षया क्लृप्तं सप्तेह-
मल्पमनल्पं वा साक्षमनत्र वा गीलयेत् ॥

हृद्युपाचूर्णं दापाद्यपेक्षं तत्रसंस्कारा
दियोग्यं घृतकुम्भं आमुत जातम् । केवल-
मेव वा तत्र मन्दाग्रे कालापेक्षया द्विवि-
धोऽपि फालो विनक्षितः ॥

ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽशौत्रलघुदी-
पनीयद्रव्यधान्यपिशितआकोपकल्पितानि पे
यापूरसन्धजनानि । तत्र हि परमौषध-
मनिलकफार्तीना विशेषप्राजठराशितानाम् ।
तत्रापि विशेषेण दुर्नाम्नाम् । न हि त
द्विहतायशोसि पुनः प्ररोहन्ति । भूमाव-
पि तन्निपिन्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नान्ति
तृणजालमप्यपि च शैवालम् । तद्विशोधि

तपु पुतर्दहसोन.मूरचीयनानोऽन्नस्य पुष्टि-
रन्वर्णानसामाशु रुदय सपश्यते ॥

तत इति हृद्युपादितत्रप्रयोगः । केवल-
म् वा तत्रप्रयोगादनन्तरम् । त्रमश इति पेया-
दिप्रयोगेण । अशापरमेवैव तत्रमाहृत्य मुखोपमः ॥

मद्यपश्च मेवेन चण्डवित्रकाजानीचू-
र्णानुविद्धं गीयु गां वा । सौम्यलघुपा-
न्विता वा सुगम् ॥

मद्यपश्च ब्रह्ममाणानामपानपि सेवेत ।
चन्द्र्यानिर्गानुविद्धं गोष्ठं ग्रीधु वा । सुरा
सौम्यलघुपापान्विताम् ॥

अभयापलाष्टकं द्विगुणापठकमिन्द्रया
कणीपलपञ्च च द्विगुणरूपितमप्य लो-
द्वधवित्रङ्गलालुकरूपिप्पलीमरिचानि द्विपला-
शानि जजरितान्युदकभारे विपाच्य पाट-
शेषं रसं पूतशीतं गुडतुलादयेन धातकीप-
लाष्टकेन सयोज्य घृतभाजनेऽर्षमासस्य प्रा-
तरन्नरान्ते चोपपृञ्जीत । अयमभयारिष्टोऽशौ-
ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगकामिलायश्मनिपमररग्राहि-
गुल्मोदरश्वययुक्कृष्टमिग्रं पशुदन्तोऽतिकृ-
वर्णकरश्च ॥

अभयाद्यं सुधाधमः । इन्द्रवारुणी ग-
वाक्षी । जर्जरितानि तानि सर्वाणि क्षुण्णा-
नि । भारं पलशतानि विंशतिः । पादश्च-
तुयो भागः ॥

दन्तीचित्रकत्रिफलादशमूलानि पालि

कान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे पृतशीते
तास्मन् गुलतुलार्धं धातकीकुडुव च प्रक्षि-
प्य घृतभाजने मासमुपितो दन्त्यरिष्टः स-
मानः पूर्वेण । दुरालभाया प्रथमभया-
मलकट्टपपाठाचिरकदन्तीमहौषधीना प्रत्येक
द्विपलमम्भसा द्रोणे पूर्यत् सिद्धं पृतशीत
शर्करातुलयोन्मिश्रं मधुघृतमिषगुपिप्पलीचि-
विकारुलकलिमे घृतकुम्भे पक्ष निधापयेत् ।
अथ दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥

दन्त्यरिष्टः सद्योष । दुरालभारिष्ट-
श्च सुद्योष । कुम्भलेपोऽर्धगुलमात्र । पू-
र्यन्दिष्टं दन्त्यरिष्टवम् ॥

नरामलरूपलशत पिप्पलीनागपुष्प-
कुडुवद्वय पालिकानि चण्वचिरकरुद्रकलो-
द्भपाठामरिचविल्वङ्गमजिष्ठैलावालुकपिप्पली-
मूलान्यर्धपलाशिकानि दार्दीशताहेन्द्रादाशा-
रिचाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैरुध्य च जलद्रोणद्वयेऽ
र्धवशेष साधयेत् । स रसः पृतशीत
समद्राक्षाखरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्ध-
प्रस्थेन पृथक् कार्पिकेण च त्वगेलालो-
धकटन्नाद्युतेव्यक्रमरुकेसरचूर्णेन युक्तो गु-
ल्मशर्कराधूपिते घृतभाण्डे प्रक्षिप्य पक्षमुपे-
क्षितोऽयमापलकारिष्टः समानः पूर्वेण ।
अरुणलवलीपलितखलतिशमनश्च ॥

आमलकारिष्टः सुद्योष । शुष्कस्य कुडु-
व चतुष्पलम् । माथिकम्यार्धप्रस्थ पोडश
पलानि ।

गुल्मगुलपलचतुष्टयमागलरूपस्य धात-
कीप्रस्थमभयाशतमपशतश्च गुलपलशतद्वय
पालिकानि पञ्चकोलाजमोजचतुर्जतिरुक्तं
लघुस्तमरिचानि दशपलिकानि च खण्ड-
द्राक्षाडाडिमानी सर्वैर्मध्यमम्भसाप्लाव्या-
लोढ्य च पुराणे जतुष्टने द्रोणशमे भा-
जने निक्षिप्य स्थापयेत् । गन्धर्वगैरसो-
पपत्र चासवमभिसमीक्ष्य तं कुम्भमिधुमस-
स्य पूरयेत् । एष पण्मासस्थितो गुल्म-
त्वासवः समानः पूर्वेण ॥

गुल्मगुल्मासवो नाम सुद्योष । आ-
प्लाव्येति बहुनाम्भसा सद्योव्यालोढ्यैत्यूर्ध्वम-
ध्यश्च समिश्रय । द्रोण इतीशुरमेन मूरणाद्-
द्रोणो भाण्डो भवति ॥

अमरपो वा पिपेच शृतशीतमल्पमु-
दरु शृत धान्यनागराभ्याम् । लघुना प-
ञ्चमूलेन वा । पञ्चकोलकाजाजीकारवीगज-
शौण्डीविल्वशलादुपाठातुम्बुरधान्यकैर्वा ॥

अमरप इत्यादि सुद्योषम् । पञ्च-
कोलादिभिर्वा शृतमम्बु पिपेत् । कारवी श-
तपुष्पा । गजशौण्डी हस्तिपिपली । विल्व-
शलादुर्जलविल्वम् ॥

एभिश्च फल्गाम्लान्यमरुक्तिगन्धान् पे-
याधूपरसादीन् कुर्यान् । एभिरेव घृतं सा-
धयेत् । पिपेदा मस्तु धान्याम्लं मधुशु-
क्तोदरं वा ॥

एभिश्च धान्यनागरकादिभिरम्भ सा-
धनैरम्भ प्रयोगवत् पेयादीनत्रप्रकारान् कु-

योत् । ताश्च फलैश्चादिभित्तिर्णोकादिभि
रुत्प्लान् यमकेन ग्नहृदयेन यथायोग्येन स्नि-
ग्धान् । गभिरव च धा यनागरकादिभि
र्भुत साधयेत् । अथवाक्षमो मस्त्वादिन पि-
वेत् । मधुशुक्लाभ्या ममिश्रमुदकं तत्तथोक्तम् ॥

पूर्तीकरञ्जत्वकपलगतद्वयं शुष्यमुदर-
द्रोणे कथयेत् । पादशेषे च तस्मिन् पू-
तशीते गुडपलान्यशीति व्योपार्धप्रस्थचूर्णं
च दत्त्वा यवपट्टे घृतकुम्भस्थं माम् नि-
धापयेत् । एतन् करञ्जशुक्तमभ्यस्यमानम-
लमनलजननमशागुल्मानाहृष्टीहरोदरत्र च ।
पीलुतुला तुल्यगुडा मस्तुनस्तक्रम्य वा द्रो-
णेऽभिषुणुयात् । तत्र पालिशानामभया
तिविषापाठाशुस्तनट्टादवदाहीहस्ताजोरका-
रुक्करचव्याजमेदैलचित्ररुगजपिप्पलीव्यो-
पत्रिलङ्गशताद्वाहरेणुचिरिग्लित्वरुद्रपुकुटज-
बीजोत्रद्वतीपप्लीमूलांपकुशिकानां चूर्णं क्षि-
प्त्वा पूर्ववन्निधापयेत् तदपरिगुणं पूर्व-
स्मात् ॥

करञ्जशुक्तं सुबोधं । यवपट्टे य-
वराशि । पीलुफलशुक्तं सुबोधं । पूर्व-
वदिति यवपट्टे घृतकुम्भे मासं निधापयेत् ॥

सुतक्षितानामिभुगण्डिकानां द्रोणमुद-
रद्रोणेन घृतमन्त्रितं भाजनेऽभिषुणुयात् ।
आवेषेच्चार्जर्जरीकृता यवानीयवानरुक्-
स्तुम्बरीपृथ्वीरा पृथक्कुडुराशास्तथा द्वि-
पलान्मितास्तेजोवतीपञ्चकोलफाजजीजर-
कदम्बरवी सान्द्रकुट्टनं च मक्षिप्य ततो

दशरात्रेण सजातात् तस्मान्मात्रा सौवर्चलाद्रि-
रुभूस्तृणे सुरभीकृता धुञ्जानं पिबेत् ।
पुनः पुनश्चान् पानीयं मक्षिपेद्विभुगण्डि-
कादिकञ्च सभागम् । तत् गण्डीगराय
काञ्चित् पर रुचिकरमण्डीपनमगोम्रहणीपि-
कारोदरगरकुमिगुल्ममदात्ययपाण्डुरोगप्रम् ॥

सुतक्षितानामित्यादिना गण्डीगराय का-
ञ्चित् सुनाधमं । सुतक्षितानां जर्जरिताना-
मिभुगण्डिकानां द्रोणं पञ्चपलशतानि द्वा-
दशपलमहितानि । जर्जरीकृता धुण्णा ।
यवानक यवानीमेव । पृथ्वीका हिंशुपत्रि-
का । कुस्तुरी घातकी । मात्रा स्ताकम् ।
सूक्ष्मे पत्रैर्भूस्तृणं । यथा यथा हीयते
तथा तथा पानीयमिभुगण्डिकादयश्च तदैव घ-
टे प्रक्षेप्यया ॥

रुसकोष्ठधार्यसो नागरक्षारकृष्णा
जाजीधान्यकारवीगर्भं फलाम्बु सफाणितं
सर्पिं पिबेत् । गुल्मोक्तानि या घृतानि ।
किंशुकक्षारोदकेन वा विषकं व्योपगर्भम् ।
पाठामरिचपञ्चमालरुक्षारयवानीकुस्तुवरुह-
रीतकीविल्वविल्वङ्गसैन्धवगर्भं चतुर्गुणं द-
त्त्वा विषकं सर्पिं मन्नाहिनागुदभ्रशपिच्छा-
सारानाहशुल्मपायुपार्थवदक्षणावेदनाग्रहणी-
दोषहृदागमूत्रकृच्छ्रम् ॥

रुक्षकाष्टम्याजसम्पत् स्नेहप्रयोगं सुबो-
धं । नागरादिचूर्णयुक्तं डाडिमाद्यम्लं फा-
णितेन क्षुद्रगुडेन संयुक्तं सर्पिं पिबेत् ।
व्योपगर्भं किंशुकक्षारोदकमिदं घृतम् । पा-
ठादिगर्भं दध्ना सह सिद्धं घृतम् ॥

पिप्पलीपाठानागरगोधुरकाणां त्रि-
पलिकानां निर्यूहं गण्डीरमरिचपञ्चकोलका-
न्यर्घपलिकानि कलकीकृत्य पङ्गुदेन दद्या
चत्वारिंशत् घृतपलानि तुल्यचाङ्गीररसानि
पाचयेत् । तत् सर्पि समान पूर्वेण ।
शोफोदरश्वासकासहिष्मात्र च ॥

पिप्पल्यादिघृत पूर्वेण पाठादिना म-
मानम् । निर्यूहः काथ । गण्डीरो महान् क-
न्दप्रायः । कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिषु प्र-
सिद्ध । चरकपाठे तु गण्डीरादिकं विष्टा
कपाये धिनयेत् । पङ्गुण दधि घृतादिति ॥

वद्वयर्चासि चार्शास्युदावर्तवदुपाच-
रेत् । भिन्नवर्चासि चार्शास्यतीसारवत् ।
अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥

उदावर्तस्योपचारोऽत्रैव वक्ष्यते । अ-
तिप्रवृत्तमानरक्तान्यर्चासि रक्तपित्तवद्वक्तिसा-
रवशोपाचरेत् ॥

अशुद्धं च कालयलापेक्षी स्रवद्बुधिरमुपे-
क्षेत । वभौ च तत्रानुबध्येते श्लेष्मानिलो वा ।
तत्र पित्तश्लेष्मोद्वरणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
च सशोध्य शमयेत् । पित्तानिलोद्वरणमन्तर्ब-
हिरूर्ध्वमधश्च यथाग्निस्नेहः । केवलपित्तोद्व-
रणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तम्भनैः ॥

अशुद्धं स्रवद्रक्तमुपेक्षेत न स्तम्भयेत् ।
सुबोधम् । अन्तरित्यादीनां स्नेहैरिति मय-
न्ध । अन्तः पानादिना बहिरभ्यङ्गादिना ।

ऊर्ध्वमिति सुप्तेनाथ इति गुदेन । केवले-
त्यादिकं स्तम्भनैः ॥

अथ श्लेष्मोद्वरणे कुटजत्वग्निश्वभेष-
जकाथं पिबेत् । तण्डुलोदकेन वा कुट-
जत्वरूपलतिविपारसाञ्जनानि सञ्चोद्राणि ।
कुटजत्वरूपलशतमार्द्रं दिव्याम्बुना काथ-
येत् । मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालि-
कान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् मियद्गुप्तमद्ग्रामोच-
रसान् कुटजबीजत्रिपलं च प्रक्षिप्य मृदुमि-
ना पुनः साम्येदादर्वीलेपात् । अयमव-
लेहश्छगलीक्षीरेण पेयामण्डेन वा सहा-
जक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारै-
रक्तपित्तश्चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति ।
कुटजत्वरूपलशतमृदकद्रोणेऽष्टभागशेषं साध-
येत् । परिस्राव्य तदुदकं कलकीकृतैर्व्यो-
परसाञ्जनमोचरसमुस्ताधातकीफलविल्वश-
लाटुडादिमिश्रलाटुत्वक्समद्भालोद्वयै पला-
शैः पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंश-
त्या घृतस्य गुळस्य च त्रिंशता ससृष्टम-
धिश्रयेत् । अथावलेहता गतमवतारितं स-
प्ताहमर्धमासं मासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं
निहितमूपयुक्तमाशु सर्वाशोऽग्रहणीदोषश्वास-
कासानपोहति ॥

अथेलादि सुबोधम् । वत्सकत्वगादी-
नि तण्डुलोदकेन सञ्चोद्राणि । कुटजावले-
हनं सुबोधम् । अतीसारमिति रक्तातीसा-
रम् । द्वितीयोऽपि कुटजावलेहः सुबोधः ॥

मोचरससमद्भालिलोऽथचन्दननीलो-
त्पलानि वा छागपयसा पिबेत् । शूले तु

विल्वयानीनागररसाञ्जनदुरालभावत्सक -
बीजानामन्यतमेनापि युक्त पाठाचूर्णं शृतेन
कोष्णेनाभसा तत्रेण वा । शूले रक्ता
तिप्रवृत्तौ च लोघघातकीकुटनत्वगिन्द्रयव-
केसरनीलोत्पलकन्दसिद्ध सर्पिर्दुग्धकानि-
दिग्धिकाकन्दसिद्धा वा ॥

स्तस्यामास्थिरातिरिपाममन्त्राव्याघ्रीमोचरस-
विल्वमन्त्रोत्पलकिञ्जल्माना चार्धकपर्णोन्मि-
ताना कल्मेन चार्द्धेरीमुनिपण्डकम्बरसम-
स्थाभ्या च घृतप्रमथ्य पाचयेत् । तत् स
मान पूर्णेण ॥

जातोन्वणेऽस्तीमा रक्ते घलादिपूत वि-

धेत् । तत् पर मृत्तागोम्रम् । अजाक्षीर
घृतादृशगुणम् । पाठादिक सर्पिं सुषोधम् ।
चार्द्धेरी मुद्राम्लिका चार्द्धेरीसरसो घृताघृतगु-
ण । घलादिसर्पिं सुषोधम् ॥

रक्तस्तभनाय च शीताभ्यङ्गप्रदेहसे
कावगाढादीन् प्रयुज्जीत । तदशान्तौ य-
थोदितानि घृतानि त्रयोष्णान्ययीदृकयो-
जनया पाययेत् । त्रयोष्णानेव च घृत-
तैलक्षीररसकानयवा स्निग्धोष्णैर्मोसरसैर्भो-
जयित्वा घृतमण्डेन कोष्णेनानुजासयेत् ।
शीतरीयद्रव्यसिद्धेन वा यथास्व स्नेहेन ।
शाल्मलीपुष्पयवापुशकाशमूलन्यग्रोधोदु -
वराभृत्यमृद्धान् द्विपलाशान् क्षीगमस्येन त्रि-
गुणोदकेन साधयित्वा क्षीरावशेषमवतार-
येत् । स निर्यूह शाल्मलीनिर्याससम-
न्नाचन्दनोत्पलेन्द्रयवप्रियङ्गुपद्मेसरकल्क -
गर्भो घृतक्षौद्रागर्वरोपेत पिन्दावस्तिर्गुद-
भ्रमप्रवाहिकारक्तलुतिज्वरत्र ॥

रक्तस्तभनायेत्याद्यपि सुषोधम् । अ-
वपीडकसह योजनादय रोगानुत्पादनीये पूर्व-
मुक्तम् । शीतरीयं सिद्धेन यथास्व दोषा-

मोचरसादीनां छागपयसा प्रयोगः ।
शूले तु गुवादिमभवे विल्वादीनामन्यतमेना
पि युक्त पाठाचूर्णं चोष्णादकेन तत्रेण वा
पिबेत् । अपिशब्देन विल्वादीनां द्विग्रादि-
सयोगेन प्रयोगः प्रदर्शितः । लोघादिसिद्ध
सर्पिरिति । दुग्धकानिदिग्धिकाभ्यां वा सिद्ध
सर्पिः शूले रक्तानिमृत्तौ च पिबेत् ॥

बातोन्वणे तु रक्ते घलातिरलावि-
ल्वत्रिफलाहस्तिपिप्लीन्यग्रोधमृत्तमधु-
कतिन्दुकोत्पलैः सर्पिर्नैर्घृतप्रमथ्यमजाक्षीरे द-
शगुणे पचेत् । तत् पर रक्तागोम्रम् ।
पाठालोघादीरोत्पलचन्दनसमन्नातिवि-
पात्रिल्वघातकीमधुकदेवदारुवर्षाद्विद्रुस्ता -
मांसीनागरयक्षारचित्तरक्तकल्मेन चार्द्धेरीस
रसेन च सारित सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्गोऽस्ति
सारप्रवाहिकावस्त्वानाहशुद्धभ्रमपिन्दासुति -
ग्रहणीपाण्ड्वामयज्वरमूत्रकृन्त्रारोचकदुर्नाम -
शूलेषु योज्यम् । घलादार्घ्यवाक्पुष्पीगो-
क्षुरकपृश्निपर्णानामभत्यादुम्बरन्यग्रोधप्रक्ष
मदरीवेतसप्रवाळानां च द्विपल्लोम्भिताना
कपायेण जीवन्तीकडुकापञ्चकोलेन्द्रयवदेव-
दारुशाल्मलीपुष्पराराचन्दनाञ्जनकटफलमु

द्यपेक्षयान्प्रतमेन स्नेहेनानुवासयेदिति संबन्धः ।
शास्त्रमलीपुष्पादिना पिच्छावस्ति सुबोधः ॥
अपिच —

लाजैः पेया पीता
शुक्लीकाकेसरोत्पलैः सिद्धाः ।
हन्त्याशु रक्तरोगं
तथा जलापृथिव्यर्णभ्याम् ॥
हीवेराविल्वनागर-
निर्युहे साधिता सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लबाडिमाम्ला
मल्लीकाम्ला सकोलाम्लाम् ॥
शृङ्गनकसुरससिद्धा
दद्याद्यमकेन भर्जिता पेयाम् ।
रक्तातिसारग्रहणी
मवाहिकाशोफनिग्रहणीम् ॥

लाजैरित्यादिना पेया सुबोधा । त-
थेति हरम्याशु रक्तरोगमित्यर्थः । हीवेरा-
दिकषायसाधिताया सनवनीताया पेयाया वृ-
क्षाम्लादीनामभ्युत्थे विकल्पः । शृङ्गनकादि-
पेयारक्तातीसारदिनिग्रहणी ॥

काष्मर्यामलकानां
सकृच्छुराणां खलान् फलाम्लांश्च ।
शृङ्गनकशाल्मलीनां
दुग्धाकाञ्चुकिनां च ॥
न्यग्रोधशृङ्गिकानां
खलास्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान्
दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥

सिद्ध पलाण्डुशाक
तकेणोपोदका सप्रदरा च ।
रुधिरसुतौ प्रदद्या-
न्ममूरसूप सतक्राम्लम् ॥
पयसा शृतेन यूपै
सतीनमुद्गादकीमसूराणाम् ।
भोजनमद्यादम्ले
शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥
शशहरिणलावमासै
सकपिञ्जलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ।
शालीनधान्यधुरै-
रम्लैरपिप्तसमरिचैर्वा ॥

काष्मर्यादिविहितानां रक्तानां फला-
म्लानां प्रयोगः । सख फल्यूपः । शा-
ल्यादिक भोजन पयसा शृतेनाद्यात् । सती-
नादीनां वा यूपैः शशादीनां मासैः सुसिद्धैः
शालीनद्यात् ॥

दक्षशिवितित्तिरिसै-
र्द्विफकुलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥
अद्याद्रसैरतिवहे-
ष्यश्च खनिलोत्पणशरीरः ।
छगलीपयः प्रयुक्तं
निहन्तिरक्तं सवास्तुकरसश्च ॥
धन्त्रिहमृगाणां
रसो निरम्लः रुदम्लो वा ।
रसखलशकयवागू
धृतयुक्तः केवलोज्यवा जयति

रक्तमतिरतेमान
वात च पलाण्डुरूपयुक्त ।
छागान्तराधितरुण
सर्वाधरमुपसाधित बहूपलाण्डु ॥

अतिवलेष्वर्शे सु द्विकुण्डलोपाजै रसैर्मे
धुराम्लैरगाम् अनिलोत्तरगशरीर मय । सु-
बोधम् । द्विकुण्डुद्व । लोपाका लोमधनु ।
विहज्जाना मृगाणा च रमो निरमल ईषद-
म्लो वा रक्त विहन्ति । विभूत. पलाण्डु. ।
आह । रत्नत्रादिभिर्भुज फेनलो वा सु
बोधम् ॥

व्यत्यामानाधुराम्ल
विद्वज्जाणितसंक्षेपे योज्यम् ।
नवनीतिलाभ्यासात्
केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥
दधिसरमाथिताभ्यामात्
गुदजा शाम्पन्ति रक्तवहा ।
नवनीतघृत छाग
सपथोमांस सपट्टिज जालि ॥
तरुणश्च सुरामण्ड-
स्तरुणीव सुरा जपत्यसम् ।
मात्रेण वातबहुला
न्यशांति भवन्त्यतिमृते रक्ते ॥

दृष्टेऽपि हि कफपित्त
तस्मादनिलोऽधिक जेय ।
दृष्ट्वा शोणितपित्त
मवल कफवातरूपमल्प च ॥

शिता क्रिया. मयाज्या
यथेरिता. पिचरोगेषु ।

व्यत्यास. पर्यायवर्णनम् । नवनीते-
त्यादि सुनोधम् । पिचरोगा सर्व एव ज-
रादय ॥

उदाहर्ते तु नेपत्रित्याय शति-
उत्तरनाशनैस्त्रैर्याऽभ्यक्त । पश्चाच्च स्नि-
हानिकुम्भनीलिनीरूपां गोमूत्रपरिपीत द्वि-
गुणलवणगुलेन कराद्गुष्टाकारा वर्ति कृ-
त्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुप्ते वातरिभूना-
नुलामनार्थ निदभ्यात् । पिप्पलामदनफ-
लसर्पपागारधूमर्वा समूत्रगुप्ते । तुम्बीफ-
रघाट्टणासिद्धार्थकसैन्यरजामृतकैर्वा । पते-
पापेन वा चूर्ण नाड्या मधमत् । तद्वि-
धाते त्रानुलोमिकापधनेत्तमूत्राम्ललग्ना-
रमुक्त सुतीक्ष्णमास्थापन दद्यात् ॥

उदाहर्ते श्रुत्यादिनांशवर्ताचिचित्ता ।
शतिउत्तरनाशनैस्त्रैर्याऽभ्यक्त । पश्चाच्च स्नि-
हानिकुम्भनीलिनीरूपां गोमूत्रपरिपीत द्वि-
गुणलवणगुलेन कराद्गुष्टाकारा वर्ति कृ-
त्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुप्ते वातरिभूना-
नुलामनार्थ निदभ्यात् । पिप्पलामदनफ-
लसर्पपागारधूमर्वा समूत्रगुप्ते । तुम्बीफ-
रघाट्टणासिद्धार्थकसैन्यरजामृतकैर्वा । पते-
पापेन वा चूर्ण नाड्या मधमत् । तद्वि-
धाते त्रानुलोमिकापधनेत्तमूत्राम्ललग्ना-
रमुक्त सुतीक्ष्णमास्थापन दद्यात् ॥

त्रिकलात्रिकदुत्रिलवणदन्तीचेत्रकष-
छातकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि श-
राचदयकोष्ठे मृत्वालिप्ते मोमयामिना विप-
चेत् । स कल्याणकाल्य क्षार क्षीर-

मासरसाशिना घृतेन पीतोऽन्नपाने वा प्र-
णीतोऽर्शोगुल्मपाण्डुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रवि-
चन्याशरीरकृमिभयशुद्धिध्याश्वासकासशूल -
नाहृष्टाहमेदापह । घरेचनिकमूलफलानि
सहिंसाकमूलदशमूलगुडाद्वीपिहोपुनर्नवा -
नि सर्वथ तुल्पानि पञ्चलवणानि क्षार
पूर्ववत् कृत काङ्गायनोक्तोऽपिरुग्ण पूर्व
स्मात् । हिङ्गुपाठाभ्युपगमिफलाकटभी-
विल्वमध्यायोरज'कटुकापञ्चकोलकमुस्तकु -
ष्ठक्षारद्वयमुष्ककमधुकोग्रगन्धाविळङ्गमूर्वाजमो-
जेन्द्रयवगुडचन्दिवदारुणि कार्पिकाणि । पृ-
थक् पलाशानि पञ्चलवणान्यैरुच्यमापोध्य
घृततैलकुडुवेन दधिकुडुवेन च सयाज्य कल्या-
णकविधिना दग्धो महाक्षारस्तत्तुल्य । स-
र्वेगरविपनिर्हणश्च । प्राग्भक्त वा वित-
रेत् घृतगुल्ययक्षारान् ॥

क्षिकलावेकस्य क्षार कल्याणकारय
सुबोधः । विरेचनौषादीना क्षार' सुबोध ।
काङ्गायननाम्ना मुनिना उक्त' । पूर्वस्मादि
रति कल्याणकात् । हिङ्गुवादिनो महाक्षार
सुबोध । आपोध्य जर्जरौष्य सुबोधम् ॥

डाडिभरस वा सयवानपाठामहौष-
धलवणगुल्लतक्रम् । यमकस्नेहभृष्टान् वा
सक्तयुक्तान् करञ्जप्रसवान् । दधिडाडिमा
म्लवदरतिन्त्रिणीकमातुल्ललवणमुरा यम-
कसंस्कृताम् । त्रिवृदन्तीगुल्लचित्रकचार्द्वैरीवा-
लमूलकलोणीकासुवर्चलोपोदकाचुचुपणी -
वीरात्रास्तुकपल्लवास्तथा दशशिखिश्वाविह-
गोधामार्जोरोष्ट्रलोपाकर्मशल्यरुमासान् मा

सरसान् यवप्राय चान्न भोजनार्थे । पा-
नार्थे तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमन्त्रमुरा स-
लवणानासवाश्च दीपनीययातहरानारनाज
मस्तु वा मस्कृतम् ॥

यत्रान्यादिभिस्तनान्तैर्युक्तो डाडिभरस ।
करञ्जप्रसव' करञ्जप्राङ्कुर । दध्याद्य-
न्यतमेन संस्कृतान् क्षिपृताद्यन्यतमपल्लवान् ।
दक्षादिमासान् मामरसान्वाभूयिष्ठ चान्नमु-
दावर्तिनो भोजनार्थे शस्तम् । पानार्थ इ-
त्यादि सुबोधम् ॥

अनुग्रहे तु भूयो मदिरामस्तुमूत्रयु-
क्त विरेकम् । सपिप्पलीं वा घृतभृष्टां
सगुडा हरितकीं सकुम्भानिकुम्भा वा ।
द्विविधोपक्रमणीयोदितान् वा तर्पणप्रयो-
गान् । त्रिवृच्चूर्णं वा त्रिफलारसानुवि-
द्धम् । अभयामलकविळङ्गान् वा समात्रे-
ष्टान् सगुडान् माणिभद्रकारुपान् ।
मिश्रकस्नेहं सुकुमारक नीलिनीपृत वा रु-
ल्पोदितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् । गु-
दाश्रये हि दोषेऽपहृते व्याधयोऽपि तज्जा'
मशाम्यन्ति ॥

अनुबन्धोऽनन्तरोक्तया चिकित्सयानु-
पशम । दन्त्या वा द्रवन्त्या वा पिप्पली-
भिर्वा सह हरितकीघृतेन भृष्टा विरेके श-
स्यते । तर्पणप्रयोगः सक्तुप्रयोगः । सम-
त्रिभृत अभयादीनामेकम् । माणिभद्रवटकान्
कुष्ठचिकित्सिते वक्ष्यमाणान् सगुडानवचार-
येदिति सबन्ध । मिश्रकस्नेहो गुल्मे वक्ष्य-

चाभयाविलम्बपाठाशुष्काश्लिष्णुवर्णानि वा ।
मुष्णपिप्पली त्रयपादानेजोपनीर्वा । तिल
द्वाभयाकफान्त्रणपञ्चकानि वा । पिप्पली-
न्द्रयवपाठाशुष्कीर्वा । मरक्ते तु प्रवृत्त आमं
गजपिप्पली मधुरारंरामधुराम् ॥

मध्यमेव इत्यादि सुधोषम् । विंशो
पर्यात्रयुपवास पुवन । जलादीनां वा का-
थ पिपे । जल वाक्कम् । सुस्त जल
दम् । विस्वपेक्षिया विस्वमज्जा । यत्र च
प्रमत्ता प्रयास्ये युज्यत तत्र मायधिक-
जलदानिरोमयोरन्यतरा जिज्ञेय । वचादिच-
र्ग मूत्राक्त कथित चूर्णित वा पियम् ।
वचादीनि तद्वत् कथितानि चूर्णितानि वा ।
तद्वदेव मुस्तादीनि च लवणानां सर्वत्र च-
ूर्णितानामेव प्रयोग । सरक्त आमे प्रवृत्ते म
धुराकैरामधुरा हस्तिपिप्पलीभिलेखमन्त म-
ध्यदापय ॥

अल्पदोष पुनरुपवासयेत् । पान
स्वतिसारिणांस्तु रचानिप्रियाभ्यां कथितम् ।
शुष्क्यतिविषाभ्यां मुस्तपपटकाभ्यां नागर-
धान्यकाभ्यां वा । लुहस्तु लघुपञ्चमूल
पञ्चकोलहस्तिपिप्पलीजलाविलम्बपाठादिहृ-
धान्यकजीरकरुपडीगन्धपलाशहपुष्यायवानी -
तिन्निणीकडाडिमविलसैन्धवरत्नपान यवा
ग्वादि कल्पयेत् ॥

अल्पदोषस्योपवासो यावद्वृद्धितलि
कम् । सर्वस्यातिसारिणस्तृषाया वचादिद्वयैः

कथितानि जलानि यमायोग्य पान मन्त्र
मन्त्रोपध जल्पयामिच्छन्ति । मुद्गोऽति-
नारिणो लघुपञ्चमूलादिभिर्दोषाणवेषया म
युक्तं प्रथमभूतं तातापिधया कल्पाया का-
थादिषया यवामृग्युषादत्तादिममत्र कल्पयेत् ।

विन्मशत्रादुद्गीतकीपिप्पलीमूलैर्मृद-
वातस्य । अनुमतीश्रयजलाविन्मशलादुभि
पित्तोन्त्रणस्य । पिरेच रुपिनः पटपूत
तकम् । मधुमुराधान्याम्लयवागुमण्डान्यत-
म वा । एष त्रयोऽनिलकफत्रो द्रीपन
पाचनी रोगन मद्धादी अन्यथ ॥

मूत्रवातस्य कोष्ठाचलद्वागोर्विल्वशला-
द्वादिभिर्षवागमादिकं करयेत् । पित्तोद्भू-
त्वाशुमतीद्वयादिभि । अनुमतीद्वय माल्य-
र्णाप्रभिवर्णै । मुक्ते रुपितो पटेन उन्मेण
पूत तक्रादिकं पिबेत् । मधु गाढाकम् ।
एष चानन्तरोक्तो लङ्घनान्निमोऽनिलकफ-
त्रत्वादियुक्तो भवति ।

पक्वदोषाऽपि तु योऽतिसार्यते बहु-
शोऽनिलेन विषद सपिच्छ सफेन सश-
लपरिकर्तिक सरोमहर्ष निष्पूरीष च ता
प्रवाहिका विचिसीमिति चाचक्षते । त-
त्रोदावर्तोपदिष्टान्तेनैव विधिना सस्कृता-
शङ्गापक्षितरसान् दद्यात् ॥

पक्वदोषस्य सतो वायुना बहुशो वि-
वदत्वादियुक्तो योऽतिसारस्ता प्रवाहिका वि-
चिसीमिति चाचार्या आचक्षते । तत्र प्र-

प्राहिकायामुरावर्तकविधानेन सस्कृताश्छागमा-
मरसार दद्यात् ॥

गुपाथ चर्चक्षये तृप्यतो यवशुद्ध
मापतिलकृतान् । समेन वा तिलमालि-
त्वयो कल्लेन दधिसरस्नेहयुक्त खड्गम् ।
चित्रकशृङ्गिरेरपूतीरुञ्जयिलवाजमोदैर्वा त-
क्रडाडिमैलाढ्य सन्प्रयोषेतमजितारयम् ।
पथीतिन्निणीकपिलडाडिमक्षारपश्चकोलगरि-
चत्रिकलाघातकीपनिकापाठानमोगजाजी-
वीरकृत्पित्तयज्जगत्प्रास्थिभिर्वा तुल्यभागै-
षन्गुणयिल्वमत्रैर्गुणमुद्गरसन्नेहदधिसिद्धोऽ-
यराजितारय खल्लको दीपन पाचनो क-
च्यो ग्राही विनिसिनाशन ॥

चर्चम पुरीषस्य क्षये तृप्यतो यवा
मिहृतान्युपात दद्यात् । त्रिउरुको घाल-
यिल्वरुक्ष-सर्गौ ताभ्या दधिमरादिभ्युक्त
खड्गम् । चित्रकादिभिर्वा खड्गक तक्रा-
दिभ्युक्तमजितारयम् । शट्टादिभिर्बोधोक्तै-
रुक्तोऽयराजितारयो भवति । गुळादीन्यत्र
मेस्कारगोचरानि अथ खल्लको दीपनत्वादियु-
क्त । विनिमी प्रवाहिनेत्यवैवोक्तम् ॥

दधिसर वा सगुडडाडिम यमरुभृष्टम् ।
यमरुभृष्टान् वा सशुण्डीचूर्णान् सखतून् ।
मापान् वा मुसिद्धान् घृतमण्डोपसेचनान्
परिचोपदृशान् । छागमेपयोर्नान्तरावेरस
डाडिमाम्ल धान्यनागरोपेत स्नेहविपक व्य-
ञ्जन पान च । तद्वत् सुरा यम-

ग्रां पिपेद्वा । शुण्डीवदरचूर्ण दधिघृततै-
लश्रीद्रफाणितोपेतम् ॥

दधिसरमित्यादि सुगोवम् । छागस्य
मेपस्य वा मध्यमासरस डाडिमाम्ल धान-
काफलशुण्डीयुक्त स्नेहे च विपक व्यञ्जन
पान च । यमरुसिद्धा सुरा तद्वद्यञ्जन पा-
न च । दध्यादियुक्त शुण्डीमरयोर्वा चूर्ण पि-
पेत । फाणित शुद्धगुळ, ।

हिङ्गुडाडिममहौषधोपकुल्याचूर्ण वा
वृत्तक्षीरोष्णान्मुमग्रान्यतमेन । लिङ्गाद्वा लो-
प्रयिल्वजलादुगुलास्त्रिकुटुकोत्कटास्तलेन ।
अश्वत्थवातपेतकाथरिख्ड वा गाल्योदन घृ-
ततैलक्षौद्रयुक्त दद्यात् खजाहतदधिसरानुपा-
नमश्रीयान् ॥

हिङ्गवादिचूर्ण घृतादीनामन्यतमेन ।
लो ग्रादीन वा त्रिउरुकेनोल्बटास्तलेन लिङ्गात् ।
सुगोधम् । वातपोत पलाशः तस्य काये-
न सिद्ध शाल्योन्न दध्ना रुहाश्रीयान् स्ता-
केधृतादिभिर्गुक्तम् । तच्च मुस्तया राजमयि-
त दधिसर विषेऽन्यतत् प्रवाहिकाया वचःभ-
ये विधि, ॥

अपि च—

दीपन रोचन कच्य दधि वातहर परम् ।
उद्धनिद्वाहृत्यस्माच्चिरोत्थामपिविनिमीम् ॥

अपि चेति समुद्ये । दीपनत्वादि-
क यदस्माद्धेताश्चिरकालपरूढामपि विनि-
हन्ति । रोचन मधिरुच्य स्वयं रोच-
येन

तृष्णोत्थणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
नान्नरितो धारोष्ण क्षीरमाकाश पिबत् ।
भृत या गन्धर्वहस्तमूलेनाथया विल्वगन्ध-
दुभि । तदेव चान्पत्तुण समूलतैलम् ।
भृतेन या पयसा परिचकृत् द्विगुणतिलक-
रुच्युक्तम् । क्षीरणेन या पिप्पलीम् ।
व्योपसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

तृष्णोत्थण इति सुखायम् । पाना-
न्नप्रतिषेधेन धारोष्णस्य पयसो निधानमन्नपा-
नाशक्तस्य । गन्धर्वहस्त एरण्ड, । अल्प-
तृष्णस्तैवे क्षीरमत्र गुडतैलान्या सह । र-
क्तेन क्षीरेण पिप्पलीम् । व्योपसिद्धेन वा
पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

शलाधिम्ये तु दशमूलकथितेन प-
यसा सर्क्षाद्रेणास्थापनं दद्यात् । अथवा पि-
च्छास्तिमनुवासनं च वातत्रयं पिच्छत्रया ॥

शलाधिम्ये आस्थापनं दशमूलसिद्धेन
सर्क्षाद्रेण पयसा दद्यात् । पिच्छास्तिः श-
ल्लकीपत्रकृतान्तेव । वातप्रयापिच्छत्रयेति
शलाधिम्ये इत्यनेन मन्व्यते ॥

गुदभ्रशे शले चान्द्रादरचाङ्गरीर-
सदग्निप्रारणागरकल्केन भृतमम्लं सपिनि-
राममातुं पाययेत् । मग्निचपञ्चकोलाज-
जीरनिकाविलडाडिमगर्भं या पूर्ववदम्लम् ।
अनुवासयेद्वा दशमूलसिद्धेन स्नेहेन । पि-
प्पल्यादिना वा ॥

अम्लवन्त्रचाङ्गरीरसयोर्द्वयं मिश्रीभू-

ताना सर्पिस्तमस्य यश्चागशुण्डारस्त्र-
स्नेहाश्चतुर्थांशेन । गन्धर्वहस्तमूलं गुदभ्र-
शं च पाययेत् । पूरयन्नेवाम्लवत् क्षार-
नागररहितं मरिचादिगर्भं च कृत्वा पाययेत् ।
दशमूलमिद्धं स्नेहनानुवासनम् । पिप्पल्यादिना
वार्धक्षिकित्तोम्नेन ॥

गुदं चाभ्यङ्ग्यं स्वेदेन मृदुभृतं म-
वेशयेत् । सन्धिद्वयेण चास्य चर्मणा गा-
ष्पणाग्रं कुर्यात् । मृषिकमना र कृत्वा
महापञ्चमूलकपायं च क्षीरे विपचेत् । तं-
न पयसा वातहरद्वयप्रतीयाप तैलं पा-
चयेत् तदभ्यञ्जनं पानेन च सुकृच्छ्रमपि
गुदभ्रं साधयति ॥

गुदमनिसरतो निस्तुतं सन्तं यथोक्ते-
न प्रकाशेन प्रवेष्टयेत् । सूत्रम्यातोक्ते गोष्प-
णाग्रं चर्ममेवेत्येव कृत्वा तेन गुदं
वर्धयेत् । सन्धिद्वयेण हि चर्मणा सुतोऽस्ति-
शयनं न पीडयते । महापञ्चमूलकपायस्ते-
लमम । तद्वा क्षीरम् । मृषिके स्त्रेक-
सरया न विगथिता तत्सम्काशादनाम् ।
वातत्रयव्यकल्कः स्नेहाश्चतुर्थांशेन ॥

अथान्यं मां गन्धात्तं जगामासत् ता-
भ्यामभ्यङ्ग्यं ॥

पिच्छातिसाम्पि साममादौ तीक्ष्णव-
ज्यरौषधैर्वातातिसारवत् पाचयेत् । तृष्णा
या मशारिनाभूनिच ज्वरविहितमम्लं प-
दङ्गमवधारयेत् । उपोषितस्य चान्नकालेऽभी-
रुहस्वपञ्चमूलकलाद्वयमभ्यपण्यादिमृदुमधु -

तित्कटपिनट्व्यानिर्घृष्टयुक्तान् कालविमण्ड-
पेयासक्तुयूपरसादीनिपदम्लाननम्लान् वा
कवोष्णान् सुशीतान् वा सक्षौद्रान् ॥

पित्तातिसारमित्यादि सुबोधम् । ज-
रविहिते घनादिके षटङ्गे शारिराकिरातीत-
चे अधिके सशोऽयं पित्तातिसारे प्रयोगः ।
सात्रपित्तातिसारिणोऽत्रकाले न्याः । दिक्कालवि-
द्वैशोऽभीर्वादिनिर्घृष्टयुक्तान् मण्डादीन् सक्षौ-
द्रान् यथोक्तान्प्रचारेदिनि सपन्थ । ज-
भीह शतावरी ॥

अनुबन्धे तु मूर्वातिविपेन्द्रयवहरिद्रा-
रसाज्जनानि कथितानि पिबेत् । केवल वा
वृक्षकवीजम् । पाठागुल्मीकटुकाकिरात-
तित्तानि वा । हरिद्रादिगण वा । वत्स-
कर्वाजातिविपात्रित्वागुमुस्तानि वा । तण्डु-
लौदकेन रातिविपात्रकृन्तनफलानि स-
क्षौद्राणि । चन्दनाशीरशुण्ठीलोघनीलोत्प-
लानि वा । नागरोत्पलघातकापुष्पहादि-
मत्तचो वा । कमलोत्पललोघमोचरससम-
द्रातिलान् वा । मधुकृष्णिनेरदीर्घघ्नन्त-
त्वचो वा । मधुयुक्तानि शर्करापत्रकेसरमु-
स्तापयस्याच दानानि वा । शाल्मलीघ्नन्तकृ-
त वा शीतकपाय मधुमधुकोपेतम् ॥

अनुबन्ध उक्त्या चिकित्सयानुपशम ।
केवल वा वृक्षकवीजम् । वृक्षक कुटज ।
पाठादीनि वा कथितानि । हरिद्रादिगण वा ।
वत्सकर्वाजादीनि वा । अतिविपादीनि वा मधुयु-
क्तानि । शाल्मलीघ्नानि शल्मलीपत्राणि ।
तेषां शीतकपायो मधुमधुयष्टीयुक्त

मधुकमिवद्गुरुद्वद्वात्तदाडिपाकुरक्-
त्केन वा दधियुता यवागु खलक वा ।
विल्वकपित्यजम्बाम्रास्थभिर्वा । मधुयुक्तान्
वा लोधागुष्ठाभियद्गवादिगणान् काथादिपु-
पृथक् कल्पितान् । श्यामादिमहाकपाय वा ॥

वध्ना सदुक्ता वा यवागु मधुकादि-
कल्क दत्त्वा पिबेत् । मधुकादियुक्त दधियु-
क्त खलक वा पिबेत् । विल्वान्भिर्धवागु
खलक वा । लोधादिगण काथादिकया
पञ्चविधयापि कल्पया माक्षिकयुक्त* । उ-
द्वदमष्ठादि प्रियङ्गवान्निश्च । महाकपायस-
ङ्गदोक्तश्यामादिको महाकपायश्च ॥

शूलार्तस्तु रुक्षकोष्ठो घृत सक्षारपि-
बेत् । क्षीर वा बृहतीपलाशुमतीकच्छुरा-
मूलोसद्ध मधुककद्वद्वाजमोदशर्करावचूर्णितं
सतैलसौद्रम् । क्षीरमेव वा धारोष्णम् ॥

निरामकोष्ठ सर शूलार्तो घृत यव-
क्षारयुक्त पिबेत् । बृहत्यादिमिद्ध वा धीतं
मधुकाक्षवचूर्णित तैलमाक्षिकयुक्त पिबेत् ।
केवलमेव वा धारोष्ण क्षीरम् ॥

उल्लान् विनद्धमलो विग्नार्थं त्रिद्व-
लाचूर्णयुक्त वा पलाशफलहाथमिद्ध वा प-
य पीत्वा पय एव क्वाण्णमनुपिबेत् ।
एवमेव च त्रायमाणया श्रुम् । तनो नि-
स्सृष्टे शकृति पुराणेऽनिमार्ग नान्तिमेति ॥

यस्तु वृद्धवान् विनद्धमलो ॥ १९५ ॥
फलाचूर्णयुक्त पय पीत्वा

यदुत्पादितं पुन स एव विजलरमाग्री क्षी-
रापुरात वा विद्याम् ।

मदुत्पादितपदगुतिनिगमनमन्त्रो-
त्तरस्यष्ट मिदं वा मञ्जुष्ट क्षीर पिबेत् ।
यष्टीश्लोत्रशशिवाभिर्वा मृद ममभुमितम् ।
तद्वत् कृष्णनिष्ठसप्तहोत्पल्यष्टांमधुभिः ।
शकपिञ्जलपाराततण्डुलीयममृदकाप्पयेयी-
जादिरसाय संवेत । घृतघृष्ट वा रक्तपा-
न मार्गं वा । पूर्वोक्तान वा पुटपारात
मधुकृष्णमृत्तिकापुटपारुक्त वा सगुण-
पिबेत् तण्डुलोदकेन । तेन वा ममाभि-
क कलिनीकान्तम् । अथवा समिताक्षौद्र-
चन्दनम् ॥

मदुत्पादियुक्त मञ्जुष्ट क्षीर वा पि-
बेत् । यष्ट्यादिभूत माधिकशर्करायुक्त क्षी-
रम् । तद्वदिति ममभुमितं यष्टीमधुर्मधु-
ष्टी । शशदिरसाय भवेत् । अथवा
मृगमय वा रक्त घृतघृष्टम् । सुबोधम् ।
तेनेति तण्डुलोदकेन । कलिनी गन्धप्रि-
यङ्गु ।

गुदरोगे वक्ष्यते । विच्छिन्नाणि शल्म-
न्यादीनि तेषां शर्ममेव । एतादृशं नर्पि-
मुबोधम्

यदा पुनरांशुना पिष्टं घट्टं सगोणि-
तमल्पान्प मफेन कृष्णदुपरेष्यत तदा पू-
र्योक्तं पिञ्जलास्ति दद्यात् । मधुरां पथसि-
डेन च सर्पिषामनुगमयेत् । प्रायेण हि दुर्ग-
लमुदा गुदाश्रयापण्डितो भरन्ति । विशेष-
तश्चिरकालातीसारिणः । अतिमागतिमृद-
चौ म्यस्थानवल्गुदो ग्राधु पित्तमनुग-
मवाप्य दुर्जयतरो भरति । तस्मात्तेषाम-
भीक्ष्णमनुगमनं प्रयुज्यते । गुददाहे पुन-
पटोलमधुकृष्णमधुकृष्णरितृसादिरुपायेण मधु-
तश्चरकरासीष्टेण क्षीरेण वा गुदं तदामक्षा-
श्च प्रदेयान् सिञ्चेत् । शतधातादिभिर्घृतैश्च
पिचूनभपद्माश्च दद्यात् । पटोलाग्नीनामेव
च कल्केन सघृतेन मदिद्यात् । तत्पुं-
पातकीलोध्रमापचूर्णेन च पायुदारमचूर्णे-
येत् । एवमेव च शूलं वातहर्यन्त्ये-
रुपाचरेत् । य पुनरेतन्मयं विच्छिन्नाग्ने-
वेत स ग्रीव गुदरोगोऽपि रक्तं कुरु ॥

वन्धे च पित्रे कपाय मुस्ताभयाशुष्की-
विल्वशलाहनाम् । वचात्रिजम्बूतीरुधानि
कादेवदारुणा वा । पाठातिरिपाकृष्टचव्य
कटुरोहिणीना वा चित्रकपिप्लीहपिप्प
लीमूलाना वा । सुखाम्बुना वा हिहग्रा-
द्यमलसकोक्तम् । पथ्यासन्ध्याशुष्कीचूर्ण वा ।
लिङ्गाद्वा त्रिकटुचूर्णं शौद्रशकरोपेतम् ।
कपित्थं शौद्रेण वा । कटफलं वा पिप्प
लीर्वा । पूर्ववच्च सर्वं प्रातपित्तामरक्तस-
सर्गमेपेक्ष्य यथायथपुरुषरूपयेत् । सञ्ज-
प्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽभिके व
चात्रिल्वपिप्पलीकृष्टशलाहानरुक्तसलवण
पिञ्जाशस्तिमनुवासनं च कोष्णेन निर्वृते-
लेन बहुशो वचादिगणभेजेन वा तैलेनेति ।
भजति चान् ॥

श्लेष्मातिसारे प्राग्वत्सुखमानाभ्यायो
कविधानेन । मुस्तादि, वचात्रि, पाठादि, वि-
जम्बादि, काषा यथायथं योज्या । त्रि-
कटुचूर्णं शौद्रशकरोपेतं लिङ्गात् । कपि-
त्थं वा कटफलं वा पिप्पलीर्वा शौद्रेण ।
सुनोधम् । कोष्णेन पिञ्जशततेलेन गृह्णा-
न्वासनम् । वचादिगणभेजेन वा तैलेन ।
भजतीत्यादि शैली ॥

स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षयात् -
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात् तस्या जयेत् ॥

अतिसारवतो लङ्घनदिनातिसरणेन च
क्रमेण कफे क्षीणे श्वे स्थाने पक्वाग्रये मा-
रुतोऽवश्यं वर्धते । स च मारुता वृद्धः

सहसा हन्यात् । तस्मात्त मारुतं त्रर-
या जयेत् ॥

भीमोकाभ्यामपि मरुच्छाघ्रं कुप्यत्यतस्तयो ।
कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाभासनानि च ॥

भीमोकाभ्यामित्यादि गुधाघम् । त-
योऽसि मीनोक्त्वा ॥

यम्बोचारादिना मूत्रं पवनो वा भवतेति ।
दीमात्रेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदगमय ॥

यम्बेत्यादि विगतातीमारुक्षणम् ॥

आमस्य पाको मलसद्बहोऽनु
न सद्बहे रग्मुदनाभिजन्मा ।
विलङ्घनैर्ग्राहिभिरीरणैर्ग्रा
क्रमेण त्वैवैरिषिभिर्विधेय ॥

विलङ्घनान्निरीपधाहारैः क्रमेणाम-
पाकादिविधेय । प्रथममेवातिसारे ल-
ङ्घनैरामस्य पाको विधेय । अनु च स
मीग्नैर्ग्राहिभिर्मलमग्रहो विधेय । न स-
द्बहे सद्बहो विना गुदादिजन्मा रग्मज-
ति । अत एव सनीग्नैरुपशम । अ-
थवा सद्बहे मुदनाभिजन्मारुहन् भवतीति
स्पष्ट एव सवन्ध ।

१ रिक्तकोष्ठस्यत्यादिना र्ग्राहीत्यन पु-
रीपचन्वहतुं प्रदश्यते ॥

न रिक्तकोष्ठस्य पुरीपचन्वो
न रूक्षकृते सुहितस्य चाति ।

पित्तास्रतोऽन्यत्र न चातिशीतै
रस्युष्णतीक्ष्णैर्न रुदाचिदेव ॥

रिक्तकोष्ठस्य श्लेष्माद्युलेपकालिप्तको
ष्ठस्य पुरीषबन्धो न भवति । रूक्षकु-
क्षे क्षीणग्नेहस्यातितृप्तस्य च पुरीषबन्धो न भ-
वति । पित्तास्र वर्जयित्वान्यत्रातिशीतं पु-
रीषबन्धो न भवत्येव । अस्युष्णैरतितीक्ष्णै-
श्च न कदाचिदेव ॥

खल्वरसदाधिका यमरुदादिमसारकृता ।
दधि सगुड पयोऽसिततिलाश्च सुनर्जरिताः ॥
सल्लग्नमारुतप्रगणसाधिततैलमल
घृतमपि वा प्रवाहणकृता विजयेत रुजाम् ॥

इत्यतीसारचिकित्सित नामै
कादशोऽध्यायः ॥

स्रग्नादिकैः प्रवाहणकृता विजयेत रु-
जामिति भवन्धः । प्रवाहण निस्तननम् ।
यमरुटादिमरुतान्या कृता स्रग्नादिका ।
स्रग्ना कल्युषः । रसो आमरस । इ-
ध्रा मरुतो दाधिकः । सगुड दाध ।
तथा केवल पयः । असिततिला कृष्ण
तिला । सुनर्जरिता क्षुण्णा । सल-
वणेन वातप्रगणेन सूत्रोक्तं साधित तैल
वा घृतमपि त्रैति सर्वमलं प्रवाहणकृता रु-
जा विजयेतिति ।

इतीन्द्रविगचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहस्याख्याया
चिकित्सिते पञ्चादशे ।

द्वादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य ग्रहणीदोषस्य चिकित्सा-
प्रदर्शनार्थाध्यायः अभ्यते ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सित व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

ग्रहणीसमाश्रित दोषमादावेव यथा
स्वमजीर्णानुसारतो मात्राशीतीयोक्तविधाने
नोपक्रमेत । अथातीसारविधिना च । आ-
मपाचनार्थं पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभेषजका-
थम् । तच्चूर्णं वा सुखोदकेन, तेन वा
शुण्ठीम् । तद्दूदादिर्गमं ससैन्धवम् । वा
रुणीमण्डेन वा गुल्मविध्युक्त तिलवणादि
चूर्णम् ॥

यथाम्बमजीर्णानुसारत इति । कफ
वातपित्तेष्वाभिवृष्ट्यविदग्धात्यत्रिविधाजीर्णा-
नुसारत इति यथास्वशब्दस्यार्थः । उपक्रमेत
चिकित्सेतुः । तदित्यनेनातन्तरविधानप्राधान्यात्
मुस्तादिकाथः परामृश्यते । तेनेत्यनेन सु-
खात्क परामृशति । ससैन्धव वचादिव-
र्गम् । तिलवणादिक चूर्णं गुल्मविध्युक्त
वारुणीमण्डेन ॥

सप्रसाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
विडलवणयुक्तान् तिलवणयुक्तान् चित्रान्

डाडिमाम्भसा सरुफ या । अतिमा
न आमशूलेऽलभकोक्त हिङ्गरादिमुष्णा-
म्भसा पिपेन् । छर्दिशूलानाहा^१नुग्र
न्धिषु तु मरिचाजाजिर्मावर्चलाभया ।
सपित्तकफ चापे कटुकेंद्रयपटापिप्ली
मूलत्राभयानागराणि कथितानि चूणि
तानि वा ॥

* मूलवर्धनमरुजिह्वाम्भसा ॥

विस्वादीन डाडिमाम्भसा सविडलव
णान मप्रवाहे पुरीषे मरुके वा वर्चसि ।
अलसन्मधिकृत्य सूत्रस्थानोक्त हिङ्गरादिम
तिमात्र आमशूले । उर्धादिषु मरिचापीनु-
ष्णाम्भसा । आमे पित्तश्लेष्मसयुके प्रवर्त
माने कटुकादीनि कथितानि चूणितानि वा ॥

भोजनकाले च पञ्चकोलपरिगृहीत
पटुलघुदीपनीय पेयादिकमुपकल्पयेत् । पे
या या नागरातिविषाभ्या तक्रडाडिमट्टक्षा
म्लाम्लाम् । पाने च तक्रमस्त्वारनाळमदि-
गरिष्ठानतीसारनिर्दिष्ट चाम्बु । यत्रानी
पण्यामलरुमरिचानि त्रिपलिकानि लवण-
पञ्चक च पलाशकमेकतश्चूर्णयित्वा कसे
सद्योमथितस्यामुनुयात् । ततो व्यक्ताम्ल
कटुक जात पिबेत् । एष तक्रारिष्ट परम-
मिदीपनोऽशोगुल्मजठरश्वयधुकुम्भमेहहर ॥

गतदनन्तरोक्तमामपाचन कुर्वतोऽन्नका-
ले धुमुश्या पटवादिगुण पेयादिक पञ्च-
कोलेनानेक लपपरिगृहीत कल्पयेत् । नागरा-
तिविषाभ्या पेया तत्राद्यन्यतमसिद्धत्वादम्ल ।

पानयादि सुबोधम् । कसोऽष्टाविंशत्यधिक
पलाना शतम् ॥

अपि च—

ग्रहणीदोषिणा नरु दीपनग्राहि लाजवात् ।
पथ्य मधुरपात्रित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥
कपायोष्णविस्फापित्वापूक्ष्णराच रुके हितम् ।
पाते स्वाद्रम्लसान्द्रयात् सद्यम्भमविदाहि तत्
तस्मात्तक्रमयोगा ये जठराणां तथार्थसाम् ॥
विहिता ग्रहणीदापे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥

अपि चेति ममुग्ये । गोपात्रादि-
योगाग्राधौ पथ्यम् । मधुरपात्रित्वादिना
दोषाणाम् । विकापि मे^२ प्रभृतीना कर्श
नशीलम् । उदरे ये तत्रययोगा अर्गस्तु
च तान् सर्वान् महणीदोषऽपि प्रयोजयेत् ॥

डाडिमरुपित्थट्टक्षाम्लाम्नीकाना पृथक्
पृथक् कुडुन लक्षणपञ्चरुडुन^३पूषणतिपल
शर्करापलाष्टर चैकथ्य चूर्णितमक्षपाने प्र-
णीतमजीर्णावचिन्वासकासश्लेहगुल्मग्रहणी -
हृत्पाण्डुरोगत्रय । परिपक्वाम च मास्तग्र-
हणीरोगिणमग्निसन्धुलणार्थं सापि पाययेत् ।
द्विपञ्चमूलपञ्चकोलसरल्लमुरदारसुरभिगजपि
प्लीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनारना -
लेन वा पाचयेत् । तेन पात्रावशेषेण प-
ञ्चन्यणद्विधाराम्लचदरयुक्त सर्पिर्विपिकमथ-
वा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपञ्चमूलाभयारास्ता-
जाजीश्रन्यिरुपडीविजङ्गरभ्यमाद्रुमातुलुङ्गको -
लाम्लीकाडाडिमस्तरसशुष्कमूलकाथमस्तुत -
त्रशुक्तमसन्नासौवीरकतुपोदकारनाळोपेत प-
रमग्निदीपनमग्निघृताग्न्यम् ॥

हाडिनाथ मुषोधम् । द्विपञ्चमूलादी-
नि मस्तुना काञ्चिकेन वा काथकम्पनया
पाचयेत् । सुभि गन्धसुरा । पञ्चलव-
णादिय स्नेहाद्युत्थायेन । अस्मिन्नेय द्वि-
पञ्चमूलादीनामारुतानेन मस्तुना वा काथे
पञ्चलवणादिक दत्वा सैन्धवादिगर्भ दाय-
ते । तथाद्रिकादिभ्यस्स शुण्णमूलककाथ म-
स्त्वादीनि च । पृथग् स्नेहसम विष्णात्
पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्मर्तव्यम् । स-
तुपधितुपयवकृते सौवीरकतुषोदके भवतः ।
आरुताऽ काञ्चिकम् ॥

अथवा चण्डचित्रकपाठातेजोवतीपिप्प-
लीमूलानि कुडुयोन्मितानि मुस्तद्विकुडुपमा-
स्फोतनातीनिम्यसप्तच्छन्दाश्चमारुकरुकोटक-
पटोलपल्लवानां च मुष्टिं मुष्टिप्रमन्तर्नखमुद-
कद्रोणे परत्वा पादावशेषमनतारयेत् । अ-
र्धपलोन्मिता चात्र कलिकता दद्यादतित्रि-
षा कृष्णाशारिवाभद्राश्च द्विपलांश्च सैन्धव
पिळ यवक्षार च मागधिकायाश्चतुष्पल पा-
त्र च घृतस्य एतदगस्त्यनिर्मितमलमनल
जननम् ॥

आगस्त्य घृत मुषोधम् । आस्फोता-
दिपल्लवाना प्रलेपे मुष्टे । नात्र पल
मुष्टिरिति प्रदर्शनार्थमाह । अन्तर्नख य-
स्मिन् मुष्टौ पल्लवगर्भे नखाणि दृश्यन्ते ।
भद्रा कृष्णाशारिवा ॥

उदीपिते तु किञ्चिदनले विरद्धमलमा-
स्थापयेत् । ततो जिते

रण्डतैलेन तिलरुसपिपा वा क्षारवता मिश्र-
कस्नेहेन वा त्रिरेचयेत् । कृतससर्गरुमचवद्ध-
वर्चसमनुग्रामयेद्वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धे-
न तैलेन । ततः पुनरपि लम्बन्नभोजनः स-
पिरेव यथाग्निमलमल्पशोऽवचारयेत् । अ-
ग्निघृत च छदित्रिवन्धशूलश्वासकासिन स-
र्वाजपूरकरसम् । अभ्यङ्गार्थं च तैलमग्नि-
घृतौपधैः साधयेत् । अनिलरुफससर्गे तु
चूर्णम्पेपावौषधानामुष्णोदकेन पिनेत् ॥

उदीपिते किञ्चिदनले स्नेहेनेत्यर्थः ।
तत इत्यास्थापनस्य पञ्चात् मुषोधम् । छ-
र्वाग्निमत सधौजपूररसमग्निघृतमवचारयेत् ।
प्यामिति घृतपाकनिर्दिष्टानाम् ॥

पित्तदुष्टाया तु ग्रहण्यां स्वस्थानग-
तमुत्तिष्ठ द्रवमनलनिर्वापण पित्तमास्थापनेन
वमनेन वा निर्हरेत् । तिक्तलघुद्रव्यैश्च कृ-
तससर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनावलेह-
मुष्णाम्बुना वा वात प्रणयेत् । भूर्वाकि-
राततिक्तपर्पटकवचाचन्दनमुस्तत्रिफलकुत्राय-
माणायवानीकलिङ्गत्वरूपफलकदुरोहिणीदेव -
दारुदार्वात्वरूपककोशीरारिष्टपटोलपत्राति -
विपासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिशुराजचूर्णम् । अ-
थ हि ग्रहणीदोषशूलान्तिसारपाण्डूद्रोगगु-
ल्मज्वरप्रमेहकामिलामुखरोगारोचकनिवर्हण ।

पित्तदुष्टायामित्यादि मुषोधम् । अ-
नलनिर्वापण शमनम् । ससर्जन पेयादिक-

वा दोषशोषशमनार्थं प्रणयेत् । अथ ति-
क्तवश्चूर्णो ग्रहणीदोषान्निवर्हण ॥

भूनिम्बत्रिकदुरुकडुकाशुस्तेन्दुयवा स
माश्वित्रकभागौ द्वौ वृद्धचत्वग्भागाश्च पाड
श्च सर्वेष्वेकत्र चूणितं समुलशीतोदक पीतं
समानं पूर्वेण । नागररसाञ्जनातिविपाधा-
तनीघनपाठाकलित्वत्त्वग्वीजत्रिलकदुःखा स
क्षौद्रास्तण्डुलाजुपीता पित्तग्रहणीविकार
रक्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिक गुदशूल च
व्यपोहति । ततश्चैव शमितपित्तोदरकस्याग्नेः
स्थिरीकरणाय सपि पूर्वोक्तमूर्त्तादिकायेन
शाग्निवास्फोतसप्तपर्णादिरूपकेन्द्रयपरीराभू
निम्बधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्वापकुल्या-
नीलोत्पलगर्भसिद्ध पानाय प्रयुज्यते कुष्ठो-
क्तं वा तिक्तकम् ॥

भूनिम्बादीनां परम्परसमानामेको भागो
द्वौ भागौ चित्ररजस्य उत्सकस्य त्रयो भा-
गा योऽटशेति सर्वं मिश्रीकृत्यावचूर्णयेत् न
त स्तोत्रं गुडमुदितेन शीतोदकेन पिबेत् ।
नागराद्यश्चूर्णं सुगन्धं । बीजं कलित्वै
व । मूर्त्तादीनां चूर्णोपधानां क्वाथेन आ-
रिषादिना चृतम् ॥

श्लेष्मदुष्टाया पुनर्ग्रहण्या मागधिरा-
सिद्धार्थकलकृतीक्षणेन मदनफलरूपायेण पु-
न पुनर्वामयेत् । अद्यातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो नि-
वापयति । ततः कृतपेषादिक्रमस्य लवण-
सारांशकडुकृतकटैरथोक्तैरन्नपानौषधैरनल-
मुत्तेजयेत् । मज्जिप्राचितकारप्करकृमित्रम

धूकपुष्पाणि त्रयाद् द्विकुडुनार्धाद्वकाद्वार्ध-
द्रोणद्रोणाशान्यपा द्रोणत्रये क्वाथयेत् । द्रो-
णशेषश्च पूतशीतं स निर्युहो मधुद्विप्रस्य-
वाश्चन्दनोशीरसुक्ष्मेलागररूपितं जतुसृतं पूतं
कृष्णमधुपुपितो मासमासवः । सर्वद्रोष-
त्रोऽग्निजननो बृहण शोषदुष्टादिलाभमये-
हानाहगुल्मपाण्डूद्वोगजिघ ॥

श्लेष्मदुष्टायामित्यादि सुगन्धम् । अ-
न्यातुर्देहं जलभागः । सुगन्धम् । मस्त्रि-
ष्टाया द्वौ कुडुबौ । चित्रकस्यार्धादकः ।
भलातकानामाढकः । त्रिजङ्गानामर्धद्रोणः ।
मधूकपुष्पाणां द्रोण इति त्रयार्थः । शु-
रस्य यत् द्रोणादि तद्दिगुणमप्रसिद्धाद्वैप्रयो-
गस्य द्रव्यस्य । रूपितं कुम्भमन्तलिप्तम् ॥

मधुरपुष्पाणां स्वरसोऽर्धवशेषकथि-
तः क्षौद्रपादपुक्तं सर्वेषां समानं पूर्वेण ।
अनेन द्राक्षेक्षुराध्वर्यफलस्वरसासवा व्या-
ख्याता ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसस्य कथनेनाधान-
शेषस्य सतश्चतुर्थेन भागेन माक्षिकं देयम् ।
मधूरूपस्वरसवद्द्राक्षादिस्वरसैरप्यासवा क-
र्तव्या इति व्याख्याता ॥

दशमूलवीरारजनीत्रिकलाजीवरूपं भ-
काणां पृथक् पृथक् पञ्चपलान् भागानप्य-
वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शीतिभूते गुल्लु-
लादय दद्यादध्वकुडुन च माक्षिकात्तन्म-
पाथ चूणितान् मुस्तमियद्गुमाञ्जिष्टामधुक-

विलङ्घ्यवशात्परलोधान् एषोऽर्धमासस्थितो
मूलासवोऽयं समानं पूर्वेण । महारक्षका-
ण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्डं लवणत्रयत्रिपलं
पक्वार्ताककुडुपं चित्रकमूलपलद्वयं चान्त-
र्ध्रुमं दग्ध्वा वार्ताकरसेन गुळिकां कु-
र्यात् ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्ना-
मविपृचिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपाण्डु-
श्वयथुमेहारोचकगुल्महरा ॥

अपा बहः, रुहस्रद्वयमष्टचत्वारिंश-
धिकं शतम् । माक्षिकस्याधिकुडुपश्चत्वारि पला-
नि । मुस्तादीनां तु प्रत्येकं द्वे पले अर्धकु-
डुपं । मूलासवो नाम्ना । महाघृथः सु-
धा । लवणत्रयस्य मिश्रीभूतस्य त्रिपलम् ॥

दशमूलार्कमूलदन्तीत्रिवृच्चित्रकास्फो-
तपाठारास्तास्तुहीकाण्डानां पृथग्दशपलान्
भागान् कपालोदरे दग्ध्वा क्षारमुदकद्रो-
णैश्चतुर्भिः काथयेत् । पादावशेषं च पूतं
पुनः पादावशेषमेव कथितावतारितं गुळप-
लशतोन्मिश्रमाधिश्रयेत् । घनीभवति च त-
स्मिन् सुश्लक्ष्णरजसा वृश्चिकालीद्वययावश-
कानां त्रिंशत् पलान्यावयेत् । त्रिंशदेव व-
चाभयाव्योपचित्तराणाम् । द्विपलं च पृ-
थक् पृथक् हिङ्ग्वम्लवेतसयोः । ततोऽङ्ग-
मात्रा गुळिकां कृत्वा यथानलग्नपयुक्तां स-
मानां पूर्वाभिरजिकां वा । अशीतोहिता-
श्च क्षारनकारिणान् घृतान्यन्नपानं च से-
वेत । पदपलं भङ्गात्तन्घृतं धान्वन्तरं
च । सन्निपाते तु पञ्च कर्माणि कुर्यात्-

यानस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति । भव-
ति चात्र ॥

दशमूलादिभाराम्भसश्चतुर्भिर्द्रोणैश्चतुर्भा-
गावशेषं काथयेत् । ततः परिस्तुतमुदकं नि-
क्षारं केवलमेव पुनः पादशेषं काथयेत् ।
ततो गुठेन चमिश्रयाधिश्रयेत् । पाकाय
सुल्गमारोपयेत् । वृश्चिकात्रयादीनां पला-
नि त्रिंशन्मिश्रीभूतानाम् । तथैव वचानी-
नाम् । हिङ्ग्यादीनां पृथक् द्विपलम् । सु-
बोधम् । मघातरुघृतं कफगुल्मोक्तम् । धा-
न्वन्तरं दशमूलेयादीनां प्रमेहचिकित्सितं व-
क्ष्यते । भवति चात्रेति रीतिः ॥

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पपात्रेदीपनं रुक्षतित्तकम् ।
योज्यकृशस्यव्यत्यासात्स्निग्धरुक्षकफोदये ॥
क्षीणसामशरीरस्य दीपनं स्नेहसयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललघुर्णैर्गुक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
मलमामं कफे क्षीणे मन्दाभिर्योऽतिसार्थते ॥
सं पिवेत् सर्पिणो गात्रा दीपनीयौपधैर्युताम् ।
प्रसन्नो मार्गमापन्नः स्वसमानोऽनिलस्तथा ॥
अग्रे समीपचारित्वादाशु प्रकुरते पलम् ॥

प्रमेहं इत्यादि सुबोधम् । वृशस्य
वफोदके पर्यायणं स्निग्धरुक्षं योज्यम् ।
तित्तं यतिकृच्छित् । स्नेहेन समिद्धस्य गु-
र्द्वयत्र शमाय नात्र पर्याप्तम् । आमं मलम-
पकं पुरीषम् । तथेति दीपनीयौपधैर्ययुक्त्या

मपिवा माप्रया समातो तामानित् मयमा
गंदापन्न प्रमन्न शुद्ध. मन्नमेवम् प्रशुक्त ॥
पुरीष यस्तु कुन्नेण कठिनन्यादिमुञ्चति ।
स घृत लणैषुक्त नरोऽन्नाग्रह पिबेत् ॥
रौक्ष्या मन्देऽनत्रे सपिस्तं या टापनै पिबत् ।
क्षारचूर्णमवारिष्टान् मन्त्रे स्नेहानिपानन ॥

यो नर कठिनत्वादतोभ्रिरेण पुरी-
ष मुञ्चति साऽन्नावप्रह घृत पिबेत् । अ-
न्नमवप्रह प्रतिपन्थो यथ्य अन्नात् पृथमित्यर्थ ॥
उदावर्तात्तु योक्तव्या निरुद्धस्नेहस्तय ॥
दोषातिष्ठत्या मन्देऽग्नौ सशुद्धोऽन्नविधि चरेत्
व्याधिषुक्तस्य मन्देऽग्नौ सपिरेत् तु दीपनम्
अन्नापनासक्षामत्वेयवाग्ना पाययेत् घृतम् ॥
अन्नापपीडित यस्य दीपन वृहण च तत् ।

उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरुद्धा स्नेहाः व-
स्तयश्च योज्या । अन्नविधि पेयादिक्रम । सपि-
रेवेति फेवलस्य निरौषधस्य सपिष प्रयो-
गप्रदर्शनम् । अन्नादिभिर्मन्त्रे यवाग्ना घृत
पाययेत् । तथास्नेन तत्कालेपयुक्तेनावपी-
डित सत् यस्यत्वादियुग अवति ।

दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशान् नरान् ॥
प्रसहाना रसै. साम्लैर्भोजयेत् पिशिताश्विनाम्
लघूष्णरुदुशोषित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मासोपचितमासत्वात् पर च बलवर्धना ॥

दीर्घकालप्रसङ्गान् बहुकाल व्याध्य-
न्तरस्य तत् तत् क्षाम-
त्वादियुक्तान् नरान्

एव तेषा रमैर्भाजयन् । ने पिशिताग्निन
प्रमत्ता न्युत्वादिभिर्गुणैर्भाजयन् दीपयन्ति ।
तेषा प्रमत्ता यन्माम तरन्ते मातो यत
उपरित भवत्यतस्ते पर यन्मभेता ॥

स्नेहासवसुरारिष्टाङ्गणैर्वाग्निनाशनं ।
सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य यन्ममेव उपते ॥
दीप्तो यथं स्यान्मुद्य वायाऽग्नि भाग्नारुभिः
सस्नेहजायते तद्दाहारेः फोष्टगोऽनलम् ।

स्नेहाद्य पथ्या अपि ग्रहणीदोषे
मात्रादिभिर्नैवयवाग्ना यन्ममेवपुता रोगा-
यैव भवन्तीति प्रदर्शयार्थमाह । यथा वा-
होऽग्नि सारदाग्निर्दीपयामीन् स्थिरश्च जायते
तद्दाहारेऽग्नि सारदाहारेर्जायते ॥

तस्य चाहारयोगस्य समयोग एव
माधुरिङ्गि प्रदर्शनार्थमाह ॥

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो ज्ञातीन्धनाट्ट ॥

नाभोजनेत्यादि । यथा वाहो व-
ह्निरिन्धनेन विना न दीप्यते तथा काया-
ग्निरभोजनेन । अल्पश्च वह्निर्वह्नेनप्रेनेमाष्ट-
तो यथा न दीप्यते तथा कायाग्निरल्प-
तिभोजनात् ।

ये चोक्ता विषमाद्याल्योऽग्रय, तेऽपि
स्युर्ग्रहणीदोषा इति निदानस्थान उक्त तत्र
विषमस्य मन्दस्य च वातश्लेमाचिकित्सयैव
आयेण प्रतीकार प्रदर्शितः । रौक्ष्यस्य त्वमे

प्रस्तुतस्य व्याधिष्वैलक्षण्यान् महारोगत्वाच्च
पृथग्व यदेत्यादिना कारण चिकित्सित
चोच्यते ।

यथा क्षीणे रुफे पित्त स्वे स्थाने पक्वानुगम्
मृद्व् वर्धयत्यग्निं तदासां सानिलोऽनलः ।
पक्त्वान्नमाशु धातूश्च सर्वानोजश्च साक्षेपन ।
मारयेत्स्यात्सनास्वस्थोभुक्तेर्जिणितुताम्यति॥
तृदकासदाहमूर्छाया व्याधयोऽत्यग्निसभया

स्वकारणात् फफुष्वे सति यदा स्व-
स्थाने पित्त वातानुग मृद्व् भवति तदा त-
दग्निं वर्धयति । मृद्वे चाग्निं सव युराग्निरन्न
पक्त्वा रसादींश्च धातून् पक्त्वा त्रमेण
चौज, सभिप्रस्तोक्तव नयन् मारयेदपि ।
अतः स तीक्ष्णाग्निर्भुक्ते भोजने कृते ना पु-
रुष, स्वस्थः स्यान् । जीर्णे त्वत्रे ता-
म्यति । तेन चाग्निना वृद्धादयः सभवन्ति ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरै ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्वस्थोपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तर लब्ध्वा यथैन न विपादयेत्॥

॥ चालाग्निं गुर्वाद्यैरन्नपानैः शान्तिं
नयेत् । दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः । सुगोधम् ।
अथेति तीक्ष्णाग्ने । अन्यथाग्निर्निरिन्धन
सन् अन्तर इदम् प्राप्त कदाचिद्यापाद-
येत् । एतमिति पुरुषम् ॥

कृसरां पायस स्निग्ध पैष्टिक गुडवेकृतम् ।
अश्लीयादीदकानूपपिशितानि शृतानि च ॥

मत्स्यानन्निशेपत श्लेष्मानस्थिरतोयचराश्च ये
आत्रिक सुभृत मासमद्यादत्यग्निरारणम् ॥
पय सहमधुच्छिष्ट घृत या तृपित पित्रेत् ।
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसपि प्लुत पित्रेत् ॥
आनूपरसयुक्तान् वा श्लेष्मास्तैलविवर्जितान् ।
श्यामाविष्टद्विपक वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥
असकृत् पित्तहरणं पयसा प्रतिभोजनम् ।
यत्किञ्चिद्गुण मेभ्य च श्लेष्मकारि च भोजनम्
सर्वं तदत्यग्निरहितं श्रुत्वा च न्यपन दिवा ।

कृसरादिन वाश्रीपादिति सुगोधम् ।
शृतानि गृहेषु पुष्टानि । सर्वान् मत्स्यान-
भीरान् । स्थिरे जले य चरन्ति मत्स्या-
स्तान् विशेषतोऽभीयात् । सुभृत गृहे पु-
ष्टम् । तृपितश्च सन् मधुच्छिष्टेन सह पयः
पित्रेत् । अथवा घृतम् । बहुसर्पिर्गोधूम-
चूर्णं पयसा प्लुत पित्रेत् । अथवा तैल-
वर्जितानां श्लेष्मानामानूपमासरससयुक्तमन्यतम
पित्रेत् । श्यामात्प्यात्रिष्टसिद्ध क्षीर वि-
रेचन दद्यात् । तच्च विरेचनमसकृत् पि-
तहरणार्थं कृते च विरेचने पयसा ओ-
दनं प्रति भोजनम् । यदित्यादि सुगोधम् ॥

आहारमग्निं पचति दोषानाहारवर्जित ।
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवित धातुसंक्षये ॥
अग्निमूल उल पुसा बलमूल हि जीवितम् ।
एष सारविक्रितसाया यदग्रे परिरक्षणम् ॥

इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

अस्य चाग्नेरनन्तरोष्णमतिर्यमेन प्रती
कारं पुर्यात । यतस्त्रिदशोऽग्निराहारमिता
दिना प्रमेण धातुदाहाज्जीवितमपि प्राप्य
ति । अतो यग्नेन प्रीतिमेव चिक्वित्मेन ।
अग्निमूलमितादि मुनोभय । अग्ने, परिर-
क्षण चिक्वित्साया सार इति ॥

इतीन्द्रुनिरचितायामष्टादशसुद्ध्यान्त्याया
चिक्वित्मे द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य मूत्राघातस्य चिक्वित्मा प्र-
दर्शयितुमध्यायः अभ्यते ॥

अथातो मूत्राघातचिक्वित्सित व्या-
ख्यास्याम । इति हस्मादुरात्रेयादया म-
हर्षयः ॥

वातान्मूत्रकृत्रे वातहरतैलाभ्यक्षणा
त्रस्यापोनाभे सर्वमद्द पिण्डेन सेरावगा
दैव वातमै कुम्भीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥

वातमूत्रकृत्रे वातहरद्रव्यसिद्धेन ते-
लेनाभ्यक्षणाग्रस्य नाभेरधः सर्वमद्द गरीर
वातहरद्रव्यकृतैरेव पिण्डस्वेनादिभि स्वेयेत् ॥

दशमूलवत्तरण्डमूलपुनर्नवाशतावरी -
द्वर्थावपूरपापाणभेदककोलकुलन्धयवकाये -

न तत्तन्नेन च तैत्र सपिः सुकरसुवसा
लणपञ्चरोपेत सिद्ध पानाय दद्यात् ।
पतान्येव चापराग्न्यपाने पिण्डोपनाहन्-
दयोगे तैत्फलमोहाह्मपुक्तानि कल्पयेत् ।
प्रमत्तां च सौर्यन्याद्या पित्रे ॥

दशमूलादीना कानां तैलाणतुर्गुणा
सपिरादिना च मिथ्याभूता तैलममेव च
दशमूलादीन्येव च गर्भे कल्पपरिभाषया
युक्त्वा च लणपञ्चक दत्वा साधित तैत्
पानाय दद्यात् । पतान्येव दशमूलादीन्मी-
पगानि तैलादियुक्तान्यपानादि कल्पयेत् ।
कल्पान्न स्वेदा विज्ञेयत । स्नहानामनेव-
यानित्वान् । यद्वा येभ्यस्तैलमुत्पत्ते तानि
तैलफलानीतार्थ । अम्लानि टाडिमादीनि ।
मौषचलनाद्या प्रभूतसर्ववर्षला प्रसन्ना येया ॥

पित्तजे शीतसेवावगाहप्रदेहान् प्र-
युञ्जीत । लणपञ्चमूलभद्राभीरुविदारीक-
नेरुकाथ शीत समधुशर्करा पित्रे । त-
द्व्य काण्डेक्षुरकमूलम् । रुमलोत्पलविडा
रश्मिद्रादयानि वा । द्राक्षारसेन वा प्र-
पुसकसुम्भोर्वारिजीजतृपफकुटकुमरक सर्व
मूत्राघातग्रम् । मधुनद्राव्युर्वारिजीजानि वा
तण्डुलघावनेन । समान्निरा रा दारीमा
मलकरसेन । मृद्वीकाकलक वा पयुपिताभसा ॥

पित्तजे जीतान् मेकादीन् प्रयुञ्जी-
त । लणपञ्चमूलादिकस्य काथ समाक्षि-
क सशर्करा पित्रे । कशरक प्रसिद्ध न-
व्यदेशे । काण्डेक्षुरकमूल वा तद्वन । क-

मलादीनि वा तद्वदिति समधुशर्कराणि ।
काण्वेक्षुरक प्रसिद्धम् । त्रपुमादिकल्पो द्रा-
क्षारसेन सर्वमूत्रघातन । त्रपुसादीना त्र-
याणा र्वाजम् । उर्वार कर्कटिका । म-
धुकादीनि तण्डुलाम्बुना । दार्वी ममाक्षि
का आमलकरसेन । द्राक्षाकल्क पर्युपि-
तोदकेन । पर्युपित यत् कथित सद्रा-
क्षितम् ॥

कफजे यथास्य स्वेदो वमन कटुती-
क्ष्णोष्णक्षारमन्त्रपान यवान्न तक्र च । पि-
वेच्च मध्येन सूक्ष्मैलामामलकरसेन वा मधु
युता वा कदलीरसेन कैट्यरकरसेन वा ।
शीतिवारकर्वीज वा तक्रेण । प्रवालचूर्ण
वा तण्डुलाम्बुना । धक्कुटजकरुजामृताके
पुक्कैलारग्वधसमृच्छदकाथ वा शीत ससौ
द्रम् । तत्सिद्धा वा यवामूम् । कण्टका
रिकासरस वा समाक्षिकम् । व्योपैलागो
क्षुरकसारसास्थीनि वा मधुमूलयुक्तानि ।
पाटलीक्षार वा बहुकृत्व परिशुत तैलयुक्तम् ।
तिलपाटलीपारिभद्रयावश्चकक्षारोदकानुविद्धा
वा त्वगेलोपकचूर्णयुक्ता प्रमत्ताम् । तिलादी-
ना वा पृथक् क्षार गुडोपदशमश्रीयात् । ती
क्ष्णोष्णद्रव्यसिद्ध च तैल पानाभ्यङ्गार्थे ॥

कफजे मूत्राघाते यथास्य दोषान्त्रपेक्ष
या स्वेदवमनादिक हितम् । सूक्ष्मैला म
द्येन वामलकरसेन वा । अथवा मधुयु-
क्ता सूक्ष्मैला कदलीरसकैट्यरसयोरन्यतरे
ण । सुबोधम् । शीतिवारक कुरुटकम् ।
घनादीना काथ शीत सन् समाक्षिक उ-

पयोज्य । अथवा तत्सिद्धा धवादिकाथ-
सिद्धा यवामू शीता समाक्षिका च । मार
साक्षि सरसिभत्राणिनामस्थि । पाटल्या
मस्यना बहुकृत्व श्रुतमुदक नातिघनान्छ
तैलसयुक्त हितम् । तिलादिक्षारेणानुविद्धा
संस्कृता त्वगादिचूर्णयुक्ता सुराम । उपद-
शो यमुपदश्यान्न मुज्यते ॥

सन्निपातात्मके वातादीना स्थानानु-
पूर्व्या यथासन्न प्रतिदुर्वीत । यथोद्गण वा ।
सर्वेषु समस्थितेषु वा समसित यवक्षार भ-
क्षयेत् । अपि च ॥

सन्निपातात्मके मूत्राघाते य एव दो
ष आसन्नो वस्तौ तस्यैव प्रथम प्रतिदुर्वी-
त । अथवा य एवाधिक । सर्वेद्विवति
मूत्राघातेषु । अपि चेति समुच्चये ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीना
चूर्णानि तण्डुलजलालुब्धितानि पीत्वा ।
तद्गुणेन सहितान्युपयुज्य मास
मासत्रयस्युरपि जीवति सूत्रकृच्छ्री ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कोन्तीश्वदघ्राष्टपकोरुपूगे ।
काथ पिपेच्छरुरयावगाढ
क्रज्रे सदाह सरजे विनये ॥

हरीतकीगोक्षुरराजटक्ष
पापाणभिद्वन्वयवापराणाम् ।
काथ पिपेदश्मजतुप्रधान
सशकरे साश्मरिमूत्रकृष्टे ।

गलादीना चूर्णाणि तण्डुलजला गु
 ङा च माममुनयुग्म मूत्रकण्ठी आमन्न-
 मृत्युरपि जीवति । पुरेतापीता वाथ
 शर्करयावगाढो घनः । हरितस्यादीना ह्वा-
 मोऽश्मजतुप्रधानो य । गल जतुनो लो-
 पायोपनरोति ।

अश्मर्यामचिरोत्थिताया यातवस्त्या-
 द्विषु च यथादोषमिदमेवाचरेत् ॥

अश्मर्या नवोत्थिताया वातवस्त्यादि-
 केषु च निदानस्थानप्रदर्शितेप्रभिनवोत्थिते-
 विद्वमेवान्तरोक्ष चिकित्सित दापानानि
 क्रमेणाचरेत् ॥

पापाणभेदकवसुक्वासिराश्मन्तकृश-
 तावरीश्वद्व्यामृहतीद्वयकपोतपङ्काजलातिन-
 लाकृद्गुणोशीरगुन्धुत्सादनीमल्लकरणय-
 वकोलकुलत्यशाकफलकनरुफलकाथे अपिरू-
 पनादिप्रतीपाप रिपाच्य पातमाशु वाता-
 श्मरीं भिनत्ति , एभिरेव च द्रव्यैः क-
 पायक्षारान्नपानानि कल्पयेत् ॥

पापाणभेदादीना काथेनपनादगमग-
 र्भेण च विपश्य पृत वाताश्मया भेद-
 नम् । वसुक् शुक्र । काशमरे सुसूर ।
 वसि- पार्वतेय । अश्मन्तक इन्द्रक ।
 स पय मालुपण । कपोतपङ्का मल्लसु-
 र्चला । कण्ठुर तुनिर गङ्गाद्रयम् । गु-
 न्धुत्सादिशेष । मल्लक मल्लको फल्गुर्दत्त-
 को जम्बुनो नव । शाकवृक्षस्य फला-
 नि । काष्ठवृक्षस्य च । एभिरिति पा-
 पाणभेदादिभि । सुगोषम् ॥

सिंहिलपाघ्नीनोनुरनेनुरफोन्मूल-
 कल्कोऽमधुरेण दध्ना पीत सप्ताहादश्मरीं
 भिनत्ति । शिशुमूलकल्केन दधिलरणयम-
 वसिद्रो गुप ॥

मिखादीना कन्धोऽम्लेन दध्ना पीतः
 सप्ताहमश्मरीं हन्ति । मिही कण्टकारिका ।
 व्याघ्री निदिग्धिया । दधुरन इभुविनेष ।
 उरुनूक गरण्ड । शिशुमूलकादिभिश्च सि-
 द्धो यूपोऽश्मरीं भिनत्तीति सधम् ॥

वीरनरादिगुन्धेनकटपत्तरादीपाठा-
 पादनीशिरिपान्तिमूलविदारीद्विपुनर्नवका-
 थे अणुसकुसुम्भर्गोरुर्कर्वाजीजमधुकगिलाज-
 तुप्रतीपाप सपिपिपाच्य पातमाशु पिचाश्म-
 रीं भिनत्ति । पूर्ववच्च कपायादीनाभि क-
 लपयेत् ॥

वीरतरादिगणगुन्डादीना काथे अणु-
 सनीजादिप्रतीवाप पृतम् । गुन्धेनकटे वी-
 रतरान्तिवेन दत्ते अपि पुनर्दधिते । गुन्डा
 गुन्डपुष्पिका नाम । इरुट शरविशेष-
 प्रसिद्ध पत्तुरो मर्याद्युक् । मर्याद्य-
 कस्तु पत्तुरो पत्तुज ग्रिय इत्यपि । वा-
 राही गृष्टि । विप्रस्सेना कारा । वाराही
 गृष्टिनामारा । एभिरिति वीरतरान्तिभि क-
 पायादीन् कल्पयेत् । पूर्ववदिति वाताश्म-
 रीवत् पिचाश्मर्यामपि ॥

वरणादिभद्रदावीदिगुन्धुवेलाद्वयकु-
 ठमरिचचित्रकमुस्तासुरसाद्वय कल्कीकृतै

साधितमूपमादिप्रतीवाप सर्पिः श्लेष्माश्मरीं
भिनत्ति । इति समान पूर्वेण ॥

घरणादिगणभद्रदार्वादिगणयो गुल्गुल्वादी
ना च कल्के जलपिष्टे ऊपकादिगणप्रतीवाप स-
पि साधित श्लेष्माश्मरीभेदनम् । मुरसा
द्वयो मूर्वा । फट्टश्च । पीतमाशु निहन्तीति ॥

मस्तुना बहुशः पाटलीभस्म गाल
यित्वा भस्म विसर्जयेत् । ततस्तन्मस्तु शु-
हीत्या कुलत्थैः सह काथयेत् । त काय
गोभुरकमूलेलातपुसकुटचनीजपापाणभेदक
चूर्णं क्षौट्रेण लीढ्वानुपिनेत् । तथा शीघ्र-
मेवाश्मरी भिद्यते न्यवते च ॥

मस्तुनेत्यादि युगोधम् । गालन पटेन
स्त्रावणम् । विसर्जयेत् भस्म लजेत् । क्ष-
रमस्तघनाच्छम् । कुल्टकं शीतिवारिक, ।
गोभुरकादीना चूर्णं माक्षिकेण लीढ्वा त
काथमनुपिनेत् । न्यवते भिन्ना नहिर्निस्सरति ॥

अश्मरीभेपजाना घृताक्तानामन्तर्धुम
दग्धाना क्षार ग्राम्यपशुगकृत्क्षार च गो-
मूत्रेण बहुकृत्वो गालयित्वा तमच्छमघ्नौ सा-
धयेत् । घनीभवति च तस्मिन्स्थूपणोप
कादिचूर्णं दद्यादर्वीप्रलेप चात्रतारयेत् । ए
प क्षीराशिन क्षाराबलेहोऽश्मरी भिनत्ति पा-
तयति च शर्कराम् ॥

अश्मरीभेपजान्यनन्तरोक्तानि सर्वाणि
यथाभावे दहन्ते । अत्रमिति क्षारस्रुत-
गोमूत्रम् । शर्करा मित्रा अश्मरी न-
हययवा ॥

तिलरुदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽवि-
मूत्रेण पीत समान पूर्वेण । केतुरुप-
काथेन हिङ्गुकौञ्चास्थिक्षारयुक्त पाटली-
करवीरक्षारश्च । काञ्चोष्ट्रगदभास्थिश्चदष्टा-
रुद्रमूलतालपत्रिकाजमोजनागरचूर्णश्च सु-
रामण्डोष्णोदकान्यतरमयुक्त ।

अनेर्मपस्थ मूत्रेण तिलादीना क्षार
पूर्वेण समानोऽश्मरीभेदनश्शर्करापातनश्च ।
पाटलीकरवीरयो क्षारो हिङ्गुना कौञ्चा-
भ्या च युक्त केतकवृक्षपत्राणा काथेन ।
कौञ्चाभ्यादीनि चूर्णितानि सुरामण्डेन घो-
ष्णोदकेन वा । श्वदष्टा गोभुरक, तालप-
त्रिकाभिधेय ॥

पिचुकाङ्गोलशरुक्तकेन्द्रीवरफलका-
यश्च सुखोष्णो गुल्गुत्त । नृत्यत्कोरुण्ड-
नीनचूर्णश्च समाक्षिक्तोऽविक्षीरयुक्त ॥

पिचुकादीना फलकाथ उष्णो गुह-
मिश्र । पिचुक भीतिस्तिनी । कुल्टक,
पिचुक शीतिवारिक । अङ्गेटोऽङ्गोलको
रेची विदिष्टो दीर्घकीलर । शाकफतकौ
वृक्षौ । सवपामेषा फलानि । मधूलिका
गुहवृणो नृत्यकुण्डो मलिश्चक । तस्य वी-
जमविक्षीरेण ॥

रूपोतपङ्कामूल च मुरया । तत्सिद्ध
वा पयोऽश्मरीवेदनार्तं पिबेत् । सिद्ध वा-
भयास्थिभि पुनर्नवेन वा ॥

सुरया वा कपोतपद्मामूलम् । क-
पोतपद्मा ब्रह्मसुवर्चला । तत्सिद्ध कपोतप-
द्मामूलसिद्ध क्षीरम् । अभयास्थिभिर्वा मि-
द्ध पयः । पुनरायेन वा सिद्धम् ।

शेषेणैव सूत्राघातेष्वत एव चिकि-
त्सा विभजेत् ॥

शेषेषु सूत्राघातेषु घातप्रत्यादिषु दो-
षादिसम्बन्धेन सयोगविभागेरन्तरोच्चास्य
चिकित्सा विस्तरयेत् ॥

इत्यपञ्चमूलेन द्विगुणत्रिगुणैरेव सा-
धितं तौयं पयोः वा केवलं घृतमिश्रं वा
पिबेत् सवसूत्राघातम् ॥

अस्मिन् ग्रन्थे आचार्येण तोदपयगो-
रेव पक्षे घृतमिन्धितयोः प्रयोगः प्रदर्शितः ।
इदमेव तु तौयपयोजनं घृतमपि पञ्चमूलेन
द्विगुणगोक्षुरर्केण स च्यामिति प्रदर्शितम् ॥

गोक्षुरकण्टकारिकाकृता वा सफा-
णिता यवागुम् । ताम्रचूडरमसिद्धा वा ।
वीरतरादिक्षौधेन वा । तेन वा तद्भा-
वितं शिलाजतु । जाम्बिरासभान्पतराजकृदस-
वा । दूरालभास्वरस वा । रुक्मरुपाय-
वा । सर्वाभयागुस्तदेवदारुमधुकल्कं वा
चारुणीक्षीरोष्णादकान्यतमेन । त्रिफला-
कल्कं वा सप्तैधवं सुस्वाग्भसा । केवल-
मेव वा त्रिभूतकरोजं सुगन्धा । विहग-
पिशितोपदश वा निगदमदिरामण्डं माद्वी-
कमासवान् वा विविधान् पिबेत् । पीत-
मयश्च शीघ्रवगेन वाजिना रथेन वा या-
यात् । एतमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ।

सर्पेषु च सूत्राघातेषु विशेषतोऽश्मरीशर्करा-
वीरतराणि सर्वथा प्रयोज्य । तिलरक्त-
त च त्रिकार्षम् । वस्तिरुर्ध्वं चाभीक्ष्णं पि-
बेत् शेषेणोत्तरास्ति ॥

गोक्षुरकण्टकारिकायाः समुद्रगुटा य-
वागु ताम्रचूडस्य रमेन वा सिद्धा यवा-
गुम् । सुगोघम् । सप्तैधवं त्रिफलाकल्क-
मुष्णाम्बुना । त्रिभूतकरोजं केवलमेव सुर-
गा । विहगानां पक्षिणा मासमुपदश्य य-
पीयते सुरामण्डं स तथोक्तः । निगदो-
निर्दोषः । तथैव माद्वीकमासगात्रं त्रिविधम् ।
सुगोघम् । सर्पेभ्यः कषायादिनाम्नादिषु च ।
विल्वकण्टघृतं घात-याधौ वक्ष्यते ॥

तत्र इयामादिरर्धपिहितो गोक्षुरसिद्धो-
निरुद्धः । विल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसि-
द्धस्तृणपञ्चमूलैश्च द्राक्षतृणभीरकाश्च त्रुप्तसर्पा-
रजशताह्वीजकर्पभस्मयानीकलिकतः । पी-
तदारुसिद्धं तैलमनुवासनम् ।

सत्रेणादि । सत्रेति निरुद्धादिनिर्वा-
रणे । इयामादिरर्धश्लोकपिहितः । इयामा-
त्रितृणवर्मूलम् । तथा दन्ती द्रवन्ती चेति
मूत्रमिद्धो निरुद्धः । विल्वादिमूलैरिति म-
हता पञ्चमूलेन सुरासौवीरकादिभिरम्लैर्नी-
रैश्च । सद्धेन तृणपञ्चमूलादिसिद्धश्चरीरान्
त्रुप्तादिकल्कयुक्तः । दारुहरिद्रया । सद्ध-
तैलमनुवासनम् ॥

शतावरीगोक्षुरकटुहतीक्षुपुनर्नखोशी-
रमधुकटिशरिवाश्रेयसीलोध्रतृणपञ्चमूलक-

पाये क्षीरचतुर्गुणं बलादृक्षकखराद्वोपकुञ्चि-
कावत्सकनपुसोर्वास्वीजशीतिवारकमधुरूप
द्वग्न्थाशताद्वाश्मभेदमदनहपुपाकल्मषं तै-
लमुत्तरवस्ति । तद्विशुद्धस्रोतसा च पुन
शुक्राश्मर्या शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पु
सा वृष्याणा मासाना कुकुटमासस्य च वृ-
प्तेनानुहृलाः प्ररूपेण प्रिया प्रमदा यया
कालमासेष्या इति ॥

शतावर्षादना काये स्नेहाद्यतुर्गुणे क्षी-
रे च बलादिगर्भं सिद्धं तैलमुत्तरवस्ति ।
अथ सर्वाश्मरीषु सामान्येनोक्त्वा पुनरि-
त्यादेना शुक्राश्मर्या विशेषः । वृष्याणा कु-
कुटमासस्य च । पष्ठी वृत्त्यपेक्षया । प्र
कर्षेणानिश्चयेन स्त्रिय प्रमदा सेष्या ॥

क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेऽन्तिस्ततो
भिर्पू ।
इति राजानमापृच्छ्य शस्त्र साध्वचारयेत् ॥
अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया सशयो भवेत्
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुश सिद्धकर्मणः ॥

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धा
भिर्निस्तशय स्वकार्यं स्यादितिभिर्नचेऽन्ति
रश्मर्या भवति ततो राजान दशनायकमा
पृच्छ्य आवाधित्वा साधु कृत्वा शस्त्रमव-
धारयेत् । अक्रियाया शस्त्रस्थानउच्चारणध्रु
वोऽवश्यभावी मृत्युः । क्रियाया पुनर्नि-
श्चितस्यापि निपयप्रवृत्तस्याप्यनेकजश्चाश्मानि
सुसिद्धकर्मणो वैद्यस्य सुसशयो भवेदतो वा
क्रिया । न त्वक्रिया । अथवा अक्रिया दुःक्रिया ॥

अथातुरमुपस्तिग्मपक्वद्वोपमीपत्क -
र्णितमभ्यक्तस्त्रिचक्षरीरमभुक्तवन्त कृतमङ्गल-
स्वस्तिवाचनमुपकल्पितसम्भारमाश्वस्य ततो
बलवन्तमविरूपमाजानुसमे फलके प्रागुपरे-
इय पुरुष तस्योत्सङ्गे सुनिपण्णपूर्वकायमु-
त्तान वस्त्रचुवलोपगिष्ट सङ्कुचितजानुकूर्प-
रमितरेण पुसा सहवद्ध मूत्रैः शारङ्गेन
वा ततोऽस्य स्वभ्यक्त नाभिप्रदेशं वामपा-
श्वं विमृश मृष्टिनावपीडयेत् । अगोनाभे-
र्यावदश्मर्यं प्रतिपन्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृ-
चनत्वे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्र-
णिधायानुसेन्याताय च प्रयत्नबलाभ्या
मश्मरीं मेढगुदयोरन्तरमानीय निर्मलीकृ-
मनायतमविषम च वस्ति सन्निवेश्य भृश-
मुत्पीडयेदङ्गुलीभ्या यावत् ग्रन्थिरिवोन्न-
त शल्य भवति । ततः सेवन्या सव्ये पार्श्वे
सेवनी यवमात्रं मुस्ता निदव्यान्डस्त्रम-
मश्मरीप्रमाणेन । दक्षिणतो वा क्रिया-
सौकर्यहेतोरित्येके । यया न विभिन्नते
विचूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत । तच्चूर्णम-
ल्पमप्यवस्थित पुनः परिवृद्धिमेति । तस्मात्
समग्रामग्रवक्रेणाददीत ॥

अथेति मङ्गलार्थश्चरणाचार्यशैली । स्नि-
ग्धमेवोपस्तिग्मम् तथा शोऽनाग्नन्तरमपि-
त्कर्णितं कर्शननं ह्यश्मरो सुप्तसञ्चार्यो भ-
वति । सम्भारं शीतोदकौपयन्ति वक्ष्यमा-
णम् । बलवत्त्वादियुक्तमुपाश्रयपुरुष फलम्
उपवेशयेत् । वस्त्रचुम्बनं वस्त्रममासनम् ।
सङ्कुचितकूर्परजानुसमाश्रयपुरुषेण सह रज्ज्वा

पात्रेण यद्धम् । श्यामश्यामसङ्घेयौ प्र-
 नेतिनीमध्यमे तयोणे । प्रवेतिन्दिगुप्तममी-
 पत्यामुनी । तेजतीमनु मेजतीधुमन् । ता-
 श्यामसङ्घुनीन्तामन्तर्धनु तथा कर्तव्य यथा
 तस्मिन् प्रदेशे षड्विंशतिवर्षाणि मन्त्रवति ।
 क्षय्य मङ्गोता । विषमजिह्वास्ताम् । स-
 ह्येयामरी । अश्मरीप्रमाणेन मीचया पा-
 मे पार्श्वे दन्त्यव निदध्याम् । एक आता-
 योऽस्ति ये पार्श्वे सोढव्या छेदासिन्धुति ।
 तत्र तर्जुनस्य विद्यया सुखता । तथा
 च वैनेन शम्भकर्म पार्श्वे यथा ताडमरी चू-
 ष्यत । क्षुण्णताया अन्वयवर्षाणि नृजं प-
 नश्मरीरमेव प्राप्नोति । अत्रयमममयोद-
 रज सपक्वतादृक्प्रमद इत्युक्तम् ॥

स्त्रीणां तु वस्ति, पार्श्वगतौ गर्भो
 शयतमिकृष्ट । तस्मात्तामासुतमद्रदध न-
 त्र पातयेत् । अतोऽप्यथा खल्यासा मू-
 त्रम्वारी त्रणो भवति पुरुषस्य च मूत्रप्र-
 सन्नृणनात् । अश्मरीनिमित्तमेतौ भिक्षो
 वस्ति सिध्यति । क्रियाभ्यासान्द्रास्तवि-
 हितन्त्रेदादितन्पन्दपरिद्वन्त्रान् द्रव्यस्येति ।
 न तु द्विधा भिन्नप्रस्तिरश्मरीमानमपि ॥

स्त्रीणांशुःसद्वक्त्रं न्यसेत् । उत्त-
 रो गुणमूले गच्छपीठिका । यथापद्धप्रवे-
 श शस्त्र मूत्रावप्राणकरणायासमर्थं भ-
 वति । पुत्रपत्यापि मूत्रप्रसेकक्षणनात् मू-
 त्रस्रोतस शस्त्रेण स्पशान् मूत्रम्वी त्रणो
 भवति । अश्मरीनिमित्तं यो भिक्षो वस्ति

य मङ्करा द्विषि भिन्न, मिथ्याति । वि-
 यथाऽङ्गीकार द्विधा भिन्नो न मिथ्याति ।
 अश्मरीतादाधिक भिन्न गुणता न मि-
 थ्यातिविचित्रताम् ॥

उद्वृत्तशून्यं तृणादस्त्रोप्यामराप-
 स्वेदयत् । तथा श्लिष्टमृत्ता नापूर्यत ।
 पूर्णे तु क्षीरिशुक्रपाय पुष्पनेत्रेण विद-
 ध्यात् । स हि तथा श्लिष्टगतमश्मरीतृ-
 णं रक्तं च निर्हन्ति । मूत्रविशुद्धयर्थं च
 गुळसोदित्य कारयेत् ॥

अथगाद्व्यदेशात्तत्रा वस्तिर्नापूर्यत । अ-
 थ कदाचिदापूर्वगतं पुष्पनेत्रेण क्षीरिशु-
 क्रपाय प्रमदध्यात्ताय दद्यात् । पुष्पन-
 यमार्णोत्तरयन्निर्मेदुवर्षाभिर्य उक्तो भव-
 ति । पुन्दागमारमुमत्र पुष्पवृत्तोपम दृष्ट मे-
 त्र दुर्वादित्युक्तता । गुडमोदित्य शुद्ध-
 स्य क्षुद्रि ॥

उत्थाप्य र्बेन मधुघृताभ्यक्तत्रण मू-
 त्रविशोषनद्रयातेद्रामुष्णा यराग मधुता-
 पाययेदुभयकाल त्रिरात्रम् । त्रिरात्राद्-
 र्धं शुष्मगादन पयसा मृदुपोदनमल्प भो-
 जयेदादशरात्रात् । अत ऊर्ध्वं कलाम्लै-
 र्जोद्वलरसैः । त्रणं च क्षीरिशुक्रपायेण
 मृदाप्य लोघमधुस्रमक्षिपामर्षोदरीरुत्केन
 लेपयेत् । द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तं स्वेद-
 यत् । एतेष्वेव च हरिद्रादिशुक्तेषु तैल
 निषेक त्रणाभ्यञ्जनम् । सप्तरात्राच्च स्व-
 मार्गमपतितप्रमाने मूत्रे यथोक्तमपिना व-

ण दहेत् । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्या
स्थापनानुपासनैर्मधुरमायैरुपाचरेत् ॥

उत्थाप्य चैनमित्यादि सुगोघम् । अ
प्रमत्त इति प्रमादेन स्वेदस्यातियोगो मह-
ते दोषाय भवतीत्युक्तम् । एतेष्विति लो-
भादिषु हरिद्रागणसयुक्तेषु क्लृप्तपरिभाषया
तैल पक्व द्रवाभ्यञ्जने हितम् । शस्त्र-
कर्मण सप्तरात्रात् स्वमार्गमायाति वा । अ-
त ऊर्ध्वमनागत चिकित्सेन् ॥

यदृच्छया मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरास-
क्तां शुक्राश्मरीं शर्करा वा स्रोतसापहरेत् ।
विदार्य वा नाडिं वल्लिशेनोदरेत् । रू-
द्वरणश्च वर्षमङ्गनाश्च नगनामरथद्रुमान् ना-
रोहेत् । नाप्सु ध्रुवेत शुज्जीत वा गुरुणि ॥

यदृच्छयेति विना चिकित्सया म-
स्थानात् प्रयुक्तां शुक्राश्मरीं यदा अन्तरा
मध्य आसज्जते तदा शलाकादिना स-
ञ्चाल्यस्वस्रोतसैवापहरेत् । यदि तु स्रो-
तसा आहर्तुं न शक्यते तदा ता नाडीं
पार्श्वतो विदार्य वल्लिशेनोदरेत् । सुगोघम् ।
शुज्जीत वा गुरुणि नेति सम्प्रध्यते ॥

कर्मणि तु मूत्रमहशुरूवहमुष्कस्रोतो-
मूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तयोऽष्टौ परिह-
र्तव्याः । तत्र मूत्रवहच्छेदात् मूत्रपूर्णवस्तेर्म-
रणम् । शुरूवहच्छेदान्मरणं त्रैव्यं वा ।
मुष्कस्रोतसोरुपघातात् ध्वजभङ्गः । मूत्रप्र-
सेकच्छेदान्मूत्रस्रणम् । सेवनीयोनिच्छेद-

नाद्रुजाप्रादुर्भावः । गुदवस्तिविद्धस्य स-
द्योमरणमुक्तं प्रागिति ॥

अश्मर्याहरणे च शस्त्रकर्मणि मूत्रव-
हस्रोत प्रभृत्यष्टकं भिषजा शस्त्रेण परिहर्त-
व्यम् । ध्वजभङ्गो मेदूस्या स्तब्धता । उक्तं
प्राञ्चर्मविभागे ॥

भवति चात्र—

मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोऽजानि शरीरिणाम् ।
शस्त्रपाणिर्ध्रुवहन्ति साहसात् केवलोऽथ इति ॥

इति चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अमून्यनन्तरोकान्यष्टौ मर्माणि स्रो-
तोऽजान्याविज्ञाय अश्मर्याहरणे यः शस्त्रपा-
णिर्भवति स ध्रुवमवश्यमातुर हन्ति । य-
था केवलः, शस्त्रपाणिर्ध्रुव हन्ति । केवल
इत्युन्मत्तवाची भाषाशब्द इति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानां प्रमेहाणां चिकित्सादर्श-
नार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्साह्वराजपाठयो महर्षयः ॥

सर्पप्रमेहिणामग्न्युपधातान्मूत्र मेदश्चा-
धिक भवत्यतोऽग्निदुष्कृत्य हेदादिशमनार्थं च
सशोधनं कुर्यादिति प्रदर्शयितुमाह ॥

प्रायेण हि प्रमेहिणोऽभिष्यण्णदेहत्वा-
दुपहताग्नेर्भक्ष्यादिपञ्चविधमप्यग्न्युपयुक्तं मू-
त्राय मेदसे च विपरिणमते । तस्मादस्य
नेत्रोधातुद्वये हेदमदं प्रशमनाय च बलि-
नं सशोधनानि प्रयुज्जीत । दुर्बलस्य तु
सशमनानि । सर्पस्य च वद्धमूत्राण्यमद-
स्कराण्यवृष्टान्यग्निदीपनानि वलजननानि
चाक्षपनानि । रत्नं हि विधिनोपचितमशे-
षामयक्ष्णाय समवर्तते ॥

प्रायेणेत्यादि सुवोचम् । सर्वस्ये-
ति सामान्येन प्रमेहेषु दुर्घटत्वादिकमनपेक्ष ॥

अथ सशोधनार्हं प्रमेहिणमादावेव
विभीतरुसर्पपेद्गुदीकरज्जनिम्बनिकुम्भान्य-
तमर्तलेन त्रिकण्डकादिना वा यथास्व सि-
द्धेन स्नेहेन म्रियद्वादिशृतेन वा हविषा
स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वापयेद्विरे-
चयेच्च ॥

शोधनार्हं वमनविरेचनविध्युक्तप्रकारे-
ण । त्रिकण्डकादिना सिद्धेन । दोषाद्यप-
क्षया तैलादीनामन्यतममिति यथास्वजडा-
र्थः । त्रिकण्डकादिकमत्रैव वदयते । म्रि-
यद्वादिना गणेन शृतं घृतम् । कल्प-
विहिता वमनकल्पोक्ता विरेचनकल्पोक्ताश्च ॥

ततो जातुलं मुस्तामरदारुनागरप्र-
तिवापेन मुरसादिकपायेणास्थापयेत् । पि-
चोत्तरं तु न्यग्रोधादिकपायेण । ततश्च जा-
ङ्गलरसैः क्रमेण सतर्पयेत् । अत्यपतर्पणेन
हि प्रमेहिणो विशेषेण मृतकृच्छ्रास्तिमद्गु-
लगुल्मातिकार्यभ्रमाद्रीनां सम्भवः । त-
तोऽनुवन्तरक्षणार्थं शमनार्हस्य च शमना-
न्यवचारयेत् ॥

तत इति शोधने । मुरसादिगणका-
यो मुस्तादि प्रतिवापो बलिः । बलिस्तु
न्यग्रोधादिकपायः पित्तप्रमेहज्वेव । अत्य-
पतर्पणेनत्यादिजाङ्गलरसैः सतर्पणे हेतुः ।
ततोऽनन्तरं प्रमेहानुवन्तरक्षणार्थं शमनान्यौ-
षधानि प्रयोजयेत् । तानि च सर्वप्रमेहेषु
हरिद्रामित्यादिना प्रदर्शयन्ते ॥

प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रा मधुना यु-
क्तामामलकरसेन पिबेत् । अथवा साला-
सप्तपर्णेकुटजरूपित्थकम्पिलकविभीतररोहि-
तककुसुमानि तच्चूर्णं वा सौद्रेण लिखात् ।
हरीतकीचूर्णं वा । पित्रेद्रा त्रिफलामुस्ता-
देवदारुहरिद्राकाथम् । असनचित्रकत्रिफ-
लादार्णीकलिङ्गकानां वा सक्षौद्रम् । तद्व-
गुह्यया वा स्वरसमामलकानां वा ॥

हरिद्रा माक्षिकयुक्तामामलकरसेन पि-
बेत् । सलादिकुसुमानि वा मधुयुक्तान्या
मलकरसेन पिबेत् । एषामेव वा साला-
दिकुसुमानां चूर्णं माक्षिकेण लिखात् । त्रि-

फलादीना वा काथ पिबेत् । असनादी-
ना वा काथ सक्षौद्र पिबेत् । शुक्ल्या
स्वरसमामलकाना वा स्वरस तद्वदिति सक्षौद्रम् ॥

विशेषतस्तु कफमेहेषु कट्फलमुस्ता
लोध्राभयाना समाक्षिक कपायम् । तम-
रविच्छद्द्विहरिद्राणा वा । चन्दनागरुकुष्ठदेव-
दारूणा वा । पाठाग्रिमन्थचविकात्रिफला-
ना वा । पित्तप्रमेहेषु तु लोध्रसेव्यार्जुन-
चन्दनानाम् । निम्बामृतामलकपटोलानां
वा । शिरीषसर्जार्जुनकेसराणा वा । फलि-
नीकमलोत्पलार्कशुक्राना वा । कुटजोत्प-
लकटकटेरीणा वा ॥

कट्फलादिकपाय सक्षौद्र विशेषत क-
फे । सर्वत्र सर्वस्य पथ्यत्वाद्विशेषप्रहणम् ।
तगरादीना वा काथ समाक्षिक सुनो-
धम् । सर्वकपायेषु माक्षिकप्रयोग । पि-
त्तप्रमेहेषु लोध्रनिम्बशिरीषफलनिकुटजादय
पञ्च कपाय ॥

तेष्वपि च विशेषेण पिबेदुदकमेहा
दिषु क्रमात् कपाय पारिजातस्य वैजय-
न्त्या सप्तच्छदस्यारिष्टस्य निशाया कुरु-
भचन्दनयोश्चितकस्य पाठाजोद्वकयो खदि-
रस्य त्रिफलारम्बधयोश्च मधुयुतम् । पिबे
च सिकतामेहे हिद्गुभवाळकलालवणानि
मयेन मूत्रेण सारोदकेन वा । सारमेहा-
दिषु त्रिफलाया असनादे न्यग्रोधादे श-
म्यास्य चन्दनमज्जिष्ठयो शुक्चीविन्दुका-
स्थिकाध्वर्वस्वर्जराणा च मधुयुक्तम् । शो-

णितमेहे मदयन्तीपत्रकल्क च सक्षौद्र शी-
ताम्युना ॥

तेष्विलनन्तरोत्तेषु कफपित्तप्रमेहेषु सा-
मान्येनोक्त । उदकमेहादिषु विशेषेणोन्य-
ते उदकमेहे पारिजातस्य कपाय । इत्यु-
मेहे वैजयन्त्या । वैजयन्त्याग्रिमन्थः । सा-
न्त्रे सप्तच्छदस्य । मुरामेहे निम्बस्य । पि-
ष्टे हरिद्राया । शुष्ठमेहे कुरुभचन्दनयोः ।
सिकतामेहे चित्रकस्य । शीतमेहे पाठाजो
द्वकयो । शनैर्मेहं खदिरस्य । लालामेहे
त्रिफलारम्बधयोरिति क्रमार्थः । सर्व एव
कपाया माक्षिकयुक्ता । सिकतामेहे हि-
द्गवादीन्यपि मद्यादीनामन्यतमेन । क्षा-
रमेहे त्रिफलाया कपायः । कालमेहे अ-
सनादे । नीलमेहे न्यग्रोधादे । हारिद्रमेहे
शम्याकस्य । मज्जमेहे चन्दनमज्जिष्ठयो ।
शोणितमेहे शुक्ल्यादीनाम् । शोणितमेहे
मदयन्तीकल्कमपि सक्षौद्र शीतोदकेन ॥

वातजेष्वपि यापनार्थं कफपित्तोत्प्लवणे-
षु पिबेत् कपायम् । तत्र वसामेहेऽग्नि
मन्थस्य । मज्जमेहेऽमृताचित्कयो कुष्ठकु-
टजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रः । हस्तिमेहे
हस्तिमूकरस्वरोप्रास्थिधारम् । मधुमेहे क-
दरखदिरपुरकपायम्

वातप्रमेहेषु कफपित्तोत्प्लवणेषु चासा-
ध्यत्वेऽपि यापनार्थं कपाय पिबेद्वै । सु-
ग्रोधम् । हस्त्याद्यासिधार कुटजादिकल्कमि-
श्रित हस्तिमेहे । मधुमेहे कदरादिकपायम् ॥

रूफानुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथा-
स्वकपायेण साधितानि तैलानि । पिता-
नुगतेषु च घृतानि यमक वा प्रयुज्जीत ॥

वसामेहादीनां चतुर्णां वातोद्भवानां क-
फानुगतत्वे सति स्त्रै स्त्रै कपायौषधै सि-
द्धानि तैलानि शस्यन्ते । पित्तानुगतत्वे तै-
रेव घृतानि । यमक वा प्रयुज्जत्वात् घृ-
ततैलान्याम् ।

एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेहविकल्प-
उक्तो वेदितव्यः

एतेन कपायौषधस्नेहसाधनेन शेषेष्व-
पि कफमेहेषु पित्तमेहेषु च कपायौषधै स्ने-
हविकल्प उक्त इति वेदितव्यः ॥

तथा रुपायसपृक्तै स्नेहै कफपि-
त्तमूत्रमेढसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥

तथा प्रमेहिणे कपायेण सह प्रयुक्तै
स्नेहै कफादीनामनिलस्य चोपशमो भवति ।
कपायसह कथादिविकल्पनावाचकः ॥

त्रिकण्टकातिरिपाभल्लातकलोत्रवचा -
पिचुमन्दयननिशानमोढार्जुनाश्मन्तरूपटोल -
सोमवल्कमाजुष्ठापन्नकचन्दनागरभिश्च स्नेहो
विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥

त्रिकण्टकादिभि स्नेहाश्चतुर्थांशेजलेन च
स्नेहसमेन स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः । सा-
मान्योक्त कफानुगतत्वे तैल पित्तानुगतत्वे
घृत मित्रको वेति वेदितव्यम् ॥

दशमूलहरीतकीदेवदारुकरञ्जद्वयद्वि-
र्पाभूदन्तीभूकदम्बमल्लातकशटीपुष्करमूला -
कर्मूलस्तुहीमूलवरणमूलपिप्पलीमूलानि प्र-
त्येकशो दशपलोन्मितानि यवकोलकुलत्थप्र-
स्थतय चाष्टगुणैश्मसि साधयित्वा पाद-
शेष कपायमवतारयेत् । तेन वचाविलङ्क-
म्पिल्लकमल्लातकभार्ङ्गीरोहिपचविकापिप्पली -
द्वयत्रिद्वित्रिचुल्लविश्वभेषजप्रतीवाप घृतप्रस्थ वि-
पचेत् एतद्धान्यन्तर सर्पिं सर्वमेहपिट-
काकुष्ठविपशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वा -
सक्वासवर्ध्मापाण्डुरोगवातशोणितोन्मादापस्मा-
रहरम् ॥

दशमूलेसादिना धान्यन्तर सर्पिं । दश-
मूलानां सयुक्तानां दशपलम् । दशमूलस्यै-
कत्वात् प्रत्येकमित्युक्तम् । करञ्जद्वय कृ-
ष्णश्वेतभेदेन । वर्पाभ्यौ पुनर्नवे । भूकद-
म्बका यवानी कौण्टिन्यकश्च । यवादीनां
मिश्रीभूतानां प्रस्थत्रयम् । प्रत्येकं तु पोड-
शपलं शुष्कद्रव्यत्वात् प्रस्थः । सर्वसादेफी-
कृतादष्टगुणादम्भस पादशेष क्वाथ गृहणी-
यात् । वचादीनि गर्भे । कम्पिल्लको र-
स्जनको रेवको रक्तचूर्णः । रोहिणः
शीहापह ॥

आहार च यवाविकृतिप्राप्य मध्वाम-
लकोपेतमाहारयेत् । यथायथ प्रमेहत्रौषध-
निर्णयै सुगृह्यशो यवान् भागयित्वा सक्तु-
मन्यापूपधानालाजवाद्यादीन् विविनाश्च ल-
घून् भक्षयानुपकल्पयेत् । तद्वद् गोधूमान् ।
गवाश्वस्वरजठरस्थितैश्च यवैर्विशयवैर्वा । यवो

हि वदमूत्रो मेढ पित्तकफहरः स्वर्यैकरश्च ।
तथा शालिपट्टिकतृणधान्यानि मृदादयस्ति-
क्तानि शाकानि जाङ्गलानि च पिशितानि
शल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृ-
ष्टचणकोपदशानि विविधासयानुपानान्युप-
युज्जीत ॥

सर्वश्च मेही यवविकारभूयिष्ठ मास्ति-
कामलनयुक्त भाजनमाहारयेत् । मेहेषु य-
थास्त्रौपयकाग्रभावनतार यवान् सक्त्वादिषु
नानाप्रकारेषु च भक्ष्येषूपकल्पयेत् । यव-
वत् गोधूमानपि यथास्वकाथभावितान् क-
ल्पयेत् । गन्गादेजठरमध्युपितैर्यत्रैलाद्विष्टातश्च
गृहीतैर्वर्णयवैर्वा सक्त्वादीन् कल्पयेत् । यवो
हीत्याणि सुगोधम् । तथा शाल्यादिकमप्यु-
पयुज्जीत । शूल्यादिक जाङ्गलमासविशेषणम् ।
प्रदिग्धमुपदेहमिदम् । भृष्टचणकानुपदगो ये-
षामासवानुपानानाम् ॥

लोभ्रमूर्धाशटीमिळङ्गत्रिकलापुष्करम् -
लचातुर्जातरुक्रमुच्चत्रिकायानीदृश्याभा -
ङ्गीद्विविशालाभूमिम्बतगरचित्ररूपपिप्पलीम् -
लरुदुरोहिणीकुष्ठपाठेन्द्रयवातिविपाप्लवनस -
मरिचानि कर्पाशान्यपा कलशेश्मिन्त्य तु-
र्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुराणघृतभाजन-
स्थेऽर्धभागेन मधु निधाय पक्षमुपक्षितौऽय-
लोभ्रासव सर्वप्रमेहकुष्ठकिलासस्थौल्यागोच-
कट्टमिपाण्डुशोफार्शोग्रहणीटोषानिहन्ति ॥

लोभ्रासर सुगोध । क्रमुक पट्टिका-
लोभ्र । पूव परिप्लवम् । कलशो द्वा-

दशाधिकानि पञ्च पलशतानि भवन्ति ।
तुर्याश्चतुर्थभागशेषः । तस्यार्धभागश्चतुर्प-
ट्टिपत्रानि द्वौ प्रस्यौ भवत ॥

दशमूलदन्तीत्रिवृच्छयामाश्रेयसीचित्ररु-
पुर्नर्नसुधाधवैरूपिकागण्डीरगुच्छीना पृथक्
पञ्चविंशतिपलान् भागास्त्रिकलादक च स-
लिलद्रोणं दर्शयिष्ये पादशेष निर्वृहमवतारयेत् ।
तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगु-
ल्लतुलाद्वय गोमूत्रादकमयोरजोर्धादक माग-
धिकामस्थ कुटजार्जुनकुष्ठमित्रवचाचित्तक-
पलानि च द्वादश प्रतीयाप दत्त्वा मास-
स्थापयेत् । एष दशमूलारिष्ट समान
पूर्ण ॥

दशमूलेत्यादिना दशमूलारिष्ट, सुबो-
ध । शुष्कद्रव्याणां कुटुजाद्यार्धात् द्रवाभा-
धमिति स्मर्तव्यम् । श्रेयसी हन्तिपिप्पली ।
पत्रैपिका अमरघा । मैव मयूरशिरसा ।
सैव बहुमूलिका ॥

असनादिद्रव्याणि पृथग विंशतिपला-
न्यम्भसा घटाष्टकेन काथयेत् । चतुर्थस्थित-
च परिश्रुत सुशीत गुल्लपलशतद्वयेन मध्व-
र्वादकेन श्लक्ष्णपिष्टेन च पृथक् पलाशेन व-
त्सकादिना सयोज्य सङ्गोद्रेण पिप्पलीचू-
र्णेनान्त प्रलिप्ते जतुश्रुते घृतकुम्भे आराप्य
यवपट्टे निरापयेत् । तत्र च तनूनि त्व-
दिराङ्गारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहुशो-
निमज्जयेदालोहमिलयनात् त्रीश्वतुरो वा मा-

सानय विधृता लोहारिष्ट पूरसादधिक्यु-
णः । शीघ्रमधुमाधरानपि च निगदान्
पिनेत् ॥

अमनादिगणद्रव्याणि धृक्त्विगुणितपला-
भ्येकीकृत्य पाथयेत् । वरमकादिगणद्रव्या-
णि वगणानि चूर्णितानि कृत्वा घटे पि-
प्यलीमूलेनान्तर्लिप्ते स्थापयेत् । मुनोधम । नि-
गदमद्भुष्टम् ॥

निवृत्तमग्रस्तु सारोदक दर्भाम्भोम-
धुक्पित्थतिन्दुरुमरिचानुविद्धानि पानकानि
रागपादनाथ सार्पपिप्यान्यनुपानानि च त-
द्विधानि । उष्ट्राश्वतरस्त्रपुरीषचूर्णानुविद-
धार्स्य दद्यादशनम् ॥

निवृत्तमद्यो प्राङ्गणादि सारोदकादि-
क पिबेत् । सारोदक रादिरादिसारोपितम् ।
रागान् पादनाथ । सर्पपया सरङ्गाव सार्-
पपिकान् । पानकानि तद्विधानि सर्वपादि-
वीक्षणद्रव्यसंस्कृतानि । अस्मै आमथपप्रमे-
हिन उष्ट्रादिपुरीषचूर्णानुविद्वमशन दद्यात् ॥

मुस्तामृतागण्डीरद्विहरिद्राद्विशारिजा
द्विदर्भार्पाभूत्रिकण्टकज्योषफल्युरोहिषपट्ट-
श्यामासुरदारुकानाविच्छ्रपाठाकम्पिलकभा-
र्ज्जनिदिग्भिकादन्तीचित्रककटुकैरण्डमूला-
नि सर्पाशान्यैकध्य चूर्णयित्वा तच्चूर्णाद-
यश्चूर्णं द्विगुण शृङ्गमावाप्य मन्त्रानुपान म-
धुनावलिह्यात् पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिकला-
म्भसा वा । तेन मेहघ्नीहहलीमरूपाण्डुरो-

गन्धयधुदुर्नामगुन्मादेराणि शीघ्रमुपगम्य-
न्ति । द्वित्रिषोपत्रमणीयोक्ताधातिस्थान्या-
दिगण्डगोगाथ भीलयेत् । प्रष्टुमेदा प्र-
गादव्यापामोदतनस्त्रानविलेपनानि च कृष्णा-
भिरौषधीभिः ॥

मुस्तादिचूर्णं मादोक्षेण लिप्ताप्रसातु-
पानम् । रोहिष त्रीहमात्रयन्त्रस्य पट्टम् ।
श्यामा पिप्पली । कटुक मरिचम् । एर-
ण्डमैथ मूलम् । उण्णोन्वेन वा त्रिकलाभधि-
तजलेन वा मुस्तादिचूर्णं पिबेत् । खेनेति
चूर्णेन । सुषोषम् । प्रगाढो व्यापामो द-
दम् । कृष्णाभिर्षोषधीभिरुद्धतनादिकम् ॥

अधनस्तु छतपादवविरहितो धुनिवृ-
त्तियोजनशतमधिकं वा गच्छेत् । श्यामरु-
न्नीररामतिन्दुककपि यादप्यन्तरुकलमूलाहा-
रो वा मूत्रे सह वसेत् । गोभिरा सह
तन्मूलककुट्टाक्षि परिभ्रमेत् । तडागानि
वा खनेत् । कुश त्वविरुद्धैर्बृहस्पत् ॥

सधनत्वे दानेनाधर्मेनाशन निर्धनत्वे
वासोगयान्भेद प्रभृतीनां भय । अतोऽध-
नश्छत्रपादन्तराहेतो मुनिवृत्तिश्च कलमूलक-
धान्याशनादिना शत योजनानां यायात् ।
श्यामाकाशाहारो मूत्रे सहगण्ये वसेत् ।
गोभिरा सह वसेत् । तदिति गता परा-
मर्श । अविरुद्धा ये बृहदा अपि मेह-
श्लेष्मसृक्चि न कुर्वन्ति ॥

गराविकायास्तु अपका शोफवदुपा-
चरेत् । पकाथ त्रणवत् । पूर्वरूपेणैव तु

तासां पाने वनस्पतिकपाय वस्तमूत्र चो-
पदिशन्ति । तीक्ष्ण च सशोधन दुर्विरे-
च्या हि मेहिनो भवन्ति मेदोभिर्व्याप्तदेह-
त्वात् । तैल च त्रणरोपणार्थमेलादौ कु-
र्वीत । आरग्वधादे कपायमुद्धर्तने । अ-
सनादे परिपेचने । वत्सकादे पानभो-
जनेषु ॥

। शराविकाद्या पिटका अपका एक
देशशोफवदुपाचरेत् । पकास्तु व्रणप्रतिषेध
चिकित्मया । तासां च पिटकानां प्राप्नू-
दर्शनकाल एव वनस्पतिकपाय छागमूत्र चो-
पदिशन्ति । पुष्प विना फलिनो वनस्पत-
य । उपदिशन्तीत्यनेनाचार्योऽनादरेणागम
प्रदर्शयति । अनादरकारण च मूत्राणां ती-
क्ष्णत्वात् पाकहेतुत्वम् । हृदये तु इति पा-
ठः क्षीरिष्टृक्षान्धु पानाय वस्तमूत्र च शस्यते ।
तीक्ष्ण सशोधन यन्निशेष दोषाच्छोषय-
ति । तीक्ष्णसशोधनहेतुर्मेहिना दुर्विरेच्य
त्वम् । तप्त हेतुर्भेदसातिव्याप्तदेहत्वम् । वि-
रेकशब्दो वमनाविरेचनयोर्वर्तते । सुवोषम् ।
एलादिर्गण । उद्धर्तने कपाय घनं कुर्यात् ॥

पाठाचित्रकशार्ङ्गैष्टाक्षुद्रवृहतीशारिवा -
सोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुना
लिङ्गान्नवायस वा । असनादिवर्गस्य क-
पाय पादशेष परिशुद्ध परिस्नान्य च पुनः
प्रियङ्गमलकलोध्रदन्तीकृष्णायस्ताम्रचू-
र्णावाप टर्वीमलेपिनपवतारयेत् । त यथा-
बलमवाल्लिङ्गात् । यथास्य च प्रमेहप्रोषध-

निर्यूहैर्भाणितशिलाजतुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान्
सपिटकानपकर्षतीति ॥

पाठादिक मधुना लिङ्गान् । नवा-
यस वा पाण्डुरोगे वक्ष्यमाण मधुना लि-
ङ्गात् । असनादिकपाय* प्रियङ्गवादिगण
चूणयुक्तो लेहपाक* । यथाजलत्वेनानियत-
मात्र उपयोग* प्रदर्शितः । शिलाजस्य तु-
ला स्रैः स्रैः प्रमेहोपधकाधैर्भाविता सत्यु-
पयुक्ता सर्वमेहान् पिटकाश्चापकर्षति ॥

भवति चार—

मागधीमधुरं लोभं कुष्ठमेलाहरेणव ।
समद्वा धातकीपुष्प शारिवा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गव* सर्जरस* पद्मक पद्मकेसरम् ।
मातुलुङ्गस्य पत्राणि मधूच्छिष्ट ससैन्धवम् ॥
तैस्तैल सिद्धमभ्यङ्गाच्छोषयेद्रोपयेत् च ।
दुष्टारुःपिटकागण्डगण्डमालाभगन्दरान् ॥

भवति चास्त्रेति गतानुगतिका । मा-
गधिकादिभिः स्नेहपाकेन सिद्धं तैलं दुष्टा-
रूपिकादीनां शोषनं रोपणं च । अरूपि-
का सन्धिषु दीर्घमूला । पिटका शरावि-
काद्याः । गण्डानि नानाविधानि । गण्ड-
माला ग्रन्थ्यादिविज्ञाने वक्ष्यते ॥

पिटकाः साधयेच्छीघ्रं ता हस्यन् ग्रन्थिं मेहिन
अनुशेषानपि भिषग्यथावलमुपद्रवान् ॥

प्रमेहिणा पिटका अविपाकाद्यश्चोप-
द्रवा यदा भवन्ति तदा भिषग्वैद्यः शीघ्रं

पिटका साधयेत् चिकित्से । हिश-श च-
स्माद्धे । यस्मात्ता पिटका मेहिजोऽसृज
नन्ति । अनु पश्चात्तासु पिटकासु सिद्धा
सु यथात्रलमुपद्रवात् साधयेत् । यथाव
लमिति शलागतिप्रमेण । य एवोपद्रवो व
लनान्न स एवादौ साध्य इत्यर्थः ॥

सर्वजन्तान्महापर्मसथयादनुपद्भन ।
सुवहृपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो गद ॥

इति चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

प्रमेहनामा च व्याधि सर्वजन्ताधि
भ्यो दारुण । यथमित्याह । भवन्त्वा
दिति हेतुचतुष्टयम् । सर्वो ऽह प्रमेह स-
वदोपजा भवति परित्याग्यमहापर्मसमाश्रय
त्वा । स्वभावादेव च दीघकालानुपद्भवान्
भवति वन्पद्रवश्च । तस्मात्त यज्ञेन साधयेन्ति ॥

इतीन्द्रिप्ररचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रह-यान्त्राया
चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तयोर्विद्रिगिबृध्योश्चिकित्सितप्रदर्श-
नायाध्याय आरभ्यते । प्रथमाध्यायरम्भे नि
दानस्थान एव प्रयोजनमुक्तम् ॥

अथातो विद्रधिचिन्दिचिकित्सित व्या-
ख्यास्याम । इति हस्मादुग्रायेयादयो म
हर्षयः ॥

सर्वमेव विद्रधिमात्रं शोफविधिना य-
थाशेषमुपाचरेत् । प्रतत च शोणितमपह-
न्तु । पाकाभिमुख चोपनाय पर पाटयि-
त्वा त्रणयचिकित्सेत् ॥

सर्वमेव विद्रधि व्याख्यायन्तर च ।
सुत्रोक्तम् । उपनाय पाकाय पिण्डग्रन्थः ।

आभ्यन्तरे तु विद्रग्गं वरणात्किाथ
मूपनाद्विपत्तीनाय पिपेत् । आभ्यामेव च
वर्गाभ्या विरेचनद्रव्येण पानाय सर्पि-
प्ररूपयेत् । आस्थापनमनुवासन च ।
मधुगिषु च पानभोजनलेपनेषु । गिलाह-
य ना कल्पविधानेनोपपृञ्जीत । गुल्गुलु
वा । यथाद्राप च सर्वशा गुल्ममदुपक्रमेत् ॥

आभ्यन्तर इत्यादिना विशेष । वि-
रेचनद्रव्याणि कुम्भान्तिकुम्भादीनि शोधनादिग-
णसमग्रभाष्यानिर्विष्टाणि । त सर्पिं प्रर-
ूपयेत् । आस्थापनमनुवासन च । पाना-
दिषु मधुशिमुम् । रसायनाध्यायोक्तप्ररूप-
विधानेन ढोणानुगुण्येन शिञ्जतु प्रयुञ्जी-
त । गुल्गुलु वा । सवण च प्रकारेण
गुल्मयद्रिद्रधिमुपाचरेत् ॥

त्रिफलापिचुमन्दमधुरुकुरुद्रुकापटोलानि
शाणाशानि । त्रिट्त्रायमाणयो रूपम् ।
ममूरपल चैरुण्यमृगुणेऽम्भति साधयि-
त्वा पूत रस घृतमृछित पिपेत् । तेन वि-
द्रिगुल्मग्रदाहशूलवृण्णाहृदोगभ्रमारतिमू-
र्त्तोरक्तपित्तकामिलाकुष्ठानिमर्षा प्रशाम्यन्ति ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादीनि शाणाशा-
नि । त्रिफला पृथग्भूता गृह्यते । शाण
कपस्य चतुर्थांश । सिद्धृत* कर्पं त्रायमा-
णायाश्च कर्पम् । पल मसूरस्य । सर्व-
तोऽष्टगुणमम्भ । हृदये तु तथा चरक-
संवादेन पठितम् । तथा त्रायमाणाया शा-
णमापतति । पटोलमूलस्य कर्पो मसूरस्या-
र्धपलमिति । तत्र पठ्यते । त्रायन्तीस्त्रि-
फलानिस्वफटुकामधुक समम् । त्रिवृत्पटो-
लमूलाभ्या चत्वारोऽंशा पृथक्तथा । म-
सूरान्निस्तुपादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।
एतश्च प्रयोगान्तरत्वेन नेयम् ॥

त्रायमाणाप्रस्थकाथे मुस्तफटुकाताम-
लकीत्रायमाणाचन्दनदुरालभाजीवन्तीवीरो-
त्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थ क्षीरामलकरसप्रस्थ-
द्वयोपेत विपक्व समान पूर्वेण ॥

त्रायमाणाया षोडशपलस्य काथपरि-
भापया द्वौ काथप्रस्थौ भवत । यस्मादौ-
पघात् षोडशपलात् काथश्चतुर्गुणश्चतुष्पष्टिप-
लानि भवन्ति । मुस्तादीनि पालिकानि । क्षी-
रप्रस्थम् घृतप्रस्थमामलकरसप्रस्थमित्येवमत्र
काथस्य द्वौ प्रस्थौ भवत । औपघात् षोड-
शगुण जलम् । घृताघर्षेण च त्रायमाणा ।
एव च काथस्य घृताद्विगुणत्वमौपघाच्च ज-
लस्य षोडशगुणत्व हृदयविरुद्धमुक्तमिव ।
यदा तु हृदयपाठैकरूपतया व्याख्यायते त-
दा प्रस्थश्चासौ काथ प्रस्थकाथः स च त्रा-
यमाणाया इति ज्ञायते । किं तु तद्विरु-

द्धम् । घृताचतुर्थांशत्व त्रायमाणाया आप-
तति । यस्माच्च घृतसमन्नायमाणाकाथोऽभि-
मत । घृताघर्षेण च त्रायमाणा । तथा च
तत्रैव पठितम् । कुडुन त्रायमाणाया सा-
ध्यमष्टगुणेऽम्भमि । कुडुवृत्तद्रसाद्धात्रीखर-
सात् क्षीरतो घृतात् । र्पाशै कल्कि-
तैस्त्रिक्कात्रायन्तीत्यादि । एतच्चैव व्याख्याय-
ने । त्रायमाणाया शुष्कद्रव्यत्वात् कुडुव
चत्वारि पलानि । ततोऽष्टगुणमुदक द्वानि-
शत् पलानि भवन्ति । तानि कथितानि
चतुर्भागावशेष कपायमवतारयेदिति । द्रव-
त्वात् । कुडुवमष्टपल कथितशेष भवति ।
सावदेव च घृतादिक च । द्रव्यात् षोडश-
गुण कथनजल देयमित्येषा परिभाषाष्टगुणेऽ-
म्भसौख्येन बाधिता । पादशेषितमवतार-
येदित्येषा स्वबाधितैव । अस्य पक्षस्य च-
रकेण सादृश्य केवलम् । तत्र त्रायमाणाया
दशगुण जल दत्वा पञ्चभागानाष्टौ पलानि
गृह्यन्ते । अत्र त्रष्टगुणात् पादशेषत्वेन ।
अथैवमुच्यते त्रायमाणाकुडुवस्याष्टगुणमम्भोऽष्टौ
कुडुवानि भवन्ति तानि च द्रवत्वात् पल-
भानेन षोडशगुणत्वमेवापद्यन् इति । तत्र ।
यतो विनाप्यष्टगुणवच सामान्यपरिभाषयैव
द्रव्याद्द्रवस्य षोडशगुणत्वसिद्धेः । कथितशे-
पस्य च शब्देन नियतत्वादष्टगुणवचनप्रयो-
जनमापद्यते । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥

द्राक्षामधूकस्त्रैर्जराभोरुविदारीपरूप -
कत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुषारीखरससमेतमभ-
यागर्भ सर्पिर्विपाचयेत् । तच्छीत मधुश-

युक्त समान पूर्वेण । भृशं च मृ
शोणितममसेचयेद्यथासन्नम् । या
वा सिरा व्यथेत् । पच्यमानं च
वहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥

आक्षादिके सर्पिणि काथ स्नेहाशु-
शीरमितुरस आमलकरसश्चैर्वाभू-
तसम । कल्पयेत् सट्टान् भागान्
यत्र नोदितमिति न्यायात् । अन्ये
क पृथक् स्नेहसममिति वर्णयन्ति ।
प्रथक स्नेहसमं विद्यान् पञ्चमस्तु
द्रवमित्युक्तम् । अभयागर्भं स्नेहा-
न । शकरा घृतस्य चतुर्थेन भा-
गमा । सुरोधम् । पच्यमानमित्या-
द्रविविशेषणम् । तथाविधं विद्रविमु-
त् पिण्डैर्बन्धीयात् ।

तत्रैव च पिण्डिते शूले तत्पार्श्वपी-
लग्नसुप्तौ गच्छन्मविनिर्दिष्टैश्च चि-
कम्पुपलक्ष्य भिन्ना व्रणत साधयेत् ।

तत्रैवेति कोष्ठे विद्रवौ पिण्डितशूलादि-
लिङ्गेन पक्व इति विद्रविमुपलक्ष्य श-
मित्वा व्रणविधानेन साधयेत् । पि-
ण्ड विद्रधिनित्यतत्त्वाच्छेपाङ्गाव्यापनशी-
लः । तथाविधे शूले सति । तथा त-
विद्रधे पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वप्ने ल-
सुरेण निद्राया प्राप्तायाम् । शस्त्रवि-
नि पकलिङ्गान्यरूपवेगताम्लान्यादीनि ॥

आभ्यन्तर एव च पक्वमूर्ध्वमधो वा

मृत्त पृथमुपद्रवान् परिरक्षन् उपदेत द-
शाहमात्रम् ॥

अन्तः पक्व इत्यमूर्ध्वमार्गेणाधो वा
प्रपुच्छ पृथमुपद्रवान् रक्षन् भिषग्भृशान्मु-
पेक्षत । न कनचित् प्रकारेणोपग्रमतेत्यर्थः ।
केवलमपद्रवान् तथा विधेयं यथोपद्रवो-
रक्षा भवति ॥

असम्यग्बद्धति या ह्येदं तन्निर्वाहणा-
र्थमम्लसुरासर्वमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणा-
दि मधुशिष्टं वा पिबेत् । तन्मूलेर्वा कृता-
यवायू यमकोलकुलन्ययूपेण चाश्रीयत् ।
ऊर्ध्वं च दशाहातित्वरुघृतेन त्रायमाणाघृ-
तेन वा यथानल शोधयेत् ॥

यदा तु पूयं प्रपुच्छं न तु सम्यक् तदा
तस्य सम्यक्प्रवृत्तये वरणादिकं मधुक्षिप्तं वा-
म्लसुरादीनामन्यतमेन पिबेत् । मैरेयं स्वा-
र्जं प्रथमम् । तन्मूलेरिति वरणादेर्बधुशि-
ष्टोश्च प्रत्यवमर्शः । यवादियूपेणासमश्रीय-
दिति दशाहं सुबोधम् ॥

विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधु-
नोपेतमुपयुञ्जीत । यथा च नोपैति पाक-
तथा प्रयतितन्यम् । शीघ्रविदाहत्वात्त-
स्य विद्रधिरिति सङ्गाः । पक्वे तु पुनर्देवि-
की सिद्धिराशुकारितरश्च सर्पामयेभ्यो वि-
द्रधिः । सति च प्रमेहे प्रमेहचिकित्सित-
मीक्षितः ॥

विशुद्धश्च तिक्तकं सर्पिर्मधुना मिश्रि-
तमल्पमल्पं कृत्वोपयुञ्जीत । पाकरक्षणाय

यन्ने हेतुः शीघ्रविदाहृतम् । दैविकी सिद्धिः पुरुषयन्त्रासाध्यत्वात् । विद्राधिमतः प्रमेहे सति प्रमेहचिकित्सितभीक्षेत् । तत्रोक्तेन प्रकारेणापि चिकित्सेदित्यर्थः ॥

स्तनविद्राधिमपि त्रणविधानेनोपचरेत् । पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् । न पुनरुपनाहयेत् । उपनद्धो हि स्तनो मृदुमासतया शीघ्रमेव पक्वः सकोथमत्राप्यावदीर्येत । पक्वं च स्तनविद्राधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सच्चूकं च कृष्णमण्डलं परिहरन् श्लेष्णोपक्रमेत । सर्वासु चामविदग्धपक्वत्रणावस्थानु स्तनं निर्दुहीत । दन्तादिविद्राधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणसाधनं च ॥

स्तनविद्राधीत्यादि सुगोघम् । उपनाहयन्धेन स्तनं पक्वं कोथं क्लेदमवाप्यावदीर्येत । सर्वासु चावस्थानु स्तनं निर्दुहीतानीतक्षीरं कुर्यात् । दन्तादिविद्राधीना यथास्वमध्यायेषु लक्षणं चिकित्सितं च वक्ष्यते । यथा दन्तविद्राधेर्मुखरोगेषु । आपिपहणेन कर्णविद्राध्यादीनां ग्रहणम् ॥

॥ इति विद्राधिचिकित्सा ॥

दृष्टं तु मारुतजे त्रिवृता स्निग्धमातुरस्विन्नं च मिश्रकसुकुमारकतिलैरुपणद्धकोशाग्रफलस्नेहानामन्यतमेन विरेचयेत् । ततोऽनिलघ्नकायकलैर्निरुहयेत् । निरुद्धं च मासरसेनाभित यष्टीमधुकतैलेनानुवास-

येत् । स्वेदप्रलेपोपनाहाश्च प्रयुज्जीत । पक्वं च भित्त्वा त्रणमिव चिकित्सेत् ॥

घृद्धावित्यादिना वृद्धिचिकित्सा । त्रिवृत-इति स्नेहत्रितयस्य नाम । स्निग्धस्विन्नाय वक्ष्यमाणानां मिश्रकादीनां स्नेहानामन्यतमं विरेचनार्थं दद्यात् । ततो विरेचनादूर्ध्वमनिलत्रानामौषधानां कायेन तेषामेव च कन्धेन निरुहयेत् । मधुयष्ट्या पक्वं तैलमनुगासनम् । स्वेदादींश्च पुनः प्रयुज्जीत । एवमपि पक्वं वृद्धिं शस्त्रेण भित्त्वा त्रणवचिकित्सेदिति वातघृद्धिः ॥

पित्तघृद्धिं पित्तशोफवत् । पक्वं च पित्तत्रणवत् ॥

वक्ष्यमाणपित्तशयधुवत् पित्तघृद्धिं चिकित्सेत् । तथापि पक्वं पित्तत्रणवदिनि पित्तघृद्धिः ॥

कफघृद्धिमपि कफशोफवत् । पित्रे च पीतदारुपायं सूत्रेण । कफग्रन्थिवश्च सर्वं विम्लापनवर्ज्यमाचरेत् । पक्वं च पादितं श्लेष्मत्रणवत् । रक्तजं पित्तघृद्धिवत् । प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥

कफघृद्धौ कफशयधुवचिकित्सा । तत्र च पीतदारुणो दारुहर्ग्रेयाया क्वाथो गोमूत्रभाविनः पिबेत् । विम्लापनं विलायनं वर्जयित्वान्यं सर्वं श्लेष्मग्रन्थिविहितं । पक्वं वृद्धिं श्लेष्मत्रणवत् चिकित्सेत् । सुबोधम् । रक्तजमित्यादि सुगोघम् । असेति रक्तघृद्धौ ॥

मेदोवृद्धिं गगनदिकरीपतुपकिण्णसुर-
सादिभिरुण्णरुर्ध्वयुक्तं स्वेदयित्वा पुन-
स्तद्विधैरेव सुरोष्णं सोत्तमं लेपयेत् ।
तद्वन्निरोपिरेकद्रव्यैर्वा । स्विन्नं च फल-
सेवनीं परिहरन वृद्धिपथेन विदायोपनिमित्त-
दवासीससैन्धवमाक्षिकैः प्रतिसार्य सीव्येत् ।
ततः सुमनोग्रन्थिमनःशिललाभत्रातकैस्त्वैल-
मभ्यक्ष्य कुर्यात् । आत्रणसन्धानाच्च ज्ञे-
हस्वेदौ ॥

मेदोवृद्धिं गोक्षरीपाग्निभिः स्वेदयेत् ।
क्षरीप इति पशुपुरीषस्यारवा । किण्ण सु-
राघनः । सुरसादिर्गेण । अन्यथा यत् स्वे-
र्जवीर्याभ्यामुणं रुद्धं च । अथवा णभि-
रेवाभिसंयोगादुष्णैः स्नेहमभिषेवाच्च रुद्धैरि-
ति । उत्तमो घनत्वम् । गोपनादिगणो-
क्तशिरोनिरचनद्रव्यैर्वा । तद्वन्मूत्रयुक्तैः रु-
द्धैश्च । फलं घृणं सीवनीं च रश्म्य-
क्षेण विदार्य मेदोऽपनेयम् । तस्मिन्मनीते का-
शीसादिभिः प्रतिसार्योवचूर्ण्य घणं सीव्येत् ।
ततः स्मृत्वा सुमनःप्रश्रुतिभिः सिद्धं तैन्-
मभ्यक्ष्य कुर्यात् । सुमनःकाष्ठस्य प्रश्रुति-
सुमनोग्रन्थि । घणसन्धानं च यावत्तावत्
स्नेहस्वेदौ कुर्यादिति मेदोवृद्धिः ॥

मूत्रवृद्धिं क्षिण्यै स्वेदयित्वा वस्त्र-
पट्टेन वेष्टयेत् । ततोऽप्यस्तात् सेवन्त्या दको-
दरवद्ग्रीहिमुखेन भित्त्वा नाड्या स्त्रावयेत् ।
ततः स्थगिकादन्धं कुर्यात् । घणे च शो-
धनरोपणानि ॥

मूत्रवृद्धौ सुशोषम् । दकोदरयो-
कोदरस्य व्यधौ वक्ष्यमाणः । स्थगिकादन्धं
सूत्रस्थाने प्रदर्शित इति मूत्रवृद्धिः ॥

आन्त्रवृद्धिं फलकोशमसमाप्तं वातवृ-
द्धिदुपचरेत् । पुनर्नवगतपलं दशपलानि
च पृथक् दशमूलपयस्याश्वगन्नाश्रुतायै-
रण्डमूलान्यथा वहेऽष्टाशाशोप साधयेत् ।
पूतशीते च तस्मिन् निपुंहे त्रिशङ्गुलपला-
न्यैरण्डतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं क-
ल्कीकृतानि च द्विपलानि द्वाप्तानागरपि-
पलीपिपलीमूलपयानीयवक्षारचित्रकमधु-
कसेन्यवान्यासार्प्यरुध्य विपचेत् । एतत्
सर्पयन्त्रणाक्षपरिक्रमेण सुकुमाराख्य सुकु-
माराणामीश्वराणां नारीणां क्षीणरेतसाम-
प्रजानामल्पाग्नीनां रिपमाग्नीनां च नामतो-
क्षपाने वा मयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कान्तिकरं व-
क्ष्य बृहणं वयस्यापनं वर्ध्मविद्रधिष्टीहगु-
ल्मोदावर्तशोफोदरार्शोमूत्रयोनिरोगेषु महा-
वातव्याधिषु च परममौषधम् । गन्धर्वहस्त-
मूलतुला यवादफ नागरार्थकुडुव च सलिल-
द्रोणे पादशोप विपचेत् । तेन द्विगुणक्षी-
रैर्णैरण्डतैलप्रस्थं साधयेत् । कर्कषिष्टं चात्र
दद्यात् पुनर्गन्धर्वहस्तमूलकुडुव शुष्ठीपलं च ।
एतत् गन्धर्वहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण । भव-
ति चात्र ॥

आन्त्रवृद्धिं पुनः फलकोशीं घृण्णा-
वसप्राप्तं वातजवृद्धिवाचिक्रिसेत् । तत्र ह्य-
न्त्रक्रमेण फलतो या वृद्धिः प्रसरति । पु-
नर्नैवादिना सुकुमाराख्यम् ।

दशमूलद्रव्याण्यपि पृथग्दक्षपलानि । सर्वा-
भिर्यन्त्रणभिर्यतो न परिच्छेद्यस्तव सुकुमा-
राख्यम् । क्षीणरेतसामिति सभवान् पुसा
विशेषणम् । अप्रजानामिति प्राधान्येन ना-
रीणाम् । कामतो यथेष्ट मात्रादिभिः । व-
र्ध्मं वृद्धि । गन्धर्वहस्तादिना तैल गन्ध-
र्वहस्ततैलम् । गन्धर्वहस्त परण्डः । ग-
तानुगतिका ।

यापाद्वर्ध्मं न चेच्छान्ति स्नेहरेफानुवासनै ।
वस्तिर्कर्म पुर कृत्वा वदक्ष्णस्थ ततो दहेत् ॥
अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।

स्नेहादिभिः प्रयुक्तैर्यदे वर्ध्मं शान्ति
न यायात् तत्रैव वस्तिर्कर्मपूर्वक वदक्ष्णस्थ
दहेत् । दीर्घमपि वदक्ष्णाभ्यन्तरस्थ दहे-
दित्यर्थः । केन दहेदित्याह अर्धेचन्द्रवक्रया श-
लाकया । सा च यन्त्रविधौ प्रदर्शिता श-
लाकामन्त्रवर्ध्मनीत्यादिना । अग्निरपि शला-
काम्यो दाहकारण भवति शलाकापि । कि-
मर्थं दहेदित्याह मरुतो वायोर्मार्गरोधार्थम् ।
अग्निना सकृच्चित्वात् रुद्रमार्गो वायुरान्त
न वर्धयति ॥

अङ्गुष्ठस्योपरि स्नाव पीत तन्तुसम च यत् ।
उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्वा यतो गद

तथेदमपि कुर्यात् । गदो वर्ध्मं यतो
यस्मिन् पार्श्वे वामे वा फलकोशे दक्षिणे
वा तस्मिन्नेव पार्श्वे पाणावङ्गुष्ठस्योपरि न-
रसमूलमनुप्रवृत्त वर्णेन पीत यत् स्नाव तत्
सूच्या उत्क्षिप्त तिर्यक् छित्वा तिर्यगेव दहेत् ॥

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्देहेद्वानामिकाङ्गुलेः ।

अन्ये त्वाचार्या एवमाहुः । यथा ।
यतो गदो वर्ध्मं ततोऽन्यपार्श्वे स्नाव छि-
त्वा दहेत् । तेषां मते वामफलकोशजे व-
र्ध्मनि दक्षिणपाणावङ्गुष्ठस्नाव दहेत् । द-
क्षिणे च वामाङ्गुष्ठजमिति । अङ्गुष्ठ-
विधानेनानामिकाङ्गुलौ स्नाव दहेत् दक्षि-
णवामभेद उभयमते पूर्ववद्व्याख्येयः । अ-
नामिका कनिष्ठिकाया द्वितीया ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातरुफजे ग्रीहि चाप्य विधि स्मृत
कनिष्ठिकानामिरुपोर्विश्वभ्या तु यतो गदः ॥

इति चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अन्यैराचार्यैः स्नावच्छेददाहविधिर्वात-
रुफजे गुल्मे ग्रीहि च स्मृतः । विश्व-
भ्या च कनिष्ठिकाया अनामिकायाश्च स्ना-
वच्छेदनमिच्छन्ति । यतो गद इति यस्मि
न्नेव पार्श्वे गदो विश्वभी तस्मिन्नेव पाणा-
विलयः । विश्वभीप्रयोगात् सर्वत्र पाणिमनु-
मिमीमहे । विश्वभी वातव्याधौ बाहुक-
ण्डराविकार उक्तः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ।

पोडशोऽध्यायः ।

यस्यप्राप्तस्य गुल्मस्य चिकित्सा प्रद-
क्षयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुल्मचिकित्सित व्याख्या-
स्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

गुल्मो हि वातादृते न सभवति ।
तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथम स्नेहस्वेदौ वात-
हरौ । स्नेहोपसहित मृदु विरेचन तद्वि-
धाश्च बहुशो यस्तीनम्ललवणमधुराश्च र-
सान् युक्त्यावधारयेत् । मारुते हि वि-
जितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्योऽप्योऽपि दोषो
गुल्मेषु नियन्तुम् ॥

गुल्मो हीत्यादिना सर्वगुल्माना वा-
तप्रधानत्वात्सर्वत्रैव प्रथम स्नेहस्वेदौ वात
नाशनायानन्तर च स्नेहयुक्त मृदु विरेचन
प्रशस्यते । सर्वत्र च विरेचनस्य पञ्चाद्या-
तहरद्रव्यसिद्धान् स्नेहोपहितान् मृदुश्च वस्ती-
न्मासरसाश्चाभ्यादिगुणान् युक्त्या योग्यैर्मा-
सादिभिरवधारयेत् । एतेन च स्नेहादिना
मारुते विजिते सत्यन्य पिप्पादिवर्गेणोऽल्पे
नापि यत्नेन निपृत्तुं शक्यितुं शक्यो भ-
वति । इति सामान्येन गुल्मेषु ॥

अथ वातोत्तरे रुक्ष वद्धमरुच्छकृत-
मातुर तीव्ररुजमनिलव्याधिर्विहितमन्यतम

तेल पाययेत् । अयथा विजृम्भपञ्चकोलम-
रिचत्रिफलाधान्यरुगर्भ सपयस्तपिर्विपक्वम् ।
अनेनैव सा कृन्तनं दशमूलकाथोपहितम् ।
राजयक्ष्मविहितं वा पट्टपलम् । हिङ्गुधा-
नकाम्लवेतससौवर्चलैलात्रिजश्टीडादिमयव-
क्षारविरुदकाजगन्धानामोदानाजीपुष्करम् -
लवचाचित्रकसुरसैर्वा दधिसयुक्तम् ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते ।
वातोत्तरे गुल्मे रुक्षत्वादियुक्तमातुर वात-
व्याधिर्विहितेभ्यस्तैलेभ्योऽयतम तैल पाय-
येत् । अथवा समक्षीरं विजृम्भादिकल्पेन वि-
पक्व सर्पि पाययेत् । पञ्चकोलानां प्रथगन्यस-
मत्वम् । मानीयेन विना द्रव्याणि रस न त्यजन्ती-
ति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । अथवा दशमूलकाधेना-
नेनैव च विजृम्भादिकल्पेन विपक्व पाययेत् ।
अथवा राजयक्ष्मविहितं पट्टपलम् । अथ-
वा दधिसम सर्पिर्हिङ्गवादिभिर्विपक्वम् ॥

हृषुपामरिचवाष्पिकासैन्धवदीप्यका -
जाजीपञ्चकोलकै कोलमूलकडादिमरसद-
धिर्क्षीरवत् सर्पि सिद्ध सिद्ध शूलविगन्ध-
हिष्माध्मानष्टीहृद्द्रोगग्रहणहितनामकृमिवधै-
पाण्डुशुभ्रश्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचके-
षु । शुण्ठीपल पिप्पलीपलमध्यर्ष धानकाकुडुब
डादिमद्विकुडुब घृतपलानि विंशति क्षीर
चैकध्य विपचेत् । एतत्सर्पि समान पूर्वेण ॥

हृषुपादिभिश्चूर्णाकृतै कोलादित्रयस्य
रसैर्दधिक्षीराभ्या चेति पञ्चभिर्द्रवै प्रथक्
स्नेहसमै सिद्ध शूलगादिषु सिद्धमप्रतिहतम् ।

आम्पिषा द्विगुणत्रिका । दीप्यक अजमो-
ज । कोल घट्टम् । हतनामाशांसि ।
शुण्ठ्यादिक घृत सुबोधम् । अघ्यर्घ पल
पिप्पल्या । धीर घृतसमम् । ऐक्य मि-
श्रीभावेन । पूर्वेण ह्युपादिना गुणै समानम् ॥

लशुनस्य विगतत्वचस्तुलां प्रत्येक
पञ्चपलिकं च महापञ्चमूलमष्टगुणेऽम्भसि
साधयेत् । तेन काथेन तदर्पांशश्च पृथक्
सुरादधिमस्तुधान्याम्लहाडिमरसैः यवानी-
दीप्यकाम्लवेतसद्विह्वलचविकासैन्धवभ्युषण-
त्रिफलाप्रदाहभिक्षाधपलिकैः प्रस्थोन्मित
घृत शृत पीतं समानं पूर्वेण ॥

लशुनात् पञ्चमूलाश्च मिश्रीभूतात् प-
लसल्याया अष्टगुणमम्भ पलसहस्रकम् ।
कथितस्य चतुर्थो भाग सार्धं पलसप्तद्व-
यम् । सुरादिचतुष्टयं च पृथक् प्रत्येकं का-
यादर्पांश सपादशतम् । सैन्धवादीन्यर्घ्यप-
लिङ्गानि । प्रस्थ घृतस्य ॥

त्र्यर्षभूद्वयदशमूलाभ्यगन्धास्तुपवीच्छि-
न्नरुहाभार्ग्वीराक्षैरुण्डवलाकाळाशदीपुष्करम् -
लगन्धपलाशान् द्विपलाशान् प्रस्थ प्रस्थ
च, यवमापकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादा-
वशिष्ट विपचेत् । तेन पृथक् सम मातु-
ल्लङ्गहाडिमाम्नातफरसशुक्रतुषोदकारनाळ घृ-
तमस्य दद्यादकोपेत त्रचाकारत्रीशताहा-
दिसारत्रिलवणत्रिरुदकरास्ताकुम्भनिकुम्भय-
वानीयवानरहिंस्रम्लवेतसनीलिनीफलवि-
लङ्गहाडिमहिङ्गुपापाणभेदकोपकट्टपकहणु -

पाभाङ्गीश्वदघ्रातपुसैर्गोक्षीजाजाजीशारिबो -
पकुञ्चिकाग्रन्थिरुक्तुस्त्वरीतुम्बुरुफलमूर्वा -
चित्रकसुरसागजपिप्पलीगर्भं साधयेत् । दा-
धिकारयमेतत् सर्पिः समान पूर्वेण । मू-
त्राघातोन्मादापसारवातव्याग्रिहर च । पि-
वेद्वा ज्योपपद्ग्रन्थाकृमिघ्नरुद्धकाचित्रकसौ-
वर्चलाभयायवक्षारैर्दशशक्षीरसयुक्तं साधितं
सर्पिः । क्षीरायोग्याय च सुरामदिराम-
स्तुदधिसरहाडिमरसानामन्यतमं विदध्यात् ॥

वर्षाभवादिना दाधिकार्य सर्पिः । वर्षा-
भवादीनि द्विपलाशानि । दशमूलद्रव्याणि पृथक् ।
यवादीना प्रत्येक प्रस्थम् । मातुलुङ्गादिकलरसा
शुकावित्रयं च पृथक् पृथक् घृतसमम् । व-
चादिकल्फ स्नेहाश्चतुर्धाशेन । वर्षाभू पुन-
र्नवा । सुषवी उपकुञ्चिका । छिन्नरुहा
शुद्धची । काळा नीलिनी । गन्धपलाश
गन्धपत्रम् । आम्र सहकार । आम्रातक
पीतनकफलम् । कुम्भो द्रवन्ती । निकुम्भो
दन्ती । यवानको यवानीभेद । हिंसा
मासी । नीलिन्या फलानि । ऊपकः
वातसाह्वयः । तदेव सिंहमूत्रम् । घृपको
दहूपकः । श्वदघ्रा गोक्षुरक । त्रपुस-
स्योर्वारोक्ष बीजम् । उपकुञ्चिका प्रसि-
द्धा सितासितभेदेन । प्रन्थिक पिप्पलीमू-
लम् । कुस्तुम्बरी धाना । तुम्बुरो फ-
लानि । सुरसा प्रसिद्ध हरितकद्रव्यम् ।
पूर्वेण ह्युपादिना गुणै समानम् । मूत्रा-
घातादिहर च अथवा ज्योपादिभिः स्नेह-
समैर्दशभिः क्षीरसैः सह साधितं विदध

पुन विवेक । यत्र द्यातुगणपेक्षया धीराप-
र्यता द्राघ्यवसे तत्र तदेव धृत क्षीरसा-
ने दोषात्रयेक्षयैव सुरादीनामन्यतम आरप-
माणेन दत्त्वा तेन सह पचेत् ॥

अभ्यद्रुपूर्वं चैन मदा स्वेदयेत् ।
स्नेहस्वेदौ हि सम्पत् प्रपुक्तौ स्रोतसा मा-
द्वैवमुपजनयानिल जित्वा भित्ता च रि-
वन्धमाशु गुल्ममपरुषत ॥

एन च घातगुल्म सदैवाभ्यद्रुपूर्वं स्वेद-
येत् । अत्रैव हेतु स्नेहश्चादि । सुषोषम् ॥

तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानामि-
च्छन्ति । वस्तिजे वस्तिमुपय नाभिषा-
र्थाश्रये । विवृद्धानिलवर्चमथ दीप्तामे स्नि-
ग्धोष्णानि बृंहणानि चान्नपानानि पुन पु-
नश्च स्नेहपाननिरुद्धानुवासनानि कफपित्ता-
सुरक्षिणा योज्यानि ॥

तत्रेत्यादिना घातगुल्म एव हृदयजे
विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्त्याचार्या । वस्तिजे
विशेषेण वस्तिम् । नाभ्याश्रये पार्श्वाश्रये चो-
भय स्नेहपान वस्तिम् । विवृद्धानिलवर्च-
मो ह्युपभयम् । कफपित्तासुरक्षिणा सत्ता
भिपजा दीप्तामे पुरुषस्य स्निग्धत्वादियुष्ठा-
न्यन्नपातानि योज्यानि । स्नेहपानादीनि च
पुन पुनरुपयोज्यानि ॥

अन्यथा कफो विवृद्धस्तन्द्रामौरवा-
रुचिहृद्धासामिषादान् कुर्यात् । तश्चास्ति ॥
तत्कृतेषु च शूलानाहविवन्धेष्वनन्तरोक्तानां

घृतानामौषधैश्चूर्णगुलिकाशयान् कान्ददादि-
मपातुस्त्रुगुरापयद्वतरुमस्तुपान्याम्नोष्णोद्-
कानापन्यतमेन मयन्ययेत् । अपि च ॥

अथथा यदि भिषक् कश्च न श्रुति
तत्र रोहादिभिर्द्वय स्नेमा शुक्तिमागन्धा-
दीन् पुर्यात् । यदि च कदाचिदरथा
वर्षा वृष्ट्यतस्तत्र कफमुत्तिरेदेव । तत्रैतेषु
स्नेह्यहृतेषु शूनादिपनन्तराणैर्पुंवौषधै को-
लादीनामन्यतमेन सह चूर्णादौ पन्ययेत् ।
अपि चेति समुच्चये ॥

त्रिलवणहृत्पुपाजमोटाजगन्धावचादि -
रूपपाठोपकुञ्जीपदीजीरसाजानिहृस्तुध्वरी -
पाप्पिकाकारवीतुम्बुस्वर्गिकापात्रशकोज -
टापौफरीदादिम तिल्विणीक विजडानि । मा-
र्ज्वरोरितसाम्लोमिसिमरिचगजकणाभया -
पञ्चकोलानि कुम्भो निद्रुम्भो त्रिशला
यवानी सुराह च तत्सर्वमेकत्र चूर्णाकृत
मजिपूराद्रसेनासहन् भावित यः पिबेत् प्रा-
तराहारकालेऽथवा मासमात्र हिताशी नर
सादरम् । प्लुतमग्निशिरवारिणा जीर्णमयेन
त्रेण तत्रेण कोलाम्भसा मस्तुना पेयया स-
र्पिर्पाट्रेण दुग्धेन कौलन्धयूपेण वा क्षार-
निद्रुयोततोयेन वा डादिपादा रसेनात्म
वानभिरेवौषधै साधित वा घृत हृद-
यगुदकदीपकृत्प्रीहगुद्याश्रित तस्य शूलं प्र-
णश्येत् तथा गुल्मविष्टम्भदुर्नामकृच्छ्रोदरा-
ध्यानदिध्माविबन्धाः सवर्धमारुचिचासका-
सा मयस्तु च शक्तो भवेत् पाचक प्रा-
प्यमानानि पापाणचूर्णान्यपि ॥

त्रिलवणादीना चूर्णं यथोक्तेन प्रका-
रेण दोषादीनपेक्ष्य यः पिवेत् । तस्य हृद-
याद्याश्रित शूल प्रणश्येत् । त्रिलवणादिभि-
श्च पक्व घृत यः पिवेत् तस्यापि हृदयादि-
शूल नश्येत् । पौष्करीजटा पुष्करमूलम् ।
घर सिन्दुवार, वेतसाम्बोऽम्बवेतसः । मि-
सिः शतपुष्पा । गजवृणा हस्तिपिप्पली ।
कोलानि वदराणि । त्रिलवणादीना चूर्णं
बीजपूरसेनासृष्ट्वा भाषयेत् । अशिशिरवा-
रिप्रभृतीनामन्यतमेन प्रातराहारकाले वा य
पिवेदिति सवन्धः । औष्णेति दुग्धेन स-
ध्यते । मूत्रेणेति सामान्येन कोलाम्बो
मृदितनदर जलम् । क्षारनिश्च्योतिततोय
रुध्रद्रव्यभस्मभाषित जलम् । आत्मवान् जि-
वेन्द्रियोऽप्यपरिहरणेन । घृतपाके च द्रव-
द्रव्याणि चूर्णवदेव दोषान्पेक्ष्य दद्यानि ।
एताभ्या चूर्णघृत(भ्यामन्यतरेण हृदयाद्याश्रित
शूल गुल्मादयश्च प्रणश्येरन् । तस्य पा-
थकोऽन्तरमि पापाणचूर्णान्यपि प्राश्यमानानि
पक्व समर्थो भवति ॥

अभयापलद्वयमम्बवेतसपलद्वय पा-
लिकान् वचाविश्वमेपजत्रिद्वन्तीचित्रकश-
टीपुष्करजटायावशूकान् कार्ष्णिकान् मरि-
चाजाजीसैन्धवोपकुञ्जिकाशीतिवारकयवा -
नीधातर्कापुष्पाविळङ्गान् हिङ्गुत्रिकर्प च
चूर्णित पूर्ववद्भाषित पीतं च समान तेन ॥

अभयादिचूर्णं पूर्ववदिति मातुलुङ्गरसे-
नासकृत् भाषित

नामन्यतमेन प्रातराहारकालेऽपि वा पीतं पू-
र्वेण त्रिलवणादीना गुणै समानम् ।

यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्त -
व्योपपाठागुल्गुलुतिवृतागजपिप्पलीतालीसै -
लापामार्गद्रवन्तीनिदिग्धकामूलाना भागो
भागश्चाम्बवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृत मातु-
लुङ्गमडिमनदररसदीधुसुरोणसलिलान्यत -
मेन पीतं शूलगुल्मवध्मीनाहोदरकोष्ठसैमि-
त्याशोश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहोन्मादापस्मार -
स्कन्धशुक्रतामिसादानपनयति ॥

यवान्यादीना समाना मिश्रीकृतानामे-
को भागस्तत्सम एव द्वितीयोऽम्बवेतसस्यैत-
च्चूर्णं सूक्ष्मरजीकृत रुक्षणापिष्ट मातुलुङ्गरसा-
दीनामन्यतमेन पीतं शूलादीनपनयति । स्क-
न्धशुद्धता स्थानशुद्धयम् ॥

तिलकुतलपलाशसर्पपयवनाळमूलक -
बीजानामन्तर्धूमदग्धाना क्षार गोजाविमहि-
पीत्तरहस्तिमूत्रैर्वहुकृत्वा गाळयेत् । तत-
स्तदच्छ शुष्णीसैन्धवकुष्ठकामिघ्नचूर्णप्रतापिप-
मधिशृत्य लेहीभूतमाददीत । तत्तैलपुक्त
समान पूर्वेण ॥

तिलकुतलपलाशादीनामन्तर्धूमदग्धाना
क्षारात् गवादमूत्रेण पलेच बहुकृत्वोऽनेक-
वार गाळितात् स्त्राविवाचदच्छ प्रसन्न जल
तच्छुष्ण्यादिचूर्णेन सहालेहीभावाद्विपकमुपयो-
गकाले च तलेन सहोपयुक्त पूर्वेण
दिना गुणैः समानम् ।

ण्डम् । तिलपलाश तिलपत्रम् । यवस्य
नात्र मध्यो भागः ॥

महौषधदेवदारुदन्तीत्रिष्टुपाठाक्षारद्व -
यत्रिकलोपकुञ्जिनाचरिकाद्रीपिपिपलीद्वय -
पिपिलीमूलसर्पसुगन्धाकुष्ठरुद्रोहिणीनाम -
र्धपलिकान् भागान् पल पल च पञ्चाना
लवणानामेकत्र चूर्णयित्वा दध्ना तिष्ठतेन
चाप्लाव्य कलशोदरेऽन्तर्भूम् पाचयेत् । अ
ग्निर्णै च रुलभमपनीय क्षारमाददीत ।
एष क्षारागदो भेज्ज्वलित समान पूर्वेण
सर्पमूपिकदण्डगरापसारो मादाभरीयोनि -
शुक्रदापाथ साधयति ॥

महौषधादिक दध्ना त्रिष्टुतेन चालो -
द्वान्त, कलशमन्तर्धूम दग्ध क्षारागदनामा
भेज्ज्वलित क्षार पूर्वेण यवान्यादिना गु -
णै समान । सर्पदद्यादौक्ष साधयान । वि -
पहितत्वादगद इति नामविशेषणम् । महौ -
षध शुण्ठी । द्वीपिश्चित्रक । सर्पसुगन्धा ग -
न्धनाकुली । पञ्चलवणानि सैन्धवादिकमेण
प्रत्येक पालिकानि । त्रिष्टुत सौहृदयम् ॥

इति वातगुल्मे चिकित्स्यमाने श्लिष
गादिदोषाणां श्लेष्मणो वृद्धिस्तत्र चिकित्स्यो
क्तः । पित्त च वृद्धमित्यादिना वातगुल्म
एव चिकित्स्यमाने अरक्ष्या पित्तस्य वृद्धस्य
चिकित्स्यो न्यतः ॥

पित्त च विष्टम्भन्त मन्ताप ज
नयेत् । तत्रैरण्डतैल, सपयस्क विरेचना

यं पिबेत् । सक्तस्तु वारुणीमण्डमिश्रम् ।
अत्युद्विक्तपित्तस्त्रिकला त्रायमाणा वा क्षी
रेण पिबेत् । निरिक्तस्यापि सतापानुष्टौ
रक्तमवसेचयेत् ॥

केवले पित्ते विष्टुद्वेऽन्तः सतापे सक्षीग्मे -
रण्डतैल विरेचनार्थं पिबेत् । विरेचनार्थमहणेन
विरेचनविधानं स्मारयति फालादिनियमनाय ।
सक्तस्तु पित्ते वृद्धे वातगुल्मी धान्याः सुरा -
या मण्डेन प्रमत्रेण मिश्रमेरण्डतैल पिबेत् ।
यस्य त्वत्युद्वत पित्त स. त्रिकला त्रायमाणा
या क्षीरेण सह पिबेद्विरेचनार्थम् । एवमन -
न्तराक्तं, प्रकारैर्विनिक्तस्याप्यनुवर्तत एव यदि
सन्तापन्ततो गुल्मस्थानाद्रक्तमवसेचयेत् ॥

विद्विगन्धे चोदावर्तकम् कुर्यात् ।
लुञ्चितिलपलद्वय शुण्ड्यधपल च पिष्ट गु -
ळपलापेतमुष्णेन पयसा पिबेत् । तद्वात -
गुल्मोदावतयोनिशूलानपाहति । तथा क्षी -
रशृतेन महापञ्चमूलेन शिलादयम् । ल -
शुनन्तु क्षीरसिद्ध पीत्वा गुल्मोदावर्तशृत्र -
सीहृद्रोगविद्विधशोषविषमज्वरान् जयति ॥

पुरीषस्य बन्ध उदावर्तचिकित्सित कुर्यात् ।
लुञ्चित इत्यादि सुबोधम् । लु -
ञ्चित त्याजितत्वक् । तथेति पिबेत् ।
किम् । क्षीरे सस्कृतेन वृहत्पञ्चमूलेन सह
शिलाजटु । पुरुष क्षीरसिद्ध लशुन पनीभूत
पीत्वा गुल्मादौ जयत्यभिभवति ॥

वृहतीद्वयविल्वगोशुरकैरण्डमातुलुङ्गी -
मूलपापाणभेदकाय सयावशुको गुल्मशूल -

हर । मापपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवाह्स्वपञ्चमु-
लैरण्डक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेत सर्व-
गुल्मकोष्ठशूलत्र* । देवदारुनागरैरण्डपुष्क-
रमूलाना काथ सर्वगुल्मशूलत्रः । पुष्क-
रमूलदुरालभायवशुण्ठीना वा । तैलारना
ळमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता गुल्मो-
दरानाहृष्टीहहराः । स्नेदाश्च विविधान् पु-
न पुनर्योजयेत् ॥

बृहत्यादिकाथो यवक्षारचूर्णसहितो गु-
ल्मशूलहर । सुनोधम् । इक्षुवालिका कर-
म्भशालिनामा इक्षुप्रिषेप । निर्यूहः काथ* ।
पुष्करमूलादीना काथ इति सनन्ध । तै-
लादिक यवक्षारान्त सर्व च समाश पीत गु-
ल्मादिहरम् । सुनोधम् ॥

स्रसनार्थी नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पू-
र्वोक्तानि हवीषि पिबेत् । अथवा राम-
ठस्यैको भाग सैन्धवस्य त्रयो नवैर-
ण्डतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदैरु-
ध्य कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मष्ट्रीहशूल-
हरम् । नीलिनीबलाण्याघ्रीकडुकाफलता-
लपीत्रकारास्त्राकृमिघ्नानि पालिकान्यपामाद-
के साधयित्वाष्टभागावशिष्टमवतारयेत् । तेन
स्नुहीक्षीरपलप्रतीवाप दधिसम सर्पि प्रस्थ
पचेत् । तत्पेयामण्डेन सह रसाशिना नी-
लिनीघृत पलमात्रया पीत गुल्मघ्नीहकुष्ठान्धि-
त्रजठरव्यङ्गशोफज्वरपाण्डुरोगोन्मादापस्मारा-
नपरुपति । दुर्विरेच्यो हि सर्व

मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् । तस्मात्सुस्निग्धमे-
न स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥

स्रसनार्थी गुल्मी दोषाद्यपक्षया पुन-
रपि विरेचने प्राप्ते । अथवेति पूर्वापेक्षया
सुबोधम् । रामठ हिडगु । नीलिनीघृत सु-
बोधम् । सर्वस्य गुल्मिनो विरेच्यस्य मारुता-
वजयाय स्नेहस्वेदपूर्वक विरेके युज्यात्
स्नेहविरेके वा स्नेहनाहस्य ॥

इति वातगुल्म अरक्षया पित्तश्रेष्ठा-
णोर्बुद्धयोश्चिकित्सोक्ता । पित्तगुल्म इत्यादि-
ना पित्तगुल्मचिकित्सोच्यते ॥

पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते स-
सनार्थ मधुना कम्पिलकमवल्लिङ्गात् । द्रा-
क्षाभयारस वा सगुल पिबेत् । कल्पोदि-
तानि वा विरेचनानि प्रयुज्जीत ॥

माक्षिकेण कम्पिलक विरेचनार्थ स्नि-
ग्धोष्णद्रव्यजात एव पित्तगुल्मे । (नि) क-
म्पिलको रजनको रेवको रत्तचूर्णक । द्राक्षा-
या हरीतक्याश्च रममेकीकृत सगुलम् ।
विरेचनकल्पविहितगनि वा विशिष्टपित्तयोग्या-
नि विरेचनानि । इति स्निग्धोष्णजे पि-
त्तगुल्मे ॥

रूक्षोष्णसमुद्भूते पुनः सशमनार्थ ति-
क्तक वाशाघृत वा पिबेत् । अथवा नण-
पञ्चमूलकायेन जीवनीयकल्केन च

सर्पिः । तथा न्यग्रोधादिगणेन वृणपञ्च
मूलादिभिर्वा पृथक् साधित क्षीरम् ॥

ऋक्षोष्णजे तु तिक्तघृतानिभिः शम-
नमेव योग्यम् । १ त व सप्तम् । तिक्त
कुष्ठोक्तम् । वाशाघृत रक्षपित्तोक्तम् । वृण-
पञ्चमूलफाधो घृताद्यतुर्गुणस्तत्रैव जीवोद्याना
फलक, स्नेहाद्यतुर्धाशित । अथवा न्यग्रोधा-
दिगणेन साधित क्षीरम् । वृणपञ्चमूलादिभि-
र्वा पञ्चमूलैः, पथक् पृथक् क्षीरं साधितम् ॥

ऋक्षोष्णजन शमनस्योक्तत्वाद्भिरेवा न
प्राप्नोति । तदधमुच्यते ॥

ऋक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्य
तो वा समुत्पन्ने विद्विधिविहितानां त्रिकला
त्रिकाधनायमाणाघृतद्राक्षाघृतानामन्यतम पि
वेत् । क्षीरं वा प्रायमाणाघृतं काष्ण पी-
त्वा क्षीरमेव सुरोष्णमनुपिनेत् ॥

आत्ययिके वाधावहे ऋक्षोष्णजेऽपि
त्रिकलाकाषादीना प्रयोगः । सामान्यतो
वा यो गुल्म उपजलक्षिन् सामा यत इति
किञ्चिद्रूपेण किञ्चित्स्निग्धेन चोष्णेन । सु-
मेधम् ॥

पकाशयस्ये वा गुल्मे क्षीरवस्तिभि
सतिकैः सशोधयेत् । शीतद्रव्यसिद्धेय स्ने-
हैरभ्यञ्जयेत् । मणिकनकरजतताम्रभाज-
नानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्यो-
परि धारयेन्मुक्तावलीय सुशीताः । एत-
मसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृज स्रावयेत् ।

सुतरक्तं च जाह्नलसैर्लेप्यबलमतिशयेनाग्राय
पुन सर्पिरभ्यासयेत् ॥

पकाशयस्य इति पित्तगुल्म एव वि-
कटैर्द्रवैः सह क्षीरवस्तिभिः सशोधयेत् ।
शीतानि द्रव्याणि चन्दनानि । मण्यादि-
भाजनानि शीतजलपूर्णानि गुल्मस्थोपरि धा-
रयेत् । एतन्मन्तरोच्चेन चिपित्तित्तनाशान्तौ
पित्तगुल्मे विदाहपूर्वरूपेषु परित्यज्यानाया वा-
फाभिमुरगान्याया विदाहायस्याया चासृज स्रा-
वयेत् । सुशोधय ॥

विद्विधियश्च विद्वद्यमानमुपनाहयेत् । प-
यांगतमपि तद्वदुपलक्ष्य तथैव सर्वोपचरेत् ॥

विद्वद्यमान पञ्चमात्र विद्विधियुपना-
हयेत् पिण्डेर्वेष्मिणीयात् । पर्यांगतमतिश्रान्त-
वाक गुल्म तद्वद्विद्विधियुपलक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञा-
त्वा विद्विधिवदेव सर्वशः सर्वेण प्रकारेणोप-
चरेदिति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

श्लेष्मगुल्मिनः प्रागेव विधिबद्धामये-
दवाभ्यमुपवासयेत् । लघ्वितस्योष्णरुदु-
त्तिकदीपन ससर्गमाचरेत् । तथा स्नेदान्
वातगुल्मोक्तानि च घृतादीनि द्विगुणहि-
ङ्गुसुषाराम्लवेतसानि ॥

श्लेष्मगुल्मे वमनप्रयोगे विधिग्रहण य-
त्नेन वमनापावरक्षणार्थम् । अवाम्य गर्भ-
ण्यादिकमुपवासयेदाल्लघ्वितलिङ्गलाभात् । त-
द्वत् समर्गं पेयादिकमुष्णवादिगुण हितम् ।

खेदाश्चाचरेत् । वातगुल्मे यानि घृतादीन्यु-
क्तानि तानि प्राप्तमानात् हिङ्वादीनि द्विगु-
णीकृत्य दत्त्वा योज्यानि ॥

दशमूलकाद्ये व्योपहादिमहिङ्गुयव-
क्षारविस्सैन्धवयुक्त सर्पिः सिद्धं श्लेष्मगु-
ल्मघ्नम् । भङ्गातरुपलद्वयं लघुपञ्चमूल
च पालिकमुदकादकैः प्रस्थावशेष पाचयेत् ।
तस्मिन् क्षीरप्रस्थे च सर्पिः प्रस्थ हिङ्गु-
विस्सैन्धवक्षाररास्त्रानागरापिप्प ।
लीपद्ग्रन्थामधुकचित्तकैः कापिकैर्विपचेत् ।
एतद् भङ्गातरुघृतं कफगुल्मघ्नीहकासश्वास-
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नम् । पदपल वा द्विगुण-
क्षार क्षीररहितं मस्तुदधिकाञ्चिकार्द्रकर-
साढकद्वयोपेतं साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हि-
ङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुण्ठीसैन्धवविदग्धा -
मायवक्षारतुम्युरुचूर्णौ यवकाथाप्लुतः सर्पिः
भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मकाठिन्यघ्नः ॥

दशमूलकादिकं घृतं सुबोधम् । भङ्गा-
तरुघृतं च सुबोधम् । यच्च राजयक्ष्मणि
पदपलमुक्तं तद्द्विगुणेन क्षारेण क्षीरप्रतिवेधेन च
मस्तवादीनां मिश्रितानामाढकद्वयेन सह सा-
धयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्गवादीनां चूर्णौ य-
वकायेनालुब्धितो घृतेन च भर्जितो भक्षितः
सन् शूलगुल्मादिघ्नः ॥

ततोऽस्य सर्वमङ्गं गुल्मं च साध्मा-
नं सविबन्धं कठिनमुन्नतं गूढमांसं स्थिरं
महावस्तु च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ।

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य शिथिलत्वा गते गु-
ल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् । तथा स-
गृहीते च गुल्मे घटीमपनयेत् भिन्धाद्वा ॥

ततोऽस्य गुल्मिनं सर्वमङ्गं शरीरं
गुल्मं च साध्मानादिरूपं बहुधा बहुभिः
स्वेदप्रकारैः बहुशोऽनेकवारं स्वेदयेत् । गूढ-
मांसं मामेन दुर्लभ्यं महावस्तु वह्नाभोगम् ।
सुबोधम् । घटिका उक्ता ण्त्रविधौ । त-
थेति घटिकया गुल्मे तुम्बवत् सगृहीते सु-
लग्नमपि घटिका बलादपनयेद्वा भिन्धाद्वा ॥

ततो हृदयमान्त्रं च वर्जयन् गुल्मं
विमार्गजपदादर्शन्यतमेन वस्त्रान्तरितं प्रपी-
डयेत् प्रमृज्यात् । ततः साल्वलादिभिः
सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रे स्वेदयेत् ।
एवमग्नौ क्रमेण स्थानादपसृते शिथिली-
भूते च गुल्मे विरेकान् स्नेहवतो दाशमू-
लिकाश्च वस्तीन् विदध्यात् । नीलिनीघृ-
तमेन द्विगुणप्रमाणं पाययेत् । उदरोक्तानि
च सर्पीणि ॥

ततो गुल्मं वस्त्रव्यवहितं कृत्वा हृद-
यमान्त्रं च परिहरन् विमार्गादिभिः सर्व-
तोदिक्षं प्रपीडयेत् । प्रमृज्यान्प्रक्षयेत् । वि-
मार्गो मोचकानां चर्मणि रेखाकरणं काष्ठ-
मयम् । यस्य पीवाङ्गं इति प्रसिद्धिः ।
अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि । आदर्शस्य
दर्पणस्य वर्तुळाधारा क्रियायोगिनी । एते-
षामन्यतमं यथाशुभम् । साल्वलाद्यानि स्ने-
दविध्युक्तानि पद्मकादीनि । सुबोधम् ।

दशमूलेन ससृता दागमूलिकासे च वस्ति-
कल्पे वक्ष्यन्ते । एनमिति । श्लेष्मगुल्मिन
द्विगुण नीलिनीपृत पलमात्रयेत्युक्तत्वात् द्वि-
पलम् ॥

त्रिफलाकुम्भनिकुम्भदशमूलाना पो-
डशाशावशिष्ट काय घृतमेरुण्डतैल सौर चै-
कत, साधयेत् । अय मिश्ररुस्नेह रुफ-
गुल्मवातविद्विगिन्योदावर्तप्रीहोदरयोनिशु -
लान्यपकर्षति ॥

त्रिफलादीना यत्र पोडशपलानि तत्र
जलपलाना शतद्वय पट्पञ्चाशत् च दद्यात्
पोडशाशावशिष्ट कथितमवतारयेत् । पोडश-
पलानीति यावत् । तत्सममेव घृत मेरुण्ड
तैल च क्षीर च । अत्र सामान्यकायपरिभाषा च
पोडशाशावशेषमित्यश्वचनेन बाधिता । अय
च स्नेहो नास्ति मिश्रक ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाचै पालिकै-
रेरुण्डतैलद्विपो प्रस्थी पद्गुणं पयसि प-
चेदय मिश्रकस्नेहो गुल्मिना सप्तो दृद्धि-
विद्राधिगुल्मवातव्याधिषु च परममृतम् ॥

॥ १ ॥ पिप्पल्याचैर्घृततैलान्मिश्रीभूतान् पद्गु-
ण क्षीर चतुर्विंशतिप्रस्थ श्रमन विरेचनम् ॥

दन्त्या पलानि पञ्चविंशतिस्तावन्त्येव
चिवकस्य तावत् । एव हरीतक्यः सर्वमेकत्र
सालिलकलशेऽष्टाशावशिष्ट साधयित्वा पूते
च तस्मिन् रसे ताव हरीतकी पञ्चविंशति

गुल्मपलानि तैलार्धकुडुव चूर्णीकृत त्रिष्टता-
कुडुमर्धपलोन्मिता मागधिका महौषध च
मक्षिपेत् । ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारि-
ते शीते च तैलसम मधुरक्षांश च चतुर्जा
तरुचूर्ण मिश्रयेत् । एता दन्तीहरीतक्य
सावलेहाः पञ्चविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मा-
श्लेष्मयुक्तुष्टरामिन्मारोचकग्रहणीपाण्डुहृद्रो -
गोत्केशप्रीहोदरविषमज्वरानपोहन्ति । हृत्
मुख च विरेचनम् ॥

दन्त्या पलानित्यादिना दन्तीहरीतक्य
सुगोधा । हरीतक्या पञ्चविंशति कल-
सरयवा । सालिलस्य कलश पञ्चपलश-
तानि सद्वादशपलानि । ता इति कायद्रव्ये-
भ्य उद्धृता हरीतकी । पञ्चविंशतिमित्ये-
तद्गुल्मपलानित्यनेन संबध्यते । तैलार्धकुडुव
चत्वारि पलानि । त्रिष्टताया कुडुव च-
त्वारि पलानि शुक्रद्रव्यत्वात् । चतुर्जाती
पधाना प्रत्येक कर्ष । सावलेहभागकल्प-
नया हरीतकीनामबलेहसुपयोगे सहित भज-
ति । तथैकस्या पल भवति ॥

गुडाक्षीरभात्रित वा त्रिष्टताचूर्ण स-
र्विधुभ्यामपलिष्ठात् । श्लेष्मल वा गोमू-
त्रेण पिबेत् । तत्र वा श्यामात्रिष्टकुष्टद-
न्तीगुल्मुल्लङ्घारहरीतकी पीलुगस या सम-
धुसर्पिलेखणम् ॥

अथवा त्रिष्टताचूर्ण सर्विधुभ्याम-
पलिष्ठात् । विंशत गुडाक्षीरेण भात्रितम् ।

अथवा गुल्मुल्लु गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा
श्यामादिक तेनेति गोमूत्रेण पिबेत् । सुबोधम् ॥

मूत्रवस्तिक्षारांश्च तास्तांस्तत्र ततो-
क्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाह वा
विश्राम्य प्रयुञ्जीत । क्षारो हि श्लेष्माण
स्निग्धस्थिरमधुरमाशयात् छिन्दन् क्षरयति ।'

मूत्रार्द्रास्तत्र तत्रोदरार्द्रः कुष्ठार्द्राध्यायेषू-
क्तान् तास्तानिति तैरेव नानाविधे प्रयोगे
मूत्रादिभिः प्रयुञ्जीत क्षीराद्याहारं सन् ।
ब्रह्म विश्राम्य घलाद्यपेक्ष्यैकाहमेव वा वि-
श्राम्य । क्षारस्य प्राधान्याद्धेतुरुच्यते । क-
फस्य स्निग्धत्वादिवचन क्षारस्य विपरीतगु-
णप्रदर्शनाय । आशयात् । स्थानात् क्षर-
यति शोधयति ॥

कफरुद्धमार्गशुद्ध्यर्थं विविधाश्च चूर्ण-
लवणतक्रारिष्टासवानवचारयेत् । पिप्पली-
पिप्पलीमूलसैन्धवाजानीचित्रकचूर्णयुक्ता च
जीर्णसुराम् । अपि च ॥

विविधाभ्तीक्ष्णान् क्षारचूर्णादीन् कफे-
न रुद्धस्य मार्गस्य शुद्ध्यर्थमवचारयेत् । पि-
प्पल्यादिचूर्णयुक्ता जीर्णा बहुवर्षोपिता च
सुराम् । अपि चेति श्लोकमनुष्ये ॥

वमनैर्लङ्घनैः स्त्रेर्दं सर्पिष्णानैर्विरेचनैः ।

वस्तिभिर्गुल्मिकाचूर्णक्षारारिष्टासवैरपि ॥

श्लैष्मिकं कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति
तस्य दाह इते रुक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥

श्लैष्मिको गुल्म कृतमूलत्वाद्धवमू-
लत्वाद्धेतोर्द्येदि वमनादिभिर्न शाम्यति ततस्त-
स्य गुल्मस्यान्ते यथोक्ताना क्रियाणा नि-
ष्कलत्वाद्धिच्छेदाय रक्त विस्त्राव्य शरादिभि-
र्दाहं कुर्यात् ।'

अथ वस्त्रान्तरित सपर्यन्त गुल्मनि-
चय प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमन्थतिन्दुरुकाष्ठा-
नामन्यतमेन नाभिवस्तिहृदयान्त्रोमराजी'
परिहरन् नातिगाढ परामृशेत् । ततः क-
पायस्वादुशीतैरग्निवेगमुपशमय्य त्रणापेक्षम
कुर्वीत ।'

अथेत्यादिना तस्यैव दाहस्य विधानम् ॥
गुल्मनिचयो गुल्मसघात । अग्निना प्रदी-
प्तेन शरकाष्ठेन वा दहेत् । शस्त्रेण वाग्नि-
मन्धकाष्ठेन वा तिन्दुककाष्ठेन वा । तथा
च गुल्म दहेद्यथा नाभ्यादिकस्य पीडा न
सम्भवति । नातिगाढ गुल्मे प्रवेशयेत् ।
तत इति दाहानन्तरम् । सुबोधम् । इति
श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥

व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्रमिदमेव य-
थोक्तं विदध्यात् ॥

व्यामिश्रदोषे समर्गजसन्निपातजे गुल्मे
इदमेवाध्यायनिर्दिष्ट विधान दोषाद्यपेक्ष्यैव
व्यामिश्रं विदध्यात् ॥

अनन्तर रक्तगुल्मचिकित्सा ॥

रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो
पितः स्नेहस्त्रेदपूर्वक स्नेहविरेचन वितरेत् ।

पलाशक्षारोदकसिद्धं च यमकम् । गुल्म-
भेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिम् ॥

तस्मिन् रक्तगुल्मे नार्यो प्रसवकाले
दशभासाग्नये गते विरेकं कुर्यात् । तदा
हि निर्धोनिर्गतं गुल्मे भवति । पलाशपृ-
क्षक्षारसुतोदके स्नेहसमे यमकं घृततैल-
पक्वं वितरेत् । यदि च गुल्मस्य भेदन-
प्रयोजनं ततस्तीक्ष्णोष्णमाहारौषधादिव त्रि-
विधिं भजेत् ॥

एवमभिग्रमाने योनौ योनिर्विरेचना-
र्थं क्षारेण महाप्रक्षक्षारेण वा युक्तं पल-
लम् । ताभ्यां वा भावितान् फटुकमत्स्या-
स्तत्पित्तभावितान् वा वराहपित्तभावितान्
वा नक्तकान्ध्वोषोभागिकद्रव्यभावितान् वा ।
सगुल्मक्षारं किंवा वा । वस्तिं च सक्षारक्षी-
रमूत्रं दाशमूलिकमुत्तरवस्तिं च योजयेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन हितेनाप्यभिग्रमाने
गुल्मे योनिर्विरेचनार्थं पल्लं तिलकल्कं यव-
क्षारेण वा महाप्रक्षक्षारेण वा युक्तं यो-
जयेत् । महाप्रक्षक्षुं सुधा । ताभ्यां च यव-
क्षारस्रधाक्षीराभ्यां भावितान् फटुकमत्स्यान्
दद्याद्विरेके । अथवा तत्पित्तेन फटुकम-
त्स्यपित्तेन भावितान् नक्तकान् पिचून्धौ
दद्यात् । ऊर्ध्वोषोभागिकैरिति वमनविरेच-
नद्रव्यैर्विभावितान् नक्तकान् । किंवा वा
गुल्मक्षारयुक्तं योनौ दद्यात् । सक्षारादिकं
दाशमूलिकं वस्तिमुत्तरवस्तिं च युञ्ज्यात् ॥

प्रवृत्तं तु रक्तं रसोदनाशिन्या च-

पेक्षेत । अतिप्रवृत्तं तु रक्तं रक्तपित्तोपक्रमेण
साधयेत् ॥

णामौषधे प्रवृत्तं रक्तमुपेक्षेत । ना-
न्यदौषधं कुर्यादित्यर्थः । औषधवैश्याच्च
यदि रक्तमतियोगेन प्रवर्तते ततश्चन्द्रस्तं र-
क्तपित्तपिचिकित्सया माधयेत् ॥

सर्वद्विह्यादिनोपसहरति ॥

सर्वेषु चाक्षपानसम्पन्नो गुल्मेष्वा-
हारमपि चलापेक्षी प्रयुज्जीत ॥

अनलापेक्षयाहारद्रव्याणां गुणागुण दो-
षादिकं च समीक्षयाक्षपानं गुल्मेषु युज्जीते-
ति तात्पर्यार्थः ॥

आनाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानु-
रोधेन गुल्मवत्प्रतिकुर्यादिति । भवति चान्न ॥

केवलेषु आनाहादिष्वप्यामशुद्विरोधेन त-
दपेक्षया यथायोग्यं गुल्मवत् चिकित्सितं कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मं मदीति तु प्रशाम्यति ।
शमप्रकोपो दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥

इति चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

मन्दं इत्यादि भुवोधम् । मन्देऽग्नौ गु-
ल्मवृद्धेरग्निमान्द्येन दोषकोपः । मदीतिऽग्नौ
गुल्मशमस्य हेतुर्दोषप्रक्षम इति ॥

इतीन्द्रविरोचितायामष्टाङ्गसमग्रद्व्याख्याया
चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

प्रमप्राप्तस्योदरस्य चिकित्सा प्रदर्शयि-
नुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उदरचिकित्सित व्याख्या
स्याम इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसञ्चयानुबन्धे-
न स्रोतोमुखनिरोधव्याकुलानिलतया यत्
मजायते तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युप-
युज्जीत । मूत्रस्रावान्यतरयुक्तमेरुण्डतैलमह-
रहर्मासमेक द्वौ वा । क्षीराहारो वा गव्य
वा माहिष वा मूत्रम् । उट्ठीक्षीरवृत्तिर्वा
स्यात् ॥

सर्वमित्यादौ उदरिणोऽभीक्ष्ण विरेचनो-
पयोगे हेतुरतिमात्रो यो दोषाणां सचयस्तस्या-
नुबन्धेन कर्त्ता स्रोतोमुखनिरोधः । अनिल-
स्य व्याकुलत्वमनेकरूपमवस्थानम् । मूत्रेत्या-
दिना विरेचनप्रयोगः । गव्य माहिष वा
मूत्र क्षीराहारः । अथवा सर्वाहारपानपरि-
त्यागेनोट्ठीक्षीरवृत्तिः स्यात् ॥

शोफशूलानाहृत्पृष्ठापरीतो विशेषेण
पयोऽनुपान गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ।
पिप्पलीसहस्रं वा स्नुहीक्षीरभावित सेवेत ।
तद्भाविनेन वा कृष्णाभयाचूर्णेन कासरम् ।

सैन्धवाजमोजयुक्तं वा नैम्य तैलम् । अ-
थवार्द्रकरसानुविद्धम् । सिद्धं वा ॥

शोफादिपरीत उदरी अनन्तरोक्त कु-
र्याद्विशेषेण तु प्राणदा हरितकीं गोमूत्रेण
सह पिबेत् । पीताया पश्चात् क्षीर पेयम् ।
पिप्पलीसहस्रं क्रमेण सेवेत तद्भाविनेन स्नु-
हीक्षीरभावितेन पिप्पली हरितकीचूर्णेन सह
कासरं तच्च गुल्गुलुपर्ण्याप्रसिद्धम् । निम्ब-
सुत तैल सैन्धवाजमोजाभ्या युक्तम् । अ-
थवार्द्रकस्य रसेनानुविद्धं तेन स्त्रोकेन कृत-
संस्कारं तत्सिद्धं वा ॥

हरितकीचूर्णप्रस्थयुक्तमाढक घृतस्या-
न्नारेण्यभिविलाप्य खजेनाभिमध्यं सुगुप्तं
यवपल्ले मासं स्थापयेत् । ततश्चोद्भूत्य
परिस्राव्य हरितकीहाथान्मलदधिप्रतीवाप वि-
पाचयेत् ॥

हरितकीचूर्णप्रस्थेन युक्तं घृतस्याढक-
मसौ विलाप्य खजेन मथितं सद्यं गुप्तं य-
वपल्ले यवराशौ निधापयेत् । ततश्च यवप-
ल्लान्मासादूर्ध्वमुद्भूतं यत्नेन च परिस्राव्य
स्नेहसमं हरितकीकाथं तावदथ चाम्लं दधि
दत्त्वा पचेदिति ॥

अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीर-
मावाप्य विपाच्य शीतीभूतमाभिमध्यं त
नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥

अथवा गव्ये पयसि सुधाक्षीरं दत्त्वा
विपचेत् । क्षीरस्य घनत्वं यावत्ततः शीती-

भूत क्षीर दण्डेनाभिमध्य नवनीत गृह्णी-
यान् । तच्च नवनीत सुधाक्षीरेण समेन
सह विपाचयेदिति द्वितीय घृतम् ॥

अथवा चविकाचित्रकदन्त्यतिविपा
कृष्टशरिर्वाचिकत्रिफलाकटुरोहिणीद्विद्वरि -
द्राशहखिनीत्रिवृदीप्यकानर्धकार्पिकान् राज
वृक्षफलमज्जाद्विपल महावृक्षक्षीरद्विपल गोमू-
त्रक्षीरघृतत्रिकुट्टय चैक्य पाचयेत् । एता
नि तिल्वकचतुर्थानि सर्पाणि पीतान्युदर-
गुल्मविद्वध्यष्टीलानाहकुष्ठेन्यादापसाराभि -
घ्नन्ति ॥

अथवाचविकेसादिना तृतीयम् । ए-
तानि त्रीणि सर्पाणि येषां तिल्वकसर्पिश्च-
तुर्थं तानि चत्वारि पीतान्युदरानीत भ्रन्ति ।
तिल्वकघृत वातव्याधायुकम् ॥

यावत्शूरुपञ्चकोलकपदपलेन वा मस्तु-
दशमूलकायादकद्वयेन च सिद्ध सर्पिःप्रस्थ
प्रयोजयेत् १।

पल यवक्षारस्य पलपञ्चक पञ्चको-
लानां मस्तुन आढक दशमूलकायस्याढकम् ।
घृतस्य प्रस्थ इति दशमूलपदपलम् ॥

यवकोलकुलत्थपञ्चमूलकपायेण वा
सुरासौवीरकयुक्त सर्पिः ॥

यवादीनां काशो घृतसम सुरासौवी-
रक मिश्रीभूत घृतसममित्युदरिणो घृतानि ॥

सर्पिष्पानस्रस्ते च दोषे बलवान् विरे-
चनार्थं मूत्रासवारिष्टसुरा स्तुहीक्षीरयुक्ताः
शीलयेत् । विरेचनद्रव्यकपाय नागरदेवदा-
रुप्रगाढम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा द्वित्रिगुणा-
नुलोमनद्रव्यम् ॥

एव सर्पिष्पानेन दोषे स्रस्ते प्राप्तौ-
चित्ये बलवान् पुरुषो विरेचनार्थं मूत्रादि-
क स्तुहीक्षीरयुक्त शीलयेत् । अथवा शो-
धनादिगणनिर्दिष्टानां विरेचनद्रव्याणां कपाय
शुण्ठीदेवदारुचूर्णप्रगाढ शीलयेत् । प्रगाढं च
नम् । गुल्मोक्तं वा त्रिलवणादिचूर्णं द्विगु-
णैरन्यभागापेक्षया नुलोमिकद्रव्यैः कुम्भनिकु-
म्भादिभिः कृतं शीलयेत् । अथवा त्रि-
गुणानुलोमिकद्रव्यं त्रिलवणादिकम् ॥

पटोलमूलरजनीनिष्ठत्रिफलाः कर्पा-
शाः । कम्पिल्लकनीलिनीफलत्रिवृतानां क-
माद् द्वित्रिचतुर्भिः कर्पयुक्ताश्चूर्णयित्वा मू-
त्रेण पिबेत् । जीर्णे च पेयामण्डपो रसा-
शी वा स्यात् । ततः पट्टात्र सव्योपेण
पयसाश्रीयात् । ततः सप्तमेऽहनि पुन-
श्चूर्णं पिबेत् । अनेन विधिना चूर्णमि-
दमुदराणि जातोदकान्यपि निवर्हयति ।
गुल्मभेदनानि च प्रयुज्जीत ॥

पटोलमूलादिकं प्रत्येकं कार्ष्णिम् ।
कम्पिल्लकं कर्पद्रव्यम् । नीलिनीफलं कर्प-
यम् । त्रिवृता कर्पचतुष्टयं चूर्णयित्वा गो-
मूत्रेण पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे पेयामण्ड-
पो वा स्यादसोदनाशो वा इत्येकमहं कृत्वा
पट्टात्रमनौषध एव सव्योपेण पयसा भोज-

नमनीयात् । ततः सप्तमे दिवसे पूर्वप्रस्थानेन पुनः पटोलादिचूर्णे पिबेत् । पुनः पट्टाविधानेनाचूर्णध्वम् । जातोदकान्यपि चिरकालप्ररुद्धत्वात् । सुबोधम् ।

वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादि - बचाहरिद्रादिबर्गद्रव्याणि पृथक्पालिकानि सूक्ष्मकल्कीकृतानि लवणानि च वज्रवृक्षक्षीरमस्य च प्रक्षिप्य मूत्रगणे मृद्वग्निना घट्टयन् पाचयेत् । अविदग्धकल्क च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमद्गुग्गुमात्रा गुळिका वर्तयित्वा यथाबल त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् । एषा मूत्रवर्तिर्महारोगश्चासकासपीनसप्रसेकश्वयधुगुल्मपाण्डुकुम्भिको - ष्टारोचकाविपाकोदावर्तेषु परममगदम् ॥

वमनादिद्रव्याणि सूत्रनिर्दिष्टानि पृथक्पालिकानि । लवणानि च पृथक् पालिकानि । वज्रवृक्षक्षीरस्य प्रस्थमितेत्तत् सर्वमूत्रगणे प्रक्षिप्य घट्टयन्नालयन्मृद्वग्निना पचेत् । मूत्रगणोऽष्टौ गवादिमूत्राणि । तेषां प्रमाणद्रव्यव्याप्यम् । एषा मूत्रवर्तिरुदरे त्रिचतुरो वा मासान् यत्नापेक्षया प्रयोज्या एषा च महारोगादीनां परमौषधम् । वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्जसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगा सुदुस्तरा । सुबोधम् ॥

कृतविरेचनश्च क्षामदेहोऽन्तरान्तराक्षीरमौष्ट्रक गव्यमाज वा व्योपयुक्तं शीलयेत् । दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकानागरक्षीरणे पिष्टम् । सुरदारुचित्तक वा सुरङ्गा वा

पुनर्नव वा त्रिफलादन्तीरौहीतकनिर्यूह वा व्योपक्षा रोपेत तत् स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

क्षामदेहश्च क्षामत्वनाशनाय व्योपोपेतमौष्ट्रकादिक्षीरं शीलयेत् । विरेचनादोपशेषस्य पाचनार्थं चावकादिप्रयोगान् शीलयेत् । पुनर्नवान्न क्षीरेण पिष्टम् । सुरङ्गा मूर्वा । व्योपक्षारोपेत वा त्रिफलादीनिर्यूहम् । तदेव स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

पुराणमन्त्र तक्रमरिष्टांश्च तास्तान् क्षीरं च दन्तीचिवकविज्जवाविकात्रिकदुकोपेतम् । तुल्यार्द्रकरस वा क्षीरं शीलयेत् । पिप्पलीवर्धमानं वा सेवेत् । शिलाजतु वा क्षीराशी गुल्गुलु वा । पुनः पुनश्च स्नेहयद्विरेचयेच्च । आत्ययिकास्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत । सलिलं तु वर्जयेत् । आनाहोदावर्तेष्वोर्यथास्य प्रतिकुर्वीत ॥

पुराणं चाथ तत्रादींश्च तास्तान् शीघ्रविकित्सिताद्युक्तान् । दन्त्यादिचूर्णोपेतं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं पिप्पलीवर्धमानं वा रसायनविधानेन सेवेत् । शिलाजतु वा क्षीराशी सेवेत् । गुल्गुलु वा सुबोधम् । आत्ययिका सावाधा । सलिलमुदरीं पाने विवर्जयेत् । यथास्यमित्यात्मीयचिकित्सया ॥

वातकृतेषु पार्श्वशूलोपस्तम्भहृद्ग्रहेषु विल्वसाराग्भसा तैलं पाचयेत् । स्योनाकामिमन्यतिलकुतलरुद्रव्यपापामार्गन्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलम् ॥

वातकृतेपूदरिणः पार्श्वशूलादिषु विस्व-
वृक्षक्षारस्रुतेनाम्भसा तैल विपाचयेत् । स्यो-
न्नाकादीनामन्यतमस्य वा क्षुरिण विपक्व तैलम् ॥

कफे पित्तं वा वातेनावृते ताभ्या
वा घाते बलान् वातगुल्मोक्तक्रमेणैरण्ड-
तैल पिवेत् ॥

एरण्डतैल च वातगुल्मविधानेन पिवेत् ।
कस्मिन्विषय इत्याह । कफे वातेनावृते ता-
भ्यामिति कफपित्ताभ्यां वात आवृते । नल-
वानिति अवलस्यैरण्डतैलप्रतिषेधः ॥

लिम्पेच्च जठरमुदरिणां शिथुपला-
शार्कान्धकूर्णगजपिप्पलीदेवदारुभिर्भूषेपिष्टै सु-
खोष्णै । वृश्चिकाङ्गीकुष्ठपद्मन्थादिपुनर्नव-
धान्मनागरपञ्चमूलकायैर्मूत्रैश्च परिपेचयेत् ।
प्रतप्तमेव च स्वेदयेत् ॥

शिष्वादिभिश्च मूत्रपिष्टै, सुखोष्णैरुद-
रिणो जठर लिम्पेत् । वृश्चिकाङ्गादिकायै-
र्मूत्रैः परिपेचयेत् ॥

विरिक्तस्य चास्य सदाग्नानमुदर
सात्वलादिभिरुपनद्ध धनेन वाससा वेष्ट
येत् । एवमेतन्मनवकाशो वायुर्न पुनरा-
ध्मापयति । तथापि पुन सुविरिक्तस्या-
ध्मानेऽम्लवणान् सुस्निग्धान् निरुहान् द-
द्यात् । सोपस्तम्भे तु वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥

विरिक्तस्येत्यादि सुगोचम् । ग्लान वि-
रेकात् सक्तकाठिन्यम् । सात्वल इति प-

द्मकादिस्वेदनाम् । एवमिति वेष्टनेन । ए-
तदिति जठरम् । तथापीत्यादि सुगोचम् ।
तीक्ष्णोष्णानिति निरुहान् । स्तम्भ एवोप-
स्तम्भ इति सामान्येनोदरिणा चिकित्सा ॥

अथ वानोदरिण विदार्यादिसिद्धेन स-
र्विषोपक्षेपे स्वेदिताद्ग तिल्वरुघृतेन बहु-
शोऽनुलोमयेत् । कृताया च ससर्गा बला-
र्थं क्षीरमवचारयेत् । निवर्तयेच्च प्रागुत्के-
शात् क्रमेण । ततो यूपरसादिभिर्मन्दा-
म्लवणैः समिद्धानलमुदावर्तिन पुन स्नि-
ग्धस्निग्धमास्थापयेद्दिदार्यादिकाथेन चित्राफ-
लतैलप्रगाढेन । तीक्ष्णोष्णाद्योभागिकद्रव्य-
युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥

अथेत्यादि सुगोचम् । ससर्गा पेया-
दिद्रवम् । क्षीरेण बले लब्धे दोषोत्कृष्टेशात्
पूर्वं क्षीरं निवर्तयेत् । न तु क्षटिन्यपि तु क्र-
मेण । तद् स्तोकमम्ल डाडिमादि लवण
व पेयम् । विदार्यादिगणकाथश्चित्राफलतैले-
न प्रगाढो घनः । चित्राफलानि द्रव्यन्दी-
फलानि तेषां तैलम् । अबोभातिकद्रव्याणि
च विरेचनद्रव्याणि । तानि तीक्ष्णानि दा-
शमूलिके समिश्रयास्थापयेत् ॥

दीप्ताग्निं च बद्धमलमस्थिसन्धिप्रिक-
पार्श्वदिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रूक्षमनुवासये-
द्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलोत्पृक्ततैलाभ्याम् ।
भोजयेच्चैनं जाङ्गलरसेन विदार्यादिभूतेन वा
पयसा ॥

दीप्ताम्रित्वादियुक्त रूक्षमनुवासयेत् ।
केनेत्याह । वातहराम्लद्रव्यसिद्धतिलैतैलोरुचू-
कतैलाभ्याम् । ऊरुवृक एरण्ड । एन चानु-
वासनार्हमुदरिण जाङ्गलाना रमेन भोजयेत् ।
विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेण ॥

सरलमधुशिशुमूलकरीजस्नेहाश्च पाना-
भ्यञ्जनेन शूलघ्नाः । स्वेदयेच्चाभीक्ष्ण ज-
ठरम् ॥

सरलादिस्तुताश्च स्नेहा पानेन चाभ्य-
ञ्जनेन च शूलघ्नाः । सरलस्य देवदारुस-
दृशस्य पीडात्पत्यस्य स्नेहः । शेषयोर्वाजिम् ।
सुषोधम् ॥

अविरेच्यस्य तु पयसर्पिर्यूपरसव-
स्त्यभ्यङ्गसमभक्तौपधै सशमयेत् ॥

अविरेच्यस्यात्पामिकूरकोष्ठादेरुदरिण
पयःप्रभृतिभिर्दोष सशमयेत् । समभक्तमौषध
साम्रमिति पूर्वं प्रदर्शितम् । इति वातादरम् ॥

पित्तोदरिण मधुरविषकेन सर्पिपोप-
स्नेह श्यामात्रिष्टत्रिफलाविषकेनानुलोम्यै-
न मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्यूहणास्थाप-
येदनुवासयेच्च ॥

पित्तोदरे प्रथम मधुरद्रव्यसिद्धेन घृ-
तेन स्नेहन तदन्ते श्यामादिविषकेन विरेच-
नम् । एतमिति पित्तोदरिण न्यग्रोधादिग-
णकाथेन सूत्रादिना ॥
इति प्रकरणान्यग्रोधादिसिद्धेनैव

दुर्बल तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवास्तिभि-
शोधयेत् ॥

दुर्बल तु पित्तोदरिण स्नेहविरेचनास्था-
पनाद्विनैव प्रागेवानुवास्य क्षीरवास्तिभिः कल्पे
वक्ष्यमाणै शोधयेत् । स्नेहादिविधाने च
सूत्रस्थानस्य स्मर्तव्यम् ॥

सजातबलाग्नि च क्षिण्य पुन क्षीरे-
ण सन्निवृत्कल्केनोरुपूगमृतेन वा । सात-
लात्रायमाणाभ्या वारम्बधेन वा सश्लेष्म-
णि पित्ते समूत्रेण सवाते तिक्तघृतान्विते-
न पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् वास्तिर्कर्म चा-
चरेत् ॥

सजातबलामिषित्यादि सुबोधम् । पुन-
रित्यस्य क्षिण्यमित्यनेन संनन्ध । सश्लेष्म-
णि पित्ते समूत्रेण पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् ।
सवाते पित्ते तिक्तघृतसयुक्तेन पयसा विरेच-
येत् । एवमेरण्डगृत् सन्निवृत्कल्कमेक क्षी-
रम् । द्वितीय सातलात्रायमाणाभ्या गृत्तम् ।
तृतीयमारम्बधगृत्तम् । मूत्रेण सह चतुर्थम् ।
तिक्तघृतेन सह पञ्चममिति सुबोधम् ॥

एभिरेव क्षीरैर्विदार्यादियुतेन वा भो-
जयेत् । पायसेन चोपनाहयेदुदरम् ॥

एषा क्षीराणामन्यतमेन विदार्यादिग-
णसिद्धेन वा क्षीरेणात्र भोजयेत् । अस्य च
पित्तोदरिण पायसेन

पनाहयेत् यक्षीयान् वातादिहरणायैति पि-
तोदरम् ॥

श्लेष्मोदरिण वत्सकादिसिद्धेन सपि-
पोपस्नेहः स्तुहीक्षीरविपकेनानुलोम्य कटु-
क्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः ससर्ज्यं त्रिकटु-
मूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककाटिकायेनास्थापयेदनु-
वासयेच्च । कुलत्थगुपेण व्योपवता क्षुरिण
वा भोजयेत् । स्नानरुफोदर क्षारमरिष्टां
श्च तीक्ष्णान् पाययेत् । सततं च स्वेद-
येत् । किण्वसर्पपमूलफबीजकल्कैर्जठरमुप-
नाहयेत् ॥

श्लेष्मोदरे वत्सकादिगणशृतेनाग्नेन श्ले-
हः । ततः स्वेदः । तदनन्तरं शुधाक्षीर-
सिद्धेनाग्नेन विरेचनम् । ततः कट्वादिभिः
ससर्ज्यं पेयादिजम् कृत्वा त्रिकट्वादिभूयिष्ठेन
मुष्कनादिकायेन रसापयेत् । तत्सिद्धेन तैलेन
पश्चादनुवासयेत् । सुबोधम् । स्नानकफो-
दर घनश्लेष्मजठरम् । किण्वादिक्लृकजठरमु-
पनाहयेत् यक्षीयान् । किण्वं सुरापनम् ।
इति श्लेष्मोदरम् ॥

सात्रिपातिकमुदरं प्रत्यागमाय चि-
कित्सते । सर्वमेवेत्येकं सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्
कृच्छ्रतमत्वाच्च । दापोद्रेकतस्तु प्रतिकूर्वात ॥

मसर्गजं तु यात्रा सभाज्जते तावदुक्तमेव ।
सात्रिपातोदरमसाध्यमिति चिकित्साया इत्या-
ख्यानं कृत्वा चिकित्सेत् । येनासिद्धावयशसा
योगो न भवति । चिकित्सा च प्राणेषु कण्ठग-
तेष्वप्यवश्यं कर्तव्या । एके आचार्ये एव मन्य-

न्ते यथा न केवलं सात्रिपातोदरमेव प्रत्या-
गमाय चिकित्सेत् यावत् सर्वमप्युदरं प्रत्या-
गमाय चिकित्सेत् । युत इत्याह सर्वस्यो-
दरस्य सर्वदोषात्मकत्वात् स्वभावनातिकृच्छ्र-
तमत्वाच्चेति । यदा तु प्रतिक्रिया क्रियते
तदा दापोद्रेकमपेक्ष्यः । सुबोधम् ।

सप्तलाशदखिनीनिर्वासिसिद्धेन च स-
पिपा विरेचयेन्मासमर्धमास वा । महाट-
क्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥

सप्तला साउला । (नि) शद्विनी
विरुक्ता विसा यवतिक्ताक्षिपीतिका । निर्वा-
सोऽत्र कायः । मासमर्धमाम वेति पूर्वाप-
राभ्यां सवध्यते महाटक्षक्षीरं शुधाक्षीरम् ॥

अधवाजगन्धाजमूत्रादिन्तीद्रवन्ती स्वादुकण्ट-
कपुनर्नवासरसीहृदिकालीमूषिकपर्णीमहास-
हाक्षुद्रसहाट्क्षादिर्नाभार्त्रिपुधनखीतण्डुलीय-
कटाडिमपातुल्लङ्घमूलकाथेन मदनफलेलाकुपु-
कुटिलरास्त्राक्लृकगोमूत्रससृष्टेन सैन्धवलव-
णितेनस्निग्धेनास्थापयेत् ॥

अधवाजगन्धादिकाथेन मदनफलादि-
कल्कगोमूत्राभ्यां ससृष्टेन सैन्धवेन च श्ले-
ष्मोपायं स्निग्धेनास्थापयेत् । स्वादुकण्टकोऽत्र
गोधुरकः । (नि) कपिल्यपत्रा क्षरसी नि-
ज्वरा तुष्यपत्रिका । नक्रादिदण्डिका काली
वृक्षिकाऽयुष्टधूमकः । मूषिकपर्णी द्रवन्ती ।
क्षुद्रसहा मूत्रपर्णी । वृक्षादनी । (नि) वन्द-
कः स्याद्वृक्षरुहा सैवारोकामरूपकः । वृ-

श्वादिनीवटरुहा कामिन्यारोहिणी च सा ॥
 गृक्षादिनीत्यन्वर्थनामा । गृध्रनखी तिन्दुकी ।
 कुटिल तगरम् ॥

तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके
 सर्वत्र च जठरे श्वातीनाश्राव्य मधेनाश्रमा-
 रकशुद्धाकाफादनीमूलककं पाययेत् । पा-
 नभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् । इक्षुगण्डि-
 कां वा भक्षयेत् कृष्णसर्पेण दशयित्वा
 बल्लीफलानि वा मूलक वा ॥

एवमनन्तरोच्चेन चिकित्सितेन निच-
 यात्मके सन्निपातोदरे अशाम्यत्यातरस्य श्वाती-
 नाश्राव्य श्रावयित्वा मधेनाश्रमारादिकल्क पा-
 ययेत् । सर्वत्र च जठरे अशाम्यतीद स-
 र्वं कुर्यादित्यर्थः । पानभोजनेषु वा स्थावर
 विष निक्षिपेदातुरस्य । कृष्णसर्पेण दष्टामि-
 क्षुगण्डिका वा भक्षयेदातुरो बल्लीफलानि वा
 कूटमाण्डादीनि कृष्णसर्पेण दशयित्वा भक्ष-
 येत् । तथा वा मूलकम् ॥

एव ह्यस्य दोषसंघातः स्थिरो ली-
 न उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभि-
 श्रो बहिः प्रवर्तते । तेनागदतां प्रजति ।
 भवान्तर वा ॥

एव कृतेऽस्यातुरस्य स्थिरत्वादियुक्तो
 दोषसंघातः प्रमाथिना स्वभावेन विषेणाश्रे-
 व बहिः प्रवर्तते । तेन प्रवृत्तेन कदाचिद-
 गदता निर्व्याधिता प्रजति । क्षीणत्वाद्वा भ-

वान्तर जन्मान्तर वा प्रजति । पञ्चता
 यातात्यर्थः ॥

इतदोष च शीताम्बुपरिपिक्त क्षीर-
 यवायू पाययेत् । ततस्त्रिवृद्धास्तुरुमण्डकप-
 र्णाकाळशाकयवशाकानामन्यतम स्वरससा-
 धितमनम्ललवणस्रोहं स्विन्नस्विन्नमनश्चक्ष्मा-
 समेकमश्रीयात् । तत्स्वरसमेव च वृषित-
 पिबेत् । ततः शार्कैर्निर्हृते दोषे परतो दु-
 र्बलाय फारभं क्षीरं प्रयुज्जीत ॥

इतदोषमिति विषेण त्रिवृत्तादिशाका-
 नामन्यतमम् । स्वरसेन साधितमिति त्रि-
 वृच्छाक त्रिवृच्छाकस्य स्वरसेनैव साधित
 वास्तुकशाक वास्तुकस्वरसेनैव साधितमिति
 सर्वत्र योग्यम् । अम्लादिवर्जित किञ्चि-
 देव स्विन्नमघात् । किञ्चिदस्विन्नमेव हरि-
 तकप्रकारेण । अनन्तमुगिति शाकवृक्षरेव मा-
 समेक स्यात् । वृषितस्तु भुज्यमानस्यैव शा-
 कस्य स्वरस पिबेत् । सुगन्धम् । फारभ-
 मौष्ट्रमिति वाताशुदराणि ॥

ग्रीहोदरे यथादोषमुपप्लिग्धस्विन्नस्य
 दन्ता भुक्तवतो वामबाहौ सिरां विध्येत् ।
 रुधिरस्यन्दनार्थं च पाणिना ग्रीहान वि-
 मर्दयेत् । पुनश्च स्नेहपीत विशुद्धदेहं समु-
 द्रशुक्तिसारं पयसा पाययेत् हिङ्गु सुवर्चि-
 का वा । पलाशसारादकन वा यवक्षारम् ॥

ग्रीहोदरे स्नेहस्वेदावनुबन्धकदोषानुग-
 ण्येनैव । सिरान्वधे ॥ सिरा-

याश्चावगमः । रक्तस्यन्दनाय प्लीहान् मर्दे-
येद्यथा ततो रक्तं स्यन्दति । नद्यादिशु-
क्तिप्रतिषेधाय समुद्रपङ्कजम् । हिङ्गु पयसा
पाययेत् । सुवर्चिका वा । यवक्षार पञ्चा-
शष्टक्षक्षारोदकेन पाययेत् ॥

पारिजातकेश्वाकपामार्गक्षार वा तैल-
संस्पृष्टम् । सौभञ्जनकनिर्युह वा पिप्पली-
चित्रकसैन्धवचूर्णयुक्तम् । अम्लसुत वा वि-
लमागोधिकालेन पूतिकरञ्जक्षारम् । अग्नि
सादे तु त्रिलवणादि सारानरिष्टाश्च पिबेत् ।
घृत पदपल महापदपल रोहीतकपदपल वा ॥

पारिजातकादीनां क्षारमैलेन संस्पृष्टम् ।
पारिजातक रोहितकम् । (नि) इक्ष्वाकुः ।
कटुकाडावुनी तुम्बा लम्बीहवावुश्च शण्डितः ।
सौभञ्जनकपाय वा पिप्पल्यादियुक्तम् । अ-
थवा पूतिकरञ्जस्य नक्तमालस्य क्षारमैलेन
कान्तिचकमणादिना सुत गात्रित विहपिप्प-
लीभ्यामालोढ्य पिबेत् । सुबोधम् । महा-
पदपल दशमूलपदपलम् । रोहीतकपदपलम्-
नन्तरमेव रोहीतकत्वगित्यादिना पठितम् ।
सुबोधम् ॥

रोहीतकत्वरूपलानि पञ्चविंशति को-
लप्रस्यद्वयं च तोये काययेत् तेन कायेन
तथा पालिकैः पञ्चकोलकैस्तैः सवेद्यं तु
त्यया रोहीतकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्रस्य सा-
धयेत् । तत् परं प्रीहद्वितम् ॥

(नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहप्रो-
रक्तपुष्पकः । कोलः यदरपः । पञ्चकोल-

तुल्यत्वाद्गोहीतकत्वग्भ्यो गर्भे पञ्चपट्टानि
भवन्ति ॥

रोहीतकलताः खण्डशः कल्पिताः
हरीतकीश्च तोये गोमूत्रे वा सप्तरात्रमासु-
नुयात् । स रसः प्रीहगुल्मोदरकुपिमिहे-
कामिलाक्षांसि साधयति । एवमनुपशाम्य-
त्यप्राप्तपिच्छोदके रात्रिकफोत्पन्ने गुल्मविधि-
नाग्निकर्म कुर्यात् ॥

अङ्गुलमात्रकल्पितानां रोहीतकलता-
नां हरीतकीनां च रोहीतकसमानानां स-
प्तरात्र दोषाद्यपेक्षया तोये वा मूत्रे वासुता-
नां यो रसः स प्रीहोदरादीन् साधयति ।
एवमित्यादिना प्रीहोदरे आग्निकर्मप्रदर्शनम् ।
पिच्छा मण्डप्रायः पूर्वं प्रदर्शितमुदरे । उद-
कोऽलच्छम् । वातकफोत्पन्न एव न वा-
ताद्युत्पन्नेऽग्निकर्म । इति वातप्रीहोदरम् ॥

पित्तोत्पन्ने तु जीवनीयघृतक्षीरवस्ति-
विरेचनानि प्रयुज्जीत । पुनः पुनश्च रुधि-
रमवसेचयेत् । यकृदाख्येऽप्ययमेव क्रि-
याविभागः ॥

पित्तोत्पन्ने प्रीहि जीवनीये सिद्धं
घृतं प्रयुज्जीत । क्षीरवस्तयश्च विरेचनानि
च । यकृदाख्योदरेऽप्ययमेव प्रीहोक्तत्रिया-
विभागो विधेयः ॥

यदोदरे सिन्नाय सतैललग्नमूत्र ती-
क्ष्णं निरूहप्रनुवासनं च दद्यात् । सप्त-
नानि चान्धान्युदावर्तहराणि च तद्विषणं च

विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नम् ॥

बद्धोदरे तु स्वित्राय कृतस्वेदायातुरा-
य तैलादियुक्तं तक्ष्णं निरुद्धं दद्यादनु च
तथाविधमेवानुवासनं ससनान्यनुलोमनानि ।
सुबोधम् ॥

छिद्रोदरे स्वेदवर्ग्यं कफोदरवदाचरेत् ।
दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रुक्षती-
क्ष्णोपधान् समुत्रानिर्गृह्णैर्चूर्णक्षारानि कफ-
घ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योजयेत् ॥

छिद्रोदरे श्वेदं विना सर्वं कफोदर-
चिकित्सितं विषयम् । उदकोदरे पूर्वमेव
वीक्षणदिगुणद्रव्यनिर्गृहादीनां दीपनं कफघ्नं
चान्नपानं योजयेदुदककृत्तानां दोषाणां वि-
काराणामपहरणार्थम् । निर्गृह्णैः कायः ।
क्षारो भस्म ॥

एवमसिद्धौ बद्धच्छिद्रदकोदरेष्वभ्यर्था-
मिव सुहृदा प्रकाश्यं शूलमवधारयेत् । तत्र
बद्धच्छिद्रोदरयोः क्षिप्तस्विन्नस्याधो नाभे-
श्चतुरङ्गुलानि वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा
चतुरङ्गुलप्रमाणमान्त्राणि निष्कास्य निरी-
क्ष्य बद्धगुदोदरस्यान्तप्रतिरोधकरं बालं
मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् । परिस्राविणि
शल्यमुद्धृत्यान्तपरिस्रावं विशोध्य तच्छिद्रं
मर्कोटकैर्दशयेत् । लग्नेषु च शिरस्सु का-
यमपनयेत् । ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्या-
न्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा ग्राह्यं त्रण-
मुदरस्य संव्येत् । यष्टीमधुकोमिश्रया च

कृष्णमुदा त्रणमभिलिप्य बध्नीयात् । अथ
निवातमागारं प्रवेश्य क्षीरद्वार्तिं स्नेहद्रोण्यां
नासयेत् ॥

एवमित्युक्तक्रिययासिद्धौ त्रिषु बद्धा-
द्युदरेषु पृथग्विधक्रियोपयोगाय शूलमवधा-
रयेत् । आतुरसुहृत्प्रकाशनमश्मरीवत् । ना-
भेरधोऽधरभागे नाभितश्चत्वार्यङ्गुलानि परि-
त्यज्य चतुरङ्गुलमात्रं पाटयेत् । तेन चा-
न्त्राणि तथा परीक्ष्याणि यथा सन्निवेशं न
त्यजन्ति । गुदबन्धहेतुमान्त्रस्य प्रतिरोधक-
बालादिकमपहरेत् । परिस्राविणीति छिद्रो-
दरे । तच्छिद्रं मर्कोटैर्दशयेत् । सु-
बोधम् । क्षीरेणैव शुशिर्यस्य तम् ॥

दकोदरे सर्वेषु च जातोदकेषु जठ-
रेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्निग्धस्याप्तै-
रपरिगृहीतस्याकक्ष्यात् । षट्वेष्टितोदरस्याधो
नाभेर्धोमतश्चतुरङ्गुलमपहाय त्रीहिमुखेना-
द्गुह्योदरमात्रमवगाढं विध्वा नालीं नि-
धाय दोषोदकमर्धमात्रमवसिञ्चेत् । ततो
नालीमुद्धृत्य तैललग्नेनाभ्यज्य त्रणं ब-
न्धनेनोपचरेत् ॥

दकोदरनाम्न्युदरे सर्वेषु चोदरेषु चि-
रकालप्ररूढत्वाज्जातोदकेषु वातहर इत्यादिनो-
दकस्त्रावणविधिः । अवगाढमन्तं प्रविष्टम् ।
अङ्गुष्ठोदरमात्रमिति प्रमाणम् । त्रीहिमुख-
नामं शूलम् । ततोदकं सर्वं न स्त्रावयेत्
तत्कृदपि त्वर्धमात्रमवसिञ्चेत् । अवसिञ्च-
नमवगाढमन्तम् । नालीं यन्त्रविधावुक्ता ।

सहसा सर्वस्मिन् विस्त्राविते तुष्णा
 श्वरोऽङ्गमर्दोऽन्तीसारः श्वास कासः पाद-
 दाहो वा जायते । पूर्यते च सुतराम् ।
 अतस्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमद्वादशपोदशरा-
 श्राणापन्यतममन्तरं कृत्वा दोषोदकमल्पशो
 विस्त्रावयेत् । निम्नते च दोषोदके
 विमृद्योदरमाविककौशेयचर्मणामन्यतरेण भा-
 ङ्गेतरं वेष्टयेत् । तथा माध्मापयति बाधु ।
 लक्ष्म्ययित्वा च यवागूमल्पस्नेहलवणां माश्र-
 या पापयेत् । ततः परं पण्मासान् क्षी-
 रवृत्तिर्भवेत् । ततो मासत्रयं क्षीरपेषां पि-
 भेत् । अन्यथा मासत्रयमल्पलवणमल्पक्षी-
 रं श्यामार्कं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति ।
 भवति चात्र ॥

सहसेत्यादिनार्धमात्रावसेचने हेतुः ।
 सुतरां च पुनरुदकेन जठरं पूर्यते दुष्ट-
 स्वात् । तस्मादोषापेक्षया त्रिरात्रान्तरित
 वा चतुरन्तरित वा एव पञ्चादिकमपि ।
 पूरणप्रत्ययान्तानां श्मादीनामाचार्येण प्रयोग
 कृतः । तथाविधानां रात्रिश्रदेन सामा-
 नाधिकरण्येन पूरणमात्रेण रात्रेरेकत्वात् स-
 माहारो न सिध्यति । न च विवशितार्थ-
 प्रतीतिस्तस्माच्चिन्त्यमेव । सुबोधम् । ल-
 क्ष्म्ययित्वा प्राप्तलक्ष्मणेन तु सर्वत्र । गता-
 नुगतिष्ठा ॥

प्रयतो वत्सरेणैव विजयेत जलोदरम् ॥
 चर्ज्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ॥

प्रयतोऽतियत्नवान् सवत्सरेणोक्तप्रका-
 रेण जलोदरं विजयेत् । किंभूत इत्याह व-

जंघ्वलयोऽङ्गाम्लादिषु यन्त्रितस्तदप्राप्तिलक्षण-
 यत्नपरः सन् । दिष्टे पथ्यत्वनोदिष्टे, क्षी-
 रादौ नातियन्त्रितोऽर्थाप्राप्ययन्त्रित अदि-
 ष्टेषीष्टाप्रतिषिद्धे जितेन्द्रियो न त्विन्द्रियवश्यः ॥

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यत् ।
 अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वत्र शस्यते ॥
 बद्धिर्भन्दत्वमापोवि दोषैः कुक्षौ मपूरिते ।
 तस्मात्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च
 सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटुनि च ।
 भावितानां गवां मूत्रे वष्टिकानां च तण्डुलैः ॥
 यवागृ पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥

स्वस्थस्थानं व्रजन्त्येषा वातपित्तकफास्तथा ।
 अत्यर्थाङ्गाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं शुक्रं ॥
 गुळं तिलकृतं शाकं बारि पानावगाहयो ।
 आयासाध्वदिवास्वप्नयानयानानि च त्यजेत् ॥

सर्वस्मिन्श्वोदरे वातादिशमनी क्रिया
 इष्यते यत् सर्वमेवोदरं प्रायेण सन्निपातज-
 भेदः । सुबोधम् । एषामित्युद्धरिणाम् ।
 तथेत्युक्तप्रकारेण । सर्वश्वोर्दर्थत्यर्थाङ्गादिगुण
 च त्यजेत् ॥

नात्यन्तसाम्प्रभुरपाने तत्र मग्नस्यते ।
 सकणालवणं वाते पित्ते सोपणशर्करम् ॥
 यवान्निसेन्धवानाजीमधुन्योषैः कफोदरे ।
 त्र्युषणक्षारलवणैः सपुक्तं निचयोदरे ॥
 मधुतैलवचाशुष्कीगताहाकुष्ठसैन्धवं ।
 शीहिं बद्धे तु ह्युपायवानीपद्वज्जानिभिः ॥

सकृष्णामासिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमन्दबह्मन्यतिसारिणाम् ।
तत्र वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥

नाल्यष्टादिगुणं च तत्र पाने प्रश-
स्यते । तत्र तत्र पिप्पलीटवणयुक्तं वाते ।
मरिचशर्कराभ्यां पित्ते । यवान्यादिभिर्बुक्क
तत्र कफोदरे । संनिपातोदरे श्रूयणादि-
भिस्तक्रम् । मध्वादिभिः श्लेहोदरे । हृषु-
पादिभिर्बद्धोदरे । छिद्रोदरे पिप्पलीमाक्षि-
युक्तं तक्रम् । सलिलोदरे व्योषयुक्तम् ।
गौरवादियुक्तानां वातश्लेष्मावर्तानां तक्रममृत-
त्वाय कल्पते सप्तपत्र इत्यर्थः ॥

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ।
स्वैर्येकृत् सर्वपातूनां पर्यं दोषानुबन्धहृत् ॥
भेषजापचिताग्नानां क्षीरभेषामृतायते ।

इति चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ॥

सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं पश्चात्
प्रयोगे निष्पन्ने शस्यते यतस्तत् क्षीरं स्वैर्य-
ेकृत्वादिभ्युक्तं तथा तेन प्रयोगभेषजेन ये-
षामपाचितमङ्गं शरीरं तेषां क्षीरममृतायते ।
अमृतमिवापरति जीवितदानेनेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहन्त्याख्याया
चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य पाण्डुरोगस्य चिकित्सां प्र-
दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात पाण्डुरोगचिकित्सितं व्या-
ख्यास्याम । इति हस्मादुरातेपादयो म-
हर्षयः ॥

पाण्ड्वामपिनमादौ कल्याणकपञ्चग-
व्यतिक्रफानापन्यतमं सर्पिं पाययेत् । डा-
डिमसारतः कुडुब धान्यकार्षकुडुब पिप्प-
ल्यष्टमिकां शुष्मीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
कल्कीकृत्य तोयाढके विंशतिपलं घृतस्य
सिद्धं इत्पाण्डुरोगगुल्मघ्नीहार्शः भासकासमू-
ढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं बन्ध्यानां सं-
मत्तं दुःखप्रसविनीनां च ॥

पाण्ड्वामयोः प्रथममेव कल्याणकादी-
नां घृतानामन्यतमं पिबेत् । डाडिमाष सु-
षोधम् । डाडिमसारो डाडिमबीजानि अष्ट-
मिकार्षपलम् । बन्ध्यानामप्रवृत्तप्रजानां प्रस-
वकाले या दुःखेन प्रसूयन्ते तास्तथोक्ताः ॥

दुरालभाचन्दनपटोलत्रायपमाणागुह -
चीकिरातवतिकरौहिणीयननिशाद्रयेन्द्रयवदेव-
दारुपर्पटकाजमोदैः कार्षिकैः क्षीराढके घृत-
प्रस्थं साधयेत् । पाण्डुरोगकामिलारक्तपि-

सज्वरदाहासृग्दरविस्फोटश्चयुग्मगन्दराशौ -
ग्रम् ॥

दुरालभादिपृत पाण्डुरोगादिग्रम् ।
कटुरोहिणी कटुका । निशाद्वय दार्ढ्य-
जम्बौ ।

स्निग्ध चैन तीक्ष्णैर्वापयेत् । पुन-
श्च स्निग्ध मृतपुक्त गव्य माहिप वार्धमा
स पय पाययेत् । मागधिकाशृत वा ।
मूलसिद्धां वा त्रिफलाम् । सप्ताह मूत्रे-
ण वा हरीतकी कल्किता । स्वर्णक्षी-
रीभद्रदारुनागरश्यामान्निद्रन्मूलानि तेनैव वा
कथितानि । एभिर्वा शृत पय ॥

एव पाण्डुरोगिणोऽप्येतेऽस्ति स्निग्ध ती-
क्ष्णैरौषधैर्वापयेत् । पुत्रां वमो कृतं स्नि-
ग्ध पाययेन्माममर्धमास वा गव्य पयो मा-
हिप वा । अथवा मागधिकया विष्वत्प्या
शृत पय पाययेत् । त्रिफला मूत्रेण नि-
द्रामापाकमामूरक्षय कथिताम् । हरीतकीर्वा
मूत्रेण कल्किता । तेन मूत्रेणैव कथिता
नि स्वर्णक्षीर्यादीनि वा । एभिरिति प्रयो-
गौषधैः शृत पयो वा ॥

वत्सकरीजनिशालाकुष्ठरुडुकादारु
स्ताना समा भागा मूर्वाभागद्वयमतिवि-
पाभागार्धे च चूर्णित सुखाम्बुना पीत्वा
सौद्रमनुलिङ्गात् । एतत् पाण्डुकामिलाज्व-
राच्चिगुल्मानाहाभवातरक्तपित्तासन्धासा -
नपोहति ॥

वत्सकादीना समा भागाः । मूर्वा
एकस्मादौषधभागान्नादिगुणा । अतिविषा व-
रसकाद्यन्यतमस्य भागरथापेन । एतन्मूत्रेण-
मुष्णाम्बुना पीत्वा पञ्चान्नाक्षिक् केषल लि-
ङ्गात् । एतच्च पाण्ड्वादीनपोहति विनाशयति ॥

त्रिकटुकफालतिललोहैर्वा माक्षिकधा-
तुतुल्यैर्माक्षिकेण वटकान् कृत्वा तक्रानुपा-
नान् प्राण्डुरोगी भक्षयेत् । त्रिकलाप्योप-
काक्षिविद्वज्जभागा नव नव चायसचूर्णभागा
मधुघृताभ्यां तक्रेणोष्णोदकेन वापयुक्ता
इत्थाण्डुरोगकामिलाकुष्ठार्गःशोफोदरार्ग्यहमे -
हहरा ॥

त्रिकटुकादीना मिश्रिताना समम् ।
माक्षिकधातुर्वद्विमाक्षिकम् । माक्षिक वटको-
करणाद्य । त्रिफलाद्ये हरीतक्यादीना नव-
भागास्त्रावन्त एवायसचूर्णस्य मध्वादिभिर्ह-
पयोग । एतच्च नवायसस्य इन्द्रोगादेहर-
त्वम् । असिद्धिप्रक । येन विद्वज्जम् ॥

माक्षिकधातुचविनादारुदावीत्वग्रन्थि-
कान् त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
र्णाद्विगुण च सुशुष्कं पृथक्पाण्डूर ततो
गोमूत्र सर्वतोऽष्टगुण पक्त्वा तस्मिन्तत् क्षि-
पेत् । अनन्तर च वटकान् कुर्यात् । ते
तक्रानुपानमभ्यस्ता परमौषध पाण्ड्वामायि-
ना शोफार्श कुष्ठकामिलामेहप्लीहाद्वयवातरुफा-
र्तानां च ॥

माक्षिकधात्वादिके माक्षिकधातुर्वद्विमा-
क्षिकम् । ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम् ।

त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि । तस्माद्विद्युण
मण्डूर लोहमलम् । सर्वत इति मण्डूर-
सहितान् चूर्णादष्टगुण गोमूत्र पक्वम् ।
अस्मिन् वटकसम्पादनयोग्ये चूर्णे मण्डूर च
प्रक्षेप्तव्यम् । मेदसा आवृतो वायुराह्वयतः ॥

शिलाजतुताप्यरूप्यायोमला पृथक्
पञ्चपलिकास्त्रिफलादयश्च विगतघना पला-
शाः श्लक्ष्णरजस सितोपलापलाष्टकयुक्ता
क्षौद्रद्रुता योगराजः । कुलत्थादिपूपाशि-
ना यथान्यभ्यवहृतः समानः पूर्वेण ।
यक्ष्मविपविपज्वरकासश्वासापस्मारहरश्च ॥

शिलाजत्वादिना योगराजनाम्ना गु-
ल्लिका । त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि घ-
नेन मुत्सेन विनाष्टौ पलाशानि प्रत्येक पा-
लिकानि । ताप्य बट्टमाक्षिपम् । जयोम-
ल मण्डूरम् । कुलत्थादय इत्यादिप्रहणेन
सर्वाणि विदाहीनि सगृहीतानि ॥

त्रिफलाकुटचफलघनपटोलपिचुम -
न्दमहौषधरूपायैमासिमर्षभास वा भाविता-
न्यष्टौ शिलाहयपलानि समसितान्युपकुल्या-
तुकाक्षीरीधाराफलकूर्कटकमृद्व्यः पृथक् प-
लाशा निदिग्धिकाफलमूलयो पल त्रि-
जातकतिकर्प च सौत्रित्रिपलयुक्तान् वटकान्
वर्तयेत् । ते षाडिमाम्बुक्षीररससलिलसुरा-
सवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवान-
न्तरोक्तान् रोगान् दारयन्ति । हृद्गोगल-
रोगगरोदरासृग्दरभगन्दरगुल्मवर्धशुरुमूत -
दोषाश्च ॥

त्रिफलेत्यादिना वज्राभिधाननाम्ना गु-
ल्लिका । त्रिफलादीना पृथक् पृथक् कायैः
शिलाजतुनो भावना । मासेनार्धमासेन वा
भावतानिष्पत्ति । भाविताशिलाजतुसमा क्ष-
रका । सुबोधम् । हृदजफलमिन्द्रियव ।
घनो मुखम् । पिचुमन्दो निम्ब । म-
हौषध मृद्विवेरम् । अतन्तरोक्तान् रोगान्
मण्डूरवटकोक्तान् रोगान् हृद्गोमादींश्च दार-
यन्ति । दारणाद्वज्राभिधानम् । अस्तृग्दर
नारीपु रजोदोषस्तृक्षोत्तरे बक्ष्यते । मूत्रदो-
षाः शुक्रदोषाश्च सर्वे मूत्रशुक्लाश्रया व्याधयः ॥

द्राक्षापिप्पलीमस्थद्वय शर्करार्थतुला
तवक्षीरीनागरमधुकानि च द्विपलिकानि चू-
र्णयित्वा मलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृद्विना प-
चेत् । लेहीभूते शीते च तस्मिन् मधुम-
स्थभावपेत् । त्रिमुगन्धिकस्य कर्पत्रय च
चूर्णाकृत्य द्रव्या परिचर्य जातीपुष्पादिवा-
सिते मृदभाण्डे निदध्यात् । अय द्राक्षा-
लेह उपपुज्यमान पाण्ड्वामयहृद्गोकाभि-
लाहलीमरुज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तार्दानप
रानपि विरेकसाध्यान् व्याधीन् प्रसद्य वायु-
रिवाभ्राण्यपहरति ॥

द्राक्षादिहेह प ण्ड्वामयविपु लिखान् ॥

भोजन तु सात्त्विकं शालियवगो-
धूममुद्रजाह्नलमासानि पयो घृत वृषपटो-
लवेत्रपर्पटकशाक द्राक्षाडाडिमखजूरामलकर-
सानि । पानमनुपञ्चमूलसिद्ध वारि घाताधि-

के । घनहीनेरशुण्डीसाधित पिचोत्तरे । श्लेष्म
परिष्टशीधुमार्दीकासवाः । सर्वत्र वा तक्रम् ॥

सर्वस्य पाण्डुरोगिण सात्म्यवशाच्छा-
ल्यादिक भोजनम् । पान चेत्यादि सुबो-
धम् । अथवा सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि
च तक्रम् ।

बीजकसारप्रस्थम् । वराया. प
लानि पञ्चविंशति । पञ्च द्राक्षाया वला-
या सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेष ते-
भ्यो रसमादाय पृतशीतेऽस्मिन् शर्करातु-
ला मधुमस्थ कर्पाशानि च चूर्णितानि
ऋषोपप्याघ्नखोशीरक्रमुकैलावालुपकुष्ठमधु-
कानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्वमेकत्र यवप-
ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थाप-
येत् । अयं बीजकसारारिष्ट. पाण्डुकामि-
लामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचका-
सम्भासान् निवर्हति ॥

बीजकैत्यादिना सारारिष्ट. पाण्डुवाहीन्
निवर्हति । बीजकमसन । वरा त्रिकला ।
कमुत्र पट्टिकाद्रोघ . । पलागलुक्मैलेय सु-
गन्धि हरिवालुकम् । मधुक मधुवष्टी ॥

गण्डीरतरो समूलपुष्पशाखस्य तु-
लामाहरेत् । अर्धतुला दशमूलस्य त्रिकलाया
पृथगर्धप्रस्थ कुटजत्वचम् । कुडुराशान् मु-
स्तारुप्परकृमिघ्नेन्द्रयवान् । पालिकान् मा-
ठादन्तामधुरसारान्नाशदीचित्रकान् । मृत्ती-
कार्यमस्थं च पोटशगुणे पादशेषमम्भसि वि-

पाच्य रसमाददात् । त पृतशीत सितो-
पलातुलाद्वयेन लोहचूर्णमस्थेन च युक्त मा-
गधिकार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रन्थिकपलेना-
र्धपलिकैश्च परिचविञ्चैलवालुकै प्रलिप्त घृ-
तकुम्भे निधापयेत् । मासमात्र स्थितोऽयं
गण्डीरारिष्टोऽधिकगुण पूर्वस्मात् । ग्रन्थ-
बुन्दकुमिहरश्च ॥

गण्डीरारिष्ट. सुबोध । गण्डीरो म-
हान् हुमन्नायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभू-
मिप्रसिद्ध । सुधेयन्ये । त्रिकलाया द्रव्य-
त्रयस्य पृथगर्धप्रस्थम् । कुटजत्वचमार्धप्रस्थम् ।
मुस्तादिक प्रत्येकं कुडुवभागम् । पाठादिक
तयैव पालिकम् । सर्वत्र पोटशगुणमम्भ ।
मागधिका पिप्पली । ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम् ।
मागधिकादीन्मुक्तमानानि ऋक्षणेपितानि । घं-
टप्रलेपाय ॥

अथवा चव्यकुष्ठचित्रकमलिते भाजने
मस्तुद्रोण गुळतुलां पिप्पलीप्रस्थत्रय त्रिक-
लाप्रस्थतप विळङ्गप्रस्थत्रय कुडुवाशांश्च म-
रिचपरुषकद्रोक्षाकाम्पर्यकलेन्द्रयवान् द्विपालि-
कानि च दन्तांचित्रकमल्लावकानि चूर्णितानि
प्रक्षिपेत् । ततो यवपलस्य पक्षमुपेक्ष्य
ययानर्ले पितेत् । एष मस्त्वारिष्ट पाण्डु-
रोगमेहहृद्रोगपेदोशोग्रहणीप्लीहाशोफोदरभ-
गन्दरहर । परमं चाग्निदीपन इति ।

भवति चात्र ।

अथवा चाविकाकुष्ठार्थां प्रलिप्ते भा-
जने मस्त्वादीनि प्रक्षिप्य यवराजौ पञ्च नि-

क्षिप्य यथाबल सस्वरिष्ट पिबेत् । एष च
पाण्डुरोगादिहरोऽभिदीपनश्च । तातानुगविका ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं विहित यच्चिकित्सितम् ।
विकल्प्यमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥
स्नेहमायं पवनजे तित्तशीतं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णे विमिश्रं सान्निपातिके ॥

अस्मिन्नध्याये पाण्डुरोगस्य प्रशान्त्यर्थं
सामान्येन यच्चिकित्सितमुक्तं तद्विदुषा पण्डि-
तेन पृथग्दोषबलं प्रति विकल्प्य वातादिकेषु
विभागेन । यद्यस्य पथ्यं तत्तत्र योज्यमित्य-
र्थः । एतदेव स्नेहप्रायमित्यादिना स्फुटी-
क्रियते ॥

मृदं निघातयेत् कायात्तीक्ष्णैः सशोधनैः पुर-
बलाधानानि सर्पापि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥

मृदमित्यादिना मृदुभक्षणपाण्डुरोगचि-
कित्सा । तत्रापि मृदावदपक्वा कोष्ठे व्यव-
दिष्टते तावत् क्षुतस्तद्विकाराणामुपशमः । त-
स्मात् प्रथममेव मृदः कायाभिर्यातनम् ।
पश्चात् पाण्डुरोगचिकित्सा । ता च मृद-
तीक्ष्णौ सशोधनैः कायाभिर्यातयेत् । पश्चात्
कोष्ठे शुद्धे सर्पापि योजयेत् । तानि बला-
धानानि बलस्योत्पादकानि भवन्ति ॥

व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
सुस्तान्ययोरजः पाठा विळङ्ग देवदारु च ॥
वृश्चिकार्का च भार्गवी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम्
सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकाकृतान्

तद्वत् केसरयष्ट्याहपिप्पलीक्षीरशाद्वलैः ।

व्योषादिभिः कल्कीकृतैः क्षीरेण च
स्नेहसमेन सर्पिर्विषकं मृत्तिकाकृतान् सर्वान्
विकारान् प्रशमयति । केसरादिभिः शृतं
घृतं तद्वत् गुणैर्व्योषादिवदित्यर्थः ॥

मृदुद्वेषणाय तल्लाल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ।
विळङ्गेनातिविषया पाठया निम्बपल्लवैः ॥
वार्ताकैः रुद्ररोहिण्या कौटजैर्मूर्चयाथवा ।
मृदुदेभिर्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥

यदा तु मृद्विषय लौस्य श्रद्धा भव-
ति तदा तस्या मृदो द्वेषणार्थं विळङ्गादिभि-
र्भाविता मृदुमसैः दद्यात् । न केवलमेतत् रु-
र्वाद्यावन्मृदुभेदेन यो दोषभेदस्तदनुगमात् भे-
षजं च योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति ।
कषायरसमृदुभक्षणजेषु विकारेषु वातहर-
भेषजं योज्यम् । ऊषराया मृदि भुक्ताया पि-
तारम् । मधुराया कफहरमिति ॥

कामिलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगविरोधि यत्
पथ्याशतरसे पथ्यावृन्ताधेशतकल्कितः ॥

प्रस्य सिद्धोघृताद्गुल्मकामिलापाण्डुरोगजिह्व-
दन्तीचतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाह्वभिः ॥

घृतमस्थं शृतस्तद्वत् घ्राहाश्वयधुनिच सः ।
पुराणसर्पिषः प्रस्यो द्राक्षार्थमस्थसाधितः ॥

कामिलागुल्मपाण्डुतिज्वरमेहोदरापहः ।
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाघ्नितम् ॥

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामिलाहरमुत्तमम् ।

कामिलाया तु पित्तत्र उपक्रमो यो
 ज्यो य पाण्डुरोगे न विरुध्यते । एतत्
 पाण्डुरोगकामिलामधिकूलोच्यते । यथाप-
 ध्याना शतस्य काये पथ्याधुन्तानामेव शत
 कल्कीकृत दत्त्वा घृत पचेत् । पथ्याया हरी-
 तक्या घृन्तानि पत्राणि । इन्तीघृत तद्वत्
 पथ्यादिवन् गुल्मादिजिदित्यर्थः । अस्य तु पि-
 क्षेयं हृद्भिन्नययुजित्वम् । स इति घृतप्रस्थः ।
 सुगोधम् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । ह-
 रिद्रादिक सुगोधम् ॥

गोमूत्रे द्विगुणे दार्वीरूलकार्पपलसाधितः ।
 दार्वीपञ्चपलकाये कल्के कालीयके पर ॥
 माहिपात्सर्विष प्रस्थ पूर्वं पूर्वं पर परे ।
 सिद्ध कालीयककाये सनिश चोत्तरे हितम् ॥

माहिपात्सर्विष प्रस्थो द्विगुणेन गोमू-
 त्रेण दार्वीरूलाधेपलेन च साधित एको भ-
 वति । अपरश्च माहिपात्सर्विष प्रस्थो दा-
 र्ग पञ्चपलस्य काये कालीयके च कल्के
 स्नेहाब्जतुर्थांशे भवति चोऽनयो सर्वि प्रस्थ-
 योर्विषय इति घृष्ट आह । पूर्वं गोमूत्रप-
 क पूर्वं पाण्डुरोग इत्यर्थः । परो दार्वी-
 कायसिद्ध परे रोगे कामिलायामित्यर्थः ।
 कालीयक पतितचन्दनम् । उत्तरे च कामि-
 लारये कालीयकादिसिद्धमपि हितम् ।

आरग्वध रसेनेष्टोविदार्यामलरुस्य वा ।
 सञ्चूपण विलयमात्र पाययेत् कामिलापहम् ॥
 पिपेन्निगुम्भरुलक वा द्विगुड शीतवारिणा ।

कुम्भस्य चूर्ण सञ्चैद्र त्रैफलेन रसेन वा ॥
 सशर्करां त्रिभाण्डी वा मगार्क्षी वा प्रयोजयेत्

इत्वादीनामन्यतमस्य रसेनारग्वध स-
 मेन चूपणेन युक्त कामिलापह भिषगातुरं
 पाययेत् । विन्ममात्र मरिचादियुक्तं सन्मा-
 त्रशदेनाचार्यं पलस्य दोषाण्यपेक्षया क्रन-
 स्याधिस्स्य वा प्रयोगमुपदिशति । निनु-
 म्मस्य दन्त्या द्विगुणगुडम् । गुम्भो द्रव-
 न्ती । तस्याश्चूर्ण त्रिफलायाः कपायेण पि-
 पेद्वा । सुगोधम् ॥

त्रिफलायागुल्फ्यावादाव्यानिम्यस्वनारसम्
 प्रात प्रातर्मधुपुत कामिलार्ताय योजयेत् ॥
 तिलपिष्टनिभ यस्तु कामिलावान् सृजेन्मलम्
 कफरक्षपथ तस्य पित्त कफहरैर्जयेत् ॥

त्रिफलादीनामन्यतमस्य रस कथित-
 गृहीत कपाय मात्रिकेण युक्त कामिलार्ताय
 प्रात प्रातर्योजयेदिति समान्येन कामिला-
 याश्चिक्त्वा । तिलपिष्टेत्यादिना विज्ञेयेण ॥

रुक्षशीतेत्यादिना कामिलाया शारदा-
 श्रयणकारण लिङ्ग चिक्त्वा च प्रमेणोच्यते ॥

रुक्षशीतगुरस्वादुन्यायामचलनिग्रहः ।
 कफसमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्त वहि सिपेत् ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वरूपेतरचास्तदा नरः ।
 भवेत्साटोषविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वीतिहिम्माभ्रासारुचिज्वरैः
 रुमेणाल्पेऽनुपज्येत पित्ते श्वात्साम्याश्रिते ॥

रुक्षादिभिः सर्वैः श्लेष्मणा समूर्छित
एकत्रमापन्नो वायुः कुपितो यदा पित्तको-
ष्ठात् वहिः क्षिपेत्तदा हारिद्रनेत्रत्वादिमानातुर
साटोपविष्टम्भो भवेत् । गुरुणा च हृदये-
नोपलक्षितो भवेत् । शारदासमाश्रिते च पि-
त्ते रन्तरक्षेपे सति दौर्गत्यादिभिरातुर ऋ-
मेणानुपज्येत ॥

रसैस्त रुक्षकृद्बलैः शिथिलेतिरिदं ज्ञेयं ।
शुष्कमूलकजैर्युपैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥
भृशभ्रूलतीक्ष्णकटुकलवणोष्ण च गम्यते ।
सर्वाङ्गपूरकस्य लिङ्गाद्योप तथागम्यम् ॥
स्य पित्तमेति तेनास्थ शकृदप्यनुरज्यते ।
वायुश्च याति प्रशम सहाटोपाशुपद्रवैः ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यं कामिलिको विधिः

त तथाविधं शारदाकामिलिनं रुक्षत्वादि-
युक्तैः शिरसादीनां मासरसैः शुष्कमूलकादि-
जैश्च यूपैरन्नं भोजयेत् । तस्य चाहारौष-
धादिरुः सर्वं भृशमतिशयेनाम्लत्वादियुक्तं न
स्यते । व्योषं च रजःपूरकस्य रमेन लि-
ङ्गात् । तथेत्युक्तेनोपक्रमेणान्तर्वातश्लेष्मणि
जिते पित्तं शारदाभ्यः स्वमागम्य स्थानमेति ।
तेनति पित्तेन । अस्येति रोगिणः । का-
मिलिकं ज्ञातं सामान्यरामिलामधिकृत्योक्तः
कार्यो विधेयः ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामिलायां शिलाजतु ।
मासं माञ्जिरुषातु वा किट्टं वायं हिरण्यजम् ॥

गोमूत्रेणेत्यादिना कुम्भकामिलायाम् ।

मुनोधमः । माञ्जिरुषातुर्वट्टमाधिकम् । हिर-
ण्यजं किट्टं सुवर्णमलम् ॥

गुल्मीक्ष्वरसक्षीरमाश्रितेन हलीमकी ।
महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्धात्रीरसेन तु ॥
त्रिष्टुता तद्विरिक्तोऽप्यात् स्वादुपित्तानिलापहम्
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्वापि मधुराणि च ॥
यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ।
मार्दीकारिष्टयोगाश्च पिबेत्शुभ्रत्याग्नितृद्धये ॥
वासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुरं बलाम् ।
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथावलम् ॥
पाण्डुरोगेषु कुशलं शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ।

इति चिकित्सिते अष्टादशोऽध्यायः ॥

यस्तु हलीमकीं स गुल्मीक्ष्वरसक्षीराभ्यां
साश्रितेन सिद्धेन महिषीहविषा स्निग्धदेहः
सन्नामलकरमेन त्रिष्टुतां पिबेत् । तथा च
विरिक्तो यत्किञ्चित् पित्तानिलहरं मधुरं च
तदद्यान्नान्यत् किञ्चित् । द्राक्षालेहः पूर्वम-
स्मिन्नेवाध्याय उक्तः । यापनादीनि कल्पे व-
क्ष्यन्ते । पिप्पल्याय यतमं पयसा प्रयुज्जीत
सर्वं दोषप्रलानतिक्रमेण च । यश्च कुशलो
भिषक् स शोफोक्तमपि क्रियाक्रमं सम्यग्वि-
स्य पाण्डुरोगेषु प्रयुज्जीतेति ॥

इति चिकित्सिते अष्टादशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

त्रयमासस्य ध्वयोश्चिन्तित प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथान् अथशुचिकिन्तित व्याख्या
स्याम । उति हस्माहुरात्रेपाठयो महर्षय ॥

अथशुषु दोषजेषु सर्वेषु सर्वसम्पदा
मानुष्येषु लब्धघनपाचनगोधनान्यादीं यौ
जयेत् । स्नेहेषु विरुक्षणाभ्यां पानि ।
विरुक्षणाभ्यां स्नेहानि । तत्रामेषु ल
ब्धितवतो लब्धमशितस्य भद्रदारनाम
रमिचप्रतिविपाविद्धेन्द्रयानुष्णाभ्युना ।
नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्यो वा । पञ्चको
ल्लजानीनिदिग्गिज्जामुस्तपाठारजनीर्वा ।
मूत्रवर्ति वा नवायस वा । शुन्भिन्नपुरी-
पन्तु तक्र मव्योपसोऽर्चलक्ष्माद्रम् । गुळ
हरीतकी वा शीलयेत् ॥

अथशुषु दोषजेषु निजेषु सर्वसंरोति
देहव्यापिषु । सुशोधम् । मन्त्रावाप्तिगुणाभ्युना ।
तेनैव नागरादीनि वा पञ्चकोलादीनि वा । मू-
त्रवर्तिरुदरोक्त । नवायसचूर्णोक्तेऽति पा
ण्डुरोगाक्त । शीलयेदिति रिकालमभ्यसेत् ॥

उत्तरस्तिष्ठन् गुपणमृदुरोहिण्ययश्चूर्णा-
नि त्रिफलाकायेन । व्योषयवक्षारायोर
जासि या । विभक्तम्ब या तण्डुला-

मृना । गुल्गुलु या गोमूत्रेण । हरी
तकी वा । तुल्यगुडा या शुष्का पुनर्नव-
रूपायानुपानाम् । आर्द्रक वा तुल्यगुळम-
र्धपलाभिरुद्ध पञ्चपत्रमरुप प्रयुज्यते । मा-
मय प्रयोग आफगोपार्श्व आसकामप्रसे-
रपीनसालसकामिसाद्रगुल्मोदग्ममेहपाण्डु
रामिल्लामनोविशारानपहरति । आर्द्रकरम् वा
आलिखीराहार पिबेत् ॥

इतर इति लघुपुत्रपुरीय त्रिफलादी-
नि त्रिफलाकायेन । व्योषादीनि वा । वि-
भक्तम्ब तण्डुलाभ्युना । गुल्गुलु गोमू-
त्रेण हरीतका वा । पुनर्नवरूपायानुपान य-
स्यास्तुल्यगुलाया शुष्कगुल्माम् । अवमिति
मिश्रयोरर्धपलाभिरुद्धा पञ्चपत्रमरुपौ माम
प्रयोग । पञ्चपलाभि सगुल्मस्य सत ।
मनोविकारा ये केचन मत्तपणात्था मनोमह
लोतोदुष्टिप्रभवा । सुशोधम् ॥

निवृत्तामत्रोप शृतानि पयासि स-
र्षापि च । त्रिमुकुटैरुद्धयामामूलं सिद्ध
क्षीरम् । महौषधमृदुक्षीरमूलाभ्या या । र्पाभू
मयूरकपञ्चकोलेरा । कुम्भनिक्षुम्भव्योपाधिर्न-
री । करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् । गामूत्र महि
षीमूत्र या सर्षीर क्षीराशन पिबेत् ॥

शर्मस्तीर्णानि वृत्तामत्रोप शृतानि व्यो-
षयै पयासि सर्षापि च पिबेदिति मन्त्र ।
त्रिमुकुटमहौषधार्पाभूकुम्भानि चत्वारि क्षी-
राणि । श्यामामूल त्रिमुकुटम् । महौषध
शुष्की । मुकुटमूल मूत्रामूलम् । र्पाभू

पुनर्नवा । मयूरमपामार्ग । हृम्भनिकुम्भौ
दन्तीद्रवन्त्यौ । अग्निकाशित्रक* । सुबोधम् ॥

डाडिमपयानीयमानक रनिकापाठम्
वेतसमरिचपञ्च कोलविल्वफलयापशूकानक्ष -
मात्रान् सलिलादके त्रिपाच्य तत्कपायेण
घृतप्रस्थ साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेडाग्निसादह -
रम् । अर्शाग्निहितशिधिना चित्रकदन्तो न
यनीतमाददाति । तच्चित्रकमूलगर्भ सचि
त्रकरुलकतक्रसिद्ध समान पूर्वेण ॥

डाडिमात्रमपि घृत सुबोधम् । चित्र
कचूर्णेन सह जातादहर्ना मयिताग्रप्रवर्जित त
चित्रकमूलचूर्णगर्भ चित्रककल्कसहोपितेन त -
त्रेण सह सिद्ध पूर्वेण डाडिमादिना समानम् ॥

यथादोषोच्य च धान्वन्तर कल्या -
णक पञ्चगव्य तिक्त महातिक्तमुदरोक्तानि
या तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥

यथान्तेपोऽयमित्युत्तितदोषानुगुण्येन धा -
न्वन्तरादीनामन्यतम घृत पाययेत् । धान्य -
न्तर प्रमेहोक्तम् । कल्याणकमुन्मादोक्तम् । प
ञ्चगव्यमपस्मारोक्तम् । तिक्तमहातिक्ते कुष्ठे ॥

दशमूलकायकसे पथ्याशत गुन्तुलो -
न्मिश्रमपिश्रयेत् । लेहीभूते तत्र त्रिम्बुज
त्रिजातमयपक्षारचूर्णं प्रक्षिपेत् सौटार्धप्रस्थ
च । एता दशमूलहरितमयाऽतिप्रष्टुमपि श्व
यधुमुदरारोचकाविपाकरूपाण्डुगोगुल्ममेह
श्वासकासकाश्यामिवाताम्लपित्तमूलशुरुदोषा
श्च निघ्नन्ति ॥

दाशमूलिके दशमूलपलानि द्वाविंशत्त -
त* पोडशः । अल सद्वादशानि पञ्चपलश -
तानि चत्वारि कसानि भवन्ति । कथित -
शेष कसमष्टात्रिंशदधिक पलशतम् । दश -
मूलन सह हरीतकीना काथनममनस्थीना च पु
नर्गुडेन सह कपात्रे प्रसेप । आगस्त्यनद -
विन्निष्ठनपारम्पर्येण लेहीभूते त्रिकटुकादिचूर्ण
तथा शिपेणथा लेहता न नश्यति ॥

अटीपुष्करमूलकारवीचित्रकाजजीजी
वन्तीवित्तमययपक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च
परिगृहीतानि घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्ना -
न्यल्पमेहलपणान्युपरुलपयेत् । स्पर्शसुखा
श्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् ॥

शट्पादिभिः काथादिप्रयुक्तं परिगृही
तानि मरकारेणात्सीकृतानि घृतेन तैलेन वा
भृष्टान्यल्पसेहादीनि पेयायूपादीन्यत्रानि क -
ल्पयेत् । स्पर्शसुखाश्चाभ्यङ्गादीन् ॥

शैलेयस्थाणेयकश्रीवेष्टकागन्देवदारु -
हरेणुकाकुष्ठव्यामकपञ्चमासीमागधिकात्र -
न्ययान्यतालीसपत्रकचतुर्जातरुपलाशाम्बु -
दाम्बुमिषद्गुस्फुरानसै श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलम -
भ्यङ्ग पचेत् । तैश्च प्रदेह कुर्यात् । सर्प -
पसावर्चलसैन्यवगार्वाष्ठाभिश्च । केवलैर्वा
क्षमज्जाभिः ॥

शैलेयकादिभिलैलमभ्यङ्गार्थं पचेत् ।
तैरेव च जलपिष्टैः प्रदेह कुर्यात् । शैलेय
शिलापुष्पम् । (नि) स्थौणेय शुक्रमर्हादय क -

नीय तैलपीतम् । भीष्टेष्टो वायविको द-
भिःयावध शिदित । ध्यामक रोमिकम् ।
अम्बुद गुप्तम् । अम्बु वाज्यम् । (११)
अरेणुसाराणपुत्री उर्मोणिःपिलाद्वेना । २
पिलोला पाण्डुपत्रो मृता कौन्ती हर्णुका ॥
शृङ्गाशृङ्गाक्षगी देवा मालालाकायिकागुरु ।
सर्वपात्रिभिःपि तैलप्रभेऽथ ॥

विशपत्रैकाङ्गजपु पुनर्नवस्त्रासोशा
तरीन्स्त्रीगर्जिशुक्रानिपिपिष्टिभूपिकर्णो
हस्तिर्गर्जनस्त्रिकानाङ्गुलीस्थूत्रकापादनीसा -
लत्रिकलादेवदाहत्रोत्रताम्पर्णादिगपत्रिना -
जयन्तीभिः प्रलप ॥

त्रिनेपत इत्येनैतत् प्रदुर्गते । य-
था । सर्वाङ्गनिरहितमप्येकाङ्गजे अथयौ य
द्यपि हित तर्थाप पुत्रादिनि विशेषेण ।
हिंसा मासी । (नि) धामांगय कोशफला
राजसोशातकी तथा । वटुकोशातकी मेवा
जालिनी कृतवेधनम् ॥ विपुत्र पलाशवृक्ष ।
रुद्धि पीतपुत्रा । लोहिनपुत्रा प्रमिद्धा ।
शुद्धिर्लक्ष्मी । मूपिरुपर्णी वृषपर्णी । ह-
स्तिकर्ण रक्तैरण्ड । (नि) नटिका विदु
मलता कपोतचरणा नगी । नाकुली सर्व-
सुगन्धा । स्थूलकाकादनी स्थूलकास्त्रनामा-
ख्या । गुन्नाभिहिता । तालपर्णी ताली ।
दशपत्रिका विशाला । (नि) जयन्त्यावर्ति
कापत्ता जयनामासुगजिता ॥

मूलकतोयेन करोष्णेन वृषकाकन-
क्तमालनिम्बपर्याभूहायेन वा स्नानम् ॥

मूलकपथितोष्णेन स्नानम् । पृ-
क्षपादिकथितेन वा । वृषक कुट्टा न-
स्त्वमाल आरग्यम् । इति स्नानान्तेन अथयौ ।

अथानिर्जने अथर्था त्रिष्टमेरण्डतैल
याधमास मास या पित्रे । एरण्डतैलमेव
च त्रिष्टातसङ्गे प्राग्भक्त पयसा रमेर्वा ।
यातद्गन्धस्योपनादाथ कुर्यात् । त्रि-
ष्टेण चैराद्गन्ध मातुष्टकापिमन्थशुण्डीदेवता-
स्त्रिष्टातलेप ॥

अथेयात्रिणा यात्रास्त्रि विनेपेन । त्रि-
ष्टे इति गोटनयस्य नामोक्तम् । मूत्रैर-
ण्डतैलम् । एवमद्गो-यस्तद्विनेपेन । प्रा-
ग्भक्तमेव पयसा रमेर्वा महितमेरण्डतैलम् ।
यातद्गन्धस्योपनादाथ कुर्यात् । अभ्यङ्ग गो-
हलेप । विशेषेण चैकाङ्गोऽनिलन इति
योद्धव्यम् । मातुष्टकादिभिः प्रदेह । हि-
न्ना मामी । इति यातज उक्तम् ॥

पित्तजे न्यग्रोधादिमिद्ध सर्पि पि-
त्रे । तित्तरु वा । मूर्च्छारतितृहाहेषु
क्षीरम् । तदेव तु मसनार्थं मृनयुक्तम् ।
अभयामरदारुमधूककुडुकादन्तचिन्दननिचु -
लपटोलमूर्च्छादार्दीनायमाणोपकृत्याविशाला -
काय ससर्पिरूपयुक्त अथधुत्रिपवीसर्पञ्च-
रदाहपिपासान्त सतापसनिपातानुपशमयति ।
धृतक्षीरक्षीरिष्टक्षवतसमाजिष्टामृणाञ्चन्दना -
दिभिः शीतरीर्यं कल्पयेद्भ्यङ्गादीन् ॥

पैत्ते सुतोषम् । मूर्च्छादिषु पैत्ते के-
वलमेव क्षीर पित्रे । मसनार्थेति शोध्ये

पित्ते तदेव क्षीर मूत्रयुक्तम् । अभयादीना
काथ' ससर्पिकपयुक्तं शय' गानीनुपशमयति ।
मधुक मधुपट्टी । निचुळ जलयेतसम् । उ-
पशुल्या पिप्पली । विनाला गडाक्षी ।
पैसे घृतादिभिरन्यैश्च शीतबीर्यभङ्गान् क-
ल्पयेत् । इति पित्तज उक्तम् ॥

कफोत्पे त्वारगधाटिसाधित तैल
पिपेत् । क्षामूत्रतक्रासवारिष्टाश्च । भङ्गात-
कचित्रकव्योपनिष्ठचूडतीफलानि पृथक् प्र-
स्थाशान्यच्छान्याम्लद्रोणे गोमयाग्निना त्रि-
भागशेषमत्रारयेत् । तत्पूतशीत मस्तुकल-
शेन सितोपलातुलया च युक्तमग्निकमागधि-
काफलकलिप्ते दृढे भाण्डे समावाप्य वैहायसे
सुगुप्त स्थापयेत् । ततो दशाहस्थितोऽयमु-
पयुक्तो भङ्गातकारिष्ट शोफोदराशोभगन्दर-
ग्रहणीकृमिकुपेदकाश्चर्यकिसान् सत्वरम-
पनयति ॥

कफोत्पे इत्यादि सुगोघम् । भङ्गात-
कारिष्ट शोफानीनपनयति । अन्तं सुप्रसन्न
काश्चिजम् । शुष्कद्रव्याणां प्रस्थ षोडशपला-
नि । काश्चिकस्य द्रोणे पञ्चपलशतानि
द्वादशपलसहितानि । मस्तुन कलशमिति द्रो-
णस्यैव नाम । अग्निकक्षिजम् । समावा-
प्य निक्षिप्य । वैहायममाकाशस्थापितत्वाद-
वलम्ब्य शिक्ष्यम् ॥

तिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाप्यमर्यफ-
लानां प्रत्येकं क्षत गुलतुलामुदक्रद्रोणे च

मधुलिप्तभाजनस्थ सप्ताहमुष्णे काले द्विस-
प्ताहं शीते गारयेत् । अयमष्टशतारिष्टः स-
मान' पूर्वेण । पुराणपिण्याकृष्णाशिग्रु-
त्वगतसीसिकृता मूत्रपिष्टा सुखोष्णाः प्र-
लेपे दद्यात् । एकाङ्गमे तु काळासरळाज-
शृङ्ख्यजगन्नाश्वगन्धैर्कैपिका । शुण्ठीकुल-
त्थतकारिकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ।
चण्डागरुणी विलेपने ॥

त्रिफलादीनां कल्मषव्या प्रत्येकं श-
तम् । मधुलिप्तभाजनस्थ धारयेदिति सत्र-
न्य' । नाम्ना अष्टशतारिष्टोऽयं यतो हृदी-
तक्यादिद्रव्याण्यष्टशतानि भवन्ति । पूर्वेण
भङ्गातकारिष्टेन मानस्तुल्य । सुगोघम् ।
अतसीं लुमा । एकाङ्गमे तु शोके काळादीर्मू-
त्रपिष्टाः सुगोष्णाश्च प्रलेपे दद्यात् । फाळा
मञ्जिष्ठा । अजशृङ्गी विपाणी । एकैपिका
मासी । शुण्ठ्यादिसिद्धे मूत्रजले स्नानाय
हिते । अर्जक कश्चक । विलेपने चण्डा-
गरुणी । चण्डा चोरम् ॥

ससर्गसन्निपातयोर्पे गदोपोदयमिद-
मेव साधनम् । एरुदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासक्त वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीते
ति । भवति चात्र ॥

इदमेव पृथग्दोषाक्त साधनं ससर्गे स-
न्निपाते च दोषोद्रेकानतिक्रमेण मिश्रीकृत्य
योज्यम् । यस्तु श्वयथुरेकदेशेऽङ्गस्याश्रितस्त-
स्मिन्यथासत्र वमनादीन् कुर्वीते । ऊर्ध्वना-
भिजे वमनमधोनाभिजे विरेचनं यमिष्य । शि-

रोगे तस्यमिति यथामनश्चार्थः । औषधि-
ना कृते शोफे रक्तावसेको दोषापेक्षमनेकधा ।
गतानुगतिषा ॥

प्राग् इत्यादिनागन्तुशोफचिन्तिता ॥

प्रायोऽभिज्ञतादनिलं सरक्तं
शोफं सरागं प्रररोति तत्र ।
विसर्पनुन्मास्तरक्तपुत्रं
कार्यं विपत्रं विपजे च स्मं ॥

अभिज्ञातान्मास्तं नरक्तं प्रायो दु-
ष्यति । स च दुष्टं मरणां शोफं विकरो-
ति । प्रायोऽग्रहणमन्यापुत्रं घृणापनाधम् । त-
त्सामिघातजे विसर्पचिरादस्तिष्ठत् कार्यमन्यच्च
यत्किञ्चिद्वातशोणितनुत्तण । उभयस्यापि दो-
षानुबन्धप्रत्यये विशेषः सम्भवत्येव विपजे शोफे
विपत्रं कर्म कार्यम् ॥

ग्राम्यान्जानूपपिशितमजलशुष्कशकतिलाञ्च
गौडपिष्टाञ्चदधिसल्लवणापिन्ऽलमन्त्रमन्त्रम् ।
धानावल्लरसमशनमधोगुर्वसात्पत्रिदाहि
स्वप्नचारात्रौश्वयगुग्गदयान्पुनर्जयन्मधुनच ॥

इति चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सर्वेभ्यः श्वयगुग्गदयान् ग्राम्यान्पिशित
शुष्कशकदिक् च यजयेन् । ग्राम्यं जल-
पदमध्यचारिप्राणिजम् । अज्जस्यापूपत्वेऽपि
वर्जनीयप्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् । अवलं दु-
र्बलप्राणिजम् । गौडं पानकम् । पिष्टात्र
पिष्टकृतं यत् किञ्चित् । सल्लवणमिति के

वलमपि लक्षणं सर्वयज्जने महभाय । पि-
न्डुलं द्विप्ररूपम् । मधु चाम्लम् । धाना
भृष्टयवम् । बन्धुरं शुष्कमातम् । नमन
मिधुं पायमप य च पुष्कं ममशनं मतम् ।
गुरुं यत्किञ्चित् गुरुत्वादिपुक्तम् दिवास्त-
प्रं मैथुनं च भवेति ॥

इतीन्द्रगिरिचितायामष्टाङ्गमहव्याख्याया
चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

ब्रह्मप्राप्तस्य विमर्षस्य चिकित्सा प्रद-
शयितुमध्याय आरभ्यत ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्या-
स्याम । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्णरूपेभ्यः सर्वविसर्पाणां लक्षण-
रूपेण सिरामोक्षणमुल्लेखनं विवेचनं च कु-
र्यात् । न तु कदाचिदपि स्नेहनम् ॥

विसर्पाणामागुं बाधावहत्वात् पूर्वरूप-
दर्शनं एव लक्षणनादिकं कुर्यात् । रुक्षं यत्कि-
ञ्चित् । उल्लेखनं वमनम् ॥

निरामेषु क्षीणरूपेषु च शीतवीर्याणि
सर्पाणि तिक्रूरायमानाघृतादीनि पाने द-

द्यात् । तत्र मदनेन्द्रयवपटोलपिचुमन्दमधु
केलुरसान् यमनेज्वचारयेत् । द्राक्षात्रिष्ट-
त्रिफलात्रायमाणा विरेचने ॥

निरामे क्षीणकफे च तित्त्वादीनि शी
तवीर्याणि घृतानि फाथादिना दद्यात् विसर्पे
च यदा वमनं तदा मदनादिभिरेव । त्रि-
रेचनं द्राक्षादिभिः ॥

मुस्तदेवदारुकुपुशताद्वावाराहीधान्या -
फकुष्पागन्धावशार्तगलान् लेपसेकेप्यनिलजे-
ह्रस्ववद्रवलीरुष्टरूपश्चमूलानि च ॥

मुस्तादीनि लेपे सेके च । (नि) गृष्टि-
विष्वक्सेनकान्ता वाराही वरमालिका । हृ-
ष्पागन्धा सौमञ्जन । आर्तगठः सहचरो
नीलः । हिन्ताल इति वेचित् । अनिले
ह्रस्वपञ्चमूलम् । वटपञ्चमूल वहीपञ्चमूल
कण्टकपञ्चमूल च लेपसेकेषु । चशब्दोऽनि-
ले मुस्तादिसमुच्चयाय ॥

पित्ते तु कमलोत्पलशैवालपङ्कद्वामृ-
णाज्झाटकशुशुक्रशर्करादीवेरकुचन्दनम् -
क्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौण्डरीकमधुकपञ्चक -
घृतक्षीराणि न्यग्रोधादि च ॥

पित्ते कमलादि न्यग्रोधादि च लेपसे-
केषु । पङ्क कर्दम प्रसिद्ध । अमृणाळ
मुशीरम् । मृणाळ विसाडकुर वा । ह्रीवेर
वाळकम् । पयस्या क्षीरिका ॥

श्लेष्मण्यजगन्धाध्वगन्धासरलकालैकै-

पिकागरुचोचरास्त्रावचाशीतशिवेन्द्रवल्लीगो -
मूलाणि वग्णादि च ॥

श्लेष्मणि विसर्पे अजगन्धादीनि वर-
णादिगण च । सरल देवदारुसम पीडा
रयम् । काळा मञ्जिष्ठा । एकैपिका मासी ।
शीतशिवो निसे । इन्द्रवल्ली शाकविशेष ॥

ससर्गे यथादोषल विकल्पयेत् ।

एतदेव पृथग्दोषचिकित्सित दोषबला-
नुगुण्येन विकल्पयेत् । ससर्गो यत्र दोषयो-
र्मिश्रीभावमात्रम् । न त्वग्निविलर्पादिप्रादुर्भा
वः । यस्माद्द्वन्द्वजेष्टिनि पुनर्वक्ष्यति । त-
स्माग्निविलर्पादयोऽभिमतता । अन्यथा विशे-
षेणेत्यादिना निर्धारणं न युज्यते ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्था-
नगते च रुक्षा विशीताः प्रलेपपरिपेकाः ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे विसर्पे पि
तस्थानगते वा सामे विसर्पे रुक्षा विशीताश्च
प्रलेपाद्या हिता । विशीता इति श्पशोऽम्बु-
वत् शीतानां प्रतिपेधः । उष्णप्रतिपेधो त्रि-
सर्पत्वादेव । तेनानुष्णाशीतत्वमभिमतम् ॥

पित्तं तनवः सुशीता सघृता वस्त्रा-
न्तरिता क्षणे क्षणे चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥

पित्तेऽधिके यदा लेपादयो युज्यन्ते त-
दा तनव इत्यादिका । वस्त्रान्तरिता इत्यङ्गे
यस्य दत्त्वा वस्त्रान्तरितो लेपः शीतो लघुश्च ।

असृग्महेदादि त्वङ्मांससिरास्त्रावसंश्लेदो
भवति । पिवेच्च कपायं घनपटोलपिचुम-
न्दानाम् । मुस्तोशीरामलकशारिवाणाम् ।
चन्दनोत्पलयो । पटोलादिवर्गस्य वा ।
घृतमिश्रे वा दार्वीत्वक्तिकापटोलयष्ट्याद्वा-
रिष्टमसूरत्रिकलात्रायमाणानाम् ॥

कर्दमाख्ये विसर्पे वमनादीन् शीघ्रत-
र योजयेत् । सुतरामिच्छेपेण श्लेष्मदोषनि-
र्हरणाय । कृतेषु वमनादिषु जलौकोर्भा र-
क्तमवसेचयेत् । असृक्प्रहेदादित्यनेन रक्त-
स्त्रावहेतुः । घनमुस्तचन्दनपटोलादिकृताश्च-
त्वारः पाचनकपाया । पञ्चमो दाव्यादी-
ना घृतमिश्र । घनो मुस्तम् । पिचुम-
न्दो निम्नः । तिका कटुका । अरिष्टो
निम्नः ॥

विरेकार्थं च त्रिष्टूचूर्णं सर्पिपापय-
सा द्राक्षारसेन धर्माग्भसा वा पाययेत् ।
त्रायमाणाशृत पित्तोद्वृत्तौ क्षीरमिति । भ-
वति चात्र ॥

घृतादीनामन्यतमेन त्रिष्टूचूर्णं विरेका-
य । धर्मान्मूष्णोदकम् । पित्तस्रोद्वृत्ताव-
न्याधिक्ये त्रायमाणाशृत क्षीरम् । गता-
नुगतिका ॥

श्रेष्ठास्त्रुविरेवात्र विसर्पो ह्यसृगाश्रयः ।
यच्च नासावससृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥

अत्र विसर्पेऽसृग्महेदरेव श्रेष्ठाऽन्यो-
पक्रमेभ्यो यतो विसर्पस्याश्रयो रक्तम् । यच्च

यस्याचासौ विसर्पो रक्तापित्तेनाससृष्टो न जा-
यते । तत्कारणमपि रक्तस्याश्रयो भवति ।

न घृत बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशित पचेत् ॥

इति चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

अपि च बहुदोषाय विसर्पिणे यत् घृ-
तं न विरेचयति तत् कदाचिन्न देयम् । तेन
ह्यविरेचनेन घृतेन प्राप्तस्तम्भः स दोषस्त्व-
गादिरु पचेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

जमप्राप्तस्य कुष्ठस्य चिकित्सा प्रद-
र्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सित व्याख्या-
स्याम । इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेभ्येव कुष्ठिन स्नेहपानेनोपक्रमे-
त । तत्र वातोत्तरे मेपशृङ्गीशार्द्धाष्टैरण्डगु-
द्वृक्षीदिपञ्चमूलसिद्ध तैल घृत वा पाना-
भ्यद्रयोर्विदध्यात् ॥

कुष्ठिनमिति सामान्येन । तत्रेति वि-
शेषः । वातोत्तरे कुष्ठे मेपशृङ्ग्यादिभि-

दु तैल वा घृत वा पानेऽप्यङ्गं च योजयेत् । मेपशृङ्गा अजशृङ्गा । द्वे पञ्चमूले पूर्वे । सर्वत्र जलस्य मूर्तेऽप्यङ्गम् ॥

पित्तोत्तरे घवाश्वर्णनकुभवचापुनर्न वपलागपिचुमन्दमधुम्लोधसमङ्गासिद्ध स पिं । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्दीदुराल भातिक्रोहिणीपाठापर्पटकवायमाणाना पालिकान् भगान् जलादकद्वयेऽष्टभागजेप कायेत् । तेन कापिकैश्चन्नोपकुल्यामुस्ता त्रायन्तीन्द्रयवभूनिम्बै रलितै सपिपो द्वा दशपल साधयेत् । एतत्तित्तरु सपि कुष्ठीवसपीरस्फोटगण्डगण्डमालाश्वयधुपिटका रक्तपित्तदुनामत्रातशोणितनामिलापाण्ड्वा मयोन्माददाहद्वभ्रमरुण्डकृष्टनाडीगुल्ममद तिमिरव्यग्रत्रिधापसारभगन्दरोदरमदरज्ज रगरविश्रिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥

पित्तोत्तरे च घवादिभि मिद्ध सपिरेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्ब । समङ्गा मज्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटोलादिभिल्लिक्त नाम घृत भवति । तच्च कुष्ठीदान् पित्ताधिकानपहरति । पिटका शराविकाया । असृक्पित्त रक्तपित्तम् । तिक्रोहिणी वटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली । भूनिम्ब किराततित्तरुम् ॥

सप्तच्छदरुद्रकात्रिविषाशम्यारुपाठा मुस्तत्रिलोशीरपटोलपर्पटकरुपिप्पलीद्वयदि रजनीदिशारिवाचन्दनदुरालभापञ्चकवचाश तावरीविशालाकुटजमीजष्टपमूर्वागुक्षुचीभू

निम्बत्रायमाणामधुस्वर्ग द्विगुणामलकरमष्टगुणाम्बु सर्पिर्पिपक महातिक्तकारय घृतमधिस्वगुण पूर्वस्मात् । गुल्गुलुपञ्चनिक वा पित्रे ॥

सप्तच्छदानीनामौषधानामेकत्रिंशत् गर्भ स्नेहाशुयुग्मिनि । स्नेहादेव द्विगुणभामलकरसम् । घृत महातिक्त नाम्ना तित्तादधिक गुणम् । सप्तच्छदे गुल्गुलुपुष्प प्रसिद्ध । पिप्पलीद्वय पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनी द्वय पिण्डहरिद्रा वावा च । द्वे शारिये उल्लीदारिद्रा काष्ठदारिद्रा च । विशाला गवाभी । कुटजमीजमिन्द्रयधम् । भूनिम्ब किराततित्तरुम् । गुल्गुलुना निम्बान्निमिश्च यत्ससा एते तत् गुल्गुलुपञ्चतित्तरु वातव्याधां बधयेत् ॥

रुक्मीत्तरे सालमियाळशम्याकारिष्ट सप्तपर्णीचित्रकभरिचवचाकुष्ठ साधितम् । अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकार्थे मरिचत्रिलङ्गशिजुजातीदेवदारुक्षवकहरिद्राम याकल्लेने वाजिमृजेण च सिद्ध सपि ॥

रुक्मीत्तरे च सालादिभि साधित घत स्नेहनाथ शस्यते । अथवा बहत्यादिकायेन स्नेहसमेनाश्वमृजे च स्नेहसमेन साध्यते मारेचादिगर्भम् । बृहतीद्वय स्थूला सूत्रमा च । शुकनासा तुष्टिता सरस्नेहदारजम् । जातिपुष्प उद्वेगजननम् । मरिच तन्निम्ब । क्षवक क्षुद्रिशोधनम् ॥

सर्वेषु च भङ्गातकतुवरकसिद्धार्थका
न्यतमर्तम् । भङ्गातरूपयाकृमित्रसिद्ध
वा हवि ॥

भङ्गातकादिफलानामन्यतमनिष्पीडित
तैल सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भङ्गातका-
दिप्रयसिद्ध वा हविर्धृत सर्वेषु ॥

ततः स्निग्धस्य यथादोष यथासन्न च
सशोधनानि प्रयुज्जीत । सिरा च उला-
पेक्षी विध्येदेना द्वे तिस्रश्चतस्र पञ्च वा ।
अन्तरान्तरा च पुन पुन स्नेह पिपेत् ।
दुर्बल हि शून्यकोष्ठ कुष्ठिन यायुराभिभ्र-
ति । वमने त्वस्य मधुसकुटचरीजनिम्ब
पटोलपल्लवानि विदध्यात् । कुम्भनिकुम्भ-
विफला विरेचने माणिभद्रवटकाश्च ।

ततः स्नेहप्रयोजनानन्तरमुत्कृष्टदोष उत्कृ-
ष्टानि सशोधनानि मध्ये मध्यान्यल्पेऽल्पा-
नीति यथादोषार्थ । कफस्थानस्थे पित्तवा-
ते वमने वातस्थानस्थे पिप्ते कफ वा वि-
रेचन पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोर्भयमिति य-
थासन्नार्थ । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वम-
नमथ कायस्थं विरेचन सिरागते नस्यमपि ।
पक्षाण्यस्थे वस्तिरपि । निषेद्धमपि निर्दिष्ट
वस्तिरर्शसकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणा
व्यधे दोषयलव्याध्यपेक्षसरयाविकल्प । दु-
र्बलमित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतु ।
अस्य कुष्ठिनो मधुकादीन्वेव वमनाय यथा-
योग विदध्यात् । कुम्भादीन्वेव विरेचने ।
माणिभद्रवटकाद्यात्रैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूल त्रिफला च पृ-
थक् त्रिभागोनविशाला कटुकात्त्रायमाणे
शाणाश्चे शुष्क्यास्त्रिभागोनः शाण तदेतत्
पलमैकम्य सलिले विवान्य पाययेत् । ऊ-
र्ध्वाधोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्रीयत् ।
एवमेतत् पट्टात्रप्रयोगात् पर पित्तकफशोफ-
कुष्ठदुष्टनाडीत्रिणाशोभगन्दरग्रहणीपाण्डुहली -
मरुकामिलविषमज्वरहृद्वस्तिवेदनाग्रम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूल विशालामूल हरी-
तम्यामलकविभीतकाना च दलानि भवन्ति ।
एषा पञ्चानामशीतिर्धानका । कटुकात्त्राय-
माणे शाणामे इति द्वौ शाणौ द्वांशधान-
का । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भव-
न्ति । शुष्क्यास्त्रिभागोन, शाण इति चत्वारो
धानका पूर्वं सह पण्यवतिर्भवतीति लौकि-
कमपि पल भवति । एतत् पट्टात्रोपयोगे-
न पर पित्तकफोत्थाना शोफार्शना नाश-
नम् । मानस्य च नियम भेषजकल्प एव
वक्ष्याम । नाड्या उपलक्षितो त्रणो नाडी
त्रण । विषमज्वरा स्रततकादय । हृद्वे-
दना वस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमने वा ब्राह्मीस्वरससा-
धित सर्पि पिपेत् । आवर्तकीतुला स-
लिलार्पणेऽष्टागशिष्टा विषान्य तेन निर्युह-
य नन्मूलैश्च घृतमस्य साधयेत् । ततो
मात्रामेकाहान्तर पिपेत् । ऊर्ध्वाधो विरि-
च्यमानस्तृपित । शीतलवणमारनाञ्च जी-
र्णस्नेहश्च तेनैव कोट्रवौदनमश्रीयत् । अ-

इ तैल वा घृत वा पानेऽभ्यङ्गं च योजयेत् । मेपशृङ्गी अजशृङ्गी । द्वे पञ्चमूलं पूर्वं । मर्वप्र जलस्य स्मर्तव्यम् ॥

पित्तोत्तरे यवाश्वत्थैरुक्तमृत्पापुर्न-
वपलाशपिचुमन्दपुष्पकलोध्रसमङ्गासिद्ध स
पिः । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्वादुराल-
भातिक्तरोहिणीपाटापर्वटकराज्यमाणाया वा
लिङ्गान् भागान् जलादकट्वयेऽष्टभागशेष का-
थयेत् । तेन कापिकैरन्ध्रानोपकुल्यामुस्ता
त्रापन्तीन्द्रयवभूनिम्बं मलिकैः सर्पिषो द्वा
दशपल साधयेत् । एतत्तित्तक सर्पिः कु
ष्ठसर्पेण्डिगण्डगण्डमालाश्वपुष्पिका-
रक्तपित्तदुर्नामयातशोणितकामिलापाण्डवा-
मयोन्माद्रदाहवृद्धभ्रमरुण्डकुष्ठनाडीशुल्बमट-
तिमिरच्यङ्गनिश्वापसारभगन्दरोदरमदरज्व-
रगरविद्विप्रहृणीहृद्रोगानपहरति ॥

पित्तोत्तरे तु धवान्निभि मिद्व सर्पि-
रेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्न ।
समङ्गा मञ्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटो-
लादिभिर्निष्कृ नाम घृत भवति । तच्च
कुष्ठीदान् पित्ताधिकानपहरति । पिटका, श-
राविकाद्या । अलक्ष्मिपित्त रक्तपित्तम् । ति-
क्तरोहिणी कटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली ।
भूनिम्ब किराततित्तकम् ॥

सप्तच्छदकटुकान्तिविपाशभ्याकरुपाडा-
मुस्तत्रिकलोशीरपटोलपर्वटकरपिप्पलीद्वयदि-
रजनीद्विशारिवाचन्दनदुरालभापद्मरुचचाश-
तावरीविशालाकुटजनीजहृपमूर्वागुडचीभू-

निम्बरायमाणामधुनगर्भं द्विगुणामलकरसप्त-
ष्टगुणास्तु सर्पिर्विषक महातिक्तकारय घृ-
तमपिष्टगुण पूर्वस्मात् । गुल्गुलुपञ्चतिक्तं
वा पिबेत् ॥

सप्तच्छदानीनामौषधानामेकत्रिंशत् गर्भं
स्नेहाशुभ्रयोगेन । स्नेहादेव द्विगुणमामलकर-
सम् । घृत महातिक्तं नाम्ना तित्तान्वेक-
गुणम् । सप्तच्छदे गुल्गुलुपुष्प प्रसिद्ध ।
पिप्पलीद्वय पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनी-
द्वय पिण्डहरिद्रा मूर्वा च । द्वे शारिरे
वल्लीशारिरे फासशारिरे च । विशाला ग-
वाक्षी । कुटजनीजमिन्द्रयवम् । भूनिम्ब
किराततित्तकम् । गुल्गुलुना निम्बान्निभिश्च
यत्ससाध्यते तत् गुल्गुलुपञ्चतिक्तं वातव्या-
धौ वक्ष्यते ॥

कफोत्तरे सालमियालशभ्याकारिष्ट-
सप्तपर्णीचक्रकमरिचवचाकुष्ठं साधितम् ।
अथवा बृहतीद्वयकारुमाचीशुकनासाक्षये म-
रिचविट्कशिग्रुजातीयेन्दुलक्ष्मवकहरिद्राभ-
यान्ल्हेन राजिमूत्रेण च सिद्ध सर्पिः ॥

कफोत्तरे च सालादिभि साधितं घृतं
स्नेहनाथं शस्यते । अथवा यहत्यादिघृतैः
स्नेहसमेनाश्वमूत्रेण च स्नेहसमेन साध्यते
मारेचादिगर्भम् । बृहतीद्वयं शुकनासा
च । शुकनासा तुहरिता सरङ्गहृदाश्चम् ।
जातिपुष्प उद्वेगजननम् । मरिच तक्षिणम् ।
क्षवकं सुद्विबोधनम् ॥

सर्वेषु च भ्रूतकतुवरकसिद्धार्थका
न्यतमतैलम् । भ्रूतकरूपध्याकृमिघ्नसिद्ध
वा हवि ॥

भ्रूतकादिफलानामन्यतमनिष्पीडित
तैल सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भ्रूतका-
दिस्यसिद्ध वा हविर्धृत सर्वेषु ॥

तत स्निग्धस्य यथादोष यथासन्न च
सशोधनानि प्रयुञ्जीत । सिरा च यला-
पेक्षी विध्येदेका द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा ।
अन्तरान्तरा च पुन पुन स्नेह पित्रेत् ।
दुर्वल हि शून्यकोष्ठ कुष्ठिन वायुराभिभव
ति । वमने त्वस्य मधुरुकुटचनीजनिम्ब
पटोलपलवानि विद-यात् । कुम्भनिकुम्भ
निफला निरेचने माणिभद्रवटकाश्च ।

तत स्नेहप्रयोजनानन्तरमुत्कृष्टदोष उत्कृ-
ष्टानि सशोधनानि मध्ये मध्यान्यन्पेऽल्पा
नीति यथादोषार्थ । कफस्थानस्थे पित्तवा-
ते वमने वातस्थानस्थे पित्ते कफ वा वि-
रेचन पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोरुभयमिति य-
थासन्नार्थ । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वम-
नमथ कायस्थ विरेचन निरागते नस्यमपि ।
पक्षाशयस्थे वस्तिरपि । निपद्धमपि निर्दिष्ट
वस्तिरर्शसकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणा
व्यधे दोषप्रलयाध्यपेक्षयसरयाविकल्प । दु-
र्वलेभित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतुः ।
अस्य कुष्ठिनो मधुकादीयेव वमनाय यथा-
योग विदध्यान् । कुम्भादीन्येव विरेचने ।
माणिभद्रवटकाद्यान्वैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूल त्रिफला च पृ-
थक् त्रिभागोनत्रिशाणा कटुकातायमाणे
शाणाशे शुष्क्यास्त्रिभागोनः शाण तदेतत्
पलमैकत्रय सलिले विवाच्य पाययेत् । ऊ-
र्ध्वागोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्रीयत् ।
एवमेतत् पट्नात्रप्रयागात् पर पित्तकफशो-
कुकुष्ठदुष्टनाडीप्रणार्शोभगन्धरग्रहणीपाण्डुहली -
मरुकामिलाविपमन्वरहृदस्तिवेदनाग्रम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूल विशालामूल हरी-
तक्यामलकविभीतकाना च दलानि भवन्ति ।
एषा पञ्चानामशीतिर्धानका । कटुकात्राय
माणे शाणाशे इति द्वौ शाणौ द्वादशधान-
का । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भव-
न्ति । शुष्क्यास्त्रिभागोन, शाण इति चत्वारो
धानका पूर्व. सह पण्यवतिर्भवतीति लौकि-
कमपि पल भवति । एतत् पट्नाग्रोपयोगे-
न पर पित्तकफोत्थाना शोफादीना नाश-
नम् । मानस्य च नियम भेषजकल्प एव
वक्ष्याम । नाड्या उपलक्षितो व्रणो नाडी-
व्रण । निपमञ्जराः स्रततकादय । हृद्रे
दना वस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमनं वा ब्राह्मीस्वरससा-
धित सर्पि पित्रेत् । आवर्तकीतुला स-
लिलार्भणेश्छागणिष्ठा विषान्य तेन निर्युह-
ण तन्मूलैश्च घृतमस्य साधयेत् । ततो
मात्रामेकाहान्तर पित्रेत् । ऊर्ध्वाधो विरि-
च्यमानस्तृपित । शीतलवणमारनाञ्ज जी-
र्णस्नेहश्च तेनैव कोट्यौदनमश्रीयत् ।

नेन कुष्ठश्चित्रापचीभगन्दरनाडीप्रणासुविषा ।
णि सिध्यन्ति । मेभ्य चेतत् पुसवन च ॥

अथबोभयानुलोमन वमन विरेचन च
सर्पि पिनेत् । किमिच्छाह । आक्षीस्वरस-
साधितम् । आवर्तकीपृत सुबोधम् । आ-
वर्तकी रक्तपुष्पा । महाजालिनी नाम च व-
मनद्रव्यम् । अमणो द्रोण । पलशतानि
पञ्चद्वादशाधकानि । आवर्तक्या एव मू-
लानि पलकपरिभाषया । मात्रामित्यनियमो
दोषातिवशात् । सुबोधम् । पुसवन स्त्रीणाम् ॥

दार्वापट्रोल्हृतीसेव्यमदननिम्बकृत-
मालघनेन्द्रयवै सस्नेहैरास्थापनम् । एभि-
रेव च विषक स्नेहोऽनुवासनार्हस्यानुवा-
सनम् । दन्तीमरिचफणिर्जकार्ककरञ्जबीज
पिप्पलीबिल्वसैन्धवैर्वज्रतुगते कुष्ठे कृमिषु
च शिरोविरेक । सूत्रस्यानोक्तो वैरेच-
निरुधूमश्च ॥

दाव्यादिभिः कथितैश्च पल्कीकृतैश्च
स्नेहयुक्तैरास्थापनम् । एभिरेव च दाव्यादिभि-
र्विषक स्नेह सूत्रोक्तप्रकारेणानुवासनार्हस्य
सतोऽनुवासनम् । जत्रोरुर्ध्वगते कुष्ठे ।
किमिषु च जत्रोरुर्ध्व शिरस्थिते दन्त्यादि
भि पल्कादियुक्तै, शिरोविरेक । तथा
सूत्रस्थाने धूमविधौ यो वैरेचनिको धूम उ-
क्तः सोऽपि योज्य । तस्य च द्रव्याणि शो-
धनादिगणसम्प्रक्षेपे शिराविरेचनद्रव्याणि ग-
न्धद्रव्याणि वेद्यान्पिठितानि ॥

तत सर्पतो विदुदस्यान्तर्वेदि, श-
मनानि प्रयुञ्जीत ॥

तत सर्वत ऊर्ममथ शिरसि च वि-
दुदस्य शमनान्दन्तर्वेदिश्च प्रयुञ्जीत । म-
हिदित्यालेपादिभि ॥

अदिरकदरतिनिशासनाशिरोपशिक्ष -
पाशाकृतजार्जुनजम्बूकररीरधयामलसीमुष्क-
काशिकदरविष्णुबलिन्मकरञ्जकदम्बमधू -
रसाराण् सार्द्रान् कृतमालनिचुलपटोला-
ङ्गोलयलाशिर्यकुटजस्तम्भीपारिभद्रसहचरपृ -
ध्ननखीवरणार्थमानार्कसौभञ्जनाटरूपकज -
ताररीश्वटप्राहिमाराश्वकर्णश्रीपर्णास्त्रयंगुप्ता -
ग्रियन्येन्द्रवारुणीकाकोदुम्बारिकामेपभृत्रीहु -
ण्डुकुङ्कुचीवर्षाभूवायसीट्टहृतीद्वयरोहिणी -
मूर्वाशार्द्राष्टामूलानि च शकलयित्वा पृथ-
क् त्रिशूलैकानि सधुय महति क-
टांशेऽष्टगुणेनाम्भसा क्षाधयेत् । अष्टभाग-
शेष निर्वृहमरतार्थे परित्साव्य च तस्मिन्
सर्पिष पलशतवय विषचेदीपदशेषेरुपा-
य च विदन्तीकृतात्करसहस्रत्रयमत्रावाप्य
पुन पाचयेद्विगतस्वरमान्यरूपकराप्यपास्य
तस्मिन् स्नेहे सुचूर्णितानि प्रक्षिपेत् । न्या-
धिघातव्योपनाकुलीमार्कयार्ककाकादनीतग -
रकटकाकुष्ठबिल्वहिङ्गुविडङ्गचित्रकातिवि -
पाण्डुस्तेन्द्रयवेन्द्रवारुणारूपमललोहरजालो -
हकान्तरसाञ्जनाभ्रशुक्रनासाढेवदाळीत्रिफ -
लालाङ्गुलिकीविशालाकुम्भनिकुम्भवचावारा -
हीमहाद्रुपकाशातकीमपुञ्जाटसोमपर्णानलि -

कादयपटोलीजातीपट्टवताप्यकारेछीहलि -
 कारुन्दरुमस्तच्छदशार्द्राष्टोत्पलगारिगुण्णु -
 तुशिलाजतुमुरीकुस्तुम्बरीजीरन्मदयपाठेन्दुरे -
 ग्याजन्मन्दहरिद्रादयलवणपञ्चकानि प्रत्येक
 त्रिपलिकानि शृङ्गीरिपल चैक ततो द -
 र्घ्या समन्तादापत्र्य सुगुप्त भूमा धान्ये वा
 माम निगनेन् ॥

रादिरेचादिना प्रमात्रयोग । म -
 त्तिराभिर्योगगजो रसायनाभूय । मत्र
 खदिगाणीता मधुकान्ताना माद्रोऽशुक्र, मा -
 र । वृत्तमालादीना शार्द्राष्टान्ताना मूलानि
 प्रत्येक प्रिशत्पलानि । सर्वयोऽष्टगुण न -
 रम् । तस्याष्टमागशेषस्यावतरणम् । तत्र
 च सर्पिष पलशतवय प्रक्षिप्य पचेत् ।
 तत्र च विपच्यमानो सर्पिषि सर्प रपाय
 यावन्न परिश्रायते तावदरुण्यगणा महस्रज -
 य विद्वलीकृतमनपादितमात्रायैतत् सर्पि पु -
 पत्तयम् । तेन च माधोनेन नीरसान्यरु -
 ण्यगणि वृद्धा तत स्नेहादुद्भूत तानि
 त्रिगतास्थीनि च सत्पूर्ण स्नेह एव प्रक्षि -
 पेत् । व्याधिघातादीनि प्रत्येक सिपलानि
 प्रक्षिपेत् । शृङ्गिविषस्य पलम् । रादिर
 स्वादिरम् । कदर श्वेतसारः । तिनिश
 स्पन्दनम् । असन धीजकम् । शिरीषः
 प्रसिद्ध । शाक खरदारु खरच्छदम् ।
 सजाह्व श्रीभर । सालरसो निर्यास एव ।
 अर्जुन कटुम् । मुष्णको मोक्षक । का -
 शमीरेषु पुरुन्तुक । अक्षिक* रजनक ।
 चञ्चुठ* वेतस, दीर्घपत्र, प्रसिद्ध । कु -

तमालो तफगालः । गिचुला वेतसभेद ।
 (नि) अद्भोदोद्भोलयो रेची निर्दिष्टो दीर्घकी -
 लफः । गुटजो घत्तक । वटभिर्ज्योति -
 प्मनी । पारिभट्टको निम्ब, । वण्टकर्वि -
 शुक्रश्च । गृध्रनग्री तिन्दुकी । वरणसमाल
 श्वेतपुष्प । वर्धमान एरण्ट । शदष्टा
 गाक्षुरकः । जहिमार अरिभेद* । श्री -
 पर्णी कापनगी । खयगुन्ना वण्टूकरी । अ -
 सिमन्ध* तबारी । टन्द्राकरुणी गेन्द्री प्र -
 सिद्धा । पापोदुम्बरिका फल्गु । मेपष्ट -
 ह्नी अजशृङ्गी । डण्डुको मयूरजङ्घ ।
 वायमी वाकपाची । रोहिणी कटुका ।
 मूर्वा विराततिक्ता । शार्द्राष्टा अङ्गारयस्त्रि -
 का । अङ्गुराणि भगवत्कानि । व्याधिघातः
 आरगवध । नाशुली सर्पमुगन्धा । मार्जव
 शृङ्गराजः । काषादनी वाक्पीलुगा । कर -
 णिहश्रिरण्डिका च । तगर ततम् । रु -
 प्यस्य मूल तथोपम् । लोहरज शम्बचूर्णम् ।
 लोहकान्त अयस्वान्त । रसाञ्जन ताक्ष्य -
 शैलम् । अन्न अन्नकम् । शुक्नासा न्योना -
 क । देवढाली जीमूतक । गरागरी व -
 मनद्रव्यम् । लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । वि -
 शाला गवाक्षी । कुम्भो द्रवन्ती निरुम्भो वन्ती ।
 वाराही (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही व -
 रमालिनी । माधवी मौकरी काष्णी कालन्दी
 गृष्टिकापरा ॥ महाद्रुम, राजजम्बुक । को -
 शातकधामार्गव* । प्रपुत्राटकश्चक्रमर्द ।
 सोमपर्णी । (नि) उच्चटा सोमपर्णी च प्रच -
 ला तलला तथा । नळिकाद्वय मासीद्वयम् ।
 जातिपल्लव जातिपत्रम् । ताप्य चट्टमाक्षि -

कम् । कारवेदी प्रसिद्धा । कालिकाकन्दक कर्को
टकम् । कुस्तुम्बरी आर्द्रिका । जीवकद्वय जी-
वन्ती जीवन्तीक च । इन्दुलेखा सोमराजी ।
वज्रक ८ सुधा ॥

अथ कृतसशुद्धिस्वम्ययनः कुष्ठी प्रा-
तस्ततो मात्राप्रपयुज्जीत । जीर्णे च यथे-
ष्टपाहार तेनास्य पूर्वपद्मानि तुघन्ते भिद्यन्ते
शूयन्ते स्फुरन्ति स्फुटन्ति च । ततः सप्तरा-
त्रात् पुनः स्वस्थीभवन्ति । अपि च ॥

योगरात्रिमवलित्य समस्त
सङ्गोष कथितोत्तमशक्तिम् ।
हन्ति कुष्ठमतिपातितगान्
स्नायुजालपरिशेषमणेषम् ॥
आसाधिसादारचिकासयक्ष्म-
गुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ।
शोफ कुमीन पाण्डुगद ज्वरांश्च
निर्वर्णयत्येष रसायनाग्रय ॥

अथयानन्तर्ये । सशुद्धिर्मनदिना ।
स्वस्त्ययन देवपूजादीरितम् । समस्त निरवशेष-
स्मिन् योगराजमवलित्वाक्षेपे कुष्ठ हन्ति । किभूत
योगराजमाह । सङ्गया नामा कथिता उत्त-
मा शक्तिर्यस्य तथाविधम् । आश्चर्यसङ्गमि-
त्यर्थः । कुष्ठ किभूतामित्याह । अनिपातित
गान् । तथास्नायुजालभव परिशेषम् ॥

त्रिफलादशमू र्मूषास्तसप्तच्छददा -
रुनिम्बत्वग्गवाक्षीचितकमञ्जिष्टान्योषचूर्णे न-
वगुणे सक्तुभिर्युक्तं ससौद्रं शीलयेत् ॥

त्रिफलादी ५५ सर्वतो नवगुणे
सक्तुभिर्युक्तं ससौद्रं शीलयेत् ॥

अथवा क्षुण्णान्यवान् निस्तुपान् रा-
त्रौ गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिञ्जे शोषये-
देव सप्ताहं भाषयेत् शोषयेत् । ततस्तान्
सक्तून् कृत्वा भट्टातकमपुन्नाटावत्गुजचित्र-
कविलङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागेन युक्तानसनादिकपा-
येण पाषयेत् ॥

अथवा मुसलेन क्षुण्णान् यवान् रा-
त्रिमेका गोमूत्रेण वासयेत् । ततोऽहनि कि-
लिञ्जे तु शोषयेत् । पुनरात्रौ गोमूत्रे वा-
सयेत् । पुनरहनि शोषयेदेव सप्तरात्रं भाष-
येच्छोषयेत् । ततस्तैर्यैव सक्तून् कृत्वा तान्
सक्तून् भट्टातकादिचूर्णेन चतुर्भागेन युक्ता-
नसनादिगणकपायेण पाषयेत् ॥

एतमसनादिकाथपीतानामारग्वधादि-
कपायपीताना वा गोजीर्णकाना वा यवानां
सक्तून् रुक्फराग्रिमन्थचूर्णमिश्रान् खदिरास-
नसाररोहितरुगुल्बीनामन्यतमस्य कपायेण
डाडिभाम्लवेतसाम्लन सैन्धवलवणेन सिता-
मधुमपुरेणालोढ्य पाषयेत् । एष सर्वमन्थ-
फलः । यावत्तश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशश-
कुलीप्रभृतीन् कुर्यात् । यववच्च गोधूमै ॥

एवमित्यनेनैव सप्ताहवासनशोषणाद-
सनादिकाथपीताना वा आरग्वधान्पीताना
वा यवानां सक्तून् रुक्फराग्रिमन्थचूर्णो-
न मिश्रान् खदिरासादीनामन्यतमस्य डा-

दिगाम्लवेतसेनाम्लेन सैन्यवेन 'लवणेन
सितामधुभ्या मधुरेण कपायेणालोड्य पा-
ययेत् । असनादीना काथ पीतो यैर्य-
वैस्ते तथोक्ताः । गोमूत्रवदसनादिना वारम्बधा
दिना वा भाविता इत्यर्थः । गोजीर्णका ये य-
वा भुक्ता गोमयेन सह निर्गताः । (न)
पारिजातस्तु रोहीतः शीहृन्नो रक्तपुष्पकः ।
सर्वेषां च मन्यानामयमेव ढाडिमादिनाम्ला-
दियोजना कल्पः । सुबोधम् । अनन्तरो
कथयविधानवत् गोधूमैरपि ॥

सुरा कल्पयेत् पलाशक्षारभाविता-
लिततण्डुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन मि-
त्राद्गुगुलपिप्पलीचित्रकैर्बुक्कैर्लावालुकपरि-
पेलवल्लोत्रमरिचविल्वचूर्णमिश्रेण नवं चैना
भाजने जतुस्यते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ।
ततो गन्धरसोपपक्षां कुष्ठिने पातु दद्यात् ॥

सुरा कल्पयेत् कथमित्याह । पलाशेत्यादि ।
पलाशक्षारक्षारेण भाविताना शारितण्डुलाना
पिष्टेन क्षारोदकस्वेदितेन प्रियङ्गवादिचूर्णमिश्रेणे-
ति । सुबोधम् । एनामिति सुराम् ॥

खदिरशिशपासारमुत्तमकारणीं ब्रा-
ह्मीं कोशवतीं च कपायकल्पेन विपचेत् ।
तेन काथेन तण्डुलान् भावयेन् । पिष्टं
च स्वेदयेत् । अभिपुण्याच्च पूर्ववत् ॥

खदिरादीन् कपायकल्पेनेति । पोटश-
शुणेनाम्भसा चतुर्भागशोषेण पचेत् । सुबो-

धम् । उत्तमकारणीं करम्भ । कोशवतीं
चण्डोली ॥

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थसप्तलाकेवुकश -
इस्विनीतिल्वकतिफलापलाशशिशपाना रस-
मादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गा-
रतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्त
रसमासिच्य स्थाल्या गोमयाग्निना साध-
येत् । सिध्यति चावपेत् । पिप्पलीचूर्ण-
स्य भाग द्वौ मधुनस्तावद्द्यूतस्य ततश्चतु-
र्भागावशिष्टेष्वतीर्णं भूयोऽतितप्तमयः पिण्ड त-
स्मिन् प्रसिपेत् प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगु-
प्तं निदध्यात् । ड्यमयस्कृति दुस्साधम-
पि कुष्ठं मेहं वा साधयति । स्थूलं कर्श-
यति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति । वि-
शेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशता-
युधेनामुपयुज्य पुरुषो भवति ।'

त्रिवृदादीना रस काथ गृहीत्वा प-
लाशमय्या द्रोण्यामासिञ्चेत् । आसिच्य चा-
यः पिण्डं तप्तं तप्तमेकविंशतिवारान् निर्वाप्य
तदवगाहेनाग्निरहितं कृत्वा तं पलाशद्रोणीरस
स्थाल्या साधयेत् गोमयाग्निना । सिध्यति च
रसे पिप्पल्यादिक्मावपेत् । यावता घनत्व
भवति तावदिति । मधुसमो घृतस्य भागः ।
सुबोधम् । प्रशान्तं निर्वृतं तप्तलोहपिण्ड-
क्षोदम् । सुबोधम् । ण्य योगो नाम्नाय-
स्कृति । अरुण मूलं त्रिवृत् । श्यामारण
त्र्यामा । सप्तला सातला । केवुक प्रसिद्ध
मध्यदेशे । (नि) वितित्ता स्याच्छहसिनी ॥

दृष्टवादा विरहितानि । निष्कण्य भागिनीडा
यथा विभागेना यथेष्टम् ॥

असनादिवायव्यामिष्य पञ्चाङ्गशेषा
यथोपनर्तनम् मयात्रय निरतिष्ठत्तु
स्फारे कल्पे प्रसिद्धे तमसात् प्रविशाय
क्षौद्र च सुपुत्र मय निभागेपयुज्जान ॥

असनादिवायव्यामिष्य पञ्चाङ्गशेषा
दृष्टवादा विरहितानि । निष्कण्य भागिनीडा
यथा विभागेना यथेष्टम् ॥

एतन्मयोवादिवायव्यामिष्य पञ्चाङ्गशेषा
विदध्यात् । तदिरसुगुणसामान्यस्य क्षौ-
द्रमस्य मत्स्यपिष्टकास्य लोहार्णवमस्य त्रि-
पात्रासुर्जातकमग्निमानि च वायव्यानि म-
क्षिप्याचम भाण्डे मामस्थित तदुपयानयेत् ॥

एतन्मयोवादिवायव्यामिष्य पञ्चाङ्गशेषा
धादिना वायव्यामिष्य पञ्चाङ्गशेषा
सर्वत्र च द-
त्तवादि क्षौद्र च प्रतिवापः । मदिस्सा-
सुरदाकणो, काथमय मासा शेषद्रव्यव्याप्तियो-
ग्या । विफलचतुर्जातयोः पृथग्द्रव्यम् ॥

रसायनप्रयोगेण च लोहतुल्यं तुरव-
कास्थीनि भजानसाम्यलम्बुसाम्यलम्बुज गु-
गुलुमर्शोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ।

भयति चाव ॥

रिमाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मृत्सम्पदोपममन्त्रम् ।
पाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मन्त्राभ्यामात्रा रिदधोप धोमा ।

रसायनप्रयोगेण च लोहतुल्यं तुरव-
कास्थीनि भजानसाम्यलम्बुसाम्यलम्बुज गु-
गुलुमर्शोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ।
मन्त्राभ्यामात्रा रिदधोप धोमा ।

आन्ध्रो यरगाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मृत्सम्पदोपममन्त्रम् ।
त्रिकर्गुलप्रदण्डवर्ध-
पाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मन्त्राभ्यामात्रा रिदधोप धोमा ।

आन्ध्रो यरगाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मृत्सम्पदोपममन्त्रम् ।
त्रिकर्गुलप्रदण्डवर्ध-
पाङ्गुलप्रदण्डवर्ध-
मन्त्राभ्यामात्रा रिदधोप धोमा ।

गुणमन्नपानं हितम् । दध्यादिकं च कृष्टी
नितरां स्यजेत् सुतरां जङ्घात् ॥

तुलार्थं निम्बपञ्चादग्यास्तथा खदिरसारतः ।
हरीतकी दलतुलां भक्ष्यातकतुला दश ॥
कृष्णाविळङ्गकुडुवाचैकध्वं विपचेज्जले ।
कपायं तं परिस्राव्य निदध्यात्तान्नभाजने ॥
पण्मासतः पिबेत् कुष्ठकुम्भिमैहैर्विगुन्यते ।
निम्मारिष्ट इति रयातो वरुणेनैव निर्यते ॥

• हरीतकीदशतुलामिति च पाठः ॥

तुलार्थमित्यादिना निम्मारिष्टः । नि-
म्बस्य पञ्चाङ्गी पञ्चानामङ्गानां समाहारः मू-
लं सारं त्वक् पत्रं फलं चेति दशपला-
नानि । तथेति तुलार्थम् । एव विळङ्ग
कुडुवान्तं कायपरिभाषया जले विपचेत् ।
सुबोधम् ॥

विळङ्गसारामलकाभयानां
पलं पलं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुल्मस्य च द्वादशमासमेव
जितात्मना हन्त्युपयुज्यमानः ॥

कुष्ठश्वित्रासकासोदराशौ-

मेहघ्नीहृग्रान्धिराजन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षुः

मिथो, प्राणान् माणिभद्रं किलेभम् ॥

निळङ्गसारादीनां प्रत्येकं पलम् । वि-
ळङ्गसारो विळङ्गमज्जा । कुम्भात् त्रिवृता-
या त्रीणि पलानि । गुल्मस्य द्वादश पला-

नि । मासशब्दोपादानात् प्रत्यहमन्नाद्योगा-
द्वाराटिकात्रयोपहितनवधानकान्वितमर्धपलमभ्य-
वहरणीयमिति प्राप्तम् । वराटिका गुञ्जा ।
जन्तवः किमयः । माणिभद्राख्या यक्ष
भिक्षो प्राणान् मुमुक्षो ईमं सिद्धं योगं
प्राणकरं प्राह जगादेश्वर्यः । अब भूतकाले
प्राहेति । किलेत्यागमिकत्वं सूचयति । अ-
न्ये त्वेव वर्णयन्ति । गुल्मस्य पद्द्वादशप-
लानीति । तथा गृहीते चूर्णात् त्रिगुणं गुल्मं
स्यात् । एवमेव तालीसवटकादावपि प्राप्ति-
द्धम् । तस्माद्यत्र गुल्मस्य प्रमाणमनुक्तं तत्र
चूर्णात् त्रिगुणं गुल्मं प्राप्नुमः । एव कृतेष्व-
प्रमाणं न स्यात् । तदुक्तं सूत्रे । गुल्मः
कर्तृभिसादस्य सह न त्वभयादिभिरिति ॥

कटुकापटोलमूलोत्तमा-

वचानिम्बरात्रिमञ्जिष्ठानाम् ।

सशीलितं कपाय-

स्त्वगामयान् श्लेष्मपित्तवहुलान् हन्ति ॥

वातोत्तरांस्तु सर्पिं

विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ।

खदिरारिष्टगुद्धची

सुरतरुदावींश्च कल्पयेत् पृथगेवम् ॥

कटुकादिनवकपायः सशीलितः श्ले-
ष्मपित्तभूयिष्ठास्त्वगामयान् हन्ति । एव क-
टुकादिभिः कथितकल्कितैश्च श्लेष्मपाकपरि-
भाषया विपाचितं सर्पिर्वातोत्तरास्त्वगामयान्
हन्ति । खदिरादिभिः पृथक् प्रत्येकं सर्पि-

विकल्पयेत् । एवमिति काथकल्कविधानेन ।
विषयश्चात्र गुणैर्विकल्प्य ॥

शीत कषाय खदिरस्य पीत
सक्षौद्रताक्षर्यो हरति प्रसह्य ।
त्वक्कण्डरं । अपचिगुल्ममेहान्
बलाहकान् वायुरिव प्रचण्ड ॥

खदिरस्य शीत, कषायः सक्षौद्रता-
क्षर्यं पीतत्वमोगादीन् प्रसह्याङ्गन्य हरति ।
यथा प्रचण्डो वेगवान् वायुर्वलाहकान्भ्राणि
प्रसह्य हरति । ताक्षर्यं रसाञ्जनम् ॥

सर्पिर्मधुभ्या त्रिफलारसेन
विलङ्घ्यकल्केन च समयुक्तः ।
कुष्ठ कषाय खदिरस्य इन्ति
तिष्ठन् कषाय मनसीव अर्ध ॥

सर्पिर्मध्वाद्यन्यतमेन युक्त, खदिरस्य
कषाय कुष्ठ इन्ति । यथा धर्मं सम्यक्
प्रयुक्तो मनसि तिष्ठन् कषाय रसादिरूप
मल इन्ति ॥

खदिरस्य लूनशिरसो
मूले खातस्य मध्यम मूलम् ।
छित्वाधोऽय कुम्भ
रससंग्रहणाय निदधीत ॥

लिप्तात् कृष्णमूदेन्धनैश्च निचिता-
दादीपिताद्दहिना
तस्माद्युष्यते रस स सहित
क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ।

पीतः कुष्ठभगन्दराहरपची-
मेहास्रपाण्डून् जयेत्
प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्य च भञ्जातवत् ॥

खदिरस्य लूनशिरसः छिन्नशापस्य
मूले निखातस्य मध्यम प्रधान मूलं स्तोक
छित्वा तस्यैवाधोऽय कुम्भं लोहं घटं स्क-
न्धादवनीर्णस्य रसस्य प्रहणार्थं निदधीत । अन-
न्तरमूर्ध्वास्थितखदिरस्कन्धं कृष्णमूदा आलिप्यते ।
ततोऽन्यै काष्ठैर्निचितं स्कन्धमग्निना दीपयेत् ।
ततोऽग्निना दीपितात् स्कन्धाद्यो रमो लोहघटे
ध्यवते । स रसः क्षौद्रादिमाहितः पीतः
कुष्ठादीन् जयेत् । तस्य च रसस्य प्रस्थ
पीतो जराश्च जयेत् । इह रसप्रयोग इह
भोज्यमिह त्याज्यमिति रसायनविध्युक्तमञ्जा-
तवद्विज्ञेयम् ॥

योज्य खदिरवन्निम्बशिशपारवधासनम् ।
रोहीतक सुराह च खदिरोदकपायिनः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वा
गोमूत्रेण प्रवाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा
मासं सव्यापोगुञ्जतेला ॥

दार्वीकलिङ्गरुद्रकातिचिपाप्रिपादा-
मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ।
पीता जयन्ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठ-
कोष्ठागिलाद्व्यपवनग्रहणीममेहान् ।

अनेन च खदिररसप्रकारेण निम्बा-
द्यन्यतमं योज्यम् । अन्यदपि योज्यम् ।

रोहीतकमुपयुज्यमानं रसदिरोदकपायिनं पुंसः
प्रवाधते कुष्ठम् । तद्वत् सुराहम् । तद्व-
शर्वीरसाञ्जनम् । (नि) पारिजातश्च रोहीतः
प्रीहो रक्तपुष्पकः । सुराहः देवदारुः ।
अभया वा व्योपादियुक्ता मासं गन्धमूत्रेण
पीत्वा हितभुक् पुरुषः कुष्ठं जयति । दा-
ह्यादयः सूक्ष्मरजसः श्लेष्मचूर्णानि मूत्रे-
ण पीताः प्रतिदिनं गुदजादिकं जयन्ति ।
धरणं पलस्य दशमभागः ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविलङ्घ-
नप्रत्यक्षपुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णाटरूपम् ।
रक्ता निम्नं सुरतरुकुतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं
पीत्वा मासं जयति हितभुग्गन्धमूत्रेण कुष्ठम् ॥

लाक्षादिचूर्णं मासं गन्धमूत्रेण पीत्वा
कुष्ठं जयति । मधुरस्रा मूर्वा । वरा त्रि-
फला । द्वीपिश्विन्नफः । प्रत्यक्षपुष्पी अ-
पामार्गः । सप्तपर्णं प्रसिद्धम् । आटरूपक
वाशा । रक्ता मञ्जिष्ठा । पञ्चमूल्यावादी ।
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्रिया भाष्यते ॥

दशपलमरिष्टपल्लव-

कुसुमजटात्वक्फलं यथाकालम् ।

प्रत्याहरेत् समस्तं

कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥

सचूर्णपांसनखदिर-

काथेनाप्लाव्य शोषयेदनिले ।

चित्ररुधनभलातकं

गोधुरकमहौषधित्रिफलाः ॥

लोहविलङ्घावल्गुज-

सितोपला पलसमा रजीकृत्य ।

सप्ताहमेकतस्त-

द्रसेन भृग्द्वयास्ततो भाव्यम् ॥

अथ पतिमक्षमात्रं

घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा ।

अचिरात् करोति वह्निं

मतिं स्मृतिं पाठव मेधाम् ॥

कुमिकुष्ठगण्डपाण्डु-

प्रमेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ।

अपचीभगन्दर-

स्थौल्यदुष्टनाळीव्रणव्यङ्गान् ॥

कफपित्तजान् विकारान्

विशेषतः सुविपमान् निर्वर्तयति ।

वर्षाद्विपरकृत्या

नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि ॥

अरिष्टस्य पल्लवादि दशपलम् । य-

थाकालं कालानतिक्रमेण प्रत्याहरेत् प्रतिगु-

ह्नीयात् । पल्लवयोग्ये काले पल्लवानि कुसु-

मकाले कुसुमानि । एव शेषेऽपि योग्यम् ।

कृतमालवृक्षस्य तद्वदेव दशपलं पल्लवादि

यथाकालमाहरेत् । तदुभयं सचूर्णं प्लावन-

योग्येनासनखदिरकाथेनाप्लाव्य अनिले वायौ

शोषयेत् । ततश्चित्रकादीनां पलसमाना पा-

लिकानां चूर्णम् । तच्चैकं सप्ताहं भृङ्ग-

रसेन भाव्यम् । अथ तच्चूर्णं घृतार्धन्य-

तमेनाप्लाव्य पतिमचिरादग्न्यादीन् करोति ।

कन्यादींश्च निर्वर्तयति विशेषेण सुविपमान् ॥

कविगणान् विद्वान् विद्वत्तयति । सेव्य-
मानं च सर्वोद्वेगार्थं हन्ति । तन्ममम्यामेन
गन्तव्यादीन् । दर्शनार्थं विद्यापि बहुकालं
देहे तिष्ठन्ति । कृष्ण आभिषारदेवता ॥

त्रिरूपमात्रिणः
पलायनपातितमिहोपगच्छति ।
गुणिना मयायन स्यात्
कृष्णतम हृष्या च महामया ॥
चन्द्रवर्णप्रतिरुद्धी
विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
पदगुणान्नवदमा
ममल्लगुणानि नानयत्यभ्युपगच्छति ॥

विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति । मयायन स्यात्
गुणिना । चन्द्रवर्णप्रतिरुद्धी गुणाय मा-
मेन कलायन स्यात् । मयायन स्यात्
गुणिना । चन्द्रवर्णप्रतिरुद्धी गुणाय मा-
मेन कलायन स्यात् ॥

विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
मयायन स्यात् ।
गुणिना ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।

विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति । मयायन स्यात्
गुणिना । चन्द्रवर्णप्रतिरुद्धी गुणाय मा-
मेन कलायन स्यात् । मयायन स्यात्
गुणिना । चन्द्रवर्णप्रतिरुद्धी गुणाय मा-
मेन कलायन स्यात् ॥

पथ्याकलिङ्गकपलागफलेन्दुराजी-
भट्टातकाम्बिचतुरदगुणनिवर्तकः ।
सावर्तकीकृषिर्ह्यत्र मयवर्धितां
मृत्रेण तुल्यतुवरं वरं गदमाः ॥

पथ्यादिभिः कृमिविधैर्धितानैर्धेषोत्तर
भागपुष्टैः सर्वैश्च तुल्यतुवरं मृत्रेण कृता वट
का गदमाः । तेन हरितकीनामेको भागो
द्वाविन्दुवद्वाना त्रय पलायनपातितमेवमेव वा-
चस्त्रिद्वय दगेति कमार्थः । चतुरङ्गुल
भागवत् । आवर्तकी महापालिनी यमन-
द्रव्यम् । गदमाब्देन प्रकल्प्य कृष्ण उच्यते ॥

मयायन स्यात् ।
गुणिना ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।

मयायन स्यात् ।
गुणिना ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।

मयायन स्यात् ।
गुणिना ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।

मयायन स्यात् ।
गुणिना ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।
गुणेन विज्जुवर्णमभ्युपगच्छति ।

समिधय शूर्णिता मधुमर्षिषा लिप्तात् ।
 एतद्भूनिभ्यादिर्कं प्रादुष्यन्तं कुष्ठादीनां पर-
 ममौषध म्यात् । भूनिभ्यः किंवाततिष्ठकम् ।
 कणा पिण्णदी । द्वे त्रिशो द्विहरिद्रे ।
 तिक्ता वटुफा । इन्द्रवाहणी मेन्द्रो प्रसिद्धा ।
 अद्धानो प्रसुमिरिव प्रसुमिरचैतन्मयम् । कुष्ठो
 यरादीन् वा वैलाक्षिभिर्लिप्तात् ॥

सदिरशकचूर्णं क्षौद्रमर्षिसिन्धु
 सगिरिजतुत्रिलङ्ग मातृया सेवमान ।
 लघुमिन्दितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा ।
 श्वयुक्तिदिमकोठभित्रदृष्टानि हन्पात् ॥

सदिरशकलानां चूर्णं क्षौद्रादियुक्तं मा-
 तृया सेवमानं, पुरुषो लघुभोजित्वादियुक्तं
 सन् श्वयध्वाहन् हन्ति । जितात्मा जितेन्द्रिय
 जितानि क्रोधोत्सेहरागादिमण्डलानि येन ॥

खदिरासनसारम्य तुला द्रोणेऽम्भस क्षिपेत्
 अष्टमेऽहनि तत्रोय पचेदाट्टिलेपनात् ॥
 त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु वातुचीम् ।
 तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्द्विगुणं समाकृतम् ।
 लोहत्रिमिध्रद्विमस्य क्षिप्या तद्द्विगुणतम् ।
 कुष्ठमेदग्रहण्यर्गोभगन्दरिषु पूजितम् ॥
 लाट्टलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपल पृथक् ।
 गुळिकात्रिघ्नं पट्टिं कुर्याद्भृङ्गरसाप्लुतम् ॥
 अयाशुर्नां च तत्रार्धगुळिका भक्षयेत् पुरः ।
 जीर्णं रसेन रुक्षेण पेयापूर्वं च भोजयेत् ॥
 यन्त्रितो ब्रह्मचर्यायै क्रमेण गुळिकामपि ।
 खादेत् परस्तान्मासस्य भजेत् कामचरं कमात्

एष सर्गाणि कुष्ठानि जयत्यतिरलान्यपि ।
 धीमेधास्मृतिशुक्लश्च नीरुग्जीवेत् समा शतम्

द्रोणे मद्वादशपञ्चपलशतमाने जलस्य
 खदिरासनसारयोस्तुला क्षिपेत् । खदिरस्य
 पञ्चाशतमस्य पञ्चाशतम् । तस्मिन्चूर्णा-
 द्भ्यः श्लिष्टे सति तज्जलं सप्ताहमधियमस्य अ-
 ष्टमेऽहनि पनेत् । दर्धलीपिनि च तस्मि-
 न्त्रिफलादिकं यथोक्तपरिमाणं क्षिपेत् । त-
 स्यान्निकलायाश्चूर्णस्य पादेन चतुर्भागेन सो-
 मरजिम । तदर्धं वाकुचीतोऽर्धं द्वीपिमूल-
 चिसकमूलम् । तद्वदिति वाकुच्या द्वीपिमूलञ्च
 प्राज्ञो मार्कवः प । मार्कवो भृङ्गराजः । लोह-
 क्रोमप्रयोरुभयोर्द्विप्रस्थम् । लोहं शस्त्रम् । इति
 वटकीकृतं कुष्ठदिषु पूजितम् । लाट्टल्यादि-
 त्रिंशत्पलेन भृङ्गरसालोजितेन पञ्चत्रयधिकं श-
 तत्रयं गुळिकानां कुर्यात् । तत् पुनः प्रथ-
 ममाम वावदर्धगुळिका भक्षयेत् । ततः स-
 र्वो गुळिकामपि खादेदागुळिकाक्षयान्मासमेव
 ब्रह्मचर्यपथ्यभोजयति । तत् क्रमेण काम-
 चारी नियेन्त्रण । एषमित्यादि संबोधनम् ॥

वाशाभृतानिम्बरापटोल-
 व्याघ्रीरुरज्जोदकरन्तरुपकम् ।
 सर्पिर्त्रिसर्पज्वरकामिलास्त-
 वृष्ठापहं यज्जकामनन्ति ॥

त्रिफलाविकटुद्विरुण्टकारी-
 कटुककुम्भनिकुम्भराजटुर्ध्वं ।
 सवचातिविपाशिकं सपाटे
 पितुभागेनैवयज्जदुग्धमुष्या ॥

पिष्टं सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमोभि

चूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्रश्रीह्वः सर्पिषः सुल्मान्

हन्पात् कृच्छ्रस्तन्महावज्रकारणम् ॥

वाशाः नीतामुन्नेन कायेन कल्केन चै
पामेन पक्ष सर्पिर्जिह्वादिभ्यः नास्त्रा वज्रकृति
स्याचार्या जानन्ति दादयन्ति । त्रिकलादी-
ना महावज्रजः सर्पिं पिचुभागैः प्रत्येक क-
र्पादौ नजस्य वज्रदुग्धस्य सुधाक्षीरस्य मुष्ट्या
पलेन । सुगोचम् ।

यत्तेजोलीतकृत्वा क्षौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठनी सप्तमर्षिर्वा सगाययसनोदका ॥

यत्तेजोलीतकृत्वा क्षौद्रजातीरमाभ्यामन्विता कु-
ष्ठनी भवति । अथवा सप्तमर्षिलोतक-
सा गाययसनयोश्चन्दनं कायेन मयुक्ता स-
त्युपयुक्ता कुष्ठनी भवति । तेजोलीतकृत्वा
सप्तमर्षे रसरूपा प्रमिद्धा । जातीरमो ना-
स्या स्वरसः । गायत्री गदिरा ॥

भूते विनीता त्रिकला रसः वा

सिद्धा घृते वाम्भूमि केवले वा ।

रसायन पञ्चभुजो हरिद्रा

निर्दिष्टा पाण्डुवामयवष्टमेहान् ॥

पिष्टेऽमृततल्या वा स्वस्व यन्त्रपीडितम् ।

मे यत्तत्तु महीशङ्खदिजातासनाशनम् ॥

मूत्र इत्यादिना हरिद्राया शार्क्य
प्रयोगः । णभि प्रक्षारकम् वा हरिद्रा प-

यमुजः पुसो रसायना भवति पाण्डुवाम-
यादींश्च निहन्ति । विनीता निश्चिन्ता । पिष्टे-
दित्यादि सुगोचम् । अमृतवल्ली गुडुची । यन्त्र-
पीडितप्रहण स्वरसशब्देन काथपरिहारार्थम् ॥

स्थिररुठिनमण्डलानां कुष्ठानां पाण्डुलोहितः स्वेद
स्विन्नोत्सन्न मिलित्वेत् कुष्ठ तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥
रुधिरागमार्थमथवा मृत्पात्राभिरपहरेद्रक्तम् ॥
प्रच्छेदल्प कुष्ठ विरेचयेद्वा जठ्रोक्तोभि ।

स्थिररुगादियुक्तानां कृष्टानां पोष्टुष्टैः रुक्षै-
रापचमूटकैः स्वेदो दित । विन्न चोत्सन्नमु-
न्नत च कुष्ठ तीक्ष्णेन शस्त्रेण रुधिरागमा-
र्थं विलिखेत् । रुधिरागमार्थं विच्छिन्ननाय
यदि त्रिरमेत् । अथवा स्थिने कुष्ठे शृङ्गा-
दिभी रक्तमपहरेत् । अल्प तु कुष्ठ प्र-
च्छेदवगादे पाटनविलेखम् । त्यज्यत्रि पा-
टनप्रधानम् । अथवा स्वल्प कुष्ठ जळुकाभि-
विरेचयेत् शोधयेत् ॥

ये लेपाः कृष्टानां युज्यन्ते निर्हतासदोषाणाम्
संगोषितागयानां संग सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥

य लेपा इत्यादिना वर्यमाणानां ले-
पानां विषयप्रत्यक्षेण । उत्तम रक्तविघ्ना-
वणादिभ्यः च प्रयोजनावयवम् । निर्हता
माणा निर्हन्तदोषाणां संगोषितागयानां च कु-
ष्ठानां य लेपा युज्यन्ते तेषां लेपानां सि-
द्धिर्भवति । निर्हन्तदोषा वमनादिना । स-
ंगोषितो निःशुभिमिष्टेदादित्त जाग्रय स्थान
त्यगादि ॥

येषु न शस्त्र क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
तेषु निपात्य क्षारो रक्त दाप च विज्ञान्य ॥

येस्त्रियादिना कुष्ठस्य ग्राह्यस्य क्षारस्य
विषयः । स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु सुम्यादियुक्तेषु
येषु निष्फलवान् शस्त्र न क्रमते न प्रभवति
तेषु ग्रहिरन्तश्च विज्ञान्य क्षारो निपात्य ॥

लेपोऽतिकठिनपरुषेसुमे कुष्ठे स्थिरे पुराणे च
पीतागदस्य कार्यो विपै समन्त्रागदैधानु ॥

अतिकठिनत्वादियुक्ते तत्फलपीतागद-
स्य पुसो विपैलेप, कार्य । अनु च वि-
पलेपस्य मन्त्रयुक्तैरगदैलेपः कार्यः ॥

स्तब्धानि सुप्तसुप्ता-
न्यस्येदनरुण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चेर्दन्तीत्रिहता
करवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रै शस्त्रै समुद्रफेनेन ।
घृष्टानि गोमयैर्वा तत प्रदेहः प्रदेहानि ॥

आरग्वध सैदगज करञ्जो
वाशा गुडची मदन हरिद्रे ।
श्याह सुराह खदिरो धन्व
निम्बो विळङ्ग करवीरकथ ॥

ग्रन्थिश्च भूर्जो लघुन, शिरीष
सलोमशो गुल्गुलकृष्णगन्धे ।
फणिर्जको वत्सकसप्तपर्ण-
पीलनि कुष्ठ सुमन, प्रवाळा ॥

वचाहरेणुस्त्रिटता निकुम्भो
भट्टातक गैरिकमञ्जन च ॥

मनश्शिलाले गृहधूम एला
कासीसलो गार्जुनमुस्तसर्जा ॥

इत्यर्थरूपैर्विहिता पठेते
गोपितपिता पुनरेव पिष्टा ।
सिद्धाः पर सर्पपतैलयुक्ता-
श्चूर्णां प्रदेहा गृह्य प्रयोज्या ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नय किलास
सुरेन्द्रलुप्त किटिभ सदद्गुम् ।
भगन्दराशास्यपर्वा सपामा
हन्तु प्रयुक्ता नचिराश्रराणाम् ।

स्तब्धत्वादियुक्तानि कुष्ठानि कूर्चादि-
भिर्घृष्टानि गृह्यैर्वक्ष्यमाणै, प्रदेहानि । जा-
त्यादिजै पत्रैः । आरग्वधेत्यादिना पङ्क्ति-
रर्थरूपैर्विहितै, पट्प्रदेहा बहुज प्रयोज्या ।
किंभूता गोपित पीत यैस्ते तथोक्ता । गो-
पितेन भागिता इत्यर्थ । पुनरेव पिष्टा आ-
दौ भाविता, पुन पिष्टा, सर्पपतैलेन यु-
क्ता* एते योगा पर सिद्धा कार्यसंपादने ।
एते च नराणामचिरात् कुष्ठादीन् हन्तु ।
किलास श्वित्रम् । सुरेन्द्रलुप्तमिन्द्रलुप्तम् ।
तश्च शिरोरोगेषु वक्ष्यते । किटिभाना पुन
सदद्गुह्यहणमतिशयरयापनम् । सपामामित्यप-
च्या गण्डमालाया विशेषणम् । श्याह श्री-
वास । सुराह देवदारु । सलोमशो धा-
तुकासीसम् । कृष्णगन्धा सौभञ्जन । फ-
णिर्जको मारीचक* । सुमनः प्रवाळा मा-
रुतीपल्लवानि । अञ्जन सौवीरकम् । अल

हरितालम् । गृहधूमो धूममलम् । सर्जार्द्ध
सर्जरसो रालः सर्वैरस्रोऽपि च ॥

निच्य हरिद्रैः सुरस पटोल
कुष्ठाश्वगन्ध सुरदारगिष्ठ ।
ससर्पप तुम्बुरुधान्यवन्य
चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथम शरीर
तैलाक्तमुद्वर्तयितु यत्नेत ।
तथास्य कण्ट पिटका सर्जार्द्धा
कुष्ठानि शोफाश्च शम प्रजन्ति ॥

तैलाभ्यस्त शरीर निम्बादिभिः स-
मभागैः तत्रपिष्टैरुद्वर्तयितु यत्नेत । तथा कु-
र्वन्तः कुष्ठिनः कण्टकादीनि शम प्रजन्ति ।
घन्य परिपेलयम् । चण्डा चोरकम् । को-
ठाः सिम्भादिमण्डलानि ॥

मुस्तामृतासङ्गकटुहरी-
रासीतकम्पिष्टनकुष्ठलोभा ।
गन्धोपल सजरसः पिष्ट
मनश्शिलाले कररीरसचम् ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा
न्यतानि दद्यादवचूर्णनाथम् ।
निहन्ति किंठभानि पामा
पिष्टैर्मृतान्या ॥

ये ये तत् कुष्ठमहाशुद्धं तैलैर्युक्तैरुद्वर्तयितु-
मृष इत्यादिना दत्तैः दृष्ट्वादीनि न भ-
प्रयोगः । गन्धि प्रसारकं गुम्फ रसास्त्रायम् ।

कटुहरी दारुहरिद्रा । कम्पिष्टको रजन-
को रेवतो रस्तचूर्णक । गन्धोपलो गन्ध-
पापाणः ॥

काण्डे महावृक्षधवे निलीन
स्विन्न कुठले पुटपाकयुक्त्या ।
विचर्चिका सर्पपल्लकपिण्डो
निहन्ति लज्जामिव रागवेग ॥

सर्पपल्लकस्य पिण्डो मुष्मागण्डान्तर्ली-
न पुटपाकयुक्त्या स्विन्नो विचर्चिका निह-
न्ति । यथा रागवेग प्रवृद्धो लज्जा निहन्ति ॥

मनश्शिलाले मरिचानि तैल-
मार्ज्ज पय कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तथा रुक्मप्रपुनादरीज
कुष्ठान्वित गोसलिलेन पिष्टम् ॥

मनश्शिलादिक प्रदेह कुष्ठहरो भ-
वति । तथेत्यादि मुषोषम् । प्रपुनादश्च रु-
मर्दः । गोसलिल गोमूत्रम् ॥

गुल्गुलुमर्गचविट्
सर्पपञ्जसीमसर्जरसमुस्तै ।
श्रीवेष्टान्गगन्ध
मनश्शिलाकुष्ठरुम्पिष्ट ॥

उभयहरिद्रासहितै-
श्चात्रितैलेन मिश्रितैरोभिः ।
दिनकरकराभितप्तै
कुष्ठ घृष्ट च नष्ट च ।

गुल्गुन्वादिनिश्चात्रिकतैले मिश्रितैर्दि-
नकररिमताम् । कुष्ठ घृष्ट च नष्ट चेत्येता

घर्षणनाशनयोरेककालता प्रदर्शिता । श्रीवेष्ट-
कः वायसको दधिश्यावश्च शन्द्रित । का-
लगन्ध सौभञ्जनकम् । चाक्रिक तैल च-
क्रस्य सद्यःप्रीडितम् ॥

मरिच तमालपत्र
कुष्ठ समनदिभल सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुपित
सप्ताह भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्त सिध्म
सप्ताहात् घर्षसेविनोऽपैति ।
मासान्नव किलास
ज्ञानेन विना विशुद्धस्य ॥

मरिचादिक तैलेन युक्त ताम्रे भाजने
सप्ताहमुपित तेनालिप्त सिध्म घर्षसेविन सु-
यैरश्मिसेविन सप्ताहादपैत्यपगच्छति । नव
किलास श्वित्रमालिप्त घर्षसेविनो मासादपै-
ति । किंभूतस्याह ज्ञानवर्ज्य कृतसशुद्धेः ॥

मयूरक जर्जरित समूल
दग्ध्वा परिस्त्राव्य च सप्तकृत्व ।
तेनाम्भसा कद्गुणिकोत्पतैल
सिद्ध पर सिध्मनिर्वहणाय ॥

जीवन्ती मञ्जिष्ठा
दावी काम्पिल्यक प्रयस्तुस्थम् ।
एष घृततैलपाकः
सिद्ध सिद्धे च सर्जरसः ॥

देयः समधूनिष्ठो
विपादिका तेन ॥

चर्मककुष्ठफिटिभं
कुष्ठ शाम्यत्यलसक च ।

मयूरकधाराम्भसा प्रियङ्गुतैल सिद्ध
कुष्ठनिर्वहणाय परम श्रेष्ठम् । मयूरकोऽपा-
मार्गः । जीवन्त्यादिभिर्घृततैलम् । मधूच्छि
ह मदनम् ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूल स्नुहीशिरिषाभ्या चितकास्फोटयोरपि॥
करञ्जबीजद्विनिशायोपैलरुजसर्पपा ।
वरावेष्ट च तैस्तैल सगोमूत्रैर्विपाचितम् ॥
कुष्ठदुष्टग्रणग्रन्थिगण्डमालाभगन्दरान् ।
विशेषाद्वातकफजान् हन्त्यभ्यङ्गेन वज्रकम् ॥

सप्तपर्णादिभिर्गोमूत्रेण च तैल स्नेह-
रिभाषया पाचितमभ्यङ्गेन कुष्ठादान् सर्वान्
निहन्ति । विशेषाद्वातकफजान् निहन्ति ।
नाशा वज्रकम् । आस्फोटान्ताना मूलम् ।
आस्फोट अर्कः ॥

एरण्डताक्षर्यघननीपकदम्बभार्ग्वी
कम्पिल्लबेलफलानीसुरवारुणीभिः ।
निर्गुण्ड्यरुध्करसुराहसुवर्णदुग्धा-
श्रीवेष्ट्युलुशिलाहरितालविषैः ॥

तुल्यस्तुगर्कदुग्ध
सिद्ध तैल स्मृत महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकमुण
श्वित्रार्शोग्रन्थिमालाघ्नम् ॥

एरण्डादिभि स्नेहाद्युत्पत्तिस्तुग-
कयोर्भिभीभूतेन क्षीरेण ॥

दयं वट्टमाक्षिकम् । नोपो भूटोवदम्भ ।
सुरवारणी इन्द्रवारणी । निगुण्टी मिन्दुवा-
रफ । सुराह दण्डाह । सुवर्णदुग्धा वा-
भनी । शिला मनशिला । विश्व शुण्टी ॥

वनरक्षीरिगेला
भाद्री दन्त्या फलानि मूल च ।
जार्तामयाजसर्पप
लशुनविग्रह करञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपटव-
मूलत्वदनिम्बचिन्तास्फोटम् ।
गुञ्जरण्डकटुहती-
मूलत्वदसुरसार्जकफलानि ॥

हुष्ठ पाठा मुस्ता
पद्मन्यातुगुत्त्वचो मूरा ।
एज्जमहुत्तमिशु-
न्यूपणभलातरक्षका ॥
हरितालमयारुपुष्पी
तुत्थ कम्पिष्ठकोऽमृतासद् ।
सौराष्ट्री नासीस
दार्जीत्वह स्वर्गिकालवणम् ॥

एतैस्तेल तैल
कटुतैल वा चतुर्गुणे मूत्रे ।
करवीरमूलपटव
तोये च विपाचित जयति ॥
कटुकालाबुन्यस्त
नित्याभ्यङ्गेन वातरुफकुष्ठम् ।
मण्डलदद्रुकोष्ठ
कृमिपामाविचर्चिका सुतराम् ॥

वनरक्षीरिगेलेल तैल विजोद्वे
तैल चतुर्गुणे मूत्र विपाचितम् । अथवा क-
टुतैल विपाचित वातरुफकुष्ठ नागरति ।
अथवा केवलस्यैव वरगोरस्य मूलपदमयो वा
येन विपाचितम् । वाकश्रीपीदि च इद क-
टुकालाबुन्यस्त नित्याभ्यङ्गेन वातरुफकुष्ठदि-
क जयति । मूल पत्रानि च दन्त्या । स-
प्तच्छदार्कयो पदवादिक् । आम्बोना मि-
रिषणी । गुञ्जादीना फलम् । गुञ्जा र-
क्षिका काननन्दिवा च । पद्मन्या वचा ।
आनक कुठेरकभेद । अजार्कपुत्री मण्ड-
ण्डो वाराही वरमालिका । अमृता गुद्धपी ।
आसद् रसाञ्जनम् ॥

सिक्थयस्तुत्यरगुल्गुल
सिन्दूरसाञ्जनं कटुकतैलम् ।
पापाम्बिदभरिचिपु
साधितमभ्यङ्गने श्रेष्ठम् ॥

शैलेयस्मिष्ठनपट्टिमाह
सुराष्ट्रजासर्जरमोपलानि ।
शिला च चूर्णो नयनीतपुक्त
हुष्ठे सप्तत्वभ्याधिक प्रशस्तः ॥

सिक्थयशिमि साधित कटुतैल पा-
मादिपत्रभ्यञ्जन श्रेष्ठम् । सिक्थक मद्-
नम् । शैलेयवादीना चूर्णो नयनीतपुक्त स-
र्वस्मिन् हुष्ठे प्रशस्त । स्रवति तु कुष्ठेऽधि-
क प्रशस्त । पट्टिकाह लोभम् । सुरा-
ष्ट्रजा सौराष्ट्री । उपत्ये गन्धपाषाण । शि-
ला मन शिला ॥

एढगजकुष्ठसैन्धव-
सिद्धार्थविहङ्गकाञ्चिकैलिप्तम् ।
कृमिपामसिध्मदद्रु-
मण्डलकुष्ठ शम याति ।

लाक्षाव्योप प्राप्नुनाट च बीज
सर्त्रीवेष्टा कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो
दद्रुपूक्तो मूलकोत्थ च बीजम् ॥
दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरका काञ्चिकतक्रपिष्टा ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि वदमूलां
दद्रु च कण्डू च विनाशयन्ति ॥

एढगजादिभिर्लिप्त कृम्यादिक शम या-
ति । लाक्षादिभिर्हरिद्रान्तैर्दद्रुषु तक्रोन्मिश्रो
लेप स्यात् । मूलकोत्थ च बीज केवल
वद्रुषु लेपे उक्तम् । प्रपुन्नाटबीज चक्रमर्द ।
श्रीवेष्टको वायसको दधिश्वावश्च शब्दित ।
दूर्वादय काञ्चिकतक्रपिष्टास्त्रिभिः लेपैः वद्रु-
मूलामपि दद्रु कण्डू च नाशयति ॥

मनश्शिलात्वक्कुटज सकुष्ठ
सलोमश* सैढगज करञ्ज* ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज करवीरमूल
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरसेन वापि
कर्पोन्मितान्याढकसमितेन ।
दूर्वाप्रलेप प्रवदन्ति लेप-
मेतत् पर कुष्ठनिषूदनाय ॥

मनःशिलाणीना चूर्णानि कर्पोन्मितान्या-
ढकसमितेन तुषोन्केन पलाशक्षारोदकेन वा
साध्यान्येतदपि प्रलेप कुष्ठनिषूदनाय पर श्रे-
ष्ठमाचार्या वदन्ति । कुटजत्वक् वत्सकत्वक् ।
सलोमशो घातुकासीसम । भौर्जो ग्रन्थिः
सुक्षेय ॥

एलाचित्रकनिम्ब
वृषक कुशविन्दनागरार्क च ।
चूर्णीकृतमष्टाह
भावयितव्य पलाशस्य ॥
क्षारेण गवा मूत्र-
स्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते दीर्यन्ति च
लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥

मासी मरिच लवण
रजनीतगर सुधा गृहाद्भूमः ।
मूत्र पिच क्षार ।
पालाश कुष्ठनुलेप ॥

एलादिव चूर्णीकृतमष्टाह परिशोष्य गो-
मूत्रस्रुतेन पलाशक्षारेण भावयितव्यम् । अ-
स्य कुष्ठनिस्तेन लिप्तान्यर्केन चाभितप्तानि कुष्ठ-
मण्डलानि भिद्यन्ते जीर्यन्ति च । मास्यादिको
लेप, कुष्ठनुत् । पिच मूत्र प्राणिनामेवाष्टानाम् ॥

मुस्त त्रिफला मदन
करञ्ज आरग्वध, कलिङ्गयवा
ससप्ताहकुष्ठफलिनी-
दान्य, सिद्धार्थक स्नानम् ॥

एष कपायो वमन
विरेचन उर्णदस्तथोद्वर्ष ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफ
प्रवाधन पाण्डुरोगघ्न ॥

मुस्तादीनि मिद्वार्धक नाम क्षानम् ।
एष च योग वमनाय कपायो भवति विरेच
न च वर्णहराद्गोद्वर्षश्च । स्रष्टृष्यन्नेऽने-
नाङ्गानां त्वोद्वर्ष । एष च प्रयोग त्वग्दो-
षादीनां प्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नश्च ॥

करवीरनिम्बकुटजा-
न्मृत्पाकाचित्रफाच मूलानाम् ।
मूत्रे दर्वल्लेपः
कायो लेपेन कुष्ठघ्न ॥

श्वेतकरवीरमूल
कुटजकरञ्जात् फल त्वचो दर्व्या ।
सुमनःप्रवाद्युक्तो
लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥
शैरीपी त्वक् पुष्प
कापीस्या राजहृत्सपत्राणि ।
पिष्टा च फाकमाची
चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥

करवीरेत्यादि सुबोधम् । श्वेतकरवी-
रादिभिल्लेषः कुष्ठापहः सिद्धः । शिरी-
षत्वगादिभिः पृथक् चत्वारो लेपाः कुष्ठघ्नाः ।
राजवृक्षः आरम्बधः ॥

दावीरसाञ्जनस्य च
निम्बपटोलस्य सतिरसारस्य ।

आरम्बधट्टक्षकयो
स्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥
इति पद् कपाययोगः ।
कुष्ठघ्नाः सप्तमथ तिनिशस्य ।
क्षाने पाने च हिता-
स्तयाष्टमथाश्वमारस्य ॥
आलेपन प्रवर्षण
मवचूर्णनमेत एव च कपाया ।
तैलघृतपाकयोगे
श्रेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥

दावीरसाञ्जनाभ्यामेक कपाय । नि-
म्बपटोलाभ्या द्वितीयः । सतिरसारस्य तृती-
यः । आरम्बधट्टक्षकाभ्या चतुर्थः । त्रि-
फलाया पञ्चमः । सप्तपर्णेन षष्ठः । तिनि-
शस्य सप्तमः । अश्वमारस्य अष्टमः । एते क-
पाययोगाः कुष्ठिनां क्षाने पाने च हिताः ।
एत एव च कुष्ठिनामालेपनादिक भवति ।
एत एव च कपाया पृथक् तैलस्य पाकयोगे
घृतस्य च पाकयोगे कुष्ठशान्त्यर्थं शस्यन्ते ॥

सर्पपकरञ्जकोशा
तकानि तैलान्पथ्येद्गुदीना च ।
कुष्ठेषु हिताभ्याहु-
स्तैल श्रेष्ठ च सतिरसारस्य ॥

सर्पपादीनि च तैलानि कुष्ठेषु हिता-
न्याचार्या आहुः । प्रकरणाद्वह्नि प्रयोगे ।
कोशावकस्य फलम् । इक्षुगुदी वृक्षविज्ञेयः ॥

शीता मदेहसेका
स्त्रिक्तसर्पिः सिराविरेकश्च ।

विशरणदाहतेदे
विस्फोटे चर्मदन्ते च ॥
शीर्णनखरोममास*
कृमिमान्नाम्भसी त्यजेत् कुष्ठी ।
सन्धो दुग्ध दुग्ध
पण्मासान् कारभ भजेत्समधु ॥

कुष्ठेषु अङ्गविशरणादौ शीतप्रदेहादिन-
हितम् । विशरण त्वष्टामावदुग्धम् । च-
र्मदलन त्वगुष्टात् । शीर्णनखत्वादियुज-
कुष्ठी अन्नमम्भक्ष त्यजेत् । किमन्यत् प्रा-
णान् जह्यात् न । अपि तु कारभ दुग्ध-
मौष्ट्र क्षीर सन्धो दुग्ध तत्कालविस्त्रावितं स-
माक्षिप्य पण्मासान् भजेत् ॥

एङगज सविद्धो
मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनश्च दन्ता
गोश्वराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥
रजनीद्वय कृमिघ्न
प्रयुनाट राजरुक्षमूल च ।
कुष्ठोत्पादनमग्र्य
सपिप्पलीपाकल योज्यम् ॥
श्वित्राणां सविशेष
योक्तव्य सर्वतो विशुद्धानाम् ।
उत्सन्नेषु च लेपा-
सर्पणकरणास्तथाभ्यङ्गाः ॥

एङगजादिकं वहि प्रयुक्तं कुष्ठानामु-
द्दालनं निनिडत्वाजनम् । रजन्यादिकं स-

पिप्पलीपाकलमग्र्य श्रेष्ठं कुष्ठोत्पादनं योज्यम् ।
उत्पादनं मोक्षणम् । पाकलं कुष्ठम् । ए-
तच्च रजन्यादिकं सर्वत उर्ध्वमधः शिरसि च
विशुद्धानां श्वित्राणां सविशेषं प्राक्तन्यम् ॥

पश्चात् पश्चात् उर्ध्वनान्यभ्युपेया-
न्मासान्मासाच्छाधनं चाप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्मुखं स्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्
पष्ठे पष्ठे मास्यसञ्जोक्षणं च ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्
कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतः सौ ।
निस्सन्देहं यात्यसाध्यत्वमेव
तस्मात् कृत्वाभिर्हृद्दस्य दोषान् ॥

पश्चात् पश्चादिति ग्रहणं वमनादिक्रि-
यान्तरपरिहागदिवसज्ञापनार्थम् । शोधनं वि-
रेचनम् । मूर्ध्नि शिरसः शुद्धिर्नखेन । सर्वस्य
च कृत्वात्रिरवशेषान् दोषान् निर्हरेत् ।
अस्येति कुष्ठिनः । किं प्रयोजनमित्याह ।
यो दुर्वान्त इत्यादि । असम्यक्शुद्ध्या दो-
षैरुद्धतैर्व्याप्यैः कुष्ठं निस्सन्देहं समाध्यत्य याति ॥

प्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
जिनजिनमुतताराभास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥

इति चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

प्रतादीनि कुष्ठमुन्मूलयन्ति । तच्च कुष्ठं
प्रकटितमलपापं प्रकाशितदोषपापम् । तेन

हि कुष्ठेन मत्स्य वातादयो दुष्टदुष्ट चादृष्ट
कर्म प्रकाश्यते । मत्स्य शास्त्रानो नियम
आन्त्रायणाणि । दम अत्रोधान्त्रियम् ।
यम इन्द्रियजय । जिनो धुम् । जिन
सुता अवलान्तिशेदादय ॥

हृत्पित्तद्विरचिनायामष्टादशसप्तदशान्याया
चिकित्सिते पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वित्रस्य कृमिणा च क्र
मेण चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्या
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म
हर्षयः ॥

कुष्ठादपि बीभत्स
यच्छीघ्रतरं च पाल्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तद्विज्ञान्य
यतेत दीप्तं यथा भवेत् ॥

श्वित्रे शीघ्रमेव ज्ञान्वर्यं यतेत दीप्ति-
गृहवत् । यतः श्वित्रं कुष्ठादपि बीभत्स
जृगुप्सितम् ॥

मद्यन्त्या सवायस्या* सुरभ्यारम्भस्य च
शतं पलानां प्रत्येकं वरायास्त्वादकृत्यम् ॥

व्याघ्रीपदिकृपोना-
वत्सकम्बदिरार्कमूलदन्त्यन्त्य ।
सनिगाद्या दक्षपला
कायेष्मिणां क्षिपेत् पिष्ट्वा ॥

बीजं वरक्षेद्गुदशिष्टिभ्या-
न्नीलां सनीलोत्पञ्चन्द्रलक्ष्मां ।
श्यामां किरातं रुद्रकृत्यं च
पञ्चादकं तत्र च पञ्चगव्यान् ॥

शमयत्वचिरेण घृतं
मृदुदुतमहसाधितं महानीलम् ।
न शिलासमेव केरलं
मपचाकृमिनासउष्ट्रमभ्यस्तम् ॥

उन्मादापसारं
वर्षोभिद्रिगिशिरोरोगान् ।
गळगण्डगुल्मगण-
नर्तुदशोफप्रमेहगळरोगान् ॥

सप्तिसर्पशोषपत्रं
व्याघ्रीन्त्रिपमञ्जरान् हन्यात् ।

मद्यन्त्यादिना स्नेहार्थं घृतमुच्यते ।
मद्यन्ती घातकी । वायसी काकनासा ।
सुरभिर्गन्धसुरा । आरम्भश्च शन्याक* । व्या-
घ्री निदिग्धिका । वह्निश्चिक्क* । कपोता
काकमाची । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वरश्चा
दीना चतुर्णां बीजम् । श्यामा त्रिवृत् ।
पञ्चगव्यानि गोमयस्वरसं मूत्रं शीरं दधि
घृतमिलेतानि । एत-महानीलं नाम घृतं मृ-
दुना हुतमहेताग्निना साधितमचिरेण किला-

स श्वित्रमेव न शमयति । अपि तु अप-
च्यादिकमपि शीघ्रं शमयति ।

सशोधन विशेषात्
पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ।
श्वित्रे ससनमप्य
मलयूरत इष्यते मगुडः ॥
त पीत्वाभ्यक्ततनु-
र्यथात्रल सूर्यपादसतापम् ।
सेवेत विरिक्तश्च
न्यह पिपासु पिबेत् पेयाम् ॥

अनु चानन्तर पीतस्नेहस्य सशोधन
मेव विशिष्यते विशिष्ट भवति नान्यत् कि-
ञ्चित् । तत्रापि श्वित्रेऽप्य प्रधान ससन
विरेचनमिष्यते । किमाह । मगुडो मलयू-
रसः । मलयू सोमराजि । अभ्यक्तो र-
विकरसताप च यथात्रल निपेवमाणोऽनेन
विरिक्तश्चह पिपासुस्तृष्णावान्यदा भवति त
दा पेया 'पिबेत् । एव न्यह विरेचनम् ।
शुषिते पेया नान्यत् किञ्चित् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा
जायन्ते कण्ठकेन तान् भिद्यात् ।
स्फोटेषु निस्सृतेषु
प्रात प्रात पिबेत् पक्षम् ॥
मलयूमसन त्रियङ्गु
शतपुष्पा चाम्भसा समुत्काव्य ।
पालाश वा क्षार
यथात्रल फाणितोपेतम् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते उत्तेन स-
सनविधिना सुनाधम् । पालाश क्षार फाणि-
तेन क्षुद्रगुटेन युक्त यथात्रलमिति बलापेक्ष-
त्वादनियतमाश्रमपि ॥

वितुपावल्गुजनीजा-
न्चूर्णं गोवारिभाविताद्बहुशः ।
मूलकाथेन पिबेत्
कलितरुकृतमालमदनफलशूनाम् ॥
पीते किलासी तिलतैलदिग्धो
दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ।
जीर्णे च तरुप्लुतकोद्रवाशी
स्फोटोद्भवायैव विधिक्षिरात्रम् ॥

वितुपेत्याग्निना स्फोटोद्भवाय विधि ।
अवल्गुजा सोमराजि । तद्बीज बहुकृत्वोऽने-
नवार गोमुखेण भावित कलितर्वादीना मूल-
काथेन विधि । तस्मिन् पीते सति किला-
सी श्वित्रो रविपादसेवी तिलतैलेन दिग्ध उपलि-
प्त स्यात् । कलितरविभीतक । कृतमा-
लो नक्तमाल । मदनफल प्रसिद्धम् । फ-
ल्गु काकोदुम्बरिका ।

विध्वान्येषु स्फोटकान् कण्टकैस्तान्
वस्ताम्भोभिर्घृष्ट्या शुक्तवर्त्या ।
लिम्पेत् काम लेपनाद्वेदनाया
लेपो योज्य शङ्खनाभिर्जलेन ॥

अनेन स्फोटकानन्येषु कण्टकैर्भित्वा
वस्ताम्भोभिः छगलमूलेर्घृष्ट्या शुक्तवर्त्या काम

भृश लिम्पेत् । शुक्तवतिन्यापादिभिर्विषयमा
णा । सुगोधम् ॥

व्योपसर्पपनिशागृहध्रुमै-
र्यावशूरुपटुचितकयुक्तै' ।
कोलतुल्यगुलिका यत्रिपाशा-
श्वित्रकुष्ठशमनो वरलेप ॥

व्योपादीना भागो विषम्य चार्धभाग
शुक्तोऽनेन वदरतुल्या गुलिका त्रियते । एषा
गुलिका वरलेप श्वित्राणा कुष्ठाना च शमन ॥

गण्य मूत्र चित्रकव्योपयुक्त
सर्पि कुम्भे मलित्यत क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षाध्वं श्वित्रिणा पेयमतत्
कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्ट निगानम् ॥

गण्यमित्यादि सुगोधम् । अस्मै श्वि-
त्रिणे कुष्ठोक्त विधानं कार्यम् । कुष्ठश्वि-
त्राणामेकरूपत्वात् ॥

मार्कवमथवा रादद्
भृष्ट तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकशृतं च दुग्ध
तदनु पिबेच्छ्वित्राशाय ॥

अथवा मार्कव भृष्टरजो लोहपात्रस्थ
तैलेन भृष्ट ग्राप्ते । पश्चाच्च बीजकशृतं दु-
ग्ध श्वित्रनाशनं पिबेत् । बीजकं अमन ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्तुहीना
मूत्रे पिष्टा पल्लवा जातिजाय ॥

ग्रन्थालेपाश्चित्रदुर्नामिददून्
पामाकोष्ठान् दुष्टनाडीत्रणाश्च ॥

पूतीकादीना जात्यन्ताना पल्लवा ग-
वादिमूत्रे पिष्टा जालेपाश्चित्रादीन् प्रन्ति ।
पूतीकं करञ्ज । व्याधिघात आरम्भः ।
स्तुही सुधा ॥

द्वैप्य दग्ध चर्म मातङ्गज वा
श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठ ।
पूतीमीटो राजरक्षोद्वेने
क्षारेणाक्त श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥

द्वैप्येन हस्तिनो वा चर्म दग्ध तै-
लेन युक्तम् । श्वित्रे लेपो वरिष्ठ भेषः ।
पूतीमीटः कर्कटीकारवल्लीवद्दुर्गन्धी कृमिवि-
शेष प्रमिद्धः । राजरक्ष आरम्भः ॥

रागौ गोमूत्रे वासितान् जर्जरान्ना-
नद्विच्छायाया शोपयेत् स्फोटहेतून् ।
एव वाराह्मीन् भावयेच्छृङ्गणपिष्टै
स्तुबा. क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥
अक्षतैलद्रुतालेप कृष्णसर्पोद्भवा मयी ।
शिरिषपित्तं तथा दग्ध क्षीरेण वा तदाप्लुतम् ॥

रागावित्यादि सुगोधम् । स्फोटहेतु-
भेदात्क । तथेत्यक्षतैलद्रुतम् । अक्ष वि-
भीतकम् । तदाप्लुतं शिरिषपित्ताप्लुतम् ।
क्षीरेण वाऽऽरम्भः । शिरिष मयूर ॥

उपोपितायाश्चकालास्त्रीन् श्वेतकृकृवाकृवे ।
यप्याहकुष्ठैश्चकृजबीजचूर्णं घृतान्नितम् ॥

दद्यात्तस्य पुरीषेण श्वित्रमुद्दाल्य लेपयेत् ।
मास हन्त्याशु तच्चिन्नं विशेषाद्गुणसश्रयम् ॥

उपोषितेत्यादि । श्वेतकृकवाफने शुद्धकुष्-
ण्डाय श्रीनम्रकालानुपोषिताय सार्धदिनं ययौ-
चित्सेन वा श्रीनम्रकालाननाहारभयेन य-
ष्ट्याह्लादिचूर्णं भोजनाय दद्यात् । अस्य
श्वेतकृकवाफो पुरीषेण श्वेत्यादिनोद्दाल्य श्वे-
त्री मास लेपयेत् । तदाशु श्वित्रं हन्ति । गु-
णसश्रयं मेदूगतं विशेषाद्वन्ति ।

लेपः पट्टेष्टशिला
कासासि रोचना कनकपुष्पी ।
गोपित्तयुक्तमथवा
चपलाञ्जनपुष्पलोहरज ॥

पट्टादिभिर्लेपं श्वित्रं हन्ति । अथ-
वा चपलादिकं गोपित्तयुक्तं लेपः । चपला
पिप्पली । अञ्जनयुग्मं स्रोतोऽजं सौरीर-
जं च । लोहरजं श्लक्ष्णचूर्णम् ॥

काकोदुम्बरिका वा
सायल्लगुजचित्रका सगोमूत्रा ।
कदलीक्षारयुतं वा
खरास्थि दग्धं सगोमूत्रधिरम् ॥

अथवा काकोदुम्बरिकालेपः । किं-
भूता सायल्लगुजचित्रका सगोमूत्रा च । काको
दुम्बरिका पल्लुः । अल्लगुजं सोगराजि ।
अथवा दग्धं खरास्थि लेपः । किंभूतं क-
दलीक्षारेण युक्तं सगोमूत्रधिरं च ॥

नीलोत्पलसङ्घ-
ससैन्यं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

हस्तिमदाभ्युपितो वा
मालत्याः क्षारकक्षारः ॥

अथवा नीलोत्पलादित्रयं हस्तिमूत्रेण
पिष्टं लेपः । अथवा मालत्याः । क्षारक-
क्षारं क्षारकाणां मुकुळानां क्षारो हस्तिम-
दं आमस्कारमभ्युपितो लेपः

सिद्धार्थकाट्टहत्यां
करञ्जकोशातकीफलं गुञ्जा ।
शुक्रनासा सगवाक्षी
स्वर्णक्षीरीनिकुम्भश्च ॥
लाङ्गलिकी ह्यमार-
स्तिस्वरुभल्लातकाश्चमूत्री च ।
मुस्तास्तुही सहिसा
सुवर्णशकला फलोपेता ॥
मूलकरीजं व्योषं
पीलुचिच्छानि कणिकारश्च ।
पिचुपन्दजातीकिसलय
वाङ्गुचिकारुत्थकुष्ठानि ॥
ऊदुरोहिणीमनोहा-
त्रिफला च सुरकुत्तता गवा मूत्रे ।
गजहयस्त्रमृगाणां
पात्रत्रितयं स्तुगर्भदुग्धाभ्याम् ॥

द्वौ कुट्टुमात्रे दद्यात्
सर्पपतैलाच्च चातुर्थम् ।
दर्शिलेपं सिद्धा
रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥

श्वित्रं घृष्टं लिप्तं
ग्रीनालेपास्तया न लङ्घयति ॥

मशतिलकचर्मकील-
श्रन्ध्यर्बुदसर्वकृष्टघ्नी ॥

सिद्धार्थकेत्यादिना मूत्रिका नाम रस-
त्रिया । बृहत्तौ स्थूला सूक्ष्मा च । करञ्ज
स्य कोशातक्याश्च फलम् । कोशातकी कृ-
तवेधनी । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिना च ।
शुकनामा शुद्दिनका सरठा स्नेहदारुका । निङ्गु-
म्भो दन्तीफलान्येव । लाङ्गलिकी विशल्या गर्प-
पातनी च । ह्यमार करवीर । तिल्वरु पट्टि-
कालोभ । अभ्रमूत्री सङ्घर्षी । सुही सुषा ।
हिंसा मासी । हरेणुका रेणुपुष्प सुवर्णश-
कला च । सा फलोपेता फलयुक्ता । कर्णे-
कार आरग्वध । वाङ्चिका सोमराजि ।
सिद्धार्थेयादीना त्रिफलान्ताना सर्वेषा गोमू-
त्रेण कृत्स्नीकरणम् । द्वौ कुङ्कुमौ स्नुगर्कदु-
ग्धाभ्याम् । सर्पपतैलाच्च चातुर्बी पलम् ।
दर्वलपेमिति क्रियाविशेषणम् । श्वित्र घृष्ट
सत् तया रसक्रियया लिप्त त्रीनालेपान् न
लब्ध्यति स्याणामवचारत शम यातीत्य-
र्थः । तिलका कृष्णतिलतुल्यानि मण्डला-
नि । तान्येवोन्नतानि मशका । चर्मकी-
लमर्शोनिदान उत्तम ॥

कुङ्कुमोऽवलगुजबीजा
हरितारचतुर्थभागसमिश्रः ।
मूत्रेण गवां पिष्ट
सर्वणकरण पर श्वित्रे ।

कुङ्कुमेति सुबोधम् । हरितालचतुर्थभा-
गो वाङ्चोत्रीजापेक्षया पलमित्यर्थः । जिते
दोषे मवर्णकरणाधमस्य रूपः ॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे वा
गजस्य मूत्रेण परिस्त्रुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्त
दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजानाम् ॥
श्वित्र जयेच्चिकणवां गतेन
तेन प्रलिप्त बहुशः पृष्टम् ।
कुष्ठ मश वा तिलकालक वा
यद्वा त्रेणे स्यादधिमासजातम् ॥

सुष्ठु दग्धे गजलण्डात् हस्तिशकृतो
जाते क्षारे हस्तिमूत्रेण परिस्त्रुते गाळिते द्रो-
णप्रमाणे अवलगुजाना बीज दशभागयुक्त द-
त्त्वा पचेत् । चिकणपाकत्व गतेन तेन शु-
ष्कगोमयादिना घृष्ट श्वित्र बहुशः प्रलिप्त ए-
तदेव श्वित्र जयेत् कफार्दीश्च ॥

महातकट्टीपिसुधार्कमूल
गुञ्जाफलपुष्पणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थ सकुष्ठ लवणानि पञ्च
क्षारद्वय लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥
स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्य
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकाळकेषु
मशेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥

महातकादिसुबोधम् । स्नुगर्कदुग्धे
मिश्रीभूते महातकादिक पक्त्वा पश्चात्तु लो-
हपात्रस्य शलाकया लेप कुष्ठादिषु विदधीत ।
द्वीपिश्वित्रक । लाङ्गलिका विशल्या गर्भ-
पातनी च ॥

शुध्या शोणितमोक्षै-
र्विर्लक्षणैर्भक्षणेन सक्तूनाम् ।
श्वित्र कस्यचिदेव
प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥

शुध्यादिभिरवश्य श्वित्र प्रशाम्यति ।
किं सर्वस्य । न । अपि तु कस्य चिदेव
क्षीणपापस्य । अक्षीणपापस्य न कथञ्चिदपि
शम याति इति श्वित्रचिकित्सा ।

कृमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्निग्धे गुळक्षीरमत्स्याद्यै कृमिणोदरे ।
उत्क्षेपितक्रिमिकफे शर्वरीं तां सुखोपिते ॥
सुरसादिगण मूत्रे काथयित्वाधवारिणि ।
त कपाय कणागाळाकृमिजलकल्पोजितम् ॥
सतैलस्वर्चिकाक्षार युञ्ज्याद्वास्ति ततोऽहनि ।

स्निग्ध इत्यादिना कृमिचिकित्सा ।
प्रथममेव स्नेहस्वेनै । तै स्निग्धस्निग्ध आ-
सुरे । क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्निति पामा-
दिपाठान्न । तस्मिन् गुळादिभिरुत्क्षेपितौ
क्रिमिकफौ यस्य । ता च शर्वरीं गुळाद्यु-
पयोगरात्रिं सुखोपिते सुप्तेन सुप्ते । द्विती-
येऽहन्यघोदके गोमूत्रे सुरसादिगण काथयि-
त्वा त कपाय कणादिकल्कसयोजित तैला-
दियुक्त च वस्ति युञ्ज्यात् ॥

तस्मिन्नेव निरूढ त पाययेत् विरेचनम् ।
त्रिवृत्कल्क फलकणाकपायालुब्धित ततः ॥
ऊर्ध्वाध शोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुत क्रमम् ।

ततस्तस्मिन्नेवाहनि यस्मिन् वस्ति प्रयु-
क्तस्तस्मिन् निरूढमातुर विरेचन पाययेत् ।
किमित्याह त्रिवृत्कल्क फलादिकपायालुब्धितम् ।
अत हि विरेचनशब्देन दोषरेचनाद्वमनम-
प्युच्यते । फल मदनफलम् । कणा पि-
प्पली । तत इति त्रिवृत्प्रयोगाद्वमनविरेच-
नाभ्या ऊर्ध्वाध शोधिते क्रम पेयादिक पञ्च-
कोलयुक्त कुर्यात् ॥

कटुतिक्तकपायाणां कपायैः परिपेचनम् ॥
काले विळङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ।

कट्वादिरसाना च द्रव्याणां कपायै
कायै परिपेचन च कुर्यात् । ततस्त क्रिमि-
णोदर काले योग्ये विळङ्गतैलेनानुवासयेत् ॥
शिरोरोगनिपेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।
उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेह च भोजनम् ॥

मूर्धगेषु शिरोगतेषु क्रिमिषु शिरोरो-
गप्रतिपेधाध्यायोक्त इतिम् । पञ्चाष उद्वि-
क्ततिक्तकट्वादिभिर्भोजनमाचरेत् स्वल्पस्नेहम् ॥

विळङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलाशिशुभि ।
पिवेत् सस्वर्चिकाक्षारैर्यवागू तरुसाधिताम् ॥
रस शिरीषकिणिहीपारिभद्ररुकेयुकात् ।
पलाशवजिपचूरपूतीकाद्वा पृथक् पिवेत् ॥
सक्षौद्र सुरसादीन् वा लिङ्गाद् क्षौद्रयुतान् पृथक्

तथा तत्रेण साधिता यवागू विळ-
ङ्गादिचूर्णेन सह पिवेत् । अथवा शिरीषादे
पृथक् प्रत्येकस्य रस पिवेत् । किणिही ज-

पामागं । पारिभद्रको मन्दार । पत्तूरो
मत्स्याक्षक । पूतीक करञ्ज । किभूत
शिरीषादिरममाह सक्षौद्रम् । अथवा सुरसादीन्
सुरसादिगण एव पठितान् पृथक् प्रत्येक क्षौ-
द्रद्रुतान् लिह्यात् ॥

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विट्द्रव्याथभावितम् ।
कृमिमान्मधुना लिह्यात् भावित वा वरारसैः
शिरोरोगतेषु क्रिमिषु चूर्णं प्रथमं च तत् ।

तथाश्वपुरीषचूर्णं शतकृत्व, बहून्
धारान् विट्द्रव्याथेन भावित त्रिमिमान् पु-
रुषो मधुना लिह्यात् । अथवा अश्वविट्चू-
र्णं वरारसैस्त्रिकलाकाथैर्भाषित क्रिमिमा-मधु-
ना लिह्यात् । तत्र चूर्णं भाविताश्वविशः
शिरोरोगतेषु त्रिमिषु नासया प्रथमं चो-
ष्यम् । सुषोषम् ॥

आतुरुर्णानिसलयेः सुपिष्टं पिष्टमिश्रितं ॥
पक्त्वा पूषलिका खादेत् धान्याम्लं च पिवेदनु
सपञ्चकोललग्नमसान्द्रं तक्रमेव वा ॥
नीपमार्कवनिगुण्डीपल्लवेऽप्ययं विधिः ।

पिष्टेन शालिपिष्टेन मिश्रितैरातुरुकण्ठा-
विमलयेः सुपिष्टं पूषलिका पक्त्वा खादेत् ।
अतु धान्याम्लं च पिवेत् । किसलवमभि-
वोदितं पल्लवम् । किभूत धान्याम्लं आह ।
सपञ्चकोलदिक्कम् । अथवा असान्द्रं तनु
स्वच्छं तन्मेघं केवलमनु पिबेत् । अथ च
विधिः । आतुरुर्णानिसलयेः नीपान्पल्लवेऽपि
पृथग्विधेयः । नीपो धूतीकद्वयः । मा-
र्कवो मृद्वराजः । निगुण्डी सिन्दुराजः ॥

विट्चूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
विट्द्रव्यतण्डुलैर्धुक्तमर्धाशैरातपे स्थितम् ॥
दिनमारुण्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।
सुराहसरज्ज्नेह पृथगेव च कल्पयेत् ॥

अथवा पिष्टे, शालिपिष्टैर्विट्चूर्णमि-
श्रैर्नानाविधं भक्ष्यं कल्पयेत् । अथवारुण्करं
महातकजं तैलं पाने वस्तौ च कल्पयेत् ।
किभूतमाह । तैलस्यार्धमिश्रितं चूर्णैर्धुक्तं स-
र्वं च दिनमातपे स्थितम् । सुराहस्य
देवदारुणं सरज्ज्नेह पीडात्प्राया देवदारु-
ममाया सवन्धी स्नेहः पृथगेवमारुण्करतै-
लविधानेनार्धाश्वविट्चूर्णयुतं सन्नं दिनं चा-
तपस्थितं पाने वस्तौ च कल्पयेत् ॥

तिल्वकोद्दालकपले त्रिवृत्तयामे तदर्थं ।
दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तदर्थं चण्यचित्रकौ ॥
पिष्ट्वा विट्द्रव्येण तेन भाषितपीडितात् ।
तैलप्रस्य तिलात्साध्यं क्रिमिद्रव्येण रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत् काले विद्वान्वाञ्जुवातनम्

तिल्वकोद्दालकयोद्धे पले एकस्य पल
परस्य च पलमित्यर्थः । त्रिवृत्तयामयोन्मद-
धतः । तिल्वकोद्दालकादधेन पलमित्यर्थः ।
दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तयोरर्धपलमित्यर्थः । त-
दर्थं चण्यचित्रकौ तयोः प्रत्येकमर्धेऽर्धम् ।
एतत्सर्वं विट्द्रव्येण विट्द्रव्याथेन पिष्ट्वा
तेन त्रिवृत्तयूपिष्टेन भाषितास्तिलान् पञ्चा-
श्व विधिना तैलस्य प्रस्यं साध्यम् । च-
ण्यमित्याह । त्रिमिताज्ञाते रसं वाप्ये तैलाद्-
द्रव्येण । तत्तैलं सिद्धं काले योग्ये पिबेत् शो-

धनार्थम् । तच्च तैलमनुवासन दद्यात् ।
तित्वक, पट्टिकालोभ । उद्दालकः कोवि-
दार कुण्डलस्ताम्रपुष्पकः । शरुणमूला त्रि-
धृत् । श्यामारुणमूला श्यामा ॥

कोशातकीकरञ्जोमासपंक्तेहरुल्पनम् ।
कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरक्रिमिम् ॥

अनेनैव तित्वविधिना तित्वकः विप्रयो-
गेन कोशातकीकरञ्जादिजोहकल्पना कृत्वोदर-
क्रिमिण पाययेत् ॥

पुरीषजेषु सुतरा दद्याद्वस्तिविरेचने ।
शिरोविरेक वमन शमन कफजन्मसु ॥
रक्तजाना प्रतीकार कुर्यात् कुष्ठचिकित्सितम् ।
इन्द्रलुप्तविधिश्चान्त्रिपेयो रोमभोजिषु ॥

पुरीषजेषु वस्तिविरेचने सुतरा दद्यात् ।
अन्यदपि क्रिमिघ्न योज्यमिति सुतरामहणम् ।
कफजन्मसु त्रिमिषु शिरोविरेकादिक दद्यात् ।
रक्तजाना क्रिमीणा कुष्ठचिकित्सितोक्त कृमि-
नाशनप्रकरणे प्रतीकार कुर्यात् । रोमभो-
जिषु क्रिमिषु यत्प्रसादाद्व्येकदेशे रोमाणि न
भयन्ति तेषामिन्द्रलुप्तविधिर्विधेयः । स च
शिरोरोगे बह्व्यते ॥

क्षीराणि मासानि घृत शुळ च
दर्धीनि शक्रानि च पर्णयन्ति ।
समासतोऽम्लान्मधुरान्नसाश्च
क्रिमीन् जिघासु परिवर्जयेच्च ॥

इति चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

समासत सक्षेपत इदमुच्यते । य
पुरुष त्रिमीन् जिघासुस्तत्तुमिच्छु स
क्षीरादिक परिवर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसप्तहव्याख्याया
चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्ताना वातव्याधीना चिकित्सि-
त प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सित व्या-
ख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

सर्वेषु केवलानिलविकारेष्वन्तर्बहि
स्नेहस्वेदौ साल्वलेनोपनाहो निवात स्थान
प्रावरणानि दशमूलकाथसिद्धा महास्नेहमगा-
दा स्निग्धा दध्यम्ला नागरपिप्पलीती-
क्ष्णाग्राभ्यान्पौदरुशिर पिशितरसा पयासि
यूषा प्रीणनानि चान्नानि । तैरेव च मा-
सैर्महास्नेहससृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्ण पिण्डादि-
स्वेदाः ॥

केवलेनान्यदोषाससृष्टेन वातेन ये वि-
कारा व्याधय तेषा सर्वेष्वप्यादिना चिकि-
त्सोच्यते । साल्वल इति पद्मादिस्वेदना-

म । तेनोपनाहः । निवात स्थानम् । प्राव
रणानि च निवातानीति सन्नप्यते । दक्षसू-
लादिकं ग्राम्यान्पौदकशिर पिशितरसाना मि-
शेषणम् । महास्नेह इति स्नेहचतुष्टयस्याख्या ।
तेन प्रगाढास्तद्भूयिष्ठाः । स्निग्धा इति प्राणि
स्वभावात् । शुण्ठीपिप्पलीभ्या तीक्ष्णा । जौ-
दकानामानूपत्वेऽपि पृथक्करणेन तेषां प्रचुर-
सेव्यत्वं द्योतयति । तैरेव मासैर्ग्राम्यादि-
भिर्महास्नेहसत्त्वैस्तदकानां महास्नेहाभ्युत्थगा-
द्याणां वातातानां पिण्डादिस्नेदा ॥

अपि च ॥

कोलकुलत्पामरतरु-
यवमिसिमापातसीवचाकुष्ठम् ।
रास्नातैलफलानि च
वातजिदृक्कारिकाभ्लोष्णा ॥

अपि चेति पद्यसमुच्चयाय । कोला-
दिनोत्कारिका विधेया । उत्कारिका स्निग्ध-
पिण्डी । अमरतरुर्देवदारु । मिसि शत-
पुष्पा । तैलफलानि सर्वाणि येभ्यस्तैलमु-
त्पद्यन्ते ॥

विहालनकुलोद्गृह्णालादिचर्मभिर्व-
न्ध । स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्र-
योज्यानि । द्रोपोपक्रमणीय चेक्षेत ॥

विहालादिचर्मभिरेन्धनं च मुनोषम् ।
द्रोपोपक्रमणीय चेक्षेत । तत्रोक्तं वातचिकि-
त्सिवं कुर्यादित्यर्थः ॥

स्निग्धस्निग्धस्य हि तोदभेदायामश्व-
लादयो ज्ञातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति ।
स्नेहश्च धातून् पुष्पाति बलं च देहे जन-
यति । तस्मात् पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शील-
येत् । तन्मृदूकृते च कोष्ठे नावतिष्ठन्त्यनि-
लामया ॥

पुनः पुनः स्नेहस्वेदशीलने स्निग्ध-
स्निग्धेत्यादिना हेतुरुच्यते । स्नेहश्चेत्यादिना
स्नेहस्य विशेषः । ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां मृदू-
कृते कोष्ठे अनिलामया वातव्याधयो देहे न
तिष्ठन्ति कोष्ठमूलस्वादोपगुणानामिति केवला
वातव्याधिचिकित्सा ॥

यदि तु सदोपत्वाच्च निवर्तन्ते ततः
सर्वशरीरगतेऽपि वायौ विशेषतः पकाशया-
श्रिते मृदुस्नेहविरचनं तिल्वरुसर्पिं मात-
लाघृतपैरुण्डतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ।
एव हि विशुद्धस्रोतसोऽजावृतं पवनो विच-
रन्नाशु शान्तियेति ॥

यदि पुनरनन्तरोक्तेन कर्मणा न निवर्त-
न्ते व्याधयः सदोपत्वाद्दोषान्तरसमर्पणद्वैतोन्वत
सर्वशरीरगतेऽपि दोषान्तरसत्त्वश्च वायौ स्नेहविरि-
चनं दद्यात् । पकाशयाश्रिते विशेषेण स्नेहविरि-
चनं दद्यात् । तिल्वरुसर्पिंरादीनां क्षीरेण
प्रयोगो विरेचनाय । एव च स्नेहविरिच-
नेन विशुद्धस्रोतसः, पुसोऽजावृतो वायुश्चर-
न्नाशुमेवोऽपशान्तमेति । वायोश्च सदोपत्वं
कोप उक्तं ॥

अपि च ॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णघैराहारैर्हि मलश्चित् ।
स्रोतो बध्वाभिल रुन्ध्यात्तस्मात्तमलुलोमयेत्

अपि चेत्यादिना यत् बायोः कोपे
निज कारण नास्ति केवल स्निग्धादिभिरा-
हारैश्चितो मल पित्तश्रेणमारय स्रोतोऽन्ध
कृत्वानिल वात रुणद्धि । तत्राप्यनुलोमन-
मुच्यते ॥

अथ दुर्गले विरेच्ये निरूहं पाच
नीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवविष च भोज्यम् ।
भोज्ययुक्तं वा स्रसनमवचारयेत् । विशुद्ध-
स्य च समिद्धेऽप्रावसकृत् स्नेहस्येदौ स्वाद-
म्ललवण चान्नपानम् । एवमप्यनिवृत्तावव-
पीडकस्नेहान् वस्तिरुर्ध्वं च प्रयोजयेत् ॥

अथेति गयारम्भे शैली । यो वाता-
मयी दुर्बलः क्रूरकोष्ठादित्वाच्च विरेचन ना-
र्हति तस्यै पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्त निरूह
भोजनं च दद्यात् । अथवा स्रसन विरेचन-
माहारेण युक्तमवचारयेत् । विशुद्धस्य दोषभ
स्नापनयनेन पेयादिकमेण चाग्नौ समिद्धे अस-
कृत् स्नेहस्येदाववचारयेत् । स्वादादिक चान्नपा-
नम् । सुशोधम् । अवपीडकस्नेह इति रोगानुत्पा-
दनीये धोजनार्हयमुक्तम् । * अयं हि विधिः
सर्ववातशमनः ॥

* सर्ववातविकारस्य स्नापय निधानयेत् वि-
शेषाज्जने इति जम् ॥

आमाशयगते कृतवमनस्य पट्टरण

चूर्णं परतश्च यथाहं स्नेहादीन् । नाभिदे-
शमाश्रिते विल्वशलादुभि सिद्धान् मत्स्यान्
अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोग्रहणीविहितमाम-
मलपाचन क्षारोपयोगानन्तर्गुल्मोपक्रम च
प्रयुञ्जीत । हृदयस्थे अंशुमत्या मृतं पय ॥

आमाशयगत इत्यादि सुशोधम् ।
पट्टरण दाह्यादि कुष्ठोक्तम् । परत इति व-
मनपट्टरणयो कृतयो । विल्वशलादुर्गलवि-
स्वम् । अशेषकोष्ठाश्रितः आमाशयपकाशय-
योर्व्याप्य प्रयुक्त । क्षारोपयोगान् सर्वान-
न्तर्भागिकगुल्मचिकित्सित च प्रयुञ्जीत ।
अशुमती सालपर्णा ॥

श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण
स्नेहिक नस्य धूम शिरोवस्तिमर्दनालेपना-
न्यथास्य च स्रोतसा प्रीणनम् ॥

श्रोत्रादिस्त्रोतोगते तथोर्ध्वशिरोगते च
स्नेहिक सूत्रोक्त नस्य धूम च विशेषेण प्र-
युञ्जीत । स्रोतसा कर्णादीना प्रीणन स्नेह-
तर्पणम् । कर्णगते कर्णतर्पणम् । नानागते
तु नासायामित्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गस्नेदनिवातानि ।
रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षा । मासमे-
दसोविरेकास्थापनशमनानि । अस्थिमज्जोर-
न्तर्हि स्नेहा । शुरुभासे हर्षे शुक्ल चा-
न्नपानम् । विषदे तु शुक्ले विरेचनम् ।
ततोऽनुग्रहेऽनन्तरोक्ता क्रिया कुर्यात् पुन-
रुत्तमं चेक्षेत ॥

त्वाचि स्थितेऽभ्यङ्गादीनि । निघातमि-
ति सामान्येन गृहप्रावरणादि । रक्तस्ये शीत
प्रदेहादि रक्तमोक्षणान्तम् । मासस्ये विरे-
कादिक क्रमेण । मेदस्ये च । अस्थनि म-
क्षि च स्थिते अन्तर्बहिश्च स्नेहा । शुष्क-
प्राप्ते सुबोधम् । त्रिषद्वमसम्यग्वाहि शुष्कम् ।
तत इति विरेचनात् । अनन्तरोक्ता त्रिया
हर्ष शुष्कल चान्नपानम् । पुत्रकामीय ना
माध्यायमाक्षेत तत्रोक्ता वातशुक्लिचिकि सा यो-
ज्येत्यर्थश्चाज्ञातदुष्टशुक्लिचिकित्सितप्रकारेण ।

शुष्यति तु गर्भे बालेषु च यष्टीम-
धुक्काभ्यर्थफलशारिवाशर्कराशृत पयो द-
द्यात् । मासादमांसरसाश्च बृहणीयस्नेह-
युक्तान् ॥

गर्भबालयोर्वातेन शुष्यतो शुष्कसमन्व-
योऽपि इति स्फुरत्याचार्यस्य । सुबोधम् ।
बृहणीया स्नेहा ये स्वभावादेवैरण्डतैलवह्निरे-
चना न भवन्ति ॥

सिरास्नावसन्धिमाप्तेऽभ्यङ्गमर्दनस्वेदो-
पनाहवन्त्राग्निकर्माणि । सकोचे मापसैन्ध-
वसाधित तैलमभ्यङ्ग । स्वापे बहुशो र-
क्तावसेचनम् । न त्वङ्गम्लानौ शोषभयात् ।
क्षुतरक्तस्य तैललवणानारधूमै प्रदेह ॥

सिरादित्रयस्यान्यतम प्राप्तेऽभ्यङ्गादीनि ।
अग्निप्रर्भं नानाविध मधुस्नेहादिना । सको-
चेऽङ्गस्य मापादिसाधित तैलमभ्यङ्ग । स्वा-
पेऽङ्गस्य बहुशो रक्तावसेचनम् । स्वाप इत्र
स्वाप । अङ्गम्लानौ स्वापेऽपि रक्तावमेक

नेष्यते शोषभयात् । म्लानिरीपन्शुक्ल-
मिव । सुबोधम् ॥

अथापतानकिनमस्तलाक्षुमस्तन्त्रला-
दङ्गुलमयेदनमस्वेदनममलपिनमखट्वाघाति-
नमवहिरायाभिन चोपक्रमेत ॥

अपतानकिनमस्तलाक्षुत्यादिरहितमेवो-
पक्रमेत साध्यस्वात्र ॥ तदुक्तमसाध्यस्वात् ।
खट्वाघाती य क्षण्यात् उदाय वातवेगात्
पादेन क्षण्यामाहन्ति ॥

तत्र प्रागेव स्निग्धस्निग्धाङ्ग व्योपवि-
ल्लभ्येतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णै शिरोविरेचने-
स्रोतोविशुद्ध्ये कृतनस्यमनन्तर चैन वि-
दार्यादिकायमासरसक्षीरदधिविपक सपिर-
च्छ पाययेत् । तथा नातिमात्रमनिलः
प्रसरति ॥

तत्र तस्मिन्नपतानके प्रथममेव स्नि-
ग्धस्निग्ध पुरुष व्योपादिभिश्च स्रोतोविशो-
नाय कृतनस्य विदार्यान्किाथादिना विधि-
पक्व सपिरच्छ पाययेत् अच्छमिति विचा-
रणारहितमन्यतमया मात्रया । एष हि वि-
धिरनिलस्य नातिप्रसरणाय ॥

ततो भद्रार्वादिवर्ग वातप्रमाहृत्य
सयवकोलकुलत्थ सान्पमास च निष्काध्य
तत्कपायेणाम्लक्षीरवता मधुगर्गमतीत्राप म-
हास्नेह विपचेत् । तमपतानकिनमभ्यङ्गप-
रिपेक्षावगाहपानभोजनानुवासननावनेषु वि-
दध्यात् ॥

- ततोऽनन्तरं भद्रदार्वादिना सूत्रोक्तेन स्रवादिभिरानूपमणिमासेन च काथ कृत्वा तेन काथेनाम्लकाश्चिमगादिभि धीरेण च म हास्नेह स्नेहचतुष्टय साधयेत् गर्भे मधुरवर्गं दत्त्वा । औषधानां मासस्य च दोषाद्यपे- क्षण प्रयुक्तस्य पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्म र्त्तव्यम् । मधुरस्कन्ध स्नेहाश्चतुर्थांशेन । तन्महास्नेहमपतानाकेनामभ्यङ्गादिषु दद्यात् ॥

बलीयसि च वाते सुरोष्णकरी- पपूर्णे कूपे निखन्यादामुखम् । त स्मार्थां वा रथकारचुल्या शिलाया वा सुरापारिपिक्तायां शाययेत् पलालाञ्छन्नम् । स्वेदयेद्वा पिण्डेन । मूलकोरुगुरुस्फूर्जातका- र्कसप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्ध वा तैलमभ्य ङ्गादिषु योज्यम् । अशुक्लता चैतत् पी- तमम्लदधिमरिचवचायुक्तमाक्षेपक्रमपहन्ति ॥

करीषेण शुष्कगोमयेन कूप इव कूपः निर्यातः । रथकारचुली रथकारो नाम जा तिविशेषो वर्णस्तयादूनो लोहकारवृत्तिर्गुर्जरदे शप्रसिद्धः । तस्य चुल्यमिकर्मस्थानम् । शि- लायामिति सूत्रोक्तविधानेन तप्ताया सुरापारि- पिक्ताया सवाप्ताया पलालेन शालितृणेना- वच्छन्नेह शाययेत् । मूलकादिस्वरसासद्ध वा तैलमभ्यङ्गसेकादिषु । स्फूर्जातक काक्- तिन्दुकम् । एतदेव मूलकादितलमकृतभोज- नेनाम्लदधिमरिचवचायुक्त पीतमाक्षेपक्रमप हन्ति ॥

तिलपीदनोपकरणद्रव्याण्यल्पकालतै- लपरिपीतान्यवक्षुः महति कृताहे पानीये- नाप्लाव्य काथयेदास्नेहोपगमात् । ततस्तत् स्नेहमभ्यस उपरिष्ठात् पाणिशरावयोरन्य- तरेणादाय वातघ्नौषधत्तप्रतीयाप स्नेहपाक- कल्पेन पचेत् । एतदणुतैल सर्ववातवि- कारहरम् । अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इ- त्यणुतैलम् ॥

तिलपीदनोपकरणद्रव्याणि चक्रशदा- रुकर्मसादीनि चैर्बहुकाल तैलं परिपीत ते- भ्यो मुसलदिक्षुण्णेभ्यः पानीयकथनेनोत्तर- स्नेह गृहीत्वा वातघ्नौषधै पचेत् । एतश्च तैल नाम्ना अणुतैलम् । यतो न केवल वा- तघ्नौषधै साध्यते यावत्सूत्रोक्तैरप्यणुतैलद्रव्यै ॥

वेगान्तरेषु च तीक्ष्णान्यवपीडानि प्रथ- मनानि वासकृद्दद्यात् । तथास्य श्लेष्मापगमने- न भ्रसनरिमोक्षात् सज्ञा पुन पुनर्नोपरुध्य- ते । कुक्कुटकुळीरशिशुमारवराहयसा पाय- येत् । ययकोलडुलत्थमूलरुदाधिघृततैलासि- द्धां च यवागूम् । सर्वाकार च गतवेगः स्ने- हविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥

प्रयोगान्तरमुच्यते । वेगान्तरमेकस्य वेगस्य उपशमोऽन्यस्याप्राप्ति । अवपीड क- न्कादिनस्यम् । प्रथमन नात्र्या नासि चू- र्णस्य ध्मापनम् । सज्ञा चैतन्यम् । कुक्कु- टादीना यथालाभ वसा, पाययेत् । यवा- दिसिद्धा च यवागूम् । सर्वाकार सर्वेण प्र-

कारेणौषधादिना स्वयं वा विगतवेगं स्नेह-
विरेचनादिकं संवेत् ।'

विष्टन्तीमुवर्णसीरीशृङ्खिनीविलङ्घ -
विकलानामक्षमा' कल्का विल्वमात्रं
तिल्वकमूलानां त्रिकलारसदधिपाते द्वे घृ
तपात्रमेकं सर्वमैरुध्य प्रतिसृज्य विपचे-
देतत्तिल्वकसर्पिं स्नेहविरेचनमानिलरोगेषु ।
तिल्वकविधिरेव चाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्यं ।
शुद्धवातापतानकविधानमतत् । ससृष्टे यथा-
ससर्गम् ॥

त्रिवृदादिना तिल्वकघृतम् । त्रिवृदा
दीना पृथक् कल्का अभ्रमात्रा कारिका' ।
तिल्वकमूलानां विल्वमात्रं कल्क' । कल्को
जलपिष्ट' । तिल्वक' पाट्टिकालोत्र' । ति-
ल्वकवदेभिरेवाशोकयुक्तै रम्यकयुक्तैश्च वि-
धेय' । एतदनन्तरोक्तं विधानं शुद्धवातज
एवापतानके विज्ञेयम् । दोषान्तरससृष्टे तु
वाते यथासमर्गं ससृष्टदोषानतिक्रमेण तद्वि-
रोधेनैतद्योगमित्यर्थ' ॥

सकफे तु वाते तुम्बुरुफलाभयाहि-
ङ्गुगुण्णरमूललवणत्रयचूर्णं यवकायेन ह
त्पाभ्रीतिहरं पिबेत् । हिङ्गुनागरहाडिमाम्ल
वेतससौवर्चलचूर्णं वा । मुस्तापिप्पलीनागरा
तिविषाविभीतकभाद्राचूर्णं वा मयेनोष्णाम्बु
ना वापतन्त्रकासहृद्रोगहरम् । सौवर्चलाभ
याव्योषसिद्ध सर्पिं । रास्नाम्लवेतससैन्ध-
ववचाहरीतकीरुक्थं घृतश्लेष्टो भक्षित ॥

सकफ इत्यादि । कफसर्गो तुम्बु-
र्वादिचूर्णं यवकायेन हत्पाभ्रीतिहरं पिबेत् ।
हिङ्गवादिचूर्णं वा यवकायेन । मुस्तादिचू-
र्णं मयेनोष्णाम्बुना वापतन्त्रकादिहरम् । सौ-
वर्चलादिसिद्धं च सर्पिरेपतन्त्रकादिहरम् ।
रास्नादीनां कल्को घृतेन श्लेष्टो भक्षित ।
अपतन्त्रकादिहरः ॥

शुण्ठीचित्रकभाद्राशुक्रनासानिचुलम् -
हावल्लीरुहीदीपकाकमाचीपुनर्नैरक्षुमात्रैश्च
तमस्य साधयेत् । तत् पीतं परमपतन्त्र-
कश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नम् । पथ्याशतार्थकल्के-
न वा सौवर्चलपल्लवयुक्तं चतुर्गुण्णदीर-
घृतप्रस्थं विपाचयेत् तदपतन्त्रकघ्नम् । न
चास्य शोधनार्थं वस्त्यवस्तीक्ष्णाः प्रयोक्त-
व्या । हृद्रोगचिकित्सितं चेक्षेत् ॥

शुण्ठवादिभिरेभ्रमात्रैर्घृतप्रस्थं साधयेत्
तत् घृतं पीतमपतन्त्रकादिघ्नं भवति । प-
थ्याशतार्थं पञ्चाशद्वरीतक्य' । सुबोधम् ।
न चास्येत्यनेन च वस्तिप्रयोगोक्तवस्त्यादीनां
तीक्ष्णवस्तिप्रतिषेधम् । हृद्रोगचिकित्सितं चे-
क्षेत् तदुन्तयाग्याधिकित्सितकरणायेत्यर्थ' ॥

अन्तर्हिगयायामवेकायामवत् साध-
यत् । नैलद्रोण्या चात्र शयनम् । अ-
न्तरायामथैतयोर्गौरतरं अपि च ॥

अन्तरायामो बालायाम एकायाम इ-
त्यादि तेषां नाम । अत्र त्वन्तर्हिगयाया-
मयोस्तेलद्रोण्या शयन विशेष । अनयोर्द्वयोर-
न्तरायामो घोरतर' । तरप्प्रयोगान् द्वितीयो

घोरः तेन यन्नाशिषित्सेदित्यर्थः । अपि चे-
ति घोरत्वप्रसङ्गः ॥

विवर्णदन्तरदनं सूस्ताद्गो नष्टचेतनः ।
प्रस्थिपथं घनुष्कम्पी दशरात्रं न जीवति ॥
वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जटः ।
खड्गः कुणि पञ्चहतं पदगुलो विकल्योयवा ॥

हनुस्तम्भमप्यार्दितरश्चिफित्सेत् । स्वे-
दयित्वा च हनू स्त्वर्धौ सूस्तौ स्वस्थान-
मानीय पाणिभ्यां परिहयेत् । विष्टतास्ये
चिनुकं चोन्नामयेत् । सट्टतास्यं च नामयेत् ॥

विवर्णेन्यादिनोपेक्षणाय तत्र मुच्यते । घनु-
ष्कम्पो बाह्यायाम् । अतो विवर्णदन्तयदनं
त्वादित् अन्यथा वैपरीत्ये मन्देषु च वेगेषु
कदाचिज्जीवनं सम्भाव्यते । यदा च जीवे
यदा विनतत्वादियुक्तो न त्वनुपहतः । वि-
नतः कुञ्जः । स्वस्थं पुण्डपादः । कुणिः
पुण्डपादः । पञ्चहतो निग्नियदेहार्थः ।
पदगुलं सक्थिद्वयविकृतं । विकलो हीन-
बाहू । सुरोधम् । हनुस्तम्भे हि द्वयं भ-
वति । कदाचिद्विष्टतास्यता कदाचिन् सट्ट-
तास्यता च । सुरोधम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्योक्तां विधिरेका-
यामे च । तथा गहातृणपञ्चमूलविदार्या-
दिजीरणीयानि मेघमांसान्यौदरककुन्दाश्च द्वि-
गुणोदके क्षीरद्रोणे क्षीरशेषे निष्काश्य प-
रिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्रं पुनरभिध्रयेत् ।
क्षीरानुगमे चाप्यतार्यं शीतं मथयेत् ।

ततः स्नेहमादाय पूर्ववद्विपचेत् । एतत् क्षी-
रतैलपानाभ्यङ्गादिषु विधेयम् । तैलविही-
नमिदमेव क्षीरघृतमसितर्पणम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्यानि तत्रापि चिकि-
त्सा । एकस्याम इत्यर्दितस्य नाम । मेघ-
मासाणि यराह्यादिजानि । औदककुन्दाः शा-
क्यमोक्षा मृणाऽवन्तान्य । क्षीरानुगमे
तैलक्षीरयोरेकत्वे । तैलहानिमिति तैलेन वि-
ना साधितम् ॥

तिल्वरुफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मा-
सरसान् कल्पयेत् । यथोक्ताश्च यवागुलि-
ग्धाश्च नस्यधूमकान्द्रा प्रयोज्याः । कु-
ष्णभूमिकेदार रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाह-
येत् । उपलिप्य च गोमयेन पुनः ख-
दिरकाष्ठैर्दग्ध्ना तद्वस्त्रापनीयं तत्र शीती-
भूते तैलं निपेचयेत् । उपितं च निशां
खानयेत् । तामनुगततैला मृत्तिकांमादाय
पञ्चमूलेन सह काथयेत् । तमपि कार्यं
परिश्रुतमष्टगुणेन पयसा तैलानुशेषं पाच-
येत् । एतदप्यणुतैलं नापनात् सर्वगत-
व्याधिहरम् ॥

तिल्वरुफलसिद्धात् क्षीराद्यन्तेन द-
ध्ना सह मासरसान्द्राद्योक्ताश्च यवागू क-
ल्पयेत् । श्लिग्धं च योजयेत्तस्यापि चम् ।
कुष्णभूम्यादिनाणुतैलं सुबोधम् ॥

तद्वच्च पञ्चमूलकाष्ठैर्दग्धं वा भस्मापनी-
यं त्रिदार्यादिभिर्देन तैलेन शतशो निपि-

व्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहोऽभ्या-
सिच्य तैल पाणिना पिबुना वा मृहीत्वा-
वातहरौपकायमासरसस्रीराम्लभागसहस्रे-
ण सहस्रपाक साधयेत्वावता कालेन श-
क्नुयात् पस्तु प्रतिवापश्चान्न हैमवता द-
क्षिणापधगा चाश्वगन्धावातघ्नानि च द्र-
व्याणि । सिध्यति चास्मिन् शुद्धत्वमाभ्या-
पयेत् । दुन्दुभीन् वाड्यत् । ब्राह्मणा-
नध्यापयेत् भोजयेत् । छत्र धारयेत् ।
बालव्यजनैश्च बीजयेत् । तत्सिद्ध नस्य-
पानाम्पक्वस्तिषु प्रयुज्यते । एतत्सहस्रपा-
कमनिवार्यवीर्यं तैलमेव भागशतपकं शत-
पाकम् । अभीक्ष्ण च खेदयेत् । तत-
स्त्रिगुणस्त्रिगुणस्य श्लक्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वा
ससो वा चतुरङ्गुलविस्तृताभि पट्टिकाभि-
र्वक्रीभूतप्रदेशानवष्टृणन् सर्पतो वेष्टयेत् व-
र्षीयात् । निशि बध्वा दिवा मुखेदिवा
वा निशि । मोक्षान्ते चोत्कारिकाभि
सुक्लिग्धाभिर्वातघ्नमल्लसाभिः खेदयेत् ।
अव्यथ च प्रतिलोम प्रमार्जयन्नु कुर्वन्
पुनर्वर्षीयात् । एव सप्तरात्रम् । सशोफे-
र्तु वमनपाचरेत् । सदाहरागे बलवत् सि-
राव्यथम् । घृतश्रीरवस्तिसेकान्न वातपि
क्षत्रक्रियां च ॥

तद्वदिति रोहिणीकाष्ठयत् वातहरका-
यादीना तैलमिश्रिताना तैलसमा भागा म-
हस्रम् । भागेन पक्ष पक्ष तैल साधयेत् ।
पाके पाकं च प्रतिवापम् । हिमवत्य-
भवा दक्षिणापधगा चाश्वगन्धा । वातघ्नानि

च द्रव्याणि । अनिवार्यवीर्यमप्रतिहतशक्ति ।
स्निग्धस्त्रिगुणस्त्रिगुणस्तत एव च मृदु ।
सुबोधम् । मोक्षान्त इति अर्यायदा यदा
बन्धमोक्षस्तदा तदा यथोत्कारिकाखेद ।
अव्यथ प्रतिलोम चेति प्रमार्जनक्रियाविशे-
षणम् । एव प्रमार्जयन्नु कुर्वन् पुनर्वर्षी-
यात् । सगृहे रागे च सति सिराव्यथः ।
स च बलवत् । घृतादिव च ।

एकाङ्गरोगिणमम्लानगात् स्नेहस्वेदो-
पपन्न मृदुना सशोधनेन सशोध्यानुवास्या-
म्याप्य चाक्षेपकविधानेनोपचरेत् । विगेष-
तो बलतैलमनुवासनार्थं । दोषसर्गं य-
थासर्गम् । कुक्कुटीं वा रयायनविधाने-
नोपयुज्यते । अपवाहके नावनमूर्ध्वभक्त-
च निरापे स्नेहपानम् । विश्वभीमभृतिषु
पाददाहान्तेषु यथोक्ता सिरा विध्वा वात-
व्याधिवदुपाचरेत् ॥

एकाङ्गरोगिण पक्षाघातिनम् । अ-
म्लानगात्र शोषरहितम् । सुबोधम् । दो-
षान्तरसर्गं मसर्गदोषापेक्षया । रसाय-
नविधाने कुक्कुटसिरामुरै क्षीरसमुद्रमन्थ इ-
त्यादिना वक्ष्यते । अपवाहके स्नेहपान घृत-
तैल वा दोषावस्थापेक्षु हित सुबोधम् विश्व-
भ्यादिषु सिराव्यघ्रोक्ता सिरा विध्वा सामा-
न्यवातव्याधिवदुपाचरेत् तत्र च विश्वभीमगृध्र-
स्यार्जानुनोऽथस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले । पाद-
हर्षपादशहयो क्षिप्रमर्मण उपरि द्वादङ्गुले ॥

ऊनस्तम्भे तु स्नेहासृग्म्लावमनवि-
रेचनवस्तिरुर्माणि परिहरेत् । आमश्लेष्म-

सह तेषां विरोधात् । ऊरुलीनानां वायुना स्त
ब्धानां च वमनादेभिरूर्ध्वं नेतुमशक्यमिव
निघ्रात् स्थलमशक्यत्वात् । ततस्तत्र तु बहु
श शमनशोपणानि युक्त्यावेक्ष्य युञ्जीत । रू
क्षोपचारान् यवश्यामाकफोद्वेदाळरुमलव-
णयल्पतैलसिद्ध शाक सारारिष्टमधूदकानि
च शीलयेत् ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादीनि परिहरेत् यतो
नासौ शुद्धेन वातेन भज्यमादेश्च स्नेहा-
दिना विरोधः । यतश्चामादीनामूर्ध्वोर्लाना
मनन्तरोक्तैर्वमनादिभिरूर्ध्वं कोष्ठ नेतुमशक्य-
त्वम् । यथा निम्नस्थानामम्भसा स्थलं नेतु-
मशक्यत्वमिति दृष्टान्तः । अतो हेतोस्तत्रो-
रुस्तम्भे युक्तिमपेक्ष्य बहुश शमनादिक प्र-
युञ्जीत । तत्रादौ शमन युक्त्या योजयेत् ।
यदि तथा न शाम्यति तत्र च रूक्षोप-
चारादिक शीलयेत् ॥

ससैन्धव वचादिं हरिद्रादिं वत्स
कादिं वा । पट्टरण वा हरीतकी पि-
प्पलीर्वा । शार्ङ्गाष्टामदनदन्तीवत्सक वा ।
स्यादुकण्टकारग्वधदावींमरुवरुपाठाकरञ्जकू -
लरुचूर्णं वा सक्षौद्रं मस्तुना पिवेत् । चि-
त्रकदेवदारुकुष्ठपाठातिक्तकरोहिणीर्वा मधुना
लिङ्गात् । त्रिफलापिप्पलीमुस्तचविकाकटु
रोहिणीर्वा । स्वेदाथ रूक्षान् कुर्यात् ॥

वचाद्यादिगणानामन्यतम ससैन्धव पट्ट-
रण दार्व्यादिक कुष्ठोक्त हरीतकीपिप्पल्यो सा-

मान्येनोष्णान्मुनैव । शार्ङ्गाष्टादिचूर्णं मस्तुना
पिवेत् । स्यादुकण्टको गोशुरकः । मरुवरु
मारीचकम् । कूलक पटोलम् । चित्रका-
दि मधुना लिङ्गात् ॥

अल्पपत्रं तु रूक्ष क्षामपनिद्रं
जाड्वलरसं शालिभिश्च तर्पयेत् । स-
र्पपतैल वा सरलकुष्ठश्रीवेष्टकसुरदाकना-
गकेसराजग्नासिद्ध सक्षौद्रं पिवेत् । स
सेन्धवपलं शुण्ठीचित्रकपिप्पलीमूलानां पृथग्
द्विपल दश भज्जातकास्थोनि कल्कीकृत्यैरु-
ध्यमारनाडाकनेन सह तैलमस्थ पचेत् ।
तत्सर्वमातनिकारेषु ७५५ निशेपादूरुस्तम्भा-
शोष्ठ्यसीघ्रमपत्यद च । उहिरपि श्लेष्म-
क्षुण्णाय क्षौद्रसर्पपकरञ्जफलवलीकृष्टोमू-
त्ररूणैर्लेपयेत् । सौभजनतकारीद्वयसरळा-
जुनकरज्जाडकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्दनसेकान् कु-
र्यात् । व्यायामैश्च विविधैर्मैदं क्षपयेत् ।
स्थलान्युल्लङ्घयेत् । प्रतिस्रोतं सरितम-
व्याळां तरेत् । एवमूरुस्तम्भो हि शुष्के-
श्लेष्माणि प्रशाम्यतीति ॥

अल्पपत्रमपतर्पित रूक्ष क्षामरजादि-
युक्तं तर्पयेत् । सरळादिसिद्ध सर्पपतैल वा
पिवेत् । क्षौद्रेण सह वर्तते यत्तैल तत्त-
योक्तम् । शुण्ठ्यादीनि द्विपलेन्मितानि ।
सुबोधम् । तमेव व्यायाममाह । स्थलानी
ति । अन्याळां प्राहादिरहिता प्रतिस्रोतो
विश्रुतम् ॥

भवति चात्र ॥

सहचर सुरदारु सनागर

कथितमम्भसि तैलमिश्रितम् ।
पवनपीडितदेहगतिः पिबन्
हुतप्रिलम्बितगो भवतीच्छया ॥
रास्त्रापदौषधद्वीपिपिण्णलीपडिपौण्डरम् ।
पिष्टा त्रिपाचयेत्सपित्रांतरोगहर परम् ॥

अथेदानीं सर्ववाताभयानां सामान्येन
भेषजमाह । सहचरादिभिस्तैलमिश्रितं कषाय
पिबन् हुतगमनो विळम्बितगमनो वा भ-
वति । तन्मृष्टता च मतिवैभवाद्यस्य च दु-
क्तस्य नामविशिष्टं कृत्वा कथितम् । रास्त्रा
दिभिः साधितं घृतं परं वातरोगहरम् ।
द्वीपिपिण्णम् ॥

निम्बामृताटुपपटोलनिदिग्धिकाया
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्वृष्टेऽपाम् ।
अष्टाशयोपितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविळङ्गसुरदारगजोपकुल्या
द्विधारनागरनिशामिसिचन्पकुष्ठं ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाशि
रोहिण्यरुणकरवचारुणमूलयुक्तैः ॥

मञ्जिष्टयातेविषया विषया यवान्या
सशुद्धगुल्गुलपल्लरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।
तत् सवितं विधमति प्रचल समीर
सन् यस्मिन्मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥

नार्द्धात्रणानुदभगन्दरगण्डमाला
जम्बूवसवगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारिचिचसनपीनसकासशोष-
हृत्पाण्डुरोगमदविट्टाधिवातरक्तम् ॥

निम्नादीनां पृथग्दशपलान् भागान् अ-
पा घटे द्रोणे विपचेत् । अष्टाशशिष्टेन तेन
शथेन पिचुभागकल्कैः कर्पाशकल्कैः घृतस्य
प्रस्थं द्वात्रिंशत् पलानि विपचेत् । गजोप-
कुल्या भेषजी । द्विश्राग सौवर्चलवध्वारौ ।
मिसिं शतपुष्पा । तेजोवती ज्योतिष्मती ।
कणमूल इत्यत्र कणाशदो लुप्तनिर्दिष्टः ।
तेनात्र कणाचं कणामूलं च ग्राह्यम् । अत-
एव च श्राननात्र व्योपशब्दो निर्दिष्टः । यु-
क्ता रास्त्रा । शुद्धोत्थान्यर्शासि । हृत्पाण्डु-
भ्यां रोगः, सङ्ख्येवे । महो मदात्ययनि-
दानोक्तलक्षणः । शेषः सुबोधम् ॥

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाचतुष्पलान्
यवफोलकुलस्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सङ्करैः ।
तद्वत्सर्वर्जकाभ्यर्थाद्वालावहरफल्गुभिः ॥
सर्पिरे, सर्पिषः प्रस्थं सिद्धं केवलवातनुत् ।
योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

द्रोणेऽम्भस इत्यारभ्य श्वदष्टकषाय-
स्येत्यन्तप्रस्थस्य शशिलगयायाः अर्शनात् ज-
र्जटुकता निरन्तरपदी व्याख्या लिख्यते ।
द्रोणेऽम्भस इत्यादि । जीवनीयैः जीवन्त्या-
दिभिर्महाकषायसङ्घर्षोर्दशभिः । फल्गुर्गो-
ष्ठोदुम्बरः ॥

बलात्रिल्वश्रुते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिं प्रकुञ्चो वा नस्य याते शिरोगते
तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्सकूमलुरुज्जा ।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु योजयेत् ॥

सुदग्धघृतस्य स्थानस्योपर्यन्तस्तरस्य शु-
चिरर्धपलं प्रकुञ्चं पलं वा शिरोगते मूर्ध-

गतेऽनिले बाहुशिरोमते वा आदिलोपात् ।
तद्वद्वलाधिविच्युते क्षीरे । विधिनानेनेति ।
शुक्तिं प्रकुञ्चो वा । घुल्की मत्स्यविशेषो
द्वत्याकारः ॥

* जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च
क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पाना
द्वाता नश्येयुः श्रेष्ठमपुक्ता विशेषान् ॥

जीर्णं बहुनर्पोषितम् । क्षीरादष्टांश-
मिति तैलादष्टगुणं क्षीरम् ॥

* पञ्चमूलकप्रायेण पिण्यान् बहुनापिक्वम् । प
क्त्वा तस्य रसं पुनः तैलप्रस्थं विपाचयेत् । पयसा-
ष्टगुणेनतत् सर्वानाविकारानुत् । समुष्टे श्लेष्मणा नेतद्वात
श्चरन् विशेषतः शक्तिं चरकपाठः ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य
तुलां समेतां दशमूलतथ ।
अभीरमूलाद्य तुलार्थमेत-
दष्टांशेप विपचेद्देष्टव्याम् ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठैर्हिमला
स्पृक्ष्मिण्यङ्गुलिनाम्बुशीलाजै ।
लोहितानलदलोहसुराद्वै
कोपनामिसितुरुष्णतैश्च ॥

तुल्यक्षीरं पालिकैस्तैलपात्र
सिद्धं कृन्थान् शीलितं हन्ति वातान् ।
कम्पाक्षेपस्तम्भशोपादियुक्तान्
गुल्मोन्मादौ पानसान्धानिरोगान् ॥
केतकिमूलबलातिबलानां
यद्वहलेन रसेन विपकम् ।

तैलमनल्पतुपोदकयुक्तं
मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥

तुलां लशुनकन्दस्य तुलार्थं जाद्वलात् पलात्
दशमूलाद्य विपचेद्भागान् पञ्चपलान् पृथक् ॥
तोयार्मणेन पादस्थे समं तैलं पयो दधि ।
तत्र दद्यात् पलाशाय रास्नामधुऋजीवकान् ॥
मिसिस्थिरामहामेदाचपलातिविषाबला ।
काकोळीपौष्करं मूलमश्वगन्धा च साधितम् ।
तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मानाहार्तिशूलनुत् ।
भग्नजर्जरिताङ्गानां पथ्यमश्वेयं दीपनम् ॥

समूलजालां विपचेत् प्रसारिणीं
तुलोन्मितां पादधृते घटेऽम्भसः ।
पृथक् सतैलं दधि तत्समं क्षिपेत्
समं च ताम्ब्या विजयां ततः पचेत् ॥

प्रसारिणीजीवकसिन्धुजन्म-
यष्ट्याहारास्नामिकायावशूकैः ।
सग्नान्धकारयैर्द्विपलैः सुपिष्टैः
भल्लातकानां दशकौलिभिश्च ॥

शुष्ठीपलत्रपपुतैर्विनिहन्ति पानं
नस्यादिभिस्तद्विलान् मरुतो विकारान्
कुष्ठप्रमेहहतनाममनोरिकार-
श्वासास्थिभङ्गजठरक्रिमिवीजदोषान् ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्येत्यादि तैलं
योगचतुष्टयं सुबोधम् ॥

पचेत् सहाचरतुला जलद्रोणचतुष्टये ।
द्रोणशेषे समक्षारे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥
सहाचरस्य मूलानां कलिकृतैर्दशभिः पलैः ।

अथवा नतपद्मन्यास्थिराकुष्ठसुराहयात् ॥
 सैलानलदशैलेयशताहारक्तचन्दनात् ।
 सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपल क्षिपेत् ॥
 भेदस्य समत तैल तत् कृच्छ्राननिलामयान्
 वातकुण्डलिकोन्मादभूतापस्मारार्थं च ॥
 गुल्महृद्वागदुर्नामयोनिरोगाश्च नाशयेत् ।

पचेत् सहाचरुतुलामित्यादि । तुला
 पलशतम् । समक्षीरे फावसमे । अथ वे-
 ति पश्चान्तरे । नतादिभि कल्कितै तै
 लाढक पचेत् । सिद्धेऽग्निन पृते शर्करा-
 या अष्टादशपल क्षिपेत् । भेदायस्य म
 हर्षे समत तत्कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्याननि
 लामयान् वातकुण्डलिकार्द्धाश्च नाशयेत् ।
 वातकुण्डलिका मूत्रापातभेद ॥

* श्वदंष्ट्ररूपायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥
 पद्मल शृङ्गिरेस्य गुल्मस्य च पलायकम् ।
 तैलप्रस्थ त्रिपक तद्वात् सर्वानिलातिषु ॥

* श्वदंष्ट्रायस्यस्यौ द्वौ समा पयसा सह ।

पद्मल शृङ्गिरेस्य शृङ्गस्वाष्टल तथा ॥

तैलप्रस्थ त्रिपक तैर्दंष्ट्रात् सर्वानिलातिषु ।

जीर्णे तैले च दुधेन पेयाकल्प प्रशस्यते ॥ इति
 चरकपाठः । श्वदंष्ट्रादि जीर्ण तैले च दुधेन पेयाकल्प
 प्रशस्यते श्वेरेणानामिति यावदिति जनैः ॥

यलाशत छिन्नरुहापाद रास्नाष्टभागिकम् ।
 जलाढकशते परत्वा शतभागस्थिते रसे ॥

दधिमस्तिबधुनिर्पासशुक्तैस्तैलाढक समै ।
 पचेत्साजपयोर्धातुं कल्कैरेभि पलोन्मिदैः ॥

शटीसरलदावेलापिजिष्ठागरुचन्दनैः ।
 पद्मकातिपलायुस्ताम्रप्यपर्णाहरेणुभि ।
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्पभञ्जीवरु ।
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोशकै ॥
 स्पृक्काकुडकुमशैलेयजातीन्द्रुफलाभुभि ।
 त्रकुन्दुरूपकपूरतुष्टकश्रीनिवासकै ॥
 लवङ्गनखतकोलकुष्ठमासीप्रियङ्गुभि ।
 स्थौणयतगरुध्यामञ्चामदनरुक्मवै ॥
 सनागकेसरै सिद्धे दद्याच्चानावतारित ।
 पत्रकल्क तत पूत मिथिना तत् प्रयोजितम् ॥
 श्वास कास ज्वर मूर्छा छर्दि तृष्णा क्षत क्षयम्
 घ्नीहशोषापपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥
 वलातैलमिदं श्रेष्ठ वातव्याधिबिनाशनम् ।

यलाशत पलशतमित्यर्थः । छिन्नरुहा-
 पाद गुल्मच्या पञ्चविंशतिपलानीति यावत् ।
 रास्नाष्टभागिक रास्नाया* सार्धानि द्वादशपला-
 नि । रसे शतभागस्थिते । तैलाढक पचेत् स-
 भैर्दध्यादिभि शुक्लान्तरैर्दध्माढक इक्षोर्निर्या-
 स स्वरस । सहाजक्षीरध्यार्धाशेनार्धाढकेन
 वर्तते यत्तैल तत्साजपयोर्धाशिमित्युक्तम् ।
 सूप्यपर्णा मापपर्णा मुद्गपर्णा च । व्याघ्रन-
 ख समुद्रज । पलाश पत्रकम् । तच्च त-
 मालम् । रसो बोधः । नलिका विट्म-
 लता । जातिकोशक जातिपत्री । स्पृक्का
 ब्राह्मी । जाती मालती । * कटुफल क-
 कौटफलम् । अम्बु बाळकम् । कुन्दुरक

* कटुफलोत्पाकस्तूरिका । कटुफल दधिपावर्ते
 श्लिष्ट गणद्वयमये । इति जनैः ॥

कुन्दुरु । तुरुष्क तुरर । श्रीनि
वासक । (नि) मृत्तिका यवनो वल्क पि-
ण्डित श्रीनिवासक । लवङ्ग इति लवङ्गकु
सुमम । सौण्य तैलपीतकम् । तगर न-
तम् । ध्यामक सामक पूवम् । (नि) कुटन्नद
पूव धान्य विभुष परिपेलवम् । अवतारि-
ते तैले गन्धपत्र सत्काराधानमात्रम् ॥

अमृतायास्तुला पञ्च पचेत्तयवहृदये ।
पादशेषे समक्षीर तैलस्य व्यादक पचेत् ॥
एलामासीनतोशीरशारिवाकुपुचन्दनै ।
शतपुष्पावलाभेदामहाभेदधिजीवकै ॥
काकोळीक्षीरकाकोळीश्रावण्यतिवलानखै ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभि ॥
शतावरीतामलकीरुर्कटाहारेणुभि ।
वचागोधुरकैरण्डरास्त्राकाळासहाचरै ॥
वीरामहैलर्पभक्रिदशहैश्च कार्पिकैः ।
मज्जिघायास्त्रिरुपेण मधुकाष्टपलेन च ॥
कल्कैस्तत्सीणवीर्याप्रिवलसमूदचेतस ।
चन्मादारत्यपस्सारैरार्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
वातव्याधिहर त्रेष्ट तैलाग्र्यममृताद्यम् ।

अमृताये अमृताया, सुकृत्त्या पञ्च
मुला पञ्चशतानि पलानि, वहद्वय चत्वारि
सहस्राणि पण्यवत्याधिकानि । क्षीर तैलस-
मम् । एलादीनि त्रिदशाहान्तानि कार्पि-
काणि । श्रावणी मुण्डिका प्रसिद्धा । वि-
दारी कन्दालिका । तामलकी शिवा । कर्क-
टाह कर्कटशृङ्गी । हरेणुका कौन्ती । काळा
नागबला । काठानुसारित्यन्ये । वीरा का-

कोळी । महैला परैला । विदशाहय सु-
राह देवदार । क्षीणशब्दस्य कीर्यादित्येण
सम्बन्ध । वीर्य शुक्रमिति केचित् । एतान्
प्रकृतिं नयेत् स्वास्थ्यमापादयेत् ॥

* रास्त्रासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोण विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलागैश्चानिलातिंनुत् ॥
एष कल्पोऽश्वगन्धाया बलातिवलयोरपि ।

रास्त्राये तैले हैमवतानि गन्धानि हि-
मवत्प्रभवानि गन्धद्रव्याणि । एलाद्यैरिति
बलातैलो जैरेलादिभिर्मधुयप्यन्यन्ते, एष च रा-
स्त्रादितैलकल्पः प्रथमश्वगन्धादीनामपि योज-
येत् । तेनाश्वगन्धाद्यन्यतमस्य सहस्रनिर्यूहे
तैलद्रोण पाचयेत् । गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चे-
त्युक्त बोद्धव्यम् ॥

* रास्त्रासहस्रनिर्यूह इत्यादि । पञ्चशतलोपो-
यद्रथ्य । निर्यूह काय । एलाद्यैरिति एलाहरेणु-
प्रियङ्गुपृथ्वीकाडस्तुम्बुतगरलब्दादयः । अमृताहृतैले-
सेवा एलामासीनतोशास्त्रादिभिः । हैमवतैर्गोधुरा-
दिभिरेति जर्मट ॥

काथकलकपयोभिर्वा एलादीना पृथक् पचेत् ।
यवकोलकुलस्थाना मत्स्थानां शिमुविल्वयो ॥
रसेन मूलकाना च तैल दधिपयोन्वितम् ।
साधयेत्तत् पर सर्वपवनव्याधिभेपजम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगर्वाग्रमुदाहृतम् ।
सहस्रशतश पक्त्वा सिद्ध वातामयापहम् ॥

अथवा बलादीना वल्यवर्गपठिताना व-
लातिबलादीना प्रथक् प्रत्येकमेकस्यैव काथ-
सस्यैव कल्कः । यवादीना मूलकान्ताना

रम् । अपि पयश्च प्रथक् तैलसमम् । शीत-
ज्वरोक्तमगर्वादिक् पुनः पुनैरेतौपथं तेनै
व विधानेन तत्रैव पक्वं योज्यम् ।

फलत्रिकस्य प्रस्य स्यात् कुट्य कुडुनद्वयम् ।
कुण्णगन्धात्त्वगादक्योः पृथक् पञ्चपलानि तु ॥
राम्नाचित्रफणोद्वे द्वे दशमूलात् पल पञ्चम् ।
जलद्रोणे पचेत् पात्रशेषे प्रस्थोन्मिन्न पृथक् ॥
सुरारनालद्वयमूलसंवीरक्रतुषोदकम् ।
कोल्डादिमृक्षाम्लरसं क्षीर वसा नयाम् ॥
मज्जन तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि पट् ।
कलकमेकत्र तत् सिद्धं सिद्धं शुद्धानिगमये ॥
सिरापरीस्थिग वाने सर्वाङ्गकाङ्गारोगिषु ।
वेपनाक्षेपश्लेषु तमभ्यङ्ग प्रयोजयेत् ॥

त्रिफलादीनां यथोक्तमात्राणां द्रोणपाद-
क्षेपिते काये सुरादितैलाज्ज्वान् प्रत्यक् प्रस्थोन्मित
क्षिपेत् । जीवनीयानां सूत्रोक्ताणां पट्पलानि ।
कुण्णगन्धा संभोजनं तस्य त्रयं पञ्च प-
लानि । आठक्याश्च तुवर्या पञ्चपलानि ।
द्वे द्वे इति प्रकरणात् पले । आरताड का-
लिचक्रम् । पञ्चदशमूलं दधि । सौवीरक
वितुपयवकृतम् । तुषोदकं मनुपयवकृतम् ।
कोलादीनां प्रलेकस्य रसः । कोलं पदम् ।
युष्मालं तिग्निशीतम् । मुजोघम् ॥

आनूपनाङ्गलोत्थानामस्थीनि त्रिपचेजले ।
तत्स्नेह दशमूलस्य वपायेण पुनः पचेत् ॥
जीवरुपर्भकास्फोटविदारिकापिकृच्छुभिः ।
वातत्रैदीपनीयैश्च कल्कैर्द्विस्त्रीरभागिकैः ॥
सिरापरीस्थिकोष्ठस्य पानाद्यैर्हन्ति तच्चलम् ।

क्षीर्णोजोमज्जशुक्राणामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥

आनूपनाङ्गलोत्थानामस्थीनां दिवर्गप्लवप-
ठिताणां प्राणिनामस्थीन्यश्चुग जडे विपा-
च्यानि । जलभक्षे च तत्स्नेहा प्राह । त-
स्नेह दशमूलवपायेण जीवकादिभिरसिद्धीति-
परैश्च वातघ्नैः कल्कैः सह पचेत् । विभूतैः
कल्कैः द्विस्त्रीरभागिकैः द्वौ क्षीरभागौ चेपा
पट्टरानां तेषां कल्केन । तावत् स्नेहावशु-
र्यादिना भवितव्यम् । ततो द्विगुणं क्षीरं स्ने-
हार्धं भवति । आस्फोटोऽङ्कः । कपिकच्छु-
कण्डूकरी । तदौषधं सिद्धं सिरादिस्थं य-
त् पानाद्यैर्हन्ति । क्षीर्णोऽत्र प्रभृतीनां चैत-
दमृतोपमं स्थानं ॥

पाने नस्येऽन्यासनेऽभ्यङ्गने च
स्नेहा फाले सम्पगते प्रयुक्ताः ।
दुष्टान् वातानांशु शान्तिं नयेयु-
र्वन्ध्या नारी पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥

अध्यायमुपमहरन्नाह । एतेऽनन्तरोक्ताः
स्नेहा फाले स्नेहयोग्ये पानादिषु प्रयुक्ताः स-
म्यक् च भवविषये विधिना प्रयुक्ता दुष्टान्
वातान् प्राणादीननेत्रसंयोगभिन्नानांशु शान्तिं
नयेयुः । बन्ध्याश्च पुत्रा पुत्रभाज-
कुर्युः । स्नेहान्तोचितत्वादिसुच्यते ॥

स्नेहस्येर्द्धुतं श्लेष्मा यदा पत्राशये स्थितः ।
पिच वा दर्शयेद्भूषं वस्तिभिस्त विनिर्जयत् ॥

इति चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

वातपोषेऽभ्य रूक्षादित्वात् श्लेष्मा
प्रायेण कोपरहितो भवति । स स्ने
हस्वेदैर्वातव्याधिप्रयुक्तैर्दुर्गतो द्रवत्व प्राप्तः प
क्वाशये स्थितः केनचित् प्रक्षारेण ज्वेतमूत्र
पुराणादिना भव रूप दर्शयेत् । तथाविध वि-
च वा स्व रूप दर्शयेत् । तदा त श्लेष्माण
पित्त वा । मिश्र वा वस्तिभिर्योग्यैर्विनिर्जयेदिति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

प्रसप्तप्राप्तस्य वातशोणितस्य चिकित्सा
प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सित व्या
ख्यास्यामः । इति हस्मादुराग्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

वातशोणितानि स्निग्धस्य दाहाराग-
रुत्तोदेषु जलौकोभि कण्डूपतापस्वापचि-
मिचिमायनेषु शृङ्गुतुम्बैर्देशादेशान्तर सञ्च
रत् सिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगसकृ-
दल्पमल्पमवसेचयेत् ॥

मर्षस्य वातशोणितवत् स्नेहपूर्व रक्त
स्त्रावणमिष्यते । तत्त विशेषादाहादिषु जलौको-

भि । कण्डूवादिषु शृङ्गुतुम्बैः अनियतदेशस्थि-
त रक्त सिरया प्रच्छानेन वा । सर्वत्र त
वातशोणितेषु दुष्टमसृक् स्तोममवसेचयेत् ।
जलौकादिभिर्मृगस्रावे त्रियमाणे रक्तस्या-
वसेचन सकृदेव न कार्यम् । न बहु ।
कुत एवमित्याह ॥

असृक्षये हि गम्भीरशोफस्तम्भ-
कम्पग्लानिसकोचादयः स्युः । सिराव्यथो-
क्ताश्च मूर्छादयः । नैव च स्त्रावयेदङ्गला-
नौ रक्षे वातोत्तरं च रक्तम् । ततश्च पु-
न स्नेहपित्ता मृद्नि स्नेहपुक्तानि रूक्षा-
णि वा विरेचनानि वस्तिरुर्म चासकृत्
प्रयोजयेत् ॥

असृक्षय इत्यादि । यस्मान् सकृदप्ये
विस्त्राविते रक्तक्षये सति गम्भीरश्चयः पाद-
य स्यु गम्भीर शोफ अवगाढ ग्लानि-
रूपशोफः । आदिमरणेन सर्वेणामपतर्पण-
जानः प्रहणम् । सुबोधम् ॥

अथ वातप्रवले पुराणघृत पित्रेच्छ-
तापरीघृत वा ॥

अथेत्यादिना मातादिविशेषेण चिकि-
त्सामाह पुराण मर्षिः पञ्चदश दिवसोपेतम् ॥

दशमूलपुनर्नवद्वयैरण्डमुद्रपर्णीमापपर्णी
महामेदाशतापरीरास्तायारूपुष्पीशङ्खपुष्पी -
बलातिबला द्विपलाशा पृथक् जलद्रोणे वि-
पाचयत् । पादशोषे च तत्तुल्यानि पृथक्
छागमासामलकेक्षुरसघृतक्षीराणि सयोज्य

कल्क च पिप्पलीपरिचक्राभ्यर्थफलोत्पलद्विमे-
दाद्विश्रावणीवीरापुर्नवनगरसमङ्गातुकाक्षी -
रीक्षीरकाकोळीद्राक्षाक्षोऽप्यब्रवीजमृद्धाटकनि-
कोचकभक्ष्योरुमाणखर्जूरवाताममुद्धाताभिषु -
काणां पुन पचेत् । एतज्जीवनीयाख्य
सर्पिर्वातपित्तविकारान् विशेषतश्च पाण्डुरो
गज्वरापस्मारभगन्दरवासकासाह्निमास्वरभे-
दपार्श्वशूलपकृष्टीहमूत्रसङ्गादमरीवातशोणि -
तत्तर्गद्वैकाङ्गगोमानपहरति । बल्य वर्ण्य
वृष्य चक्षुष्य पुत्रद च । तैलसात्म्यो वा
क्षीरसितोपेत तैल पिबेत् ॥

दशमूलेत्यादिना जीवनीयाख्य सर्पि
अवाकपुष्पी वाराही । शङ्करपुष्पी काश्मी-
रेषु वीरटीति प्रसिद्धा । ऋगमातरसादी-
नि पञ्च पृथक् प्रत्येक स्वयित्तमेवसमानि ।
पिप्पल्यादिना कल्क र्नेहाद्यतुर्धाभेन । म-
मङ्का मज्जिष्ठा । निकोचक फलविशेष । जी-
वनीयाख्यमेतत् पाण्डुरोगादीन् वातपित्तविका-
रान् विशेषतोऽपहरति । बल्यत्वादियुक्त च ।
तैलमात्म्य मन् वातशोणितो म क्षीरशर्करायु-
क्तमेव तैल पिबेत् ॥

अथवा शतावरीमयूरकक्षीरविदारीच -
लाद्वयतृणपञ्चमूलकाथे पद्मकादिगर्भ साधि-
तम् । बलतैल वा वातन्यायुक्तम् । शत-
पाक वा । वातहरसिद्धेन पयसाम्लैर्वा स्प-
र्शनुख परिपेक कुर्यात् ।

अथवा शतावर्यादिकाथे पद्मकादिग-
णगर्भ साधित तैल तैलसात्म्य पिबेत् ।

मयूरक अपामार्गः । बलतैल वातन्यायु-
क्तम् । तत्र चोक्त वा शतपाकम् । वात-
हरैरित्यादिना परिपेकम् ॥

* द्वात्रिंशत्पुस्तोषाम्ना मिद्ध वा ससितोपलम् ।
पिबेत् धृत तथा श्वर गृहची स्वरमे श्रुतोमिति चरकपा-
ठ । द्वात्रिंशत्पुस्तोषाम्नामित्यत द्विवचनसामर्थ्यात् प्रत्यक्
पुनर्मिति वज्र ॥

प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमृद्धमापेषु का-
कोळीजीवरुपर्भकबलातिवलाष्टगालविन्नामे -
पशुर्द्वीमियाळसितोपलासुराभिवचाकशेरु -
ल्कमिश्रेपूषणाहार्थ सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसि-
द्धान् पञ्च पायसानुपकल्पयेत् । जैहिक-
फलमज्जोत्कारिका वा । विल्वपेशिकात
गरदेवदारसरञ्जरास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभि -
र्वा दधिपस्तुपुक्ताभिरुपनाह ॥

यवादपि पञ्चसु प्रत्येक सर्पिरादि-
भि पञ्चभि वाकोऽयादिकल्केन चोपना-
हार्थ पञ्च पायसान् कल्पयेत् । गवादिभि-
र्मपातै । सृगालविन्ना पृथिपणी । जै-
हिकाना फलानामक्षोऽदीना मज्जा उत्कारि-
का च । विल्वपेशिकादिभिरुपनाह । पि-
ष्टान्यो दधिमस्तुभ्या युक्तगदिभि ॥

यवमधुकैरण्डबीजपुनर्नवैर्धान्याम्नुपि -
ष्टैः प्रलेप । मातुलुङ्गाम्लवेतससैन्धवघृतमि-
श्रं वा शिमुमूलम् । सहचरजीवन्तीमूल
वा । रास्तामधुकुष्ठचीनलाद्वयजीवरुपर्भ-
कल्कक्षीरसिद्ध मसिरयक सर्पिरभ्यङ्ग ॥

यवादिभिर्धान्याम्बुपिष्टैः प्रलेपः । अथवा शिग्रुमूल मातुलुङ्गाम्लवेतसादिभिर्युक्तम् । मातुलुङ्गाम्लमम्लमातुलुङ्गम् । तद्युक्तं वा । सहचरजीव-ह्योमूलमालेपः । रास्नादिकल्मेन क्षीरेण च ससिक्थक सिद्ध सर्पिरभ्यङ्गः । सिक्थक मदनम् । इति वाताधिके ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचन्दनकाप्पर्यकपाय शर्करामधुमधुर पाययेत् । शतावरीपटोलत्रिफलागुह्यचीरुदुकाकपाय वा । स्वादुतिक्तवर्गसिद्ध च सर्पि क्षीर च । रास्नाभीरुदशमूलवलासिद्ध वा । धारोष्ण वा । विरेकार्थं त्रिवृच्चूर्णयुक्तं वा । क्षीराहारो वा क्षीरेणैरण्डतैल बहुश पिवेत् । अमृतारग्वधाटरूपकपायेण वा । क्षीरवस्तीन् वा सघृतान् दद्यात् ॥

पित्तप्रबले द्राक्षदिकपाय शर्करामधुभ्या मधुरम् । मधुरशब्देन तयोर्मधुर्यापादनी मात्रोक्ता । शतावर्यादिकपायो वा शर्करामधुमधुरः । तथा सूत्रोक्ताभ्या मधुर-तिक्तवर्गाभ्या सिद्ध घृतम् । रास्नादिशृत क्षीर वा धारोष्णमेव वा । विरेकार्थं क्षीर त्रिवृच्चूर्णेन युक्तं वा । अथवा क्षीरेण सहैरण्डतैल क्षीराद्यादो बहुश पिवेत् । अमृतादिकपायेण वैरण्डतैल क्षीराहारो बहुश पिवेत् । सुनोधम् ॥

शीतैश्चन्दनपद्मकविसमृणालादिभिः शृत्तेन क्षीरेण परिपेकः । क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकेन वा । द्राक्षामधुरकाप्पर्ययु-

तेन वा । धान्याम्लेन वा जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिपा शतघौतेन वा ॥

चन्दनादिभिः शीतैः शीतवीर्यैः शृत्तेन क्षीरेण परिपेकः । क्षीरादिना वा । उदक-शब्दस्य शर्करातण्डुलाभ्या समन्धः । अथवा द्राक्षादियुक्तेन धान्याम्लेन परिपेकः । अथवा जीवनीयौषधसिद्धेन सर्पिपा परिषेचयेत् । शतघौतेन सर्पिपा वा । शतघौतं यत् सर्पिर्बहुवारं विलाप्याम्रौ क्षीरिष्ट-क्षादिशीतोदके प्रक्षिप्य मग्नं रजितत्वात् स्थानीक्रियते ।

मसूरोक्षीरप्रपौण्डरीकदार्वीमधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैरकासक्तुभिः सघृतक्षीर-शर्करैः प्रेढेहो दाहरागरुग्विसर्पशोफहर । गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरसंयुक्तो लेपः । तिलाश्च पयसा पिष्टाः शृष्टा कपाले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥

मसूरादिभिः सक्त्वन्तैः घृतादियुक्तैः प्रेढेहो दाहादिहर । एरकासक्तु एरकावीजसक्तु । पासी । सुबोधम् । निर्वापिता ऊष्माणं त्याजिता इति पिच्छाधिके ॥

रक्तप्रबलेऽप्येव बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥

रक्तप्रबलेऽपि वातशोणिते एवमिति पित्तोक्तम् । अत्र तु बहुशः शोणितमवसेचयेत् । अतिदेशेन लाघवार्थं व्युत्क्रमः

श्लेष्मप्रवले धात्रीनिशामुस्ताकपाय म-
धुमधुर पिवेत् । त्रिफलाकपाय वा । म-
धुकमृद्विवेराभयाकदुरोहिणीनिर्वृह वा । यथा
हस्तेदधीत च मृदु वामपेदिहृल्लयच । न चा-
तिसेकलेपान् दद्यात् ॥

श्लेष्मप्रवले वातशोणिते धात्र्यादिकपा-
य मात्रिकयुक्तं पिवेत् । त्रिफलाकपाय वा ।
मधुकादिकपाय वा । त च यथायोग्यस्नेह-
घातं मृदु स्तोकं वामयेत् । मृदु च विरु-
क्षयेत् सुबोधम् ॥

निम्बसर्पपाश्वगन्धासारतिलै कोष्णै-
ल्लेपः । वचागारधूमदिनिशाकुपुशतपुष्पाभि-
र्वा । पुनर्नवेन वा सद्युतेन । तिलसर्पपा-
तसीयवचूर्णौ वा । श्लेष्मातककपित्थमधु
शिपुमिश्र क्षारमूत्रपिष्ट कटुकस्फन्धासिद्धै
क्षारोदकतैलमूत्रैः सेक ॥

निम्बादिभिः कोष्णैल्लेप । वचादिभि-
र्वा कोष्णैल्लेप । सुबोधम् । तिलादिचूर्णौ वा
किंभूत श्लेष्मातकादिमिश्र क्षारमूत्रेण क्षारखु-
तेन मूत्रेण पिष्ट । कटुकस्फन्धासिद्धै क्षारो-
दकादिभिः सेक कार्यम् ॥

ससर्गे मिश्र यथोद्रेक वा प्रतिकुर्यात् ।
सर्वेषु च यथायथं गुल्मचूर्णं गुल्महरीतकीं पि-
प्पलीवर्धमानं वा शीलयेद्वास्तिकर्म चाभीक्ष्ण-
मिति ॥ भवति चात्र ॥

मिश्रदोषादिने दोषानुरोधेन यथोक्तमु-
पक्रम मित्रं कार्यम् । अथवा मिश्रदोषोद्-

वेऽयुद्विक्तमेव दोषं पतिकुर्यात् । गुल्म्यादिक-
प्रत्यक् सर्वेषु वातशोणितेषु सामान्यं शी-
लयेत् । गतानुगतिका ॥

वाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिपेकावगाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैरान्तरमाचरेत् ॥

वाह्यमुत्तान वातशोणितमालेपनादिभि-
र्जयेत् । विरेकादिना गम्भीरम् ॥

सपिस्तैलत्रसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
लेपोपनाहसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥

सर्पिरादिभिः, पानाशुपयुक्तैः कोष्णै-
श्च लेपादिभिर्वातोत्तरं जयेत् ॥

विरेचनैर्वृत्तक्षीरपानसेचनवस्तिभिः ।
पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतैः ॥

विरेकादिभिलेपैश्च शीतैः पित्तोत्त-
रं रक्तोत्तरं च ।

वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकादिलक्ष्यनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥

वफोत्तरे वातरक्ते मृदु च वमनं स्नेह-
सेकादि चात्यर्थं न शस्यते । यदात्र लक्ष्म-
नं चालेपाश्च कोष्णा शस्यन्त इति ॥

वातश्लेष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्तं वातशोणिते ।
विदाहशोफस्त्वण्णवैद्यदिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥

वातश्लेष्मोत्तरे वाताधिके कफादि-
के च कोष्णद्रव्यलेपादिविधाने शीतलेपादिप्र-
तिषेधे च हेतुर्वात इत्यादिनोच्यते । शीतैः प्र-
लेपैर्दोषस्य स्तम्भनाद्विदाहादेर्विद्वद्भिर्भवति ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमा ।
उष्णै श्लोपोपरुग्नागस्वेदावदरणोद्भव ॥

पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे चोष्णैर्दाहानुद्भव ॥

मधुयष्ट्या पलशतात् कपाये पादशेषिते ।
तैलादक समक्षीर पचेत् कल्कैः पलोन्मित ॥

शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।
स्थिराहसपदीमासीद्दिमेदामधुपर्णैभिः ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यधिपन्नकैः ।
जीवन्तीजीवकर्पभस्वरूपतनखवाल्कलैः ॥
प्रपौण्डरीरुमञ्जिष्ठागारिवैन्द्रीवितुन्नैः ।
चतुष्प्रयोग वातासृपित्तदाहज्वरातिनुत् ॥

मधुयष्टितैल चतुष्प्रयोग पाननस्याभ्य-
ञ्जनसेकप्रयोग वातरक्ताद्यतिनुत् । दाहशब्दो
ज्वरशब्देन सवध्यते । वरी शतावरी । पय-
स्या क्षीरिका । स्थिरा सालपर्णी । हस-
पदी पृतमण्डा । मधुपर्णी मेदा । ताम-
लकी ताली । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वितुन्न-
क घातकीफलम् ॥

मधुयष्ट्या पल दत्वा तैलमस्य चतुर्गुणे ।
क्षीरे पचेच्छत वारांस्तदेव मधुकाच्छते ॥
सिद्धं योज्यं तृडुन्मादन्वासकासविसर्पिषु ।
हृत्पाण्डुरोगवातासृपित्तादिषु च पूर्ववत् ॥

मधुयष्ट्या इत्यादि । तैलप्रसू चतुर्गुणे
क्षीरे मधुयष्टीपल दत्वा पचेत् । एव पलेन
पलेन मधुकस्य क्षीरेण च शत वारान् पचेत् ।
वाता शत मधुयष्ट्या प्राविशति । तस्मिन्

द्व रूढादिषु योज्यम् । पूर्ववदिति चतु-
र्गु प्रयोगेष्वतिदिशति ॥

कुपिते मार्गसरोरान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्यानिर्ले शस्त नादौ स्नेहनवृहणम् ॥
कृत्वा तत्राद्वयवातोक्त वातशोणितिक ततः ।
भेषज स्नेहन कुर्यात्तत्र रक्तप्रसादनम् ॥

मेदसोऽतिवृद्ध्या कफस्य वातिवृद्ध्या यो
मार्गरोधः श्रोत विधानं ततो हेतोरनिर्ले कु-
पिते प्रथम स्नेहनवृहणं न शस्तम् । तत्रा-
द्वयवाताविधानं कृत्वा वातशोणितोक्त भेष-
ज स्नेहन रक्तप्रसादनं च कुर्यात् ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्त स्याच्चेद्वातेन वर्जयेत् ।

गम्भीरे वातशोणिते वातेन यदि रक्त-
माक्रान्त भवति तद्वातशोणितं केवलवात
वर्जयेत् ॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥
भिन्नं स्रवति तद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ।
तयोर्विदग्धरक्तपूययो भेदादिभिर्मर्जनाधि-
कृता कुर्यात् । उपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात्

यत्नं तु रक्तापित्तयोरतिवृद्धेस्तथा शो-
णितमाशु पाकं गच्छति । ततो यत्रेतायत्रे-
न वा तद्वातशोणितं भिन्नं विदग्धं पाका-
भिमुखं रक्तं स्रवति पूयमेव वा स्रव-
ति तयोर्विदग्धरक्तपूययो भेदादिभिर्मर्जनाधि-
कृता कुर्यात् । उपद्रवाणां मोहमूर्च्छादी-
नां तत्ताच्चिकित्सिताच्चिकित्सितं कुर्यात् ॥

निदानानुक्रमेण प्राणादीनां चिकि-
त्सितमाह ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्य स्याद्यथावलम्बम् ॥

यत्र युगपत् प्राणादीनां कोपस्तत्र य-
थोद्दिष्टयुग्मिष्टवातव्याधिचिकित्साननिर्णयेण ।
यथामयमिति प्राणादिकोपजनितरागाद्यपेक्षया ।
यथासन्नमिति प्राणादीनामन्यतममासन्नं न-
तिक्रम्य । यस्मिन्नेव गदे य एव प्राणादी-
नामन्यतम आत्मन्नसमेव चिकित्सेदित्यर्थः ।
यथावलम्बित्यन्यतमस्य बलिन पूर्वं प्रवीका-
रं कुर्यादिति । एवमत्र भैषज्यं विकल्प्यम् ॥

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥

सर्वत्र चामयुक्ते वाते स्वेदादिभिर्नि-
रामता नीते केवलवातनुत्सर्वं कुर्यात् ॥

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम्
व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्वाणीयं च पापयेत् ॥
धन्वमांसं यव शालिर्वैरेकं क्षीरवान्मृदु ।
सक्षीरा वस्तय क्षीरं पञ्चमूलबलाभृतम् ॥
कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितं ।
यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
पञ्चमूलरूपायेण दारिणा शतिलेन वा ।

अथ वायौ पित्तावृत इत्यादिना आ-
वृतवातचिकित्सा । पित्तावृते वायौ व्यत्या-
सात् पर्यायेण शीतामुष्णा च क्रिया यो-

जयेत् । जीवनीयं च सर्पिः पापयेत् एतच्चा-
स्मिन्नेवाध्याये दशमूलादिनोक्तम् । धन्वमा-
सादिकं वात्र योज्यम् । सुशोधम् । काल इ-
त्यनुवासनयोग्ये । मधुरद्रव्यसाधितैस्तैलैरनु-
वात्मनम् । यष्टीतैलादिभिः सेचनम् । पञ्च-
मूलरूपायेण वा शीतोदकेन वेति पित्तावृ-
तचिकित्सा ॥

कफावृते यवाभ्रानि जाङ्गला मृगपक्षिण ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपत्रं हितम् ।
ससृष्टेरुफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥

कफावृते वाते यवाभ्रादिकं हितम् । क-
फपित्ताभ्यां युगपत् ससृष्टे वाते शीघ्रं पि-
त्रं विनिर्जयेत् । ततः कफम् ॥

कारयेद्रक्तससृष्टे वातशोणितिकीं क्रियाम् ॥
स्वेदाभ्यङ्गरसा क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितम् ।
प्रमेहमेदोवातप्रमाद्व्यवाते भिषग्जितम् ॥
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥

रक्तससृष्टे सामान्या वातशोणिताचि-
कित्सा कारयेत् । मांसावृते स्वेदादयः स्ने-
हान्ताश्चेति हितः । आह्वयवाते मेदसावृते वा-
यौ प्रमेहप्रमेदोप्र वातप्र भिषग्जितमौषधं
हितम् । अस्थिस्थे मज्जस्थे च महास्नेहं स्ने-
हचतुष्टयं युगपत् । रेतसा शुक्लावृते पूर्वोक्तं
वातव्याधौ शुक्लस्थवातोक्तं पुनःकामीत्युक्तं च ॥

अवावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
मूत्रावृते मूत्रब्धानि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयः ॥

एरण्डतैलं वर्चस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

अन्नावृते सुबोधम् । मूत्रावृते मूत्रला-
न्यन्नादीनि । उत्तरवस्त्रिर्भेदबोध्यः । वर्चस्थे पु-
रीषावृते एरण्डतैलादिकम् ॥

कफपित्ताविरुद्धं यत्रच वातानुलोमनम् ।
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मातरिभ्वनि ।

अनभिष्यन्दि च स्निग्ध स्रोतसा शुद्धिकारणम्
यापना वस्तयः प्रायो मधुरा साधुवासना
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यं निरेचनम् ।
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥

शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुल्गुलो ।
लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताशतः ॥

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ।
वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ॥

कफपित्ताविरुद्धमित्यादिना सर्गावरणा-
नां सामान्येन चिकित्सा । अनभिष्यन्त्यादि-
गुणं च यत् किञ्चित् । प्रायो बाहुल्ये-
न यापना वस्तयस्ते च कल्पे वक्ष्यन्ते ।
सुबोधम् । रसायनानां स्वाविषयविभागेन ।
भार्गवो लेहो रसायनोक्तश्च्यवनप्राशः ।
अपाने तु येन केनचिदावृते सर्वं भेष-
जं दीपनत्वादिगुणं कार्यम् ॥

इति सक्षेपतः शोक्तमावृतानां चिकित्सितम्
प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वैतमर्थं स्वयमेव तत्
उदानं योजयेद्धूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ।
समानं च योजयेत् ॥

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थिति
स्वस्य स्थानं नयेदेव वृतान् वातान् विमार्गगान्

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणावृतानां सक्षेपेण
चिकित्सितमुक्तम् । प्राणाद्यानां स्वप्रदेशेणा-
वृतानां तदिति चिकित्सितं विरुल्य स्व-
यमूष्णं कुर्यात् । उदानमित्यावृतं विज्ञेयम् ।
व्यानं त्रिधा योजयेद्धूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ।
चतुर्भ्योऽप्युदानादिभ्यः सर्वथा प्राणो यत्ने-
न रक्ष्यः । यत्तस्य प्राणस्य स्थितौ देह-
स्य सम्यक्स्थितिर्भवति । एवस्थिते वृतान् आ-
वृतान् वातानुन्मार्गगान् नानाविधेनोपायेन स्व-
स्य स्थानं नयेत् ॥

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ।
रसायनविधानेन लघुनो हन्ति शीलितः ॥

पित्तावृते पित्तहरं मलतथानुलोमनम् ।
रक्तावृतेऽपि तद्वच्च सुदोक्तं यच्च भेषजम् ॥
पित्तरक्तानिलहितं विविधं च रसायनम् ।

लघुनश्च सर्गावरणं हन्ति पित्तरक्त-
संसर्गं वर्जयित्वा । पित्तावृतं इत्यादि सु-
बोधम् । सुड इति वातशोणितस्य नाम ।
नानाप्रकारं पित्तादिहितं च रसायनं पि-
त्तरक्तावृते हितम् ॥

यथेत्यादिना चिकित्सितमुपसंह्रियते ॥

यथानिदाननिर्दिष्टमितिसम्पूर्य चिकित्सितम्
आयुर्वेदफलं स्थानयेत् ॥

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैर्यथादिान निदा
नोषतार्थानतिश्रमेण चिकित्सित सम्यग्निर्दि-
ष्टम् । एतच्च चिकित्सितमायुर्वेदस्य लफ सद्य
एवार्तिनाशनाद्वेतो । स्थाने चिकित्सितशब्द
सपचारान् प्राधान्येन ॥

चिकित्सित हित पथ्य प्रायश्चित्तं भिषगुजितम्

भेषज शमन शस्तं पर्यायै स्मृतमौषधम् ॥
इति चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

चिकित्सितमित्यादिभिः पर्यायैरौषधं
स्मृतमाचार्यैरिति ॥

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

इति चिकित्सितस्थान चतुर्थ समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथममस्मिन् स्थानचतुष्टयेन च प्रधानं तन्प्राङ्गं निर्णतप्रायम् । केवञ्च तत्र तत्र यमनैश्च विरेकैश्चेत्येवमादि यदुक्तं तदव्यक्तत्वाद्ब्रह्मव्यमिष्टम् । न च वमनादीनां पञ्चानां कर्मणा या कल्पनास्तासां सूत्रस्थानं च निर्णय इत्तः । यतस्तत्प्राधान्यात् सूत्रणमेव कृतं न तु सर्वथा निर्णयः । शारीरनिदानयोश्च पञ्चकर्मकल्पनानिर्णयो दूरोत्सारित एव । चिकित्सितस्थाने तु यद्यप्यवसरो विद्यते तथाप्यनेकाभाषसाधारणत्वात् पञ्चकर्मव्यवस्थापनाध्यायभेदत्वं दुरुपपादम् । असम्यगयोगेन च पञ्चकर्मणा या आपदस्तासां हेतुलिङ्गौपधकथनेऽयमेव कल्पः । भेषजकल्पनानां च वमनादिवदेव निर्णयः । शिष्टत्वमतोऽस्य सर्वस्य वस्तुनो निर्णयाय पञ्चमस्य कल्पसिद्ध्याल्यस्य स्थानस्यासिद्धवसरे प्रारम्भो युक्तः । अतः स एवारभ्यते । सिद्धिः कर्मणामसम्यगयोगेन ते गदास्तेषां प्रतीकारः । पञ्चानामपि कर्मणा मध्ये वमन

स्यैव प्राधान्यम् । यतस्तान् सर्वौपधप्रयोगोपयोगभूतोर्वाङ्गोपद्रवस्य श्लेष्मणः परमौपधमतप्रथममेव वमनस्य कल्पना प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इतिहस्साङ्कुरास्तेषां दयो महर्षयः ॥

वमनानां कल्पो वमनकल्पः, तम् ।
अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । इति हेलादि च ॥

वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेष्वाकुट्टि-
कोशातकीकुटचफलानि श्रेष्ठानि तेष्वपि म-
दनफलम् ॥

वमनानामौपधानाम्, तत्र वमना-
नि शोधनादिसमये पठितानि । मदनादीनां फ-
लपक्षपुष्पाणि । कुटचादीनां फलानि । ह-
स्तिपण्या शारदानि फलानि । कोविदारादी-
नां मूलानि । शल्मल्यादीनां पिच्छाः । प्रिय-

ज्ञो पुष्पम् । तालीसष्ट्य पत्रम् । हरिद्रा-
याः शृङ्गिवेरस्य च कन्दः । यष्टीदाढ्यो सा
रः । तगरादीनि चेति । एतेषा वमनद्रव्या-
णा मध्ये मदनादीनि पद् श्रेष्ठानि । तेष्व
पि मदनफलमेव श्रेष्ठम्

ननु मदनादीना केन रूपेण प्राधा-
न्य मन्यते नैक प्रधान भवत्येकस्य प्रधान-
त्वेऽपरस्य प्रधानत्वहानेरत उच्यते ॥

दोषदूष्यादिवशाच्चैवापेतत्वरूपनानां च
प्राधान्यम् ॥

दोषेत्यादि । दोषदूषयलकालप्रकृतिका-
ष्टादिवशादोषा मदनफलादीनामेतत्वरूपनानां च
सयोगसत्कारादिकृता प्राधान्यम् । तेनैतदु-
क्त भवति । न ह्येवमेकविपर्ययेन प्राधान्य-
मपि च विपर्ययेन । यतः कश्चित् न मा वि-
लक्षणा दोषाणा सामग्री । यस्या मदनमत्र का-
र्यकर्तृत्वमासादयति । न तु तथा जीमूतका-
दीनि । अन्यस्या जीमूतक एव न तु मदना-
दीनि । सर्वत्रैव वाच्य दोषाद्यपक्षयेति । अ-
पि प्राधान्ये एतद्वर्जिताना तथा शक्यभावा-
त् प्राधान्य एवा प्राधान्यमित्युक्तं न शक्य-
नाना प्रयोग उपपद्यत इति । यद्यपि कल्प-
नानामेव सुप्रयोग उक्तो भवति तथापि ता-
सा पृथक् प्राधान्यमेतदर्थमुच्यते । यद्वास्त-
वेन रूपेणैवा प्राधान्यं तत्र कयापि विधिक-
ल्पनयापहर्तुं शक्यते । अन्यानि हि द्रव्या-
णि सयोगसत्कारादिभिरन्यथाभूतानि दृष्टानि ।
मदनादीना पुनर्दोषाद्यपक्षया प्रयुक्ताना न क-
श्चिदपि प्रधानत्वहानिरिति ॥

दोषादीनामेव चातिवद्वयस्याभेदाद्वमना-
दिषु कल्पनानां व्यापदां साधनानां च यदस-
द्वरूपेयत्वमतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गमदर्शना-
र्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥

दोषदूष्यादिपरायसद्वय यथा वमनादी-
ना पञ्चानामपि तथा तेषा च दोषादी-
नां नानाविधस्वरूपत्वादिभिर्बहुवचनम् । तदनव-
स्थानादिना पारतन्त्र्येण च वमनादिकल्पनाना-
मप्यतिबहुत्वम् । प्रत्येकं कल्पनानामसम्प्रायो-
गस्यानेकरूपस्य सम्भवाद्यापदा नहुतत्त्वम् ।
न च साधनस्य चिकित्सितवस्तुप्राप्त्यसंशये-
यामत, सर्वेषां देशान्तरादीनामसंख्येयत्वा-
त् सर्वं कण्ठोन्मेषा वक्तुं न पार्यते । केव-
ल बुद्धिमता विकल्पमार्गस्य प्रदर्शनार्थमुदा-
हरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते । रा-
धेकदेश उदाहरण दोषस्य तथा समल्यार्थम् ॥

अथ वमन्तग्रीष्मयोरन्तरे प्रवृत्तेऽह-
नि गृह्णते च नातिहरितपाण्डूनि मदनफ-
लान्यादापतानि प्रयुज्य कुशमूतके धत्वा गो-
मयेनालिप्य यदनुसमापशालित्रीहिकुलत्थमु-
द्रान्यतमरासावपट्टरातमुपितान्युद्घृष्टत्वातपे शो-
पयेत् । सुशुष्काणां पिप्पलीखुद्घृत्य द-
धिघृतमधुपल्लवमृदिता पुन शोपयित्वा
नव कलशपरजस्कृमाकण्ड पूरयित्वा सुगुप्तं
निधापयेत् ॥

अथेत्यादिना मदनादीना यथाप्रधान क-
ल्पना उच्यते । अन्तरे मध्ये गृह्णते प्र-
वृत्ते ईषत् गृहीतपाकत्वानातिहरितानि च

नातिपाण्डूनि च तानि ह्युत्तरसंस्कारसहानि
भवन्ति । तानीति मदनफलानि । प्रसृज्य पा-
स्वादिशोधनार्थम् । कुशमूटो दर्भमयी गु-
च्छिका । गोमयेनालिप्य त कुशमूट यवबु-
साद्यन्यतमराशावष्टराऽपि वासयेत् । नव-
नेऽहनि गोमयालिप्तदर्भमूटादुद्धृत्य तानि प्र-
दनफलान्यासये शोषयेत् । सुशुष्कोर्णोमि-
ति फलानां पिप्पली फलान्तर्भवा उद्धृत्य द-
भिहविरादिभिस्ता क्रमेण मृदिता पुनरा-
तप एव शोषयेत् । पल्ल तिलकच्छ ।
ततस्त्याभिः शुष्काभिररजस्क निर्धूलिं नव-
मृत्फलशमाकण्ठमापूरयित्वा सुगुप्त कृत्वा नि-
धापयेत् ॥

ततः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीना-
मन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत तावज्जर्जरी-
कृत्य यष्टीमधुनकपाये कोविदारकच्छुदार-
नीपविदुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पमित्यङ्गु-
लान्यन्यतमकपाये वा रात्रिमुपित विमृदित
पूत सूत्रोक्तविधिना पाययेत् । श्लेष्मज्वर-
गुल्मप्रतिश्यामान्तर्विदधिषु विशेषेण पुनः पु-
नः पिचागमनात् । तेन साधु वमति ॥

प्रयोगकालो यदातुरे प्रयुज्यन्ते । अन्त-
र्नखा मुष्टिर्वस्मिन् मुष्टौ नरगानि न दृश्य-
न्ते । अथवा यावत् साधु मन्येतेति दोषाद्यपे-
क्षया । जर्जरीकृत्वावक्षुष । मधुयष्टीकपाये वा
कोविदाराद्यन्यतमकपाय वा । कोविदार प्रासि-
द्धः । कच्छुदार श्लेष्मातक । नीलो धू-
ळीफल्म्य । विदुलो वेतसः । विम्बी रक्तफला

तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला
गोघापीलुपर्णी च तुण्डिका । शणपुष्पी वृहत्पुष्पी
सा चोक्ता शणपण्डिका । महाशणा माल्यपुष्पी
वामिनी कटुतिक्तका । सदापुष्पी अर्को विस्व
च । प्रत्यक्पुष्पपामार्गः । इति सामान्येन श्ले-
ष्मज्वरादिष्वनन्तरेण विशेषेण वामयेत् पुन पु-
नर्यावत् श्लेष्मण सुतत्वात् पित्तस्यागमनम् ॥

फलपिप्पलीनां चूर्णं वा स्वकाथ-
भावित त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादि-
निर्युहेन । उलवत्कफप्रसेकापच्यर्षुदग्रन्धिज्व-
रोदरारोचकेषु पिबेत् ॥

अथवा बलवत्कफादिषु फलपिप्पलीना
चूर्णं स्वेन क्वाथेनैव भावितमनन्तरोक्तकोविदा-
राद्यन्यतमनिर्युहेन पिबेत् ॥

फलमज्जचूर्णं वा जीमूतादिनिर्युहेन
पित्ते कफस्थानगते ॥

जीमूतादीत्यादिग्रहणेनैव प्रथममुक्ता-
नामिह्वाकादीनां चतुर्णां परिग्रहः । तच्च चूर्णं
जीमूतादिनिर्युहेन कफस्थानगते पित्ते पिबेत् ॥

फलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्नेव वा
यवागूमयोभागे रक्तपित्ते हृद्वाहे च ॥

पयो यवागूद्वायोमासपित्तहृद्वाहयो ।
तस्मिन्मिति फलपिप्पलीसिद्धे पयसि सिद्धा य-
वागूम ॥

तस्य वा पयस क्षातस्य सन्तानिका-
ञ्जलिं पित्ते प्रक्षुपिते उरसि कण्ठे हृदये
च तनुकफोपदिग्ये ॥

तस्येति पिप्पलीसिद्धस्य पयसः । स-
न्तानिका शीतस्य क्षीरस्योपरिजालिकां तज्ज
अञ्जलिं चत्वारि पलानि । पित्ते प्रकुपिते उ-
र प्रभृतौ च तनुना कफेनोपदिग्धे समन्ता-
क्षिते ॥

तज्ज वा दधि दध्युत्तर वा कफ-
च्छर्दिप्रसेकतमर्केषु । तस्माद्वा पयसो न-
वनीतमुत्पन्न फलादिपट्ककायसिद्ध रुफा
भिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥

तज्ज क्षीरज दध्युत्तर सर एव क-
फच्छर्द्यादिषु । यस्य कफेनाभिभूतोऽप्रयश्च शु-
ष्यच्छरीरस्तथो तस्मात् फलपिप्पलीश्रुतात् क्षी-
रान् प्रमाथितात् जात नवनीतमनन्तरोक्तमद-
नफलादिपट्ककस्य कायेन सिद्धम् ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वारग्वधादिद्रव्या-
णां घोण्टानिम्बवाणवर्जानां ससोमवल्कप-
ञ्चकोरकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधित
लेहमुपयुज्जीत ॥

अथवा कफाभिभूताप्रशुष्यहेर्हरारग्व-
दिषाण्ड्रव्याणां ससोमवल्कपञ्चकोरकानामन्य-
तमस्य दोषाद्यपेक्षया निर्यूहेण कायेन फ-
लपिप्पलीचूर्णमिश्रेण साधित लेहमुपयुज्जीत ।
घोण्टाया भूनिम्बस्य वाणस्य चारम्बवादि-
तो निष्कृष्य प्रतिपेध । घोण्टा गोपघो-
ण्ट । भूनिम्बः किरातलिक । वाणः स-
हचरः ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाश-

तादाकुस्तुम्बुकुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुवकाग-
रुगुल्युल्लाङ्गश्रीवेष्टकपरिपेलवर्मासंश्लेष-
स्यौण्यैरुसुरसारवेतपूत्यशोरुरोहिणीनां द्वा
विंशतेरन्यतमस्य कपायेण साधितामुत्का-
रिकां मोदक वा भक्षयेत् ॥

अथवा क्षये विषये रेणुकादीनां द्वा-
विंशतेरन्यतमस्य कपायेण दोषाद्यपेक्षया फ-
लपिप्पलीचूर्णोत्कारिका मोदक वा भक्ष-
येत् । वरकारिका स्विन्नपिष्टविण्डी । रेणुका
हरेणु । क्षताह्वा शतपुष्पा । कुस्तुम्बुरु धा-
न्यकफलम् । शैलेय शिलापुष्पं शुक्रपुच्छं शु-
क्रग्रहं सौण्यै तैलपातकम् । पूती करञ्ज ।
अशोक प्रसिद्ध । रोहिणी कटुका । श्री-
वेष्टको वायसको दधिद्रव्यावञ्च शब्दित ॥

फलपिप्पलीस्वरसकपायपरिपतिर्वा ति-
लशालितण्डुलपिष्टैस्तत्कपायोपसृष्टै सुरसा-
दिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शङ्कुलीरपूषा
नन्यान् वा भक्ष्यान् साधयित्वा भक्षयेत् ॥

अथवा तिलानां शालितण्डुलानां च पि-
ष्टैश्चूर्णैः फलपिप्पलीकपायपरिपति तत्स्वरस-
परिपतिश्च फलपिप्पलीकपायेणैव संसृष्टै सु-
रसादिगणस्यान्यतमद्रव्यकपायेणोपसृष्टै श-
ङ्कुल्यादीन् साधयित्वा चमनार्थं भक्षयेत् ।
कपायपरिपति कपायभावितरेनेकश ॥

फलपिप्पलीनां वा भट्ठातकविभिश्चु-
त स्वरसमादूर्वाभिनेपात् पक्त्वा लेहयेत् ।

अन्नपानेषु वा त लेहमवचारयेत् । तत्क
पायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥

अथवा रसायनोक्तभक्षावगणविधि-
ना परिश्रुत फलपिप्पलीनां स्वरस दर्वीले
प यावत् रावत् पक्वा लेहयेत् । अथ
वा त लेहमन्नपानेषु योजयेत् । कपायैर्मदन-
फलपिप्पलीकपायैरन्नपानानि कल्पयेत् ॥

फलमज्जकाय वा वत्सकादिमतिवाप
निम्नरूपिकान्यतरकपायोपसर्जन संतर्पणो-
त्थसर्वश्लेष्मन्याधिहरम् ॥

फलमज्जकाय फलपिप्पलीकाय व-
त्सकादिकल्कयुक्त निम्बस्य रूपिकाया वा क्वा
येन संयुक्तं सर्वान् सतर्पणोत्थान् श्लेष्म-
न्याधीन् हन्ति । रूपिका अर्कः । सतर्प-
णोत्थविशेषणमाविश्यप्रदर्शनार्थम् ॥

फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्गृहणे
कविशतिकृत्वः सुभाषितानां कुसुमरजःस-
हशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं वृ-
हत्सायाह्ने तद्वाग्निमुपित प्रभाति पुनरवचूर्णं
तमुद्घृत्य हरिद्राकुसराक्षीरयवागूनामन्यतम
सैन्धवगुडफाणितोपेतमाकण्ठ पतिवानुपाजे-
धेद् । सुकुमार समुचितसुरभिर्गन्धसप-
दुक्तिकटुकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा हि सु-
खेन छर्दयति ॥

अथवा फलादिप्रधानगुट्ककायभावि-
ताना फलपिप्पलीना चूर्णान् सरसि स्थित
सरोरुहं पद्मादि सायाह्नेऽवचूर्णयेत् तन् स-

रसीरुहं रात्रिमुपित प्रभाति पुनरवचूर्णित स-
रस उद्घृत्य सकुमारः भेषजद्वेषी च पुरुषो
जिघ्रतु वा तथा हि मुखेन छर्दयति । किं-
भूत आह । हरिद्रादीनामन्यतम सैन्धवा-
द्युपेतमाकण्ठ पतिवान् । समुचित अश्व-
स्तः सुरभिर्गन्धसपद्यस्य । कुसुमरजः पुष्प-
रागः । भेषजद्वेषी यो नर भेषज द्वेष्टि ।

एतेन सर्वमाल्पगन्धप्रावरणपटा व्या-
ख्याताः एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पा-
णि शलाट्टानि च कल्पयेत् । इति फल-
विधानमुक्तम् ॥

एतेन पिप्पलीचूर्णभावनाविधिना सर्वेषां
मात्याद्यो व्याख्याता । सरसीरुहवत्सर्वाणि
कुसुमानि सर्वाणि गन्धद्रव्याणि प्रावरणपटाश्च
चूर्णाधिवासितानि वमने योऽयानीत्यर्थः ।
यदा तु मदनफलानि कालाद्ययोगेन न ल-
भ्यन्ते तदा तेन मदनफलपिप्पलीविधानेन
सर्वथा मदनफलवत् मदनपुष्पादि इति मद-
नस्य विधानमुक्तम् ॥

एव च जीमूतादीनपि कल्पयेत् ।
विशेषतस्तु ज्वरभारसंहिन्मादिषु जीमूतरुम् ॥

जीमून् देवदाळी । आदिग्रहणेनैव
संप्राप्तानां वमनयोग्यानामन्येण ग्रहणम् । जी-
मूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रो-
क्तास्तुविषहा वेणी देवताळी च ताडका ॥

तत्र पुष्पेषु क्षीरम् । फलेषु क्षी-
रपेयम् । लोमशेषु सन्तानिकाम् । नि-

रसाधितमुरस्थिते कफे पीनसे स्वरसादे वा
वमनार्थी पिबेत् । जीर्णे वा समुद्धृतबी-
जे क्षीरं प्रक्षिपेत् । तत्र जातं दधि श्ले-
ष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥

पुष्पादिष्विह्वाको पुष्पफलम्बोमशनिर्लो-
महरितपाण्डुत्वावस्थामु मुरान्ना प्रयोगाः
क्षीरक्षीरपेयासन्तानिकादधिदध्युत्तरक्षीरसुरा इ-
ति जीमूतवत् । यत्र तु पीनसम्बरसादयोरपि
कफो वर्तते तत्रैक्ष्वाकुफलस्वरस त्रिगुणेन क्षी-
रेण पानयोग्यं साधितं पिबेत् । श्लेष्मजेषु
कासादिषु बीजरहितैक्ष्वाकुफलान्तस्थितक्षीर-
जातं दधि ॥

इक्ष्वाकुबीजानि वा छागक्षीरभावि-
तानि विपगुल्मोदरगरगण्डग्रन्थ्युदश्लीपदे-
षु इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना कुष्ठविप-
पाण्ड्वामयेषु । तद्विपकं वा तक्रं समधुसै-
न्धवम् । तदेव वा मध्यं सगुडपल-
लं भक्षयेत् ।

इक्ष्वाकुभवानि बीजानि छागक्षीरभावि-
तानि विषादिषु पिबेत् । अर्जुनं नोरुक् प्र-
मथ्यकल्लधिकं मासम् । कुष्ठविपपाण्ड्वामयेषु
इक्ष्वाकुफलानां मध्यं मज्जानं मस्तुना पिबेत् ।
अथवा तद्विपकं तत्र समधुसैन्धवं कुष्ठादिषु
पिबेत् । तदेवैक्ष्वाकुफलजातं मध्यं सगुडप-
ललम् । पललं तिलकल्कम् ॥

इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् । तत्फ-
लस्वरसभावितैर्वा समधुभिर्मध्यं श्लेष्मज्व-

रकासकण्ठरोगारोचकेषु । इक्ष्वाकुफलं वा
मासरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ।

श्लेष्मजेषु ज्वरादिष्विह्वाकुफलतैलं वा ।
फलस्वरसभावितानां सक्तूनां वा मन्थम् । हु-
बोधम् । प्रसक्तं अनुपको ज्वरः ॥

विल्वमूलद्विप्रस्थकायेन वा तुम्बी-
बीजानि काथयेत् ततस्तस्मिन् त्रिभागेन
घृतम् । घृतसमानं च पिष्ट्वा तुम्बीबीजा-
नि । तदर्धांशानि च प्रत्येकं जीमूतमहा-
जालिनवित्सरकृतवेधनानि । काथतुल्य-
मावपेत् त्रिरुद्वारम् । पुनरधिश्चित्य लेह-
साधयेत्तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत् ॥

विल्वमूलकाथस्य चतुष्पट्टीपलानि तै-
स्तुम्बीबीजानां चत्वारि पलानि काथयेत् ।
कथितशेषं षोडशपलानि । तस्मिन्निति का-
थे । त्रिभागं पञ्चपलान्यष्टमापकाधिकक-
र्षाधिकानि । जीमूतो देवदाळी । महा-
जालिनी घण्टोली । कृतवेधनं द्वितीया को-
शातकी । अधिश्रयणं पाकाय चतुष्टयमारो-
हणम् । प्रमथ्यामध्यदोषामभिक्रियतीसारे ग-
न्धिकाजलदादिकाथयोरारया ॥

अयमेव च कल्पः काष्मर्यादिषु च-
तुर्षु महापञ्चमूलाङ्गेषु पृथक् पृथक् वे-
दितव्यः ।

अयमेवैक्ष्वाकुकल्पो महापञ्चमूलाङ्गेषु
चतुर्षु काष्मर्यादिषु काष्मर्यतत्कारिपाटली-
डण्डकेषु । काष्मर्यं प्रसिद्धम् ।

अग्निमथ । दुण्डुको मयूरजट्फ । इती-
ह्वायुकल्प ॥

धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरका-
रकफसञ्चयोत्परोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्ले-
ष्माशयस्थे वातश्लेष्मणि च कण्ठाश्रये प्र-
चल्य । जीवनीयान्यतमचूर्णसयुक्तान् स-
मधुशर्करांस्वत्करापर्यल्लहान् पिचोपसर्जने श्ले-
ष्मणि विदध्यात् ॥

धामार्गवो गरादिषु विशेषेण । द्वि-
कोशातकीति पूर्वं यदुक्तं तत्र एषा गरा-
जालिन्ध्याग्यान्या धामार्गवश्लेष्मोन्मथे ।
कफस्य सञ्चय यथोक्तः । सुनोषम् । पि-
चोपसर्जने श्लेष्मणि पित्तप्रधाने कफपित्ते ।
तत्कपायैर्धामार्गवकाथैर्लहान् पूर्वं एव त्रिपये-
कल्पयेत् । किम्भूतान् जीवनीयानामन्यत-
मस्य चूर्णेन समयुक्तान् समधुशर्कराश्च ॥

सुमनःसौमनस्यायनीहृदिग्राचोरकहैम-
वतीमहासहाक्षुद्रमहादृथीविन्ध्वीपुनर्नरका-
समर्दान्यतमकपायेण वा धामार्गवफलमेक-
द्वे वा मनोविकारेषु ॥

सुमनःप्रभृतीनामन्यतमस्य वा कपाये-
ण समधुशर्कराम् लेहान् पूर्वं एव त्रिपये-
कल्पयेत् । सौमनस्यायनी जातिपात्रिका ।
हैमवती काञ्चनी । महासहा मायपर्णी ।
क्षुद्रसहा मुद्रपर्णी । वृश्चाव पुनर्नवाभेदः ।
विन्ध्वी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा ।
मनोविकारेषु मदादिप्पेव धामार्गवफलं द्वे वा
धामार्गवफले इति धामार्गवकल्पः ॥

कृतवेधनमत्यर्थरुदुतीक्ष्णोष्ण सुतरां
गरोदरगुल्मप्लीहपाण्डुरोगभयघ्नुषु कल्पयत् ॥

कृतवेधनमत्यर्थं कट्वादिगुणत्वान् गु-
ल्मोदरादिषु सुतरां कल्पयेत् । कृतवेधन-
द्वितीया कोशातकी । कोशातकी कृतच्छि-
द्रा जालिनी कृतवेधनी । श्वेत्ता मुक्तिष्ठा
कण्टोली मृदङ्गफलिता मता ॥

कुटचफल पुनः सुकुमारेपूल्यणास-
पित्तत्रफेषु वातशोणितविसर्पञ्जरुष्टादिषु च
योजयेत् । कुटचफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताह-
माशयित्वा जीवकरूपायेण पिबेत् । फल्गुनी
मृतकेष्वाद्जीवन्तीमूलान्यतमकपायेण वा
सर्पपमधूकलवणान्यतमाम्भसा वा कुटच-
फलचूर्णं कुसरया वा वमनाय कल्पयेदिति ।
भवति चान्न ॥

कुटचफलमित्रयवम् । सुकुमारेपूल्य-
णाद्यादिषु च पुरुषेषु तथा वातशोणितादिषु
रोगेषु च प्रयोजयेत् । सुनोषम् । जीव-
क प्रसिद्धः । फल्गुमदनफलम् । मूलश-
लेन जत्रिन्याः सवन्धः । सर्वपादीना-
मन्यतमेन समयुक्तमम्भसथोकम् । तेन सह
वा कृमरा वेषा गतातुगतिका ॥

वमनानां दिगित्येषां सुतरामुपयोगिनाम् ।
बीजेनानेन मतिमानन्यानापि च कल्पयेदिति ॥

इति कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरौक्तप्रकारेण वमनानां वमनद्र-
व्याणामेषां दिक् कल्पनामार्गो प्रदर्शितः ।

किंभूतानामाह । सुतरानुपयोगिनाम् । य-
थोक्तेन धर्मेण युक्त्यान्यानपि वमनार्त्न क-
ल्पयेन्मतिमान् प्राज्ञ । अप्राप्तस्तु शास्त्रा-
नुसारेण कृदितुमशक्यत्वात् केवल न्यापदा
योजयतीति ॥

इतीन्द्रियरचितायामष्टादशप्रह्व्याग्याया
कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

कव्यंशोधनमुक्त्वा अथ शोधनकल्पना
प्राप्याय धारयते ।

अथातो विरचनरूप व्याख्यास्या-
मः । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विरचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत् ।
मृग्यु तिलरक्त । क्षीरेषु म्लुही । फलेषु
हरीतरी प्रधानानि । त्रितयाया म्लुहि द्वि-

धात्माशुफलत्वेन सुविषयत्वेन माधुर्यागित्वेन
च । सुगोधम । कल्पनाविशेषा सयोगस-
स्कारान्विता । दृढरुण त्रिष्टुम्भ त्रिष्टु-
च्छन्दवान्यम् । उभयोस्तावपि ॥

इतरदपि तस्मात् गुणै किञ्चिद्न
तीक्ष्ण कण्ठहृदयकर्षण मूर्छामोहकृदाशु
दोषहरत्वात् बहुदोषहरेणक्षमदूरकोष्ठेषु मम-
स्त इयामाशब्दवाच्य च ॥

इतररूपयावम् । तस्मादित्येवम् ।
गुणै रस्तादिभि । मूर्छां प्रलयः । समा-
दोऽशुष्टवत्त्वम् । तद्वच्चयाव त्रिष्टुम्भ इत्य-
माशब्दवाच्यम् । उभयान्तावपि ॥

अथ तपोमूलमतिरिचयितुं गम्य-
तुगत शरङ्गमाहरेत् । तनस्त्वचं शरी-
त्वा सम्यक् सुगुप्त स्थापयेत् ॥

गुणोद्देश्योरपि अतिरिचयितुं गम्य-
तुगत शरङ्गमाहरेत् । तनस्त्वचं शरी-
त्वा सम्यक् सुगुप्त स्थापयेत् ॥
पञ्च गाढ मूत्रो बहुप्रविष्ट मर्माशुष्य ।
तन इति मूलात् ममरुह सुप्त इत्य-
प्यत्र याव प्रयोगात्तन् ॥

वा दोषाद्यपेक्षया वातामयेषु पिबेद्विरेचयोग्येषु । क्षीरादिमुक्त चूर्ण पिबेत्तोष्येषु दोषाद्यपेक्षया सर्वथा वा सशर्करम् । फफूण्यापि मूत्रादीनामन्यतमेन सयेया वा व्योषचूर्णानुबिद्धम् ॥

पथिरेव च द्रव्यपेयास्त घृतशर्करा द्राक्षेक्षुरसतुकाक्षीरामधुराणि मातुलुङ्गादि मामलककोलकरमर्दकपित्थरसतक्राम्लानि सैन्धवलणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेशवारपरिपूरितानि सहकाररसत्रिजातनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगुलिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्पुष्पकल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

पथिरेव । विरेचनद्रव्यैश्चिष्टचूर्णगुण्ठी सैन्धवादिभिर्मयादाय लेहानि कल्पयेत् । यस्तमाधुर्यं घृतादिभिरेव । अम्लस्थ मातुलुङ्गादिभिरेव । लावण्य सैन्धवेन । तैक्ष्ण्यकार्यकरण व्योषेण । विविधवेशवारैर्मसगन्धकृतैरपरिपूरण सभवान्मोदकादीनां विशेषणम् । सहकारादि सवेपा विशेषणम् । महकारादिना सर्वत्र सुरभीकरणम् । गतानुगतिका ॥

त्रिष्टुल्लरूपपायेण साधित ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसपुक्तो लेहो हृद्य विरेचनम् । अजगन्मातुकाक्षीरीविदारीशर्करानिष्टम् ॥ चूर्णेन मधुसर्पिर्भ्यां लब्ध्वा साधु विरिच्यते सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडित ॥

त्रिष्टुल्लेहः सर्वोद्य । अजगन्धादिना चूर्णलेहः लब्ध्वा सन्निपातज्वरादिपीडित

त माधु विरिच्यते ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिष्टुतया द्विपाकत्वेक्षुगण्डिकम् । एरीकृत्य च तस्मिन् पुटपाकेन भक्षयेत् ॥

इक्षुगन्धस्य दर्पिपादितस्यान्तस्त्रिष्टुद-
लितस्य पुन मयोचितस्य पुटपाकेन ह्येदन
भिक्षस्य च भक्षणम् ॥

त्वग्गोलाभ्यां समा नीलि तैस्त्रिष्टुत्तंश शर्करा ।
चूर्ण फलरसर्षादिसरतुभिस्तर्पण पिबेत् ॥
गतपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वपानलेषु च ।
नरेषु मुटुपात्रेषु निरपाय विरेचनम् ॥

त्वग्गोलाभ्यां समाभ्यामेको भाग द्वि-
तीयो नील्यान्निभि समा त्रिष्टुत् सर्वसमा
शर्करा पतञ्चूर्ण द्राक्षादिफलरसान्नि वात-
पित्तकफाधेषु तर्पण पिबेत् । एतद्यात्पान-
नलादिगुणेषु नरेषु निरपायमनुपन्न विरेचनम् ।
तर्पणशक्तेन सक्तूनां बहुत्व प्रतिपादितम् ।
पतत् पृथग्दोषक्षम ससर्गसन्निपातयोश्च स-
योगभेदेन योग्यम् ॥

त्रिष्टुल्लतण्डुलवरापावशूकरुणास्त्रिष्टुत् ।
सर्वतोऽर्जेन तर्ज्जित मध्वाज्येन गुञ्जेन वा ॥
गुल्म श्लीहोदर कास हलीमकरोचकम् ।
रुफवातकृताश्चान्धान् परिमार्ष्टि गदान् वहन्

विष्टुल्लतण्डुलादीनां समामिश्रितानाम-
धेन विष्टुत् गुडयोगे जलेन लेहः । एतच्चूर्णं
गुल्मादीनिन्याश्च रुफवातकृतान् वहन् गदान्
परिमार्ष्टि नाशयति ॥

विलङ्घपिप्पलीमूलत्रिकलाधान्यचित्रकान् ।
 मरिचेन्द्रपवाजार्जीपिप्पलीहस्तिपिप्पली ॥
 दीप्यक पञ्चलवण चूर्णित कार्ष्णिक पृथक् ।
 तिलतैलविट्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥
 धात्रीफलरसमस्यास्त्रीन् गुळार्धतुलान्वितान्
 पत्न्या मृदाग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्तण ॥
 कुष्ठार्शः कामिलागुल्ममेहादरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगाश्च हन्ति पुसवनञ्च स ॥
 गुळः कल्याणको नाम सर्वर्तुषु च योगिकः ।
 व्योपत्रिजातकाम्भोटकृमित्रामलकैस्त्रिभु ॥
 सर्वं समा समसिता शौद्रेण गुळिका कृता
 मूत्रकृच्छ्रञ्च उदिकासत्रोपभ्रमक्षय ॥
 तापे पाण्डुरामयेऽल्पेऽथौ शस्ता सर्वविषेषु च
 त्रिहता कौटच रीज पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
 शौद्रद्राक्षारसोपेत वर्पामले विरेचनम् ।
 त्रिहृद्दुरालभास्तुलाशर्करोदीन्यचन्दनम् ॥
 द्राक्षाभ्युना सयज्याहसातल जलदात्यये ।
 त्रिहता चित्रक पाठामजार्जी सरल वचाम् ॥
 स्वर्णक्षीरी च हेमन्ते चूर्णगुण्याभ्युना पित्रे ।
 त्रिहता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥
 त्रिहृत्त्रायन्ति हृषुपासातलारुडरोहिणी ।
 स्वर्णक्षीरी च सचूर्ण गोमूत्रे भाजयेत्तयहम् ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धाना मलदोषहृत् ।

विटङ्गादिना कल्याणकनामा गुडो व
 टकः । सुगोवम । त्रिहृत्त्रायन्त्यादिकं सर्वं
 पु । एतच्च स्निग्धानामेव विरेचनम् ॥
 मलदोषा दुष्टमातादिविकाराः ॥

वर्तते विना । कश्चित् सर्वत्र च नैव ॥ * ३३ ॥ इति विद्वत्परा ॥
 यः सोऽपि वाचं भवत्येवमिह ॥ ३३ ॥ इति वा
 यमा-विद्वत्परा, वदितम् ॥

प्रियं हरीं तु मनसा मनोऽपि शोचते न ॥
 वाचं च वाचं नैव नृप मुनयस्तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥

एषां प्रियं हरीं शब्दैः तदा तदा ॥
 वाचं मुनिभिः । त्रिभिः शब्दैः तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥

प्रियं हरीं तु मनसा मनोऽपि शोचते न ॥
 वाचं च वाचं नैव नृप मुनयस्तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥

एषां प्रियं हरीं शब्दैः तदा तदा ॥
 वाचं मुनिभिः । त्रिभिः शब्दैः तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥

प्रियं हरीं तु मनसा मनोऽपि शोचते न ॥
 वाचं च वाचं नैव नृप मुनयस्तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः यो ह्युच्यते तदा तदा ॥

एषां प्रियं हरीं शब्दैः तदा तदा ॥
 वाचं मुनिभिः । त्रिभिः शब्दैः तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥

यस्यैवमादिष्टं वाचं त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥
 आमुं च तदा तदा तदा तदा तदा ॥

एषां प्रियं हरीं शब्दैः तदा तदा ॥
 वाचं मुनिभिः । त्रिभिः शब्दैः तदा ॥
 त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः
 तदा तदा ॥ त्रिभिः शब्दैः तदा तदा ॥

मृष्टावागमुपागुप्यन्तान्निर्णयसिद्धात्
 आमुनात्मनो न तद्वत् पित्रेतात् तपोदकम् ॥

मृष्टावादिना मन्त्रेण तद्वत् तपोद

चतुरङ्गुलमज्ञो वा कपाय पाययेद्धिमम् ।
दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसै पृथक् ॥
सौवीरकेण वा युक्त कल्केन त्रैवृतेन वा ।

चतुरङ्गुलमज्जकपाय हिम शीनीभू-
त दधिमण्डादीनामन्यतमेन युक्त त्रिवृत्कल्के
न युक्त वा पाययेत् ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियात् घृतम् ॥
मज्जकल्केन धात्रीणा रसे तत्साधित पिबेत् ।

चतुरङ्गुलसिद्धात् क्षीरात् प्रमथिता
घृत घृतमुदियात् तत् घृत चतुरङ्गुलम-
ज्जाकल्केन सहामलकरसेन साधित पिबेत् ॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
पायसाधितसर्पि कल्के श्यामादिभि पिबेत् ॥

तदेव चतुरङ्गुलसिद्धभीरज घृत द-
शमूलान्यतमकपाये श्यामादिभिरविरचनद्र-
व्यकल्के सह साधित पिबेत् ॥

दन्तीरुपाये तन्मज्ञो गुल जीर्णं च निक्षिपेत्
तमरिष्ट स्थित मास पाययेत् पक्षमेव वा ॥

द त्या कपाये चतुरङ्गुलमज्जान जी-
र्णगुड च निक्षिपेत् । त मास पक्षस्थित वा-
रिष्ट पिबेत् । इति चतुरङ्गुलकल्पः ॥

त्वच तिल्वकमूलस्य त्यक्ताभ्यन्तरवल्कलम् ।
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्त
लोध्रस्यैव कपायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।

कपाये दशमूलस्य तं भागं भावित पुन ॥
शुष्कचूर्णं पुन कृत्वा तत् पाणितलं पिबेत् ।
मस्तूमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभि ॥

त्वचमित्यादिना तिल्वकम्योन्यते । लो-
ध्र शावरकस्तिवस्तिवकस्तिवकस्तथा ।
रविट्ट काण्डहीनश्च भिल्लीगन्धरपादप । अ-
भ्यन्तरवल्कल, अन्तर्भागस्त्यक्तो यया त्व-
चा ता त्वच चूर्णयित्वा तस्य चूर्णस्य त्रीन्
भागान् कुर्यात् ततो द्वौ भागौ लोध्र-
कायेन स्नावयेत् । तेन शिष्टस्त्वृतीयो भागो
भाज्यः । स एव पुनर्दशमूलकपायेण भाज्यः
तत् शुष्कचूर्णं कृत्वा तत्तच्चूर्णात् पाणितल क-
र्षं मस्तवादीनामन्यतमेन पिबेत् । कोलैर्धैरै-
र्मृदितमम्बु तथोक्तम् । तद्व्याघ्रीफलाम्बु ॥

मेपशृङ्ग्यभयाकृष्णाचिन्नै कथिते जले ।
मरुजा सुनुयात्तच्च जात सौवीरक यदा ॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्क पिबेत्तदा ।

मरुजाभिर्मेपशृङ्ग्यादिकथितजलाम्बुता -
भिः सौवीरक कुर्यात् । मरुजा यवा । त-
त् सौवीरक यदाजात भवेत् । तदा तस्या-
ञ्जलिना पलचतुष्टयेन लोध्रकल्क सामान्ये-
नाक्षमात् पिबेत् ॥

सुरां लोध्रकपायेण जाता पक्षस्थिता पिबेत् ।
तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करा ॥
सघृत साधितो लेहः स च श्रेष्ठ विरेचनम् ।

मरुजाना यवाना सुराविधानेन पक्षजाता
सुरा पिबेत् तिल्वककपायकल्केन सह लेहः सु-
बोधः । इति तिल्वककल्पः ॥

सप्तलायास्तथा मूल ते तु तीक्ष्णविक्रापिणी॥
श्लेष्माभयोदरगरभ्यध्वादिषु कल्पयेत् ।

शङ्खिन्याः फल विरेचनाय भास्यम् ।
तच्च निस्तुषीकृतम् । सप्तलायास्तु तस्याविषमेव
मूलम् । ते च सप्तला शङ्खिन्यौ तीक्ष्णत्वगु-
णयुक्ते विक्रापिण्यौ च । अत एव श्लेष्मा
भयादिषु कल्पयेत् । तर्हि क्षिप्रकारी ।
विक्रापी विकपन् धातुन सन्धिग्रन्थान् वि-
मुञ्चति । यवतिष्ठा शङ्खिनी च दृढपादा
विसर्पिणी । नाडुली व्याधपीडा च तेज-
मीला यशस्वी । सातला सप्तला सारी वि-
डुला विमलाऽमला । घटुकेना चर्मकपा के-
नादीना मरालिका ॥

अक्षमात्र तयोः पिण्ड मदिरालवणान्वितम् ॥
हृद्रोगे वातकफजे तद्गुल्मेऽपि योजयेत्
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापर
हरीतकीकपायेण तत्तैल पीडित पिबेत्
अतसीसर्पैरण्डकरञ्जेष्वप्यय विधि ॥

अक्षमात्रमित्यादि सुगोधम् । तिला-
ना भाग एकस्तत्समाभ्या शङ्खिनीचूर्णभा-
गाभ्या सहवपीडयेत् । तत्तैल हरीतकीकायेन
पिबेत् । तिलवत् भागकल्पनयाऽनभ्यादीनामपि
प्रथक् पीडिताना तैलस्य हरीतकीकपायेण पा-
नविधि । इति सप्तलाशङ्खिन्योः कल्पः ॥

दन्तिदन्तस्थिरस्थूल मूल दन्तीद्रवन्तिजम् ।
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विक्रापि च
गुरुफोपिवातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्सौद्रपिप्पलीलिप्त स्वेदयेन्मृत्कुशान्तेर ॥
शोपयेच्चातपेऽन्यका इतो हस्य विक्रापिताम्

दन्तीद्रवन्तिज मूल दन्तिदन्तवत् करि-
न्तवत् स्थिर स्थूल चाताम्रश्याव तीक्ष्णत्वादि-
गुण भवति । सुगोधम् । दन्ती ग्रीवा निडुम्भा
स्यादुपाचिन्ना सुमूलक । तथोदुम्बरपर्णी च वि-
शल्या च गुणप्रिया । द्रवन्ती शम्बरी चि-
न्ना न्यग्रोवा मूषिनाहया । प्रत्यक्षेणी वि-
पारण्डापुसश्रेण्यासुपर्णिका । तदन्तीद्रवन्त्या-
मूल माक्षिकपिप्पलीभ्या लिप्त कुशादिभि प-
श्चाच्च मृदा वेष्टयित्वा पुटपाकवत् स्वेदयेत् ।
खिन्न चातपे शोपयेत् । यस्मात्तस्य विक्रापि-
ता धातुकपणस्वरूपरमग्न्यर्कौ नाशयत, ॥

तत् पिबेन्मस्तुमदिरातकपीलुरसासवै ।
अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी भ्रमेही जठरी गरी ॥
गोमृगाजरसैः पाण्डु रुमिकोष्ठी भगन्तरी ।

तन्मूल मस्त्वादिभिरभिष्यण्णतनुत्वादि
मान् पिबेत् । अभिष्यण्णान्त छिन्ना त-
नुर्यस्य स तथोक्त । तदेव मूल पाण्ड्वा-
दियुक्त गोमासरसादिना पिबेत् ॥

सिद्ध तत् कायकलकाभ्या दशमूलरसेन च ।
विसर्पविद्रध्यलजीरुक्ष्यादाहान् जयेत् घृतम् ॥
तैल तु गुल्ममेहाशौविबन्धकफमारुतान् ।
महास्नेहः शकृच्छुल्लवातसङ्गानिलव्यथा ॥

तदिति दन्त्या द्रवन्त्याश्च मूलस्य प-
रिग्रह दशमूलस्य कायन च
तथा यन् घृत सिद्ध

दीन् जयेत् । अलजी प्रमेदोष्ण पित्ता ।
फक्ष्या नाम प्रनधिरुतरे वक्ष्यते । अनेनै-
व विधिना तैल एक गुल्मानेन जयेत् ।
अनेनैव विधिना महारोह स्नेहचतुष्टय प-
क्क शकृत्सङ्गादीन् जयेत् ॥

दन्त्या रसेऽजमृष्याश्च गुल्मार्द्रघृतान्वित ।
लेह सिद्धो विरेकार्थे दाहसतापपेहनुत् ॥
वाततर्पणे ज्वरे पौष्टे स्यात्स एवाजगन्धया ।

दन्त्या मूलान्य परिग्रह । दन्तीष्ट
क्षयो एषे गुल्मादिव दद्या लेह सिद्धा
विरेकार्थे दाहादितुष भवति । न एव दन्ती-
लेहोऽनगन्धया सयुक्ता वाततर्पणे पौष्टे च ज्व-
रे स्यात् सिद्ध इति सवध्यत ॥

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्वात्रीरसे तत ॥
तीनशान् फाणितात्तद्वै च मृष्टस्त्रैले घृतेऽथवा
श्यामादिकलरुक्तोऽप्य लेह सिद्ध विरेचनम्
पथ्याङ्गदशमूलानां तद्वलेष्टा पृथग्सै ।

धान्या आमलकरस रसे सिद्धचूर्ण-
पदन्तीद्रवन्तीमूलयोस्तीनशान् समाक्षयो भा-
गाः द्वौ भागौ फाणितस्य शुद्रगुहस्येत्येक-
त पञ्चन दोषाद्यपेक्षया तैलेन वा घृते-
न वा मृष्टमुभयथापि श्यामादिगणकलकेन स
योग्य लेहो विरेचन सिद्ध । धात्रीफलरस-
वचनेनैवप्रकारेण प्रयक् हरीतस्यादीनामपि र-
सैर्लेहा भवन्ति ॥

तयोर्विलसम चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ॥
विबद्धविशि वातोत्पे गुल्मे चाम्लघुत हितम् ।

मुद्रादेसिद्धैस्तन्मूलैर्पूर्वादाश्च प्रकल्पयेत् ॥

तयोर्दन्तीद्रवन्तीमूलयोः रसौ समेन वि-
बलवणेन युक्त पञ्चाश तन्मूलकायेनैव भा-
वितमम्लै काश्चिकमगारिभिर्बुधै विवविष-
न्धे वानगुन्धे च हितम् । मुद्रादिगिद्धैरि-
ति सुगोघम् । एकेनादिमहणेन चान्यानां प्र-
दणम् । द्वितीयेनात्र प्रकरणम् ॥

दन्तीद्रवन्तीपरिचस्पर्णधूरीयरापरम् ।
सशुष्क्यभिरुपृथ्वीन् चूर्णित सप्त वासरान् ॥
मूतभाषितमाज्येन पिनेजीर्णे च तर्पणम् ।
सर्पदा सर्वरोगेषु बाल वृद्धे च तद्वितम् ॥
दुर्धृक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्रीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु राते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥

दन्त्यादिक चूर्णित सप्तरात्र च ये-
न केनचिन्मूत्रेण भाषित घृतन पिबेत् ।
तस्मिन् जीर्णे तर्पणं सक्तुमण्ड पिबेत् ।
एतच्च सर्वबाल सर्वरोगेषु बालवृद्धयोश्च दु-
र्धृक्ताजीर्णादिषु च गण्डमालादिके च शस्यते ॥

गुल्मस्याष्टपले पथ्याविंशति स्यात् पल पलम्
दन्तीचित्रकयो कर्षो पिप्पलीनिवृतोर्दश ॥
प्रकल्प्य मोदकानेरु दशमे दशमेऽहनि ।
उष्णाम्भोऽनुपिनन् सादेचान् सर्वान् विधि-

(नामुना

एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणा ।
विशेषाद्ग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठाशसा हिताः ॥
विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिष्टतादयः ।

गुळादिकेन मोदकान् दश प्रकल्प्य दशमे दशमेऽह्न्येकमेक मोदकमुष्णान्मोऽनुपिषन् स्वादेदेव सर्वान् । संयोधम् । ण्ते नव सिवृदादयो विरेचने मुख्यतमा ॥

हरीतकीपि त्रिवृद्धिधानेनोपकरूपयेत् ॥ विशेषात् ग्रहणीशोफपाण्डुमेहोदरापहाम् । पिबेत् पथ्या ससिन्धूथविज्जोपणनागराम् ॥ मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीम् । पथ्यानागरचूर्णं वा सयुत नीलिनीफलैः ॥ गुलेन भक्षयेत्तोय कवोष्ण च पिबेदनु ।

त्रिवृत्कल्पनाभिर्हरीतकीं कल्पयेत् । या पुनः पथ्या हरीतकीं प्रष्टव्यादिनाश नक्षरूपा विशेषात् पिबेत् । विशेषणमेव हेतुता प्राप्तम् । न तु सिन्धूत्यादियुक्ता हरीतकीं मूत्रेण वा वत्सकादिनिर्यूहेण वा पिबेत् । पथ्यानागरयोश्चूर्णं नीलिनीफलचूर्णेन युक्त गुलेन सह भक्षयेत् पश्चात् कोष्ण तोय पिबेत् ॥

पथ्यात्रिवृद्ध्यां गुळिका कार्षीद्राक्षारसाशुता मापप्रमाणास्तां शुष्का लिङ्गाद्यक्ष्मी घृतद्रुता पथ्यात्रिवृत्पट्टणाम्बु सर्वतैष्ट विरेचनम् ।

हरीतकीत्रिवृत्चूर्णेन द्राक्षारसालुङ्गितेन, गुळिका रार्याः । मापप्रमाणास्ता शुष्का, प्रयोगकालेऽनुचूर्ण्य घृतेन लिङ्गाद्राज्यक्ष्मी । पथ्यादिक सर्वत्र काले विषये हितम् ॥

स्तुक्ष्मीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् कोलास्थिमात्रान् शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत्

गुल्मीदरयकृत्स्नीहशूलानाहविवन्धिनः ।

हरीतकीचूर्णेन सुधाक्षीरालुङ्गितेन दरास्थिप्रमाणा गुळिका कृत्वा शुष्काः प्रयोगकाले नवनीतयुक्ता वैद्यो लेहयेत् । इति हरीतकीकल्पः ॥

लिङ्गादेरण्डतैलेन कुष्ठ त्रिकटुकान्वितम् । सुखोदक चानुपिनेत्सुखमेतद्विरेचनम् ॥

त्रिकटुकयुक्तं कुष्ठमेरण्डतैलेन लीढं सुखोदकानुपानं सुप्तविरेचनम् । अमीषा विरेचनानां कोष्ठपरायत्तत्वेन कार्यकर्तृत्वमुच्यते ॥ अल्पस्यापि महार्थत्व प्रभूतस्याल्पकर्मताम् । कुर्यात् सस्त्रेपविश्लेषकालसस्कारयुक्तिभिः ॥

अल्पस्यापीत्यादि । अल्पस्यापि मात्रया बहुकार्यकर्तृत्वं कुर्यात् । प्रभूतस्यापि मात्रयाऽल्पकर्मता कुर्यात् । कथमेतत् कर्तुं पार्यत इत्याह । सस्त्रेपेत्यादि । अल्पमपि तद्विषयेन ससृष्ट महार्थत्वं याति । तथा प्रभूतमपि तद्विषयेन विश्लेषितमल्पकर्मता याति । कालादिभिरल्प महाकार्यकं भवति । बहु च स्वल्पकर्तृकम् । सस्कारं तद्योगेन गुणान्तरोत्पादनम् । युक्तिर्विशिष्टे क्रमादिभिर्योजनम् ॥

त्वक्केसराघ्रातरुढादिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुल्यैः ।

मद्येन तैस्तैश्च मनोऽनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥

इति कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्लानि विरेचनानि त्रगादिभिर्युक्तानि
देयानि । तैस्तैश्च ग्रन्थिमुख्य मनोनुकूलं प्रियै-
र्वस्तुभिर्युक्तानि । यतः प्रियत्वात् पथ्यादि-
योगाय जायत इति ॥

इतीन्द्रविरोचितायमष्टाङ्गसमूहः व्याख्याया
कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वमनविरेचनानां कल्पनमुक्त्वा तेषामे-
वासात्म्ययोगेन या व्यापदस्तासां सिद्धिं प्रती-
कारं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिरिति ना-
माध्याय व्याख्यास्यामः । इति हस्माह-
रात्रेयादयो महर्षयः ॥

अध्यायक्रमेण उक्तं पूर्वं सूच्यते ॥

अतिक्षुधेतेनातिमृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा
दुर्बलेन हीनमात्रमतिमात्र तीक्ष्णमतिशीतम-
जीर्णे वा पीत वमनमधो गच्छति । तत्रे-
षितानवाप्तिर्दोषोत्थेऽथ ॥ पुनराशु स्ने-
हयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ।
व्यापत्कराणि च पूर्वोक्तमतिक्रमं स्मरन् प-
रिहरेत् ॥

अनिक्षुधितत्वादियुक्तेन पीत वमनम-

धो गच्छति । नैव वामयतीत्यर्थः । येनैव वा
हीनमात्रत्वादियुक्तं पीतमधो गच्छति । तत्रा-
धोगते वमन ईप्सितस्य छर्दितरोगोपशमन-
स्यानवाप्तिर्दोषोत्थेऽथ ॥ पुनर्वामयेत् । न्या-
पत्कराणि च परिहरेत् ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतोऽत्युष्णतीक्ष्ण-
लवणमतिमात्रमहृद्य वा विरेचनमन्यद्वा भेष-
जमूर्ध्वं मवर्तते । तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्ता-
धनं च । तत ऊर्ध्वमप्युत्तिष्ठति हृद्यलेहव-
टरुवर्ज्यमौषधं न तृतीयमवचारयेत् ॥

अजीर्णिनमथा बहुश्लेष्मणो विरेच-
नमूर्ध्वं प्रजति । मुत्रेण गच्छति । अतितीक्ष्ण-
मत्युष्णमतिखण्डमहृद्यमतिप्रभूतं च पीतमूर्ध्वं
गच्छति । तत्र तस्मिन्मूर्ध्वं प्रजति पूर्वोदि-
ता व्यापत् तथैव सिद्धिः पूर्वोदितमेव मा-
धनम् । पुनः स्निग्धस्य पूर्वस्यातिक्रमः स्म-
रतो व्यापत्कारणं परिहरत औषधयोजनम् ।
तत इति पुनरुक्ते विरेचन ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति मु-
त्रेण गच्छति तृतीयं विरेचनं नावचारयेत् ह-
ृद्यादिगुणमौषधं वर्जयित्वा । तथाविधं हि
तृतीयमवचारयेदित्यर्थः ॥

त्रिकाष्टस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पमल्पवीर्यं
वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागीकं वा भक्तं
बदुपैति पाशम् । तत्र समुदीर्णा दोषा य-
थाकालमनिर्दिश्यमाणा विभ्रमं कुर्वन्ति । त-
स्मिन्मार्गकोष्ठमनल्पमनन्दं चौषधं पाययेत् ॥

कूरकोष्ठत्वादियुक्तस्याल्पशक्तिः, वा व-
मनं विरेचनमप्यकृत्यैवेष्टं कार्यं भक्तवत् पा-

कमुपैति । पाकेन चौपधस्य साचिता दो-
पा अनिर्द्ध्यमाणा विभ्रम कुर्वन्ति । य-
स्मात्पक्व वमन दोषान् पच्यमान विरेचन
निर्हरेत् तु तत् पक्वमिति । त पक्वौप-
ध स्निग्धकोष्ठ कृत्वायदुर्ताक्षिण चौपध पाययेत् ॥

कपायमत्पप्रत्यग्रं रुक्षं वा भेषजम-
स्निग्धस्त्रिचनेन वा पीत शीतोपचारेण वा
स्तव्य दौषविग्रथितमयोगी भवति । तत्र
वमने भूयो वामयेत् । विरेचने स्निग्ध-
स्त्रिच पुनर्विरेचयेत् । उत्क्रिष्टभूरिदोष या
तृतीयंऽहनि । उभयोश्च सशोधनयोर्लक्षण
तैलाभ्यक्त पिण्डप्रस्तराभ्या स्वेदयेत् ॥

कपायादिगुण वा भेषजमस्निग्धादि-
केन वा पीत स्वय स्तव्यत्वात् दोषावष्ट-
ब्धत्वाद्यायोगाय सपद्यते । कपाय कपाय-
सप्रायम् । अपत्यममसपन्नम् । तत्रैवमयो-
गीभूते वमने पुनर्वामयेत् । विरेचने पुन
विरेचयेत् । उभयोरपि वमनविरेचनयोरेव
मयोगीभूतयोस्तैलाभ्यक्तस्य सूत्रोदिताभ्या पि-
ण्डप्रस्तराभ्या स्वेद विदध्यात् ॥

स्निग्धस्त्रिचस्य च वमनमकृत्वा वि-
रेचन पीतवत् सामस्य वा शृदु वा वि-
रिक्तस्याधोभागेत्यर्थगुरुस्तव्योदरता शूलो
वातमूत्रपुरीषसङ्गश्च भवति । तमप्ययोगिन
समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्याप्य जात्रलरसैश्च भोज-
पित्वा फलदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवा-
स्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्तीक्ष्णैर्वि-
रेचयेत् ॥

स्निग्धस्त्रिचस्य वमनमकृत्वा विरेच-
न उपयुक्ते सामे चौपयुक्ते मृदौपधे दोष-
युक्ते तस्य विरिक्तस्य सतोऽधोभागेऽत्यर्थ गु-
रुत्वादिक भवति । तस्मिन्प्रयोगिनि समूत्रै-
स्तीक्ष्णैरास्यापनादिका चिकित्सा । सुबोधम् ॥

कफोत्पन्नम्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य
मन्दाग्नेर्वा मृदुप्रणीतमौपध भृशमुत्क्रेश्य दो-
षान् जाड्यतन्द्रादौर्वल्याद्गसादान जनयति ।
तच्छीघ्रमुत्क्रिष्वेत् । लङ्घनेन च सधुक्षि-
ताग्निं पुनःस्निग्ध तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥

कफोत्पन्नस्वादियुक्तस्य शृदु गोधनमौ-
पध दोषानुत्क्रेश्य जाड्यतन्द्रादीन् जनयति ।
तत्र च पीतमौपधमद्गुल्यादिभिः क्षिप्रमु-
त्क्रिष्वेदुद्वमेत् । ततो लङ्घनेन सधुक्षिताग्निं
पुनः स्निग्ध तीक्ष्णादिभिः शोधयेत् ॥

सशेषान्नाय वातश्लेष्मते रुक्षाय सो-
दावर्ताय मन्दाग्ने वा शीत रुक्ष वा द-
त्तमौपध भृशमाध्मान करोति । तत्र मलस-
ङ्गात् समुन्नस्यत्युदरमन्त शूल इतिषत् पा-
श्वयोरापूर्णता शिरःपृष्ठरुजा श्वासकासौ पा-
युवस्तिनिस्तोदन भवति । तमुदावर्ताहह
राभ्यङ्गस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियानिरुप-
चरेत् ॥

सशेषान्नादिभ्यस्ते वा शोधनार्थं शीत रु-
क्ष वा इत् भृशमाध्मान करोति । तत्र च
मलसङ्गाद्वेगोरुदरे समुन्नद्धतादिक भवति ।
सशेषान्नोऽजर्णी । उदावर्त अशोनिदान उ-

क्तः । समुप्राहः सर्वतोष च । सुबोधम् ।
नितोद इव नितोद । तथाविधमुदावर्त-
रादिभिरुपपरेत् ॥

क्षामेणात्पत्रलेन मृदुकोष्ठाग्निना रुक्षेणा-
स्त्रिभ्येन वा स्त्रिभ्येन सायेन वा बलपतौष-
धुपयुक्तं सपित्तमनिलं प्रदृष्य परिकर्तिका
मापादयति । तत्र नाभिरस्तिगुदमेद् स-
दाहपरिकर्तनमनिलसद्गो विष्टम्भश्च ॥

क्षामस्वादियुक्तं यक्ष्मादिगुणान्तमौ-
षधुपयुक्तं तत् सपित्तमनिलं प्रदृष्य परि-
कर्तिका मापादयति । समन्ताच्छेन्नमित्रं ज-
हरे परिकर्ति - । सुबोधम् ॥

तं कृष्णतिलमधुकमधुयुक्तं पिच्छा
वास्तिभिरास्थापयेत् । क्षीरिष्टशृतभीरेण
वा । शीताम्बुपरिपिक्तं चैनं पयसा युक्त-
वन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकनैलेन वानुवासयेत् ।
क्षामस्य च मधुरो घृहणश्च सर्वो विधिरिष्ट ॥

तमिति परिकर्तिकावन्तं कृष्णतिला
दियुक्तैर्ब्रह्मणैः, पिच्छायातिभिरास्थापयेत् ।
यदादिभिः क्षीरिष्टैः घृतेन क्षीरेण वास्या
पयेत् । शीताम्बुपरिपिक्तं दियुक्तस्थानुवासनं च
तमण्डेन वा यष्टीमधुकनैलेन वा । सर्व-
श्च क्षामस्य मधुरगृहणादिको विधिरिष्ट ॥

सामे लङ्घनदीपनं च लघुरूक्षोष्णं
चाक्षपानम् । निरामीभूतेऽनुबन्धे न्युक्ष्मा
राम्लम् । सवति दधिसाराम्लं डाडिमं
स्वचा युक्तं भोजने पाने च प्रयुज्यते ।

सटादिभिरस च सर्पिः पिवेदुष्णाम्बुना वा
तिलट्रेवदारुकल्कम् ॥

सामे शोधनानाम्यगयोगिनि लङ्घन-
दिवम् । निरामीभूते पुनरे दोषानुबन्धे स-
ध्वादिकमाहारम् । मवातेऽतियोगिनि दध्या
दिवम् । अम्लं काञ्चिकादि । तिलवदारु-
णो कन्फेन नटादिभिरस सर्पिः विधेः ॥

शूरकोष्ठस्य बहुदोषस्याल्पमल्पगुणं मृ-
दुस्त्रिगुणं वा शोधनमवचारितमुत्कृष्टं दोषान्
न निर्हरति । अल्पाल्पं च पित्तकफमष्ट-
ष्टं परिस्राति । विष्टम्भगौरवशोकफण्ड-
पाण्डुतादिसादगुल्मशूलानि चापादयति ॥

शूरकोष्ठत्वादियुक्तस्य वात्स्यादिगुणं वा
शोधनमवचारितं दोषानुच्छेदयति निर्हरति । त-
त्रौषधं पित्तकफाभ्यां रातृष्टमल्पाल्पं कृत्वा
सद्यति । विष्टम्भादीनि चाप्यादयति ।

तं त्रिनिशपवाश्चूर्णपलाशरत्नानिर्धु-
र्ह्यधुपुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तपरिस्त्रव-
च पुनरुपस्तिग्धं तीक्ष्णं शोधयेत् । शुद्धं च
दीपनाश्चूर्णासवारिष्टादीन् योजयेत् ॥

तं परिस्रावेण त्रिनिशादीनां निर्धु-
र्ह्यधुपुक्तैरास्थापयेत् । त्रिनिशं स्व-
नं । अश्वकर्णं सालं । तैरास्थापने परि-
स्त्रव उपशान्ते पुनः किञ्चित्स्त्रिगुणं शोधयेत् ।
शुद्धं च दीपनाश्चूर्णादीन् योजयेत् ॥

पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति नि-

गृह्णाति वा । तदा प्रवाहिभास्य जा-
यते । तस्यां सदाहशूल सपिच्छ श्वेत
कृष्ण रक्त वा भृश प्रवाहिमाण कफमु
पविशति । त परिश्ववविधिनोपचरेत् ॥

पीतविरेचनौषधस्य वेगोदीरणधारणा-
भ्याम् । अस्येति पुस प्रवाहिका जायते ।
तस्या प्रवाहिकाया सदाहादिक प्रवाहमाणो
मलमनुलेपयन् कफोवोपविशति । तमेववि-
ध प्रवाहिकाग्रन्मनन्तगोक्तेनास्थापनादिना प-
रिहवाविधिनोपचरेत् ।

पीतौषधस्य भेजोद्गारादिनिरोधात् सर्वे
निग्रहाद्वातादय धुपिता हृदयमुपगृह्य ह
दग्रह घोरमावहन्ति । तत प्रधानमर्मोप
तापाद्देवनाभित्यर्थमातुर पीड्यते । मो
हहिध्माकासलालापाश्वशूलयुतो वेपथुमान्
नष्टसङ्गो दन्तान् कटकटापयत्युद्धृत्तासो जि
ह्वो खादति । त हृदयोपसरणमाहु ॥

पीतौषधस्य भेजोद्गारादिनिरोधात् सर्वे
दोषा धुपिता हृदय प्राप्य हृदमह कुर्वन्ति ।
ततश्च प्रधानमर्मो हृदयस्थोपतापाश्वानाविधा-
भिर्वेदनाभी रुजाभि पीड्यते । मोहादिमाश्च
नष्टसङ्गत्वादियुक्तो भवति । त हृदमहमाचार्या
हृदयोपसरणमित्याहु ॥

तस्मै भिषक् शीघ्रममुल्लङ्घ्यपूर्व
धान्यस्वेदेन परित्येद्य तीक्ष्णमवीर्य दद्यात् ।
यष्टीमधुरमिश्रेण तण्डुलाम्बुना वमनम् ।
फटुभिर्वा फकोत्तराय । ततो दोषशेष

पाचनीयै पाचयेद्यथादोषोच्छ्रय च वस्तीन
वितरेत् ॥

तस्मै हृदयोपसरणिने भिषगमुल्लङ्घ्य मोह-
मप्राप्नुवन्नभ्यङ्गपूर्व धान्यस्वेदेन सखेद्य तीक्ष्ण-
मवपीड कलकनस्य दद्यात् । यष्ट्यादिभिस्त-
ण्डुलाम्बुना वमनम् । ज्येष्ठाधिकाय फटुभ-
र्चमनौषधैर्वमनम् । ततोऽस्य दोषशेष पाच-
नीयौषधै पाचयेत् । पक्वदोषस्य च य ए
व दोषोऽधिकस्तदनुगुणानेव वस्तीन वितरे-
दास्वास्थ्यात् ॥

अस्तिगस्त्रिभेनाग्रतश्चारिणा वेगधा-
मदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रुक्षमौ
पथमा गत्र प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपय-
ति । तेन सर्वाङ्गप्रग्रहो भवति । तस्य
विशेषात् पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्मसु शूलमू-
र्छाभ्रमरुक्पस्तम्भो निस्तोदो भेद उद्ग्रेन
सङ्गानाशश्च स्यात् । तमभ्यज्य धान्यै
स्वेदायित्वा यष्टीमधुरविपकेन तैलेनानुवा-
सयेत् । वातहर चाश्वपानम् ॥

अस्तिगार्धके रुक्षमतिमात्रमौषध प्र-
युक्तमतिमात्रत्वादतिविरेकण वायु प्रकोपयति ।
तेन वायुकोपेन सर्वाङ्गप्रग्रहादिक स्यात् ।
तमातुरमभ्यङ्गादिभिश्चिकित्सेत् ॥

स्तिगस्त्रिभेनाग्रतश्चारिणा वेगधा-
तस्य वा तीक्ष्णमतिभूरे वा प्रयुक्तमौषध
सर्वशो निर्हृत्य मलान् धातून्पि द्रवीकृत्य
विस्रावयेदतियोगेन । त शतधौतधृतेना-
भ्यज्य कपायस्वादुशीतै मदेहपरिपेकाव-

गाहान्नपानैः शर्करामधुमद्विधं लेहं स्त-
म्भयेत् ॥

निम्भत्वादियुक्तस्य तीक्ष्णाग्निमात्रयोगे-
न धातूनिपि स्रावयन्ति । तमतिर्यगेन श-
तधौतेननाभ्यज्य कपायादिना जिनेपत मम्भ-
येत् । कपायादिकं प्रदेहान्निक्षिपेयम् । श-
र्करादिकं लेहानाम् ॥

चन्न्नाञ्जनोशीरञ्जागाष्टुशीतोदकै-
र्लाजसक्तून् पाययेत् । पिच्छावस्तीर्णसौ-
दधान्मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्म-
ण्डांस्तुनासनम् । रक्तपित्तविधानं च कु-
र्यात् ॥

तच्च चन्दनादिभिर्लाजसक्तून् पाय-
येत् । अस्मै चातिर्योगिने पिच्छावस्त-
प्यात् । क्षीरोद्भव घृतादिकं मधुरवर्गसिद्ध-
मनुनासनम् । तथा यत्किञ्चिद्रक्तपित्तघ्नं त-
दपि कुर्यादिति सामान्येन माधनान्यवियोगे ॥

विशेषेण वमनानियोगे राघूनासिता-
क्षौद्र फलरसैर्मन्थं पिबेत् । क्षीरितृक्षुशुद्ध-
सिद्धा वा समाक्षिकां पेया क्षीरं वा सप्ता-
हिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजनेऽप्युपचारयेत् ॥

मधूतादिमन्थादिकं वमनावियोगे वि-
शेषेण फलानां द्राक्षादीनां रसैः । सुशोधम् ।
क्षीरितृक्षा वटादयः । तेषां शुद्धा प्रवाळा-
नि । क्षीरं वा वटशुद्धसिद्धम् । भोजने च
मग्नहिद्रव्यानि च क्षीरम् ॥

सोद्वाराया च छर्द्या धनिकामधुक-
मधुरसमुस्ताञ्जनानि मधुना लिह्यात् । वा-
क्सद्वे हनुसद्वेऽनिलार्ता च घृतमांसरस-
सिद्धामल्पतण्डुला पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ
चावचारयेत् ॥

सोद्वाराया छर्द्या धनिकादीनि म-
धुना लिह्यात् । धनिका भार्द्रिका । मधु-
रमा मूर्वा । अथवा स्रोतोजसौवीरभेदेन द्वि-
विधम् । अतियोगेन वाक्सद्वेदिषु घृतादि-
सिद्धा पेया पिबेत् । स्नेहस्वेदौ च यथा-
विपयं कुर्यात् ॥

जिह्वाप्रवेशे निग्नाम्लछरणान् क-
ण्डूगण्डूपान् हृद्याश्चाजमांसरसान् । पुरत-
श्चास्य फलान्यम्लानि स्वादयेत् ॥

जिह्वाप्रवेशे सिद्धादिगुणान् कण्डूग-
ण्डूपान् कुर्यात् । असर्चार्य औषधेन मुखे
चूर्णे गण्डूव । सर्चार्यो मुखैकदेशघातं क-
रन् । अस्यान्तं प्रविष्टाजिह्वं यं पुरतोऽप्रतोऽयं
पुरुषमम्लानि फलानि स्वादयेद्वै । तदर्थं
नेन मुखे द्रवीभूते जिह्वा स्वरूपे भवति ॥

निर्गता तु जिह्वा तिलद्राक्षाकल्क-
लिह्या व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा स्वाद-
येत् । अक्षिणी व्यावृत्ते घृताभ्यक्ते पीड-
येद्वैस्पृश सामवेणुगीतगन्धान् आवयेत् ॥

यदा पुनरवियोगेन जिह्वा निर्गता भव-
ति तदा वा तिलद्राक्षाकल्केन लिप्ता व्यो-
षादिचूर्णेन प्रघृष्टा वा प्रवेशयेत् । अक्षि-

जीति अतियोगेन व्यापृते अभ्यज्य पीडयेत् ।
विगतचेतने सामादिशब्दान् भावयेदिति व-
मनातियोगे ॥

विरेचनातियोगे तण्डुलाम्बसा मधु-
मिश्रेण वदेत् । म्रियङ्गवादिं च तण्डुलो-
दकन पित्रोऽरसाञ्जनहादिमन्त्र्यो वा । सो-
मवल्कलकट्फलोत्पलसमद्वापम्रकेसरारणे वा ।
क्षौद्रादीनामधुसौदुम्वरत्तयो वा । रक्ता-
निसारक्रिया च कुर्यात् ॥

विरेचनातियोगे पुनर्माभिरामिभ्र त-
ण्डुलाम्बु पीत्वाऽह्गुल्यादिना वमेत् । त-
था हि वायुः सर्वाभिमुखो भवति । म्रि-
यङ्गवादिना तण्डुलोदोऽह्गुल्यादिना वा त-
ण्डुलोदमेत् । फट्फलादिकं वा तण्डुलोद-
केन । फट्फलं सोमवल्कलं । ममद्वा म-
क्षिप्रा । क्षौद्रादीनि वा तण्डुलोदकेन । सर्वं च
पयानिपय रक्तातिसारचिकित्सितं कुर्यात् ॥

गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा क-
पायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् । पूर्ववच्च
वाक्सङ्गादीन् साधयेत् ॥

विरेचनातियोगे गुदं निःसृतं क्षिण्ण-
मिभ्र कृत्वा कपायैर्द्रव्यैः स्तम्भयित्वा परि-
त्याजितद्वौघिल्यं कृत्वा यज्ञेन प्रवेशयेत् ।
वाक्सङ्गादीन् पूर्ववद्धमनातियोगवत् साधये-
च्चिकित्सते ॥

धमयत्र च जीवरक्तपित्तयोर्ज्ञानार्थं
रक्ते शुक्ले पित्तं शुण्ठं वा क्षिपेत् । त-

स्मिन्नायाने कोष्णाम्बुलाजितशुद्धे जीवर-
क्तम् । पित्तं तु रक्तपित्तं विषादं ।
अथ वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा द-
द्यात् । तस्मिन् भुक्ते जीव वदेदभुक्ते
पित्तम् ॥

धमयत्र वमनातियोगे विरेचनातियो-
गे च रक्तप्रवृत्तौ रक्तपित्तभ्रान्तिनिरामायेद-
मिदं कुर्यात् । प्रवृत्ते रक्ते शुण्ठं पित्तं, का-
पायैर्मातुल्यं, शुण्ठं वा वस्त्रमण्डं शुद्धं क्षि-
पेत् । तच्च रक्ताशुद्धयावात् शुण्ठं कृत्वा को-
ष्णाम्बुला नक्षाययेत् । प्रक्षालितं तद्यदा पू-
र्वं शुण्ठं भवति तदा जीवरक्तमित्यध्यवस्येत् ।
विरणे तु रक्तपित्तमिति । अथवा तेन र-
क्तेन मिश्रमत्र शुने दद्यात् काकाय वा ।
तस्मिन् भुक्ते जीव वदेदभुक्ते पित्तम् ॥

आमरणाच्च तस्य तृणमूर्छामदार्तस्य
क्रिया पित्तघ्नीमत्तियोगोक्तां च कुर्यात् ।
एणादिरुधिरं वातिक्षुतरक्तोक्तविधिना स-
क्षौद्रं शीघ्रमुपयुञ्जीत । तद्वि सद्यो जीव-
मभिसदधाति । श्यामाकाभर्मयमधुकद्वौशी-
रैर्वा शृतं पयो घृतमण्डाञ्जनपुक्तं शीतं
वस्तौ निपेचयेत् ॥

प्रवृत्तजीवोऽपि जीवति चेदवश्यं त-
स्य आमरणात् पित्तघ्न्यादिका क्रिया कु-
र्यात् । न तृपेक्षेत । एणादीनां च मृगाणां
रुधिरमतिक्षुतरक्तोक्तविधिना सिरान्वधोक्तेन
शीघ्रं समाश्लेषमुपयुञ्जीत । तदित्येणादिरुधम् ।

तत्र च श्यामादिभिः शृतं पयो घृतादि-
शुचं शीतं यस्यावास्थापनेन निषेचयेत् ॥

श्लेष्मपि चासम्यक्प्रयुक्तवमनविरेच-
नोपद्रेपु यथामय दोषादीनपेक्ष्य प्रति-
र्याद्विस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥

अथेत्पि शोधनस्यासम्यग्योगेनोत्प-
न्नेषु व्याधिषु दोषाद्यपेक्ष्य कुर्याद्विस्तारम् ।
वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत । मृतदौपयिकचि-
त्स्मापिगिज्ञानायेत्यर्थः । अधोदोषहरणं प्रति
तयोर्वैस्तिविरचनयोः सादृश्यात् । सुशोधम् ॥

एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथाव-
स्थमुचितेति । या तु विरेचने परिकर्ति-
या तद्वमने कण्ठक्षणनम् । यदधःपरिस्त-
व स कफप्रसेको यदधःप्रवाहणं स शु-
ष्कोद्धार इति । भवति चान्न ॥

एवमनन्तरीकप्रकारेणोभयतोभागे शो-
धने वमने च विरेचनं चावस्थाविशेषमन-
विज्ञानमुचितेति प्रयतेत । या स्तित्यादिना
तियोगे मार्जनात् परिवर्तिकाकण्ठक्षणन-
योः सादृश्यम् । इतियोगेन चोक्तेस्तत्परि-
क्षवप्रसेकयोर्निस्तननशुष्कोद्गारयोश्च । ग-
तानुगतिका ॥

अतिमात्रकालेऽप्य तुल्यवीर्यैरभावितम् ।
असम्यक्प्रसूतं जीर्णं व्यापयेतापि ध्रुवम् ॥
छर्दनं न तु दुश्छर्दं दुर्विरेच्यं न रचनम् ।
पापयेदपि भूयस्तस्मिन्निहन्ति तथा हि तौ ॥

‘आतिमात्रादिकमौषधं ध्रुवमवश्यं व्या-
पये भवति । सुशोधम् । तथा दुश्छर्देन पु-
नर्य छर्दनमौषधं भूयः प्रभूतं न पाययेत् ।
दुर्विरेकं च पुरुष-भूयो विरेचनमौषधं न पा-
ययेत् । तथा हि यस्मात् पीतं तद्वमनं वि-
रेचनं च तौ दुश्छर्ददुर्विरेके कर्मणी हन्ति ॥

यस्योर्ध्वं कफसमष्टं पीतं चात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कण्ठैः शुद्धं लब्धितं पाययेत् तम् ॥
त्रिवेदेऽप्ये चिरादोषे स्रवत्युष्णं पिबेजलम् ।
तेनाभ्यानं वमिस्तुष्णाविनन्धश्चाशु शान्यति ॥

आनुलोमिकमौषधं विरेचनं यस्य पी-
तं रुष्मणा सह मुपेनागच्छति तं पुरु-
षं वमितं कण्ठैः शुद्धमुपलब्धितं च कु-
त्वा तमानुलोमिकं पाययेत् । तथा गोपे वि-
षदे स्रवत्युष्णं च स्रवति चिरात् स्रवत्यु-
ष्णं जलं पिबेत् । तेनोष्णजलेनाभ्यानादिक-
माशु शान्यति ॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाथं प्रवर्तते ।
साद्धारं साद्गन्धं वा स्वेदं तत्रावधारयेत् ॥

भेषजं शोधनं दोषसंघातेन दृढत्वा-
दलममेव यद्यस्यासि चद्गाराद्गन्धं च प-
रेति तदास्य स्वेदमवधारयेत् ॥

सम्पग्विरिक्तस्योद्गारे भेषजं क्षिप्तमुल्लिखेत् ।
अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुशीतेः स्तम्भयोद्भिषक् ॥

‘सम्पग्विरिक्तस्योद्गारे’ विरिक्तस्यापि य-
दोषोद्गारे न निवर्तते तदा तमेति-
वि-

गभयात् भेषजमर्जीर्णं वाग्भयेत् । वमनेन चा-
प्रवर्तमानं सुशीते सेवादिभिर्भिषक् स्तम्भ-
येत् । यथा नार्थकं विरेचयति ॥

कदाचिच्छूलेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम्
छीणे श्लेष्मणि सायाहे रात्रौ वा तत् प्रवर्तते

कदाचिदुपयोगकाल एवौषधं श्लेष्म-
णा रुद्धमुरसि तिष्ठत् फोष्प्राप्त्यभावात् रेच-
यति । ततश्चौषधैर्दृष्ट्याच्छूलेष्मणि छीणे कौ-
ष्ठं प्राप्य सायाहे रात्रौ वा रेचयति ॥

रुक्षानाहारयोजीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

रुक्षस्यानाहारस्य च वातेनौषधे विरेक-
विनैव जीर्णेऽन्यदौषधं तद्दृष्टेरेव सस्नेहलवणं पि-
बेदधवा वायुना पूर्वकायं गते भेषजे ति-
ष्ठत्यन्यत् भेषजं सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

तृष्णोद्भ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥

यथा शोधने भेषजे जीर्यति यदा रु-
डादीनि स्युः तदा तत्कालमेव पित्तघ्नादि-
कमन्यत् भेषजं शस्यते ॥

लालाहृष्टासविष्टम्भरौर्महर्षा कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कटुर्वादि कफनुद्धितम्

यदा तु कफावृत्तत्वात् भेषजेऽस्य ला-
लादिकं स्यात् तदा तक्षिणादिगुणं कफघ्नं भेषजं
हितम् ॥

अध्यायमुपसहरति । अस्मिन्नध्याये द्वि-
विधेऽपि वमननिरेचनाख्ये दोषविरेचने स-
म्यग्योगविभ्रशाद्भूतो ससाधना साचिकित्सि-
ता द्वादश व्यापद उक्ताः । काला इत्याह ॥

प्रतिकूला गति पाको ग्रथितत्वं सगौरवम् ।
दोषोत्प्लेशो भृशध्मानं परिकर्तुं परित्तव ॥
प्रवाहिका हृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहं ।
सह पातुस्त्रवेणैता द्वादशोक्ता ससाधनाः ॥
व्यापदो विधिविभ्रशाद्विविधेऽपि निरेचने ।

प्रतिकूलादि । प्रतिकूला गतिर्वमन-
स्याधोगमनम् । विरेचनस्योर्ध्वगमनम् । पा-
कोऽकृतकार्यस्यैव । शेषा उक्ता एव ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
व्यापत्सु सशोधनविभ्रमेण ।
दिशानयैवाशु यतेत सिद्ध्यै
ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नयानाम् ॥

इति कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्यासु चानुक्तानां तासु तासु व्यापत्सु
सशोधनस्य विभ्रमेण दोषादिविशेषादुत्पद्यमा-
नास्तेनैव चिकित्सामार्गेण शेषाः स्वाहाहं-
णाशु चिकित्सितुं यतेत । यस्मादयं नयोऽयं दु-
र्नय इत्यस्मिन् विशेषे ज्योतिः प्रकाश-
कत्वादिति ॥

इतीन्द्रविधितायामष्टादशमध्यायस्यायां
कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शोषान्मेघेन बले चन्वना प्रवक्ष्यि-
तुमध्याय आरभ्यते ॥

अयातो यस्तिरूपं व्याख्यास्याम ।
इति हस्मादुग्रायपादया महर्षय ॥

बलां शुद्धीं गिफज्जरास्त्रां
द्विपञ्चमूत्रं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यस्तुला च मामात्र
छागाश्च पचेदपु चतुर्थेऽपम् ॥

पूतो यवान्नीफलान्निद्रदृष्ट
बचाशतादायनपिण्डीनाम् ।

फलैर्गुल्लक्ष्मीदृष्टैः सतैर्ल
युक्तं सुलोण्णो लवणान्निनश्च ॥

वस्ति पर सर्वेगदप्रमाथी-
न्यस्ये हितो जीवनदृष्टयः ।

यस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्ल
सर्वं तेष्वेव प्रयतेत तत्र ॥

मार्जनात् ५

द्विपञ्चमूत्रं सादृश्यम् । हीनयोर्गोत्रावपरिकल्पना ।
लवप्रसेकयोर्निस्तननगुप्फोद्गारेऽन्यादिक क-
तानुगतिका ॥ स्य सर्व-

गमपठि-

अतिमात्रमकालेऽन्य तुल्यवीर्यैरभावितात् ॥

असम्पत्संस्कृत जीर्ण व्यापयेत्तौषध ॥

छर्दनं न तु दुःखदं दुर्विरेच्यं न रेचनम्
भूयस्तन्निहन्ति तथा हि तौ

विज्ञहयुक्तः मयगे निरुह
सर्वानिलज्याभिहर मदिष्ट ॥

द्विपञ्चमूलस्य पृथक्स्थितस्य रसः, क-
या निरुह इति मयन्धः । पश्य पञ्चमू-
त्रं पूर्व यवान्यदि । तयः सौदा शोषायवे-
ष्ट योज्या ॥

वन्नापदोऽर्जालघुपञ्चमूलम्
त्रायन्निद्ररुण्णदयसात् सुमिद्वान् ।
यस्यां रसाच्छागरसाऽर्धयुक्त
साध्य पुन प्रम्यसम स यावत् ॥

प्रियङ्गुगुट्टणाधनप्रत्ययुक्त
सर्जलमर्षिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्यादीपनो मांसबलप्रदश्च
चक्षुरल चोपदधाति सद्यः ॥

यलादिवात् सुमिद्वान्सात् प्रसोऽच्छा-
गमान्नसस्यार्धप्रम्ययुक्त माथ्यो यावत् प्रत्य-
सम । प्रम्यशब्देनात्र दार्वादिमय परिच्छेद-
रुमुच्यते । प्रियङ्गुगुट्टादिस्तु तथा वैला-
दियुस्तथ । एष वस्तिदीपनादिगुण स्यात् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपल पलाशा-
चया पलाश लघुपञ्चमूलम् ।
रास्त्राजलाछिद्ररुहाश्वगन्धा-
पुनर्नरारवधदेवदारु ॥

फलानि चाष्टौ सलिलादकाभ्यां
विपाचयेद्वृषभशेषोपेतोऽस्मिन् ।
बचाशतादाहपुष्यामिषङ्गु-
यष्टीकणावत्सकवीजमुस्तम् ॥

दद्यात् सुपिष्ट सहताक्षर्यशैल-

मक्षममाण लवणाशयुक्तम् ।

समाक्षिक्तस्तैलपुत समुद्रो
वस्तिर्जपेष्टेखनदीपनोऽसौ ॥

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-

हृद्गुह्यशूल गुरुता विबन्धम् ।

गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्था-

स्तास्ताश्च रोगान् रुफवातजातान् ॥

एरण्डमूलात्रिपलम् । पलाशाचथेति प-
लाशमूलात्रिपलमिति यावत् । लघुपञ्चमूल
द्रव्याणां राक्षादेश्च प्रत्येकं पलानि । फलानि म-
दनफलान्यष्टौ । छित्तरुहा गुक्चू । आढ-
कोऽष्टाविंशदधिकं शतं पलानाम् । ताभ्यां प-
चनम् । अस्मिन् कायेऽष्टमशेषिते द्वात्रिंशत्प-
लशेषे । लवणचतुर्धाशयुक्तम् । पुनस्तस्य
शेषाद्यपेक्षिणी मात्रा । जयेदिति जङ्घाशूला-
दिकेन सवध्यते ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्ट

छागान्शतार्धो दधिदाडिमाम्बल ।

रसः सपेप्यो बलवर्णमास-

रेतोत्रितैमिर्यशरोरुमीष्ट ॥

छागान्मासाद्रसतः शतार्धं पञ्चाशत्पलानि
स रसो मिश्रीभूतस्य घृततैलस्य चतुष्पले मृ-
ष्टं पक्वतया सह पेप्यैर्यवान्यादिभिर्वर्तत इति
सपेप्यो दध्याद्यम्बल । बलादिके वस्तिरिष्टः ॥

यप्याहयस्याष्टपलेन सिद्ध

पयः शताहाफलपिप्पलीभिः ॥

युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्त-

विसर्पवैस्वर्यदितो निरुह ॥

यप्याहलोघ्राभयचन्दनैश्च

भृतं पयोऽग्न्य कफलोत्पलैश्च ।

सञ्चर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं

पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥

मधुयष्टीसिद्धं क्षीरं शताह्वादिभिः सर्पि-
र्मध्वन्तैर्युक्तं वातरक्तादिहितो निरुहः । कफ-
पिप्पल्यो मदनफलमजानो निरुहे प्रशस्ताः ।
सर्वत्र च पाके द्रव्याणि जलेन विना र-
सं न त्यजन्तीति स्मर्तव्यम् । सुबोधम् ॥

गोपाङ्गनाचन्दनशीतपाकी-

द्राक्षर्षिकाभ्यैर्मधूकसेव्यै ।

पयः शृतं थावणिमुद्रपणी-

मलाखगुल्लामधुयष्टिरुक्ते ॥

गोधूमचूर्णैश्च पित्तप्रमाणै-

रिसोर्विदार्याश्च रसेन युक्तम् ।

तैलेन यष्टीमधुसाधितेन

सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥

वस्तिः प्रशस्तं सप्तमस्तदेह-

दाहे सशूलेऽवयवाश्रिते वा ।

गुल्मातिसारभ्रममूत्रकृच्छ्र

क्षीणे क्षतौजोबलसप्तये च ॥

गोपाङ्गनेत्याद्यवयवाश्रिते वा दाहेऽपि-
शूलेऽपि । सङ्घयशब्दस्योक्तोदकाभ्यां सूच्यम् ।
गोपाङ्गना द्यादिवा । शीतं च द्यामणि ।
(नि) चूडामणिः ।

प्लालता । कृष्णा वाय्वोजिका गुप्ता र-
वित्का काफमाहवा । मेरुगुणीय ॥

फोशातकाग्नेयभेदादह
मूर्त्तिभेदग्राह्यतार्जपादा ।
परत्वा वृत्त्यन वृहती च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥
तान् सर्पपलापदानं सवृष्टे
रसप्रमाणे, प्रसृतं युक्तान् ।
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय
मदाप्रये चाग्ननिदिधे च ।

फोशातकादिना वृहत्याताया पथ्य च
छानि । पोटशगुणे जले वाययित्वा दश
प्रसृतान् वृष्ट्नीयात् । प्रसृतो द्वे पले
क्षौद्राक्षीना प्रलेपम् । फलाह्वयस्येति तैलवि-
शेषणम् । फलं च मदनफलम् । अत्र कर्षं ।
अयं निरुहः, कफरोगितादिकाय दद्यात् ।
ज्वरनिविडिडरोचकी ॥

पुनर्नवैरण्डवृषाग्नेयभेद-

वृश्चिवभूतीकवलापलाशान्
द्विपञ्चमूलं च पलाशकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥

वित्त्वं यवाङ्गोलकुलत्थयान्य
फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ।
पयो जलमादिकसाधितं तत्
क्षीरावाशिष्टं शुचिबस्त्रपूतम् ॥

नवाशतादामरटारुह
यष्ट्याहमिटाग्नपिप्लीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नान्युष्णज्ञानं गुग्गुलुसन्ध्यातम् ॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सार्षपस्य
नवस्य युक्तं प्रत्यतिशयेन ।
दद्यान्निरुहं विधिना विधिना
गसर्वगसर्गहृतामपन्न ॥

पुनर्नवाग्नेय भेद-यष्ट्याहमिटाग्नपि
स्य जलस्य च माउपेन क्षीरावाशिष्टं वा-
पयेत् । मदनतातायि कल्कः । क्षौद्रतैलान्ती-
ताया प्रलेपे पञ्चदशम् । सुषोधम् । ममतां वृ-
द्धाभ्यां दोषाभ्याम् । तद्वृत्तान् सर्वानाम-
भ्याम् इति ॥

अपार्थविहितान् वस्तीनतभिन्नान् प्रवक्ष्यते
फोगान्नीट्टयेस्वाङ्गफलजीमूतारत्नका ॥
दद्यान्निरुहं तयोर्मूलं तथा दन्तीद्रव्यन्तिजम् ।
मरीचां चोदकीयां च क्षीरिणीं नीलिनीफलम्
सप्तलाशस्त्रिनीलोन्न फलं कम्पितकस्य च ।
स्वग्लक्तैस्तेनैवयुता पकाशयविशेषणा ॥
धातकीपुष्पतकारीजीवतीमूलवत्सका ।
मग्नं खदिरं कुष्ठं शमीपेण्डीतसो यवा ॥
मियङ्गुरकमूलीचतुष्पणीजातिपृथिका ।
वटाद्या किंशुकं लोभ्रमिति सग्राहिकामता ॥
ग्राहीमियङ्गुवम्बुष्टादिकायकल्कैः क्रमेण च ।
रूपकादिमतीवापी लेखनस्त्रिफलारसः ॥
नेन मरसाज्येन वृहण ।

कोशातकत्यादिभिरर्धश्लोकैर्विहितात् व-
स्तीन् प्रवक्ष्यते । चित्तान् शोधनादिभेदेना-
नेकप्रकारान् । यत्न चत्वारो वस्तय स्त्रौ
पथकल्पेन सन्धवेन च युक्ता पकाशयस्य वि-
शोधना । धातक्यादिभिश्चत्वार समाहि-
का मताः । एषु सामान्यकल्पो यथान्या-
दि । एष प्रियङ्गुवादिगणकायेनाम्यष्टादि-
गणकल्पेन च ग्राही मत । एष त्रिफ-
लारस उपकादिगणप्रतीवापो लेखन । एष
च बृह्णो मधुरौपयाना काथेन तेषामेव च क-
स्केन मासरसेनाज्येन च युक्त । जालि-
न्या विधाने कोशातक्येव द्वाभ्या भेदाभ्या-
मुक्ता । प्रकीर्यः पुतिकरजः । उदकीर्या द्वि-
तीय करजः । क्षीरिणी प्रसिद्धा ।
किंशुक पलाशः ।

वदयैरावणीशेलुशाल्मलीधन्यनाङ्कुरा ॥
समाक्षिका क्षीरयुता सासृज पिच्छिलास्मृताः ।

वदयैदीना पृथक् पृथग्ङ्कुरा माक्षि-
कादियुक्ता पिच्छिला वस्तय स्मृताः । गो-
धापयैरावणीश्यामासृजानामिका च । शेलु-
श्लेष्मातप ॥

कोलङ्गतककाण्डेक्षुदर्भपटेशुपालिभिः ।
दाहप्र सघृतक्षीरो द्वितीयश्चन्दनादिभिः ॥

कोलङ्गतकादिभिः सघृतक्षीरो वस्ति-
दाहप्र । चन्दनादिभिर्द्वितीयोऽपि दाहप्र ।
कोलङ्गतको दर्भविशेष । काण्डेक्षुरिक्षुः ।
क्षुपालिका करम्भशाठिनामा क्षुः ॥

मुष्टि शाल्मलिघृन्ताना क्षीरसिद्धो घृतान्वितः
हित प्रवाहणे तद्वद्वृन्तैः शाल्मलकस्य च ॥

शाल्मलीपत्राणां करमाहो मुष्टि । क्षी-
रेण सिद्धो वस्तिः प्रवाहिकाया हित ।
शाल्मलकस्य घृन्तैस्तद्वत्मुष्टिः क्षीरसिद्धो प्रवा-
हिकाया हित इत्यर्थः ॥

कर्तुं दाराढकीनीपविदुलै क्षीरसाधितैः ।
परिकर्तैः तथा घृन्तैः श्रीपर्णाकोविदारजैः ॥

कर्तुं दारादिभिः क्षीरसिद्धैर्वस्तिः परि-
कर्तैः । श्रीपर्णाकोविदारजैर्घृन्तैः क्षीरसि-
द्धैस्तथा परिकर्तैः हित ॥

परिस्रवे पय सिद्ध सवृश्चीवपुनर्नवम् ।
आसुकार्णिकया तद्वत्तण्डुलीयकयुक्तया ।

वृश्चीवपुनर्नवभ्या सिद्ध क्षीर वस्तिर्गु-
दपरिस्रवे हित । वृश्चीव क्षुद्रपुनर्नवम् ।
आसुकार्णिकातण्डुलीयकाभ्या तद्वदिति सिद्ध
क्षीर परिस्रवे हितम् ॥

अश्वारोहक काकनासाराजकशेरुका ।
सिद्धा क्षीरेऽतियोगे स्युः सौद्राजनघृतैर्युताः
न्यम्योधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपर ।

अश्वारोहकादयः क्षीरे सिद्धा क्षौ-
द्रादियुक्ताः शोधनान्नियोगे वस्तय स्युः ।
न्यम्योधाद्यैश्चतुर्भिः न्यम्योधापिपलसदाफलानो-
द्भिस्तैरेव विधिना क्षीरसाधनेन क्षौद्रादियोगे-
न चापरो वस्ति शोधनान्नियोगे । अश्वारो-

वरोहोऽधकर्णोऽधगन्धा च । राजकशद-
यो सुलोकः ॥

वृहतीक्षीरकारोन्नी पृथिवर्णो शनाररी ।
काष्मर्यनदरीमृतास्तथाक्षीरमिषह्वर ॥
क्षीरादाने भृत्ये क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसयुतौ ।
वस्ती प्रदेया भिषजा जीतो समधुसकरो ॥
गोम्यजामहिषीक्षीरेर्जीरनीययुतैरपि ।

जीवादाने द्वौ वस्ती क्षीरेऽशुतो घृताञ्ज-
नसयुतौ क्षीतो माश्विजसरेराध्या युक्तौ देवौ ।
एकौ बृहत्यादिभिर्द्वितीयः कामर्यादिभिः ।
गोम्यादिक्षीरैर्तीवरीयगणयुक्तेभ्यमपि वरि-
र्जीवादानेति योगप्रवृत्तजीवरक्ते ॥

शौणदक्षभार्जारमहिषाप्यजशोणिते ।
सघस्केर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥

शशादिशोणिते सघस्केर्जीवादाने अ-
त्र भृष्टैरित्येतावदुक्तम् । इदमे तु अभिमृदि-
तैरित्यस्य यथार्थत्वे भिषजः प्रमाणम् ॥

अधेमानमुकुमाराणां निरुहान् स्नेहान् मृदून्
कर्मणा विष्णुताना च वदयामि मयैतैः पृथक्
क्षीरादौ मयुतौ कार्यौ मयुतेऽलघुतात्परा ।
भवेन मयितो वस्तिर्जातप्रो बलवर्णकृत् ॥

अथानन्तर क्षीराद्याविद्यादिना निरु-
हान् पृथक्वक्ष्यामि तावद् स्नेहान् मृदून् ।
केषामित्याह । मुकुमाराणाम् । कर्मणा वि-
ष्णुताना च । कर्मणा विष्णुता अन्धादि-
क्रिययानवस्थितदेहाः । मयुतैरिति ॥

कक्षज्ञया मयुतैरिति मयुत वस्तिर्विधौ अ-
न्यथम् । मुषोधम् । मयुतं द्वे पटे ॥

एकैकः मयुतस्तेनप्रसन्नाष्टिर्मापिषाम् ।
वित्तादिमूलकायात्तदौकोन्याद्दौगदातित्

मैलादीनां प्रत्येक मयुतम् । विन्ना-
दिवधमृतस्य आधानं द्वौ मयुतावित्यस्य द्विती-
यो धर्तिर्वातजित् ॥

पटोलनिम्बपूर्तीराम्नामन्तुऽदाभस ।
मयुत पृथगाज्याद्य वस्ति सर्पपक्वस्थान् ॥
मपञ्चितोऽभिष्यन्दकृमिदृष्टमदेहा ।

पटालादीनां वधितानामभ्यमामेकमे-
क मयुतम् । पूतासैक मयुतम् । इत्ययं व-
ग्नि सर्पपक्वत्वेन पञ्चाभिश्च तिस्रैर्निम्बगुह्वी-
पृथपटोलीदिग्निधनारुवैर्युक्तोऽभिष्यन्दादिहा ॥

विजङ्गत्रिफलाश्लिषुफलमुस्तासुकर्णिमात् ॥
कपायात् मयुता पञ्च नैलादेको रिप्य तान्
निरुह कृमिहा वेदपिप्पलीरुक्कयोजितः ॥

विजङ्गादीनां विधिताना पपायात् प-
ञ्चमयुतान्तैल्लोदक मयुत इति तान् सर्वांश्च म-
युतान् विमध्य विजङ्गपिप्पलीभ्या कल्हेन यो-
जितो निरुहः कृमिहा भवति ॥

पयस्येक्षुस्थिराराम्नामिदारीसौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः मयुतो वस्तिः कृष्णाकल्को हृत्पत्तकृत्

पयस्यादीनां प्रत्येक मयुत पिप्पली-
पूर्णयुक्तो वस्तिर्वाजीकरण ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाशिकात् ।
प्रसृताः सर्पपैः पिष्टैर्विदसङ्गानाहमेदन* ॥

तैलादीना मिश्रिताना चत्वारः प्रसृताः
सर्पपक्वकेन युक्तो वास्तिर्विदसङ्गमानाह च
मिनत्ति । दधिमण्डो मस्तु ॥

श्वदद्याश्मभिदेरण्डकायतैलसुरासवात् ।
प्रसृता पञ्च चपलाकौन्तीयप्याहकल्कवान्॥
वस्ति कवोष्ण सानाहे मूतकृन्त्रे वरो मतः

श्वदद्याद्द्विजकाशस्य तैलादीना च स-
माना सर्वेषा मिश्रिताना पञ्च प्रसृता । चप-
लादीना कल्केन युक्तो वस्ति सानाहे मूत-
कृन्त्रे वर श्रेष्ठो मतः । चपला पिप्पली ॥
कोष्ठनिर्हरणे मृदुवास्तिप्रक्रम इदमुच्यते ॥

स्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
विंकपिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः
गुडा वस्तिना जडीभूते अप्रवर्तमा-
तत्कालमन्यस्तीक्ष्णो वस्तिरिष्यते ।
घस्तिमिर्विकपिते दंढे स्निग्धमधुरादि-
र्णो वस्ति

मृदुर्नेक्षिर्यथा तीक्ष्णत्वं याति तीक्ष्ण-
श्च यथा मृदुत्वं तथोच्यते

तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्याग्निलवणक्षारसर्पपै* ।
प्रातःकाल विधातव्य सरिज्यायैस्तु मार्दवम्

तीक्ष्णत्वमित्यादि । प्रातःकाल तैक्ष्ण्य
श्लोमृतादिभिर्विधेयम् । तीक्ष्णम् च प्रातः-

कालमुपयोगि मार्दवं क्षीयादिभिर्मधुरैर्विधेयम् ॥

न केवल चैत एव वस्तयो यावदि-
दमपि बोद्धव्यम् ॥

बलकालदोषरोग-
प्रकृती प्रविभज्य योजितो वस्ति ।
स्त्रै स्त्रैरौषधवर्गै*
स्वान् स्वान्नोगात् निर्वर्तयति ॥

प्रतिव्याधि दोषादिभेदे य औषधान् ।। उ
का तेर्जैर्गैरलादिक प्रविभज्य बुद्ध्या विकल्प्य
वस्तिर्योजित स्वान् स्वान् योग्यौषधवर्गविप-
यान् वस्तिनाभ्यान्नोगान् निर्वर्तयति ॥

उष्णतार्ताना शीता-
श्लेष्मितातार्ताना तथा सुखोष्णाश्च ।
तद्योग्यौषधयुक्तान्
वस्तीन् सतर्क्य युञ्जीत ॥

उष्णेनौषधादिना आर्ताना शीतान् व-
स्तीनातुर्ग्यौषधयुक्ताः सतर्क्य विकल्प्य यु-
ञ्जीत । शीतार्ताना च वट्टाः सुखोष्णास्तयो-
ग्यौषधयुक्तान् युञ्जीत ॥

वस्तीन् शृङ्गीयान्
द्व्याध्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्तिनो विशोध्य
ये च नराः कुष्ठमेहार्ता ॥

शोधनीयेषु व्याधिषु शृङ्गीयान् व-
स्तीन् दद्यात् । ये च नराः कुष्ठेन मेहेन वा-
र्ता मेदस्तिनाश्च तेषां च विशोधनीयेष्वपि शृ-
ङ्गीयान् वस्तीन् न दद्यात् ॥

न क्षीणसंतदुर्बलं
मूर्छितकृन्नाशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
दद्याद्विशोषनीयान्
दोषनिवद्यायुषो ये च ।

इति कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

क्षीणादीनां वस्तिसाध्यानां न शोधनी-
यान् वस्तीन् दद्यात् । शुद्ध वसनविरेचना-
भ्यामभिरप्रयुक्तभ्यां शरीरं येषां ते शुद्धदेहाः ।
तथा दोषे पुरीषे निवद्धमायुर्येषां ते दोषनि-
वद्यायुषः । क्षीणघातुत्वादेव पुरीषयत्नेन जी-
वन्तीत्यर्थः । दद्यामपि शोधनीयान् वस्तीन् न
दद्यादिति

इतीन्द्रुधिरविषामामष्टाङ्गसमष्टव्याख्याया
कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सिद्धवस्तीन् प्राधान्यात् प्रथमदर्शयि-
तुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्प व्याख्या
स्याम । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सिद्धवस्तीन् प्रयुज्जीत सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥
निर्व्यापदो बहुफलान् वल्गुष्टिकरान् सुखान्

प्रथमेन श्लोकेन सिद्धवस्तीनां सा-
मान्य रूपमुच्यते ॥

मध्वित्यादिना वस्त्राय उच्यन्ते ॥

मधुतैले समे कर्पः सैन्धवात् द्विपिजुर्मिसि ।
एरण्डमूलकायेन निरूहो माधुतैलिकः ॥
रसायन प्रमेहार्शः कर्मिणुत्पान्त्रवृद्धिनुत् ॥

मधुतैले समे सूक्तप्रकारेण । सैन्ध-
वात् कर्पः । मिसि क्षतपुष्पा । तस्या द्वि-
विचूर्णिकर्प इत्येतदेरण्डमूलकायेन निरूह म-
शया माधुतैलिकः । सुगोघमः ॥

सयष्टिमधुकथैप चशुष्यो रक्तापित्तजित् ।
यापनो घनकण्ठेन मधुतैलरसाज्यवान् ॥
पायुजान् रटपण्यस्तिमेहनशूलजित् ।
प्रसृताशैर्घृतलैर्द्वयसातैले प्रकल्पयेत् ॥
यापन सैन्धवावाधुष्टपुषार्पणान्वितम् ।

एष पचानन्तरोक्तो माधुतैलिको म-
धुयष्ट्या युक्तश्चक्षुष्यो रक्तापित्तजित् भव-
ति । घनस्य मुसस्य कण्ठेन युक्तो नि-
रूहो मध्वादिभिश्च यापनान्यो भवति ।
स तु पाण्वादिशूलजित् । द्वितीयं यापन घृ-
त्तादिभिः प्रत्येकं प्रसृताशैः सैन्धवम्यार्धक-
षेण हृषुषार्पणेनान्वितं प्रकल्पयेत् ॥

एरण्डमूलनिष्कायो मधुतैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्ति सत्रचापिष्पलाफल ॥
सकायो मधुपदग्रन्थाश्रिताहाहिङ्गुसैन्धव ।
सुरदारु च रास्त्रा च वस्तिर्दोषहर शिव ॥

पञ्चमूलस्य निष्कायस्तैल मागधिकामधु ।
ससैन्धव समधुक सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥

एरण्डेत्यादिना वचादित्रययुक्तो वस्ति-
नोक्ता युक्तरथ । सकाथं एरण्डमूलकार्यो म-
ध्वादियुक्तो वस्तिः शिवः भेषः । पद्म-
न्या वचा । सिद्धवस्तिरिति नाम्ना स्मृत आ-
चायै पञ्चमूलादिश्लोकेन ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्यानि पाचयेत् ।
गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठातोयदवत्सकैः ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
युक्तो वस्ति कफन्याधिपाण्डुरोगविपृचिषु ॥
शुक्लानिलविवन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

द्विपञ्चमूलादीनि गोमूत्रे पाचयेत् ।
तेन पकेन वस्ति पिष्टै पाठादिभिर्युत क्षौ-
द्रादिमिश्र । कफन्याध्यादिषु पूजितः । द्वे प-
ञ्चमूले प्रथमे विस्त्वादिबृंह्यादिश्च । फल-
मदनफलम् ॥

मुस्तापाठामृतैरण्डनलारास्त्रापुनर्नवम् ।
पञ्जिष्टारग्वधोक्षीरत्रायमाणसरोहिणीः ॥
कर्नाय पञ्चमूल च पालिक मदनप्लवम् ।
जलादके पचेत्तच्च पादशेष परिरुतम् ॥
क्षीरद्विपञ्चस्ययुक्त क्षीरशेष पुन पचेत् ।
सपादनाङ्गलरस ससर्पिर्मधुसैन्धव ॥
पिष्टैर्यष्टीमिस्र्यामाकलिङ्गरसाञ्जनैः ।
वस्ति सुखोष्णो मासाग्निबलशुक्रविवर्धनः ॥
वाताश्लोहमेहार्शोगुल्मविष्णुसग्रहम् ।
विषमञ्जरवीसर्पवर्ध्माध्मानमवाहिकाः ॥

वर्धक्षणोरुंकीकुक्षिमन्याश्रोतंशिरोरुजः ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ॥

मुस्तादिको वस्ति सुबोधः । सह पादेन
चतुर्भागेन जाङ्गलरसेन वर्तत इति तयोक्तः ।
एष च मुस्तादि यापनाना राजा तद्गु-
णे सातिशय इत्यर्थः । रसायनफलत्वाद्-
सायनम् ॥

पृथक् पलांश विपचेत् पञ्चमूलमगोक्षुरम् ।
क्षीरादके चतुर्यस्थ पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतम् ॥
क्षौद्रतैलाज्य सिन्धुत्ययुक्त वस्तिः सुपूजितः ।
विशेषाद्बालवृद्धस्त्रीमुकुमारसुखात्मनाम् ॥

अगोक्षुर पञ्चमूल चत्वारि द्रव्या-
णि । चतुर्थस्य पादशेष कथितम् । एष
वस्ति सर्वाहितोऽपि बालादिषु निरोपात् पू-
जितः । अगोक्षुर गोक्षुरराहितम् । यष्ट्यादी-
न्यनन्तरवस्तिपठितानि यष्टिमिस्रादीनि ॥

तद्वत् सहाचरबलाशारियादर्भसाधितम् ।
क्षीर वस्तिस्तथाभीरुगुच्छचीवृहतीद्वयै ॥
सिद्ध पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ।

सहाचरादिसिद्ध क्षीर तद्वदिति पूर्व-
वत् कल्कादियुक्त तत् पूर्वस्मिन्नेव विषये ।
अभीर्वादिसिद्ध पयो मागधिकादिकल्कवत्तथा
पूर्वगुण इत्यर्थः ॥

पञ्चमूल बृहत्यादि प्रतिद्रव्य पलोन्मितम् ।
द्विपल शालिगोधूमयवमाष सपष्टिकम् ॥

तैः सिद्ध छागल क्षीर कुकुटाण्डरस सिता ।
साज्यक्षौद्रद्विलवणस्त्वैर्वस्ति शुक्रकृत्परम् ॥
कल्पोऽय शिखिगोनर्दमत्स्याद्यण्डरसेष्वपि ।

बृहत्यादे पञ्चमूलादिना सिद्ध छा-
गल क्षीर कुकुटाण्डरसादिना युक्तो वस्ति प-
र शुक्रकृत् । अस्मिन्नेव च वस्तौ कुकुट-
रमस्याने शिख्यादीनामन्यतमस्याण्डरमयोगात्
त्रयो वस्तयो भवेयुः । अण्डेषु च र
सोऽन्तर्भवति ॥

रस कुळीरमासस्य चटकाण्डरसान्वित ।
सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्घृतमो घृत ॥

कुळीरमासस्य रस चटकाण्डरसेन यु-
क्त सशर्करादिश्च वस्तिर्घृतम । कुळीरो
मत्स्य कर्कटकादयः ॥

वस्तसूकरजेषुक्तैः कुळीरचटकामिषैः ।
सिद्ध पयोऽस्तशुक्रमुच्यतेऽथुरम् ॥
तैर्घृताङ्ग्योऽल्पलवणो वस्तिर्घृतम परम् ।
सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्यतेऽथुरम् ॥

उस्तमुक्तादिना सिद्ध पयो वस्तशु-
क्रादिना युक्त घृताङ्ग्योऽल्पलवणश्च वस्तिर्घृ-
तम परमत्यर्थम् । वस्त छागल । पु-
ष्को घृपण (नि) उच्यते सोमबर्ही च प्र-
चला तरुणा तथा । महौषधी सर्वगमा वृ-
द्धिदा वर्धिता पुरा । इक्षुरथ गोक्षुरम् ।
एषु च घृत्यवस्तिषु दियमानेष्वामगुप्तादि-
भिः सिद्धेन पयसा भोज्यम् ॥
अतो दशदशाहेन यस्तु वस्तीन् निषेवते ।

वाजीव पुष्ट सृष्टयो गच्छति प्रमदाशतम् ॥
ऐते माक्षिकसंयुक्ता कुर्वन्त्यतिवृष नरम् ।

अतो घृत्यादिकादशाहेन प्रतिदिवस
मेकोपयोगेन दश वस्तीन् यो निषेवते स
घृतोऽपि गच्छति वाजीवश्च पुष्ट प्रमदाशत ग-
च्छति । एते घृत्या वस्तयो माक्षिकयुक्ता अ-
तिवृष नर कुर्वन्ति ॥

नातियोग न चायोग स्तम्भिनस्ते च कुर्वन्ते ॥

एते चातियोग न कुर्वन्ते । आहि-
ताश्च नायोग कुर्वन्ते ॥

सर्ववस्तिषु सामान्येनात्तरान्तरानुवास-
नमुक्त निरुहान्मन्त्रोभयमिन्द्रादिना । तत्प्र-
तिषेधार्थमाह ।

निरुहा लेखना प्रायो बृहणा स्नेहवस्तय ।
यापनेषूभय तस्मान्नेष्ट तेष्वनुवासनम् ॥

निरुहा इत्यादि । ये निरुहास्ते प्रा-
येणैकान्तलेखना । ये च स्नेहवस्तयस्ते प्रा-
येणैकान्तबृहणा । तद्योभयमपि लेखनत्वं बृ-
हणत्वं च यतो यापनेऽनन्तस्तेऽनुवासन ने-
ष्यते कारणाभावात् । तस्मान्निरुहा अप्येते बृ-
हणत्वेनानुवासन नापेक्षत इति ॥

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य तेते प्रयोजिता ।
समूर्ध्वस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्य क्षिप्रमेव स ॥

एते च यापना स्वभावादेव मृदुत्वाद्धे-
तोर्वेदि कस्यचिन्न प्रत्यागच्छन्ति तत सोऽन्तर्-
स्ति क्षिप्रमेव तीक्ष्णैर्वस्तिभिः समूत्रैरास्थाप्यः ॥

शोफामिनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वराश्चातिसाराश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥
अरिष्टहारशीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निपेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः ॥

यापनानामत्यर्थसेवनाच्छोफादयः स्युः ।
तेषु च शोफादिध्वारेष्टादिभिर्दीपनी क्रिये-
ष्टा । तस्यादुष्काद्धेतोर्यापनान् युक्त्या सु-
खसवाहनलक्षणया सेवेत न त्वतिप्रसङ्गतः ॥

तेषु च यापनेध्वनेन प्रकारेण नि-
ष्परिहारता सुखोपयोग्यत्व भवति । केने-
त्याह ॥

शुद्धलौपधसयोगात् पादहीनप्रमाणतः ।
अल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥

शुद्धित्यादि । शृङ्गोऽल्पमानस्य चो-
पधस्य सयोगात् । तथा सूत्रे यत्र यत्र यत्
प्रमाणमुक्तं तत्र तत्र यापनानां पादहीन प्र-
माणं ततः अल्पं च कालमुपयोगादिति ॥

द्रव्येषु यापनीयेषु सिद्धान् स्नेहान् पृथक् पृथक्
वस्तीन् सर्वेषु वा युज्यात् परिहारविवाजितान्

अथवा सर्वेषु विशेषेण पुरुषेषु पृथ-
ग्यापनीयद्रव्यसिद्धान् स्नेहान् निष्परिहारान्यु-
ज्यात् ॥

सहाचराभीरुबलारात्नागोक्षुरकात् पृथक् ।
तुलां जलद्रोणशते पचेत् द्रोणावशेषिते ॥
पूतशीते निसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिका ।

महासहाक्षुद्रसहायष्टीमधुमधूलिका ॥
जीवकर्पभकोदीच्यमृणाळोत्पलचन्दनम् ॥
खर्जूरताळमज्जात्मगुप्तातामलकीकणा ।
पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपाकयोदनाहया ॥
कल्कीकृत्याक्षिपेत्तस्मिन्पृथक्चप्रस्थसमितम् ।
रसं बराहमाहिपवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥
शिखिकुण्डहसाण्डसंभव तैलसर्पिणी ।
धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीरादकृद्भयम् ॥
ब्रह्मभेरीमृदद्वादिनिनादैः साधितं च तत् ।
सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुण्डितम् ॥
आरोपितं गजस्कन्धे पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
कृत्वा स्वस्त्ययनं दद्यात् स्नेहवस्तिमपन्नम् ।
प्राप्तस्तेनातिवृषता श्रमयेद्द्वनिताशतम् ।
निर्वलीपलितं कान्तधिरजीवी भवेत् स च ॥
नष्टशुक्लसतक्षीणविषमज्वरिणां हितः ।
व्यापनार्तवशुक्लानां पुत्रदाता रसायनम् ॥

सहाचरादीनां पञ्चशतानि पलानि ।
जलस्य द्रोणशतम् । कथितशेषो द्रोणः ।
पूते शीते च विसादि कल्कीकृत्य सूक्ष्म-
धानेन क्षिपेत् । बराहादीनां सुप्तरसं पृ-
थक् प्रस्थसमितम् । निनादशब्दस्य ब्रह्मादि-
भिः संबन्धः । ब्रह्मनिनादो वेद्योप ।
सुबोधम् । अभीरुः शतावरी । मधूलि-
का शुद्धतृणः शराद्यन्यतमकाण्डः । उदीच्य
वाळकम् । मृणाळं विसादिकुरम् । (नि) चू-
डामणिः शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला तथा ।
उषटा टाग्रका गुप्ता चतस्रः पाकसाह्या ।
ओदनपाकी नीलसहचरः । बराहः सुकरः ।

यस्तु छागलः । धात्र्यामलकम् । विहारी
विदारिका । अक्ष वेदः । मेरी मुन्दुभि ।
तेनेति स्नेहयस्त्रिणा सहचरीर्धनातिवृष्टता प्रा-
प्तो धनिताक्षत धम नयेत् । स च नि-
र्बलीपन्तिपादिगार् भवेत् । एष च व-
स्त्रिर्नष्टशुक्लादीना हित । पुत्रदाता रसा-
यन च ॥

एवञ्चवस्तयोऽन्येऽपि कल्प्या पावयाधनैकश ।
शत धारान् सहस्र वा पाचयेत् सभवे सति ॥

एवं चानया विज्ञान्येऽपि स्वगुण्या वृ-
हणा वस्तयं कल्प्या । यथासंभव चाने-
कशः पाचयाम्य शुष्ककरोपधै ॥

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।

वृश्मूलत्पादिना स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते ।
ये दोषघ्नाः सपरीहाराश्च । परिहारा ये-
षा विद्यन्ते । यन्त्रणा विना बाधावहा इ-
त्यर्थः ॥

दृश्मूल बलां रास्तागभगन्धां पुनर्नवाम् ।
शुल्च्यैरुपपूतीकमात्रीरुपकरोहिषम् ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलाशकम् ।
यवमापातसीकोलुलत्थान् प्रष्टुतोन्मितान् ॥
वहे विपाण्य तोयस्य द्रोणश्रेणेण तेन च ।
पचैतैलाढफ पेथ्यैर्जीवनीयै पलोन्मितैः ॥
अनुवासनमित्येतद् सर्ववातविकारनुत् ।
अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥

देशभूलादीनां प्रत्येकं वृथक् पलम् ।
यवादीनां द्वे पले प्रत्येकामिति कश्चि जी-
वनीयादिकत्पैरन्वित सिद्ध तैलमनुवासनं
सर्ववातविकारनुत् । अनूपानां वराहादीनाम-
न्यवर्गत्रितयोक्ताना प्राणिना यथासंभव व-
सा जीवनीयैरुपसाधिता तद्वदनुवासनं सर्व-
वातविकारनुत् भवति ॥

शताहायवविल्वाम्लैस्तैल सिद्ध समीरणे ।
सैन्धवेनापि वर्णेन तप्त चानिलजिद्वृष्टम् ॥

शताहायविसिद्ध तैल समीरणेऽनुवास-
नम् । अतीवानले तप्तेन सैन्धवेन तप्त धू-
तमनिलजिद्वृष्टमनुवासनम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताहर्षमको कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
स्वंगुप्तां क्षीरकाकोष्ठीं कर्कटारयां शटीं वचाम्
पिष्ट्वा तैल घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणे ॥
बृहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्लामिवर्धनम् ।
रज शुक्लामयं हरं पुरीयं चालुवासनम् ॥

जीवन्त्याद्ये स्नेहाश्चतुर्गुणं क्षीरम् ।
कल्कः शहाश्चतुर्गुणः । एतत्तैलघृतमनुवा-
सना वृहणाद्यादिगुणम् ॥

शिविरस्पर्शवीर्येथ पिष्टे क्षीरे चतुर्गुणे ॥
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ।

शीतस्पर्शं शीतवीर्येथ च केवलशी-
तस्पर्शवीर्यैर्द्रव्यैर्घृतं सिद्धं घृतात् क्षीरे चतु-
र्गुणे तैल पादेन समं यस्य । एतदनुवा-
सनं पित्तघ्नम् ॥

सैन्यवं मदनं कुष्ठं शतश्ला निचुल्लो वचा ।
 द्वीवेरं मधुकं भार्गवी देवदारुसकटफलम् ॥
 नागर पुष्करं मेदा चविका चित्रक शटी ।
 बिज्जातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥
 बिल्वाजमोजचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः
 साध्यमेरुदतैल वा तैल वा कफरोगनुत् ॥
 चर्मोदावर्तगुल्मार्शे घृहीमेहाद्व्यमारुतान् ।
 आनाहमश्वरी चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥

सैन्यवादिभिः समैः साध्य तिलतै-
 लमेरुदतैल वा तदनुवासन कफरोगनुत् च-
 र्मादीश्च हन्यात् । निचुल्लं दर्पिपत्रो वे-
 तसः । द्वीवेरं वाळकम् । कटफल सोमव-
 र्कः । श्यामा त्रिवृत् । चपला पिप्पली ॥

साधित पञ्चमूलेन तैल बिल्वादिनाथवा ।
 अन्वासन श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघ्नातिभिः ॥
 फलैरष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ।

बिल्वादिना वा पञ्चमूलेन साधितं तै-
 लमनुवासन श्लेष्महरं भवति । अथवा क-
 फघ्नातिभिर्द्रव्यैः शीतशिवकापैपुष्पैश्चादिना शो-
 धनादिगणे पठितैः श्लेष्मादष्टगुणेऽम्ले काश्चि-
 कादौ सिद्धं तैलमनुवासनं श्लेष्महरम् ॥

शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः पटुमूत्रवान् ॥

यदा तु सकफस्य शूलमानाहश्च भ-
 वति तदा तेन कफहरद्रव्यसिद्धेन तैलेन
 युक्तो योग्यो निरूहः पटुना लवणेन मू-
 त्रेण च युक्तो विधेयः ॥

पृच्छति स मुनिमित्यथ धीमा-
 नमिवेश इह किन्तु फलानाम् ।
 धत्तिकर्मणि हितं सततं स्या-
 च पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी
 हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणाम् ।
 कुष्ठस्य फलं हृदामये
 मवरं कोशफलं तु पाण्डु ॥

उदरे कुतश्चेन हित
 मदनं सर्वगदाविरोधि च ।
 मधुरं सकपायतिक्तक
 तदरुसं सकट्पणपिच्छिलम् ॥

कफपिचहृदाशुकारि च-
 क्रिरपाय पवनानुलोमि च ।
 मवरं तदतः फलादिषु
 स्मृतमास्थापनयोजनास्ति ॥

पृच्छतीत्यादिना फलानां मध्याह्नस्ति-
 कर्मणि किं हितं स्यादिति । अथेत्यमिवे-
 शप्रश्ने । तमाप्रिवेश पुनर्वसुरिति प्रशशास ।
 किमित्याह इहेत्यादि । चमयत्रापीहेत्यायुर्वेदे ।
 सुबोधम् । (नि)जीमूतको देवदाहास्तिको-
 शा गरागरी । प्रोक्तास्तुविषहा वेणी देव-
 ताकी च तादृकः । कटुकालाधुनी तुम्बी
 लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षात्रि-
 यवरस्तिकवीजा महाफला । कुटजफलमिन्द्र-
 यवम् । कोशफलं धामार्गवाख्याया राजको-
 शातक्या फलम् । कुतश्चेन घण्डोलिका-
 रयायाः कोशातक्याः फलम् । तदि-
 ति मदनम् । सर्वगदाविरोधित्वे हेतुर्मधुरा-

दिगुणत्वेन । यादादिद्वितये च । पिच्छि-
ष्ट मादेवापादनम् । अशु ख कर्म करो
तीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपा-
य न करोत्यतो मधुरत्वादिदेवोक्तत् फला-
दिषु मदनफलादिषु शोभनादिगणपठितेषु व-
स्तिद्रव्येषु प्रवर भेष्यमास्थापनाना योजना
सु स्मृतमाचार्ये ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्य
स्थितवति विज्ञपयाम्यथूय भूय ।
इदमतिगहन सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तर मुनिवृषभे पुनर्वसौ क-
लकल्पनावाक्य निगद्योक्त्वा स्थितवति वा-
क्याद्विस्तेऽग्निवेशोऽप्यञ्जलिममतो निधायान्नो
निपत्य भूय पुनर्विज्ञपयाम्यथूयान्वैभेदादि
भि, शिष्यै सह । विमित्याह ॥

विप्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभे ।
शीघ्रमापतति चानु स देहात्
सर्वत स्थमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्ति
विचित्रकर्मकृद् विचित्रगुणकृदोक्त । अथ
च वस्तिर्नाभिरूर्ध्व नैति । न च बहुका
ल देहे तिस्रस्यपि तु शीघ्रमापतत्येवस्वरू-
प स कथं दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एव विद्वान्नो गुरु, पुनर्वसुस्तमाग्निवे-
शमित्यूचे किमित्याह ॥

ऊचे गुरुस्तिमितभारुतवश्यमेतत्
देहस्य यद्विरुपाश्रितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हिनस्ति विपमानपि रोगपुगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् यद्विराश्रितं का-
न्तिवर्णगमनमहणादि यच्चान्तराश्रितं धात्वादि
तत् सर्वं भारुतवश्यं वातघ्नान् भवति । त-
स्य तु सर्वगर्भारोपकारकरणभूतस्य वायोर्यस्ति-
र्दुष्टस्य सतोऽनुलोमता जनयाद्विपमानपि कृ-
च्छ्रानपि रोगपुगान् व्याधिमह्यान् दिनस्ति ॥

शाखागता कोष्ठगताश्च रोगा
मयोर्ध्वसर्वात्रयवाङ्मनाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कधिदन्यो
वायोः पर जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विद्वद्भेष्यपित्तादिमलाचयानां
विशेषसहारकरो हि वायुः ।
तस्मातिष्टस्य शमाय नान्य-
द्वस्ते सम भेषजमस्ति यस्मात् ॥
शाम्यन्ति यत्रेन जितेऽनिले च
तदीरिताः पिचकफादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति
सर्वा चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥

अपि च ये रोगाः शाखागता स-
न्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मोदिजा-
स्तेषां रोगाणां जन्मनि वायो परमन्वो हे-
तुर्नोक्ति । विडादिमलाचयानां च वायुरे-
व विशेषसहारो करोति यस्मात् । यस्मा-
च तस्य वायोरतिवृद्धेयं शमायान्यत् भेषज

वस्तिसमं नास्ति । यस्याश्च तेन वस्ति
नानिले वायौ जिते तदीरिता. पित्तादयोऽपि
शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्या चिकित्सार्ध-
मिति नामा वस्ति ब्रुवन्ति । एक आचार्याः
वस्ति सर्वा चिकित्सा ब्रुवति वस्तिरेव चि-
कित्सेत्यर्थः । शान्ता रक्तादयो घातवः ।
तथा कोष्ठो महास्रोतः । मर्म हृदयादि ।
ऊर्णाङ्ग शिरः । उद्गमश्च देहपर्यायेणो-
र्ध्वाक्षीना मयः । पित्तादीत्यादिगन्धन ज्ञे-
यानां नृणां । कफादय इति रसान्ती-
ना ग्रहणम् ॥

यत्र पक्कायस्याऽपि दोशानापादमस्तकम् ।
वीर्येण वस्तिरादत्ते स्वस्थोऽर्जो भूरमानिव ॥

उभेभ्योऽपि वस्तिरापादमस्तकं स्थितान्
नापाद वीर्येणात्मे । ॥ ॥ यथा वस्ति-
स्थोऽर्जो भूरमान् दुःस्वप्नात्पादते ॥

यच्चवैपरीर्यं हि तदपानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरादेव समानं प्रतिपद्यते ॥
ममानादुत्तरं चैव व्यानाया पयना रुमात्
ते तृप्ता प्रकृतिं याता शरीरानुग्रहे स्थिता ।
प्रसन्नं पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ।
सतर्पयन्ति परितः स्वान् स्वान् भूतगुणास्तनौ

यत्तत्रेयान्तिता पूर्वाक्ते शुक्तिः । तत्रे-
ति वस्तौ यदौषधानां शीर्यं तदपानारुयेन वा-
युना समन्तात् प्राप्तामचिरादेव वीर्यं ममा-
नाख्यं प्राप्नोति । ममानस्य पञ्चाध्यात्मो-

दानप्राणा । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौषधवी-
र्येण वृष्टाः प्रकृतिं स्वरूपं यातास्तनौ श-
रीरे ग्नान् स्वान् वायव्यान् भूतगुणास्तैर्गुणैस्त-
र्पयन्ति परितः समन्तात् । किंभूता आह ।
शरीरानुग्रहे स्वास्थ्यसमाहने स्थिता । किं
कृत्वाह । प्रमथ्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थाने
निवेश्य । तपयन्ति परितश्च ॥

व्यानास्त्विर्यगपानोऽत्र प्राणयोर्व्यं प्रवर्पति ।
यथान्वयेन नाडीभिर्हृदिरेणीभिर्मोदोदमम् ॥

वस्ति व्यानास्त्विर्यगपानेति । अत्र-
नश्वाय प्राणयोर्व्यं प्रवर्पति यथात्मनोऽपि
डीति । यथान्वयेन हृदिद्वारेणीभिः केन्द्रे-
पूर्यमपवर्पति । हृदिगता केन्द्रान्प्रचर-
णरीत्य ॥

अत्र तान् पित्ताभिश्च वयुभिश्च सुषोनिन ।
व्याप्नुयन् प्रसन्नं हन्ति मुक्तज्ञानपि यक्षग ॥

एतन्नित्यादिना नियमनम् । वस्ति पु-
त्रयोजितं सन् जातेर्ह्येव निराभिधं व-
पुर्व्याप्नुयन् मुक्तज्ञानपि यक्षगो व्यापिन्
प्रसन्नं हन्ति ॥

वस्तिस्तस्मात् सर्वैर्कर्मभ्यान्
सर्वातङ्गान् हन्ति निशेषतश्च ।
स्रोतास्तन्त शोधयित्वा च कुर्या-
दोजस्नेजं शुरुषेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः

दिगुणत्वेन । वातदिदित्वे च । पिच्छ-
ल मर्देवापादनम् । आशु स्व कर्म करो
तीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपा-
य न करोत्यतो मधुरत्वादिहेतोस्तत् फला-
दिषु मदनफलादिषु शोधनादिगणपठितेषु व-
स्तिद्रव्येषु प्रवर श्रेष्ठमास्थापनाना योजना
षु स्मृतमाचार्ये ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्य
स्थितवति विश्रपयाम्यभूष भूष ।
इदमतिगहन सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तर मुनिवृषभे पुनर्वसौ क-
लकल्पनावाक्य निगद्योक्त्वा स्थितवति वा-
क्याद्विरुद्धेऽभिवेशोऽञ्जलिमग्रतो निधायान्नौ
निपत्य भूष पुनर्विश्रपयाम्यभूषान्यैर्भञ्जादि
भिः शिष्यै सह । किमित्याह ॥

चित्रकर्मगुणकृद्वगुरुणाक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ वैति न नाभे ।
शीघ्रमापतति चानु स देहात्
सर्वत रुधमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्ति
विचित्रकर्मकृत् विचित्रगुणकृद्योक्त । अथ
च वस्तिर्नोभेरूर्ध्वं नैति । न च बहुका-
ल देहे तिष्ठत्यपि तु शीघ्रमापतत्येवस्वरू-
प स कथं दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एव विज्ञातो गुरु. पुनर्वसुस्तमभिवे-
शमित्युच्ये किमित्याह ॥

कृचे गुरुस्तिमितमारुतवश्यमेतत्
देहस्य यद्गहिरुपाधितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हितस्ति विपमानपि रोगपूगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् बहिराश्रितं का-
न्तिवर्णगमनग्रहणादि यच्चान्तराश्रितं घात्वादि
तत् सर्वं मारुतवश्यं वातवशात् भवति । त-
स्य तु सर्वशरीरोपकारकरणभूतस्य वायोर्वस्ति-
र्दुष्टस्य सतोऽनुलोमता जनयद्विपमानपि कृ-
च्छ्रानपि रोगपूगान् व्याधिसङ्घान् हिनस्ति ॥

शाखागता कोष्ठगताश्च रोगा
मर्माध्वंसर्वावयवाङ्गनाश ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो
वायो. पर जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विद्वस्त्रेष्मपिचादिमलाचयानां
विक्षेपसहारकरो हि वायु ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्ते सम भेषजमस्ति यस्मात् ॥
शाच्यन्ति यत्नेन मितेऽनिच्छे च
तदीरिता. पितरुकादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्थमिति बुध्यन्ति
सर्वा चिकित्सापि वस्तिपेके ॥

अपि च ये रोगा शाखागता स-
न्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मादिजा-
स्त्रेषा रोगाणां जन्मनि वायो. परमन्यो हे-
तुर्नास्ति । विदादिमलाचयानां च वायुरे-
व विक्षेपसहारो करोति यस्मात् । यस्मा-
च्च तस्य वायोरतिवृद्धस्य शमायान्यत् भेषज

वसिष्ठमय नास्ति । यस्यापि तेन वसिष्ठ
नानिले वायौ जिते तदीरिता, पितादयोऽपि
शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्या चिकित्सार्थ-
मिति नाम्ना वसिष्ठे भुवन्ति । एक आचार्याः
वसिष्ठे सर्वा चिकित्सा भुवन्ति वसिष्ठेव चि-
कित्सेत्यर्थः । शाम्या रक्षादयो घातव्य ।
तथा शोषो महाश्रोतः । मर्म हृदयादि ।
ऊर्ध्वार्द्ध शिरः । उज्ज्वलदेन नेत्रपर्यायगो-
ध्वीदीना मयन्ध । पितादयोऽपि शिरः
पितृना प्रोक्तः । तपाश्च इति रमादी-
ना प्रमाणम् ॥

यत्र पद्माग्निराऽपि दोगानापादमन्तरम् ।
वीर्येण रतिरादत्ते मयस्योऽर्धो भूरमानसः ॥

यच्च यन्मिनापरो हेतुर्लोकनिश्चयः । पक्षा-
शयस्त्रितोऽपि वहिराया तलमस्या स्थिता
शोषा शिरसादौ । यत्र मयः तपः
मयस्योऽर्धो भूरमानः दग्धत्वात्प्राप्ते ॥

यच्च त्रौपथ्यरीरं हि तदपानेन प्रायुता ।
पर्याप्तमचिरान्तेन समानं प्रतिपद्यते ॥
समानादुत्तरं चैव व्यानाया परना क्रमात्
ते तस्मात् प्रकृतिं याता शरीरानुग्रहे स्थिता ।
प्रमथ्य पितृश्रेष्ठाणो यथास्थानं निवेद्य च ।
सत्तर्पयन्ति परितः स्नानं स्नानं भूतगुणास्तनौ

यत्तत्रेत्यादिना पूर्वाक्ते युक्तिः । तत्रे-
ति वस्तुनौ यत्रौपधाना रीर्यं तदपानाग्नयेन वा-
युना समन्तात् प्राप्तमचिरादेव वीर्यं समा-
नादयः प्राप्नोति । समानस्य पञ्चाध्यानो-

दानप्राणा । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौपधनी-
येण हृन्नाः प्रकृतिं स्वरूपं यातास्तनौ श-
रीरे स्नानं स्नानं वायव्यात् भूतगुणास्तनौ गुणस्त-
र्पयन्ति परितः समन्तात् । किंभूता आह ।
शरीरानुग्रहे मयस्यस्यस्य हने स्थिता । किं
कृत्याह । प्रमथ्य पितृश्रेष्ठाणौ यथास्थानं स्थाने
निवेद्य । तपयन्ति परितश्च ॥

व्यानस्तिर्नपानोऽयं प्राणो रीर्यं प्रकृतिं ।
यथास्थमेव नाडीभिर्गारिणीभिर्गोदोदकम् ॥

यस्मिन् व्यानस्तिर्यग्यमरुतानि । अय-
नः प्राणः शरीरमवरोधितः यथास्थाना-
दिति । यथान्यः क्षरिद्वारगतीभिः श्रेष्ठे-
ष्वयमपरकृतिः । शरीरेण चैव यमरुतवरा-
णरीर्यम् ॥

यत्र शाने, सिर्गाभयः यमरुतेन मुपानिह ।
व्याप्नुयन्तः समभ इन्नि मुक्तानपि यमपग ॥

यस्मिन् व्यान्तिना निगमनम् । तस्मिन् मु-
प्रयोजितः सन् यातेर्हेतुभिः मिराभिश्च व-
पुर्वागुत्तरं मुक्तयानपि यमपगो व्याप्नुयन्
प्रमथ हन्ति ॥

यस्तिस्नस्मात् ररीर्यमयधान
सर्वातङ्गान् हन्ति नि शपतश्च ।
स्रोतांस्यन्तः शोषयित्वा च कुर्या-
दोजस्तेजः शुष्मेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः

तस्मान् सर्ववमणां वमनादीनां वस्ति-
प्रधान नि शोषतश्च सर्वानातङ्गार हन्ति ।
अत स्तोतान्यनूनि शोधयित्वा ओज प्रभृती-
श्च कुर्यात् ॥

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

वस्तीना कल्पना प्रशस्यते तेषामे
वापयोगे व्यापदन्तमाधन च प्रशयितुम
ध्याय आरभ्यते ॥

अथानो वस्तिव्यापत्तिर्द्धि व्याख्या
स्याम । इति हस्मादुरात्रेयादयो मर्पय ॥

विनम्रगौरवाभ्यामशिरोरुग्वाहनाध्वगा ।
कुक्षिशूनाङ्गरिभ्याहृषीडातनमवा ॥
अयोगादितियोगाच्च वस्ते स्पृष्टपट्टापद ।

वस्तरयोगाद्विन्धादयः पडापदा व्या-
धय स्युः । तस्यैवातियोगात् कुक्षिशूनाद-
यः पडापद स्युः । पटाश्चापद प्रधानां की-
रिता रक्तवर्णाः । इति दूधगर्भव वक्ष्यमाण-
त्वात् । बाहन प्रमादिका । ऊर्ध्वगात्रया व्या-
पद्यत्र वस्तिमुत्तममसिकाभिरेतीति । कर्तन ना-
भ्यादीनां कर्तनमिव । तेषांऽमृगादिपशुष्व ॥

अस्तिग्वेत्यादिना प्रच्छाद्य सर्वेषु दि-
र इत्येवमन्तरा ग्रन्थन पणमामयोगापदा क्र-
मेण हेत्वादिकमुच्यते । वस्तिरस्त्युष्णेत्यादिभे-
दं भिषग्जितमित्येवमन्तेनातिरोगापदाम् ॥

अस्तिग्वस्तिचदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजित ॥
शततोऽल्पमेहलवणद्रव्यमात्रं धनोऽपि वा ।
रस्ति सस्राभ्य तं दोष दुर्बलत्वाद्निर्हरन् ॥
करोति वातत्रिणमूत्रविनम्रमतिदारुणम् ।
नाभिवस्तिगजा दाह हृत्पे भयधु शुद्धे ॥
कण्ट गण्डानि वैचर्ष्यमरति रक्षिमाद्वमम् ।

सत्रास्तिग्व्यादिगुणस्य पुनः शीताद-
गुणो वस्तिदोष सस्राभ्य दुर्बलत्वाच्चर्द्धीति
धीर्यत्वात् सुध्नापमनिर्हरन्वातादीनां विनम्र-
मतिदारुण करोति नाभिनाहादिक च । अ-
ल्पद्रव्यमात्र देहाभ्यमृगादिरजित ॥

कायद्वय प्राग्विहित म यदोपेक्षितसारिणि ।
उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पान प्रशस्यते ।
फलवत्स्यस्तथा स्नेहा फाल ज्ञात्वा विरेचनम्

प्राग्चीकृतिमत मध्यह्नेऽतिसारिणि
कायद्वय विहित प्रमत्तपात्रय मागधिकादीनां
जलजलदादीनां च तस्मात् कायद्वयादोषाद्यपेक्ष
दैकस्य कायस्य तयायोगस्य पडाविषयान्नाभि-
शूलादिके पान प्रशस्यते । फलवत्स्योदिक च
प्रशस्यते । फाल ज्ञात्वा विरेचयोग्ये विरे-
चनं हितम् ॥

वित्त्वमूलत्रिद्वारुणवकोलकुलत्थवान् ।
सुराविष्णुमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेप्यस्तमानयेत्

विन्ध्यमूलादिमान् वस्त्रि प्राक्पेक्ष्यै-
वान्यादिभिर्वस्त्रिकल्पोक्तैर्भुक्तस्तमयोगिन वरित-
मानयेत् । विट् च मूत्र च प्राणिनामथ ।
इति विषय उक्त ॥

सशेषाम इत्यादिना गौरवमन्यते ॥

सशेषामे निरुद्हेण मृदुना दोष ईरित ।
मूर्च्छित्वाग्निल मार्गं रुणद्ध्याग्निं दिनस्ति च ॥
गौरवमहन्मृदुलटाहसमोहवेष्टनम् ।
ततः कुर्यादुपचरेत् रुक्षस्येदपाचनैः ॥

सशेषामेऽनुपपन्नत्रिरामके पुरूपे मृदु-
ना निरुद्हेण दोष ईरितोऽनिल वायु मू-
ष्टयति ज्वलयति मार्गं च रुणद्धि अग्निं च
दिनस्ति ततोऽनन्तर गौरवादिष कुर्यात् ।
तमातुर रुषादिभिरुपचरेत् ॥

पिप्पलीरुर्द्वणोशीरदारमूत्रोश्चत जम् ।
पिपेत् सौत्रचलोन्मिथ दीपनं हृदिशोधनम् ॥
वचानागरपड्यो वा दधिमण्डेन मुञ्जिता ।
पेया प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥

तत्र च पिप्पल्यादिभि शृत जल मौ-
र्वचलोन्मिथ पिपेत् । रुद्धि दीपनं शोधनं
च । अधया वचादयो दधिमण्डेन मधुना
मूष्टिना आलोडिता प्रसन्नया वा पेया स्युः ।
आमवेन वाग्रेण वा पेया स्युः ॥

दारुत्रिकटुक पथ्या पलाश चित्रक पडाम् ।
पिष्टा वृष्ट च मूत्रेण पिपेत् क्षाराश्च दीपनान्
वस्त्रिमस्य विट्प्याश्च समूत्र दाशमूलिकम् ।

दावादिष च मूत्रेण पिष्ट पिपेत् ।
चिकित्सितोक्ताश्च दीपनान् क्षारान् पिपेत् ।
अस्य चायोगिनो दशमूलानिर्वृत्त वस्त्रि स-
मूत्र विदध्यादित्युक्त गौरवम् ॥

युक्त इत्यादिनाभ्यानमुच्यते ॥

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्य रुक्षे मूराशयेऽथवा
वस्त्रिदोषावृत्तो रुद्धमागो रुन्ध्यात् समीरणम्
सविमार्गोऽनिल कुर्यादाभ्यान मर्मपीडनम्
विदाह गुदकोष्ठस्य मुष्कजक्ष्णवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदय शूलैर्गतिश्चेतश्च धावति ।

दोषाढ्यादिके पुरूपेऽल्पवीर्या वस्त्रि-
युक्तो दोषैराशुतत्वाद्दृढमागं सन् समीरण वा-
त्त रुन्ध्यात् । मोऽनिल समीरणो रुद्धमा
गोत्वादिमार्गेण आभ्यानादीन् कुर्यात् । इतश्च-
तश्च रोष्ठेऽनिलो धावति ॥

स्वल्पकस्त्रिभ्रगात्रस्य तत्र रतिं प्रयोजयेत् ।
त्रिन्नादिष निरुह स्यात् पीलुसपपमूनवान्
सग्लामरदारुभ्या साधितं चानुवासनम् ।

तत्रायोगे स्वल्पकस्त्रिभ्रगात्रस्य रतिं प्र-
योजयेत् । वस्त्रिकल्पोक्तश्च विन्ध्यमूलानिरुह
पील्यादिमास्तत्र स्यात् । सरजदेवदारुभ्या सा-
धितमनुवासनं स्यात् । अर्पासैलमित्युक्तमा-
भ्यानम् ॥

नहुदोषत्यादिना शिरोरुगुच्यते ॥

वह्नुदोषेऽजले कृष्णकोष्ठे वस्त्रिस्तनुर्मुदु ।

श्रीतोऽल्पव्याप्तो दोषे प्रतिहन्ति समोरणम्
ऊर्ध्वं सोऽनुसरन् नेह कुर्याद्राशुः शिरोरुजम्
ग्रीवास्तम्भं प्रतिश्याय चाग्निः । अष्टिविभ्रमम्

तदुत्थेपयत्तरहितानि ते तनुःप्रदिगुणा
वस्तिभुक्ताः स्याद्व्युत्तराः समोरणस्य वेगप्रति-
घातं करोति । स प्रतिहतो जायते च देह-
गुणमरुत्तरोऽपि दीप्तं बुज्यात् । अष्टिविभ्रमो
दृष्टिविभागः ॥

तमुत्थेतैः प्रत्यक्षपदितं च त्रिप्रमन्त्रिणम् ।
तीक्ष्णपुद्गलं प्रमर्गनस्त्वैरास्यविचनम् ॥
विशेषं स्तिम्भित्वाशु योऽप्येतादुःखेभिरुक्तम् ।

तमानुरमुत्तरात्तराग्राभ्यां पश्चिमं प-
श्चात् स्तिम्भितं पश्चिमं मर्दिनं वा । राशुल्ला-
भं च पूजादिभिर्वाप्येति युक्तं विचार्य ॥

तिग्मस्तिम्भित्वादिना जायते मु-
खे ॥

तिग्मस्तिम्भिते महादोषं वस्तिमृद्वत्प्रभञ्जम् ।
उत्क्षेप्यत्वात् दूरदोषं जनयेत् प्रवाहिकाम् ॥
पाकं रक्ताशयाने च सदनं चारुज-
पयोः । विषद्वामास्त्रां जन्तुरर्थाक्षेपं स प्रवाहते ॥

महादोषेऽतिस्तिग्मेऽतिस्तिग्मे च शो वस्ति
रूपगतिरूपमानस्य स दोषमुत्क्षेप्यत्वात् हरेत् ।
प्रवाहिका जनयेत् । प्रवाहिकायां लक्षणगुणम् ।
वस्तिशोकादिव च जनयेत् । स च ज-
न्तुर्विषद्वामास्त्रात्त्वादित्यं प्रवाहने निवर्तते ॥

स्वेदाभ्यङ्गनिरुद्धाश्च शोवनीयानुलोमिहान् ।
निदध्याह्वयित्वा च वृत्तिं तस्य विरिक्तवत्

तस्य त्रियोगिनः स्वेदादीन् विदध्यात् ।
विभूतानाह । शोवनीयाश्च त्रयोर्मागानुलो-
मनाश्च । तस्य च लक्षणवित्ता विरिक्तवत्
पेयादिवेन वृत्तिं विदध्यात् । इत्युक्तं वाहनम् ॥

उत्तं इत्यादिनोर्गो उच्यते ॥

कुर्वन्तो वेगमरो र पीडितो रातिमात्रया ।
अस्तिमृद्वत्प्रभञ्जो रास्तिमृद्वत्प्रभञ्जः
मृद्वत् मास्तेना र विविक्ता मुखनारिहान् ॥
निरतिमृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जः प्रवर्तयन् ।

प्रमर्गनं प्रोक्तं पुनरप्यग्निः त-
दिगुणा त्रिभिर्मागानुलोमि विविक्ता मुखना-
रिहान् प्रवर्तयन् मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जः
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जः ॥

मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो ॥

अथ तानुत्तरात्तराग्राभ्यां पश्चिमं प-
श्चात् स्तिम्भितं पश्चिमं मर्दिनं वा । राशुल्ला-
भं च पूजादिभिर्वाप्येति युक्तं विचार्य ॥
तिग्मस्तिम्भित्वादिना जायते मु-
खे ॥

पृष्ठपाश्वोदरं मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो ॥
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो ॥

उष्णैश्च त्रैर्योगोमुखमातुरस्य पृष्ठादिकं
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो ॥
मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो मृद्वत्प्रभञ्जो ॥

पाणिवस्त्रैर्गच्छापीड कुर्यान्न म्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधादि सुप्रसिद्धतरायन* ।
अपानः पवनो वस्ति तमाश्वेवापकर्षति ॥

तस्य च मरण रक्षण पाण्यादिभिर्ग
च्छापीड कुर्यात् । एव हि प्राणस्योदानस्य च
निरोधादपान सुप्रसिद्धतरामार्गः, सस्त वस्ति-
माश्वेवापकर्षति ॥

कुष्ठकमुककल्क च पाययेदम्लसयुतम् ।
आण्ण्यासैक्ष्णपात् सरत्वाच्च वस्तिसोम्यानु
लोमयेत् ॥
गोमूत्रेण त्रिष्टुप्पथ्याकल्क वापोनुलोमनम् ।

त च कुष्ठकमुकयोः कल्कमम्लेन का
चिकादिना पाययेत् - । कमुक लोभर्म ।
स कल्कोऽप्यातुरस्यौण्ण्यादिना वस्तिमूर्ध्न्य प्र-
वर्तमानमधोऽनुलोमयेत् । अथवा त्रिष्टुप्-
पथ्याकल्क गोमूत्रेण पाययेत् ॥

पकाशयस्थिते स्विने निरुहो दाशमूलिक ॥
यवकोलकुलत्थैश्च पिथेयो मूत्रसाधितै ।
वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर् साधृतावशपल्लवः ॥
पूतीकरञ्जत्वरूपत्रपदीदेवाहरोडिपै ।
सतैलगुळसिन्धूत्थोविरेकौपथकल्कवान् ॥

पकाशयस्थे वस्तौ स्विने पुरुषे दा
शमूलिको निरुहो विधेयः । यवादिभिश्च मू-
त्रसाधितैर्वस्तिर्विधेयः । अथवा पूतीकरञ्जा-
दिभिरमृतावशपल्लवाभ्या युक्त सतैलादि-
कौ विरेचनद्रव्यकल्कवान् वस्तिर्विधेयः ॥

पित्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ।
शिरस्थे नावन धूम प्रच्छाद्य सर्पपै शिरः ॥

उरस्थिते वस्तौ पित्वादिपञ्चमूलेन सि
द्धो वस्तिर्विधेयः । शिरःप्राप्ते वस्तौ नाव-
नादिकम् । इत्युक्ताः पटयोगापद ॥

वस्तिरित्यादिनातिवोगापद उच्यन्ते ॥

वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽति स्वेदितस्य वा
अल्पदोषे मृदा कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुन पुन ॥
अतियागत्रमापन्न कुक्षिशूलकरो भवेत् ।
विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधन ॥

उष्णादिगुणवान् वस्तिः प्रयुक्तोऽति-
स्वेदितस्य वा प्रयुक्त अत्यदोषादिके वा पुनः
पुन प्रयुक्तोऽतियागमापन्न सन्न कुक्षिशूला-
करो भवेत् । सोऽतियागो विरेचनातियो-
गेन तुल्यलक्षणस्तुल्यसाधनश्च ॥

पृश्निपर्णी स्थिरा पत्र काष्मर्य मधुकोत्पन्ने ।
पिष्टा द्राक्षा मधुक च क्षीरे तण्डुलधावने ॥
द्राक्षाया पक्वलोष्ठस्य प्रसादे मधुकस्य वा ।
विनीय सघृत वस्ति युञ्ज्यादाहेऽतियोगेन ॥

वस्त्यातियोगजदाहे पृश्निपर्णादिकं पि-
ष्ट्वा क्षीरादीनामन्यतमे विनीय निक्षिप्य सघृ-
त वस्ति युञ्ज्यादित्युक्त कुक्षिशूलम् ॥

खेदेसादिद्वारगुच्यते ॥

खेदखेदैरसपाय गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रकः ।
दुस्थिताय प्रणिहितो वस्तिर्दुःशोभिताय वा ॥

अतिमृता मर्त्यं दोषयेत् मविदागम ।
करोत्यङ्गमौ मृम्यौ राम्ये भेदं च परणाम्

सोमोदायाममकालानिष्यम क त मु
वादिषो वतिरतिविशेषप्रभः सय मरुत कोप
येत् । न सुपिषो मरुद्विमागमनः मरुद्वजना
दिष करानि । अन्धमै दृष्टिषाव शय्यामा
प्रणिहितौ न एव करोति । दु गोभिषाव वा न

न नैलपरणाप्यक्तं म्नेदित म्मरुदादिभिः ।
विन्वको म्पैरुण्डवयोभृष्टनोदयेः ॥
सदुल्लये मृतं मनु कलसौरोरकान्वी ।
भास्यापयेत् सतिमृत्पुत्थेनाङ्गनैराङ्गि रम् ॥
तैरेणानिनिवृद्धम्विषकेनानुषामयेत् ।

तमनियोगि म्नेलउवाचामाधर्ष प्र-
मरादिभिश्च म्पेक्षामुत्ते । म्नेवि विन्वादि
भिर्मावाचविता ॥ ३१ ॥ तानि म्पैरुणाव
येत् । अतु च जाह्नवेरमैरानि भोति
स वातहरश्रव्यामिष्टो म्नेनानुवासयेदित्युक्ता-
ङ्गम् ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना द्विभोयत ॥

मृदुकोष्ठेऽन्ले वतिरतितीक्ष्णोऽनिनिर्हरन् ॥
शुषोद्विध्मो हितं नत्र हिमाम्रै बृहणे च यत्

मृदुकोष्ठपलराहितादिषे प्रतितीक्ष्णा वति-
रतिनिर्हरन् दोष हिम्मा शुषात् । तत्र दि-
ध्माविकितितमन्येत् बृहणे च हितम् ॥

बलाभृहलोदियरोकाम्यैकमेतैवै ॥
समर्षेओरनाङ्गोर्लैस्तेले पर्वतोन्निषोसयेत् ।

उष्णाम्पुनार्थं विषम्या उष्णारणमैयुतम् ॥
पुमयेदमारीरगोऽभिधे च वातमिदम् ।

मृता कय इदावादिभिः तमस्तदिभि-
श्च नैल वरमापुनमयेत् । इदमिदं मनु-
वचनम् । भारतायाम्ममाराणाम् । म
॥ ३२ ॥ विषम्याः सवर्गम मुष्टमुज्ज्वलना द-
द्यत् । पुमपिदं वातपुरम च इदम् ।
शुष्का विषम्या ॥

अतिवाह्य इत्यादिना द्विदिशयत ॥

अतितीक्ष्ण मवागोवानवासमप्यमपीदित ॥
मृदयेत्पृष्टये वनिहात्र कातुगोन्वरे ।
स्यात्ता मास्मलवणरुक्पकीरवद्वीनये ॥
मृनैरैरितानि मिदो वागमैवानुवासनम् ।

अतितीक्ष्णादिशुषो वतिरतिदय मृदयन् ।
मवागो वा वतिरति विमेषादिना म च ।
तत्र इदमपहनेऽल्लक-पलराणाम्क पादिभि का
जादिभिश्च मिदो वतिरहित इवान् । वात-
मैश्च सोद्रेणुवागत स्यात् । इत्युक्ता इत्यादिना ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना परिकर्तनमुच्येत ॥

मृदुकोष्ठेऽन्निरोपस्य स्वेतोद्विधातेमोप्येक ॥
इतरा वस्तिर्मन्याङ्गीर्मा वातपिषे प्रकोपयेत् ।
नाभिषोस्तिमुदास्ते हि कृन्ततोऽस्य मृदुमृदु ॥
विषणोत्पात्यमुत्थान वस्तिनिलैस्त्वान्नवेत् ।

मृदुकोष्ठवादिशुक्ष्मस्य क्लेशादिशुषो व-
तिरमेलाव इत्यादिना वातपिषे प्रकोपयेत् ।

अस्य चातुरस्यं तं धातुपित्तं 'नान्धादीन् मुं
हृष्टं कृन्तत । वस्त्रं च मृदाधारस्य नि-
र्देयनाद्विषादिशुणमुत्थानं भवेत् ॥

स्वादुशीतौपयैस्त्रयं पयस्यैश्चादिभिः शृतः ॥
पथ्याहृतिलफल्केनयस्ति 'स्यात्क्षीरभोजिन
ससर्जरसयथ्याह जिह्मिणीकर्दमाज्जनम् ।
विनीय दुरधे वस्ति । स्याद्यक्ताम्लरसभोजिन
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृतः ।

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतैः शृतो य-
थ्याहृतिलयो, कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजि-
न पुरुषस्य स्यात् । जिह्मिण्यादिषु ससर्ज
रसादिबुधे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽयं
दमासरस यो मुद्गैः तस्य पिच्छिलो वस्ति
कल्पोक्तो वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृतं ले-
होऽनुवासने हितं । इत्युक्तं कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिनां परिसर्वं चर्च्यते ॥

वस्ति क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवण पैत्तिकस्य वा
गुदं लिखन् दहनं क्षिप्वन् करोत्यस्यपरिसर्वम्
सपिदगधैः स्रवत्यसं वर्णं पित्तं च भूरिभिः ॥
बहुशंश्चातियोगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्ति-
शुद्धिर्दाहोदिकं कुर्वन्स्रवत्यसं करोति । स
परिसर्ववान् विदग्धमस्तुर्बुधैर्वर्णं स्रवति ।
पित्तं च तथाविधमनेकवर्णं स्रवत्यतियोगेन ।
असकृत्चासी मोहं गच्छति ॥

तत्रार्द्रं, शल्मलीपत्रैः क्षुण्णराज पयः शृतम् ।

पूर्तं धृतान्वितं वेस्ति दद्यादन्याश्च पिच्छिलान्
वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्रार्द्रं, शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूर्तं धृ-
तान्वितं च वस्ति दद्यात् । अन्याश्च पूर्वोक्तान्
पिच्छिलान् वस्तीन् दद्यात् । एष च शल्म-
लीपयकल्पो वटादिपल्लवेषु यवतिलानां प-
ल्लवेष्वपीष्टं सुवर्चलादीनां च शस्यते ॥

गुदे च शतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारग्री क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रले-
पाश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तग्री क्रिया
शस्यते रक्तातिसारग्री च ॥

दाहादिषु त्रिष्टुत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत्
तदिपित्तशकृद्वातानहत्वादाहादिकान् जयेत् ॥

दाहादिषु श्राक्षाभूदित्तवारिणा त्रिष्टुत्क-
ल्कं पिबेत् । तत् त्रिष्टुत्कल्कयुक्तं मृद्वी-
कावारि विनाशान् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिबेच्छीता यवाग्रे शर्करायुक्ताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरक्तस्यसाणावेदकस्यभोजनम्
मापयूपेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवाग्रे शर्करायुक्ता
पिबेत् । अथवा शोऽतिविरक्तस्य शीण-
वेदकस्य नू मोजने युञ्ज्यात् । कु-
ल्माषान् वा माषं स्विन्नस्यैव ।

अस्य चातुरस्थ ते वातपित्तं नाभ्यादीन् मु-
हूर्ध्वं हन्ततः । यस्मैश्च भृशपादस्य नि-
लेखनाद्विवर्णादिगुणमुत्थान भवेत् ॥

स्वादुशीतौपधैस्तत्र पयस्येस्वादिभिः शृतः ॥
यध्याहृतिलकलेनयस्ति स्यात्क्षीरभोजिन
ससर्जरसयध्याह जिह्मिणीकर्दमाजनम् ।
विनीय दुग्धे वस्तिः स्याद्यक्ताम्लरसभोजिन
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृतः

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतैः शृतो य-
ध्याहृतिलयोः कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजि-
न पुरुषस्य स्यात् । जिह्मिण्यादिक ससर्ज-
रसादिदुग्धे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽक-
टमासत्स यो भुङ्क्ते तस्य पिच्छिलो वस्ति
कल्पोऽपि वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृत स्ने-
होऽनुवासने हितः । इत्युक्तं कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिभ्यो परिसर्वं चर्न्यते ॥

वस्ति क्षाराभ्रलीक्ष्णोष्णलवण पैत्तिकस्य रा
गुद लिखन् दहन् सिध्न् करोत्यसपरिस्रवम्
सविदग्धं स्रवत्यस्र वर्णं पित्तं च भूरिभिः ॥
पृथुश्चातियोगेन मोह गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्ति-
गुददाहादिकं कुर्वन्नस्रपरिस्रव करोति । स
परिस्रववान् विदग्धमस्रं भवेत् । स्रवति ।
पित्तं च तयोविधमेतैर्कर्मण्य स्रवत्यतियोगेन ।
असकृत्सो मोह गच्छति ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः क्षुण्णराज पयः शृतम् ।

पूर्तं धृतान्वितं वस्तिं दद्यादन्याथ पिच्छिलान्
वदादिपल्लवेभ्यश्च कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूर्तं धृ-
तान्वितं च वस्तिं दद्यात् । अन्याश्च पूर्वोक्तान्
पिच्छिलान् वस्तीन् दद्यात् । यप च शल्म-
लीपवकल्पो वदादिपल्लवेषु यवतिलानां प
ल्लवेष्वपिष्टः सुवर्चलादीनां च शस्यते ॥

गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रले-
पाश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तघ्नी क्रिया
शस्यते रक्तातिसारघ्नी च ॥

दाहादिषु त्रिटुत्करक मृद्वीकावारिणा पिनेत्
तदिदपित्तशक्नुद्वातानहत्वादाहादिकान्जयेत् ॥

दाहादिषु ब्राह्मामृदितवारिणा त्रिटुत्क-
रक पिबेत् । तत् त्रिटुत्करकयुक्तं मृद्वी-
कावारि विधातान् हस्ते दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिपेच्छीतां यवागू शर्करायुताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरक्तस्य साण्वेदरस्यभोजनम्
मापयूपेण कुल्मापान् पानं दध्यधवा मुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवागू शर्करायुता
पिबेत् । अथवा शोऽतिविरक्ततया क्षीण-
विट्करस्य मापयूपेण भोजनं युञ्ज्यात् । कु-
ल्मापान् वा युञ्ज्यात् । कुल्माप स्वधर्मैर्यमे ।

पानं तु दधि वा सुगं वा युज्यात् । इत्यु-
क्ताः षडतियोगापदः ॥

आप यं कुणपं रुक्मानुपयेदयेत सारुचिः ।
त घनातिविपाकुष्ठनतदास्वचाः पिबेत् ॥

यस्तु पुरुषो रुक्मानाम कुणपं दुर्गन्ध-
मुपवेश्येतां रुच्या युक्त ॥ घनादिक जलेन
पिबेत् ॥

शक्रुदातमष्टरु पित्तं रुफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वं तत्र स्ववर्गीयो वस्ति श्रुष्टं भिषग्जितम् ॥

अग्निश्चातियोगे शक्रुदादिकं पक्वं योऽति-
सार्यते तत्र स्ववर्गीय आत्मीयैः पचनिर्द्धृतो व-
स्ति श्रेष्ठं भिषग्जितम् । अरुदितनारे सु-
त्रोत्तमं पुरीषसमहणेन वर्गेण रस्ति । एव
वाताग्नीनामपि स्वशब्दार्थो व्याख्येयः ॥

त वातहरद्रव्यासिद्धेन तर्लनानुवासयदित्युक्ता-
ङ्गम् ॥

मृदुकोष्ठ इत्याग्निना हिमोर्जयते ॥

मृदुकोष्ठेऽत्र ले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्यादिह्मा हितं तत्र हिमोर्जा बृहणं च यत्

मृदुकोष्ठमलराहित्यादिकेऽतितीक्ष्णो वस्ति-
रतिनिर्हरन् दोष हिमो कुर्यात् । तत्र हि-
मोर्जाचिकित्सितमन्यते बृहणं च हितम् ॥

बलावृत्त्यादिर्वराफांभ्यै फलैस्तैश्चैव ॥
सप्तसंस्कारैर्नालैर्मलैस्तैलैः पर्वतैश्चुषासयति ॥

सृष्टपित्तं रक्तरुफं पित्तं सकफमेव च । इत्ये-
कस्य प्राधान्येन पञ्चदश । अन्यस्य प्राधान्येन
च पञ्चदश । तद्यथा ॥ शक्रुदाम सवाताम
शोणितामस्तथापर । पित्तामश्च बलासामोव
ताविद्धं विद्धं तथा ॥ पित्तविद्धं कफविद्धं चैव
रक्तरुफं तस्तथापर । पित्तवातः कफमहन् पि-
त्तेनासृष्टरुफेन च ॥ कफपित्तमिति त्रिशङ्केदा
पटकेवलैस्तथा । अथ सेपामपत्रधानाह । शु-
लेत्यादि यथामभव योज्यम् । आग्निशब्द एव-
जातीयग्रहणार्थः ॥

तत्रेत्यादिना पटत्रिशताङ्गवित्ता ॥

तत्राप्येऽन्तरपानं तु कट्वरुल्लक्षणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिपिध्यते ॥
वातप्रग्राहिर्गर्मीयो वस्ति शक्रुति शस्यते ।
स्वादूम्लोऽप्यक्तलवणं स्नेहवस्ति समीरणे ॥
रुक्ते रक्तेन पित्ते तु कपायस्यादुतिक्रमः ।
शादिशरणे रुफे वस्ति कपायकदुतिक्रमः ।
प्रेक्ष्य कं

आमे केवले कट्वादिगुणैरौषधैर्युक्तमन्त-
मुत्प्रेक्ष्य योज्यं शस्यते । किं तदा-
चारम् । यत् आमे वस्ति प्रतिपि-
मृदुको । केवले शक्रुति वातप्रवर्गसिद्धो वा व-
हत्या समहणसिद्धो वा । केवले समीर-
नाभिः बृहणसिद्धः स्वादुम्लः प्रभूतलवणश्च ।
विवर्णः रक्ते कपायादिगुणो वस्ति । तथा-
एव पित्तप्रधाने रक्तपित्ते । केवले क-
स्तिमले सार्यमाणेऽतिमार्थवत् कपायकदुतिक्रमो

शुक्ता वायुना वामे तेन वर्चसि वानिले ।
ससृष्टेऽन्तरपान स्यात् कट्वम्ललग्नैर्युतम् ॥

जामप्रधाने शकृति शकृदामे अन्त-
रपानक सुखयोग्य कट्वादिगुणद्रव्ययुक्तम् ।
वायुना वा युक्ते प्रधाने आमे तदेव । ने-
न चामेन युक्ते प्रधाने वर्चसि तदेव । तेन वा
मेन युक्ते प्रधानेऽनिले तदेव ॥

पित्तेनापेऽसृजा तद्वत् तपोरामेन वा पुनः ।
ससृष्टयोर्भवेत् प्रातः सकृदुत्थादुत्तिकरम् ॥

पित्तेन युक्ते, प्रधान आमे तद्वत् ।
तद्वदिति कट्वम्ललग्नैर्युक्तमन्तरपानम् । अ-
सृजा युक्ते प्रधान आमे तद्वदेव । तयोः
पित्तासृजोरामेन ससृष्टयोः सकृदुत्थादुत्ति-
क्तक पान भवेत् । तेन पित्तप्रधानमामपि-
त्तमुक्तम् । रक्तप्रधान चामरक्तम् ॥

तथामे रुफससृष्टे रुपायकटुतिक्तम् ।
आमेन तु रुफे युक्ते कषायलवणोपणम् ॥

कफससृष्टे प्रधान आमे कषायादिगुण-
द्रव्ययुक्तमन्तरपानम् । आमेन युक्ते प्रधाने
कफे कषायलवणोपणमन्तरपानम् ॥

वातेन विशि पिते वा विटपित्तास्रेस्तथानिले
स्यात् कषायाम्लमधुर ससृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥
वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्य स्वादुत्तिकरम् ।

वातेन ससृष्टे प्रधाने शकृति कषा-
यादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । वातेन स-
सृष्टे प्रधाने

ड। च ससृष्टे प्रधाने स एव । पित्तेन च
ससृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । अक्षेण च स
सृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । वातेन ससृष्टे प्र-
धाने रक्ते स्वादादिगुणो वस्ति कार्य ॥

शकृच्छोणितयो पित्तशकृतोरसपित्तयो ।
वस्तिरन्योन्यसमर्गे रुपायस्वादुत्तिकरम् ॥

शकृच्छोणितयोरन्योन्यसमर्गे शकृत्प्रा-
धान्ये वा शोणितप्राधान्ये वा कषायादि-
गुणो वस्तिः कार्य । एव पित्तशकृतोरन्य-
न्योन्यसमर्गे पित्तप्राधान्ये शकृत्प्राधान्ये च क-
षायादिगुण । रक्तपित्तयोरपि रक्तप्राधान्ये पि-
त्तप्राधान्ये च ॥

कफेन विशि पिते वा कफे विटपित्तशोणिते
कटुतिक्तकषाय स्यात् ससृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥

कफेन युक्ते प्रधाने शकृति कट्वा-
दिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । कफेन ससृ-
ष्टे पिते स एव । विशा पित्तेन रक्तेन च
ससृष्टे प्रधाने कफे स एव ॥

मधुरोपणतिक्तम् रुक्त कफविमूर्छिते ।
मास्ते रुफससृष्टे कट्वम्ललग्नो भवेत् ॥
स्वादुस्तिः कटुतिक्ताम्ल ससृष्टे वायुना कफे

कफेन विमूर्छिते ससृष्टे प्रधाने रक्ते
मधुरादिगुणो वस्तिः । कफेन ससृष्टे मा-
स्ते रुफे वस्तिर्भवेत् । वायुना स-
सृष्टे रुफे वस्तिः स्यात् ।

त्रिचतु पञ्चपर्युगानेवमेव विकल्पयेत् ॥
युक्तिश्चेपातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ।

अनया द्विसप्तयुक्त्या व्यादिसप्तो-
ष्वपि यथाश्च व्यादिसप्तव्यायोगान् विकल्प-
येत् । न केवलमतिसारेऽप्येतद्यथाविधिविषय
रसयोजनं बोद्धव्यं यावत् सर्वरोगेष्वपि आमा
दिक्लृतेष्वेतदव सयोजनं यथाविषयं बोद्धव्यम् ॥

युगपत् पटस पण्णा सप्तो पाचनं भवेत् ।
निरामाणा तु पञ्चानां वस्ति पटसिको हितः

सर्वेषु चातिसारादिषु रोगेषु पण्णा-
मामादीनां युगपत् पटत्रिंशं यथोक्तं पाच-
नमिष्यते । यदा तामादिनां जातानां श-
कृदादीनां पञ्चानां युगपत् समर्गस्तदा प्र-
वृत्तयुक्त एव वरितः ॥

चतुश्चरशलाहनि जम्ब्याभ्रोदुश्चरत्वच ।
शङ्ख सर्जरस लाक्षा कर्तृण च पलाशिकम् ॥
पिप्पला नैः सपिप मस्य क्षीरद्विगुणितं पचेत्
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथावलम् ॥

चतुश्चरशलाहवादीनां क्षीरद्विप्रलेन-यु-
क्तं सपिपं प्रस्थं विपचेत् । मात्रया य-
थावलं पेयं सर्ववैयक्तिसारेषु । तदिति सर्पिः ।
शलाहुरभिनय कलम् । त्वकञ्जदेन जम्ब्या-
दीनां सवः प । कर्तृण भूतीकम् ॥

कच्छुरात्रातमीलित्वसमद्धारकमूलिभिः ।
ममूराभ्यन्तशुद्धं यवाग् स्याज्जले शृतैः ॥
वालोलुम्बकरकट्वद्गमद्गन्धकश्चैव ।
ममूराधातकीपुष्पवलाभिश्च तथा भवेत् ॥

कच्छुरादिभिर्जले शृतैर्यवाग् स्यात् ।
कच्छुरा दुःखलाभा । समद्गन्धकमूलिभिः । र-
क्तमूली शमीपसारया । समद्गन्धकालोलुम्बरा-
दिभिश्च यवाग्भवेत् । तथेति जले शृतैः ।
कट्वद्गम स्त्रोनाक ॥

उपसहरजह

नानाप्रकारा जायन्ते व्यापटो वस्तिविभ्रमात्
यथापय यथावस्य तासां कुर्वति साधनम् ॥

इति कल्पस्थाने पट्टोऽध्यायः ॥

वस्तिविभ्रमादसम्यग्योगात्रानाप्रकारा
व्यापटो जायन्ते । तासां व्यापटो यथापय य-
थावस्य यथावस्य च साधनं धिक्किति
त कुर्वति ॥

ह्रीन्नुविचितायामष्टासमहव्याख्याया
कल्पस्थाने पट्टोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

आस्थापनानां व्यापदस्तत्साधनं चोक्तत्वा
क्रमप्रमाणानां स्नेहादिवस्तीनामसम्यग्योगे व्या-
पदं साधनं च प्रदर्शयितुमर्थाय आरभ्यते ॥

अथातः स्नेहादिव्यापत्तिर्हि व्या-
ख्यास्याम । इति हस्मादुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ॥

स्नेहवस्तौ भगपिचक्रफात्पाशविहासते ।
अशुक्ते शून्याप्यापदत्तेऽष्टौ व्यापदः स्मृताः ॥

क्षेहवस्तौ मरुदादिपञ्चकष्टते अभुक्ता-
दिप्रदत्ते चेत्यष्टधा क्षेहवस्तेभ्योपदः । अ
त्यागोऽतिभोजनम् ॥

शीत इत्यादिना क्रमणावरणा उच्यते ॥

शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तस्युष्ण कफे मृदु
अतिभुक्ते गुरुर्वर्च सचयेत्पबलस्तथा ॥
दत्तस्तीरावृत स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

वातेधिके शीतोऽल्पो वा दत्तो वा-
तेनावृतवाप्नोति । पित्तेऽधिकेऽस्युष्णो द-
त्त पित्तवृत्तवाप्नोति । कफेऽधिके मृदु क्षे-
हवर्तितः कफावृतवाप्नोति । अतिभुक्ते गु-
रु क्षेहवर्तितवाप्नोति । वर्षे सच-
येत्पबल क्षेहवर्तितवाप्नोति । स-
म्यक्प्रयुक्तोऽपि च क्षेहवर्तितोऽस्ति । अति-
भुक्ते प्रयुक्तैरभिभूतवाप्नोति ॥

रतम्भोरसदनाध्मानज्वरशूलान्नमर्दनैः ।
पाश्वरवेष्टनैर्विद्याद्वाहुना स्नेहमावृतम् ॥
रिन्ध्यागल्लदणोपैरत रारनापीतद्रुतैर्लिकैः
सौवीर्यसुराकोलकुल्ययवसाधितैः ॥
निरुहैर्निर्हरेत सम्यक् समुत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यासाय भुक्तेऽनुवासयेत् ॥

रतम्भादिक वातावृतक्षेहलक्षणम् । त
स्नेह रिन्ध्यादिगुणैः पाञ्चमूलिकैर्निर्हरेत । रा-
सनातैर्लाघुतैश्च । पीतदुरज सरल । को-
ल यदरम् । ताभ्यामेव तैलाभ्यासाय रारनापीत-
द्रुतैर्लाभ्यासाय भुक्ते भोजने कृतेऽनुवासयेत् ॥
रुद्धाहरागसमोद्भववर्ण्यतमकज्वरं ।

विद्यात् पित्तावृत स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत्

रुद्धादि पित्तावृतलक्षणम् । त स्नेह
स्वाद्वाद्विगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यमसेकारुचिगौरवैः ।
समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्रेयसा स्नेहमावृतम्
कपायतिककटुकैः सुरामृतोपसाधितैः ।
फलतैल्युतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥

तन्द्रादिक श्लेष्मावृतलक्षणम् । त स्ने-
ह कपायादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

छटिर्मूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमोलेहैः रुद्धैस्तं विद्यादल्लक्षणावृतम् ॥
कटुना लवणानां च काथैश्चूणैश्च पाचनम् ।
मृदुविरेकं सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ॥

छट्यादिकमलक्षणावृतलक्षणम् । आम-
लिङ्गानि स्रोतोरोधादीनि सुत्रोक्तानि । तत्र क-
टवादिगुणानां लवणानां काथैश्चूणैश्च पाचनम् ।
मृदुविरेकश्च शस्यते । सर्वमामविहितमाप्नो-
तिसारायुक्तम् ॥

विष्मूत्रानिलसङ्गातिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहं ।
स्नेहं विद्यावृतं श्लाघा स्नेहस्वेदं सचस्तिभि-
श्चाप्यावित्त्वादिसिद्धैश्च निरुहं सानुरामनं ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥

विटसङ्गादिना विद्यावृतलक्षणम् । त स्ने-
ह स्नेहस्वेदादिभिर्निर्हरेदुदावर्तौकेन च विधिना
सम्यग्भोजनया निर्हरेदित्यावरणम् ॥

अभुक्ते शूनपायोर्वा पेयामात्राश्रितस्य वा ।
गुदे प्रणिहित स्नेहो वेगाद्वावत्यनारुत ॥
ऊर्ध्वकाय ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्य स्वेभ्य एत्यापे

अभुक्ते दत्त स्नेह पेयामात्रेणैव मु-
क्तस्य वा दत्त शूनपायोर्वा प्रणिहितो वे-
गादूर्ध्वकाय धावत्यन्नाद्यावारणमावान् । न
॥ कण्ठादूर्ध्वेभ्य रेभ्यो नासादिभ्य ए-
त्यागच्छति ॥

मूत्रश्यामाविष्टसिद्धो यवकोलकुलस्थवान् ॥
तत्सिद्धतैला देय स्यान्निरुह सानुवासन ।
कण्ठादागच्छतो निवर्तनमधोऽग्रहविरेचने ॥
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्तनम् ।

तत्र मूत्रादिमद्धो निरुहो यवादि-
माश्च तत्सिद्धेन मूत्रादिसिद्धेन तैलेन युक्तो
देय स्यात् । अनुवासनश्च तथाविधो दे-
य स्यात् । तस्य चोर्ध्वप्रत्यक्षस्य स्नेहस्य क-
ण्ठादागच्छतो निवर्तनमधोऽग्रहविरेचने
कुर्यात् ॥

आमदत्त उच्यते ॥

नापक्व प्रणयेत् स्नेह गुदं स ह्युपलिम्पति ।
ततः कुर्यात् सरस्वतीहृद्गुह्यशोफान् क्रियात्र च
तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपररसे शृणुम् ।

अपक्व स्नेह पाथौ न प्रणयेत् । स
ह्यपक्व प्रणिहित आत्मना गुदमुपलिम्पति ।
स चामदत्तो रुगादीन् कुर्यात् । अत्र च
क्रिया चिकित्सा भवति । किमित्याह तीक्ष्ण
इत्यादि सुबोधम् । इत्युक्ता अष्टौ व्यापदः ॥

प्रमद्वेनोच्यते ॥

दूध दीर्घं तनु स्थूल जीर्ण शिथिलबन्धनम्
पार्श्वच्छिद्रं तथा रक्तमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ।
अप्राप्त्यतिगतिश्लोभकर्षणक्षणनस्रवा ॥
गुदपीडा गतिनिष्ठा तथा दोषा यथाक्रमम् ।

दूध इत्यादि । सर्वत्र च तत्रैव दू-
ग्धादिगुण त्रेत्र वर्जयेत् अप्राप्त्यादिश्लोभमयात् ।
दूधे नेत्रे वस्ने स्थानामाप्ति । दीर्घेऽत-
रनिगमनमौषधस्य । तनौ त्रेत्रेऽन्तःश्लोभ ।
स्थूले मागकर्षणम् । जीर्णे त्रेत्रे कर्कशत्वात्
गुदादिक्षणनम् । शिथिलबन्धने बहिरौषध-
स्य क्षय । पार्श्वच्छिद्रे त्रेत्रे गुदपीडा । अ-
ष्टौ जिह्वा अस्पृष्टा गतिरौषधस्येति यथा-
क्रमम् ॥

मासकृत्स्निगन्धविषमजालरत्स्थूलरातला ।
छिन्नं छिन्नं तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत्
गतिरौषधस्यदौर्गन्ध्यजिह्वत्त्वसुतिदुर्गन्धः ।
फेनिलक्षुत्यधार्यतर वस्ने स्पर्शसिद्धोपतः ॥

मासकृत्स्निं वस्तीन् नेत्रमूलशोथानौ-
षधाधारानष्टौ वस्तिरुपमणि वर्जयेत् । यतो स्ना-
न्यामकृत्स्नादिस्त्राद्वस्तिदोषतो वस्नेरौषधस्य ग-
तिरौषधस्यदौर्गन्ध्यस्य । मासकृत्स्नेन वस्तेरौ-
षधस्य विषमा गति स्निग्धत्वेन वस्तिच-
र्मण औषधस्य दौर्गन्ध्यम् । विषमत्वेन व-
स्तेर्धनत्वम् । तनुस्तेनौषधस्य जिह्वत्त्व यन्त्रा-
दनिर्गमनम् । जालत्वेन सिराजालत्वेन छु-
ति । स्थूलत्वेन बलेश्चर्मण औषधस्य दुःख-
न महणम् । वातलक्षणेन चर्मण औषधस्य

फेनिलत्वं छिन्नत्वेनौषधस्य च्युति । छिन्नत्वेन
वसेरौषध धारयितुमशक्यत्वमिति ॥

उच्चकैरित्यवाकच्छीर्षं न्युञ्ज सकृचित स्थितम्
उत्तान दक्षिण पार्श्वे सप्त शय्या परित्यजेत्
मूत्रापातोऽतिसमाप्ति रमाप्ति साधुनागतिः ।
आश्वानागतिर्मरुत्कोपस्तृप्तिः पकाशयस्य च ॥
तदोषा सुविधातव्य यथौषधिकम् च ।

उच्चकैरित्यादिना सप्त शय्या पास्त-
कर्मणि परित्यजेत् । क्रमेण मूत्रापातादि-
सप्तदोषमयात् । उच्चकैरित्युच्चिता शय्या पू-
र्वभाते । एव हि मूत्रापातः । अवाकिशर
स्त्वेनौषधस्यातिसमाप्तिः । न्युञ्जत्वेनावाद्मुस-
स्त्वेनौषधस्य स्थानाप्तिः । सकृचित्ताद्वत्वे-
न साधुना मार्गेणौषधस्यानागतिः । अथवा
साधु कृत्वा गमन न भवति । स्थिते नि-
षण्ण उरविष्ट आशु शीघ्र वस्ते प्रतिनि-
वर्तन उत्ताने मरुत्कोप । दक्षिणपार्श्वेन स्थि-
तस्य पकाशयस्य तृप्तिः । अत्र शय्यादोषे-
षु सर्वेषु हि नेत्रादिदोषेषु च यथौषधिकं
यथौषयोगि चिकित्सित विधातव्यम् ॥

सवातातिसुतोत्थिप्रतिर्यगुल्लुप्तकम्पिता ।
अतिमन्दरुवाद्यातिवेगदोषाः प्रणेतृत् ॥

सवातादयो दश दोषा प्रणेतृत्वा व
स्तिर्योकादुत्पद्यन्ते । वस्तुतः उन्मुक्त ॥

अनुच्छ्वास्य तु बद्धे वा दत्ते नि शेष एव वा
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छ्वास्य वन्धादिना वस्तावन्तर्वायु
क्षुभितस्तत्काल शूलतोदकरो भवेत् । तत्र वा-
तेन सशूलादिके अभ्यङ्गादिक योग्यम् ॥

द्वुत प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात् कटीगुदजङ्घोस्वस्तिस्तम्भार्तिभेदनम्
भोजन तत्र वातघ्न स्वेदाभ्यङ्गः सवस्तप ।

अतिद्वुत नेत्रे प्रणीते वा निष्कृष्टे वा
कटिस्तम्भादिक स्यात् । तथा सहसा झटि-
त्युत्थिते नेत्रे कटिस्तम्भादिक स्यात् । उभ-
यत्रापि वातघ्नभोजनादिकमौषधम् ॥

तिर्यग्बद्धा बद्धे द्वारे बद्धे वापि न गच्छति ॥
नेत्रे तद्वज्र निष्कृष्य सशोध्य च पुनर्नयेत् ।

निर्यक्प्रणिहिते नेत्रे नेत्रद्वारे यदा व-
स्त्यावृत्तत्वादौषधमन्तर्गं गच्छति तिर्यग्वा घ-
द्धे वस्तावेव भवति । बद्ध रुद्धमार्गं ने-
त्रम् । उभयत्रापि च नेत्रे अजु कृत्वा य-
थैव प्रविष्ट तथैव निष्कृष्य सशोध्य च पु-
नर्गुद नयेत् ॥

पीड्यमानेऽतरामुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिल ॥
उर शिरोरुज सादमूर्वांश्च जनयेद्बली ।
वस्ति स्यात्तत्रिलवादि फलश्यामादिमूत्रवान्

पीड्यमानो वस्तिर्यदान्तरा शिथिलह-
स्तत्वादुन्मुक्तो भवति तदा तेनौषधेन प्र-
तिहतोऽनिलो बलबापुरोरुजादिक जनयेत् ।
तत्र वित्वादिष्वमूलमदनफलश्यामादिगण्वान्
वस्तिः स्यात् ॥

स्यादाहो दधुः श्लोकः कम्पेनाभिहते गुदे ।
कपायमधुराः शीताः सेपास्तत्र सप्तस्त्वय ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदऽभिहते दाहादि-
क स्मात् । तत्र कपायादिगुणा भेषाश्च व-
स्त्यश्च दिता ॥

अतिमात्रप्रपीतेन नेत्रेण शणनादन्ते ।
स्यात् सार्तिगाहनिस्तोदग्यञ्च प्रवर्तनम् ॥
तत्र तपि पिबुः क्षीरं पिच्छास्तिथं प्रम्यते ।

नेत्रस्यानिगात्रप्रणयनेन घटे शयनात्
सार्तादिवच प्रवर्तनं स्मात् । तत्र च मार्पिग
दिकं शस्यते ॥

न भावयति म दस्तु रागधाशु निवर्तते ।
स्नहस्तं पुनः सम्यक् प्रणय सिद्धिमिच्छता

मन्त्रपीडितानु शान्तो न भावयति दे-
ह । बाह्यो ह्येत आशु नित्यते । स्नाय-
प्रदिष्टं नेत्रे बाह्यं । तत्र मन्त्रे बाह्ये च
सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनः ह्येत प्रणयः ॥

अतिप्रपीडितं कोष्ठे तिष्ठत्यायानि वा गळम् ।
तत्र वन्तिरिरेकश्च गळपीडादिकर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्तं कोष्ठे तिष्ठत्य-
थवा गळमायाति । तत्र वस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहवेदानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥

भिषक् प्रयत्नानां गतेषु सर्वस्मादपचारतः ।

वमनाद्यैः कर्मभिः सर्वथापि विशुद्धं
देहं क्षामयत्प्राप्तं च सार्थापचारैश्चो मि-
षक् प्रयत्नानां गतेषु । यथा तरुणमनंजान-
विहगदायमण्डं यत्नतो गतेषु । तैलेन पू-
र्णं वा पात्रमिति ॥

दद्यामधुरदृष्ट्यानि ततोऽम्बुजानी रसी ।
स्वादुतिर्त्ता ततो भूयः कपायस्तदुक्ती ततः ॥

तथाविधाय च तदुराणि दृष्ट्यानि वा
दायादीनि रसाः । तत्र कर्मणां स्मृत्यन्ते ।
तत्र प्रमंण स्वादुतिर्त्ता । ततः कपायस्तदुक्ती ॥

त च गुडं क्षामय प्रमंणि स्नायन्
नयेत् तथामित्याह ॥

अन्योन्यप्रत्यनाशानां रमानां स्निग्धप्रतयो ।
प्यत्यामादपरागेन प्रमाद्यं प्रवृत्तिं तपेत् ॥
गर्वतह स्थिरचर्मा विज्ञेयः प्रमंति गतः ।

अन्योन्यप्रमंणिकानां परस्परप्रतिपञ्चानां
मधुरचतुर्धाश्रीनां रमानां स्निग्धप्रतयो-
दुपयोगेन । सर्वमहेत्यादि प्रवृत्तिगतक्षयम् ॥

अत्रान्तरे त्वनेर्द्धं भाष्यादीनि विशेषतः ।
उच्चैर्भाष्याच्छिग्रोरोगतिमिरोर स्वव्यथा ॥
रक्तनिष्ठीवतमरुज्वराग्रास्तत्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्पाधोभक्तमहोपसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथाम्यं च विस्मरजित् ।

अथ च वस्तिप्रयोगे भाष्यादीन्यष्टौ वि-
शेषतो वर्जयेत् । उच्चैर्भाष्यम् । अत्यास्या ।

गानयानम् । अतिचट्क्रमणम् । अजीर्णभो-
जनम् । अहिताग्निम् । दिवास्त्रम् । व्याया-
म इत्यष्टौ । एतेभ्योऽप्यान्त्रिरोरोगादयो वा-
तकोपजा । तत्र चिकित्साभ्यङ्गादिकम् । अ-
धोमक्ष भोजनान्ते होहोपमेवनम् । भौत वा-
ग्यम् । यथास्व रोगेषु विकारजिह्विधिश्व ॥

अत्यास्यागानयानाभ्यास्तन्धिमूर्धप्रिवादिह-
अतिचट्क्रमणात् पादजडपरुषमदन दग् ।
तेषां पातहर सर्व स्नेहस्नेहादिजस्यम् ।
अजीर्णभोजनादामविषञ्जद्विज्वरादय ।
तत्र मात्राशित्तियोक्ता विषयो विधिगमहा ॥
अहिताग्नाद्यथादोष रोगा स्थुर्भोजनानि च ।

अतः स्यातो गानयानाद्य सन्धादिक-
क् । अतिचट्क्रमणात् पादरगादय । तेषां
सधिरगातीना स्नेहस्नेहादि पातहर अस्य-
ते । अजीर्णभोजनादामादय । तस्नेहादि सु-
धोषम् । अपव्यभोजनादपध्य नुगुण्यन दोष-
कोपद्रोहोद्व । तेषु च भेषजानि यथा-
दोषमेव ॥

हलीमकादय प्रोक्ता दिवास्त्रमात्र पुरा गदा-
विद यात् कफजितेषु धूमरुक्षाभलघ्नम् ॥

दिवास्त्रप्रादलीमकादयो गदाः पुरा वि-
रुद्धात्रविज्ञानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः ।
तेषु हलीमकादिषु धूमादिक कफजिह्विध्यात् ॥

व्ययायाजीवितभ्रशस्तैस्तैरस्यानिलामयै ।
शुदोऽवलुप्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥

मेद्र धूमायति मनस्तमसीव प्रवेदयते ।
जीवनीयश्रुतक्षीरसर्पिषोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृहणस्तत्र दृष्यास्ते ते च वस्तय ।

व्यवायादस्य वस्तुपयोगिनस्तैस्तैरनिला-
मयैर्वातव्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रग स्यात् ।
अवलुम्पन छेदनम् । चेतना सविन् । मनश्चि-
त्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिष-
श्चोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुधोषम् ॥

वेगरोधोऽर्वातत्वात् प्रागुक्ता ये सटातुरा ।
तेषां विबले परने सर्वदेहोपतापिनि ॥
फलवर्ति पुरा दद्यादथ वस्ति चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वसनविरेचनविधौ ।
स्त्रियो राजसर्मापस्था वधिश्व जयेत्सदा इ-
त्युक्तास्तेषां वेगरोधेनोर्ध्वान्तरात्सन्त्रदेहोपता-
पिनि पवने विरुद्ध इवमिदं कुर्यात् । आ-
रौ फलवर्तिमतत प्रयुक्ते मले चलापह व-
स्ति दद्यात् । किमित्याह ॥

निकुम्भकुम्भान्गुरुपूगधवनी-
पुनर्नव दारु महश्च पञ्चरम् ।
फल च मूत्रे कथित समस्तु तत्
घृत सतैल लवणानि पञ्च च ॥

निरुहित घन्वरसेन भोजये-
त्रिकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निकुम्भादिफाथो मस्तुना समो घृत-
दिक च । अनेन निरुहित घन्वमासरसेन
च भोजयेत् । मुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

स्यादाहो दन्तु शोफ कम्पेनाभिहते गुटे ।
कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबक्षयः ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदस्मिद्धेन दाहादि-
क स्यात् । तत्र कपायादिगुणा सेकाश्च उ-
क्तयश्च दिताः ॥

अतिमाश्रमर्पातेन नेत्रेण क्षणमादले ।
स्यात् सान्निडाहनिस्तोद्गम्यन्ने प्रवर्तनम् ॥
तत्र सपि पिबुः क्षीरं पिच्छाशस्त्रिणं नश्यते ।

नेत्रमातिमाश्रमणयनेन कम्पे अणनात्
सान्निदिष्य प्रवर्तनं स्यात् । तत्र च मर्पिण
दिकं शस्यते ॥

न भावयति मन्दस्तु वाद्यभाशु निरुतेते ।
स्नेहस्तत्र पुन सम्पन्न प्रणय सिद्धिमिच्छता

मन्त्रपीडितस्तु दाहा न भावयति दे-
ह । दाहो दाह भाशु नितवत । स्नात-
प्रविष्ट नेत्रे दाह । तत्र मन्त्रे यज्ञे च
सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनः स्नेह प्रणय ॥

अतिप्रपीडित काष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गट्ठपादादिर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्त कोष्ठे तिष्ठत्य-
यवा गलमायानि । तत्र वस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च सामदेहवलानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥

भिषग् प्रयत्नतो रसेत् सर्वस्मादपचारतः ।

वमनाद्यै कर्मभिः सर्वैरपि विशुद्धं
देहं धामघटादिकं च सर्वोपचारैर्भ्यो वि-
षयं प्रयत्नतो रसेत् । यथा तरुणममला-
विहगायमण्डं यमनो रसेत् । तैलेन पू-
र्णं वा पात्रमिति ॥

दशान्धधुरद्वयानि ततोऽभ्यन्तवर्णौ रगौ ।
ग्राणीकौ ततो भूय कपायकटुसौ ततः ॥

तथादिषाय च मधुराणि हृद्यानि वा
गरादीनि हृद्याः । तत्र मधोनाम्नं रगौ ।
तत्र कर्मणः स्नादुनिर्णौ । तत्र कपायकटुसौ ॥

तत्र च गुदं धाममेव प्रवर्तिष्याम्य-
नयेत् कथमिच्छा ॥

अन्योन्यप्रत्यनावानां रमानां स्तिग्नरूपयोः ।
व्यन्यामादुपयोगेन कपायं प्रवृत्तिं नयेत् ॥
सर्वसह स्थिरबन्धो विज्ञेयः प्रवृत्तिं गतः ।

अन्योन्यप्रत्य-
मधुरकटुवादीनां रमानां व्यन्यामादुपयोगेन-
दुपयोगेन । सर्वमदेत्यदि प्रवृत्तिगतउपशमम् ॥

अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ माप्यादीनि विशेषतः ।
सर्वैर्भाष्याच्छिरोरोगमतिमिरोरः स्वयव्यथाः ॥
रक्तनिष्ठीरतमकञ्जराशस्तत्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहापसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथास्त च विकारजित् ।

अत्र च वस्तिप्रयोगे माप्यादीन्यष्टौ वि-
शेषतो वर्जयेत् । सर्वैर्भाष्यम् । अत्यास्ताः ।

गनयानम् । आतिचङ्क्रमणम् । अजीर्णभो-
जनम् । अहिताग्निम् । दिवाम्नाः । व्याया-
म इत्यग्नौ । सर्वैर्भाष्यान्निष्ठोरोगादयो वा
तमोपजा । तत्र चार्धित्वाभ्यङ्गार्द्रिकम् । अ-
धोभक्त भोजनान्ते स्नेहोपसेवनम् । मौन वा-
न्यम् । यथास्व रोगेषु विहारजिह्विभिश्च ॥

अत्यास्यायानयानाभ्यासन्धिर्मूर्धन्निष्ठादिरु-
अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुमदनाद्य ।
तेषां गतहर सर्व स्नेहस्नेदादिजल्पन ।
अजीर्णभोजनादामविपन्नर्द्रिज्वरादयः ।
तत्र मात्राश्रित्योक्ता विधयो विधिगमदा ॥
अहिताग्नाद्यथादोष रोगाः स्युर्मेपजानि च ।

अहारायातो यानयानाश्च स भ्यादिर-
क् । अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घादयः । तेषां
सधिरगादानां स्नेहस्नेदादि वातहर जस्य-
ते । अजीर्णभोजनादामादयः । तत्तेत्यादि सु-
बोधम् । अपथ्यभोजनादपथ्यानुगुण्येन दोष
कोपाद्भोगोदय । तेषु च भेषजानि यथा-
दोषमेव ॥

हलीमकोदय प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदा
विदध्यात् कफजितेषु धूमरुक्षानलदहनम् ॥

विवाहप्रादलीमकादयो गदाः पुरा वि-
रुद्धात्रविहानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः ।
तेषु हलीमकादिषु धूमादिक कफजिह्वित्त्यात् ॥

व्यग्रायाज्जीवितभ्रशस्तैस्तैरस्यानिलाभयैः ।
शुदोषजल्प्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥

मेद् धूमायति मनस्तमसीव प्रवेश्यते ।
जीवनीयमृतक्षीरसर्पिपोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृहणस्तत्र वृष्यास्ते ते च वस्तय ।

व्यवायादस्य वस्त्युपयोगिनस्तैस्तैरनिता-
मयैर्वातज्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रगः स्यात् ।
अवलुम्पन छेदनम् । चेतना सविन् । मनश्चि-
त्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिष-
श्चोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुबोधम् ॥

वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सदातुराः ।
तेषां विबद्धे पवने सप्तदेहोपतापिनि ॥
फलवर्ति पुरा दद्यादथ वस्ति चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ ।
स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च जयत्सदा ह-
स्त्युक्तास्तेषां वेगरोधेनोर्ध्ववातस्यात्सफलदेहोपता-
पिनि पवने विरुद्ध इदमिदं कुर्यात् । आ-
दौ कर्तव्यतिस्ततः प्रवृत्ते मले चलापह व-
स्ति दद्यात् । किमित्याह ॥

निरुद्धभक्तुम्भाम्भुगुणधवनी-

पुनर्नय दारु महच पञ्चरुम् ।

फल च मूत्रे कथित समस्तु तत्

घृत सतैल लग्नानि पञ्च च ॥

निरुद्धित घन्वरसेन भोजये-

निरुद्धितैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निरुद्धादिषाथो मस्तुना समो घृत'
दिक च । अनेन निरुद्धित घन्वमासरसेन
च भोजयेत् । मुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

बलां सरास्तां फलविल्वचित्रकान्
दिपञ्चमूल कृतमालकात् फलम् ॥

यवान् कुलत्थाय पचेज्जले रस
समुस्तपादेन्द्रयवैश्च कल्कवान् ।

सतैलसर्पिर्गुष्ठसैन्धवो हित
सदातुराणा बलपुष्टिवर्णदः ॥

तथानुवास्य मधुकन साधित
फलेन विल्वेन शताह्वयायवा ।

तज्ज्विनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरूपणे चालयण शिशोर्हित ॥

पलादिक जल पचेत् । रसो मुला-
दिकल्कवातैलादिमुक्तश्च सदातुराणा क्रीरा-
जसमीपम्वगिजा बलादिप्रदो वस्ति स्यात् ।
मधुकाष्ठन्यतमसाधितं तैल सेपामनुवास्यम-
नुवासने साधु । शिशोर्निरूपेऽनुवासने च
सर्ज्जवनीयद्रव्यो मासरसो हित । उभय-
प्राप्यलयण । प्रमज्जेताह ॥

निरूपेऽनुवर्तनैवान्यत् पथ्य स्थविरयालयोः ।
बलाद्भवति शीघ्रमाहतो योग्येदतः ॥

इति कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

बालस्य ह्यग्निरग्न्य च निरूपेऽनुवर्तन्यत्
किञ्चिन्नैव पथ्यम् । अतस्त्वमेव यत्प्रयोजन-
शयर्धेन पाटत सन् शीघ्रं योग्येत् ॥

इति दुग्धिरचितायामष्टाङ्गसप्तमोऽध्यायः
कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

कल्पनाप्रसङ्गसामान्येन भेषजाना क-
ल्पना प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भेषजकल्प व्याख्यास्याम ।
इति इस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

जाङ्गले सागरणे वा देशे यथाकाल
शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्र-
दक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारस-
भाभभारामबल्लीकोपरविरहिते कुशरोहि-
पास्तीर्णे त्रिगुणकृष्णमुपगमं गुरुरसुरभिमुत्तिने
मृदावफालकृष्टेनुपहतेन्यैर्गलतरैर्दुर्ममेषजा-
नि प्रशस्यन्त इति सामान्यतो भूमिपरीक्षा ॥

प्रथममेव जाङ्गल इत्यादिना भेषजाना
सामान्येन भूमिपरीक्षा आकरनिर्णय । जा-
ङ्गलादिके जातानि भेषजानि प्रशस्यन्ते । य-
थाकाल कालानतिक्रमेण शीताग्नादिसविते
देशे श्मशानादिविरहिते । यस्य प्रसिद्धम् ।
मामाद्महिर्वा महान् वृक्षश्चैत्यः । देवागार
यजनागारश्च । सभा राजनिवेश । चभ्रम-
यट । आराम क्रीडावनि । वल्मीक पि-
पीलिकाम्याणु । ऊपर दग्धमृत्प्रदेशः । रो-
हिष कुशविशेष । त्रिगुणादि मृत्तिकाविशे-
षणम् । फाल क्षस्त्रमयो द्वाङ्गलाय ॥

अनुवर्ततीत्यादिना पार्थिकादिविशेषेण
भूमिपरीक्षा ॥

विशेषतस्तद्वत्प्रतीस्थिरा गुर्वी श्या-
मा कृष्णा स्पूलतृणवृक्षसस्यप्राया स्वगुण-
भूयिष्ठा । मृत्तमा शीतलासज्जोदकान्ति-
न्धतृणसस्यकोमलवृक्षप्राया शुक्राचाम्बुगुण-
भूयिष्ठा । नानावर्णलघ्वल्पपुष्पवती प्रस्त्रिज-
पाण्डुवृक्षमरोहादिगुणभूयिष्ठा । रूक्षा रासभ-
भस्मवर्णारुक्षतनुकांठरुक्षप्रायाल्परसमरोहा-
निलगुणभूयिष्ठा । मृद्वीसमा भ्रवत्यन्यत्त-
रसजला महार्वतवृक्षा श्यामा चाक्राशगुणभू-
यिष्ठा । तत्राम्बुपृथिवीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु
जातानि विरेचनानि बृहणानि च शस्यन्ते ।
अनलानिलाक्राशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ।
सर्वगुणयुक्तासुभयतोभागानि । आक्राशगु-
णभूयिष्ठासु शमनानि । एव बलव्रतमानि
भवन्ति ॥

साश्मत्वादिगुणा भूमि स्वगुणभूयि-
ष्ठा पार्थिवगुणाधिकेयर्थ । तत्र हि यजा-
यते तत पार्थिवगुणाधिक भवति । एव
सर्वत्र । स्निग्धादिगुणाम्बुभूयिष्ठा । नानाव-
र्णदिगुणाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षादिकानिल-
भूयिष्ठा । रासभो गर्दभ । कोटरो वृक्षा
न्तर्गतप्रायम् । अल्परस प्ररोहि यम्बा । भ्र-
वत्यादिका आक्राशभूयिष्ठा । तत्राम्बुवत्या-
दि सुबोधम् । एवमित्युक्तेन प्रकारेण भूमि-
विशेषे ॥

तत्रेलादिना भेषजस्वरूपम् ।

तत्र यानि कालज्ञान्युपगतसपूर्णेप्र-
माणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलप-

वनशस्त्रजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शभभा-
न्नान्यवगाढमूलान्युदीर्च्या दिशि स्थितानि ।
तेषा शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तपो-
ग्राह्यम् । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्ण-
प्ररूढपर्णानाम् । शरादि त्वकन्दक्षीराणि ।
हेमन्ते साराणि । यथर्तु पुष्पफलम् ॥

यानि स्वे काले जातानि । उपग-
तानि सपूर्णानि प्रमाणादीनि येषाम् । का-
लादिभिरनुपहतानि गन्धादीनि येषाम् ।
अग्गाढ दूरप्रविष्ट मूल येषाम् । क्षेत्र उदी-
न्या दिशि स्थितानि । तेषा कालजादिगु-
णसंपन्नाना शाखादिकमुपयोगि नव वर्षासु
वसन्ते वा प्राक्ष्यम् । ग्रीष्मे शिशिरे वा मू-
लानि वाति तु पूर्वेषु पर्णेषु ग्रीर्णेषु नवेषु
वा प्ररूढेषु । त्वगादीनि शरादि । सारा-
णि हेमन्ते । पुष्पफलन्तु यथान्यस्तुतु ॥

अन्ये पुनराहु सौम्यान्पौषधानि सो-
म्येष्टुष्याग्रेयान्याग्रेयेषु । एवमन्यापञ्चा-
न्यापूर्णतररसवीर्याणि च भवन्ति ॥

अन्य इत्यादि सुबोधम् । मधुरतिक्त-
कषयाणि सौम्यानि । शोषाण्याग्रेयानि । व-
र्षाशरद्रेमन्ता सौम्या । शोषाख्य आग्नेया ॥

अथ मङ्गलाचार कल्याणवृत्त शुचिः
शुक्रवासा सपूज्य च देवतामन्विनौ गोत्रा-
हणाश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उददम्बुतो वा
गृह्णीयात् । मृद्वीत्वा चानुरूपगुणवद्वाज-
नसस्यान्यगारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवाते-

कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारकालिर्मन्त्रस्वाग्रिस-
ल्लिपस्तेदधूमरजोमृषिकचतुष्पट्टामनाभिगम-
नीयानि स्ववच्छन्नानि शिष्येष्वसज्य स्या
पयेत् ॥

अधेत्यादिना भेषजग्रहणे विधि ।
गृहीत्येत्यादिना स्थापनविधि । अनुरूप भा-
जन रसादिभेदेन शुष्कार्द्रादिविशेषेण च
योग्य सकलम् । निघात एषदेश एषदेशः
प्रवातो येषु वेद्यमस जग्न्याद्यनभिगमनीया-
मीति भेषजनिशेषणम् । शिष्य लम्बरज्ज-
धार ॥

तानि सक्षीराण्युपकल्पयेत् । तदस-
पत्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पुराणानि तु पि-
प्पलीविच्छिद्युदमधुघृतानि ॥

तानीत्यादि सुयोग्यम् । सक्षीराणाम-
प्राप्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पिप्पल्यादीनि
पुराणानि ॥

अपि च ॥

क्षीर बाष्कयण ग्राह्य विष्मूत्र तच्च नीरुजाम्
वयोवलवता धातुपिच्छशुद्धसुरादिकम् ॥

बाष्कयणी चिरप्रसूता तस्या सजग्धि
क्षीर ग्राह्यम् । विष्मूत्र तच्चेति क्षीर नीरु-
जा प्राणिना ग्राह्यम् । धात्वादिक घयारिना
बलवता च सजग्धि ग्राह्यम् । धातवो मा-
सादय । पिच्छ बर्हिसदृशः । आदिग्रहणेन
केशलोमचर्मनखादिग्रहणम् ॥

पञ्चविधस्तु भेषजाना कषायकृत्य ।
निर्यास कल्को निर्यूह शीतः फाण्डश्च ।
ते यथापूर्वं बलिन ॥

सर्वेषां च भेषजाना निर्यासादिभेदे-
न पञ्चविध कषायकृत्यो भवति । त इति
फाण्डाच्छीतो बलवान् । क्षीताच्छीतः । शू-
तात् कल्कः । कल्काभिर्पांस इति ॥

तथेत्यादिना निर्यासादीना क्रमेण ल-
क्षणमुच्यते ॥

तत्र सद्यः समुद्धृतप्रक्षालितभुण्णस्य
तान्तवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यामः । उ-
पलटननाटिपिष्टस्तु कल्कः । शुष्कपिष्टः
सूक्ष्मतान्तवपटच्युतचूर्णः । तस्य समस्तद्र-
व्यापरित्यागादाप्सुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ।
कायो निर्यूहः ॥

सद्यः समुद्धृतादिगुणस्य य स्वरसः स
निर्यामः । उपलादिपिष्टः कल्क इत्युच्यते ।
दशनग्रहणेनापिष्टस्यापि भाक्षितत्वा कल्केऽन्त-
र्भाव उच्यते । शुष्कपिष्टः सूक्ष्माच्छिद्रात्तान्त-
यात् पटाच्युतचूर्ण इत्युच्यते । स तु क-
ल्क एव । समस्तद्रव्यापरित्यागादिना कल्कै-
करूपता । तत्र शुष्कोपयोगिना चूर्णाना क-
ल्कान्तर्भावे समस्तद्रव्यापरित्यागो हेतुः । अ-
लोडितोपयोगादुभयमपि । कायो निर्यूह इ-
त्येकोऽर्थः ॥

तथेत्यादिना निर्यूहस्य पाकावेधि ॥

तत्र भेद्यान्यौपधान्यणुशो भेदयित्वा
छेदयित्वा छेदानि प्रक्षाल्योदकेन शुचौ
रूक्षायामप प्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यत-
मायां स्थात्वा समावाप्य बहुलपानीयग्रा-
हितामौपधानापाकलस्य यासता मुक्तरसता
स्यात् । तावदुदकमासेचयेच्छोपपेद्य । अ-
ध्याप्रावधिभित्त्वं महत्यासने सुखोपविष्ट स-
र्वतः सततमवलोकयन् दृष्ट्यापघट्टयन् मृ-
दुना परित समुपगच्छतानलन साधयेत् ।
अवतार्य च परिधुत यथाईस्पर्शं प्रयुज्जीत ।'

भेद्यानि दुग्धादीनि यानि ऋज्वानि
पाक न सहन्ते । छेद्यानि ऋज्वानि शा-
य्यादीनि । अणुरिति सूक्ष्मो मागः । तस्य वी-
प्सायां शस् । कानिचिदौपधानि वासाकूडमा-
ण्डसुवर्षेणामधृतीनि स्वभावात् मामीय 'गृ-
ह्णन्ति । अन्ये नेति विकल्प्योदकस्यावसे-
चनम् । एतदेव च विकल्प्य कायशेषप्रह-
णम् । यावतोदकेन द्रव्याणा मुक्तरसता आ-
शङ्कयते तावत् आमेषनम् । अधिश्रयणं पु-
ल्यामारोपणम् । आसनविशेषोऽन्वेषितनापरि-
हाराय । परित इत्येकदेश औषधस्य दाह-
भयात् । अवतारणं शुद्धीतो भूमौ । यथाई
स्पर्शं दोषाद्यपेक्षयोऽपि वा शीत वा ॥

क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यग्मु-
क्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्त-
दुपदेशे अनुपदग्धं काथयेत् ॥

क्षीरादीत्यादि सुबोधम् । तदुपदेश इ-
ति क्षीरदधिमस्तुमूत्राशुपदेशे तदौषधं वारि-

काथपूर्वकमनुपदग्धं काथयेत् । स्तोकेन तु वा-
रिणा प्रथमं काथयन् ततस्तेनैवोदकेन म-
हं धृतिदिशि । काथयेन्नित्यर्थः । एतच्च नि-
र्यूहेष्वेव साध्येषु विज्ञेयम् । न तु क्षेदपाके-
ष्वपि । तथा च षट्पलादपि यत्र क्षीरा-
दिकं द्रव्यं पठितं ततोत्तस्यैव द्रवस्य प्र-
योगमभिमन्यन्ते न तु जलदानमङ्गीकुर्वन्ति ।
केचित्तु यत्र क्षेदाश्चतुर्गुणं द्रव्यं क्षीराद्यन्य-
तमे 'तौकमपि तु क्षेदस्य समं वा द्विगुणं वा
त्रिगुणं वा तत्र चतुर्गुणत्वापादनाय द्रव्यं क्षे-
दाश्चतुर्गुणमित्यनया परिभाषया पठितशेषं ज-
लमेवेच्छन्तीति ॥

शीतसलिलाप्लुतस्तु निशापर्युषितपूतः
शीतः । उष्णाम्भासे क्षुण्णाम्भितुतपूतः
काण्ट ॥

शीतसलिलेत्यादिना शतिकापायलक्षणम् ।
उष्णाम्भसीत्यादि काण्टलक्षणम् ॥

तत्रेत्यादिना पञ्चानां कल्पनानां वि-
षयभेदो भेदजस्य मात्ता चोच्यते ॥

तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौपधस्य स-
मीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां
कल्पनां मात्तां च सथयेत् ॥

तत्र कल्पनास्त्रौपधस्य रसादीनि रस-
वीर्यविपाकप्रभावगुणान्तराणि सम्यगतिशयेन
समीक्ष्य निर्यासादीनां पञ्चानां कल्पनानां
योजनं मात्ता च भिन्नं सथयेत् । व्या

ध्यातुरदोषदूष्यादीना च कल्पने नृणा कला-
पेक्षया कल्पना मात्रा च संभवेत् ॥

तथा चेत्यादीना पूर्वोक्तस्यैवाधेश प्र-
माणीकरण मात्राया व्यवस्था नास्तीति प्र-
तिज्ञानियमनिरासायोच्यते ॥

तथा च केचिदाहुः ।

मात्राया न व्यवस्थास्ति व्यापि कोष्ठ उल वयः ।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच कल्पना ॥

व्याध्यादिक नानाविधैर्विशेषैरालोच्य
मा मात्रा योज्या । न केवल मात्रा यावत्
कल्पनापि निर्युद्धादिका तद्वदेव विधेया ।
तेनैव विधेयम् । कल्पनाया विषय व्यव-
स्था नास्त्यपि तु न्याध्यादिकमालोच्य सा
याज्या ॥

इत्यलमेतदुपदिष्टं बुद्धिमता ज्ञानप्रजो
धाय । यथा तु सर्वभक्षणो विज्ञास्यन्ति त-
थोपदेक्ष्यते । निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च-
तुष्पलम् । क्लृप्तचूर्णयो कर्षे पलत्रय त-
दालोढने ॥

इत्युपसहारे ॥ एव मात्राया कल्पना-
याश्च मनुष्यं तन् बुद्धिमता मनुष्याया स्ता-
नप्रवायायाल पर्याप्तमुपदिष्टम् । सर्वभक्षणो म-
न्दमध्यमप्रज्ञा अपि यथा विज्ञास्यन्ति तथो-
पदेक्ष्यते । निर्यासस्येत्यादि । निर्यासस्य नि-
र्यासाभावरूपस्य । सुबोधम् । तदिति सभ-
वात् कल्पस्य परामर्शः । पलत्रयमालोढन-
समाविनो द्रवस्य ॥

निर्युद्धे भेषजपलमुदकाधमस्यं जधिधित्य
पादशेषितमवतारयेत् ॥

निर्युद्धे क्वाथे भेषजस्य पलमुदकाध-
मप्रत्यय पादशेषितानि । पादशेषप्रत्ययानि प-
लानि । नच निर्युद्धं द्रव्यजलमयमित्येवाणा-
मान दृष्टान्तेयमवानुसारिणापार्येणाकम् ।
तथा च तत्र पठ्यते । क्वाथं द्रव्यपले कृ-
र्यान् प्रत्ययं पादशेषितमिति । चरक-
प्रन्ने चैवायेषा परिभाषा न विद्यते
यन सोऽसमाप्त एव तन्ने मन्मथय गत ।
कृष्णात्तेयपरिभाषामदर्शितश्चार्थश्चरकस्याप्यनु-
त एवेत्यनुमीयमिह । यत सर्वनन्मृता चतु-
ष्पला मध्यमा मात्रा पातव्या कषायस्मे-
रभिमतम् । तथा च सुधुते सूत्रस्थाने म-
शोधनमक्षमनीयेऽप्याये पठ्यते । व्याध्यादि-
षु तु मध्येषु क्वाथस्याञ्जलिरित्यत इति ।
एतच्च चरकमुनिना न प्रतिपिद्धम् । अप्र-
तिपिद्धं च परमतमनुमतमेवेति तन्नन्यायः ।
या च चरणावमहिता भट्टारहरिश्चन्द्रकृता श्रू-
यते सा च चरकप्रतिविम्बस्वरूपैव लक्ष्यते ।
तत्रापि पठ्यते कषायान् पटपल विधेदिति ।
पुनश्च न्यूनान्यूनतरा च तामिति पाठाद्यै-
षा पटपला मात्रा सौत्तमेवेति गम्यते ।
ततो न्यूना चतुष्पला मध्यमेति । तस्मा-
च्चरकस्यापि चतुष्पलैव मात्राभिमतैति गम्य-
ते । न चैतन्नन्यायेनेव व्यवस्थाप्यते या-
वच्चत्र चरकप्रन्ने एव चतुष्पलमेव कषायप-
लाना प्रयोग पठ्यते । तथा च पित्त-
गुल्मं रोहिण्यादीना कषायश्चतुष्पलो घृतं
सम, पेय इत्युक्तम् । न चैतदेव अचनम-

न्येषु कपायेष्वपि तथाभावानुमानाय बोद्धव्यम् ।
सर्वत्र तथाविधाया प्रयोगः प्रसिद्धेरवावि-
त्वाद्व्यवत्तन्त्रत्वाच्च लक्षणस्य तात्त्व्यात् सि-
द्ध सर्वत्र चतुष्पला कपायस्य मात्रा पा-
तव्येति । पादशष्टि च कथित प्राह्यमित्ये-
तदपि सर्वतन्त्रकृतामपि विहितविधानम् । त-
था च तरणादसहिताया पादेन शेषये-
दिति । चाधुपेणमाहिताया पादावशेष क-
थित च विनादिति । तथा स्तंहेषु माह-
येत् पादशेषितमिति । एतच्च परमतमप्रति-
पिद्ध चरकस्यानुमतमेव । केवलमत्रैव विप्रति-
पाति । यदेकैः द्रव्याश्चतुर्गुण काष्ठ्य जलमि-
च्छन्ति । कृष्णात्रेयस्तु षोडशगुण सुशुता-
ध्यायिनस्तु केचिच्चतुर्गुण पठन्ति । केचिद-
ष्टगुणम् । चतुर्गुणत्वमष्टगुणत्व षोडशगुणत्व
च किं शुष्कद्रव्यमानेनाहोस्विदाद्रव्यमानेने-
त्यस्य विकल्पनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति ‘शुष्क-
द्रव्येषु विशेषयुद्धेरसमित्वात् । एव स्थिते
चतुर्गुणाष्टगुणदर्शने साधुप्रयोगो न भवतीत्यु-
पेक्षा कृत्वा षोडशगुणपक्ष एव कृष्णात्रेय-
मतो बाह्येनाङ्गीकृतो यतश्चरकस्यैव एव प-
क्ष । येन चतुष्पलाया पातव्यमात्राया सि-
द्धायामतीसारे पल वत्सकवाजस्येत्याह । कौ-
ष्ठिके च पटोलाद्ये पलमिति । अन्यथा द्र-
व्यपलाश्चतुर्गुणेऽष्टगुणे वा जले क्रियमाणे चतु-
र्भागावशेषस्य कथितस्य पल पलद्वयं वा प्रा-
प्नोति । तस्मात् षोडशगुणपक्ष एव श्रेयान् ।
कृष्णात्रेयमतानुसारणैव ‘द्रव्याणां पलमित्यु-
क्तम् । तदेव च चरकस्याभिमतमेवेत्यत्र प-
टोलमूलाद्य वत्सकवाजि च ज्ञापकम् । तेन

यत्र यावन्ति द्रव्याणि पठ्यन्ते तत्र तेषां
तावन्तो भागा विधेयाः यावद्विभागैः स-
मुदिताना द्रव्याणां पल भवति । यथा ना-
गराद्ये त्रिकार्ये त्रिकलादीना चेति । तर्हि
‘कथमन्यथा प्रयुज्यते प्रसिद्धेरविच्छेदात् । त-
स्मात् प्रसिद्ध एव प्रयोगो न्याय्य । तथा
च शास्त्रदृष्टा अपि प्रयोगा प्रसिद्धेरविच्छे-
दपारम्पर्येण बृद्धवैद्यैः प्रयुज्यन्त एव । य-
था वमनेपुष्णस्य मधुन प्रयोगेऽनुज्ञाते शा-
स्त्रकृद्भिर्बृद्धवैद्यास्तत्र कुर्वन्ति । एव च मृ-
वते यशुणस्य मधुन प्रयोगे अपक्वप्रत्या-
गमन हेतुर्दृष्ट यत्र तु दोषादिवशात् प्रत्या-
गमन भवति तत्र दोषादैवेति । तस्मादप्र-
योग एव साधुः । इह चाहुः तस्मात् स-
त्यपि निर्देहे कुर्याद्बृह स्वयं धिया विनापि
तर्काणां सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सेति । तथा
ऋग्मिकगुल्मादिविषयेष्वपि हिङ्गवादिषु शे-
वद्रव्यसमैरेव भागैर्हिङ्गवादीनां प्रयोगमि-
च्छन्ति । शास्त्रे तु “यन्चूर्णं गुठिका या वा
विहिता वातगुल्मिनाम् । द्विगुणक्षारहिङ्गव-
म्बवेतसास्त्रे कफे हिता” इति पठ्यन्ते । अ-
नेक च प्रयोग कल्पनान्तरेण शास्त्रे पठितम् ।
बृद्धवैद्याः कल्पनान्तरेण प्रयुज्यन्त एव । त-
स्मादेवविधे प्रसिद्धिरेव न्यायेति निर्यूहविधि
पाचनादिषु । स्नेहादिसाधनायापि यत्र निर्यू-
ह साध्यते तत्राप्येव एव विधिरसति वा-
चनिके विधौ ॥

शीतफाण्डयोरौषधपलं पञ्चतुर्धिर-
म्युपलैरासुतमिति ॥

शतित्यादि । यथासहसरेण शीते प-
द्मभिर्जलपलैरासुतमौषधपलम् । फण्डे चतु-
भिरिति कल्पना ॥

पाकप्रसङ्गेन स्नेहपाकानामनुचमानानां
नियम उच्यते ॥

स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदित-
स्य द्रवस्य पादेन स्नेहो योज्यस्तत्पादेन
कल्क ॥

यत्न सामान्येनोक्तमेभिर्द्रव्यैरयं स्नेहः
पच्यते इति । यत्र कस्यचित् काथादे प-
रिमाणमुक्तं कस्यचिन्नोक्तं तत्र च स्नेहद्र-
वौषधानामिदं मानं विज्ञेयम् । किमित्याह
समुदितस्येत्यादि । समुदितस्येत्यनेनैतद्दर्शयति ।
यत्र सर्वेषां काथादीनामनिर्दिष्टपरिमाणत्वं त-
त्र तेषाम् योन्यममाना मिश्रीभूतानां चतु-
र्थांशेन स्नेहो योज्यः । तथा यत्र हि द्र-
वोदेनो किञ्चिद्रव स्नेहसम स्नेहद्विगुणं त्रि-
गुणं वा पच्यते किञ्चिन्नानिर्दिष्टपरिमाणं त-
त्र निर्दिष्टपरिमाणं यथाश्रुतमेव कृत्वानिर्दिष्ट-
प्रमाणेन तथा पूरयितव्यं यथा समुदित स्ने-
हचतुर्गुणं भवति । यत्र पुन किञ्चिन्नचतु-
र्गुणमेव पठितं किञ्चिन्नानिर्दिष्टप्रमाणं तत्र
श्रुतावतुष्टितायामनिर्दिष्टमानं द्रव स्नेहसम-
मित्येव परिभाषा आपवति । एव स्नेहा-
चतुर्गुणं समुदितं द्रवमित्यर्थादुक्तम् । स्नेहा-
चतुर्थांशेन कल्कः । समुदितस्य द्रवस्येति य-
दुक्तं तत्र सर्वत्र विज्ञेयम् । अपि त्वेकस्या-

दिके यावच्चत्वारो द्रवास्तावत्समुदितस्येति वि-
ज्ञेयम् ॥

अन्ये पुनः पठन्ति ॥

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेहं द्रव योज्यमपीति शौनकः पुनः ॥

स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्काधस्वरसे क्रमात्
कल्कस्य योजयेदश चतुर्थं पष्ठमष्टमम् ॥

अन्ये पुनराचार्या स्नेहपाक इत्यादि-
श्लोकं मानप्रदर्शनाय पठन्ति । यः स्नेह-
शुद्धाम्बुना साध्यते तत्र कल्कस्य स्नेहाश्च-
तुर्थमंशं योजयेत् । यत्र तु निष्काथेन सा-
ध्यते तत्र स्नेहात् पष्ठमंशं कल्कस्य यो-
जयेत् । यत्र तु स्वरसेन तत्राष्टमांशम् ।
कल्कस्येत्यनेन कल्कोद्देशेनैव मतान्तरमुक्तम् ॥
स्नेहद्रवयोस्तु परमतमप्रतिपिद्धं तेषामनुमतमे-
वेति विज्ञेयम् ॥

पञ्चमश्रुति तु द्रव पृथक् स्नेहसममे-
वावपेत् । अनिरूपितकल्पनं च भैषज्यं क-
ल्कीकुर्यात् । अर्थरुच्यं प्रतिसंयुज्याधिश्चि-
त्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥

पञ्चमश्रुति तु द्रव पृथक् प्रत्येकं स्ने-
हसममावपेत् । अत्र शृद्धवैद्यानुस्मरणाविच्छे-
द एवाचार्येणागमत्वेनोपनिर्दिष्टः । न चाति-
जडपूर्वमागममाचार्यस्य प्रदर्शयितुं युक्तमि-
त्याशङ्क्याचार्येण यस्माद्शृद्धवैद्यानुसर्यमाण-
माचार्यचरकोक्तं लिङ्गमनुमाप्य विद्यते । तथा
च चरके वातशोणित्वचिकित्सिते प्रायस्सर्वा-

द्ये परूपकाद्ये च धृते कपाये च परूपक-
द्राक्षाकामयैर्धुविदारिणा रसा पृथक् स्नेह-
समाः पठिता अतोऽनुमीयतेऽन्यत्राप्येवमि-
ति । पारस्पर्याविच्छेदस्य चागमत्वमप्रतिह-
तमिति सर्वशास्त्रेषु गृहीतमेव । यस्मिंश्च भै-
षज्ये विशिष्टा कल्पना निर्यासादिका नो-
क्ता तत् भैषज्य कल्पाकुर्यात् । येषु केषु-
चित् स्नेहपाकेष्वविशेषेणौषधानि पठितानि न
तु तेषां कल्पनाविशेषस्तत्र तेषां कल्प एव
योज्य इत्यर्थः । ऐक्यमभिधीभावेन । नि-
र्यहवादिति सुखोपविष्ट सर्वतः सकलमन्त्रलो-
कयन् द्रव्यावयवद्वयमृदुना परितः समुपगच्छ-
तानलेन साधयेदित्युक्तम् ॥

तत्र यदा विरमति शब्दः प्रसादमा-
पद्यते स्नेहो यथास्त्वं वर्णगन्धरसोत्पत्तिर्भैष-
ज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदनतिदारु-
णमनङ्गुलिग्राहि च स्यात् । स कालस्त-
स्यावतरणाय ॥

अपि च ।

धृतस्य केनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भव ।
लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जन सरण न च ॥

अथावतार्य शीतोभूतमहतेन वाससा
परिपूय शुचौ दृढे कलशे समासिच्यापिधा-
नेन पिपाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रे-
ण सुबद्धं स्वनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्था-
पयेत् ॥

तत्र यदेत्यादिना पच्यमानस्नेहस्य

सरणकाल । वैटकानां तु लेहपूर्वत्वात् पृ-
थङ्मनोक्तम् । सुबोधम् । अपि चेत्यादिना घृ-
तादिविशेषेण । सुबोधम् । तदुद्भव केनोद्भ-
वः । सरणमनेकशो गमनम् । तस्याभावः ।
परिपूय परिस्ताव्य । सुबोधम् । एवमाचा-
र्येण कल्पना उक्ता । इदन्तु विचार्यम् । यदेत-
दौषधसंस्कृतं पटङ्गादिजलमुक्तं तत्र तु द्रव्योद्-
ककथितशेषाणां किं मानमिति । दृष्टुपशमनाय
जलवत् प्रयुज्यते तत् काथपाकपरिभाषा न स-
भवति । तथा चात्र केचित् पठन्ति । 'अ-
नुक्ते परिमाणे तु द्रव्याणामुदकस्य च ।
तृष्णाशान्त्यै कथं तोयमौषधं च पुन-
रुदकम् । चतुर्गुणं यदि द्रव्यादधवा षोडशा-
शकम् । चतुर्भागावशेषे तु बहुद्रव्यं प्रयु-
ज्यते । क्रियमाणविधिश्चैव न प्रसिद्धिमुपा-
गतः । तस्माद्विना तु शास्त्रेण प्रसिद्धिं स-
मुपाश्रयेत् । यदेव तावच्छास्त्रेण समाख्यात-
परिफुटम् । प्रसिद्धिर्नाश्रितैर्बहैस्तदपि क्रिय-
तेऽन्यथा । निर्दिष्टं मधु शास्त्रेण धमने गु-
णदर्शनात् । न च तत् क्रियते वधैः प्रत्या-
गमनशङ्का । वारुण्यामासुता' प्रोक्ता दे-
वदारुवचादयः । जलेनोत्काशिताः प्रायस्ते प्र-
सिद्धाश्च धर्माणि । उक्तं च शास्त्रकारेण कु-
र्याद्देह स्वयं धिया । व्याख्यानमुपदेशश्च त-
न्त्रयुक्तिश्च कीर्तिता । एतौपदेशवचनं यत् प्रो-
क्तं शास्त्र एव हि । विशेषेण यदाख्यातं त-
व्याख्यानमिहेत्येते । विविधं वा यदाख्यातं
प्रसिद्धमनिवर्धनम् । धृढवैद्यागतं तादृशं व्या-
ख्यानमिति सङ्गितम् ।

च शास्त्रनिबन्धन । तस्मात्

वैद्यप्रमाणगतम् । तथैव भिषजाचार्यो द्रव्योदक-
परिग्रहः” इति । एव वृद्धवैष्णवगत प्रस्थादिमान
नैरास्याभिरुच्यते । सर्गत्रयौषधोद्वेग्यौषधा
ना सहस्राविशेषनिरपेक्षान्धाविधा भागा वि-
धया । यथा द्रव्यसमुदायस्य व्याख्यायपे
क्षमर्घ्यपल वा कर्षग्रय वा पल वा भ-
वति । न च पञ्चमधिकमात्रा कायममा भ-
वतीत्याशङ्का कार्या । यत् काये द्रव्यप-
ले पोडशजलपलानि दत्वा कश्चित्तेश्वरस्य च-
त्वारि पलानि गृह्यन्ते । दृढमने तु जले
औषधपलेनादकस्य प्रस्थद्वयमात्र द्रवमानेन
ततोऽयधिक या स्यात्स्यमधिधीयते । अर्ध-
शृत चेद्भेदः कल्प्यते । तस्माद्रव्यपलस्या-
पि प्रयोगो न विरुध्यत इति । तथा च-
बाणसूयपानकमासौदागमारिष्टादिष्वपि द्रव्या-
दिमान नोक्त तत्रापि वृद्धवैद्याविच्छेदपार-
म्पर्येण प्रतिपदोक्त सजातीयानुमानेनैवावग-
न्तव्यम् । यस्मान् नद्वेव शास्त्रेणानुबद्ध प्र-
योगे प्रतिष्ठितम् । तथा च पठन्ति । “अ-
तश्च प्रकृतं बुध्वा देशकालान्तराणि च । तन्त्र-
कर्तुंरभिप्रायानुपयाध्यायमादिशे” इति । अने-
क चैवप्रकार प्रमिथैव स्थायत इति कृत्वा जा-
त्रे निवद्धम् । तथा च “कुक्कुटाश्च मयूराश्च ति-
तिरिक्तीश्चवर्तका । गालयामादिरा” सर्पिर्वा-
तगुल्मचिकित्सितमित्यत्र यथाई अस्कारो ग-
म्यत एव । अन्यत्समोहभयाज्ज प्रदर्श्यते । अ-
न्यतन्त्रेषु पुनरेवविधिमपि पठ्यते । अनि-
र्दिष्टे घृतक्षीराविशेषे गन्धामिच्यते । सैन्यव-
लत्रणेभ्यश्च आरेभ्यो यवगूकज । तैलेभ्य-

मिलितैलं च गोमूत्र मूत्रसीर्जन” इत्युक्ता
कल्पनाः ॥

परिमाणस्य कल्पना प्रदर्शयितुमुच्यते ॥

परिमाणं पुन पदस्यो परीचिः ।
ता पद् मर्षप । तेऽष्टौ तण्डुल । तौ
धान्यमाप । तौ यवः । अत परं चतुर्गु-
णतृष्ट्याण्डिकामापकशाणकर्षपलकुडुमस्या-
दकद्रोणवहा कल्प्यन्ते । घरण तु पलस्य
दशमो भाग । मापकस्य पर्यायो हेमो
धानकश्च । शाणद्रव्यस्य पर्यायो द्रुमुम कोलो
चटकश्च । कर्षस्य सुवर्णमस पिपुर्विडाल-
पदक पाणितल तिन्दुक कण्डग्रह, पोडशि
का च । कर्षद्रव्यस्य शुक्तिरष्टमिका च । पल-
स्ये मुष्टिं प्रकुञ्चयताथका विल्वमात्र च ।
पलद्रव्यस्य प्रस्तौऽष्टमान च । कुडुमस्या-
ञ्जलि । कुडुमद्रव्यस्य मानिका । आद-
कस्य पात्र कसश्च । द्रोणस्य नव्वणामर्णो-
न्मानयद्रुम्भकलशा । द्रोणद्रव्यस्य शृणः ।
तुला पुन पलश्च तानि विंशतिभार इति ॥
भवति चान् ॥

परिमाणं पुनरित्यादि । परिमाणं सा-
मान्येन मानम् । वशी सुसुहृमरजमोऽस अ-
णु । ता इति मरीच्यः । त इति सर्प-
पा । ताविति तण्डुलौ । पुनस्ताविति घा-
न्यमापौ । अत इति यवान् परमुत्तरमुत्तर
पूर्वस्य पूर्वस्य चतुर्गुणवृष्ट्या विज्ञेयम् । एवं
सति चत्वारो यवा अण्डिका । चतस्रोऽण्डि-
का मापक । चत्वारो मापका शाण ।

एव चतुर्गुणपृद्ध्या कयोऽपि बहान्त वाच्यम् ।
घरण पलस्य दशमो भागः षण्मापका एका-
ण्डिका एको यवखयो नान्यमापा इति ।
पर्याया मापकादीना मुबोधाः । शाणद्वयम-
र्थकः । तानीति । तानि पलशतानि वि-
ज्ञातिभारं । गतानुगतिका ॥

शुष्कमेयोर्भेद मान द्विगुण तु द्रवाद्वयोः ।

यदेतदिह मानमुक्तं तच्छ्रुत्वेज्वेव मेयेषु
बोद्धव्यम् । यदा तु द्रव जलक्षीरपृताद्यार्द्र-
वा शुद्ध्यापञ्चमूलादि भेद्य तदैतदेव मान द्वि-
गुण होयम् । यद्यपि च सामान्येन द्रवाद्यो-
र्द्विगुणमानस्योक्तत्वात् यथादिदहान्तं तर्हि
द्विगुण मात्र तथापि बुद्ध्याद्येव बहान्त द्वि-
गुण विज्ञेय न तु यथादिपलान्तम् । य-
थाद्यापि त्रिगुण इष्यमाणे अनेकमविच्छेदेन
प्रसिद्धमसंशयफलं च प्रयोगपूग परिहीयते ।
तत्तद्व्यवहारादिषु प्रसिद्धा-मानात् द्विगु-
णपलानि तैलादीनि प्राप्तुमिति । तथा नी-
लिनिषृतं प्रसिद्धात् सुधाक्षीराद्यौगिकमतियो-
गकर्म द्विगुण प्राप्तोत्पन्नान्यपि ज्ञाणांशु वि-
परीतान्नापठन्ति । तानि श्वय विकल्प्य यो-
यानि । अत्र च प्रमाणं चतुर्विंशतिपलमा-
नं यस्तेऽनु सुवर्णेन पलेन । नाष्टसुवर्णेन ।
अष्टसुवर्णेन हि वस्त्यौषधस्य पकाशयेऽन्यथा
एवं न विद्यते । एवमाण्डिकामांशकशाणा-
दिष्वपि प्रमाणीकर्तव्यम् । तस्मात् सामा-
न्योऽप्यपि बुद्ध्यादिवेव द्विगुणत्व विज्ञेयम् ।

न वश्यादिषु । अत एव च तुलायाः पलो-
क्तिनियतत्वात् द्विगुणत्वासम्भवं । तथा च
पठन्ति । निर्देशस्याविशेषेपि विशेषो रूढि-
मागतः । अविच्छेदात् प्रयक्तुणा श्रोतुणा
च क्रियाविधौ । कर्मण्यणुविशेषेऽपि विशेषे
लक्षणं स्थितम् । आदित्य पश्यतीत्यत्र तावि-
शेषात् प्रयुज्यत इति । अत एव यदपि चा-
र्द्रद्रव्याणां द्विगुण मानमुक्तं तत्र सर्वेषामेव कू-
श्माण्डकार्द्रेकलुगण्डिकादीनामिति बोद्धव्यम् ।
यानि पुन सहचरकण्टकारिकायाशाशतावरी-
गुटचत्वकूश्माण्डिकादीन्यार्द्राण्येन प्रसिद्धप्रयो-
गाणि तेषां द्विगुणत्वे यथास्वमुक्तप्रयोगासम्भ-
वं । शुष्कप्रसिद्धानां तु सद्य बुद्धृतायां
तैक्ष्ण्याभावादुपपन्न एव द्विगुणप्रयोग इति ।
अपि तु येषां शुष्काणामेव प्रयोगं प्रसिद्धः
द्विगुणत्वप्रसिद्धः सम्भवात् सद्य बुद्धृतायेव
प्रयुज्यन्ते तेषामेव । यत्र तु किञ्चिदुद्दिश्यते
नान्यत् समं द्विगुणं वा त्रिगुणादि बोध्यते
तत्र द्रवशुष्कबुद्ध्यादिनिरपेक्षमेव व्यवहारप्रसि-
ध्योन्मानमात्रेणैव समत्वादिकं विज्ञेयम् । कु-
डुरादिमृत्तौ तु पूर्वमित्युक्ता कल्पना ॥

पेपणालोक्षने वारि स्नेहपाके च निर्द्वे ।

यत्र पेपणालोक्षनादि सामान्येनोक्तं त-
त्र वार्येवेति विज्ञेयमित्याह । पेपणत्यादि । यत्र
तु द्रवव्यतिरेकेण पिष्ट्वा पिबेदित्येवमाशुक्रम् ।
यत्र च स्नेहमेभिरौषधैः पचेदिति च प्रोक्तम् ।
तत्र सर्वत्र सलिलमेवेत्यत इति भावः ॥

कल्पयेत्सहजान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम्

यस्य तु द्रव्याण्येव पठितानि न तु
तेषां पृथक् प्रमाणं तत्र सदृशास्तुन्यान् भा-
गान् कल्पयेत् । एतत् पृथक्पठितानां भा-
गानां विशेषम् । समुदायस्य च मानं शब्देनैव
वाच्यम् । यथा द्वाभ्यामूलादक इत्ययं समुदा-
यस्यैवादक इति विशेषम् । न तु पृथग्भू-
तस्येति भावः यत्र तु श्रूयणश्रिकलादीनामे-
कवचनान्तानां प्रयोगस्य समुदायस्यैव भागो
विशेषः । काचित् कार्यानुमायान् प्रत्येक-
मिष्यते । प्रमाणं यत्र नोदितमिति मानवा-
चिनं शब्दस्याप्रयोग उक्तः । तत्प्रयोगे तु
यथाप्राप्तमवगतव्यम् । तेनागस्यादिके घृता-
दाता पिप्पलीचूर्णेनास्ताम्बम् ॥

भेषजस्य कल्पना उक्ता । केवलमि-
दं न ज्ञायते यत्र वाचितं द्रव्यमुक्तं त-
त्र तस्य किं गृह्यतामिति । यस्माद्द्रव्याणां त्व-
कसारपिच्छामूलकककुमुभक्षारशाग्यादिभेदेनाने-
कधा प्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह ॥

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलप्राक् त्वगादिषु ।

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेष्टित्यादि । यस्य त्व-
गादीनामन्यतमं शब्देनोक्तं तत्राविवादः ।
यत्र पुनर्विशेषस्त्वगादिषु न निर्दिष्टोऽप्रसिद्ध-
त्वादौषधसमूहकर्तृभ्यो न प्राप्यते तत्र मू-
लमेव प्राहम् । तथा च काश्चित्तरकारः प-
ठति । “वचनाच्च सदा कार्यं फलमूलादि य-
त्सूतम् । भिषगव्यञ्जिते द्रव्ये मूलं दद्या-
द्विशेषतः । व्यक्तेरनुपलब्धौ तु मूलमेव प्र-

दापयेत् । मूलवीर्यां हि श्रूयिष्ठमौषधीं प-
रिचक्षते । मूलालामे तु दातव्यं मूलतुल्य-
गुणं च यदिति” ॥

स्नेहपाकसिद्धिं मन्दधिकणं खरचिकणं ।
मन्दं कल्कसमे किं चिकणो मदनोपमे ॥
किञ्चित् सीदति कृष्णे च वर्त्यमाने तु पथिम-
दग्धोऽस्तर्जुर्निरुकार्यं स्यादामस्ताम्रमादकं
मृदुर्नस्पे खरोऽम्पक्के पाने रस्तां च चिकणं

मदादिभेदेन त्रिधा स्नेहपाक उक्तः ।
कल्कसमोऽतिमादवान् । मदनं मादिकमउम् ।
सीदति मघात् न गृह्णति । अतः ख-
रलक्षणाद्भूयै यो दग्धो भजति स तु नि-
ष्कार्यं स्यात् । मन्दलक्षणात् पूर्वनाम स-
स्त्वप्रिसादहन् । मृद्वित्यादिना मन्दादीनां वि-
षयनिर्देशः । मृदुर्मद इति पर्यायौ ॥

उपसहरब्राह्म ॥

हिमरश्मिन्पथैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा
सौम्य पथ्य च तत्राग्रमात्रेण वैन्ध्यमौषधम्

इति कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।

हिमरश्मित्यादि । वसुन्धरा भूर्हिमव-
ता विन्ध्येन च प्रायो व्याप्ता । दक्षि-
णो भूभागो विन्ध्य उत्तरो हिमवान् ।
तत्रैव स्थित आदौ भवमाद्य हैमवत सौ-
म्य देहे च पथ्यम् । वैन्ध्यमाग्रयम् । त-
स्य पथ्यापथ्यत्वेनापुकेर्विषयविशेषणं पथ्य-

स्वमुक्तमिति । अत्र च, केचिच्चरकाचार्यम-
सानुसारेण प्रमाणोपपन्नप्रासिद्धाविच्छिन्नव्यवहा-
रप्रदर्शनपरा, श्लोकैः परिभाषा पठन्ति ।
ता विकल्प्य योग्याः ॥

परिभाषा प्रचक्ष्यन्ते चिकित्साया सुसञ्चिताः ।
द्रव्याणि षोडशगुणे सलिले स्वाययेत् भिषक् १
चतुर्थशेषः पूतस्तु कषायो ग्राह्य इत्यते ।
अथ काष्ठेषु तेषूक्त तोयादन्यन् द्रव भवेत् २
तद्युक्तं प्रयोक्तव्यं तत् षोडशगुणं तत् ।
द्रव यत्तत्र पठितं क्षीरं वा दधिमस्तु वा ३
मूत्रं तत्र मुरामण्डं यदि चाप्यग्लकाश्विकम् ।
जलवत् षोडशगुणं तत् स्वात् पादावशेषितम् ४
अनिर्दिष्टे प्रमाणे तु स्वाध्यायानां च द्रवस्य च ।
कषायपाककलोऽयं कृष्णामेयेण वर्णितः ५
कर्तव्यं सति निर्देशे यथानिर्दिष्टमेव हि ।
अस्यास्तु परिभाषाया पटङ्गादावसम्भवात् ६
तत्र प्रसिद्धेमाश्रित्य भेषजेषु जलेषु च ।
तथा विषेया भागाः स्युर्व्याध्यादिसदृशा यथा ७
तस्माद्धर्षपलं वापि कर्षद्वयमथापि वा ।
द्रव्याणां स्यात् पलं वापि द्विप्रस्थमुदकस्य तु ८
ततोधिकं वा कर्तव्यमूहापोहविशारदैः ।
हानं वापि तत् कार्यमेव यूषे च पानके ९
भासौदनामवारिष्टपेयासु च वितर्कयेत् ।
श्लेहादिसाधनायोक्तो निर्यूहो यत्र यत्र हि १०
तत्रापि षोडशगुणं पक्षेयं परिगृह्यते ।
द्रव्यं श्लेहसमं काष्ठमत्र पक्षे प्रयुज्यते ११
कषाय एव चेत्तत्र द्रवार्थं केवलं भवेत् ।

तथान्यदपि तस्योक्तं द्रव क्षीरादिकं भवेत् १२
ततोऽनुरूपं सख्याय द्रव्यं तोयेन साधयेत् ।
द्रव्यं श्लेहसमं काष्ठमन्यत्नापि द्रवे सति १३
न, तत्र युज्यते तस्मादनुरूपेण कल्पयेत् ।
अन्येतु भिषजः प्राहुः काष्ठान्यष्टगुणेऽस्मत्ति १४
काष्ठ्यं तु भवति श्लेहादत्र द्विगुणमौषधम् ।
कषायेणैवचेत् माष्यं सत्यन्यस्मिन् द्रवे तथा १५
साधयेदंरूपेण केचिद्वै प्रचक्षते ।
चतुर्गुणेन तोयेन काष्ठवेदौषधानि तु १६
क्षीणां सुशुतादीनां सर्वेषां मतमीदृशम् ।
प्लवास्तास्तु विशेषोऽत्र भेषमात्रापि पूर्ववत् १७
काष्ठ्यं तु भेषजं श्लेहादत्र पक्षे चतुर्गुणम् ।
पलव्यपेक्षया द्रव्याद्यं नोयं चतुर्गुणम् १८
प्रस्थव्यपेक्षया द्रव्याद्यं नोयं चतुर्गुणम्
क्रियते द्विगुणं स्वाध्यं तत् स्नेहात् प्रयुज्यते १९
द्रवाणां द्विगुणं प्रस्थं शुक्रात् प्रस्थाद्यतो मतः ।
प्रसिद्धेस्तु चिकित्साया द्विधा हि भिषजामिह २०
पलव्यपेक्षयाप्यस्ति तथा प्रस्थव्यपेक्षया ।
सुशुतस्य तु यं पूर्वमुपन्यस्तश्चिरन्तन २१
पाठः पलव्यपेक्षया ज्ञापकं तदुदाहृतम् ।

तत्पाठस्तु । उदकद्रोणे द्रव्यतुल्यमारो-
प्यं चतुर्थांशावशिष्टमवतारयेदिति ॥

इत्येव त्रिभिधं प्रोक्तं कषायमहणं प्रति २२
एवमन्यत्र सर्वेषां कल्पात् स्नेहचतुर्गुणः ।
चतुर्गुणं द्रव स्नेहाद्यत्र यत् पठ्यते द्रवम् २३
अनुक्ते तु द्रवे देयं जलमेव चतुर्गुणम् ।

यस्य तु द्रव्याण्येव पठितानि न तु
तेषां शृङ्खल प्रमाणं तत्र मन्त्राङ्गुल्याः भा-
गान् कस्त्रयेत् । एतन् शृङ्खलपठितानां मा-
न विज्ञेयम् । समुदागम्य च मानं शब्देनैव
वाच्यम् । यथा दण्डमूलादङ्ग इत्यत्र मण्डु-
तयैवाढक इति विज्ञेयम् । न तु शृङ्खल-
तयेति भावः यत्र तु शृङ्खलपठितानामे-
क्यत्वात्मानां प्रयोगस्तत्र समुदागम्यैव भागो
विज्ञेयः । कश्चित् कार्यानुमाणां प्रत्येक-
मिष्यते । प्रमाणं यत्र नोदितमिति मात्वा
चित्तं सङ्ख्याप्रयोग उक्तः । तत्प्रयोगे तु
यथाप्राप्तमवगच्छाम् । येनाग्रागादिके पृता-
र्था विप्लवीभूतनामास्त्यम् ॥

भेषजस्य कृत्वा १११ । केवलमि-
दं न ज्ञायते यत्र तावत् द्रव्यमुक्तं न
त्र तस्य किं गृह्यतामिति । यस्माद्रव्याणां स्व-
कसारविष्ठासु न कलकुमुम इति शाब्दादिभेदेनापि-
कथा प्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह ॥

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्रयादिषु ।

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेष्वित्यादि । यमं स्व-
गार्धानामन्यतमं शब्देनोक्तं तत्राविवादः ।
यत्र पुनर्विशेषत्रयादिषु न निर्दिष्टोऽप्रसिद्ध-
त्वादौषधसमूहवर्त्यो न प्राप्यते तत्र मू-
लमेव ग्राह्यम् । तथा च कश्चित्स्त्रकारः प-
ठति । 'यवनाश्च सदा कार्यं कलमूलादि य-
त्समृत्तम् । भिषगव्याजिते द्रव्ये मूलं दद्या-
द्विशेषतः । व्यक्तेरनुपलब्धौ तु मूलमेव प्र-

दापयेत् । मूलवीर्यं हि भूयिष्ठमौषधीः । व-
रिषश्चते । मूलाणां तु दातव्यं मूलमुच्य-
गुणं च यदिति' ॥

स्नेहपाकादिषु मन्त्राङ्गुल्याः सारोक्तम् ।
मन्दं कस्त्रसमे किट्टं गिराणां मन्दनापम् ॥
किञ्चित् सीजति कृष्णे च तत्त्वमाने तु पश्चिम-
दग्गोऽनऊर्ध्वेति सारं स्यादाम् सारमेवादहत्
मृदूर्ध्वेति सारोऽप्यहं पाने वस्ती च विज्ञात-

मं यदिभेदेन त्रिषां स्नेहपाक इतः ।
कस्त्रसमोऽनिर्माद्वान् । मन्त्रा माह्विषमहम् ।
मीदति मयात्तं च गृह्यति । अतः स-
रखणादूर्ध्वं यो दग्गो भजति स तु ति-
त्कार्ये स्थान् । मन्दलक्षणात् पूर्वनामं स-
न्नाग्रिमदहत् । मृद्वित्यादिना मन्त्रादीनां वि-
षयविदेन । मृदूर्ध्वं इति पर्यायो ॥

उपमहत्साह ॥

हिमवदित्यन्यैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता यमुन्धरा
सौम्य पथ्य च नत्रापमात्रेय वैन्ध्यमौषधम्

इति कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।

हिमवदित्यादि । यमुन्धरा भूहिमव-
ता विन्ध्येन च प्रायो व्याप्ता । दक्षि-
णो भूभागो विन्ध्य उत्तरो हिमवान् ।
तत्रैव स्थित आदौ भवमाथ हिमवतः सौ-
म्यं देहे च पथ्यम् । वैन्ध्यमात्रेयम् । त-
स्य पथ्यापथ्यत्वेनानुकेविषयविशेषेण पथ्य-

तत्रापि हि विद्येयोऽयमन्य कैश्चिदुपाश्रित ५१
 स्नेहेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
 प्रत्यव्यपेक्षया चात्र सद्व्यव्ययमुक्तौपध ५२
 पलव्यपेक्षया चापि समाचारो द्विधा अपि ।
 पूर्वं पलव्यपेक्षा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
 द्रव्याणां पलनिर्देशो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
 पलव्यपेक्षयैवात्र तोयमेव चतुर्गुणम् ५४
 प्रदेशान्तरनिर्देशादपरिच्छेदोऽप्यनुमीयते ।
 कपायमात्रा पातव्या यद्यप्यपरिभाषिता ५५
 स्वर्णक्षार्पादिके योगे पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
 पातव्या कथिता मात्रा गोमूत्रेण चतुष्पला ५६
 रोहिणीकुटुम्बादिना पित्तगुल्मचिकित्सित ।
 घृत मुक्त्वा कपायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
 अतोऽनुमानादपरिच्छेदा मात्रा चतुष्पला ।
 द्रव्याणां च पलकाव्य पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
 पञ्च वसकबीजस्य निर्दिष्ट चातिसारिके ।
 तत् पोडशगुणे तोये यदि न काव्यते ततः ५९
 चतुर्गुणोदके तोये पेय काथपल भवेत् ।
 इत्येवत् पोडशगुण तोय यत्र प्रयुज्यते ६०
 एवैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
 पातव्येषु कपायेषु मुलपर्वटकादिषु ६१
 विशेष कथ्यतेऽयोऽपि माने शुष्कद्रवाश्रये ।
 शुष्कद्रव्याश्रय मान निर्देशय यदुदाहृतम् ६२
 द्रवेषु द्विगुण मान सगन्धैवोद्घोषेषु च ।
 द्विगुण मानमित्येतदारभ्य कुडुवादिति ६३
 शुष्काणां च द्रवाणां च सम तु कुडुवादयः ।
 गुलायामपि नैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
 गुलापलशतैव तच्छुष्कद्रवयोर्मतम् ।

पल चतुर्गुणं चेष्ट प्रसिद्धापकादिकम् ६५
 सिंहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढक पचेत् ।
 यदुक्तं दातमेवात्र पलानां परिगृह्यते ६६
 चतुःसुवर्णमेतच्च पल नाष्टसुवर्णकम् ।
 द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
 नैवात्रलौ न प्रसृते न पले न प्लादध ।
 द्रवाणामौपधाना हि द्विगुण मातृमिष्यते ६८
 द्विगुणत्वे द्रवेषु स्थानं पलमष्टसुवर्णकम् ।
 तेनैवा द्विगुणत्वेन त्रियामागो विरच्यते ६९
 कुडुवाद्यस्तु सङ्गासु द्रवाणां द्विगुणो निधिः ।
 विद्यते ज्ञापक चात्र चरकाचार्यदक्षितम् ७०
 स्पष्टार्थमेव पाठितमिदं कुष्ठचिकित्सिते ।
 सलिलाढकेऽष्टभागे शवे मूत्रो रसो म्रह्म ७१
 ते च कपायाष्टपले चतुष्पल सार्वपेक्ष पतव्यम् ।
 यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णमिति ७२
 अष्टभागवशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
 पलस्य द्विगुणे माने त्रियमाणे न युज्यते ७३
 द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
 चतुष्पलं च दातव्यं यत् प्रोक्तं सह सर्पिषा ७४
 पलस्य द्विगुणे माने तदष्टपल भवेत् ।
 चतुःसुवर्णं हि पलं शुष्कं नानिष्यते यत् ७५
 द्विगुणत्वात् द्रवाणां हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
 निरुहमात्रानिर्देश एव सति च बाध्यते ७६
 प्रसृतार्थं समारभ्य द्वादश प्रसृता परम् ।
 एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
 निरुहमात्रं शक्नोक्ता द्वादश प्रसृतास्तथा ।
 चत्वारिंशत् पलानि स्युरष्टाभिरधिकानि च ७८

कल्पकल्पस्तु चरके कपायाणा न कीर्तितः २४
 स्नेहपाकाविधित्कृत एव दृढवस्त्रेन तु ।
 चरकोऽर्धकृते शास्त्रे ब्रह्मभूय गतो यत २-
 कपायस्य तु पेयस्य यदि ना कल्पचूर्णेयो ।
 माप्ता दृढवस्त्रेनापि तत्रेति परिभाषिता २६
 चरकोऽर्धमेया वास्त्रैरनुमानात् प्रसाधिता ।
 अनुक्तपि यथा मात्रा पञ्चाद्व्याम्वह तथा २७
 एषा कपायकल्पाना प्रविभागो विधीयते ।
 कपायकल्पे त्रिविधे यश्चतुर्गुणितोदक २८
 कपायकल्पे स्नेहेषु साध्येष्वेव समाश्रितः ।
 वैद्यैः प्रायेण न तथा य पोदशगुणोदक २९
 चतुर्गुणोदके पक्षे स्नेहाद्द्रव्यं चतुर्गुणम् ।
 अष्टाविंश पञ्चदश वाध्यद्रव्यस्य जायते ३०
 स्नेहप्राये विपक्षतये शुष्कं तथा भवेद्यदि ।
 आर्द्रं चेदुद्धृतं सप्ततत्त पञ्चतत्तद्व्यम् ३१
 स्नेहप्राये भवेत्साध्ये षट्पञ्चाशत् पलाधिकम् ।
 एव बहुत्वात् द्रव्यस्य यश्चतुर्गुणितोदक ३२
 सक्लोऽभिमतस्तत्र स्नेहः स्याद्दीर्घवत्तर ।
 सहस्रपाका स्नेहास्तु शतपाकाश्च कीर्तिता ३३
 सुभाषितं खरपगपि द्रव्यं तद्व्यक्तकर्मकृत् ।
 ताम्बाद्वहत्तर द्रव्यं यत्र पक्षे प्रयुज्यते ३४
 स्नेहपाकेषु स श्रेयानित्येव तु मयाश्रितः ।
 स्नेहपाकनिधावेव प्रयोगस्तस्य युज्यते ३५
 पाचना शमनीयाश्च ये कपाया ज्वरादिषु ।
 उदीरिता पुनस्तपु कपायेषूपकल्प्यते ३६
 चतुर्गुणोदके पेयं कपायस्य पलं भवेत् ।
 तस्माद्द्रव्यपलं वैद्या पाचनेषु प्रयुज्यते ३७

मात्रा तु वैद्या कपायस्य पाययन्ति चतुष्पलम् ।
 क्रियमाणः प्रसिद्धोऽयं पारम्पर्यागतो विधि ३८
 वाधितुं शक्यते नैव ज्ञापकं चान्न विद्यते ।
 पलं वत्सकबीजस्य शपायित्वा रसं पिबेत् ३९
 आचार्यचरकेणैवमावसारे तु भाषितम् ।
 पटोलाद्ये कपाये च कवाध्यद्रव्यपलं कृतम् ४०
 चतुर्गुणेन तोयेन पचेद्द्रव्यपले सति ।
 चतुर्भागावशेषं तु पेयं कवाध्यपलं भवेत् ४१
 शास्त्रे षुष्टे च माप्ता सा महती सप्रकाशिता ।
 चतुष्पला कपायस्य मात्रा या भिषजा मता ४२
 पले चतुर्गुणजले सा मात्रा न प्रसिध्यति ।
 एव सति च साध्यं स्याद्भेषजानां चतुष्पलम् ४३
 चतुष्पलस्य द्रव्यस्य क्वथितस्य चतुर्गुणे ।
 तोये चतुर्विंशेषस्य पेयं कवाध्यश्चतुष्पल ४४
 भट्टारहरिचन्द्रेण खरणादे प्रकीर्तिता ।
 पातन्या षट्पला मात्रा तस्य द्रव्यपलानि षट् ४५
 ऋगध्यानि सप्रयुज्य ते जलं द्रव्याद्चतुर्गुणम् ।
 पटोलाद्ये च तेनापि कवाध्यद्रव्यपलं कृतम् ४६
 खरणादष्टता मात्रा पेया तेनैव षट्पला ।
 परस्परविरुद्धं तत्तस्याप्येतत् प्रयुज्यते ४७
 अप्रसिद्धो विविधाय कपायस्य ज्वरादिषु ।
 न षट्पलानि क्वाप्य तत्र च तोयं चतुर्गुणम् ४८
 चतुर्गुणोदका तस्मात् पात्रभाषा न युज्यते ।
 ज्वरादीनां कपायेषु स्नेहेष्वेव हि सा मता ४९
 कृष्णात्रेयमुनिप्रोक्ता या पोदशगुणोदका ।
 ज्वरादिषु कपायाणां ब्रह्मणं क्रियते तथा ५०
 चतुर्गुणोदका यापि परिभाषोपदिश्यते ।

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्य कैश्चिदुपाश्रित ५१
 स्नेहेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
 प्रस्थव्यपेक्षया चाक्ष सद्द्रव्येयमुदकौषधम् ५२
 पलव्यपेक्षया चापि समाचारो द्विधा अपि ।
 पूर्वं पलव्यपेक्षा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
 द्रव्याणां पलनिर्देशो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
 पलव्यपेक्षयैवात्र तोयमेव चतुर्गुणम् ५४
 प्रदेशान्तरनिर्देशाद्वरकेऽप्यनुमीयते ।
 कपायमात्रा पातव्या यद्यप्यपरिभाषिता ५५
 स्वर्णक्षीर्वादिके योगे पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
 पातव्या कथिता मात्रा गोमूत्रेण चतुष्पला ५६
 रोहिणीकटुफादीनां पित्तगुल्मचिकित्सिते ।
 घृत मुक्त्वा कपायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
 ततोऽनुमानावरके मिद्धा मात्रा चतुष्पला ।
 व्याणां च पल काध्य पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
 तत्र वत्सकधीजस्य निर्दिष्ट चातिसारिके ।
 तत् षोडशगुणे तोये यदि न काध्यते ततः ५९
 पतुर्गुणोदके तोये पेय काथपल भवेत् ।
 इत्येतत् षोडशगुण तोय यत्र प्रयुज्यते ६०
 एषैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
 पातव्येषु कपायिषु मुक्तपर्वटकादिषु ६१
 विशेष कायतेऽन्योऽपि माने शुष्कद्रवाश्रये ।
 शुष्कद्रव्याश्रय मान निर्देश्य यदुदाहृतम् ६२
 त्रयषु द्विगुण मान सप्तथैवोद्घोषेषु च ।
 द्विगुण मानमित्येतदारभ्य कुडुनादिति ६३
 शुष्काणां च द्रवाणां च समं कुडुनादयः ।
 तुलायामपि त्रैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
 तुलापलशतं चैव तच्छुद्धद्रवयोर्मितम् ।

पल चतुर्गुणं चेष्ट प्रसिद्धापादिकम् ६५
 सिंहाचरतुलायास्तु रसे तैलादक पचत् ।
 यदुक्तं शतमेवात्र पलानां परिगृह्यते ६६
 चतुःसुवर्णमेतच्च पल नाष्टसुवर्णकम् ।
 इत्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
 नैवाज्जलौ न प्रसृते न पले न प्लादध ।
 द्रवाणामौषधानां हि द्विगुण मानमिष्यते ६८
 द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।
 तेनैवा द्विगुणत्वेन त्रियामार्गो विरुध्यते ६९
 कुडुनाद्यःसु संज्ञासु द्रवाणां द्विगुणो विधिः ।
 विद्यते ज्ञापक चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०
 स्पष्टार्थमेव पठितमिह कुष्ठचिकित्सिते ।
 सलिलादकेऽष्टभागे शेषे दूतो रसो ब्राह्म ७१
 ते च कपायाष्टपले चतुष्पल सर्पिषश्च पातव्यम् ।
 यावत्स्यादष्टपलं शेष पेय तत कोष्णमिति ७२
 अष्टभागावशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
 परस्य द्विगुणे माने त्रियमाणे न युज्यते ७३
 द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
 चतुष्पलं च दातव्यं यत् प्रोक्तं सह सर्पिषा ७४
 पलस्य द्विगुणे माने तदष्टपलं भवत् ।
 चतुःसुवर्णं हि पलं शुष्कं न मिष्यते यत् ७५
 द्विगुणत्वात् द्रवाणां हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
 निरुहमात्रानिर्देश एव सति च बाध्यते ७६
 प्रस्तुतार्थं समारभ्य द्वादश प्रस्तुता परम् ।
 एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
 निरुहमात्रं शालोक्ता द्वादश प्रस्तुतास्तथा ।
 चत्वारिंशत् पलं नि स्युरष्टाभिरधिका नि च ७८

व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याञ्जलिर्लिप्यते ।
 अत्र मुश्रुतनिर्देशे कायोऽत्र द्विगुणो भवेत् ७९
 स्वरसान् कथिताच्छीतात् कपायात् पट्पल विवेत्
 यदुक्त सरणात् तद्वादशपल भवेत् ८०
 पैथिके पश्यत गुल्मे सर्पिषः चतुष्पलम् ।
 पित्रे समूर्धित तेन गुल्म शाम्यति पैथिकः ८१
 चतुष्पल घृतस्येद मात्राष्टपल भवेत् ।
 स्पर्णश्चर्यादिषु योगे गोमूत्राञ्जलिर्लिप्यते ८२
 अञ्जलेर्द्विगुणत्वाद्धि मात्रा साष्टपला भवेत् ।
 गौर्लिके त्रायमाणाघे घृते च परिपठ्यते ८३
 रसस्यामलकेशूणा क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 पत्रानि पृथगेष्टाष्टौ कृत्वा सम्मिश्रिष्यते ८४
 अष्टौ प्रत्येकमेताभिः स्युः षोडश पलानि तु ।
 तन्मोदेनप्रकारेषु निर्देशेषु विरुध्यते ८५
 द्रवाणां द्विगुण मान तत्कार्यं कुटुम्बादिषु ।
 आर्द्रैष्वपि न सर्वेषु सत्यसंपूद्रघृतेषु च ८६
 द्विगुण मानमिच्छन्ति विशेषोऽत्र च कल्प्यते ।
 शुष्काणि विनियुज्यन्ते शमूलादिकानि हि ८७
 तेष्वेव द्विगुण मान न सर्वपूद्रघृतेषु हि ।
 अर्द्राणामेव तेषां त्रिसिद्धिमुपहन्यते ८८
 याशाघृते घृपघृते तैले साहचरे तथा ।
 आर्द्राणां द्विगुण मानमेवमादिषु नेष्यते ८९
 आर्द्राणामेव तेषां हि प्रयोगः शस्यते यतः ।
 शतावरीमूलतुलाक्षतस्रो या प्रकीर्तिता ९०
 न तत्र द्विगुण मान भिषग्भिः वैश्विदाश्रितम् ।
 वैश्वनुद्धिप्रकासार्यमिदमन्यत् प्रकाशयते ९१
 व्याध्यानामापधाना हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

चतुर्गुणं च निर्दिष्टमन्यत् क्षीरादिकं द्रवम् ९२
 कपायोप्यौषधानां हि तत्र कार्यश्चतुर्गुणः ।
 उदाहरणमत्रेष्ट महाकल्याणकं घृतम् ९३
 एवमेवौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
 द्विगुणं चापि निर्दिष्टमन्यत् क्षीरादिकं द्रवम् ९४
 कपायोऽप्यौषधानां हि द्विगुणस्तत्र युज्यते ।
 वाशादिकं ज्वरे प्राक्तमत्रादाहरणं स्मृतम् ९५
 निर्दिष्टं क्षीरमन्यद्वा द्रवं यत्र चतुर्गुणम् ।
 कायौषधानां मानं च प्रोक्तं तैलजलस्य तु ९६
 तत्रौषधिवगादेव सदृशं कायस्य गन्धते ।
 चतुर्गुणादकां तत्र परिभाषा यदीष्यते ९७
 ततो द्रव्यसमस्तत्र कपयः परिकल्प्यते ।
 यदा तु परिभाषेष्टा या षोडशगुणादका ९८
 चतुर्थशेषः कायः स्यात्ततो द्रव्यं चतुर्गुणम् ।
 अत्र माहचरं तैलमुदाहरणमिष्यते ९९
 यत्रौषधं कपायोऽपि द्रवं क्षीरादिकं द्रवम् ।
 प्रमाणं तु तत्रानेकं स्नेहसहितं न वा भवति १००
 तुल्यं कायेन दातव्यं तत्र क्षीरादिकं द्रवम् ।
 कर्तव्यं च तथा तत्स्यात् त्रैलोक्यं चतुर्गुणम् १०१
 गौर्लिको मिश्रकक्षौह उदाहरणमत्र हि ।
 एव वै द्विगुणे स्नेहात् त्रिगुणे च प्रकीर्तितं १०२
 क्षीरादिके द्रवे कार्यं कपायमहणं तथा ।
 यथा कपायसहितं द्रवं स्यात्तच्चतुर्गुणम् १०३
 अत्रोदाहरणं नत् स्यात्तत्राक्षहाचतुर्गुणम् ।
 कपायः पश्यते यत्र प्रमाणं चतुर्गुणं १०४
 चतुर्गुणं वाप्यनैकं प्रोक्तं स्नेहसहितं द्रवम् ।
 तत्रापि च प्रयोक्तव्यं स्नेहसहितं चतुर्गुणम् १०५

पञ्चमूलरूपायेण विण्याक बहुवार्षिकम् ।
 पठ्यते वातरोगे तदुदाहरणमत्र हि १०६
 गहूनि यत्र पठ्यन्ते क्वचित् स्नेहे द्रवाणि हि ।
 गहूनामपि तेषां च परिमाणं न पठ्यते १०७
 सर्वेषां समुदायः स्यात्तत्र स्नेहाद्यतुर्गुणः ।
 स्नेहपाकविधिं केचिदेव समनुचक्षते १०८
 बहुष्वेकैकानिच्छन्ति केचित्तत्र समं द्रवम् ।
 इत्येव मतभेदास्तु यथा कथयिष्यामि तथा १०९
 चतुर्गुणोदकः पक्षो यदा तत्र समाश्रितः ।
 मधुद्रव्यं किल स्नेहो वीर्यवाञ्छितपाकवत् ११०
 भनयैवोपपत्त्या तु समुदायं चतुर्गुणम् ।
 नेच्छन्ति केचित् प्रत्येकमाहुः स्नेहसमं द्रवम् १११
 ग्रहणीरौगिके स्नेहे पञ्चमूलामयादिके ।
 शुक्लेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनैवमादितः ११२
 उदाहरणमवाप्ति यो वाप्यन्यो बहुद्रवः ।
 श्लेष्मैरेषोऽणुतैलस्य कथ्यते पाकसन्निधिः ११३

यस्य साधयितुं तैलं यावन्मात्रमीक्षितम् ।
 तत्रौषधानि तावन्ति दत्त्वा तोयं चतुर्गुणम् ११४
 कपायार्थं विपच्यन्ते यः कपायश्चतुर्गुणः ।
 यावन्मात्रस्य तैलस्य दद्यात् पादाग्रशेषितम् ११५
 यावन्मात्रमपि तैलात् कपायो नावतार्यते ।
 चतुर्गुणोऽत्र किं तर्हि पाक्यादशगुणः कृतः ११६
 चतुर्गुणेन तोयेन प्राप्तानि परिभाषया ।
 कथ्यानि यानि तान्यत्र पाक्यादशतगुणे जले ॥
 कथ्यन्ते परिभाषा तु शास्त्रमाक्येन वाचिता ।
 इत्येवमणुतैलस्य कर्तव्यं सम्प्रसाधनम् ११८
 गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थं समनुगीयते ।
 तस्य केव्यवमार्या द्विरुक्ते सा न गृह्यते ११९
 प्रागुक्तोऽपि मयार्यो यः श्लोकैस्तस्मान् प्रनाम्यते

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमग्रव्याख्याया
 कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

इति कल्पस्थानं पञ्चमं प्रथममङ्गं च समाप्तम् ।

क्रय्यपुस्तकसूची ॥

१. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः (इन्दुव्याख्यानसहित १-२-३ भागाः)	१५	०	०
२. रघुवदम् (अरुणभिरिगापध्याय्यासहितम्)	२	०	०
३. कृष्णनाटकम्	०	१०	०
४. श्रीकृष्णविजय	०	१२	०
५. शुकमन्त्रेशः	०	४०	०
६. श्रीकृष्णसन्देशः	०	४	०
७. गानगपञ्चरी	०	४	०
८. विद्वानविजय	०	३	०
९. वाग्यतत्त्वम्	०	१	०
१०. नरसागर	०	१	०
११. सस्कृतोपक्रमपाठाः	०	४	०
१२. जपिज्ञानशास्त्रतल मन्थारयानम्	१	८	०
१३. अक्षरमाळा	०	१	०
१४. रामउर्मसतरुण	०	४	०
१५. भगवद्गीता मूलम्	०	४	०
१६. अक्षरगोशः मूलम्	०	३	०
१७. श्रीकृष्णविलासपाठ्यम् (1st class)	१	४	०
१८. (2nd Do)	०	१२	०
१९. (3rd Do)	०	१०	०
२०. जमरगण सन्तारुप	१	४	०
२१. तर्कसङ्ग्रहः (गुणार्थदीपिनीसहितः)	१	८	०
२२. निपथमहाकाव्यं व्याख्यानसहितम्	१	८	०
२३. सस्कृतपुष्पमञ्जरी	०	४	०
२४. श्रीरामोन्मत्तम्	०	४	०
२५. श्रीपादमङ्गलि.	०	८	०

एतत् निर्दिष्ट मन्त्रेण वा व्याख्यानसहितम् ॥

April 10, 1911

THE TANGALODAYAM PRESS, TANGALODAYAM

